37 X 15 X 5 1/2
Lethograph

॥ इति श्री रघुवंश टीका संयुक्त समाप्तम् ॥ ॥ ॥

श्री ॥
१४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

...एवगृह्णताम एव आरामिः स्यादुपवनमित्यमरः रोगशांतिमपदिश्य शांतिकर्मेव्यपदिश्यत मग्निवर्णो संभृते समिद्धे दीप्ते शिखिवति अग्नौ गूढमप्रकाश
...नसंस्कारं चकुरित्यर्थः ५४ तैरिति आशुशीघ्रं कृतः प्रकृतिमुख्यानां पौरजनप्रधानानां संग्रहः संनिपातनं यैस्तैर्मंत्रिभिः साधुनिपुणां दृष्टशुभगर्भल
...क्षणेक्षितशुभगर्भचिह्नां तस्याग्निवर्णस्य सहधर्मचारिणी प्रियां नराधिपश्रियं प्रत्यपद्यत राजलक्ष्मीं प्राप ५५ तस्या इति तस्यास्तथाविधायाः नरेंद्र
...पायः शोकस्तस्माद्दुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तस्तस्याः गर्भः कनककुंभानां मुखैर्द्वारैरुज्झितेन त्यक्तेन शिशिरेण शीतलेन वंशाभिषेकविधिना भि
...जलेन निर्वापितः आप्यायितः ५६ तमिति प्रसवो गर्भविमोचनं फलं च विवक्षितं स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने इत्यमरः तस्य यः समयस्तदा।
रोगशांतिमपदिश्य मंत्रिणः संभृते शिखिनि गूढमादधुः ५४ तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहैराशु तस्य सहधर्मचारिणी साधुदृष्टशुभगर्भ।
लक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियं ५५ तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोकादुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः निर्वापितः कनककुं
भमुखोज्झितेन वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ५६ तं भावाय प्रसवसमयाकांक्षिणीनां प्रजानामंतर्गूढं क्षितिरिव नभोबीजमु।
ष्टिं दधाना मौलैः सार्द्धं स्थविरसचिवैर्हैमसिंहासनस्था राज्ञी राज्यं विधिवदशिषद्भर्तुरव्याहताज्ञा ५७ ॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये क
विकालिदासकृतौ एकोनविंशतिः सर्गः १९ ॥ ॥ १९ कांक्षिणीनां प्रजानां भावाय भूतये भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजंतुष्विति यादवः।
...क्षितिरंतर्गूढं नभोबीजमुष्टिमिव श्रावणमासप्रवृत्तमुष्टिं यथा गर्भं धत्ते तद्वदित्यर्थः मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः अस्त्रीवे मुष्टिमुस्तका इति यादवः अन्तर्गूढम् अन्तर्गतं
...गर्भं दधाना हैमसिंहासनस्था. अव्याहताज्ञा राज्ञी मौलैर्मूले भवैर्मूलादागतैर्वा आप्तैरित्यर्थः स्थविरसचिवैर्वृद्धामात्यैः सार्द्धं भर्तुः राज्यं विधिवद्विध्यर्हं यथाशास्त्रम्।
...त्यर्थः अर्हार्थे वतिप्रत्ययः अशिषत् शास्तिस्म सर्ति शास्त्यर्तिभ्यश्चेति च्लेरङादेशः शास इदङ्हलोरितीकारः मन्दाक्रान्ताछन्दः ५७ ॥ ॥ इतिश्रीम।
...होपाध्याय कोलाचल मल्लिनाथसूरि विरचितायां रघुवंशटीकायां संजीविनीसमाख्यायामेकोनविंशतितमः सर्गः १९ ॥ श्रीसम्वत् १९२८ मार्गशिर्षमासे कृष्ण।
॥ पक्षे सप्तम्यां इंदुवासरे ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मात्कच्चैय धातात संविधातं तपा
ईसि ६

असह्यमिति हे भगवन् अन्त्यं ऋणं पैतृकमृणम् अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने इति यादवः दन्तिनो गजस्य अरुंमर्मं तुदतीत्यरुंतुदं मर्मस्पृक्. व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः इत्यमरः अरुंतुदस्तु मर्मस्पृगिति चेत्यमरः विध्वरुषोस्तुद इति खश्प्रत्ययः अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः आलानं गजबन्धनस्तम्भमिव असह्यामसोढुमशक्यां पीडां दुःखं यस्मिंस्तत् अवेहि दुःसहं दुःखजनकं विद्धीत्यर्थः निर्वाणोत्थानशयनानि त्रीणि गजकर्माणीति पालकाव्ये ७१ तस्मादिति हे तात तस्मात्पैतृकादृणात् यथा मुच्येमुक्तो भवामि कर्मणि लट् तथा संविधातुं कर्तुमर्हसि हि यस्मात्कारणात् इक्ष्वाकूणाम् इक्ष्वाकुवंश्यानां तद्राजत्वाद्बहुष्वणो लुक् तेषां दुरापे दुःप्रापेऽर्थे सिद्धयस्त्वदधीनास्त्वदायत्ताः इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी न लोक इत्यादिना

असह्यपीडं भगवन्नृणमंत्यमवेहि मे अरुंतुदमिवाऽऽलानमऽनिर्वाणस्य दंतिनः ७१ तस्माद्यथा विमुच्येहं तथा॰
त्वं कर्तुमर्हसि इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ७२ इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः क्षणमा
त्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः ७३ सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तंभकारणं भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ७४
पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः आसीत्कल्पतरुच्छायामाऽऽश्रिता सुरभिः पथि ७५ ॥ ऽद्योगे षष्ठी निषेधात् ७२ इतीति इति

राज्ञा विज्ञापितः ऋषिः ध्यानेन स्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन् क्षणमात्रं सुप्तमीनो ह्रद इव तस्थौ ७३ स इति स मुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भावितात्मा शुद्धान्तःकरणः भुवो भर्तुर्नृपस्य संततेः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणम् अपश्यत् अथानन्तरमेनं नृपं प्रत्यबोधयत् स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः एनमिति गतिबुद्धीत्यादिना णिकर्तुः कर्मत्वम् ७४ पुरेति पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संसेव्य उर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य यास्यतो गमिष्यतस्तव पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः कामधेनुरासीत् तत्र स्थितेत्यर्थः ७५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० नृः किमित्यतआह धर्मलोपेति ऋतुः पुष्पंरजइतियावत् ऋतुस्त्रीकुसुमेपिचेत्यमरः ऋतुनानिमित्तेनस्नातांराज्ञींसुदक्षिणांधर्मस्यऋत्वभिगमनलक्षणस्यलोपात् भ्रं
स०१ शाद्धेद्भयंतस्मात्संस्मरन्ध्यायन् मृदंगांदैवतंविप्रंघृतंमधुचतुष्पथंप्रदक्षिणानिकुर्वीतविज्ञातांश्चवनस्पतीन्इतिशास्त्रात्प्रदक्षिणक्रियार्हायांप्रदक्षिणाकरणयोग्या
१२ यांतस्यांधेन्वांत्वंसाधुप्रदक्षिणादिसत्कारंनाचरः नाचरितवानसि व्यासक्ताहिविस्मरन्तीतिभावः ऋतुकालाभिगमनेमनुः ऋतुकालाभिगामीस्यात्स्वदारनिरतः
सदेति अकरणेदोषमाहपराशरः ऋतुस्नातांतुयोभार्यांस्वस्थःसन्नोपगच्छति वालगोघ्नापराधेनविध्यतेनात्रसंशयइति ७६ अवजानासीति यस्मात्कारणा
त्मांत्वम् अवजानासितिरस्करोषिअतः कारणात्मत्प्रसूतिंममसन्ततिमनाराध्यअसेवयित्वातेतवप्रजानभविष्यतीतिसासुरभिस्त्वांशशाप शापआक्रोशे ७७ क

धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातांनुसंस्मरन् प्रदक्षिणक्रियार्हायांतस्यांत्वंसाधुनाचरः ७६ अवजानासिमांयस्मादतस्तेनभवि
ष्यति मत्प्रसूतिमनाराध्यप्रजेतित्वांशशापसा ७७ सशापोनत्वयाराजन्नचसारथिनाश्रुतः नदत्याकाशगंगायाःस्रोतस्युद्दा
मदिग्गजे ७८ ईप्सितंतदवज्ञानाद्विद्धिसार्गलमात्मनः प्रतिबध्नातिहिश्रेयःपूज्यपूजाव्यतिक्रमः ७९ हविषेदीर्घसत्रस्यसा
चेदानींप्रचेतसः ८

यंतदस्माभिर्नश्रुतमित्याह सशापइति हेराजन्सशापः त्वयानश्रुतः सारथिनानचश्रुतः अश्रवणेहेतुमाह क्रीडार्थमागताउद्दामा
नःदाम्नउद्गतादिग्गजायस्मिन् अस्मिन्नयोक्ते आकाशगंगायाःमन्दाकिन्याःस्रोतसिप्रवाहेनदतिध्वनतिसति ७८ अस्तुप्रस्तुतेकिमायातमित्यत्राह ईप्सितमि
ति तदवज्ञानात् तस्याःधेन्वाःअवज्ञानादपमानात् आत्मनःस्वस्यआप्तुमिष्टमीप्सितंमनोरथम् आप्नोतेःसन्नन्तात्क्तः ईकारश्च सार्गलंसप्रतिबन्धंविद्धिजा एमः
नीहि तथाहि पूज्यपूजाव्यतिक्रमोऽतिक्रमणंश्रेयःप्रतिबध्नातिहि ७९ तर्हिगत्वातामाराधयामिसावाक्वयंचिदागमिष्यतीत्याशङ्क्यनकर्तव्येत्याह हविषइति सा १२
सुरभिरिदानींदीर्घसत्रंचिरकालसाध्योयागविशेषोयस्यतस्यप्रचेतसोहविषेदध्याज्याहिहविरर्थंभुजङ्गैःपिहितद्वारंभुजङ्गाहृद्द्वारं ततोदुःप्रवेशंपातालमधितिष्ठ

पाताले तिष्ठतीत्यर्थः अधिशीङ्स्थासां कर्मेति सकर्मकत्वम् ८० तर्हि का गतिरित्याह सुतामिति तस्याः सुरभेरियं तदीया तां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः सह
पत्न्या वर्त्तत इति सपत्नीकः सन् नद्यृतश्चेति कप्प्रत्ययः आराधय हि यस्मात्कारणात्सा प्रीता तुष्टा सती कामान् दोग्धीति कामदुघा भवति दुहः कब्घश्चेति कप्र-
त्ययः ८१ इतीति इति वादिनो वदत एव होतुर्हवनशीलस्य तृन्निति तृन्प्रत्ययः अस्य मुनेराहुतीनां साधनं कारणं नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी नाम अनिन्द्या अग-
र्ह्या प्रशस्ता धेनुर्वनादावर्तते प्रत्यागता अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणमिति भावः ८२ सम्प्रतीति धेनुं विशिनष्टि ललाटेति पल्लववत्स्निग्धा चासौ पाट-
ला च सन्ध्यायामेतद्विशेषणं योज्यं ललाटे उदयो यस्य स ललाटोदयस्तम् आभुग्नमीषद्वक्रम् आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपीत्यमरः ओदितश्चेति नि-

भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ८० सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदु-
घा हि सा ८१ इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनं अनिंद्या नंदिनी नाम धेनुराववृते वनात् ८२ ललाटोदयमाभुग्नं
पल्लवस्निग्धपाटला बिभ्रती श्वेतरोमांकं संध्येव शशिनं नवम् ८३ भुवं कोष्णेन कुंडोध्नी मेध्येनावभृथादपि प्रस्रवेणाभिव
र्षंती वत्सालोकप्रवर्तिना ८४ रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमंतिकात् ॥ भुग्नत्वम् श्वेतरोमाण्येवाङ्कस्तं बिभ्रती नवं शशिनं

बिभ्रती सन्ध्येव स्थिता ८३ भुवमिति कोष्णेन किञ्चिदुष्णेन कवं चोष्ण इति चकारात्कादेशः अवभृथादपि अवभृथस्नानादपि मेध्येन शुद्धेन वत्सालोकेन
प्रदर्शनेन वर्त्तिना प्रवहता प्रस्रवेण क्षीरनिस्यन्देन भुवमभिवर्षन्ती कुण्डमिव ऊधः आपीनं यस्याः सा कुण्डोध्नी ऊधस्तु क्लीवमापीनमित्यमरः ऊधसोऽनङि-
त्यनङादेशः बहुव्रीहेरूधसो ङीषिति ङीष् ८४ रज इति खुरोद्धूतैरन्तिकात्समीपे गात्रं स्पृशद्भिः दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति चकारात्पञ्चमी रजसः कणैः महीक्षि-
पतेर्दिष्टं इतिमहीक्षित् तस्य तीर्थाभिषेकेण जातां तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना कुर्वाणा एतेन वायव्यस्नानमुक्तम् ॥ उक्तं मनुना आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ तुवारुणम् आपोहिरेतिच ब्राह्मंवायव्यंगोरजः स्मृतमिति ८५ तामिति निमित्तज्ञः शाकुनज्ञः तपोनिधिर्वशिष्ठः पुण्यंदर्शनंयस्यास्तांधेनुंदृष्ट्वा आशंसितं म॰
स॰१ नोरथः नपुंसकेभावेक्तः तत्रावंध्यंसफलम् आशंसितावन्ध्यंप्रार्थनंयस्यतम् अवंध्यमनोरथमित्यर्थः याजयितुंयोग्यंयाज्यं पार्थिवंपुनरब्रवीत् ८६ अदू
१३ रेति हेराजन् आत्मनः कार्यस्यसिद्धिम् अदूरवर्तिनींशीघ्रभाविनींविगणय विद्धि यद्यस्मात्कारणात्कल्याणीमङ्गलमूर्त्तिः वह्वादिभ्यश्चेतिङीप् इयंधेनुः ना
म्नैवकीर्त्तितकथितेसत्येवउपस्थिता ८७ वन्येति वनेभवंवन्यंकन्दमूलफलादिकं वृत्तिराहारोयस्यतथाभूतस्सन् इमांगांप्रयत्नस्सदा आप्रसादादविच्छेदे
नेत्यर्थः आत्मनस्तवकर्त्तुरनुगमनेनानुसरणेन अभ्यसनेन अनुष्ठानुरभ्यासेन विद्यामिव प्रसादयितुंसुप्रसन्नांकर्त्तुमर्हसियोग्योभवति ८८ अनुसरण

टि॰१ तीर्थाभिषेकजांशुद्धिमादधानामहीक्षितः ८५ तांपुण्यदर्शनांदृष्ट्वानिमित्तज्ञस्तपोनिधिः याज्यमाशंसितावंध्यप्रार्थनंपुनर॰
ब्रवीत् ८६ अदूरवर्त्तिनींसिद्धिंराजन्विगणयात्मनः उपस्थितेयंकल्याणीनाम्निकीर्त्तितएवयत् ८७ वन्यवृत्तिरिमांशश्वदात्मा
नुगमनेनगां विद्यामभ्यसनेनैवप्रसादयितुमर्हसि ८८ प्रस्थितायांप्रतिष्ठेथाः स्थितायांस्थितिमाचरेः निषण्णायांनिषीदास्यां
पीताम्भसिपिबेरपः ८९ वधूर्भक्तिमतीचैनामर्चितामातपोवनात् प्रयतांप्रातरन्वेतुसायंप्रत्युद्व्रजेदपि ९० इत्याप्रसादाद
स्यास्त्वंपरिचर्यापरोभव ॥

प्रकारमाह प्रस्थितेति अस्याम् प्रस्थितायांप्रतिष्ठेथाः प्रयाहि समवप्रविभ्यः स्थइत्यात्मनेपदम् स्थितायांनिवृत्तिगति॰
कायांस्थितिमाचरेः स्थितिंकुरु इत्यर्थः निषण्णायाम् उपविष्टायांनिषीदउपविश विध्यर्थेलोट् पीतम् अम्भोययातस्यांपीताम्भसिसत्यामपः पिबेः पिब ८९ वधूरि
ति वधूर्जायाभक्तिमतीप्रयतासतीगन्धादिभिरर्चितामेनांगांप्रातः आतपोवनात् अन्वेतु अनुगच्छतु आङ्मर्यादायाम् पदद्वयंचैतत् सायमपिप्रत्युद्व्रजेत् प्रत्युद्गच्छे
त् विध्यर्थेलिङ् ९० इतीति इत्यनेनप्रकारेणत्वमाप्रसादात्प्रसादपर्यन्तम् आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यस्यवैभाषिकत्वादसमासत्वेअस्याः धेन्वाः परिचर्यापरः शुश्रूषा
परोभव नचअविघ्नमस्तु विघ्नस्याभावोस्तु अव्ययंविभक्तीत्यादिनाऽर्थाभावेऽव्ययीभावः पितेवपुत्रिणांसत्पुत्रवतां प्रसंख्यायामितिप्रत्ययः धुर्यग्रे स्थेयासिष्ठत्याशी

एमः १३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ स॰३ २९ लोकपालानां मात्राभिः अंशैः आश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवात् भारात् प्रयत्नेन मुक्तासनया आसनादुत्थितयेत्यर्थः उपचारस्याञ्जलावञ्जलिकरणे खिन्नह
स्तया पारिप्लवनेत्रया तरलेक्षणायातया सुदक्षिणाया चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे इत्यमरः ननंद सुरेन्द्रमात्राश्रितेत्यत्र मनुः अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभि।
र्निर्मितो नृप इति ११ कुमारेति अथ कुमारभृत्या बालचिकित्सासंज्ञायां समजनिषदेत्यादिना क्यप् तस्यां कुशलैः कृतिभिः कृती कुशल इत्यमरः आप्तैर्भिषग्भि
र्वैद्यैः भिषग्वैद्यौ चिकित्सक इत्यमरः गर्भस्य भर्मणि भरणे पोषणे भर्म हेमप्रभृतिर्भर्मे इति शाश्वतः भृञो मनिन् प्रत्ययः अधिष्ठिते सति तन्त्राश्रिते सति काले दशमे मा।
सि अन्यत्र योष्मावसाने प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मुखीं आसन्नप्रसवामित्यर्थः स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने इत्यमरः प्रियां भार्यां अभ्राणि अस्याः संजातान्य
भ्रितानदस्य संजाते तारकादिभ्य इति इतच् प्रत्ययः तां दिवमिव पतिर्भर्ता प्रतीतः हृष्टः सन् ख्याते हृष्टे प्रतीत इत्यमरः ददर्श दृष्टवान् गर्भभर्मणीति पाठे गर्भा।
धानप्रतीतावौचित्यभङ्गः १२ ग्रहैरिति ततः शच्या इन्द्राण्या समा पुलोमजा शचीन्द्राणीत्यमरः सा सुदक्षिणा समये प्रसूतिकाले सति दशमे मासीत्यर्थः

तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननंद पारिप्लवनेत्रया नृपः ११ कुमारभृत्याकुशलैरधिष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि पतिः प्रतीतः प्रस
वोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव १२ ग्रहैस्ततः पंचभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदं असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रि

दशमे मासि जायत इति श्रुतेः उच्चसंश्रयैरुच्चसंस्थैस्तुङ्गस्थानगैरसूर्यगैरनस्तमितैः कैश्चिद्यथासम्भवं पञ्चभिर्ग्रहैः साधनाशक्तिरिवार्थमक्षयम् १३॥
हैः सूचिता भाग्यसम्पद्यस्य तं पुत्रं त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा त्रिसाधना शक्तिः षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजा
इत्यमरः अक्षयमर्थमिवासूत षूङ् प्राणिगर्भविमोचने इत्यदादिषु पठ्यते तस्माद्धातोः कर्तरि लङ् अत्रेदमनुसन्धेयम् अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरझष।
वणिजोच्चा दिवाकरादितुङ्गाः दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचा इति सूर्यादीनां सप्तानां मेषवृषभादयो राशयः श्लोकोक्तक्र
मविशिष्टा उच्चस्थानानीति स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि नीचानीति तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशांशाः यथाक्रमं मुख्योच्चेषु परमोच्चनीचेषु परमनी। राम॰
चा इति जातकश्लोकार्थः अत्रांशस्त्रिंशो भागः यथाह नारदः त्रिंशद्भागात्मकं लग्नमिति सूर्यप्रत्यासक्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम तदुक्तं लघुजातके रविणास्त। २९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पूरणाकरणे दृष्टदोषसम्भवान्न तु राज्ञः स्त्रीलौल्यात् तदुक्तम् देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् श्रद्धाविघाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव च अन्यत्र च दोहदस्याप्रदानेन
गर्भो दोषमवाप्नुयादिति ६ क्रमेणेति सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहदव्यथां च निस्तीर्य प्रचीयमाना वयवा पुष्यमाणावयवा सती पुराणपत्राणामपगमान्नाशादनन्तरं सन्न
द्धसञ्जाता प्रत्यग्रत्वात् मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा लतेव रराज ७ लक्षणान्तरं वर्णयति दिनेष्विति दिनेषु दोहददिवसेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरमतिस्थूलमासमन्तान्नी
लमुखे चूचुके यस्य तन्नदीयस्तनद्वयं भ्रमरैरवलीढयोरभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः पद्मकोशयोः श्रियं तिरश्चकार अत्र वाग्भटः अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ
स्तन्यौ कृष्णचूचुकाविति ८ निधानेति नृपस्तत् सत्वाम् आपन्नसत्वां गर्भिणीमित्यर्थः आपन्नसत्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणीत्यमरः महिषीं निधानं निधिर्गर्भे यस्याः

नेदीष्ठमस्यां त्रिदिवेऽपि भूपतेर्बभूव नासाध्यमधिज्यधन्वनः ६ क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा पुराणपत्रापगमाद
नन्तरं लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा ७ दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयं तिरश्चकार भ्रमरावलीढयोः सुजातयोः पंक
जकोशयोः श्रियं ८ निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकां नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्वां महिषीममन्यत
९ प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगन्तसम्पदाम् यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः १० सुरेन्द्रमा
त्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ॥ ११

तां सागराम्बरां समुद्रवसनां भूमिमित्यर्थः भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरेत्यमरः तामिव अभ्य
न्तरे लीनः पावको यस्याः तां शमीमिव शमीतरौ वह्निरस्तीत्यत्र लिङ्गं शमीगर्भादग्निं मथनीति अन्तःसलिलामन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीमिव अमन्यत एतेन गर्भस्य भा
ग्यवत्त्वतेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि ९ प्रियेति धीरः स राजा प्रियायामनुरागस्य स्नेहस्य मनसः समुन्नतेरौदार्यस्य भुजेन भुजबलेन करेण वा अर्जिता
नां न तु वाणिज्यादिना दिगन्तेषु सम्पदां धृतेः पुत्रो मे भविष्यतीति सन्तोषस्य च धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणा रति तुष्टिष्विति विश्वः सदृशीः अनुरूपाः पुमान् सूयतेऽनेने
ति पुंसवनं तदादिर्यासां ताः क्रियाः यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत्त कृतवान् आदिशब्देन अनवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्येते अत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनम् यद
हः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यादिति पारस्करः चतुर्थेऽनवलोभनमित्याश्वलायनः षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्त इति याज्ञवल्क्यः १० सुरेन्द्रमात्रेति गृहागतो नृपः सुरेन्द्राणां

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
स.२
२०

ष्वा माहवाग्भ क्षामताग्गरिमाकुलेर्मूर्च्छां तु दिदरोचकं जृम्भामसेकं सदनेरोमराज्याः प्रकाशनमिति २ तदिति क्षितीश्वरो रहसि मृदा सुरभिसुगन्धितस्मात्ताननं तदाननम्
सुदक्षिणामुखं उपाघ्राय तृप्तिं नन्त्वाययौ कः किमिव शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने शुचिंमुद्धेः नुपहते शुक्राषाढयोः सितेत्यमरः हुतवहेपि स्याद् उपधौ शुद्धमन्त्रिणोतिवि श्वः
पयोमुचां मेघानां पृषतैर्बिन्दुभिः पृषन्ति बिन्दुपृषताः इत्यमरः सिक्तमुक्षितम् वनराज्याः पल्वलमुपाघ्राय करीगज इव अत्र करिवनराजिपल्वलानां कान्तकामिनीवदन
समाधिरनुसन्धेयः गर्भिणीनां मृद्भक्षणं लोके प्रसिद्धमेव एतेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते ३ दोहदलक्षणं मृद्भक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते दिवमिति हि यस्माद्दिगन्तवि
श्रान्तरथः चक्रवर्ती तस्याः सुतस्तत्सुतो मरुत्वानिन्द्रः इन्द्रो मरुत्वान्मघवेत्यमरः दिवं स्वर्गमिव महीं भोक्ष्यते भुजोऽनवन इत्यात्मनेपदम् अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तत्
याविधेषु विकारे मृद्भूते अभिलष्यत इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु तस्मिन्कर्मणि घञ् प्रयः रस्यन्ते स्वाद्यन्त इति रसा भोग्यार्थाः अन्येषु तेरसाश्च तान् विलङ्घ्य विहाय मनो।

तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ३ दिवं मरुत्वानिव भो-
क्ष्यते महीं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः अतोभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा ४ न मे ह्रिया शंसति किंचिदी-
प्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः प्रियासखीरुत्तरकोशलेश्वरः ५ उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे

बबन्धेति दधौ दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षते ४ नेति मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा द्वन्मगध ११ तदपश्यदाहृतं
कलिङ्ग शूरसमसादणिष्वण् ह्रिया किञ्चित्किमपीप्सितमिष्टं मे मह्यं न शंसति नाचष्टे केषु वस्तुषु स्पृहावतीत्यनुवेलमनुक्षणमादृतः आदृतवान् कर्तरि क्तः आदृतो सा
दरान्वितावित्यमरः प्रियायाः सखीः सहचरीः उत्तरकोशलेश्वरो दिलीपः पृच्छति स्म पप्रच्छ भूतार्थे लट् लट्स्मे इत्यनेन सखीनां विस्रम्भभूमित्वादिति भावः ५ उपे
त्येति दोहदं गर्भिणीमनोरथः दोहदं दौहृदं श्रद्धा लालसं च समं स्मृतमिति हलायुधः सा सुदक्षिणा दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलतां दुःखस्वभावतामुपेत्य प्राप्य यद
स्तु वव्रे आचकाङ्क्ष तदाहृतमानीतं भर्त्रा इति शेषः तद्वस्तु अपश्यदेव आलभतेत्यर्थः कुतो हि यस्माद्दस्य भूपतेस्त्रिदिवेपि इष्टं वस्तु अनासाद्यम् अनवाप्यं नाभूत्। राम.
किंपाज्ञयानेत्याह अधिज्यधन्वन इति नहि वीरपत्नी नाम लभ्यं नाम किञ्चिद्दस्तीति भाव· अत्र वाग्भटपाददशोषकोविदा होन्ते श्रद्धा च विविधात्मिकेति एतच्च पत्नीमनोरथ २०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भिरभिनिविष्टमनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त दधावित्यर्थः अत्र मनुः अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृप इति अत्राधत्तेत्यनेन स्त्रीकर्तृकं धारणमात्रमुच्यते तथा मंत्रे च दृश्यते यथे
यं ह्यग्निवीयं सुताना गर्भमादधे एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे इत्याश्वलायनानां सीमंतमंत्रे स्त्रीव्यापारधारणे व्याख्यानशब्दप्रयोगदर्शनादिति मालिनी वृत्तमेतत् तदु
क्तं ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ७५ ॥ इति श्री पदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्या
ख्यायां संजीविनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः २ ॥ श्रीगणेशाय नमः उपाधिगम्योप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योप्यसमावलोक्यः भवोपि योऽभूद्भवविशेवायं(?) जगत्य
पायादपि नः सपायात् १ राज्ञी गर्भमाधत्तेत्युक्तं सम्प्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति अथेति अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा उपस्थितोदयं प्राप्तकालम् भर्तु
रीप्सितं मनोरथम् भावेक्तः पुनः सखीजनस्योद्वीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् यद्वा कौमुदीनाम दीपोत्सवतिथिः तदुक्तं भविष्योत्तरे कौमोदनेन

नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ७५ ॥ इति श्री रघुवंशे द्वितीयः सर्गः २ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य संततेः सुदक्षिणा दौहृदलक्षणं दधौ १ शरीरसा
दादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी २ ॥ १ जनाय(?)स्यां तेनासौ कौमुदी मता।

ति तस्या मुखमारम्भम् अत एव केचित् कौमुदीमुखमिति पाठं पठन्ति इक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेरविच्छेदस्य निदानम् मूलकारणम् निदानं त्वादिकारणमित्यमरः एवंविधं दोह
दलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी यथाह वाग्भटः मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयं च तत् सम्बद्धं तेन गर्भिण्याः नेष्टं श्रद्धाभिधार
णमिति तत्सम्बन्धित्वाद् गर्भो दोहदमित्युच्यते सा च तद्योगाद्दोहदिनीति तदुक्तं सङ्ग्रहे द्विहृदयां नारीं दोहदिनीमाचक्षत इति अत्र दोहदलक्षणास्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च नि
रूपणात् रूपकालङ्कारः अस्मिन् सर्गे वंशस्थवृत्तं जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जराविति तल्लक्षणात् १ सम्प्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति शरीरेति शरीरस्य सादात्कार्श्याद् अस
मग्रभूषणा परिमिताभरणा लोध्रपुष्पवत्पाण्डुना मुखेनोपलक्षिता सुदक्षिणा विचेयामृग्यास्तारका यस्याः सा तथोक्ता विरलनक्षत्रेत्यर्थः तनुप्रकाशेन अल्पकान्तिना शश
शिनोपलक्षिता ईषदपरिसमाप्ता प्रभाता प्रभातकल्पा प्रभाता दीषन्न्यूनात् सिलादिष्वा कृत्त्वसुच इति प्रभातशब्दस्य पुम्वद्भावः शर्वरी रात्रिरिवालक्ष्यत शरीरसादादिगर्भल।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ नअनुद्धातः पाषाणादिप्रतिघातरहितोऽतएवसुखयतीतिसुखस्तेनरथेनस्वेनपूर्णोनसफलेनमनोरथेनेव मार्गमध्वानंपयौमनोरथयपक्षेध्वनिश्रुतिः अनुद्धातः प्रतिबंधनिवृत्तिः
स॰३ ७२ तमितिअदर्शनेनप्रवासनिमित्तेनाहितोत्सुक्यंजनितदर्शी नोत्कंठंप्रजार्थेनव्रतेननियमेनकर्षितंकृशीकृतमंगंयस्यसतंतनवोदयंनवाभ्युदयंप्रजास्त्रित्रिमनाम्रुवद्भिः अतिगर
९९ भुमिर्नेत्रैरोषधीनांनाथंसोममिवतंपपुः अत्यास्थयाददृशुरित्यर्थः चंद्रपक्षेअदर्शनंकलाक्षयनिमित्तेप्रजार्थेलोकहितार्थेव्रतंदेवताभ्यः कलादाननियमः तंचसोमंप
पुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः इतिव्यासः उदयंआविर्भावोऽन्यत्समानं ७२ पुरंदरेति पुरः पुराणंसुराणांदारयतीतिपुरंदरः शक्रः पूःसर्वयोर्दारिसहोरितिखच्प्रत्ययः वाचं
यमपुरन्दरौचेतिमुमागमनिपातः तस्यश्रीरिवश्रीर्यस्यसनृपः पौरैरभिनंद्यमानः उत्पताकमुच्छ्रितध्वजंपताकावैजयंतीस्यात्केतनंध्वजमस्त्रियामित्यमरः पुरंप्रवि
श्यभुजंगेंद्रेणसमानसारेतुल्यबलेसारोबलेस्थिरांशेचन्याय्येक्लीवंवरेत्रिषित्यमरः भुजेभूयोभूमेर्धुरमाससंजअर्पितवान् ७४ अथेति अथद्यौः सुरवर्त्मद्यौः स्व

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेनप्रजाः प्रजार्थव्रतकर्षितांगं नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयंनाथमिवौषधीनां ७३ पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकं
प्रविश्यपौरैरभिनंद्यमानः भुजेभुजंगेंद्रसमानसारेभूयः सभूमेर्धुरमाससंज ७४ अथनयनसमुत्थंज्योतिरत्रेरिवद्यौः सुरसरिदिवतेजोव
१ वह्निनिष्ठ्यूतमैशं।

र्गसुरवर्त्मेतितिविग्रहः अत्रेर्महर्षेर्नयनाभ्यांसमुत्थमुत्पन्नंनंदतसमुत्थं आतश्चोपसर्गइतिकप्रत्ययः तज्ज्योतिरिवचंद्रमिवेत्यर्थः अत्रिनेत्र
स्यादत्रिनेत्रप्रसूतइतिहलायुधः चंद्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्व मुक्तंहरिवंशे नेत्राभ्यांपरिसुस्रावदशधाद्योतयन्दिशः तंगर्भंदशधाहृष्टादिशोदेव्योदधुस्ततः १ समेत्य
धारयामासुर्नैवतातमशक्नुवन् सताभ्यः सहसैवाथदिव्योगर्भप्रभावितः २ पपातपावयन्लोकान् शीतांशुः सुरभावनइति सुरसरिद्गंगावन्हिनानिष्ठ्यूतंनि
क्षिप्तंष्ठिवुनिरसनेअनुनासिके चेत्यनेननिपूर्वष्ठीवतेर्वेकारस्यऊठ्क्तांतत्वात्तनिष्ठ्यूतविडक्षिप्तेरिताः समाइत्यमरः ऐशंतेजः स्कंदमिव अत्ररामायणेतेगत्वापर्वतंराम
केवलंधातुमंडितं अग्निंसंयोजयामासुःपुत्रार्थंसर्वदेवताः १ देवकार्यमिदंदेवसमाधत्स्वहुताशन। शैलपुत्र्यांमहत्तेजोगंगायांतेजउत्सृज २ देवतानांप्रतिज्ञायगंगा
मभ्येत्यपावकः गर्भंधारयवैदेविदेवतानामिदंप्रियं ३ इत्येतद्वचनंश्रुत्वादिव्यंरूपमधारयत् तस्यामहिमानंदृष्ट्वासमंतादवकीर्यच ४ समंततस्तदादेवीसम। राम॰
भ्येत्यचपावकः सर्वस्रोतांसिपूर्णानिगंगयारघुनंदनेति ५ राज्ञीसुदक्षिणानरपतेर्दिलीपस्यकुलभूत्यैसंततिलक्षणायैगुरुभिर्महद्भिर्लोकपालानामनुभावैस्तेजो ९९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इत्थमिति इत्थंक्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठधेनुः प्रीततरा पूर्वं शुश्रूषया प्रीता संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरा अतिसंतुष्टा बभूव तदन्विता तेन दिलीपेनान्विता हैमवतात्
हिमवतः संबंधिनः कुक्षेः गुहायाः सकाशात् अश्रमेणानायासेनाश्रमं प्रत्याययौ आगता ६७ तस्याइति प्रसन्नेंदुरिव मुखं यस्य स नृपाणां गुरुर्दिलीपः प्रहर्षचिन्हैर्मुखरागादिभि
रनुमितं तस्या धेनोः प्रसादमनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात् पुनरुक्त्येव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात्प्रियायै शशंस कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः न चेह तदा
स्ति किंतु चिन्हैः कथितप्रायत्वात् पुनरुक्तयेवस्थितयेत्युत्प्रेक्षा ६८ सइति अनिंदितात्मा अगर्हितस्वभावः सत्सु वत्सलः प्रेमवान् सद्वत्सलः वत्सांसाभ्यां कामवलेड
निसृष्टस्य सदिलीपः वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः सन् वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुतावशिष्टं नंदिन्याः स्तन्यं क्षीरं शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यशइव अतितृष्णः सन् पपौ ६९

इत्थंक्षितीशेन वसिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ६७ तस्याः प्रसन्नेंदुमुखः प्र
सादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य प्रहर्षचिन्हानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ६८ स नंदिनीस्तन्यमनिंदितात्मा सद्वत्सलो वत्सहु।
तावशेषं पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ६९ प्रातर्यथोक्तव्रतपारणांते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य तौ दंप।
ती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ७० प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनंतरं भर्तुररुंधतीं च धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मं
गलोदग्रतरप्रभावः ७१ श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ययावनुद्घातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ७२।

प्रातरिति वशी वसिष्ठः। प्रातर्यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्यांगभूता या पारणा तस्या अंते प्रास्थानिकं प्रस्थाने भवं तत्कालोचितमित्यर्थः कालाट्ठञ् इति ठञ्।
प्रत्ययः यथाकथंचिद्गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानत्वात् प्रत्यय इष्यत इति वृत्तिकारः स्वस्ति ईयते प्राप्यतेऽनेनेति स्वस्त्ययनं शुभावहमाशीर्वादं प्रयुज्य तौ दंपती स्वां राजधा
नीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ७० प्रदक्षिणीकृत्येति नृपो हुतं तर्पितं हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः कर्मण्यण् तं भर्तुर्मुनेरनंतरं प्रदक्षिणानंतरमित्यर्थः अरुंधतीं च धेनुं सव
त्सां च प्रदक्षिणीकृत्य प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणं तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेत्यव्ययीभावः ततः च्विः अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य सद्भिर्मंगलैः प्रदक्षि
णादिभिर्मंगलाचारैरुदग्रतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ७१ श्रोत्रेति धर्मपत्नीसहितः स हिष्णुर्व्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाह्लादकरस्वने

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰
स॰२
१८

उत्तिष्ठेति राजाऽमृतमिवाचरतीति अमृतायमानं उपमानादाचार इति क्यच् उत्थितमुत्पन्नं हे वत्स उत्तिष्ठेति वचो निशम्य श्रुत्वा उत्थितः सन् अस्तेः शतृप्रत्ययः।
अग्रतोऽग्रे प्रस्रवो क्षीरस्रवोपस्यास्तीति प्रस्रविनीं गां स्वां जननीमिव ददर्श सिंहं न ददर्श ६१ तमिति विस्मितमाश्चर्यगतं कर्तरि क्तः तं दिलीपं धेनुरुवाच किमित्यत्राह हे सा
धो मया मायामुद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि ऋषिप्रभावान्मयि अन्तकोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न समर्थः अन्ये हिंस्रा घातुकाः शरारुर्घातुको हिंस्र इत्यमरः नमि कंपोल्यादिना
र प्रत्ययः किमुत सुष्ठु न प्रभवइति योज्यं बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भर इत्यमरः ६२ भक्त्येति हे पुत्र गुरौ भक्त्या मयि अनुकंपया च ते तुभ्यं प्रीतास्मि क्रियाग्रहणमपि कर्त
व्यमिति चतुर्थी वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थं देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाक् प्रियमित्यमरः वृणीष्व स्वीकुरु तथा हि मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं न अवेहि न विद्धि किंतु प्र

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन्। ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहं ६१ तं विस्मितं धेनुरुवा
च साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ६२ भक्त्या गुरौ मय्यनुकंपया च प्रीता
स्मि ते वत्स वरं वृणीष्व न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नां ६३ ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः वंश
स्य कर्तारमनंतकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ६४ संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पु
त्रोपभुंक्ष्वेति तमादिदेश ६५ वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषं गुरोरनुज्ञामधिगम्य मातः औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षि

सन्नां मां कामानां दोग्धीति कामदुघा मवेहि दुहः कप् घश्चेति कप् प्रत्ययः ६३ तत इति ततः मानितार्थी स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन सः एतेनास्य दातृत्वे दैन्यराहित्यं
चोक्तं स राजा हस्तौ समानीय संधाय अञ्जलिं बध्वेत्यर्थः वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारं अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ६४ संतानेति सा पयस्विनी गौः संतानं कामयत इति संतानकामः कर्मण्यण् तस्मै राज्ञे तथेति काम्यत इति कामो वरः कामार्थे घञ् प्रत्ययः तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय
हे पुत्र मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वा उपभुंक्ष्व पिबेति उपभुंक्ष्वेति पाठः तमादिदेश आज्ञापितवती ६५ वत्सस्येति हे मातः वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषं
वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः होमस्य अर्थस्तस्य विधिरनुष्ठानं तस्य शेषं होमावशिष्टमित्यर्थः तव ऊधसि भवं औधस्यं क्षीरं शरीरावयवाच्चेति यत् प्रत्ययः रक्षितायाः उर्व्याः षष्ठांश १८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऽस्त्रम वानेव प्रमाणमित्याह भवानिति परवान्स्वामि तन्त्रो भवानपीदं वक्ष्यमाणमवैति वेत्ति भवतानुभूयत एवेत्यर्थः शेषे प्रथमे इति प्रथमपुरुषः किमित्यत्राह हि
यस्माद्धेतोः हि हेतावधारणमित्यमरः तवदेवदारौ विषये महान् यत्नः महता प्रयत्नेन रक्ष्यत इत्यर्थः इदंशब्दोक्तमर्थं दर्शयति स्थातुमिति रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशंग
मय्य त्वा स्वयमक्षतेनाव्रणेन नियुक्तेनेति शेषः नियोक्तुः स्वामिनोऽग्रे स्थातुं न हि शक्यं ५६ सर्वथा चैतदपरिहार्यमित्याह किमिति किमपि किंचाहं तव अहिंस्यः अवध्यो मतश्चेत्त
र्हि मे यशःशरीरं तस्मिन् दयालुः कारुणिको भव स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सुरतः समा इत्यमरः ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशस्तत्राह एकांतेति म
द्विधानामीदृशानां विवेकिनामेकांतविध्वंसिषु अवश्यं विनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतविकारेषु पिंडेषु पिंडो बंदे ज पास मुख्य गोले वाले जा सिह पोके वल इति हैमः
शरीरेष्वनास्थाऽनपेक्षा खलु आस्थात्वालंबनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यत इति विश्वः ५७ सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह संबंधमिति संबंधं सख्यमाभाषणमालापः पूर्व
भवानपीदं परवानवैति महान्हि यत्नस्तव देवदारौ स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ५६ किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतो
ऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः एकांतविध्वंसिषु मद्विधानां पिंडेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ५७ संबंधमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनांते
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं संबंधिनो मे प्रणयं विहंतुं ५८ तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टंभविमुक्तबाहुः संन्यस्तशस्त्रो हरये स्वदे
हमुपानयत्पिंडमिवामिषस्य ५९ तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रं अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात
कारणं यस्य तमाहुः स्यादाभाषणमालापः इत्यमरः स तादृक् संबंधो वनांते संगतयोर्नौ आवयोर्वृत्तो जातस्तत्तत्तो हे भूतनाथानुग शिवानु ६ विद्याधरहस्तमुक्ता ६०
चर एतेन तस्य महत्त्वं सूचितं अत एव संबंधिनो मित्रस्य मे प्रणयं याच्ञां प्रणयास्त्वमी विश्रंभयाच्ञाप्रेमाण इत्यमरः विहंतुं नार्हसि ५८ तथेति तथेति गामुक्तवते हरये सिंहाय
कपीसिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुरिति शाश्वतः स सद्यस्तत्क्षणे प्रतिष्टंभान्निर्बंधाद्विमुक्तो बाहुर्यस्य स दिलीपो न्यस्तशस्त्रस्त्यक्तायुधः सन् स्वदेहमामिषस्य मांसा
स्य पललं क्रव्यमामिषमित्यमरः पिंडं कवलमिव उपानयत् समर्पितवान् एतेन निर्ममत्वमुक्तं ५९ तस्मिन्निति तस्मिन्क्षणे उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यत उत्प्रेक्षमा
णस्यानतकंधरस्य वाङ्मुखस्याधोमुखस्य प्रजानां पालयितुः राज्ञः उपरि उपर्युपरिष्टात् उपर्युपरिष्टादिति निपातः विद्याधराणां देवविशेषाणां हस्तेभ्यो मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ६०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
स.२
१७

वेतः तेन कातरेक्षिणीयस्याः सा बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच् बिडौरादिभ्यश्चेति ङीष् किं वा वक्ष्यतीति भीत्येव स्थितयेत्यर्थः धेन्वा निरीक्ष्यमाणोऽत एव सुतरां दया-
लुः सन् सुतरामित्यत्र द्विवचनविभज्ये त्यादिना सुशब्दात्तरप् किमेत्तिङव्ययेत्यादिना आमुप्रत्ययः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति अव्ययसंज्ञा ५२ किमुवाचेत्याह क्षतादि।
तिक्षणु हिंसायामिति धातोः संपदादित्वात्क्विपि गमादित्वा दनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धं क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्रः सुपीति योगविभागात्कः।
तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति क्षतादित्यादिना उदग्रः उन्नतः क्षत्रस्य क्षत्रवर्णस्य शब्दो वाचकः क्षत्रशब्द इत्यर्थः एतेनैकातपत्रमित्यादिना सोऽयं क्षतात्त्रा-
शाऽऽत्रायत इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु नाश्वकर्णादिवत्केवलं रूढः किंतु पंकजादिवद्योगरूढ इत्यर्थः ततः किमित्यत आह तस्य क्षत्रशब्दस्य विप-
रीतवृत्तेर्विरुद्धव्यापारस्य क्षतात्त्राणमकुर्वतः पुंसो राज्येन किं उपक्रोशमलीमसैर्निंदामलिनैः उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निंदा च गर्हणे इत्यमरः ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादि

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ५३ कथं नु शक्योऽनुन-
यो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनां इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्यां ५४ सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया
मोचयितुं भवत्तः न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ५५ ॥

९९ना मलीमसशब्दो निपातितः तैः प्राणैर्वा किं निंदितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः
एतेनैकातपत्रमित्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं तत्रोत्तरमिति वेदितव्यं ५३ अथैकधेनो रित्यस्योत्तरमाह कथमिति अनुनयः क्रोधापनयः चकारो वाक्यार्थे महर्षेरनुनयो वाऽन्या-
न्यपयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्राणनाद्दानात्कथं नु शक्यो न शक्य इत्यर्थः अत्र हेतुमाह इमां गां सुरभेः कामधेनोः पंचमीविभक्त इति पंचमी अनूनाम न्यूनामवेहि जानीहि तर्हि क-
थमस्याः परिभवोऽभूदित्याह रुद्रौजसेति अस्यां गवि त्वया प्रहृतं तु प्रहारस्तु नपुंसके भावे क्तः रुद्रौजसा ईश्वरसामर्थ्येन न तु तवेत्यर्थः सप्तम्यधिकरणे चेति सप्तमी ५४ तर्हि।
किं चिकीर्षितमित्यत्राह सेयमिति सेयं गौर्मया निष्क्रियते प्रत्याह्रियतेऽनेन परगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकं एरजिति अच्प्रत्ययः स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयस्तेन भवत्तः त्वत्तः
पंचम्यास्तसिल् मोचयितुं मोक्षयितुं न्याय्या न्यायादनपेता युक्तेत्यर्थः धर्मपथ्यर्थेत्यादिना यत्प्रत्ययः एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात् मुनेः क्रिया होमादिः सैवार्थः प्रयोजनं स चालुप्तो
भवेत्। स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ५५ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भूतेति तव भूतेषु अनुकंपा कृपा चेत् कृपा दयानुकंपा स्यादित्यमरः ऋषैव वर्तते चेदित्यर्थः तर्हि त्वदंतेनव नाशे सति इयमेका गौः स्वस्तिक्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती भवे
देज्जीवेदित्यर्थः स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादाविव्यमरः हे प्रजानाम यत्वं जीवन् सन् पुनः पितेव प्रजाः उपप्लवेभ्यः विघ्नेभ्यः शश्वत्सदा पुनः सदार्थयोः शश्वदित्यमरः पासि रक्षसि
समारतेत्यये नरक धेनुरक्षणाहरं जीवितमेव शश्वदखिलजगत्त्राणमित्यर्थः ४८ न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किंतु गुरुभयादिति अत्राह अथेति पक्षांतरे अथवा एके
व धेनुर्यस्य तस्मादयं को पकाररो पन्यास इति विज्ञेयं अत एवापराधे धेनूपेक्षालक्षणे सति चंडादतिकोपनात् चंडस्त्वत्यंतकोपन इत्यमरः अत एव कृशानुः
प्रतिमा उपमा यस्य तस्मादग्निकल्पाद्गुरोः विभेषीति काकुः भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यपादानात्पंचमी अल्पवित्तस्य धनहानिरिति दुःसहेति भावः अस्य गुरोर्मन्युः क्रो

भूतानुकंपा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदंते जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ४८ अथैकधेनोरपराधचंडा
द्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ४९ तद्रक्ष कल्याणपरंपराणां भोक्तारमूर्जस्व
लमात्मदेहं महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैंद्रमाहुः ५० एतावदुक्त्वा विरते मृगेंद्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन शिलोच्चयोपि
क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ५१ निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्य
धः मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः घटा इव ऊधांसि यासां ता घटोध्नीः ऊधसोनङिः स्त्रियनङादेशः बहुव्रीहेरूधसो ङीष् कोटिशो गाः स्पर्शयता ... मार्गणः सुतरां दयालुः ५२।
यता प्रतिपादयता विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनमित्यमरः भवता विनेतुमपनेतुं शक्यः ४९ तदिति तत्तस्मात्कारणात्कल्याणपरंपराणां। ४४ ॥ ४४ ॥ ४४
भोक्तारं कर्मणि षष्ठी ऊर्जो बलमस्यास्तीति ऊर्जस्वलं ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना वलच् प्रत्ययांतो निपातः आत्मदेहं रक्ष ननु गामुपेक्ष्य आत्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः
स्यादित्यत्राह महीति ऋद्धं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसंबंधमात्रेण भिन्नमैंद्रं इंद्रसंबंधि पदं स्थानमाहुः स्वर्गान्न भिद्यत इत्यर्थः ५० एतावदिति मृगेंद्रे
एतावदुक्त्वा विरते सति गुहागतेनास्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोपि प्रीत्या तमेवार्थं क्षितिपालमुच्चैरभाषतेवेत्युत्प्रेक्षा भाविस्यंदु विसमानार्थत्वात्
द्विकर्मकः ब्रुविशासुद्विकर्मकेषु पठितः तदुक्तं दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिनामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥ १४ ॥

टी॰ स॰ २ ६

रार्थेभ्यः परेनिघ्नासप्तम्यौभवतइतिवक्तव्यमितिपाठोः सप्तम्यं तस्योत्तरनिपातः सद्दवस्थितःनृपःएनंसिंहंप्रत्यब्रवीत् वाहुंसवज्रंशक्रस्यक्रुद्धस्यास्तंभयत्प्रभुरितिमहा
भारते ४२ संरुद्धेति हेमृगेंद्रसंरुद्धचेष्टस्यप्रतिवद्धव्यापारस्यममतद्वचःवाक्यंकामंहास्यंपरिहसनीयं यद्वचःसत्वंमदीयेनेत्यादिकअहंविवक्षुःवक्तुमिच्छुरस्मित
हिं तूष्णींस्थीयतामित्याशंक्याहईश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञंत्वांप्रतिनहास्यमित्याह अंतरितिहियतः भवान्प्राणभृतांअंतर्गतंहृद्गतंवाकवृत्त्यावहिरप्रकाशितमेवसर्वंभा
वंवेदवेत्ति विदोलटोवेतिणलादेशः अतोहमभिधास्येवक्ष्यामितद्वचइतिप्रकृतंकर्मसंवध्यते अन्येत्वीदृग्वचनमाकर्ण्यासंभावितार्थमेतद्धिरूपहसंति ॥
अतस्तूष्णीनमेवभूषणंत्वंतुवाङ्मनसयोरेकविधएवायमितिजानासि अतोऽभिधास्ययद्वचोहंविवक्षुरित्यर्थः ४३ मान्यइति प्रत्यवहारःप्रलयःस्थावराणांतरु
शिलादीनांजंगमानांमानुषादीनांसर्गस्थितिप्रत्यवहारेषुहेतुः सईश्वरोमेमममान्यःपूज्यः अलंघ्यशासनइत्यर्थः शासनंचसिंहत्वे अकागतसत्ववृत्तौत्युक्त
पंनहिविसृज्यगम्यतामित्याह गुरोरपीति पुरस्तादग्रेनश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपिगोरूपमनुपेक्षणीयं आहिताग्नेरितिविशेषणेनानुपेक्षाकारणंहविःसाधना

संरुद्धचेष्टस्यमृगेंद्रकामंहास्यंवचःस्तद्यदऽहंविवक्षुः अंतर्गतंप्राणभृतांहिवेदसर्वंभवान्भावमतोभिधास्ये ४३ मान्यःसमेस्थावरजंगमा
नांसर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः गुरोरऽपीदंधनमाऽऽहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादऽनुपेक्षणीयं ४४ सःत्वंमदीयेनशरीरवृत्तिंदेहेननिर्वर्तयितुं।
प्रसीद दिनावसानोत्सुकवालवत्साविमुच्यतांधेनुरियंमहर्षेः ४५ अथांधकारंगिरिगह्वराणांदंष्ट्रामयूखैःशकलानिकुर्वन् भूयःस भू
तेश्वरपार्श्ववर्तीकिंचिद्विहस्यार्थपतिंवभाषे ४६ एकातपत्रंजगतःप्रभुत्वंनवंवयःकांतमिदंवपुश्च अल्पस्यहेतोर्वहुहातुमिच्छन्वि।
चारमूढःप्रतिभासिमेत्वं ४७।
त्वंसूचयति ४४ सइति सोंकागतसत्ववृत्तिस्त्वंमदीयेनदेहेनशरीरस्यवृत्तिंजीवननिर्वर्तयितुंसंपादयितुंप्रसीददिना
वसानेउत्सुकोमातामेमागमिष्यतीत्युत्कंठितोवालःवत्सोयस्याःसामहर्षेरियंधेनुर्विसृज्यतां ४५ अथेति अथभूतेश्वरस्यपार्श्ववर्त्यनुचरःससिंहःगिरेर्गह्व
राणांगुहानां देवखातविलेगुहांगह्वरमित्यमरः अंधकारंध्वांतंदंष्ट्रयोर्मयूखैःशकलानिखंडानिकुर्वन्निरस्यन्नित्यर्थः किंचिद्विहस्यार्थपतिंनृपंभूयोवभाषे ॥
हासकारणंअल्पस्यहेतोर्वहुहातुमिच्छन्नितिवक्ष्यमाणंद्रष्टव्यं ४६ एकेति एकातपत्रंएकछत्रंजगतःप्रभुत्त्वंस्वामित्वंनवंवयोयौवनंइदंकांतंरम्यंवपुश्चेतिएवंव

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्सकृउन्नमिता अयाद्रेस्तनया गौरी असुरास्त्रैरालीढं व्याप्तं सेनां नयतीति सेनानीः स्कंदः पार्वतीनंदनः स्कंदः सेनानीरित्यमरः सत्सु द्विषेत्यादिना क्विप् तमिव वत्सं नं शुशोच ।
३७ तदेति तदा तत्काल प्रभृति राद्रिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तया तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेनोकं समीपमागताः प्राप्ताः सत्वाः प्राणिनो वृत्ति
र्यस्मिंस्तत् अंकः समीपउत्संगे चिन्हेस्यानापराधयोरिति केशवः सिंहत्वं विधाया स्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायामहं व्यापारितः नियुक्तः ३८ तस्येति परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः
कालो वेला यस्याः सा उपस्थिता प्राप्ता रघोर्गोरूपा शोणितपारणा सुरद्विषो राहोश्चंद्रमसः इयं चांद्रमसी सुधेव तस्य क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य मे तृप्त्यै अलं पर्याप्ता नमः
स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी ३९ स इति स एवमुपाय शून्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व निवृत्तो भव यतो भवान् त्वं गुरोर्दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोसि न तु गुरुधनं विना ।

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ । व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमंकागतसत्ववृत्ति ॥ ३८ तस्यालमेषा क्षुधित
स्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण । उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चांद्रमसी सुधेव ॥ ३९ स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान् दर्शि
तशिष्यभक्तिः । शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ॥
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ४१ प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वसंगे वितथप्रयत्नः । जडीकृतस्त्र्यंब
कवीक्षितेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ४२ ॥ ९. स एवं कथं तत्समीपं गंतव्यमत आह शस्त्रेणेति यद्रक्ष्यं धनं शस्त्रेणायुधेन शस्त्रमायुधलोहयोरित्यमरः
अशक्या रक्षा यस्य तदशक्यरक्ष्यं रक्षितुमशक्यमित्यर्थः तद्रक्ष्यं नष्टमपि शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति न हिनस्ति अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ४० इ
तीति पुरुषाणामधिराजो नृपः इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य सिंहस्य वचो निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्य ईश्वरस्य प्रभावात् प्रत्याहतास्त्रः कुंठितास्त्रः सन् आत्मनि विषये
ऽवज्ञामपमानं शिथिलीचकार त्यजेत्यर्थः अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानो न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः ४१ प्रतीति स एव पूर्वः प्र
थमः संगः प्रतिबंधो यस्य तस्मिन् तत्पूर्वसंगे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नो विफलप्रयासः अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन् मोक्तुमिच्छन् अंबकं लोचनं दृग्दृष्टिर्नेत्रलोचनं
चक्षुर्नयनांबके क्षणानि इति हलायुधः त्रीणि अंबकानि अक्षीणि यस्य स त्र्यंबको हरस्तस्य वीक्षणेन जडीकृतो निष्पंदीकृतः वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिरिंद्रः प्रहर ।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ महाबलस्तोऽस्यात्मनो वृत्तौ बाहुस्तंभरूपे व्यापारेऽभूतपूर्वत्वाद्विस्मितं कर्तृरिक्तः तं दिलीपं मनुष्यवाचा करणेन पुनर्विस्मापयन् विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन् निजगाद स्मिङ्
स॰२ ईषद्धसन इति धातोर्णिच् वृद्धोऽन्त्यादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्मापयन्निति रूपं सिद्धं विस्मापयन्निति पाठे आत्वं पुगागमोपि वक्तव्यं तच्च नित्यं स्मयतेरिति हेतुस्मय विव
१५ क्षायामेव भीस्म्योर्हेतुभय इति आत्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् तस्मान्मनुष्यवाचा विस्मापयन्निति रूपं सिद्धं करणविवक्षया न कश्चिद्दोषः ३३ अलमिति हेम
हीपाल तव श्रमेणालं पर्याप्तं साध्याभावात्तया श्रमो न कर्तव्य इत्यर्थः अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात् तृतीया उक्तं च न्यासोद्योतेन केवलं श्र
यमाणैव क्रियानिमित्तं करणभावस्यापि तर्हि गम्यमानापीति अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः इतः अस्मिन् मयि सार्वविभक्तिकस्तसिल् प्रयु
क्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात् तथाहि पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्छति न प्रसरति ३४ कैलासेति कैलास इव गौरं शुभ्रं

विस्मापयन्विस्मितमात्मवृत्तौ भूपालसिंहं निजगाद सिंहः ३३ अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् न पाद
पोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्छति मारुतस्य ३४ कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठं अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः
कुंभोदरं नाम निकुंभतुल्यं ३५ अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन यो हेमकुंभस्तननिःसृतानां स्कंदस्य मातुः पयसां र
सज्ञः ३६ कंडूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ३७ ।

वृषमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोः चामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मनीषिण इति शाश्वतः स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः अष्टौ मूर्तयो यस्य तस्याष्टमूर्तेः शिव
स्य पादार्पणं पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुंभतुल्यं कुंभोदरनामकं किंकरं मामवेहि विद्धि पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च सूर्या
चंद्रमसौ याजी त्यष्टौ शंकरमूर्तयः इति यादवः ३५ अमुमिति पुरः अग्रतः अमुं देवदारुं पश्यसीति काकुः असौ देवदारुः वृषभो ध्वजे यस्य तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्र
त्वेन स्वीकृतः अभूततद्भावे च्विः यो देवदारुः स्कंदस्य मातुः गौर्याः हेम्नः कुंभावेव स्तनौ ततो निःसृतानां पयसां अंबूनां रसज्ञः स्वादज्ञः स्कंदपक्षे हेमकुंभाविव स्त रघु॰टी॰स॰२
नाविति विग्रहः पयांसि क्षीराणां पयः क्षीरं पयोंबु चेत्यमरः स्कंदसमानप्रेमास्पदमिति भावः ३६ कंडूयमानेनेति कदाचित् कटं कपोलं कंडूयमानेन घर्षयता कंडूदिभ्यो १५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥

सकांडः इषिरस्त्रिषु प्रपन्ने इषुकिरणप्रग्रहौ रश्मीत्यमरः आदायेव गृहीत्वेव निवर्तयामास २८ सइति धनुर्द्धरः स नृपः पाटलायां श्वेतरक्तवर्णायां गवि तस्थिवांसं स्थितं क्वसुश्चेति क्वसुप्रत्ययः केसरिणां सिंहं सानुमतोऽद्रेर्धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी तस्यामधित्यकायां ऊर्ध्वभूमौ उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन् प्रत्ययः प्रफुल्लो विकसितः तं फुल्ल विकसन इति धातोः पचाद्यच् लोध्राख्यं द्रुममिव ददर्श प्रफुल्त मिति तकार पाठे ञिफला विशरण इति धातोः क्तेऽितक्तः उत्परः स्यात् इत्युकारादेशः २९ ततइति ततः सिंहदर्शनानंतरं मृगेंद्रगामी शरणं रक्षणं शरणं गृहरक्षित्रो रित्यमरः शरणं रक्षणे गृह इति यादवः शरणे साधुः शरण्यः तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः प्रसभेन बलात्कारेण उद्धृतारयो येन स नृपतिः राजा जाताभिषंगः जात पराभवः सन् अभिषंगः पराभव इत्यमरः वध्यस्य वधार्हस्य दंडादिभ्यो यत् इति यत्प्रत्ययः मृगेंद्रस्य वधाय निषंगात्तूणीरात् तूणोपासंग तूणीर निषंगा इषुधिर्द्वयोरित्यमरः शरमुद्धर्तुमैच्छत् ३० वामेति प्रहर्तुस्तस्य वा

सपाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्द्धरः केसरिणां ददर्श अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लं २९ ततो मृगेंद्रस्य मृगेंद्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः जाताभिषंगो नृपतिर्निषंगादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ३० वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकंकपत्रे सक्तांगुलिः सायकपुंख एव चित्रार्पितारंभ इवावतस्थे ३१ बाहुप्रतिष्टंभविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः राजा स्वतेजोभिरदह्यतांतर्भोगीव मंत्रौषधिरुद्धवीर्यः ३२ तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुं ॥ ३१ मेतरो दक्षिणः करः नखप्रभाभिर्भूषितानि विच्छुरितानि कंकस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् कंकः पक्षिविशेषः स्यात् कुमाकारे युधिष्ठिरे इति विश्वः कंकस्तु कर्कट इति यादवः सायकस्य पुंखस्य कर्तर्याख्यमूलप्रदेशे कर्तरी पुंख इति यादवं सक्तांगुलिः सन् चित्रार्पितारंभः चित्रलेखित शरोद्धरणोद्योग इवावतस्थे ३१ बाहिति बाह्वोः प्रतिष्टंभेन प्रतिबंधेन प्रतिबंधः प्रतिष्टंभ इत्यमरः विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो राजा मंत्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिः भोगी सर्प इव भोगी राजभुजंगयोरिति शाश्वतः अभ्यर्णमासन्नं उपकंठांतिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययमित्यमरः आगस्कृतमपराधकारिणमस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरंतरदह्यत अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपीति यादवः ३२ तमिति निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स सिंहः आर्याणां सतां गृह्यं पक्ष्यमपि दास्वैरिवाह्यापक्षे षुचेति क्यप् मनुवंशस्य केतुं चिन्हं केतुवत्त्वावर्तकं भूपालेषु सिंह इव उ

रघु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघु॰ स॰ २ १४

मेवतन्निति तेन प्रत्ययः पुनर्भेजे सेवितवान् दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते २३ तामिति गोप्तारक्षकः गृहिणी सहायः पत्नी द्वितीयः सन् उभाववपि
र्थः अतिकेन्य स्तावलम्बःप्रदीपात्र यस्यास्तां तथोक्तां तां पूर्वोक्तां निषण्णां धेनुं अन्वास अनुपविश्य क्रमेण सुप्तामनु अनंतरं संविवेश सुष्वाप प्रातः सुप्तोत्थितां अनू
दतिष्ठत् उत्थितवान् अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामिति अयोनरुक्तः कर्मप्रवचनीययुक्ते तिद्वितीया २४ इत्यमिति इ
त्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या समं अभिषिक्तपत्न्या सह कृताभिषेका महिषीत्यमरः व्रतं धारयतो महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य दीनानामुद्धरणं दीनवि
मोचनं तत्र उचितस्य नृपस्य त्रयोगुणा आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्त दिनानि एकविंशति दिनानि व्यतीयुः २५ अन्येद्युरिति अन्येद्युः अन्यस्मि

तां मंतिकन्यस्तवलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणी सहायः क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् २४ इत्थं व्रतं धा
रयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः सप्तव्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य २५ अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जि
ज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः गंगाप्रपातांतविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश २६ सा दुःप्रधर्षा मनसापि हिंस्रैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्ष
णेन अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष २७ तदीयमाक्रंदितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घं रश्मिस
ष्विवादाय नगेंद्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिं २८ ॥ ९९ न दिने द्वाविंशे दिने सद्यः परुत्परारीत्यादिनानिपातनादव्ययत्वम् अथात्रान्हस्थपूर्वेन्हित्यादौ पूर्वोक्तपर

तुः तस्या धरान्यान्यतरेतरात् पूर्वेद्युरादपइत्यमरः मुनिहोमधेनुरात्मानुचरस्य नृपस्य भावमभिप्रायं दृढभक्तित्वं भावोभिप्राय आशय इति यादवः जिज्ञासमाना ज्ञा
तुमिच्छंती ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इत्यात्मनेपदे शानच् प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः गंगायाः प्रपातस्तस्यांते समीपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृ
णानि यस्मिन् तत् शष्पं बालतृणं घास इत्यमरः गौरीगुरोः पार्वतीपितुः गह्वरं गुहां आविवेश २६ सेति सा धेनुः हिंस्रैर्व्याघ्रादिभिर्मनसापि दुःप्रधर्षा दुर्धर्षेति
हेतोरद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेण अलक्षितमभ्युत्पतनमाभिमुख्येन उत्पतनं यस्य सः सिंहस्तां धेनुं प्रसह्य हठात् प्रसह्य तु हठार्थकमित्यमरः चक
र्षकिलेत्यलीके २७ तदीयमिति गुहानिबद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घीकृतस्याः इदं तदीयमाक्रंदितं आर्तघोषणं आर्तेष्वापन्नेषु साधोर्हितकारिणः नृपस्य नगेंद्र रघु॰ स॰ १४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वृत्तिपथंअलंकृतावित्यादिनाऽकारप्रत्ययःसमासांतः अलंचक्रतुःभूषितवंतौ १८ वसिष्ठेति वसिष्ठधेनोरनुयायिनं अनुचरंवनांताद् आवर्त्तमानंप्रत्यागतंतंदिलीपंवनितासु
दक्षिणानिमेषेणअलसामंदापक्ष्मणांपंक्तिर्यस्याःसानिनिमेषासतीत्यर्थः लोचनाभ्यांकरणाभ्यां उपोषिताभ्यामिव उपवासोभोजननिवृत्तिः तद्वद्भ्यामिव वसतेःक
र्तरिक्तः पपौ यथोपोषितोऽतितृष्णयाजलमधिकंपिबति तद्वदतितृष्णयाऽधिकंव्यलोकयदित्यर्थः १९ पुरस्कृतेति वर्त्मनिपार्थिवेनपृथिव्याः ईश्वरेणतस्येश्वरइ
तिअः प्रत्ययः पुरस्कृताऽग्रतःकृताधर्मस्यपत्नीधर्मपत्नीधर्मार्थपत्नीत्यर्थः अश्वघासादिवत्तादर्थ्येषष्ठीसमासः पार्थिवस्यधर्मपत्न्याप्रत्युद्गतासाधेनुस्तदंतरेतयोर्दंप।
त्योर्मध्येदिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगतासंध्येवविरराज २० प्रदक्षिणीकृत्येति अक्षतानांपात्रेणसहवर्ततइतिसाक्षतं पात्रंहस्तेयस्याः सासुदक्षिणापयस्विनींप्रशस्त

उभावलंचक्रतुरंचिताभ्यांतपोवनावृत्तिपथंगताभ्यां १८ वसिष्ठधेनो रनुयायिनंतमाऽऽवर्तमानंवनितावनांतात् पपौनिमेषालसपक्ष्म।
पंक्तिरुपोषिताभ्यांमिवलोचनाभ्यां १९ पुरस्कृतावर्त्मनिपार्थिवेनप्रत्युद्गतापार्थिवधर्मपत्न्या॥ तदंतरेसाविरराजधेनुःदिनक्षपामध्यगतेव
संध्या २० प्रदक्षिणीकृत्यपयस्विनींतांसुदक्षिणासाक्षतपात्रहस्ता प्रणम्यचाऽनर्चविशालमस्याःशृंगांतरंद्वारमिवाऽर्थसिद्धेः २१ वत्सो
त्सुकाऽपिस्तिमितासपर्यांप्रत्यग्रहीत्सेतिननंदतुस्तौभक्त्योपपन्नेषुहितद्विधानांप्रसादचिन्हानिपुरःफलानि २२ गुरोःसदारस्यनिपीड्यपादौस
माप्यसांध्यंचविधिंदिलीपः दोहावसानेपुनरेवदोग्ध्रींभेजेभुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णां २३ ॥ क्षीरांतांधेनुंप्रदक्षिणीकृत्यप्रणम्यच अस्याःधे।

न्वाःविशालंशृंगांतरंशृंगमध्यंअर्थसिद्धेःकार्यसिद्धेःद्वारमिवप्रवेशमार्गमिवआनर्चअर्चयामासअर्चयतेर्भौवादिकाल्लिट् २१ वत्सोत्सुकेतिसाधेनुर्वत्सोत्सुका
पिवत्सेउत्कंठितापिस्तिमितानिश्चलासतीसपर्यांपूजांप्रत्यग्रहीत् इतिहेतोस्तौदंपतीननंदतुः पूजास्वीकारस्यआनंदहेतुत्वमाह भक्त्येति पूज्येष्वनुरागोभक्तिःतयोपपन्ने
षुयुक्तेषुविषयेषुतद्विधानांतस्याःधेनोःविधेवविधाप्रकारोयेषांतेषांमहतामित्यर्थः प्रसादस्यचिन्हानिलिंगानिस्वीकरणलिंगानिपूजास्वीकारादीनिपुरःफलानि
पुरोगतानिप्रत्यासन्नानिफलानियेषांतानिहि अविलंबितफलसूचकलिंगदर्शनादानंदोयुज्यतइत्यर्थः २२ गुरोरिति भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपःसदारस्यदारैः सहध
त्यासहवर्तमानस्यगुरोरुभयोरपीत्यर्थः पादौनिपीड्यअभिवंद्यसांध्यंसंध्यायांविहितंविधिंअनुष्ठानंचसमाप्यदोहावसानेनिषण्णामासीनांदोग्ध्रींदोहनशीलांधेनु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰
स॰ १
१३

वनस्य पवनस्यापि सेव्यत्वमासीदिति भावः १३ शशामेति गोप्तरि तस्मिन् राज्ञि वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्या विनापि दवाग्निः वनाग्निः दवदावौ वनानलेइति हैमः शशाम फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः विशिष्यत इति विशेषात्मातिशयिता आसीत् सत्त्वेषु प्राणिषु अधिकः प्रबलः ऊने दुर्बलं हरिणादिकं न ववाधे १४ संचारेति पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः रागोऽनुरक्ते मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु इति शाश्वतः स इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतंगस्य सूर्यस्य प्रभा कांतिः पादेशलभे शलभोपतंगः पक्षिसूर्ययोरिति शाश्वतः मुनेः धेनुश्च दिगंतराणि दिशावकाशान् अंतरमवकाशावधौत्यमरः संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वादिना ते सायंकाले निलयाय अस्तमयाय धेनुपक्षे आलयाय च गंतुं प्रचक्रमे १५ तामिति मध्यमलोकपालः भूपालः देवतापित्रतिथीनां क्रियाः यागश्राद्धदानानि तास्वर्थः प्रयोजनं यस्यास्तां धेनुं अन्वक् अनुपदं ययौ अन्वगन्वक्षमनुगेनुपदं क्लीवमव्ययमित्यमरः सतां मतेन सद्भिर्मान्येन मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्तः तस्य च वर्तमान इति षष्ठी तेन राज्ञा सा धेनुः विधिना अनुष्ठानेन उपपन्ना

तेमाऽऽतपक्लांतमऽनातपत्रमाऽऽचारपूतं पवनः सिषेवे १३ शशाम वृष्ट्याऽपि विना दवाग्निरा ऽऽसीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ऊनं न सत्वेष्वधिको ववाधे तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने १४ संचारपूतानि दिगंतराणि कृत्वा दिनांते निलयाय गंतुं प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतंगस्य मुनेश्च धेनुः १५ तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामऽन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना १६ सपल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्याऽऽवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् १७ आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्

आमुक्ता सा साक्षात्प्रत्यक्षा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिरिव बभौ च १६ स इति स राजा पल्वलेभ्यः अल्पजलाशयेभ्यः उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि (एव्यूहा गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेंद्र) बर्हाण्येषां संतीति बर्हिणाः मयूराः मयूरो बर्हिणो बर्हीत्यमरः फलबर्हाभ्यामिनन् प्रत्ययो वक्तव्यः आवासवृक्षाणां उन्मुखा बर्हिणा येषु तानि श्यामायमानानि वराहबर्हिणादिश्यामलिम्नाश्यामानि भवंतीति श्यामायमानानि लोहितादिडाचूभ्यः क्यषिति क्यष् प्रत्ययः वाक्यषइत्यात्मनेपदे शानच् मृगैरध्यासितान्यधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि शादाः शष्पाणि येषु देशेषु संतीति शाद्वलाः शष्पश्यामादेशाः शाद्वलः शादहरित इत्यमरः शादः कर्दमशष्पयोरिति विश्वः नडशादाड्डुलजिति ड्वलच प्रत्ययः वनानि पश्यन् ययौ १० आपीनेति गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौरिति हलायुधः नरेंद्रश्च उभौ यथाक्रमं आपीनमूधः ऊधस्तु

१३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विसृष्टेत्यादि षड्भिः श्लोकैः तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह विसृष्टेति विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य पाशभृतो वरुणेन समस्य तु ल्यस्य अनुभावोऽनेन सूचितः तस्य राज्ञः पार्श्वयोर्द्रुमाः उन्मदानां उत्कटमदानां वयसां खगानां खगबाल्यादिनोर्वय इत्यमरः विरावैः आलोकशब्दं आलोकस्य शब्दं वाचकं। आलोकयेति शब्दमित्यर्थः उदीरयामासुरिव अवदन्निवेत्युत्प्रेक्षा ९ मरुदिति मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता वाललताः आरात् समीपे अभिवर्तमानं आराद्दूरसमी। पयोरित्यमरः मरुतः वायोः सखा मरुत्सखः अग्निः स इवाभातीति मरुत्सखाभः आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः पौरैश्चताः कन्याः पौराणां कन्येति वा आचारार्थैर्लाजैराचारलाजैरिवावाकिरन् तस्योपरि विक्षिप्तवंत्य इत्यर्थः सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः १० धनुर्भृत इति धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञ एतेन भयसंभावना दर्शिता तथापि विशंकैर्निर्भीकैरंतःकरणैः कर्तृभिः दययाऽऽर्द्रभावो ऽभिप्रायो यस्य तत् दयार्द्रभावं तदाख्यातं दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः भावः सत्ताख

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य उदीरयामासुरिवोन्मदानामाऽऽलोकशब्दं वयसां विरावैः ९ मरुत्प्रयुक्ताश्च मरु त्सखाभं तमभ्यर्ममाऽऽरादभिवर्तमानं अवाकिरन्वाललताः प्रसूनैराऽऽचारलाजैरिव पौरकन्याः १० धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाऽऽख्या तमंतःकरणैर्विशंकैः विलोकयंत्यो वपुराऽऽपुरक्ष्णां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ११ स कीचकैर्मारुतपूर्णरंध्रैः कूजद्भिराऽऽपादि तवंशकृत्यं शुश्राव कुंजेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः १२ पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकंपितपुष्पगंधी॥ ६

भावाभिप्रायचेष्टात्माजन्मस्वित्यमरः तथाविधं वपुर्विलोकयंत्यो हरिण्यः अक्ष्णां प्रकामविस्तारस्यात्यंतविशालतायाः फलमापुः विमलं कलुषीभवच्चेतः कथय त्यवहित्थैषिणां रिपुं चेतिमायेन स्वांतःकरणवृत्तिप्रेमाराधादेव विस्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ११ स इति मारुतपूर्णरंध्रैः अत एव कूजद्भिः स्वरवद्भिः कीचकैर्वेणुविशेषैः वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धता इत्यमरः वंशः सुषिरवाद्यविशेषः वंशादिकं तु सुषिरमित्यमरः आपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा कुंजेषु लतागृहेषु निकुंजकुंजौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदर इत्यमरः वनदेवताभिः उद्गीयमानं उच्चैर्गीयमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान् १२ पृक्त इति गिरिषु निर्झराणां प्रवा। हाणां प्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः तुषारैः सीकरैः तुषारौ हिमसीकराविति शाश्वतः पृक्तः संपृक्तः अनोकहानां वृक्षाणां आकंपितानि ईषत्कंपितानि पुष्पाणि तेषां यो गंध

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघु०
स० २
१२

तोह्यियस्मात्कारणान्मनोः प्रसूयत इतिप्रसूतिः संततिः स्ववीर्यगुप्ताः स्ववीर्येणैव रक्षिता नहिस्वपरनिर्वाहकस्य परापेक्षेतिभावः ४ आस्वादवद्भिरिति सम्राट्मंड
लेश्वरः येनेष्टंराजसूयेनमंडलस्येश्वरश्चयः शास्तिपश्चाज्ञयाराज्ञःससम्राडथ राजकमित्यमरः सराजा आस्वादवद्भिः रसवद्भिःस्वादयुक्तैरित्यर्थः तृणानां
कवलैर्ग्रासैः कंडूयनैःखर्जनैर्दंशानांवनमक्षिकाणांनिवारणै दंशस्तुवनमक्षिकेत्यमरः अव्याहतैरप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छंदगमनै श्चतस्याः धेन्वाः समा
राधनतत्परः शुश्रूषासक्तोऽभूत तदेवपरंप्रधानंयस्येतितत्परः तत्परेप्रसितासक्ताविदत्यमरः ५ स्थितइति भूपतिस्तांगांस्थितांसतींस्थितः सन्स्थितिरूर्ध्वा
वस्थानंप्रयातांप्रस्थितांउच्चलितः प्रस्थितः निषेदुषींनिषण्णां उपविष्टामित्यर्थः भाषायांसदवसश्रुवइतिक्वसुप्रत्ययः उगितश्चेतिङीप् आसनवंधेउपवे
शनेधीरः स्थितः उपविष्टःसन् जलमाददानांपिवंतींजलाभिलाषीसन् पिवन्नित्यर्थः इत्थंछायेवान्वगच्छत् अनुसृततवान् ६ सइति न्यस्तानिसमुज्झितानिय

न चान्यतः तस्यशरीररक्षास्ववीर्यगुप्ताहिमनोः प्रसूतिः ४ आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानांकंडूयनैर्दंशनिवारणैश्च अव्याहतैःस्वैरगतैः
सः तस्याः सम्राट्समाराधनतत्परोऽभूत् ५ स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातांनिषेदुषीमासनवंधधीरः जलाभिलाषीजलमाददानांछा
येवतांभूपतिरन्वगच्छत् ६ स न्यस्तचिन्हामपिराज्यलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितांदधानः आसीदनाविष्कृतदानराजिरंतर्मदावस्थ
इवद्विपेंद्रः ७ लताप्रतानोद्ग्रथितैः सकेशैरधिज्यधन्वाविचचारदावं रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निवदुष्टसत्वान् ८।

रिहतानिचिन्हानिछत्रचामरादीनियस्याः सातथाभूतामपितेजोविशेषेणप्रभावातिशयेनानुमितांसर्वथाराजाएवायंभवेदित्यूहितांराज्यलक्ष्मींदधानः सराजा अ।
नाविष्कृतदानराजिः वहिरप्रकटितमदरेखः अंतर्गतामदावस्थायस्यसतथाभूतोद्विपेंद्रइवासीत् ७ लतेति लतानांवल्लीनांप्रतानैः कुटिलतंतुभिः उन्नमय्यग्र।
थिताः येकेशास्तैरुपलक्षितः इत्थंभूतलक्षणेतृतीया सराजाज्यांअधिरूढंअधिज्यमारोपितमौर्वीकंधनुर्यस्यासोऽधिज्यधन्वासन् धनुषश्चेत्यनङादेशः मुनिहोमधेनोः रक्षाप
देशात्रक्षणव्याजात् वन्यान् वनेभवान्दुष्टसत्वान्दुष्टजंतून् द्रव्येषुव्यवसायेषुसत्वमस्त्रीतुजंतुष्वित्यमरः विनेष्यन् शिक्षयिष्यन्निवदावंवनंविचचार वनेचवन रामः
वन्हौचदवोदावइहेष्यनइतियादवः वनेसंचचारेत्यर्थः देशकालाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञाह्यकर्मणामितिदावस्यकर्मत्वं ॥ ८ ॥ ९ ॥ ४४ ॥ ६ १२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जाया प्रति आदितगंधमाल्यानां तथोक्तां पीतं पानमस्तीति पीतः पीतवानित्यर्थः अर्शआदिभ्योऽजित्यच्प्रत्ययः पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इति महाभाष्ये दर्शनात् ।
पीतः प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तां ऋषेर्धेनुं वनाय वनं प्रतिगंतुं मुमोच क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी जायापदसामर्थ्यात्तु दक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयं तथा
हि श्रुतिः पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरं तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरिति यशोधन इत्यनेन पुत्रवत्
कीर्तिलोभात् रक्षा न हि गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति १ तस्या इति पांस
वो दोषा आसां संतीति पांसुलाः स्वैरिण्यः स्वैरिणी पांसुला च स्यादित्यमरः सिध्मादिभ्यश्चेति लच्प्रत्ययः अपांसुलानां पतिव्रतानां धुरि अग्रे कीर्तनीया परिगण
नीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी सुदक्षिणा खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य तं रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रज इत्यमरः तस्याः धेनोर्मार्गं स्मृतिर्मन्वादिवा ।
तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुम पांसुलानां धुरि कीर्तनीया मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् २ निवर्त्य राजा दयितां
दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीं ३ व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषो
कं श्रुतेर्वेदस्यार्थमभिधेयमिवान्वगच्छदनुसृतवती यथा स्मृतिः श्रुतिलक्षणमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनु ऽप्यनुयायिवर्गः ॥
ससारेत्यर्थः धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः प्रकृतिविकारभावाभावात् पांसुलपदनिवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो ध्वन्यते २ निवर्त्ये
निदयालुः कारुणिकः स्याद्दयालुः कारुणिक इत्यमरः स्पृहीगृहीत्यादिना आलुच्प्रत्ययः यशोभिः सुरभिः मनोज्ञः सुरभिः स्यान्मनोज्ञेपीति विश्वः स राजा तां दयितां ।
निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नंदिनीं धरंतीति धराः पचाद्यच् पयसां धराः स्तनाः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरावित्यमरः अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः
अभूततद्भावे च्विः कुगतिप्रादय इति समासः पयोधरीभूताः चत्वारः समुद्राः यस्याः तां अनेकमन्यपदार्थ इत्यनेकपदग्रहणसामर्थ्यात् त्रिपदो बहुव्रीहिः गो
रूपस्य धरामुर्वीमिव जुगोप ररक्ष भूतलरक्षणप्रयत्नेनैव ररक्षेति भावः ३ व्रतायेति व्रताय नतु जीवनायेति भावः धेनोः अनुचरेण तेन दिलीपेन शेषोऽप्य
नुयायिवर्गः अनुचरवर्गो न्यषेधि निवर्तितः शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया कथं तर्हि आत्मरक्षणमत आह नचेति तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा चान्यतः पुरुषांतरान्न कु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ शिष्योऽन्तेवासीराजा छात्रान्तेवासिनौ शिष्यइत्यमरः सपरिग्रहः सपत्नीकः पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाइत्यमरः आनतोविनयनम्रः सन् शासितुः गुरोरा
स॰ २ देशम् आज्ञांनथेतिजग्राहस्वीचकार ९२ अथेति अथप्रदोषेरात्रौदोषज्ञोविद्वान् विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञइत्यमरः सुनृतवाक्सत्यप्रियवाक् प्रियंसत्यंचसूनृतमिति
११ हलायुधः स्रष्टुः सूनुः ब्रह्मपुत्रोमुनिः अनेनअद्भुतकार्यनिर्वाहकत्वंसूचयति उदितश्रियंविशांपतिंमनुजेश्वरम् द्वौविशौवैश्यमनुजावित्यमरः संवेशायनिद्रायैस्वा
पायविससर्जस्यान्निद्राशयनंस्वापः स्वप्नः संवेशइत्यपीत्यमरः ९३ सत्यामिति कल्पवित् व्रतप्रयोगाभिज्ञोमुनिः तपःसिद्धौसत्यामपितपसैवराजयोग्याहारसंपादनसा
मर्थ्येसत्यपीत्यर्थः नियमापेक्षयातदाप्रभृत्येवव्रतचर्यापेक्षयास्यराज्ञोवन्यामेव संविधांयतेऽनयेतिसंविधांकुशादिशयनसामग्रीः आतश्चोपसर्गइतिकप्रत्ययः
अकर्तरिचकारकेसंज्ञायामितिकर्मोघत्वंकल्पयामाससम्पादयामास ९४ निर्दिष्टामितिसराजाकुलपतिनामुनिकुलेश्वरेणावशिष्टेननिर्दिष्टांपर्णशालामध्या।
आदेशंदेशकालज्ञःशिष्यःशासितुराऽऽनतः ९२ अथप्रदोषेदोषज्ञःसंवेशायविशांपतिं सूनुःसूनृतवाक्स्रष्टुर्विससर्जोदितश्रियम् ९३ ॥
सत्यामपितपःसिद्धौनियमापेक्षयामुनिः कल्पवित्कल्पयामासवन्यामेवाऽस्यसंविधां ९४ निर्दिष्टांकुलपतिनासपर्णशालामध्यास्यप्र
यतपरिग्रहद्वितीयः तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानांसंविष्टःकुशशयनेनिशांनिनाय ९५ ॥ इतिश्रीरघुवंशेमहाकाव्येकालिदासकृ
तौप्रथमःसर्गः १ ॥ श्रीगणेशायनमः अथप्रजानामधिपःप्रभातेजायाप्रतिग्राहितगंधमाल्यां वनायपीतप्रतिबद्धवत्सांयशोधनोधेनुमृषे
स्याधिष्ठानंकृत्वेत्यर्थः अधिशीङित्यादिनाकर्मणिद्वितीयाप्रयतोनियतः परिग्रहः पत्नीद्वितीयोस्येतिसतथोक्तः कुशानांशयनेसंविष्टःसुप्तः सन्तस्यवशिष्ठस्य।
शिष्याणामध्ययनेनापररात्रौवेदपाठेननिवेदितमवसानंयस्यास्तांनिशान्निनायगमयामास अपररात्राववध्ययनेमनुःनिशान्तेनपरिश्रान्तोब्रह्माधीत्यपुनःस्व
पेतुनचापररात्रमधीत्यपुनःस्वपेदितिगौतमश्च प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् म्नौज्रौगस्त्रिदशयतिःप्रहर्षिणीयम् ९५ इतिश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिना
थसूरिविरचितायांरघुवंशव्याख्यायांसञ्जीविनीसमाख्यायांप्रथमःसर्गः १ ॥ श्रीगणेशायनमः आशासुराशीभवदंगलीलाभासैवदासीकृतदुग्धसिंधुं ॥
मंदस्मितैर्निंदितशारदेंदुंवंदेऽरविंदाननसुंदरीत्वां १ अथनिशानयनानंतरंयशोधनःप्रजानामधिपतिःप्रजेश्वरःप्रभातेप्रातःकालेजाययासुदक्षिणयाप्रतिग्राहयित्वा ११

तांमिति निमित्तज्ञः शकुनज्ञः तपोनिधिर्वशिष्ठः पुण्यंदर्शनं यस्यास्तां धेनुं दृष्ट्वा आशंसितमनोरथः नपुंसके भावे क्तः तत्रावंध्यं सफलम् आशंसितावन्ध्यं प्रार्थनं यस्य
सः अवंध्यमनोरथमित्यर्थः याजयितुं योग्यं याज्यं पार्थिवं पुनरब्रवीत् ८६ अदूरेति हे राजन् आत्मनः कार्यस्य सिद्धिम् अदूरवर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय।
विद्धि यद्यस्मात्कारणात्कल्याणी मङ्गलमूर्तिः वह्व्यादिभ्यश्चेति ङीप् इयं धेनुः नाम्नि कीर्तिते कथिते सत्येव उपस्थिता ८७ वन्येति वने भवं वन्यं कन्दमूलफलादिकं वृत्तिरा
हारो यस्य स तथाभूतस्सन् इमां गां शश्वत्सदा आप्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः आत्मनस्तव कर्तुरनुगमनेनानुसरणेन अभ्यसनेन अनुष्ठानेनाभ्यासेन विद्यामिव प्रसाद।
यितुं सुप्रसन्नां कर्तुमर्हसि योग्यो भवसि ८८ अनुसरणप्रकारमाह प्रस्थितेति अस्याम् प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्रयाहि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदम् स्थितायां

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः याज्यमाऽऽशंसितावंध्य प्रार्थनं पुनरब्रवीत् ८६ अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयाऽऽत्मनः ॥
उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ८७ वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गां ॥ विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ८८ प्र
स्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाऽऽचरेः निषण्णायां निषीदाऽस्यां पीताम्भसि पिबेरपः ८९ वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामाऽऽतपोवनात्
प्रयातां प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि ९० इत्याऽऽप्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणां ९१॥

निवृत्तिगतिकायां स्थितिमाचरेः स्थितिं कुरु तिष्ठेत्यर्थः निषण्णायाम् उपविष्टायां निषीद उपविश विध्य ॥ तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ॥०
र्थे लोट् पीतम् अम्भो यया तस्यां पीताम्भसि सत्याम् अपः पिबेः पिब ८९ वधूरिति वधूर्जाया भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिरर्चितामेनां गां प्रातः आतपोवनात्
अन्वेतु अनुगच्छतु आङ् मर्यादायाम् पदद्वयं चैतत् सायमपि प्रत्युद्व्रजेत् प्रत्युद्गच्छेत् विध्यर्थे लिङ् ९० इतीति इत्यनेन प्रकारेण त्वमाप्रसादात्प्रसादप
र्यन्तम् आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यस्य वैभाषिकत्वादसमासत्वे अस्याः धेन्वाः परिचर्यापरः शुश्रूषापरो भव तव अविघ्नमस्तु विघ्नस्याभावोऽस्तु अव्ययं विभक्ति
त्यादिनाऽर्थाभावेऽव्ययीभावः पितेव पुत्रिणां सत्पुत्रवतां प्रशंसायामिनिप्रत्ययः धुर्यग्रे स्थेयास्तिष्ठेत्याशीरर्थे लिङ् एर्लिङीत्याकारस्यैकारादेशः त्वत्सदृशो भवत् पुत्रोऽस्त्वि
ति भावः ९१ तथेति देशकालज्ञो देशोऽग्निसन्निधिः कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः वशिष्ठस्य देशकालात्यन्नमार्थज्ञानमव्याहतं इति जानन् अत एव प्रीतिमान् ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ गमिष्यतीत्याशानकर्तव्येत्याह इविषइतिमासुरभिरिदानींदीर्घसत्रं चिरकालसाध्योयागविशेषोयस्यतस्यप्रचेतसोहविषेदध्याज्याहिहविरर्थेभुजङ्ग पिहितद्वारंभुजंङ्गाव
स॰१ रुद्धद्वारं ततोदुःप्रवेशंपातालमधितिष्ठतिपाताले निष्ठतीत्यर्थः अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिसकर्मकत्वम् ८० तर्हिकागतिरित्याह सुतामिति तस्याःसुरभेरियंतदीयातांसु
१० तांसुरभेःप्रतिनिधिंकृत्वा शुचिःसहपत्न्यावर्त्ततइतिसपत्नीकःसन् नद्यृतश्चेतिकप्प्रत्ययः आराधयहियस्मात्कारणात्साप्रीतातुष्टा सतीकामान्दोग्धीतिकामदुघा
भवतिदुहःकप्घश्चेतिकप्रत्ययः ८१ इतीतिइतिविधादिनोवदतएवहोतुर्हवनशीलस्यत न्नितितृन्प्रत्ययः अस्यमुनेराहुतीनांसाधनकारणंनन्दयतीतिव्युत्पत्त्यान
न्दिनीनाम अनिन्द्या अगर्ह्या प्रशस्ताधेनुर्वनादावर्ततेप्रत्यागतास्याहेपोभविष्यन्त्याःकार्यसिद्धेर्हिलक्षणमितिभावः ८२ सम्प्रतिधेनुंविशिनष्टिललाटेतिप
ल्लववस्निग्धाचासौपाटलाचस॰ध्यायामेतद्विशेषणायोज्यं ललाटेउदयोयस्यसललाटोदयस्तम् आभुग्नमीषद्वक्रम् आविद्धंकुटिलंभुग्नंवेल्लितंवक्रमि।
भुजंगपिहितद्वारंपातालमधितिष्ठति ८० सुतांतदीयांसुरभेःकृत्वाप्रतिनिधिंशुचिः आराधयसपत्नीकःप्रीताकामदुघाहिसा ८१।
इतिवादिनएवास्यहोतुराहुतिसाधनं अनिन्द्यानन्दिनीनामधेनुराववर्त्तवनात् ८२ ललाटोदयमाभुग्नंपल्लवस्निग्धपाटला वि
भ्रतीश्वेतरोमाङ्कंसन्ध्येवशशिनंनवम् ८३ भुवंकोष्णेनकुण्डोध्नीमेध्येनावभृथादपि। प्रस्रवेणाभिवर्षन्तीवत्सालोकप्रवर्तिना ८४
रजःकणैःखुरोद्धूतैःस्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् तीर्थाभिषेकजांशुद्धिमादधानामहीपतेः ८५॥ ९९त्यपीत्यमरः उदितश्चेतिनिष्ठान्तस्यनलम्
श्वेतरोमाण्येवअङ्कःलक्षणंविभ्रतीनवंशशिनंविभ्रतीसन्ध्येवस्थिता ८३ भुवमिति कोष्णेन॰किञ्चिदुष्णेनकवंचोष्णमितिचकारात्कादेशः अवभृथादपि॰अवभृ
थस्नानादपि मेध्येन॰शुद्धेन॰वत्सालोकेनप्रदर्शनेनवर्तिनाप्रवहता प्रस्रवेण क्षीराभिस्यन्देनेनभुवमभिवर्षन्तिकुण्डमिवऊधःआपीनंयस्याःसाकुण्डोध्नी।
ऊधस्तुक्लीवमापीनमित्यमरः ऊधसोनङ् स्यनङादेशःवहुव्रीहेरूधसोङीषितिङीष् ८४ रजइति खुरोद्धूतैरन्तिकात्समीपेगात्रंस्पृशद्भिःदूरान्तिकार्थेभ्योद्वितीया
चेतिचकारात्पञ्चमी रजसःकणैःमहींक्षीयतईष्टइतिमहीक्षित् तस्यतीर्थाभिषेकेणजातांतीर्थाभिषेकजांशुद्धिमादधानाकुर्वाणाएतेनवायव्यस्नानमुक्तम् उक्तं राम॰
मनुना आग्नेयंभस्मनास्नानमवगाह्यतुवारुणम्॰ आपोहिष्ठेतिचब्राह्मंवायव्यंगोरजःस्मृतमिति ८५॥ १०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्मा शुद्धान्तः करणः भवो भर्तुर्नृपस्य सन्ततेस्तम्भकारणं सन्तानप्रतिवन्धकारणम् अपश्य न् अथानन्तरमेनं नृपं प्रत्यवोधयत् स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः एनमि
तिगतिवुद्धीत्यादिनाणि कर्तुः कर्मत्वम् ७४ पुरेति पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संसेव्य उर्वीं प्रतिभुवमुद्दिश्य यास्यतो गमिष्यतस्तव पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुर
भिः कामधेनुरासीत् तत्रस्थितेत्यर्थः ७५ ततः किमित्यत आह धर्मलोपेति ऋतुः पुष्परजः इतियावत् ऋतुस्त्रीकुसुमेपिचेत्यमरः ऋतुना निमित्तेन स्नातां राज्ञीं सुद
क्षिणां धर्मस्य ऋतव्भिगमनलक्षणस्य लोपात् भ्रंशाद्यद्भयं तस्मात्संस्मरन् ध्यायन् मृदंगां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथं प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञाताश्च वनस्पतीन्
ति शास्त्रात् प्रदक्षिणाक्रियार्हायां प्रदक्षिणाकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरः नाचरितवानसि व्यासक्ता हि विस्मरन्तीति भावः ऋतु
कालाभिगमने मनुः ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदेति अकरणे दोषमाह पराशरः ऋतुस्नातां तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति बालगोघ्नापराधेन विध्य
पत्स्या १ भाविता त्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यवोधयत् ७४ पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रतियास्यतः आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ७५ धर्म
लोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन् प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ७६ अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति मत्प्रसूतिम
नाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ७७ स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः नदत्याकाशगंगायाः स्रोतस्युद्दाम दिग्गजे ७८ ईप्सितं त
दवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ७९ हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ॥ ९ ॥ ९ ॥
तेनात्र संशय इति ७६ अवजानासीति यस्मात्कारणात्मां त्वम् अवजानासि तिरस्करोषि अतः कारणात् मत्प्रसूतिं मम सन्ततिमनाराध्य असेवयित्वा ते तव प्रजा
न भविष्यतीति सा सुरभिस्त्वां शशाप शप आक्रोशे ७७ कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह स शाप इति हे राजन् स शापः त्वया न श्रुतः सारथिना च न श्रुतः अश्रवणे हे
तुमाह क्रीडार्थमागता उद्दामानः दाम्न उद्गता दिग्गजा यस्मिन् तस्मिन्तथोक्ते आकाशगंगायाः मन्दाकिन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति ध्वनति सति ७८ अस्तु प्रस्तु
ते किमायातमित्यत्राह ईप्सितमिति तदवज्ञानात् तस्याः धेन्वाः अवज्ञानादपमानात् आत्मनः स्वस्य आप्तुमिष्टमीप्सितं मनोरथम् आप्नोतेः सन्नन्तात्
क्तः ईकारश्च सार्गलं सप्रतिवन्धं विद्धि जानीहि तथाहि पूज्यपूजाव्यतिक्रमोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रतिवध्नाति हि ७९ तर्हि गत्वा तामाराधयामि सा वा कथं विदा

सोऽहं लोक्यत इति लोकः न लोक्यत इत्यलोकः लोकश्चासावलोकश्चेति लोकालोकश्चक्रवालः अचल इव लोकालोकश्चक्रवाल इत्यमरः प्रकाशत इति प्रकाशश्च देवऋणाद्विमोच
नात् न प्रकाशत इत्यप्रकाशश्चापि तदृणाविमोचनात् अस्मीति शेषः लोकालोको ह्यंतः सूर्यसम्पर्काद्बहिस्तमोव्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम् ६८ ननु तपो
दानादिसम्पन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह लोकान्तरेऽपि समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणं तपोदाने समुद्भवो यस्य तत्तपोदानसमुद्भवं यत्पुण्यं तल्लोकान्तरे परलोके सुसु
खं सुखकरम् शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्या सन्ततिश्चामुत्र परलोके इह च लोके शर्मणे सुखाय शर्म शातसुखानि चेत्यमरः भवतीति शेषः ६९ तयेति हे विधातः स्रष्टः
तया सन्तत्या हीनम् अनपत्यं मां स्नेहालेन मां स्वयमेव सिक्तं जलसेकेन वर्द्धितं वंध्यम फलं वंध्योऽफलोऽवकेशी च इत्यमरः आश्रमे वृक्षकमाश्रमवृक्षकं तमिव पश्यन्
न कथं न दूयसे परितप्यसे विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ७० असह्यमिति हे भगवन् अन्त्यं ऋणं पैतृकमृणम् अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य निर्वाणं नि

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाऽचलः ६८ लोकांतरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवं संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ६९ तया
हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकं ७० असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे अरुंतुदमिवा
ऽऽलानमनिर्वाणस्य दंतिनः ७१ तस्माद्यथा विमुच्येऽहं तथा त्वं कर्तुमर्हसि इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ७२ इति विज्ञापि
तो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः ७३ सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तंभकारणं

र्वाणो मेसेविनाशे गजमज्जने इति यादवः दन्तिनो गजस्य अरुर्मर्म तुदतीत्यरुंतुदं मर्मस्पृक् व्रणो स्त्रियामीर्ममरु इत्यमरः अरुंतुदस्तु मर्मस्पृगिति चेत्यमरः विध्वरुषो
स्तुद इति खश्प्रत्ययः अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः आलानं गजबन्धनस्तम्भमिव असह्या सोढुमशक्या पीडा दुःखं यस्मिन् तत् अवेहि दुःसहं दुःखजनकं विद्धीस
र्थः निर्वाणोत्थानशयनानि त्रीणि गजकर्माणीति पालकाव्ये ७१ तस्मादिति हे तात तस्मात्पैतृकाद्दणात् यथा मुच्येमुक्तो भवामि कर्मणि लट् तथा संविधातुं कर्तुमर्हसि
हि यस्मात्कारणात् इक्ष्वाकूणाम् इक्ष्वाकुवंश्यानां तद्राजत्वाद्बहुष्वणो लुक् तेषां दुरापे दुःप्रापेऽर्थे सिद्धयस्त्वदधीनास्त्वदायत्ताः इक्ष्वाकूणामिति शेषषष्ठी न लोकेत्या
दिना षष्ठीनिषेधात् ७२ इतीति इति राज्ञा विज्ञापितः ऋषिः ध्यानेन स्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन् क्षणमात्रं सुप्तमीनो ह्रद इव तस्थौ ७३ स इति स मुनिः प्रणिधा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्त्रैरात्मप्रत्ययान्तो निपातः मदीयाः प्रजाः पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुषजीविन्यः निरातंका निर्भयाः आतंको भयमाशंकेति हलायुधः निरीतयः अतिवृष्ट्यादिरहि
ता इति यावत् तस्य सर्वस्यापि त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव वृत्ताध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः वृत्ताध्ययनसम्पत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसमिति हलायुधः ब्रह्मणः वर्चो ब्रह्मवर्चसं ब्रह्महस्तिभ्यां व
र्चस इत्यच्प्रत्ययः अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृता इति कामन्दकः ६३ त्वयेति ब्रह्मयोनिः कारणं यस्य तेन ब्र
ह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवम् उक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्य अनुध्यायमानस्य अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य मे सम्पदः सानुबन्धाः सानुस्यूता अविच्छिन्ना इति या
वत् कथं न स्युः स्युरेवेत्यर्थः ६४ संप्रति आगमनप्रयोजनमाह किं त्विति किन्तु तव एतस्यां वध्वां स्नुषायाम् वधूर्जाया स्नुषा स्त्री चेत्यमरः अदृष्टा सदृशी अनु
रूपा प्रजा येन तं मां सद्वीपा रत्नानि सूयत इति रत्नसूरपि सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् इमे दिनी नावति न प्रीणाति अव धातो रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषु पदेशाद्वन्

यन्मदीयाः प्रजास्तत्र हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसं ६३ त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना सानुबंधाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ६४
किंतु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजं न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ६५ नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः न प्रका
मभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ६६ मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमाऽऽवर्जितं मया पयः पूर्वैः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ६७ सोऽह

प्रीणनं रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्लाघ्यमिति सूचितम् तदेव प्रतिपादयति ६५ नूनमिति मत्तः मिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः॥
परं मदनन्तरं वंश्या मत्सन्तानसलिलपिंडविच्छेददर्शिनः पिंडदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः वंशे भवाः वंश्याः पितरः स्वधेत्यव्ययं पितृभोज्ये वर्तते तस्याः संग्रहे तत्पराः
आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पितृकर्मणि पितृदाने निर्वापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रत इत्यमरः प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति नूनं सत्यं कामं प्रकामं पर्याप्तमि
त्यमरः नितृप्ता ह्यापद्यनेकियदपि संगृह्णन्तीति भावः ६६ मत्परमिति मत्तः परे अन्यं मदनन्तरम् अन्यारादिना पंचमी दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मया आवर्जितं
दत्तं पयः पूर्वैः पितृभिः स्वनिःश्वासैः दुःखजैः कवोष्णमीषदुष्णं यथा तथा उपभुज्यते नूनमिति वितर्के कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः कोष्णं कवोष्णं मं
दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वतीत्यमरः ६७ सोऽहमिति इज्या यागः व्रजयजोर्भावे क्यबिति क्यप् इज्यया विशुद्धात्मा विशुद्धचेतः प्रजालोपेन सन्तत्यभावेन निमीलितः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ अथेति अथ प्रस्थानमनन्तरं विजितारिपुरः विजितशत्रुनगरः वदतां वक्तॄणां वरः यतश्च निर्द्धारणमिति षष्ठी अर्थपतिः राजा अथर्वणो अथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरो
स॰१ धेरर्थ्याम् अर्थादनपेताम् धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत्प्रत्ययः तां वाचमाददे वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिसत्त्वात्तत्तत्का
८ र्यनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते यथाह कामन्दकः त्रय्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम् ५९ उपपन्नमिति
हे गुरो सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च सप्ताङ्गानीत्यमरः शिवं कुशलम् उपपन्नेन नु युक्तमेव नन्ववधारणे प्रश्नावधारणा
नुज्ञानुनयामन्त्रणे नन्वित्यमरः कथमित्यत्राह यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनां मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां चौरभयादीनाम् उभयत्रापि त
त आगत इत्यण् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारयितासि अत्राह कामन्दकः हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा इति प।

अथाऽथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः। अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ५९ उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे। दैवी
नां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ६० तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्संशमितारिभिः। प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ६१ ह
विरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु। वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ६२ पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः॥

अविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा भयम् ६० तत्र मानुषीप्रतीकारमाह तवेति मन्त्रान्कृ
तवान् मन्त्रकृत् सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ इति क्विप् दूरात्परोक्ष एव संशमितारिभिः मन्त्रकृतो मन्त्राणां द्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः कर्तृभिर्दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं तन्मात्रं
भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमरः त्वन्मन्त्रसा।
मर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ६१ संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह हविरिति हे होतस्त्वया विधिवदग्निषु आवर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकं कर्तृ अवग्रहो
वर्षप्रतिबन्धः इत्यमरः तेन विशोषिणां विशुष्यतां सस्यानां वृष्टिर्भवति वृष्टिरूपेण सस्यानुपजीवयतीति भावः अत्र मनुः अग्नौ दत्ताहुतिः सम्यगादि राम॰
त्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति ६२ पुरुषेति आयुर्जीवितकालः पुरुषायुषं वर्षशतमित्यर्थः शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः अचतुरादि ८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मै इति सभायां साधवः सभ्याः सभायाय्य इति यप्रत्ययः गुप्ततमेन्द्रियाः अत्यन्तनियमितेन्द्रियाः मुनयः सभार्याय गोप्त्रे रक्षकाय नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावबेदकं प्र
माणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे अत एवार्हते प्रशस्ताय पूज्यायेत्यर्थः अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययः तस्मै राज्ञे अर्हणां पूजां चक्रुः पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्याऽर्चा
र्हणाः समा इत्यमरः ५५ विधेरिति सायंतनस्य सायंभवस्य सायंचिरमित्यादिना ट्युल्प्रत्ययः विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यान्तेऽवसाने अरुन्धत्यान्वासितम् प
श्चादुपवेशनेनोपासितम् कर्मणि क्तः उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् अन्वास्यैतामित्यादिवदुपपद्यते तपोनिधिं वशिष्ठं स्वाहया देव्या अथाग्नायी स्वाहा च हुतभु
क्प्रियेत्यमरः अन्वासितं हविर्भुजमिव ददर्श समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेदिति अनुष्ठानसमये ।
अभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् अन्वासितं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तम् न तु कर्माङ्गत्वे विधेरत इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ५६ तयोरिति मागध

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ५५ विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिं अन्वा
सितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजं ५६ तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ५७ तमा
तिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमं पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ५८ ॥

ती वशिष्ठयोः पादान् जगृहतुः पादग्रहणमभिवादनम् समेतु पादग्रहणमभिवादनमित्यमरः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियामित्यमरः ॥ धी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च तयोरुन्ध
माच सच तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ प्रीत्या हर्षेण प्रतिनन्दतुः आशीर्वादादिभिः सम्भावयाञ्चक्रतुरित्यर्थः ५७ तमिति मुनिरतिथ्यर्थमातिथ्यम् अति
थेर्ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः आतिथ्यस्य क्रिया तया शान्तो रथक्षोभेणायः परिश्रमो यस्य स तं तथोक्तम् राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिं मुनितुल्यमित्यर्थः तं दिलीपं राज्ये
कुशलं पप्रच्छ एवं च ते तु द्विकर्मकत्वमित्युक्तं यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वङ्गत्वाद्राज्यकमेव चनः तथाप्यत्र सप्ताङ्गवचनः उपपन्नं न तु शिवं स पृष्टं
मेषु इति अमर विरोधात् तथाह मनुः स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन् राज्यमुच्यत इति तत्र ब्राह्मणं कुशलं पृच्छे
त्क्षत्रबन्धुमनामयम् वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव चेति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महत्त्वभावाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसन्धेयम् अ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ ग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्यातानाः प्रत्युद्गतास्तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणं प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्तीति श्रुतेः यथाह वामं पितरं प्रोषितवान् हूवा एतमग्न
स॰१ यः प्रत्याधावन्ति स शकलानुदारूपिवाहरन्तीति यथैव तत्पुत्रेभ्य आहरन्तीति तादृगिति विज्ञायते ४९ आकीर्णमिति नीवाराणां भाग एव भागधेयः अंशः
७ रूपनामभागेभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्य इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः भागधेयः करो वलिरित्यमरः तस्योचितैः अत एव उटजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिः द्वाररो
धिभिर्मृगैः ऋषिपत्नीनाम् अपत्यैरिवाकीर्णमन्विनम् ५० सेकान्त इति सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः सेक्त्रीभिः आलवालेषु जलाधारप्र
देशेषु पदम् उत्तत्याधिनाम् स्यादालवालमावालमावापइत्यमरः विहङ्गानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय समौ विश्वासविश्रम्भावित्यमरः ततस्तरोसेकस्त
रोज्झितावालवृक्षकाः यस्मिन् तम् अल्पार्थे कप्रत्ययः ५१ आतप इति आतपस्यात्यये अपगमे सति संक्षिप्ताराशीकृताः नीवारास्तृणधान्यानियासु

पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः। ४९ आकीर्णमृषिपत्नीनामु[उ]टजद्वाररोधिभिः। अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः।
५० सेकान्ते मुनि[कन्या]कन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकं विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनां। ५१ आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु
निषादिभिः। मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गणभूमिषु। ५२ अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान्। पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमै
राहुतिगन्धिभिः ५३ अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेति सः तामवारोहयत्पत्नीं रथादवरुरोह च। ५४ ॥ ८ ॥

तासु नीवारास्तृणधान्यानीत्यमरः उटजानां पर्णशालानाम् अङ्गणभूमिषु चत्वरभागेषु पर्णशालोटजोऽस्त्रियामित्यमरः अङ्गणं चत्वराजिरं इ =
त्यमरः निषादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्तितो निष्पादितो रोमन्थश्चर्वितचर्वणं यस्मिन् आश्रमे तम् ५२ अभ्युत्थितेति अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः होमयोग्या
इत्यर्थः समिद्धेऽग्नावाहुतीर्जुहोतीति वचनात् तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्धूतैराहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः तैर्धूमैराश्रमोन्मुखान्
अतिथीन् पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ५३ कुलकम् अथेति अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं सारथिं धुरं वहन्ति धुर्याः युग्याः धुरीयप्रष्ठकावितियत्र
त्ययः हेयंतः धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणास्सधुरन्धराः इत्यमरः धुर्यान् अश्वान् विश्रामय विनीतश्रमान् कुर्वित्यादिश्याज्ञाप्य तां पत्नीं रथादवारोहयत् अवतारितवान् स्वयं चाव

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शेषः भूपाख्यचिन्हानि येषां तेषु ग्रामेषु अमोघाः सफलाः यज्वनां विधिनेष्टवां तां· यज्वा तु विधिनेष्टवानित्यमरः सुयजोर्ङ्वनिप् प्रत्ययः आशिषः आशीर्वादान् अर्घं।
पूजाविधिः ...दर्थं द्रव्यम् अर्घ्यम् पादार्घाभ्यां चेति यत् प्रत्ययः षट्तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणीत्यमरः अर्घ्यस्यानुपदम् अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः।
... गच्छन्तौ स्वीकुर्वन्तौ पदस्य पश्चादनुपदम्· पश्चादर्थेऽव्ययीभावः अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययमित्यमरः ४४ हैयंगवीनमिति ह्यस्तनं गोदोहोद्भवं
घृतं हैयंगवीनम् ह्यः पूर्वेद्युः तत्तु हैयंगवीनं स्यात् ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्यमर हैयंगवीनं सञ्ज्ञायामिति निपातः तत्सद्यो घृतमादाय उपस्थितान् घोषवृद्धान्
घोषस्त्वाभीरपल्ली स्यादित्यमरः वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ दुह्याचित्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ४५ कायीति व्रजन्तौ गच्छन्तौः शुद्धवेषयोरुज्व
लवेषयोरुज्वलनेपथ्ययोस्तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव योगे सति कापि अनिर्वाच्या अभिख्या शोभा आसीत् अभिख्यानामशोभ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः ४४ हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखि
नां ४५ कुलकम् काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचंद्रमसोरिव ४६ तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै।
दर्शयन्प्रियदर्शनः अपि लंघितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ४७ स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रांतवाहनः सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महि।
योरित्यमरः आतश्चोपसर्गे इत्यङ् प्रत्ययः चित्रा नक्षत्रविशेषः शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णचन्द्रमसो॥ षीसखः ४८ वनांतरादुपावृत्तैः स्कंधासक्तसमित्कुशैः
रिवइत्यर्थः ४६ तत्तदिति प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः दर्शनीय इत्यर्थः भूपतिः पत्न्यै तत्तदद्भुतं वस्तु दर्शयन् लङ्घितमपि वाहितमप्यध्वानं न बुबुधेन
ज्ञातवान् बुधः सौम्यः उपमानं यस्येति विग्रहः ... विशेषणां तत्तद्दर्शयन्नित्युपमायोगितयैतस्य ज्ञानत्वसूचनार्थः ४७ स इति दुःप्रापयशाः दुःप्रापमन्यदु
र्लभं यशो यस्य स तथोक्तः श्रान्तवाहनः दूरोपगमनेन श्रान्ताः क्लान्ता युग्याः महिष्याः सखा महिषीसखः राजाहस्सखिभ्यष्टजिति टच् प्रत्ययः साहाय्यान्तरेनिरपेक्ष इति भावः
स राजा सायं सायंकाले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वशिष्ठस्याश्रमं प्रापत् प्रापपुषादीत्यादिनाङ् ४८ तमाश्रमं विशिनष्टि वनान्तरादिति वनान्तरादन्यस्माद्व
नान्तरादुपावृत्तैः समिधश्च कुशाश्च फलानि च आहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफलहरास्तैः आङि ताच्छील्ये इति हरतेराङ्पूर्वाद्चप्रत्ययः अदृश्ये दर्शनऽयोग्येर

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰
स॰१
६

शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधाभिन्नाः शुद्धविकृतभेदेनआविष्कृतावस्थायां च्युताच्युतभेदेनवा षड्जो द्विविधः तत्सादृश्यात्केकापि द्विधाभिन्नाइत्युच्यते अतएवाह षड्जसंवा
दिनीरिति षट्स्थानेभ्योजातः षड्जः तदुक्तम् नासाकण्ठउरस्तालु जिह्वादन्ताश्च संस्पृशन् षड्जः संजायतेयस्मात्तस्मात्षड्जइतिस्मृतः सचतंत्रीकंठजन्मस्वरविशेषः निषादर्ष
भगान्धारषड्जमध्यमधैवताः पञ्चमश्चेत्यमीसप्ततन्त्रीकण्ठोत्थिताःस्वराइत्यमरः षड्जेनसम्वादिनीःसदृशीः तदुक्तं मातङ्गेन षड्जं मयूरोवदतीति मनोभिरामाःम
नसः प्रियाः केका मूर्द्धिकायन्ति ध्वनन्तिकेकाः मयूरवाण्यः केकावाणीमयूरस्येत्यमरः ताः केकाः शृण्वन्तौ विति श्लोकार्थः ३९ परस्परेति विश्रम्भाददूरं समीपंयथा
भवतितथा उज्झितं वर्त्म यैस्तेषु स्यन्दनावद्धदृष्टिषु कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिषु मृग्यश्च मृगाश्च पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु स्त्रीपुंसौ।
मिथुनं द्वन्द्वमित्यमरः परस्पराक्ष्णां सादृश्यं पश्यन्तौ द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपाक्षिसादृश्यं मृगेष्वित्येवं विवेक्तव्यम् ४० श्रेणीति

षड्जसंवादिनीः केका द्विधाभिन्नाः शिखंडिभिः ३९ परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु मृगद्वंद्वेषु पश्यंतौ स्यंदनावद्धदृष्टिषु ४० श्रेणिबंधा
द्वितन्वद्भिरस्तंभां तोरणस्रजं सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ४१ पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः रजोभिस्तुरगो
त्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ४२ सरसीष्वरविंदानां वीचिविक्षोभशीतलं आमोदमुपजिघ्रंतौ स्वनिश्वासानुकारिणं ४३ ग्रामेष्वात्म

श्रेणिवन्धात्पङ्क्तिवन्धाद्धेतोः अस्तम्भाम् आधारस्तम्भरहितां तोरणंवहिर्द्वारम् तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वारमित्यमरः तत्रयास्र विसृष्टेषु यूपचिन्हेषु यज्वनाम्।
जं वितन्वद्भिः कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः उत्प्रेक्षाव्यंजकेवशब्दप्रयोगाभावेपि गम्योत्प्रेक्षेयम् कलनिर्ह्रादैः अव्यक्तध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः
ग्ररणौः क्वचिदुन्नमिताननौ सारसोमैथुनीकामीगोनर्दः पुष्कराह्वयइतियादवः ४१ पवनस्येति प्रार्थनासिद्धिशंसिनः अनुकूलत्वादेवमनोरथसिद्धिसूचकस्यप
वनस्यानुकूलत्वात्पृष्ठानुगामिमुखत्वात् तुरगोत्किरणौः रजोभिः अस्पृष्टान्यलकादे :र्वेष्टनान्युष्णिषश्च राज्ञोययोस्तौ नथोक्तौ शिरसावेष्टनशोभिनासुता।
इतिविश्वप्रतिः ४२ सरसीष्विति सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलम् ऊर्मिसंघट्टनेन शीतलम् स्वनिश्वासमनुकर्तुं शीलमस्येति स्वनिश्वासानुकारिणाम्। एतेनतयो राम॰
रुत्कृष्टस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ घ्राणेन गृह्णन्तौ ४३ ग्रामेष्विति आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु यूपानामसंस्कृतपशुबन्धायदारुवि। ६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सन्तानोऽपत्यगोत्रयोः सन्ततौ देववृक्षे चेति हैमः विधये अनुष्ठानाय स्वभुजादवतारित अवरोपिता जगतो लोकस्य जगल्लोकाङ्गवायुष्विति हैमः गुर्वी धू
र्भारः सचिवेषु तेन निक्षिप्ते निहिता ३४ अथेति अथ धुरोऽवतारणानन्तरं पुत्रकाम्ययाऽऽत्मनः पुत्रेच्छया काम्यच्चेति पुत्रशब्दात्काम्यच्प्रत्ययः अप्रत्य
यादिति पुत्रकाम्यधातोरकारप्रत्ययः ततष्टाप् तौ दम्पती जायापती राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात्साधु प्रयतौ विधातारं ब्रह्माणमभ्यर्च्य स खलु पुत्रा
र्थिभिरुपास्यत इति माल्लिकाः गुरोः कुलगुरोर्वशिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः पुत्रप्राप्त्युपायोपदेशापेक्षयेति शेषः ३५ स्निग्धेति स्निग्धो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तम्
एकस्यन्दने रथं प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः प्रावृष एण्य इति एण्यप्रत्ययः तं प्रावृषेण्यं पयोवाहं मेघं विद्युदैरावताविव आस्थितौ आरूढौ जग्मतुरिति पूर्वेण सम्ब
न्धः इरा आपः इरा भूवाक्सुराप्सु स्यादित्यमरः इरावान् समुद्रस्तत्र भव ऐरावतोऽभ्रमातंगः ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभा इत्यमरः अभ्रमातंगत्वाच्चा

तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ३४ अथाऽभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया तौ दंपती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराऽऽश्रमम् ३५
स्निग्धगंभीरनिर्घोषमेकस्यंदनमाऽऽस्थितौ प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ३६ माभूदाऽऽश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ अनुभा
वविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ३७ सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्याससगंधिभिः पुष्परेणूत्किरैर्वातैराऽऽधूतवनराजिभिः ३८ मनो

भ्रस्थत्वादभ्ररूपत्वादिति क्षीरस्वामी अतएव मेघारोहणं विद्युत्साहचर्यं घटते किञ्च विद्युत् ऐरावतसाहचर्यादेव ॥ भिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः
ऐरावती संज्ञा ऐरावतस्य स्त्री ऐरावतीति क्षीरस्वामी तस्मात्सुष्ठूक्तं विद्युदैरावताविवेति एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धिबीजं दम्पत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति ३६
माभूदिति पुनः कथंभूतौ दम्पती आश्रमपीडा माभूत् मास्त्विति हेतोः माङि लुङि त्याशीरर्थे लुङ् न माङ्योगे इत्यडागमनिषेधः परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिचारौ
अनुभावविशेषात्तु तेजोविशेषात्सेनापरिवृताविव स्थितौ ३७ सेव्यमानाविति पुनः कथंभूतौ सुखः शीतलत्वात्प्रियः स्पर्शो येषां तैः शालनिर्याससगन्धिभिः सर्जत
रुनिस्यंदगन्धवद्भिः शालः सर्जतरुः स्मृत इति शाश्वतः उत्किरन्ति विक्षिपन्तीति उत्किराः इगुपधेत्यादिना किरतेः कः प्रत्ययः पुष्परेणूनामुत्किरास्तैः आधूता मा
न्यादीषत्कम्पिताः वनराजयो येषां तैः सेव्यमानौ अनेन शैत्यं सौरभ्यं मांद्यं च विवक्षितम् ३८ मन इति रथनेमिस्वनोन्मुखैर्मेघध्वनिशंकया उन्नमितमुखैरित्यर्थः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ तंदिलीपंसमाधीयतइतिसमाधिकारणंसामग्रीमहाभूतानांयःसमाधिस्तेनविदधेससर्ज॰नूनंध्रुवमित्युत्प्रेक्षा तथाहि तस्यराज्ञःसर्वेगुणारूपरसादिमहाभूतगुणावदे
स॰१ वपरार्थपरप्रयोजनमेवैकंमुख्यंफलंयेषांतेतथोक्ताःआसन्महाभूतगुणोपमानेनकारणगुणाःकार्येसंक्रामंतीतिन्यायस्सूचितः २९ सवेलेतिवेलाःसमुद्र
५ कूलानि वेलाकूलेपिवारिधेरितिविश्वःताएववप्रवलयाःप्राकारवेष्टनानियस्याःतांसाच्चयोवप्रमस्त्रियाम्प्राकारोवरणःशालःप्राचीनंप्रान्ततोवृतिरित्यमरःप
रित स्वाताःपरिखांदुर्गवेष्टनंस्वातंखेयंतुपरिखेत्यमरः अन्येष्वपिदृश्यतइति अपिशब्दात्खनेर्डप्रत्ययः अपरिखाःपरिखाःसम्पद्यमानाःकृताःसागराःयस्या
स्ताम् अभूततद्भावेच्विः अविद्यमानमन्यस्यराज्ञःशासनंयस्यास्तांअनन्यशासनामुर्वीमेकपुरीमिव शशासअनायासेनशासितवानित्यर्थः ३० तस्येति तस्य
राज्ञःमगधवंशेजातामगधवंशजा॰सप्तम्यांजनेर्ड इतिडप्रत्ययः एतेनापिजात्युत्कर्षः दाक्षिण्यंपरछन्दानुवर्तनंदक्षिणोसरलोदारपरछन्दानुवर्तिष्विति शाश्वतः।

तथाहि सर्वेतस्याऽऽसन्परार्थैकफलागुणाः २९ सवेलावप्रवलयांपरिखीकृतसागरां अनन्यशासनामुर्वींशशासैकपुरीमिव ३० त
स्यदाक्षिण्यरूढेन नाम्नामगधवंशजा पत्नीसुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येवदक्षिणा ३१ कलत्रवंतमात्मानमवरोधेमहत्यपि ॥
तयामेनेमनस्विन्यालक्ष्म्याचवसुधाधिपः ३२ तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः। विलंबितफलैःकालंसनिनायमनोरथैः
॥३३ सन्तानार्थायविधयेस्वभुजादवतारिता

तेनरूढंप्रसिद्धंतेननाम्ना अध्वरस्ययज्ञस्यदक्षिणाख्यापत्नीवसुदक्षिणाइतिप्रसिद्धापत्नीआसीत् अत्र
श्रुतिःयज्ञोगन्धर्वस्तस्यदक्षिणाऽप्सरसइतिदक्षिणायादक्षिणयंनामऋत्विजोदक्षिणात्वंप्रापकत्वंतेऽदक्षंदक्षिणांप्रतिगृह्णेतिश्रुतेः ३१ कलत्रवन्तमितिवसुधा
धिपोविरोधेअन्तःपुरवर्गेमहतिसत्यपिमनस्विन्याःदृढचित्तयापतिचित्तानुवृत्त्यानिर्वन्धक्षमयेत्यर्थःतयासुदक्षिणयालक्ष्म्याचआत्मानंकलत्रवन्तंभा
र्यावन्तंमेनेकलत्रंश्रोणिभार्ययोरित्यमरःवसुधाधिपइत्यनेनवसुधयाचेतिगम्यते ३२ तस्यामिति सराजाआत्मानुरूपायांतस्याम् आत्मनोजन्मयस्यासौ
आत्मजन्मापुत्रस्तस्मिन्समुत्सुकःयद्वा आत्मनोजन्मनिपुत्ररूपेणोत्पत्तौसमुत्सुकस्सन् आत्मावैपुत्रनामासीदितिश्रुतेःविलम्बितंफलंपुत्रप्राप्तिरूपंयेषां राम॰
तैर्मनोरथैःकदामेपुत्रोभवेदित्याशाभिःकालंनिनायप्रापयामास ३३ सन्तानेतितेनदिलीपेनसन्तानम् अर्थःप्रयोजनंयस्यसतस्मैसन्तानार्थायअपत्याय। ५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिवानुसरवैदधैतोतित स्मिन्पितृत्वव्यपदेशः आहचगौतमः सपितायस्तुपोषकइति २४ स्थित्या इतिदंडमर्हन्तीतिदण्ड्याः दण्डादिभ्योयदितियत्प्रत्ययः अद
ण्ड्यान्दण्डयन्राजादण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् अयशोमहदाप्नोतिनरकंचैवगच्छतीतिशास्त्रवचनम् तान्दण्ड्यानेवस्थित्यैलोकप्रतिष्ठायैदण्डयतःशिक्षयतः प्रसू
तयेसन्तानायएवपरिणेतुः दारान्परिगृह्णतोमनीषिणोविदुषोदोषज्ञस्येतियावत् विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञःसन्सुधीःकोविदोबुधः धीरोमनीषी त्यमरः तस्य अर्थका
मावपिधर्मएवास्तांजातौ असेले इ अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनअनुष्ठानादर्थकामावपिधर्मशेषतामापाद
यन् सराजाधर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः आहगौतमः यथाशक्तिधर्मार्थकामेभ्यस्तेषुधर्मोत्तरः स्यादिति २५ दुदोहेति सराजायज्ञाययज्ञं कर्तुंगांभुवंदुदोह करग्रहणा
नेवरित्तीचकारेत्यर्थः मघवादेवेन्द्रः सस्यायसस्यंवर्द्धयितुंस्वर्गंदुदोह द्युलोकान्महीतललोकेवृष्टिमुत्पादयामासइत्यर्थः क्रियार्थोपपदेत्यादिनायज्ञसस्याभ्यांचतु

सपिता पितरस्तासांकेवलंजन्महेतवः २४ स्थित्यैदंडयतोदण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये अप्यर्थकामौतस्यास्तांधर्मएवमनीषिणः।
२५ दुदोहगांसयज्ञायसस्यायमघवादिवं संपद्विनिमयेनोभौदधतुर्भुवनद्वयं २६ नकिलानुययुस्तस्यराजानोरक्षितुर्यशः व्यावृत्ता
यत्परस्वेभ्यः श्रुतौतस्करतास्थिता २७ द्वेष्योऽपिसंमतःशिष्टस्तस्यार्त्तस्ययथौषधं त्याज्योदुष्टःप्रियोऽप्यासीदङ्गुष्ठमिवाहिना
र्थी एवमुभौसम्पदोर्विनिमयेनपरस्परमादानप्रतिदानाभ्यांभुवनद्वयंदधतुःपुपुषतुःराजायज्ञे ॥२८ तंवेधाविदधेनूनंमहाभूतसमाधिना ॥:॥:॥
मिन्द्रलोकमिन्द्रश्चादकेनभूर्लोकंपुपोषेत्यर्थः उक्तञ्चदण्डनीतौराजात्वर्थान्समाहृत्यकुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् प्रीणितोमघवायस्तुमहतींवृष्टिमावहेदिति २६।
नकिलेति राजानोऽन्यनृपाः रक्षितुर्भयेभ्यस्त्रातुस्तस्यराज्ञोयशोनानुययुःकिलनानुचक्रुःखलुकुतःयद्यस्मात्कारणात्तस्करताचौर्य्यंपरस्वेभ्यःपरधनेभ्यः स्ववि
षयभूतेभ्योव्यावृत्तासतीश्रुतौवाचकशब्देस्थिताप्रवृत्ता अपहार्याणामभावात्तस्करशब्दएवापहृतइत्यर्थः अथवाअत्यन्तासत्यर्थेज्ञानंशब्दःकरोतीतिन्यायेन
शब्देस्थितास्फुरितानस्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः २७ द्वेष्यइतिशिष्टोजनोद्वेष्यः शत्रुरप्यार्तस्यरोगिणऔषधंयथाऔषधमिवतस्यसंमतोऽनुमतः आसीत्तुदुष्टोजनःप्रि
योपिप्रेमास्पदीभूतोपि उरगक्षतांसर्पदष्टाअङ्गुलीव छिंद्याद्बाहुमपिदुष्टंत्मनइतिन्यायात्त्याज्यआसीत् तस्यशिष्टएवबन्धुर्दुष्टएवशत्रुरित्यर्थः २८ तस्यपरोपका

मा १

त्यपि द्य ३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

।

र॰टी॰ भीरुभीरुकभीलुकाइत्यमरः आसेोपाधिमन्तरेरौ वत्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेवात्मानं शरीरं जुगोप-रक्षितवान् अनातुरः अरुग्ण एव सुकृतं धर्ममुत्तमं
स॰१ भेजे अर्जितवानित्यर्थः अगृध्नुरगर्द्धनशील एव अर्थान् द्रव्यमाददे स्वीकृतवान् गृध्नुस्तु गर्धनः लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभावित्यमरः त्र
४ सिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुरिति क्नुप्रत्ययः असक्तः आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत् २१ परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्य्यमासीदित्याह ज्ञानइ
ति परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाक्नियमनं तथा च यथाह कामन्दकः न्यायोपेतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुतेति अथ मौनमभाषणमित्यमरः शक्तौ
प्रतीकारसामर्थ्येऽपि क्षमा अपकारसहनम् अत्र चाणाक्यः शक्तानां भूषणं क्षमेति त्यागे वितरणे त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने विश्राणनं वितरणं स्प
र्शनं प्रतिपादनमित्यमरः श्लाघाया विकत्थनस्य विपर्ययोऽभावः अत्राह मनुः न दत्त्वा परिकीर्त्तयेदिति इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयः गुणैर्विरुद्धैर्मौनादिभिरनुबन्धि।

अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् २१ ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः। गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव २२
अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः। तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना २३ प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ॥ ६ ॥

त्वात्सहचारित्वात्सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदरा इव अभूवन् विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः २२ द्विविधं वृद्धत्वं ज्ञानतो वयसा च त
त्तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह अनाकृष्टस्येति विषयैः शब्दादिभिः रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी इत्यमरः अनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गानां पा
रदृश्वनः पारमन्तं दृष्टवतः दृशेः क्वनिप् धर्मे रतिर्यस्य तस्य राज्ञः जरसा जरया विना विस्रसा जरेत्यमरः षिद्भिदादिभ्योऽङिति अङ् प्रत्ययः जराया जरसन्यतरस्या
मिति जरसादेशः वृद्धत्वं वार्द्धकमासीत्तस्य यूनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपन्नस्य ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः ना यस्तु चतुर्विधवृद्धत्वमित्युक्त्वा अनाकृष्टस्ये।
त्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत् २३ प्रजानामिति प्रजायन्त इति प्रजाः जनाः उपसर्गे च संज्ञायामित्यड् प्रत्ययः प्रजा स्यात्सन्त
तौ जन इत्यमरः तासां विनयस्य शिक्षाया आधानात्करणात्सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् रक्षणाद्भयहेतुभ्यस्त्राणात् आपत्तिनिवारणादिति यावत् भरणादन्नपाना सम॰
दिभिः पोषणात् स पिता सुचर्येस राजा पिताऽभूत् तासां पितरस्तु जन्ममात्रकर्त्तारः केवलमुत्पादका एवाभूवन् जननमात्र एव पितॄणां व्यापारः सदा शिक्षारक्षण

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेरध्वनश्च परमोऽधिकमिति तत्तदित्यर्थः रेखाप्रमाणमस्येति रेखामात्रम् रेखाप्रमाणमीषदपीत्यर्थः प्रमाणे द्वयसजित्यादिना मात्रच् प्रत्ययः परशब्दविशेषणं चैतत्
नव्यतीयुः नातिक्रान्तवत्यः कुशलसारथिप्रेषितारथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वसूत्रसमार्गं न जहुरिति भावः १७ प्रजानामिति सराजा प्रजानां भूत्यै भूत्यर्थं वृद्ध्यर्थमे
व संपदर्थम् भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति वक्तव्या अग्रहणक्रियाया विशेषणं चैतत् ताभ्यः प्रजाभ्यो बलिं षष्ठांशरूपं करम
ग्रहीत् भागधेयः करो बलिरित्यमरः तथा हि रविः सहस्रगुणाय स्मिन्कर्मणि तद्यथा सहस्रगुणं सहस्रधा उत्स्रष्टुं हातुं उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् रस
मम्बु आदत्ते गृह्णाति रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदइति विश्वः १८ संप्रति बुद्धिशौर्यसम्पन्नस्य तस्यार्थसा।
धनेषु परानपेक्षत्वमाह सेनेति तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलं परिच्छदायुतेऽनेनेति परिच्छदः उपकरणं बभूव छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः पुंसि संज्ञायां घः।
प्रायेणेति घः प्रत्ययः छादेर्घे द्व्युपसर्गस्येति उपधाह्रस्वः अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयमेव शास्त्रेष्वकुण्ठिताऽव्याहता बुद्धिः व्याहतेत्यपि पाठः धनुषि।

नव्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः १७ प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमाऽऽदत्ते हि रसं रविः १८ से
नापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवाऽर्थसाधनं शास्त्रेष्वऽव्याहता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चाऽऽतता १९ तस्य संवृतमंत्रस्य गूढाकारेंगितस्य च फलानुमे
याः प्रारंभाः संस्काराः प्राक्तना इव २० जुगोपाऽऽत्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ॥ १९ आतता आरोपिता मौर्वी च मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः

इत्यमरः नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः १९ राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यास्तीत्याह तस्येति संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्र इत्य।
मरः शोकहर्षादिसूचको भ्रकुटीमुखरागादिराकारः इङ्गितं चेष्टितं हृदयगतविकारो वा इङ्गितं हृद्गतो भावो बहिराकारस्त्वाकृतिरिति सज्जनः गूढौ आकारेङ्गिते यस्य
स्वभावचापलादौ अममपरं परयामुखरागादि लिङ्गं वीक्ष्य तृतीयगामिमंत्रस्य तस्य प्रारभ्यन्त इति प्रारम्भाः सामाद्युपायप्रयोगाः प्रागित्यव्ययेन पूर्वजन्मोच्यते
तत्र भवाः प्राक्तनाः सायंचिरेत्यादिना ट्युल्तुट् प्रत्ययः संस्काराः पूर्वकर्मवासना इव फलेन कार्येणानुमातुं योग्या आसन् अत्र याज्ञवल्क्यः मंत्रमूलं यतो राज्यमतो
मंत्रं सुरक्षितं कुर्याद्यथा तन्न विदुः कर्मणामाफलोदयादिति २० संप्रति सामाद्युपायान्वितेरात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह जुगोपेति अत्रस्तः अभीतः सन् त्रस्त

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ व्यूढेति व्यूढेत्यादित्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि व्यूढं विपुलम् उरो यस्य सः व्यूढोरस्कः उरःप्रभृतिभ्यः कप् व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं समं वरिष्ठं चेति यादवः वृषस्य स्कन्धा
स॰ १ इव स्कन्धो यस्य स तथा सप्तम्युपमानेत्यादिना उत्तरपदलोपो बहुव्रीहिः उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृष इत्यमरः स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्रीत्यमरः शालो वृक्ष इव प्रां
३ शुरुन्नतः शालप्रांशुः उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्ग इत्यमरः प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृत इति यादवः महाभुजो महाबाहुः भुजबाहू प्रवेष्टो दोरित्यमरः आ
त्मकर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहमाश्रितः प्राप्तः क्षात्त्रः क्षत्त्रसम्बन्धी धर्म इव स्थितः मूर्त्तिमान् पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा १३ सर्वातिरिक्तेति सर्वातिरिक्तसारेण
सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः सर्वाणि भूतानि तेजसा अभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी तेन सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरीरेण आत्मा देहधृतौ
जीवे स्वभावे परमात्मनीति विश्वः मेरुरिव उर्वीं क्रान्त्वा आक्रम्य स्थितः मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालय इत्यमरः मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि अष्टाभिश्चा

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्त्रो धर्म इवाश्रितः १३ सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना स्थितः सर्वो
न्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवाऽऽत्मना १४ आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः आगमैः सदृशारंभः आरंभसदृशोदयः १५ भीमकान्तैर्नृपगु
णैः स बभूवोपजीविनां अधृष्यश्चाऽधिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः १६ रेखामात्रमपि क्षुण्णादाऽऽमनोर्वर्त्मनः परं ॥ ० ॥

सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः तस्मादभिभवत्येषः सर्वभूतानि तेजसेति मनुवचनाद्राज्ञः सर्वतेजोभिभावित्वं ज्ञेयम् १४ आकारेति आकारेण मूर्त्या सदृ
शी प्रज्ञा यस्य सः प्रज्ञया सदृशागमः प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः आगमैः सदृशः आरम्भः कर्म यस्य स तथोक्तः आरभ्यत इति आरम्भः कर्म तत्सदृश उदयः फ
लसिद्धिर्यस्य स तथोक्त इति १५ भीमेति भीमैः कान्तैश्च नृपगुणैः राजगुणैः तेजः प्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीप उपजीविनामाश्रिता
नां यादोभिर्जलग्राहैः यादांसि जलजन्तव इत्यमरः रत्नैश्चार्णव इवाधृष्यः अनभिभवनीयश्चाभिगम्यश्चाश्रयणीयश्च बभूव १६ रेखामात्रमिति नियन्तुः शिक्ष
कस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य सम्बन्धिन्यः नेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः चक्रधारा प्रधिर्नेमिरिति यादवः चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः राम
स्त्री स्यात् प्रधिः पुमानित्यमरः प्रजाः आमनोः मनुमारभ्येत्यभिविधिः पदद्वयं चैतत्समासस्य विभाषितत्वात् क्षुण्णादभ्यस्तात् प्रहतात् वर्त्मनः आचारपद्ध ३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्वयः तस्मि न्वयसि विषयैषिणां भोगाभिलाषिणाम् एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः वृद्धस्य भावो वार्द्धकं वृद्धत्वम् द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति वुञ् वार्द्धकं वृद्धसं
घाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणीति विश्वः संघातार्थे तु वृद्धाच्छ इति वक्तव्यात्साम्‌हिको वुञ् तस्मिन्वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् एतेन वानप्रस्थाश्रमो
विवक्षितः अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन योगः संहननोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्यमरः तनुं त्यजन्तीति तनुत्यजः गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म वि
ग्रहः कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः अन्येभ्योपि दृश्यत इति क्विप् तेषां देहत्यागिनाम् एतेन मोक्षभावो विवक्षितः ८ रघुणामिति सोहंल
ब्धप्रवेशः तनुवाग्विभवोपि अल्पवाणीप्रसारोपिसन् तेषां गुणैस्तद्गुणैः आजन्मशुद्ध्यादिभिः कर्तृभिः कर्णमम श्रोत्रमागत्य चापलाय युवादित्वात्कर्मणि यण्ण्वा
पलं चपलकर्म अविमृश्य करणरूपं कर्तुं क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी प्रचोदितः प्रेरितः सन् रघूणामन्वयं अन्वयविषयप्रबंधं वक्ष्ये ९ कुलकम् सम्प्रतिस्वप्र

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनांते तनुत्यजां ८ रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपिसन् तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रणोदितः
९ तं संतः श्रोतुमर्हंति सदसद्व्यक्तिहेतवः हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपिवा १० वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणां
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छंदसामिव ११ तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः दिलीप इति राजेंदुरिंदुः क्षीरनिधाविव १२

बंधपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते तमिति तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्व्यक्तौ हेतवः कर्त्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति तथाहि हेम्नो विशुद्धिर्निर्दोषस्वरू
पं श्यामिका लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषो वा अग्नौ संलक्ष्यते नान्यत्र तद्वदत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणो नान्य इति भावः १० वर्ण्यवस्तूपक्षिपति
वैवस्वत इति मनस ईषिणो मनीषिणो धीरा इति विद्वांस इति यावत् पृषोदरादित्वात्साधुः तेषां माननीयः पूज्यः छंदसां वेदानां छन्दः पद्ये च वेदे चेति विश्वः प्र
णव ओंकार इव महीं क्षियन्ति ईशत इति महीक्षितः क्षितीश्वराः क्षिधातोरैश्वर्यार्थत्वात्क्विप् तुगागमश्च तेषामाद्यः आदिभूतः विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान्
वैवस्वतो नाम इति प्रसिद्धो मनुरासीत् ११ तदन्वय इति शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् तस्मिन् तदन्वये तस्य मनोरन्वये अन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलमिति ह
लायुधः अतिशयेन शुद्धिमान् शुद्धिमत्तरः द्विवचनविभज्येत्यादिना तरप् दिलीप इति प्रसिद्धः राजा इन्दुरिव राजेन्दुः राजश्रेष्ठः उपमितं व्याघ्रादिना समासः क्षीर

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वागर्थाविति वागर्थाविवेत्येकं पदम् इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वक्तव्यम् एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् वागर्थाविव शब्दार्थाविव संपृक्तौ नित्यसम्बद्धावित्यर्थः नित्यसम्बन्धयोरुपमानत्वेनोपादानान्नित्यशब्दार्थसम्बन्ध इति मीमांसकाः जगतो लोकस्य पितरौ माता च पिता च पितरौ पिता मात्रेति द्वन्द्वैकशेषः माता पितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ इत्यमरः एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जनकतया वैशिष्ट्यमिष्टार्थसम्प्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती तस्यापत्यमित्यण् टिड्ढाणञित्यनेन ङीप् पार्वती च परमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः मातुरभ्यर्हितत्वादल्पाच्तरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्यक्ज्ञानार्थम् वन्दे अभिवादये अत्रोपमालङ्कारः स्फुट एव तदुक्तम् स्वतः सिद्धेन भिन्नेन सम्मतेन च धर्मतः साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकदोपमा इति प्रायिकश्चायमलङ्कारः कालिदासोक्त का

॥श्रीगणेशाय नमः वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ
१ क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् २ ॥

व्यादौ भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते तदुक्तम् शुभदो मो भूमिमयः इति वकारस्यामृतबीजत्वात्प्रचयागमनादिसिद्धिः १ सम्प्रति कविः स्वाहङ्कारं परिहरति क्वेति क्व सूर्येत्यादि श्लोकद्वयेन प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् ऋदोरप् कर्तरि च कारके संज्ञायामिति साधुः सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवः वंशः क्व अल्पो विषयो ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा मम मतिः प्रज्ञा क्व द्वौ क्वशब्दौ महदन्तरालत्वं सूचयतः सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः तथा च तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तम् इति भावः तथाहि दुस्तरं तरितुमशक्यम् ईषद्दुःसुष्वित्यादिना खल्प्रत्ययः सागरं मोहादज्ञानादुडुपेन प्लवेन उडुपं तु प्लवः कोलः इत्यमरः अथवा चर्मावनद्धेन यानपात्रेण चर्मावनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवदिति सज्जनः तितीर्षुः तरितुमिच्छुः तरतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः इदं च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्धमहत्त्वार्थमेव तदुक्तं प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रतिबन्धो महोन्नत इति

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० मन्दइति किञ्च मन्दोमूढः मूढाल्पापटुनिर्भाग्यामन्दाइत्यमरः तथापिकवियशः प्रार्थीकवीनांयशः काव्यनिर्माणेनतत्प्रार्थनाशीलोऽहम्प्रांशुः

स०१ नाउन्नतपुरुषेणलभ्ये प्राप्येफले फलविषये लाभार्थे उद्बाहुः फलग्रहणायोच्छ्रितहस्तोवामनोह्रस्वइव खर्वोह्रस्वश्चवामनइत्यमरः उपहा-

२ स्यताम् उपहासविषयताम् अर्हलोर्ण्यदितिण्यत्प्रत्ययः गमिष्यामि प्राप्स्यामि ३ मन्दश्चेत्तर्हित्यज्यतामयमुद्योग इत्यतआह अथवेतिअ-

थवा पक्षान्तरे पूर्वैः सूरिभिः कविभिः वाल्मीकादिसूरिभिः कृतवाग्द्वारे कृतारामायणादिप्रवन्धरूपायावाक्सैवद्वारंप्रवेशोयस्य तस्मिन्

अस्मिन् सूर्यप्रभवेवंशेकुले जन्मनैकलक्षणः सन्तानोवंशः वज्रेणमणिवेधकसूचिविशेषेण वज्रंत्वस्त्रीकुलिशशस्त्रयोः मणिवेधकेरत्ने

मन्दः कवियशः प्रार्थीगमिष्याम्युपहास्यताम् प्रांशुलभ्येफलेमोहादुद्बाहुरिववामनः ३ अथवाकृतवाग्-
द्वारेवंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः मणौ वज्रसमुत्कीर्णेसूत्रस्येवास्तिमेगतिः ४ सोहमाजन्मशुद्धानामाफलोद
यकर्मणां आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनां ५ ॥

ऽऽभेदेइतिकेशवः समुत्कीर्णेविद्धे मणौरत्ने सूत्रस्येवमेगतिः स
ञ्चारोऽस्ति वर्णनीयेरघुवंशेममवाक्प्रसारोस्तीत्यर्थः ४ एवंरघुवंशेलब्धप्रवेशस्तद्वर्णनंप्रतिजानीतेसोहमित्यादिपंचभिः श्लोकैःकु
लकेनाह सोहंरघूणामन्वयंवक्ष्येइत्युत्तरेणसम्बन्धः किंविधानांरघूणामित्यत्रउक्तानिविशेषणानियोज्यानि आजन्मनः जन्मआरभ्ये
त्यर्थः आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः शुद्धानां सहसुपेतिसमासः एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् आजन्मशुद्धानां निषेकादिसर्वसंस्का
रसम्पन्नानामित्यर्थः आफलोदयम् आफलसिद्धेः कर्मयेषांतेतथोक्तास्तेषां प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः आसमुद्रंक्षितेरीशानां सार्वभौमा
नामित्यर्थः आनाकंरथवर्त्मयेषां तेषामिन्द्रसहचारिणामित्यर्थः अत्रसर्वत्रआङोभिविध्यर्थत्वंद्रष्टव्यम् अन्यथामर्यादार्थत्वेजन्मादि
षुशुद्ध्यभावप्रसंगात् ५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथाविधीति विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथासादृश्य इत्यव्ययीभावः तथा हुतशब्देन सुप्सुपेति समासः एवं यथाकामार्चितेत्यादीनामपि द्रष्ट
व्यम् यथाविधि हुताग्नयो येषां तेषां यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्य अर्चितार्थिनाम् यथापराधमपराधमनतिक्रम्य दंडो येषां ते यथाकालं काल
मनतिक्रम्य प्रबोधनशीलानां चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायजनातिथिसत्कारदंडधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वानि विवक्षितानि ६ त्यागायेति
त्यागाय सत्पात्रे विनियोगस्त्यागस्तस्मै त्यागाय त्यागो विहापितं दानमित्यमरः संभृतार्थानां संचित धनानां न तु दुर्व्यापाराय सत्याय मितभा
षिणाम् मितभाषणशीलानां न तु पराभवाय यशसे कीर्त्यै यशः कीर्त्तिः समज्ञा चेत्यमरः विजिगीषूणां विजेतुमिच्छूनां न त्वर्थसंग्रहाय प्र

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनां यथापराधदंडानां यथाकालप्रबोधिनां ६ त्यागाय संभृतार्थानां
नां सत्याय मितभाषिणां यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनां ७ शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणां

जायै सन्तानाय गृहमेधिनाम् दारपरिग्रहाणाम् न तु कामोपभोगाय अत्र त्यागायेत्यादिषु चतुर्थी तदर्थ्येत्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थीसमासविधानज्ञापका चतुर्थी गृ
हैर्दारैर्मेधन्ते सङ्गच्छन्त इति गृहमेधिनः दारेष्वपि गृह इत्यमरः जाया च गृहिणी गृह इति हलायुधः मेधृ सङ्गमे इति धातोर्णिनिः एभिर्विशेषणैः प
रोपकारित्वं सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितृणां मातृणां च वृद्धत्वं विवक्षितानि ७ शैशव इति शिशोर्भावः शैशवं तस्मिन्वयसि अभ्यस्तविद्यानाम्
एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः यूनो भावो यौवनं तारुण्यम् तारुण्यं यौवनं समे इत्यमरः युवादित्वादण्प्रत्ययः तस्मिन्वयसि विषयैषिणां भोगा
भिलाषिणाम् एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः वृद्धस्य भावो वार्द्धकं वृद्धत्वम् द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति वुञ् वार्द्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणीति विश्वः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१

र० टी० संघातार्थेऽन्तर्बह्वाच्च इति वक्तव्यात् साम्रूहिको वुञ् तस्मिन्वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः अन्ते श

स० १ रीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन योगः संहननोपायध्यानसंगतियुक्तिषु इत्यमरः तनुं त्यजन्तीति तनुत्यजः गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्र

३ हः कायो देहः क्लीवपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः अन्येभ्योपि दृश्यत इति क्विप् तेषां देहत्यागिनाम् एतेन मोक्षभावो विवक्षितः ८ रघूणामि

ति सोहं लब्धप्रवेशः तनुवाग्विभवोपि अल्पवाणीप्रसारोपि सन् तेषां गुणैस्तद्गुणैः आजन्मशुद्धादिभिः कर्तृभिः कर्णं मम श्रोत्रमागत्य चापला

य युवादित्वात्कर्मण्यण् चापलं चपलकर्म अविमृश्यकरणरूपं कर्तुं क्रियार्थोपपदे इत्यादिना चतुर्थी प्रचोदितः प्रेरितः सन् रघूणामन्वयं अन्वय

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजां ८ रघूणामऽन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् तद्गुणैः कर्णमाऽगत्य चापलाय

प्रणोदितः ९ तं सन्तः श्रोतुमऽर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा १० वैवस्वतो म

नुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् आसीन्महीक्षितामाऽऽद्यः प्रणवश्छंदसामिव ११ ॥ ऽऽविषयप्रबंधं वक्ष्ये ९ कुलकम् सम्प्रति स्वप्रबं

धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते तमिति तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्व्यक्तौ हेतवः कर्त्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति तथाहि हेम्नो विशुद्धिर्निर्दो

षत्वरूपं श्यामिका लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषो वा अग्नौ संलक्ष्यते नान्यत्र तद्वदत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणो नान्य इति भावः १० वर्ण्य

वस्तूपक्षिपति वैवस्वत इति मनस ईषिणो मनीषिणो धीरा इति विद्वांस इति यावत् पृषोदरादित्वात्साधुः तेषां माननीयः पूज्यः छंदसां वेदानां छन्दः रामः

पद्ये च वेदे चेति विश्वः प्रणव ओंकार इव महीं क्षयन्ति ईशत इति महीक्षितः क्षितीश्वराः क्षि धातोरैश्वर्यार्थत्वात् क्विप् तुगागमश्च ते ३

षामाद्यः आदिभूतः विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान् वैवस्वतो नाम इति प्रसिद्धो मनुरासीत् ११ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदन्वय इति शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् तस्मिन् तदन्वये तस्य मनोरन्वये अन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलमित्यहलायुधः अतिशयेन शुद्धिमान् शुद्धि
मत्तरः द्विवचनविभज्येत्यादिना तरप् दिलीप इति प्रसिद्धः राजा इन्दुरिव राजेन्दुः राजश्रेष्ठः उपमितं व्याघ्रादिना समासः क्षीरनिधाविन्दुरिव प्रसू
तः जातः १२ व्यूढेति व्यूढेत्यादिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि व्यूढं विपुलमुरो यस्य सः व्यूढोरस्कः उरःप्रभृतिभ्यः कप् व्यूढं विपुलं भद्रं
स्फारं समं वरिष्ठं चेति यादवः वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स उपमानेत्यादिना उत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृ
षभो वृष इत्यमरः स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री इत्यमरः शालो वृक्ष इव प्रांशुरुन्नतः शालप्रांशुः उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे इत्यमरः शाका

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः दिलीप इति राजेंदुरिंदुः क्षीरनिधाविव १२ व्यूढोरस्को वृषस्कंधः शालप्रांशुर्महाभुजः आत्मकर्म
क्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः १३ सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रांत्वा मेरुरिवात्मना १४ आ
कारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः आगमैः सदृशारंभ आरंभसदृशोदयः १५ ॥

७प्री

रवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृत इति यादव
वः महाभुजो महाबाहुः भुजबाहू प्रवेष्टो दोरित्यमरः आत्मकर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहमाश्रितः प्राप्तः क्षात्रः क्षत्रसम्बन्धी धर्म इव स्थि
तः मूर्त्तिमान् पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा १३ सर्वातिरिक्तेति सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः
सर्वाणि भूतानि तेजसा अभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी तेन सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरीरेण आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनीति विश्वः
मेरुरिवोर्वीं क्रान्त्वा आक्रम्य स्थितः मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालय इत्यमरः मे एवपि विशेषणानि तुल्यानि अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राः
भिर्निर्मितो नृपः तस्माद् अभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसेति मनुवचनाद्राज्ञः सर्वतेजोभिभावित्वं ज्ञेयम् १४ आकारेति आकारेण मूर्त्त्या सदृशी
प्रज्ञा यस्य सः प्रज्ञया सदृशागमः प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः आगमैः सदृशः आरम्भः कर्म यस्य स तथोक्तः आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म तत्सदृ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१० टी० भीमेति भीमैः कान्तैश्च नृपगुणैः राजगुणैः तेजःप्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीप उपजीविनामाश्रितानां यादोभिर्जलग्राहैः या
स०१ दांसि जलजन्तव इत्यमरः रत्नैश्चार्णव इवाधृष्यश्चानभिभवनीयश्चाभिगम्यश्चाश्रयणीयश्च बभूव १६ रेखामात्रमिति नियन्तुः शिक्षकस्य
४ सारथेश्च तस्य दिलीपस्य सम्बन्धिन्यः नेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः चक्रधारा प्रधिर्नेमिरिति यादवः चक्रं रथाङ्गं तस्या-
न्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमानित्यमरः प्रजाः आ मनोः मनुमारभ्येत्यभिविधिः पदद्वयं चैतत् समासस्य विभाषितत्वात् क्षुण्णादभ्यस्तात् प्रहताच्च
वर्त्मनः आचारपद्धतेरध्वनश्च परमधिकमिति तत्तद्वित्यर्थः रेखाप्रमाणमस्येति रेखामात्रम् रेखाप्रमाणमीषदपीत्यर्थः प्रमाणे द्वयसजित्यादिना

भीमकांतैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनां अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः १६ रेखामात्रमपि क्षुण्णादाऽऽम
नोर्वर्त्मनः परं नव्यतीयुः प्रजास्तस्य नियंतुर्नेमिवृत्तयः १७ प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् सहस्रगुणमु
त्स्रष्टुमाऽऽदत्ते हि रसं रविः १८ सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवाऽर्थसाधनं ॥ ऽऽ मात्रच्प्रत्ययः परशब्दविशेषणं चैतत् नव्यतीयुः

नातिक्रान्तवन्त्यः कुशलसारथिप्रेषितारथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वक्षुण्णमार्गं न जहुरिति भावः १७ प्रजानामिति स राजा प्रजानां भूत्यै भूत्यर्थं वृ
द्ध्यर्थमेव सम्पदर्थम् भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ग्रहणक्रियाया विशेषणं चैतत् ताभ्यः
प्रजाभ्यो बलिं षष्ठांशरूपं करमग्रहीत् भागधेयः करो बलिरित्यमरः तथा हि रविः सहस्रं गुणा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा सहस्रगुणं सहस्र... एमः
स्रष्टुं हातुं उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् रसमम्बु आदत्ते गृह्णाति रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बु ४
पारदेष्विति विश्वः १८ सम्प्रति बुद्धिशौर्यसम्पन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह सेनेति तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलं ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छदः उपकरणं बभूव छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः प्रत्ययः छादेर्घेद्व्युपसर्गस्येति ह्र
स्वः अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयमेव शास्त्रेष्वकुण्ठिताऽव्याहता बुद्धिः व्याहतेत्यपि पाठः धनुषि आतता आरोपिता मौर्वी च मौर्वी
ज्या शिञ्जिनी गुण इत्यमरः नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः १९ राज्यमूलमन्त्रसंरक्षणं तस्यासीत्याह तस्येति संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य
वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्र इत्यमरः शोकहर्षादिसूचको भ्रूकुटीमुखरागादिराकारः इङ्गितं चेष्टितं हृदयगतविचारो वा इङ्गितं हृद्गतो भावो बहिराकार
स्त्वाकृतिरिति सज्जनः गूढ आकार इङ्गिते यस्य स्वभावचापलादौ भ्रमपरंपरयो मुखरागादिलिङ्गैर्वा अनुन्नीयमानमिमं मन्त्रस्य तस्य प्रारम्भ

शास्त्रेष्वव्याहताबुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता १९ तस्य संवृतमंत्रस्य गूढाकारेंगितस्य च फलानुमेयाः प्रारंभाः संस्का

राः प्राक्तना इव २० जुगोपाऽत्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् २१

त इति प्रारम्भाः सामाद्युपायप्रयोगाः प्रागित्यव्ययेन पूर्वजन्मोच्यते तत्र भवाः प्राक्तनाः सायंचिरेत्यादिना ट्युल्प्रत्ययः संस्काराः पूर्वकर्म
वासना इव फलेन कार्येणानुमातुं योग्या आसन् अत्र याज्ञवल्क्यः मंत्रमूलं यतो राज्यमतो मंत्रं सुरक्षितम् कुर्याद्यथा तन्न विदुः कर्मणामा
फलोदयादिति २० संप्रति सामाद्युपायान्वितैरात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह जुगोपेति अत्रस्तः अभीतः सन् त्रस्तो भीरुर्भीरुकभीलुका इत्यमरः त्रासो
ऽधिमन्त्रेणैव त्रिवर्गसिद्धिः प्रथमसाधनत्वाद्देवात्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान् अनातुरः अरुग्ण एव सुकृतं धर्ममुत्तमं भेजे अर्जित
वानित्यर्थः अगृध्नुरगर्द्धनशील एवार्थं द्रव्यमाददे स्वीकृतवान् गृध्नुस्तु गर्धनः लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभावित्यमरः त्र
स्यगृधिधृषिक्षिपेः क्नुरिति क्नुप्रत्ययः असक्तः आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥ ६ ॥ ९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० एभिर्यथा विरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह ज्ञानइति परदृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाक्नियमनं तथा च यथाह कामन्दकः न्यायो
स०१ पेतान्यपि वचनमौनं व्रत चरिष्णुतेति अथ मौनमभाषणमित्यमरः शक्तौ प्रतीकारसामर्थ्येपि क्षमा अपकारसहनम् अन्न चाणक्यः शक्तानां भूष
णं क्षमेति त्यागे वितरणे त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने· विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनमित्यमरः श्लाघाया विकत्थनस्य विप
५ र्ययोऽभावः अन्नाह मनुः न दत्वा परिकीर्तयेदिति इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयः गुणैर्विरुद्धैर्मौनादिभिरनुबन्धित्वात्सहचारित्वात्सह = = = प्रस
वो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदरा इव अभूवन्विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः २२ द्विविधं वृद्धत्वं ज्ञानतो वयसा च तत्र तस्य ज्ञा

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः गुणा गुणानुबंधित्वात्तस्य सप्रसवा इव २२ अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पा
रदृश्वनः तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना २३ प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ॥ ६ ॥

नेन वृद्धत्वमाह अनाकृष्टस्येति विषयैः शब्दादिभिः रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी इत्यमरः अनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेद
वेदांगानां पारदृश्वनः पारमन्तं दृष्टवतः दृशेः क्वनिप् धर्मे रतिर्यस्य तस्य रागः जरसा जरया विना विस्रसा जरेत्यमरः षिद्भिदादिभ्योऽङिति अ त्व३
ङ् प्रत्ययः जरायाजरसन्यतरस्यामिति जरसादेशः वृद्धत्वं वार्द्धकमासीत्तस्य यूनोपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसम्पन्नस्य ज्ञानतो वृद्धत्वमासीद
दित्यर्थः नायं तु चतुर्विधवृद्धत्वमितुक्त्वा अनाकृष्टस्येत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत् २३ प्रजानामि राम:
मिति प्रजायन्त इति प्रजाः जनाः उपसर्गे च संज्ञायामित्यङ् प्रत्ययः प्रजा स्यात्सन्ततौ जने इत्यमरः तासां विनयाधानाः शिक्षापाद्याधानात्कारणा ५
त्सन्मार्गप्रवर्त्तनादितियावत् रक्षणाद्भयहेतुभ्यस्त्राणात् आपत्तिनिवारणादितियावत् भरणादन्नपानादिभिः पोषणात् अपि समुच्चये

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सप्राज्ञापिताअभूत् तासांपितरस्तुजन्महेतवोजन्ममात्रकर्त्तारःकेवलमुत्पादकाएवाभूवन्·जननमात्रंपितॄणांव्यापारःसदाशिक्षारक्षणादिकन्तुस
एवकरोतीतितस्मिन् पितृत्वव्यपदेशः·आहचगौतमःसपितायस्तुपोषकइति २४ स्थित्याइति दंडमर्हन्तीतिदण्ड्याः दण्डादिभ्योयदितियत्प्रत्य
यः अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्·अयशोमहदाप्नोतिनरकंचैवगच्छतीतिशास्त्रवचनम्·तान्दण्ड्यानेवस्थित्यैलोकप्रति
ष्ठापैदण्डयतःशि क्षयतःप्रसूतयेसन्तानायएवपरिणेतुःदारान्परिगृह्णतोमनीषिणोविदुषोदोषज्ञस्येतियावत् विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञःसन्सु
धीःकोविदोबुधः धीरोमनीषीइत्यमरः तस्यअर्थ कामावपिधर्मएवास्तांजातौ अस्तेर्लङ्·अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापन

सपितापितरस्तासांकेवलंजन्महेतवः २४ स्थित्यैदंडयतोदंड्यान्परिणेतुःप्रसूतये अप्यर्थकामौतस्याऽऽस्तांधर्म
एवमनीषिणः २५ दुदोहगांसयज्ञायसस्यायमघवादिवं संपद्विनिमयेनोभौदधतुर्भुवनद्वयं २६ ॥ २६ ॥

प्रजोऽन्यस्तद्रूपधर्मार्थत्वेनअनुष्ठानादर्थकामावपिधर्मशेषतामापादयन् सराजाधर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः·आहगौतमःयथाशक्तिधर्मार्थ
कानेभ्यस्तेषुधर्मोत्तरःस्यादिति २५ दुदोहेति सराजायज्ञाययज्ञंकर्तुंगांभुवंदुदोह करग्रहणेनैवरिक्तीचकारेत्यर्थःमघवादेवेन्द्रः
सस्यायसस्यंवर्द्धयितुंस्वर्गंदुदोह द्युलोकान्महीतलस्तोकेवृष्टिमुत्पादयामासेत्यर्थः·क्रियार्थोपपदेत्यादिनायज्ञसस्याभ्यांचतुर्थी ए
वमुभौसम्पदोविनिमयेनपरस्पर दानप्रतिदाना भ्यांभुवनद्वयंदधतुःपुपुषतुःराजायज्ञैरिन्द्रलोकमिन्द्रश्चोदकेनभूर्लोकंपुपोषेत्य
र्थः उक्तञ्चदण्डनीतौराजात्वर्थान्समाहृत्यकुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् प्रीणितोमघवायस्तुमहतींवृष्टिमावहेदिति २६ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सतम३

मन्दिलेति राजानो ऽन्यनृपाः रक्षितुर्भयेभ्यस्त्रातुस्तस्य राज्ञो यशो नानुययुः किल नानुचक्रुः खलु कुतः यद्यस्मात्कारणात्तत्र तस्करता चौर्यं परस्वे
भ्यो विषयेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता अपहार्यान्तराभावात्तस्करशब्द एवापहृत इत्यर्थः अथवात्र
श्रुतौ पर्यर्थज्ञानं शब्दः करोतीति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता न स्वरूपतो ऽस्तीत्यर्थः २७ द्वेष्य इति द्विष्टो जनो द्वेष्यः शत्रुरप्यार्तस्य रोगिण औषधं यथा औ
षधमिव तस्य संमतो ऽनुमतः आसीत् दुष्टो जनः प्रियो ऽपि प्रेमास्पदीभूतो ऽपि उरगक्षता सर्पदष्टा अङ्गुलीव छिंद्यादङ्गमपि दुष्टात्मन इति न्यायात्
त्याज्य आसीत् तस्य शिष्ट एव बन्धुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः २८ तस्य परोपकारित्वमाह तमिति वेधाः स्रष्टा प्रजापतिर्विधाता इत्यमरः तं दिलीपं समाधी

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता २७ द्वेष्यो ऽपि संमतः शिष्टस्तस्या ऽऽ
र्तस्य यथौषधं त्याज्यो दुष्टः प्रियो ऽप्या ऽसी दङ्गुलीवोरगौ २८ तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना तथाहि सर्वे तस्या ऽऽ
सन्परार्थैकफला गुणाः २९ स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागरां अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ३०॥

ऽयत इति समाधिः
कारणसामग्री महाभूतानां यः समाधिस्तेन विदधे ससर्ज नूनं ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा तथाहि तस्य राज्ञः सर्वे गुणा रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव परार्थं पर
प्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ताः आसन् महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्ये संक्रामन्तीति न्यायः सूचितः २९ स वेलेति वेलाः समुद्रकू
लानि वेलाकूलेऽपि वारिधेरिति विश्वः ता एव वप्रवलयाः प्राकारवेष्टना नियस्याः तां स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् प्राकारो वरणः शालः प्राचीनं प्रान्ततो वृ
तिरित्यमरः परितः खाताः परिखा दुर्गवेष्टनखातं खेयं तु परिखेत्यमरः अन्येष्वपि दृश्यत इति अपिशब्दात् खनेर्डप्रत्ययः अपरिखाः परिखाः सम्प
द्यमानाः कृताः सागराः यस्यास्ताम् अभूततद्भावे च्विः अविद्यमानमन्यस्य राज्ञः शासनं यस्यास्ताम् अनन्यशासनामुर्वीमेकपुरीमिव शशास अ

एमः
६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्ये... तस्य ... मगधवंशेजाता मगधवंशजा॰ सप्तम्यांजनेर्डः इतिड प्रत्ययः एतेनाभिजात्यमुक्तं दाक्षिण्यं परछन्दानुवर्तनं दक्षिणः सरलोदारपरछन्दा
नुवर्तिषु इति शाश्वतः तेन रूढं प्रसिद्धं तेन नाम्ना अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणा इव या पत्नी वसुदक्षिणा इति प्रसिद्धा पत्नी आसीत् अत्र श्रुतिः यज्ञो गन्धर्वस्तस्य
दक्षिणा ... सद् इति दक्षिण्यापाद क्षिण्यं नाम ऋत्विजो दक्षिणा त्वं प्रापकत्वं तेऽदक्षं तक्षिणां प्रतिह्येति श्रुतेः ३१ कलत्रवन्तमिति वसुधाधिपोऽवरोधे
अन्तःपुरवर्गे महति सत्यपि मनस्विन्या दृढचित्तया पतिचित्तानुवृत्त्या निर्वन्धक्षमयेत्यर्थः तया सुदक्षिणया लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं
मेने कलत्रं श्रोणिभार्ययोरित्यमरः वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ३२ तस्यामिति स राजा आत्मानुरूपायां तस्याम् आत्मनो जन्म यस्यासौ

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ३१ कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे मह
त्यपि तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ३२ तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः विलंबितफलैः कालं
स निनाय मनोरथैः ३३ संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ३४ अथाभ्यर्च्य

आत्मजन्मा पुत्रस्तस्मिन् समुत्सुकः यद्वा आत्मनो जन्मनि पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सन् आत्मा ॥ विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ॥
वै पुत्रनामासि इति श्रुतेः विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैर्मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्याशाभिः कालं निनाय प्रापयामास ३३ सन्तानेति तेन
दिलीपेन सन्तानम् अर्थः प्रयोजनं यस्य स तस्मै सन्तानार्थाय अपत्याय सन्तानोऽपत्यगोत्रयोः सन्तानो देववृक्षे चेति हैमः विधये अनुष्ठानाय स्व
दवतारिता अवरोपिता जगतो लोकस्य जगती लोके इत्यायुध इति हैमः गुर्वी धूर्भारः सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ३४ अथेति अथ धुरोऽवतारणानन्तरं
...काम्यया आत्मनः पुत्रेच्छया काम्यच्चेति पुत्रशब्दात् काम्यच् प्रत्ययः अप्रत्ययादिति पुत्रकाम्य धातोरकार प्रत्ययः तत स्त्रापूतौ दम्पती ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रो° १ ...णी राजदन्तादिषु ...द्धस्यद मितिनिपातनात्साधु· अपत्यो विधातारं ब्रह्माणमभ्यर्च्य स खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यत इति मान्त्रिकाः गुरोः कुलगुरोर्व
स° १ सिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः पुत्रप्राप्त्युपायं ...षापेक्षयेति शेषः ३५ स्निग्धेति स्निग्धो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तम्· एकस्यन्दनं रथं प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः
६ प्रावृष एण्य इति एण्य प्रत्ययः· तं प्रावृषेण्यं पयोवाहं मेघं विद्युदैरावताविव आस्थितौ आरूढौ जग्मतुरिति पूर्वेण सम्बन्धः इरा आपः इरा भूवाक्सुरास्सु
...दित्यमरः इरावान् समुद्रस्तत्र भव ऐरावतो ऽभ्रमातंगः ऐरावतो ऽभ्रमातङ्ग ऐरावणाभ्रमुवल्लभा इत्यमरः अभ्रमातंगत्वाच्चास्य ... अभ्ररूपत्वादिति
क्षी... एवमेघारोहणं विद्युत्साहचर्यं घटते किंच विद्युत ऐरावतसाहचर्याद्देव ऐरावतीसंज्ञा ऐरावतस्य स्त्री ऐरावतीति क्षीरस्वामी तस्मा

तौ दंपती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ३५ स्निग्धगंभीरनिर्घोषमेकस्यंदनमास्थितौ प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदै
रावताविव ३६ मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ३७ सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः
शालनिर्यासगंधिभिः पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ३८ ॥ ...तुष्टक्तं विद्युदैरावताविवेति एकरथारोहणोक्त्या कार्यसि
द्धिबीजं दम्पत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति ३६ मा भूदिति पुनः कथंभूतौ दम्पती आश्रमपीडा मा भूत् मास्त्विति हेतोः माङि लुङि· त्वाशीरर्थे
लुङ्· नमाङ्योगे इत्यडागमनिषेधः परिमेयपुरःसरौ· परिमितपरिवारौ· अनुभावविशेषात्तु तेजोविशेषात्सेनापरिवृताविव स्थितौ ३७ सेव्य
मानाविति पुनः कथम्भूतौ सुखः शीतलत्वात्प्रियः स्पर्शो येषां तैः शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिस्यंदगन्धवद्भिः शालः सर्जतरुः स्मृत इति एमः
...ः उत्किरन्ति विक्षिपन्तीति उत्किराः इगुपधेत्यादिना किरतेः कः प्रत्ययः पुष्परेणूनामुत्किरास्तैः आधूनामान्द्यादीषत्कम्पिताः वनराजयः ७
... सेवितैः सेव्यमानौ· अनेन शैत्यं सौरभ्यं मांद्यं च विवक्षितम् ३८ ॥ गंधिभिरित्यत्र अस्त्यर्थे इनिः प्रत्ययो वोध्यः न तु गंधस्येदुत्पूतिसु
सुरभिभ्य इति उदादिरूपं भावात् अथवा अल्पाख्यायामित्यनेन
गंधशब्दस्य लेशवाचितां स्वीकृत्य इकारो वोध्यः शालनिर्यासलेशोपेतैर्वातैरित्यर्थो वोध्यः ३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नेइति रथनेमिस्वनोन्मुखैर्मेघध्वनिशंकयाउन्नमितमुखैरित्यर्थः शिखण्डिभिर्मयूरैः द्विधाभिन्नाःस्वविकृतभेदेन आविष्कृतावस्थायां च्युताच्यु
तभेदेन वा षड्जो द्विविधः तत्सादृश्यात्केकापि द्विधाभिन्नेत्युच्यते अत एव षड्जसंवादिनीरिति षड्स्थानेभ्यो जातः षड्जः तदुक्तम् नासाकण्ठमु
रस्तालुजिह्वादन्तांश्च संस्पृशन् षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः स [illegible] तन्त्रीकण्ठजन्मस्वरविशेषः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः पंच
मश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः इत्यमरः षड्जेन संवादिनीः सदृशीः तदुक्तं मातङ्गेन षड्जं मयूरो वदतीति मनोभिरामान् मनः प्रियाः के मूर्द्ध्नि काय
न्ति ध्वनन्ति केकाः मयूरवाण्यः केकावाणी मयूरस्येत्यमरः ताः केकाः शृण्वन्तौ विति शेषः ३९ परस्परेति विस्रम्भाद्दूरं समीपं यथा भवति तथा उज्झितं व

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः षड्जसंवादिनीः केका द्विधाभिन्नाः शिखण्डिभिः ३९ परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्म
सु मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ४० श्रेणिबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजं सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ४१
पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ४२ ॥ ४२ ॥ ॥

तौ यैस्तेषु स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिषु मृग्यश्च मृगाश्च पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वमित्यमरः परस्
पराक्षिसादृश्यं पश्यन्तौ द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपाक्षिसादृश्यं मृगेष्विति एवं विवेक्तव्यम् ४० श्रेणीति श्रेणिबन्धात्पङ्क्तिबन्धा
द्धेतोः अस्तम्भाम् आधारस्तम्भरहितां तोरणं बहिर्द्वारम् तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारमित्यमरः तत्र या स्रक् सा रच्यते तां तोरणस्रजं वितन्वद्भिः कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः
उत्प्रेक्षाव्यंजकेवशब्दप्रयोगाभावेपि गम्योत्प्रेक्षेयम् कलनिर्ह्रादैः अव्यक्तध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः कारणैः क्वचिदुन्नमिताननौ सारसो मैथुनी कामी
गोनर्दः पुष्कराह्वय इति यादवः ४१ पवनस्येति प्रार्थनासिद्धिशंसिनः अनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य पवनस्यानुकूलत्वादनन्त्यदिगभिमुखत्वा
द्धेतोः तुरगोत्कीर्णैः रजोभिः अस्पृष्टान्यलकादेव्याः वेष्टनान्युष्णीषश्च राज्ञो ययोस्तौ तथोक्तौ शिरसा वेष्टनशोभिना सुतं इति वक्ष्यति च ४२ ॥ = ॥ = ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०वं० ...श्रीः सरसीषु दीर्घिकासु ... शीतलम् ऊर्मिसंघट्टनेन शीतलम् स्वनिश्वासमनुकर्तुं शीलमस्येति स्वनिश्वासानुकारिणम् एतेन तयोः ... स्त्रीपुंसजा
३०१ तीयत्वमुक्तम् अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ घ्राणेन गृह्णन्तौ ४३ ग्रामेष्विति आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु यूपो नाम संस्कृतपशुबन्ध्याः दारुविशेषः यूपाः
चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेषु अमोघाः सफलाः यज्वनां विधिनेष्टवतां यज्वा तु विधिनेष्टवानित्यमरः सुयजोर्ङ्वनिप् प्रत्ययः आशिषः आशीर्वादान् अर्घः पू
जाविधिस्तदर्थं द्रव्यम् अर्घ्यम् पादार्घाभ्यां चेति यत् प्रत्ययः षट्तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणीत्यमरः अर्घ्यस्यानुपदम् ... स्वीकारानन्तर
मित्यर्थः ... कुर्वन्तौ पदस्य पश्चादनुपदम् पश्चादर्थेऽव्ययीभावः अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीवमव्ययमित्यमरः ४४ हैयंगवीनमिति ह्यः

सरसीष्वरविंदानां वीचिविक्षोभशीतलं आमोदमुपजिघ्रंतौ स्वनिश्वासानुकारिणं ४३ ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु य
ज्वनाम् अमोघाः प्रतिगृह्णंतावर्घ्यानुपदमाशिषः ४४ हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् नामधेयानि पृच्छं
तौ वन्यानां मार्गशाखिनां ४५ कुलकम् काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचंद्रमसोरिव ४६

स्तनं गोदोहोद्भवं घृतं हैयंगवीनम् ह्यः पूर्वेद्युः तत्तु हैयंगवीनं स्याद्यो गोदोहोद्भवं घृतमित्यमरः हैयंगवीनं संज्ञायामिति निपातः तत्सद्योघृतमा
दायोपस्थितान् घोषवृद्धान् घोषश्चाभीरपल्ली स्यादित्यमरः वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छंतौ दुःखाविन्त्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ॥ ४५
कापीति व्रजतोर्गच्छतोः शुद्धवेषयोरुज्ज्वलवेषयोरुज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचंद्रमसोरिव योगे सति कापि विश्व
निर्वाच्या अभिख्या शोभा आसीत् अभिख्या नामशोभयोरित्यमरः आतश्चोपसर्गे इत्यङ् प्रत्ययः चित्रा नक्षत्रविशेषः शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रा
पूर्णचन्द्रमसोरिव इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रत्याग
तै: ५

तत्त्वदिति प्रियंदर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः दर्शनीयइत्यर्थः भूपतिः पत्न्यै तत्तदद्भुतं वस्तु दर्शयन् लङ्घितमपि वाहितमप्यध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् बु
धस्सौम्यः उपमानं यस्येति विग्रहः इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन् नित्युपमायोगितयैनस्य ज्ञानत्वसूचनार्थः ४७ सदुरिति दुःप्रापयशाः दुःप्रापमन्यैर्दुर्लभं यशो यस्य
सनयोः श्रान्तवाहनः श्रान्तयुग्यः महिष्याः सखा महिषीसखः राजाहः सखिभ्यष्टजिति टच्प्रत्ययः स हायान्तो निरपेक्ष इति भावः सएजाः
सायं सायंकाले संयमिनो नियन्तुं वतस्तस्य महर्षेर्वशिष्ठस्याश्रमं प्रापत् प्राप्पुषादीत्यादिना ङ् ४८ तमाश्रमं विशिनष्टि वनान्तरादिति वना
न्तरादन्यस्माद्वनादुपावृत्तैः समिधश्च कुशाश्च फलानि च प्राहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफलहरास्तैः आहिताच्छील्ये इति हरतेराङ्पूर्वाद्वच्प्रत्य

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ४७ स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवा
हनः सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ४८ वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातै
स्तपस्विभिः ४९ आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ५० सेकान्ते मुनिकन्या
भिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकं

यः अदृश्यैर्दर्शनायोग्यैरग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गतास्तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणं प्रोष्यगच्छतामाहिताग्नी
नामग्नयः प्रत्युद्यान्तीति श्रुतेः यथाह वामं पितरं प्रोषितवानूहवाए नमग्नयः प्रत्याधावन्ति सशकलान्दारूणि वाहरन्तीति यथैवतानुचरन्त्यभ्याहरन्ति
तिलादृशिं विज्ञायते ४९ आकीर्णमिति नीनाराणां भाग एव भागधेयः अंशः रूपनामभागेभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्य इति स्वार्थिको धेयप्रत्ययः भागधे
यः करो बलिरित्यमरः तस्योचितैः उटजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिः द्वाररोधकैर्मृगैः ऋषिपत्नीनाम् अपत्यैरिवाकीर्णं व्याप्तम् ५०
सेकान्त इति सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः सेक्त्रीभिः आलवालेषु जलाधारप्रदेशेषु पदं मुक्तं त्यापिनाम् स्यादालवालमावालमा

ति३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०रो विहङ्गानां पक्षिणां विश्रम्भाय विस्रम्भाय समौ विश्वासविस्रम्भौ वित्यमरः तत्क्षणे सेकक्षणे उज्झिता बालवृक्षकाः यस्मिन् तम् अल्पार्थे कप्रत्ययः
स०१ ५१ आतपदति आतपस्यात्यये अपगमे सति संक्षिप्ता राशीकृता नीवाराः तृणधान्यानि यासु ता सु नीवारास्तृणधान्यानीत्यमरः उटजानां पर्ण
१ शालानामङ्गणेषु भूमिषु चत्वरभागेषु पर्णशालोटजोऽस्त्रियामित्यमरः अङ्गणं चत्वराजिरमित्यमरः निषादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्तितो निष्पादितो
रोमन्थश्चर्वितचर्वणं यस्मिन् आश्रमे तम् ५२ अभ्युत्थितेति अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः होमयोग्याइत्यर्थः समिद्धेष्वग्नावाहुतीर्जुहुतीतिवचनात् ते
षामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्धूतैराहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः तैर्धूमैराश्रमोन्मुखान् अतिथीन् पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ५३ कुलकम्

विश्वासाय विहंगानामालवालाम्बुपायिनां ५१ आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गण
भूमिषु ५२ अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ५३ अथ यन्तारमादि
श्य धुर्यान्विश्रामयेति सः तामवारोहयत्पत्नीं रथादवततार च ५४ तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः अर्हणा
अर्हतेति अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं सारथिं धुरं वहन्ति धुर्याः धुरो यड्ढकाविति यत्प्रत्ययः मर्हते च क्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ५५
धुर्यान् हे यन्तेहयाः धूर्वहधुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरन्धराः इत्यमरः धुर्यानश्वान्विश्रामय विनीतश्रमान् कुर्वित्यादिश्य तां पत्नीं रथादवारोहयत् अवतारि ६४
तवान् स्वयं चावततार ५४ तस्मैदति सभायां साधवः सभ्याः सभायां यदिति यप्रत्ययः गुप्ततमेन्द्रियाः अत्यन्तनियमितेन्द्रियाः मुनयः सभार्याय गोप्त्रे रक्षकाय नय रामः
यः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे अत एवार्हते प्रशस्ताय पूज्यायेत्यर्थः अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययः तस्मै राज्ञे अर्हणां ९
विश्राम्य इति हृस्वपाठे ज्ञानीन्द्रियेत्यादि पूजां चक्रुः पूजानमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समा इत्यमरः ५५॥
मितौ हृस्व इति हृस्वः दीर्घपाठे ति   वाश्रित विभाषा अयण ६ हृस्वो भावइति वृत्तिकारः २
नेवावि त जिरम इत्यनेन वस्य वाश्रित

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विधेरिति सायंतनस्य सायंभवस्य सायंचिरमित्यादिना ट्युल्प्रत्ययः विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यान्तेऽवसाने अरुन्धत्या अन्वासितम् पश्चादुपवेशनेनोपासितम् कर्म
णि क्तः उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् अन्वासितामित्यादिवदुपपद्यते तपोनिधिं वशिष्ठं स्वाहया देव्या अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रियेत्यमरः अन्वासितं हविर्भु
जमिव ददर्श समित्पुष्पकुशाम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेदिति अनुष्ठानस्य मध्ये अभिवादननिषेधाद्विधेरन्त इद
र्शनमुक्तम् अन्वासितं इत्यनेन पातिव्रताधर्मत्वेनोक्तम् तत्तु कर्माङ्गत्वेविधेरन्तइतिकर्मणः समाप्तिमभिधानात् ५६ तयोरिति मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुद
क्षिणा राजा च तयोररुन्धतीवशिष्ठयोः पादान् जगृहतुः पादग्रहणमभिवादनम् समेतु पादग्रहणमभिवादनमितियादवः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियामित्यम

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिं अन्वासितमरुंधत्या स्वाहयेव हविर्भुजं ५६ तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मा
गधी तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननंदतुः ५७ तमातिथ्यक्रियाशांतरथक्षोभपरिश्रमं पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं
मुनिः ५८

रः गुरुपत्नी च गुरुस्त्रीकर्तारौ सा च स च तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ प्रीत्याहर्षेण प्रतिननन्दतुः आशीर्वादादिभिः सम्भावयाञ्चक्रतुरित्य
र्थः ५७ तमिति मुनिरतिथ्यर्थमातिथ्यम् अतिथेर्ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः आतिथ्यस्य क्रियातया शान्तो रथक्षोभेण यः परिश्रमो यस्य सतं तथोक्तम् राज्यमेवा
श्रमस्तत्र मुनिं मुनितुल्यमित्यर्थः तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ प्रच्छतेर्द्विकर्मकत्वमित्युक्तम् यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिषु गतः राज्यकर्मवचनः
तथाप्यत्र तत्प्राङ्गवचनः उपपन्नं न तु विधिनिष्ठं प्रसंगेषु इति उत्तरविरोधात् तथाह मनुः स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कोशदंडौ तथा सुहृत् सप्तैतानि समस्तानि लोके
ऽस्मिन् राज्यमुच्यते इति तत्र ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत क्षत्रबन्धुमनामयम् वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव चेति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभा
वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसन्धेयम् अत एवोक्तं राज्याश्रममुनिमिति ५८ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० अथेति अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरः विजितशत्रुनगरः वदतां वक्तॄणां वरः यतश्च निर्धारणमिति षष्ठी अर्थपतिः राजा अथर्वणो अथर्ववेदस्य निधेस्तस्य
स०१ मुनेः पुरोऽग्रे अर्थ्याम् अर्थादनपेताम् धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति यत्प्रत्ययः तां वाचमाददे वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितः
१० कृत्याभिसत्वाजनत्कार्यनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते यथाह कामन्दकः त्रय्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं
शान्तिकपौष्टिकम् ५९ उपपन्नमिति हे गुरो सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च सप्ताङ्गानीत्यमरः शिवं कुशल
म् उपपन्नं ननु युक्तमेव नन्ववधारणे प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे नन्वित्यमरः कथमित्यत्राह यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनां मा

अथाऽथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ५९ उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे दै
वीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ६० तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्संशमितारिभिः प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः
६१ हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ॥

...नुषीणां मानुषेभ्य आगतानां चौरभयादीनाम् उभयत्रापि तत आगत इत्यण् टिड्ढाणञि
त्यादिना ङीप् आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारयितासि अत्राह कामन्दकः हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यस
नं ततः आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा भयम् ६० तत्र मानुषीं प्रतीकारमाह तवेति मन्त्रान्कृतवान्
मन्त्रकृत् सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ इति क्विप् दूरात्परोक्ष एव संशमितारिभिः मन्त्रकृतो मन्त्राणां प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः कर्तृभिर्दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं
तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इत्युत्प्रेक्षा प्रत्यादेशो निराकृति रम १०
रित्यमरः त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ६१ संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह हविरिति हे होतस्त्वया विधिवदग्निष्वावर्जितं प्रक्षि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रं हविराज्यादिकं कर्त्रे अवग्रहो वर्षप्रतिबंध इत्यमरः अत्ययः तेन विशोषिणां विशुष्यंतीनां सस्यानां वृष्टिर्भवति वृष्टिरूपेण सस्यानुपजीवयतीति भावः
अत्र मनुः अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति ६२ पुरुषेति आयुर्जीवितकालः पुरुषायुषं वर्षशत
मित्यर्थः शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः अचतुरादिसूत्रेणअ प्रत्ययान्तो निपातः मदीयाः प्रजाः पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुषजीविन्यः निरातंका
निर्भयाः आतंको भयमाशंकेति हलायुधः निरीतयः अतिवृष्ट्यादिरहिता इति यावत् तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव वृत्ताध्ययनसंपत्तिरेव हे
तुः वृत्ताध्ययनसम्पत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसमिति हलायुधः ब्रह्मणः वर्चो ब्रह्मवर्चसं ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच् प्रत्ययः अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मू

वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणां ६२ पुरुषायुषजीविन्यो निरातंका निरीतयः यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसं ६३
त्वयैवं चिंत्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना सानुबंधाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ६४ किंतु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजं न
मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ६५ नूनं मत्तः परं वंश्याः पिंडविच्छेददर्शिनः ॥षट्काः शलभाः शुकाः अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता

ईतयः स्मृता इति कामन्दकः ६३ त्वयेति ब्रह्मयोनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवम् उक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्य अनुध्यायमानस्य अत ए
व निरापदो व्यसनहीनस्य मे सम्पदः सानुबन्धाः सानुस्यूता अविच्छिन्ना इति यावत् कथं न स्युः स्युरेवेत्यर्थः ६४ संप्रति आगमनप्रयो[illegible]माह किन्त्विति
ति किंतु तव एतस्यां वध्वां स्नुषायाम् वधूर्जाया स्नुषा स्त्री चेत्यमरः अदृष्टा सदृशी अनुरूपा प्रजा येन तं मां सद्वीपा रत्नानि सूयत इति रत्नसूरपि सत्सु द्वि
षेत्यादिना क्विप् मेदिनी नावति न प्रीणाति अव धातोः रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषु उपदेशादवनं प्रीणनं रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्ला
घ्यमिति सूचितम् तदेव प्रतिपादयति ६५ नूनमिति मत्तः परं मदनंतरं पंचम्यास्तसिल् पिंडविच्छेददर्शिनः पिंडदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः ६६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिला

र्दे

र०टी० वंशेभवाः वंश्याः पितरः स्वधेत्यव्ययं पितृभोज्येवर्त्तते तस्याः संग्रहेतत्पराः आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पितृकर्मणि पिण्डदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्मशास्त्रत

स०१ इत्यमरः प्रकामभुजः पर्य्याप्तभोजिनोनभवन्तिनूनं सत्यं कामं प्रकामं पर्य्याप्तमित्यमरः निर्वृत्तात्स्यापद्धनं कियदपि संगृह्णन्तीतिभावः ६६ मत्परमिति

११ मत्तः परं अनन्तरं मत्तनन्तरम् अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इति पञ्चमी दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मया आवर्जितं दत्तं पयः पूर्वैः पितृभिः स्वनिःश्वासैः दुःखजैः कवोष्णमीषदुष्णं य

यानथाउपभुज्यते नूनमिति वितर्के कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः कोष्णं कवोष्णं मंदोष्णं कदुष्णं विषुनद्दतीत्यमरः ६७ सोऽहमिति इज्याः

यागः व्रजयजोर्भावे क्यप् इति क्यप् इज्यया विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन सन्तत्यभावेन निमीलितः सोऽहं लोकयतइतिलोकः आलोकयतइत्य

नप्रकाममुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ६६ मत्परं दुर्लभं मत्वानूनमावर्जितं मया पयः पूर्वैः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ६७

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ६८ लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदान

समुद्भवं संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ६९ तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यं

माश्रमवृक्षकं ७० ॥ ॥ लोकः लोकश्चासावलोकश्चेति लोकालोकश्चक्रवालः अचलइवा लोकालोकश्चक्रवालइत्यमरः

प्रकाशतइतिप्रकाशश्चदेवऋणविमोचनात् नप्रकाशतइत्यप्रकाशश्च पितृऋणविमोचनात् असमीतिशेषः लोकालोकोह्यंतः सूर्यसम्पर्कोद्बहि

स्तमोव्याप्तश्चप्रकाशश्चाप्रकाशश्चेतिमन्तव्यम् ६८ ननुतपोदानादिसम्पन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह लोकान्तरेतिसमुद्भवन्त्यस्मादितिसमुद्भवः कारणं

तपोदानेसमुद्भवोयस्यतत्तपोदानसमुद्भवंयत्पुण्यं तत्लोकान्तरेपरलोकेसुखंसुखकरम् शुद्धवंशेभवाशुद्धवंश्या सन्ततिश्चपरत्रपरलोकेइहचलोके

शर्मणेसुखाय शर्मशातसुखानिचेत्यमरः भवतीतिशेषः ६९ तयेति हेविधातःस्रष्टः तयासन्तत्याहीनम् अनपत्यंमांस्नेहात्प्रेम्णःस्वयमेवसि

क्तंजलसेकेनवर्द्धितंवंध्यमफलंवंध्योऽफलोऽवकेशीचइत्यमरः आश्रमेवृक्षकमाश्रमवृक्षकंतमिवपश्यन् कथंनदूयसेपरितप्यसे विधातरित्यनेनस

मर्थोप्युपेक्षसइतिगम्यते ७०

कृतमील न: ५

पचाघच ५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रतिजग्राह प्रतिजहारेत्यर्थः क्रमशः यथाक्रमं प्रयुक्ता अपीति शेषः तस्य ते शराः पुनश्चापात् समं युगपदेवोद्ययुः अतिलघुहस्त इति भावः ४७ तैरिति देहमतीत्याभित्त्वा गच्छं-
तीति देहातिगाः तैर्यथा स्थिता पूर्वं विशुद्धिर्येषां ते रतिवेगत्वेन देहभेदात् प्राग्वत् रुधिरलेपरहितैरित्यर्थः शितैस्तीक्ष्णैस्तैर्बाणैः त्रयाणां खरादीनां आयुर्भिः क्षीतं रुधिरं तु पतत्रि-
भिः पीतम् ४८ तस्मिन्निति तस्मिन् रामशरैरुत्कृत्ते छिन्ने महति रक्षसां बले उत्थितं उत्थानक्रियाविशिष्टं प्राणिनां कबंधेभ्यः शिरोहीनशरीरेभ्यः कबंधो स्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्ध-
कलेवरमित्यमरः अन्यत् किंचन न ददृशे कबंधेभ्य इत्यत्र अन्यारादिति पंचमी निःशेषं हतमित्यर्थः ४९ सेति सा सुरद्विषां वरूथिनी बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा पुंड्का-
रयित्वा गृध्राणां छायाया इति गृध्रच्छायं छायाबाहुल्ये इति क्लीबत्वं तस्मिन् अप्रबोधाय पुनर्बोधाय सुष्वाप ममारेत्यर्थः अत्र सुरत श्रांत कांतासमाधिर्ध्वन्यते ५० राघवे

क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात्सममिवोद्ययुः ४७ तैस्त्रयाणां शितैर्बाणैर्यथापूर्वविशुद्धिभिः आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः ४८ त-
स्मिन् रामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसां उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कबंधेभ्यो न किंचन ४९ सा बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषां अप्रबोधाय सु-
ष्वाप गृध्रच्छाये वरूथिनी ५० राघवास्त्रविदीर्णानां रावणं प्रति रक्षसां तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराभवत् ५१ निग्रहात् स्वसुराप्तानां
वधाच्च धनदानुजः रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्द्धसु ५२ रक्षसा मृगरूपेण वंचयित्वा स राघवौ जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नि-
तः ५३ तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं लूनपक्षमपश्यतां प्राणैर्दशरथप्रीतेरनृणं कंठवर्तिभिः ५४ ॥ ९९ ति· एका शूर्पणखैव न स्वानि स्याः सा शूर्पणखा पू-
र्वपदात् संज्ञायामगः इति णत्वं नखमुखात्संज्ञायामिति ङीप्प्रतिषेधः सैव रावणं प्रति राघवास्त्रविदीर्णानां हतानां तेषां रक्षसां खरादीनां दुष्प्रवृत्तिर्दुर्वार्ता तां हरति प्रापय-
तीति दुष्प्रवृत्तिहराभवत् हरतेरनुद्यमनेऽजित्यच्प्रत्ययः ५१ निग्रहादिति स्वसुः शूर्पणखायाः निग्रहात् अंगच्छेदात् आप्तानां बंधूनां वधाच्च कारणात् धनदानुजो रावणो रा-
मेण दशसु मूर्द्धसु पदं पादं निहितं मेने ५२ रक्षसेति स रावणः मृगरूपेण रक्षसा मारीचेन राघवौ वंचयित्वा प्रतार्य पक्षीन्द्रस्य जटायुषः प्रयासेन युद्धरूपेण क्षणं वि-
घ्नितः संजातविघ्नः सीतां जहार ५३ ताविति सीतान्वेषिणौ तौ राघवौ लूनपक्षं रावणेन च्छिन्नपक्षं कंठवर्तिभिः प्राणैर्दशरथप्रीतेः दशरथसख्यस्यानृणं ऋणैर्वि-
मुक्तं गृध्रं जटायुषमपश्यतां दृष्टवंतौ दृशेर्लङिरूपम् ॥ ५४ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स.टी. सः स इति सजयपुः रावणहृतां मैथिलीं ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति संप्रदानाच्चतुर्थी वचसा वाग्व्यावृत्त्या आचष्ट आत्मनः सुमहत्कर्म युद्ध
स.११ रूपं व्रणैरावेघसंस्थितो मृतः ५४ तयोरिति पितृव्यापत्तिः पितृमरणं नवीभूता पितृव्यापत्तिर्मरणजशोको ययोस्तौ तयोः राघवयोस्तस्मिन् गृध्रेऽपि तरिव ।
५१ ग्निसंस्कारादग्निसंस्कारमारभ्य ये राजोत्तराः क्रियावृत्तिरेव अवर्त्तत तस्य पितृवदौर्ध्वदेहिकं चक्रतुरित्यर्थः ५६ वधेति वधेन रामकृतेन निर्द्धूतशापस्य
देवभुवं गतस्य रक्षोविशेषस्य कबन्धस्य उपदेशतो रामस्य समानव्यसने समानापदि सख्यार्थिनीत्यर्थः हरौ कपौ सुग्रीवे शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिष्विति अमरः
सख्यमुमूर्छे वद्वधे ५७ स इति वीरः स रामो वालिनं सुग्रीवाग्रजं हत्वा चिरकांक्षिते तत्पदे वालिस्थाने धातोः स्थाने आदेशमिवादेशभूतं धात्वन्तरमित्यर्थः सुग्रीवं सं
स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीं आत्मनस्सुमहत्कर्म व्रणैरावेघसंस्थितः ५५ तयोस्तस्मिन्नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः पि
तरीवाग्निसंस्कारात्पुरा वृत्तिरेक्रिया ५६ वधनिर्द्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशात् मुमूर्छे सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ५७ स ह ।
त्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकांक्षिते धातोः स्थाने इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ५८ इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः कप
यश्चेरुरार्त्तस्य रामस्येव मनोरथः ५९ प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः संपातिदर्शनात् मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ६० दृष्ट्वा
विचिन्वता तेन लंकायां राक्षसीवृता जानकी विषवल्लीभिः परीते व महौषधिः ६१ ॥ ५८ न्यवेशयत् स्थापितवान् प्रयास्ति भूरिति अस्तिधातोः
स्थाने आदेशो भूः सकलिकार्यमशेषं संलभते तद्वदिति भावः आदेशो नाम शब्दान्तरस्य स्थाने विधीयमानं शब्दान्तरमभिधीयते ५८ इतस्ततश्चेति वैदेहीमन्वेष्टुं मा ।
र्गितुं भर्त्रा सुग्रीवेण चोदिताः प्रयुक्ताः कपयो हनुमत्प्रमुखाः आर्त्तस्य विरहातुरस्य रामस्य मनोरथाः कामा इव इतस्ततश्चेरुः नानादेशेषु बभ्रमुः ५९ प्रवृत्ताविति संपा
तिर्नाम जटायुषो ज्यायान् भ्राता तस्य दर्शनात्तन्मुखादिति भावः तस्याः सीतायाः प्रवृत्तौ वार्तायां वार्ताप्रवृत्तिर्वृत्तान्त इत्यमरः उपलब्धायां ज्ञातायां मारुतस्यापत्यं पुमान्
मारुतिः हनुमान् अत इञ् इति अत्ययः समागरं ममेत्येतदव्ययं ममता तद्रहितो निर्ममः निस्पृहः संसारमविद्याबन्धनमिव तीर्णस्ततार तरतेः कर्त्तरि क्तः ६ दृष्टेति लं राम.
कापारे वसा राजधान्यां विचिन्वता मृगयमाणेन तेन मारुतिना राक्षसीभिर्वृता जानकी विषवल्लीभिः परीता परिवृता महौषधिः संजीवनी लतेव दृष्टा ॥ ६१ ॥ ६ ॥ ९९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मा इति · कपिर्हनुमान् भर्तुः रामस्य संबंधि अभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानसाधकं अंगुलीयकं ऊर्मिका अंगुलीयकमूर्मिके — त्यमरः जिह्वामूलांगुलेश्छ इति छप्रत्ययः तस्मै जानक्यै ददौ किंभू
तं अनुष्णैः शीतलैः तस्याः आनंदाश्रुविंदुभिः प्रत्युद्गतमिव स्थितं भर्त्रभिज्ञानदर्शनादानंदवाष्पोजात इत्यर्थः ६२ निर्वाप्येति सकपिः प्रियस्य रामस्य संदेशैर्वाचिकैः सीतां निर्वा
प्य सुखयित्वा अक्षस्य रावणकुमारस्य वधेनोद्धतो दृप्तः सन् क्षणं सोढः अरिभिः दुर्जितः कर्त्तुं निग्रहो बंधो ब्रह्मास्त्रबंधनरूपो येन स तथोक्तः सन् लंकां पुरीं ददाह भस्मीचकार ६३
प्रत्यभीति · कृती कृतनकृत्यः कपिः स्वयमायातं मूर्त्तिमद्वैदेह्याः हृदयमिव स्थितं तस्या एव प्रत्यभिज्ञानरत्नं चरामायादर्शयत् ६४ स इति · हृदये वक्षसि विन्यस्तस्य मणेरभिज्ञानर
त्नस्य स्पर्शेन निमीलितो मोहितः स रामः अविद्यमानः पयोधरसंसर्गः यस्याः तां तथोक्तां तथाभूतां प्रियाया आलिंगनेन यानिर्वृतिरानन्दस्तां प्राप ६५ श्रुत्वेति · प्रियायाः ।

तस्मै भर्तुरभिज्ञानमंगुलीयं ददौ हरिः । प्रत्युद्गतमिवानुष्णैस्तदानंदाश्रुविंदुभिः ६२ निर्वाप्य प्रियसंदेशैः सीतामक्षवधोद्धतः । स ददाह पुरीं लंकां
क्षणसोढारिनिग्रहः ६३ प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती । हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्त्तिमत् ६४ स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्प
र्शनिमीलितः । अपयोधरसंसर्गां प्रियालिंगननिर्वृतिं ६५ श्रुत्वा रामः प्रियोदंतं मेने तत्संगमोत्सुकः । महार्णवपरिक्षेपं लंकायाः परि
खालघुं ६६ स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्रुतः । न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि संबाधवर्त्मभिः ६७ निर्विष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे विभीषणः ।
स्नेहाद्राक्षसलक्ष्म्येव बुद्धिमाविश्य चोदितः ६८ तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः । काले खलु समारब्धाः फलं बध्नंति नीतयः ६९ ।

उदंतं वार्त्तां उदंतः साधुवार्त्तयोरिति विश्वः श्रुत्वा तस्याः सीतायाः संगमे उत्सुको रामो लंकायाः संबंधी यो महार्णव एव परिक्षेपः परिवेष्टनं परि
खालघुं दुर्गवेष्टनवस्तु नरं मेने ६६ स इति · केवलमेकं भुवः पृष्ठे भूतलेन किंतु व्योम्नि च संबाधवर्त्मभिः संकटगामिभिः हरिसैन्यैः कपिबलैरनुद्रुतोऽन्वितः सन् ।
अरीनाशाय प्रतस्थे चचाल ६७ निर्विष्टमिति उदधेः कूले निर्विष्टं तं रामं विशेषेण भीषयते विभीषणो रावणानुजो राक्षसः दंसोह्यादिरिव लक्ष्म्या स्नेहात बु
द्धिं ज्ञानं आविश्य चोदितः प्रणीत इव प्रतिपेदे ६८ तस्मै इति · राघवस्तस्मै विभीषणाय प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी निशाचरैश्वर्यं नि
शाचराधिपत्यं प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् काले अवसरे समारब्धाः प्रक्रांताः नीतयः फलं बध्नंति गृह्णंति जनयंतीत्यर्थः खलु ६९ ॥ १ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ सइति सरामः लवणं क्षारं अंभो यस्य सो लवणांभस्तस्मिन् लवणाब्धौ प्लवगैः प्रयोज्यैः शार्ङ्गिणो विष्णोः स्वप्नाय शयनाय रसातलात्पातालादुन्मग्नमुद्गतं शेषमिव स्थितं सेतुं
स॰१२ बंधयामास ७० तेनेति रामः तेन पथा सेतुमार्गेण उत्तीर्य सागरमिति शेषः पिंगलैः सुवर्णवर्णैः अतएव द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव स्थितैः वानरैः लंकां रोधयामास ७१
१०० रणइति तत्र लंकायां प्लवगानां रक्षसां च भीमो भयंकरः दिग्विजृंभितकाकुत्स्थपौलस्त्ययोः रामरावणयोर्जयघोषणो जयशब्दो यस्मिन्स्तथोक्तो रणः प्रववृते प्रवृत्तः अ
स्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहावित्यमरः ७२ पादपेति किंविधो रणः पादपैर्वृक्षैराविद्धा भग्नाः परिघाः लोहबद्धकाष्ठानि यस्मिन्स्तत ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥
थोक्तः परिघः परिघातनमित्यमरः शिलाभिर्निष्पिष्टाः चूर्णिताः मुद्गरास्त्रयो घनाः यस्मिन्स्तथोक्तः द्रुघणो मुद्गरघनावित्यमरः अतिशस्त्राः शस्त्राण्यतिक्रांताः नखव्य
न्यासाः यस्मिन्स्तथोक्तः शैलैः रुग्णाः भग्नाः मतंगजा यस्मिन्स्तथोक्तः ७३ अथेति अथानंतरं छिद्यते इति च्छेदः खंडः शिर एव च्छेद इति विग्रहः रामशिरश्छे

ससेतुं बंधयामास प्लवगैर्लवणांभसि रसातलादिवोत्तीर्णं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ७० तेनोत्तीर्य पथा लंकां रोधयामास पिंगलैः द्विती
यं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ७१ रणः प्रववृते तत्र भीमः प्लवगरक्षसां दिग्विजृंभितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ७२ पादपा
विद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतंगजः ७३ अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रांतचेतनां सीतां मायेति
शंसंती त्रिजटा समजीवयत् ७४ कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचं प्राङ्मत्वा सत्यमस्यांतं जीवितास्मीति लज्जिता ७५ गरुडापा
तविश्लिष्टमेघनादास्त्रबंधनः दाशरथ्योः क्षणक्लेशः स्वप्नवृत्त इवाभवत् ७६ ततो बिभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणं रामस्त्वना

दस्य विद्युज्जिह्वाख्यराक्षसमायानिर्मितस्य दर्शनेनोद्भ्रांतचेतनां गतसंज्ञां सीतां त्रिजटानामकांचित्सीतापक्षपातिनी राक्षसी ९ हतोप्यासौ विदीर्णहृदयः शु
मायाकल्पितं न त्वेतत्सत्यमिति शंसंती ब्रुवाणा अपुष्पनो नित्यमिति नित्यं नुमागमः समजीवयत् ७४ काममिति सा सीता मे नाथः जीवतीति हेतोः शुचं शोकं
कामं विजहौ किंतु प्राक्पूर्वमस्य नाथस्यांतं नाशं सत्यं यथार्थं मत्वा जीविता कर्त्तरि क्तः जीवितवत्यस्मीति हेतोर्लज्जिता लज्जावती कर्त्तरि क्तः दुःखादपि दुःसहो ल
ज्जाभर इति भावः ७५ गरुडेति गरुडस्तार्क्ष्यः तस्यापातेनागमनेन विश्लिष्टं शिथिलं मेघनादस्य इंद्रजितोऽस्त्रेण नागपाशेन बंधनं यस्मिन्स्तथोक्तः क्षणक्लेशः दाश राम॰
रथ्योः रामलक्ष्मणयोः स्वप्नवृत्त इव स्वप्नावस्थानुभूत इवाभवत् ७६ तत इति ततः पौलस्त्यो रावणः शक्त्या कासूनामकेनायुधेन कासूसामर्थ्ययोः शक्तिरित्यमरः। १००

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लक्ष्मणं वक्षसि विभेद विदारयामास रामस्त्वनाहतोपि अप्रहतोपि शुचा शोकेन विदीर्णहृदय आसीत् ७७ सइति · स लक्ष्मणो मारुतिना मरुत्सुतेन हनुमता समानीतया महौषध्या संजीवितः अत्याहतव्यथः सन् पुनः शरैः लंकास्त्रीणां विलापे परिदेवने विलापः परिदेवनमित्यमरः आचार्यकं आचार्यकर्म योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् इति वुञ् चक्रे पुनरपि राक्षसानुशयानेति व्यज्यते ७८ सनादमिति स लक्ष्मणः शरत्कालो मेघस्येव मेघनादस्येंद्रजितो नादं अन्यत्र गर्जितं चेंद्रायुधप्रभंशं धनुष्प्रभं धनुश्च किंचिद्
त्यमपि न पर्यशेषयन्नावशेषितवानवधीदित्यर्थः ७९ कुंभकर्ण इति · कपींद्रेण सुग्रीवेण स्वसुः शूर्पणखायाः तुल्यावस्थो नासाकर्णच्छेदेन सदृशः कृतः कुंभ
कर्णः टंकेन शिलाभेदकशस्त्रेण छिन्नामनःशिलारक्तवर्णधातुविशेषो यस्य स तथोक्तः टंकः पाषाणभेदनः धातुर्मनःशिलाद्यद्रेरिति चामरः शृंगे शिखरे इव रामं करोत्

समारुतिसमानीतमहौषधिहृतव्यथः लंकास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ७८ स नादं मेघनादस्य धनुश्चेंद्रायुधप्रभं मे
घस्येव शरत्कालो न किंचिद् अवशेषयत् ७९ कुंभकर्णः कपींद्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः रुरोध रामं शृंगीव टंकच्छिन्नमनःशिलः ८०
अकाले बोधितो भ्रात्रा प्रियस्वप्नो वृथानुजः रामेषुभिरितो वीतो दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ८१ इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु आंसि
समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ८२ निर्ययावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मंदिरात् अरावणमरामं वा जगदद्येति निश्चितः ८३ ॥
रामं पदातिमालोक्य लंकेशं च वरूथिनं हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरंदरः ८४ तमाधूतध्वजपटं व्योमगंगोर्मिवायुभिः ॥ ॥ ॥

ध ८० अकाल इति प्रियस्वप्नं इष्टनिद्रोऽनुजः भवान् वृथा भ्रात्रा रावणेनाकाले बोधित इतो वा सो कुंभकर्णः रामेषुभिर्दीर्घनिद्रां मरणं प्रवेशितो गमितः यथा लोके
सुइष्टवस्तुविनाशाद्दुःखितस्य न तोपि भूयिष्टम् उपपद्यते तद्वदिति भावः ८१ इतराणीति · इतराणि रक्षांसि अपि वानरकोटिषु समरोत्थानि रुजां सि तेषां रक्षसां शो
णितनदीषु रक्तप्रवाहेषु इव पेतुः निपत्य मृतानीत्यर्थः ८२ निर्ययाविति · अथ पौलस्त्यो रावणोऽद्य जगत् अरावणं रावणशून्यं अरामं रामशून्यं च भवेदिति निश्चितः
वान् कर्तरि क्तः विजयमरणयोरन्यतरं निश्चितवान् पुनर्युद्धाय मंदिरान्निर्ययौ जगाम ८३ राममिति · पादाभ्यामततीति पदातिः तं पादचारिणं रामं वरूथो रथगुप्तिः
रथगुप्तिर्वरूथो ना इत्यमरः अत्र वरूथशब्देन रथो लक्ष्यते वरूथिनं रथिनं लंकेशं चालोक्य पुरंदरः इंद्रः युगं वहंतीति युग्याः रथाश्वाः तद्वहति रथयुग्यं प्रासंगमित्यमरः
त्स्यं यः हरियुग्यं कपिलवर्णाश्वं हरिर्नाकपिले त्रिष्विति अमरः
रणं तस्मै रामाय प्रजिघाय प्रहितवान् ८४ तमिति · राघवो

र॰ टी॰ ध्वजपटमारीव स्थितिभावः जेतेवजैत्रोऽयन शीलः तंजैत्रंजेतृशब्दात्स्वंतामज्ञादिभ्यश्चेतिस्वार्थेऽण्प्रत्ययः तेरथंदेवसृतभुजालंवीमातलिहस्तावलंवीसन् अध्यास्ताधि

स॰ १४ ष्ठितवान् आसेलेङ् ७५ मातलिरिति मातलिरिंद्रसारथिः माहेंद्रं तनुः छाद्यतेऽनेऽनेनेतितनुच्छदोवर्मपुंसिसंज्ञायांघः प्रायेणेतिघः तंतस्यरामस्यामुमोचासंजयामास

१०१ अत्रतनुच्छदेसुरद्विषामस्त्राणि उत्पलदलानीयत लक्ष्यंन पुंसकत्वंतदाप्रुः ८६ अन्योन्येति चिरादन्योन्यदर्शनेनप्राप्तविक्रमावसरंरामरावणयोःवैरंयुद्धंयोधनंचरिता

र्थसफलमभवदिव प्राक्परा क्रमाव सरदैवत्वादिफलस्याप्त तल्लाभात्साफल्यमुत्प्रेक्ष्यतेरामरावणयोर्युद्धंरामरावणयोरिवेतिरामायणस्मरणात् ८७ भुजेति या

थाभूतः पूर्वंयथापूर्वः सुप्सुपेतिसमासः यथापूर्वोनभवतीत्ययथापूर्वः निहतवंधुत्वाद्रक्षःपरिवारशून्यइत्यर्थः अतएवैकोपिसन् धनदानुजोरावणः भुजाश्चमूर्द्धानश्चो

रवश्चपादाश्चभुजमूर्द्धोरुप्राण्यंगत्वाद्वंद्वैकवद्भावः तस्यवाहुल्याद्बहुत्वाद्धेतोः तद्बहुत्वेयादवःदशास्योविंशतिभुजश्चतुष्यान्मातृमंदिरेइति मातृवंशेमातुःसंवंधिनिवंश

देवहूतभुजालंवीजैत्रमध्यास्तराघवः ७५ मातलिस्तस्यमाहेंद्रमामुमोचतनुच्छदं यत्रोत्पलदलक्लैव्यमस्त्राण्यापुःसुरद्विषाम् ८६ अन्योन्य

दर्शनप्राप्तविक्रमावसरंचिरात् रामरावणयोर्वैरंचरितार्थमिवाभवत् ८७ भुजमूर्द्धोरुवाहुल्यादेकोपिधनदानुजः ददृशेयथापूर्वोमा

तृवंशइवस्थितः ८८ जेतारंलोकपालानांस्वमुखैरर्चितेश्वरं राममुत्तुलितकैलासमरातिंवहुमन्यत ८९ तस्यस्फुरतिपौलस्त्यःसीतासंगम

शंसिनि निचखानाधिकक्रोधःशरंसव्येतरेभुजे ९० रावणस्यापिरामास्तोभित्वाहृदयमाशुगः ॥ ९१ वर्गेस्थितइवददृशेदृशः वंशोवेणौकुलेवर्गे

इतिविश्वः अत्ररावणमातुःकेशिन्याःरक्षोजातित्वात्तद्वर्गोरक्षोवर्गइतिलभ्यते अतश्चैकोपिअनेकरक्षःपरिवृतइवालक्ष्यतेइत्यर्थः ८८ जेतारमिति लोकपाल

नामिंद्रादीनांजेतारंकर्तृकर्मणोःकृतेतिकर्मणिषष्ठी स्वमुखैःस्वशिरोभिरर्चितेश्वरंतुलितकैलासं उत्क्षिप्तरुद्राद्रिमेवंशौर्यधैर्यसत्वसंपन्नंमहावीर्यंपरातिंशत्रुंरामेमुं

पान्ग्राहित्वाज्जेतव्यात्कर्षसजेतृत्वोत्कर्षहेतुत्वाच्चवहुमन्यतमाधुमदिक्रमस्यायंपर्यायोविषयइतिवहुमानमकरोदित्यर्थः वहिनिक्रियाविशेषणं ८९ तस्येति

अधिककोधःपौलस्त्यःस्फुरतिस्पंदमानोत्रतस्यसीतासंगमशंसिनीतस्यरामस्यसव्यइतरोयस्मात्सव्येतरेदक्षिणेनवहुव्रीहावितिइतरशब्दस्यसर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः भुजेशरंनिचखा

निखातवान् ९० रावणस्येति रामेणास्तःक्षिप्तःआशुगोवाणः विश्रवसोऽपत्यंपुमान् रावणः विश्रवःशब्दादपत्येऽर्थेऽण् प्रत्ययेसतिविश्रवसोविश्रवणरवणावितिरवणादेशः तस्यरावण रम॰ १०१

प्रियमाख्यातुमिव भुवं विवेश ९१ वचसेति वाक्यं वचसैवास्त्रं अस्त्रेण निघ्नतोः प्रतिकुर्वतोः तयोः रामरावणयोः वादिनोः कथकयोरिवान्योन्यविषये जयसंरंभो ववृधे ९२
विक्रमेति जयश्रीर्विक्रमस्य व्यतिहारेण पर्यायकरणेन तयोर्द्वयोरप्यंतरा अभ्यमेतत् वेदिर्वेद्याकारभित्तिः मत्तवारणयोरिव सामान्यासाधारणा अभूत् न त्वन्यतरदिष्य
तेत्यर्थः अत्र मत्तवारणयोरित्यत्र अंतरांतरेण युक्ते इति द्वितीया न भवतीति अंतराशब्दस्योत्तरीत्याः न्यत्रान्वयात् मध्ये कामपि भित्तिं कृत्वा गजाः योधयंतीति प्रसिं
द्धिः ९३ कृतेति स्वयमस्त्रप्रयोगः कृतं प्रतिकृतं परकृतप्रतीकारः ताभ्यां प्रीतैः सुरासुरैर्यथासंख्यं तयोः रामरावणयोर्मुक्तां पुष्पवृष्टिं द्वयीमिति शेषः परस्परं शरव
ताः न सेहिरे अहमेवालं किं त्वयेति चांतरालएव इतरेतरवारणाद्वृष्टिरितरेतरपुष्पवृष्टिमवारयदित्यर्थः ९४ अयइति रक्षो रावणः अयमः शंकुभिः कीलैः चितां की

विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ९१ वचसैव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः अन्योन्यजयसंरंभो ववृधे वादिनोरिव ९२ वि
क्रमव्यतिहारेण सामान्याभूद्द्वयोरपि जयश्रीरंतरा वेदिर्मत्तवारणयोरिव ९३ कृतप्रतिकृतप्रीतैस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः परस्परं शरव्रा
ताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ९४ अयः शंकुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ९५ राघवो रथमप्राप्तां ता
माशां च सुरद्विषां अर्द्धचंद्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीसुखं ९६ अमोघं संदधे चास्मै धनुष्येकधनुर्द्धरः ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्का
र्षणौषधं ९७ तद्व्योम्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखं वपुर्महोरगस्येव करालफणमंडलं ९८ ॥ ९९ याः शतघ्नीं शतघ्नी चतुस्ताला लोहकंटक

संचिता यष्टिरिति केशवः हृतां विजयलक्ष्मीं वैवस्वतस्यांतकस्य कूट शाल्मलिरिति युत्स्याद्वैवस्वतगदायाः गौणी संज्ञा कूटशाल्मलिर्नाममूलप्रकृतिः कंटकी वृक्षवि
शेषः रोचनः कूटशाल्मलिरित्यमरः तस्माद्दृश्यं गदायाः अपः संकुचितत्वाद नुसंधेयं ९५ राघवइति राघवो रथमप्राप्तां तां शतघ्नीं सुरद्विषां रक्षसां आशां विजयतृष्णां च आ
शां तस्मादिशोः प्रोक्तेति विश्वः अर्द्धचंद्र इव मुखं येषां तैर्बाणैः कदलीवत्सुखं यथा तथा चिच्छेद अथवा कदल्यामिव सुखं अक्लेशो यस्मिन्कर्मणि तदिति विग्रहः ९६
अमोघमिति एको द्वितीयः धनुर्द्धरो रामः प्रियायाः शोकएव शल्यं तस्य निष्कर्षणं उद्धारकं यदौषधं तदमोघं ब्राह्मं ब्रह्मदेवताकं अस्त्रमभिमंत्रितं बाणं अस्मै राव
णायतद्धार्यमित्यर्थः धनुषि संदधे ९७ तदिति व्योम्नि शतधा भिन्नं प्रसृतं दीप्तिमंति मुखानि यस्य तद्बृहत् अस्त्रं करालं भीषणं वा फणमंडलं यस्य तत्तथोक्तं करालो ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ दंतुरे तुंगे कपोलौ भीषणेपि चेति विग्रहः महोरगस्य शेषस्य वपुरिव ददृशे दृष्टं ९८ तेनेति स रामो मंत्रप्रयुक्तेन तेनास्त्रेणाज्ञातव्रणवेदनां अतिशैघ्र्यादननुभूतव्रण दु
स॰१२ खां रावणशिरःपंक्तिं निमेषार्द्धाद् अपातयत् पातयामास ९९ वालेति पतिष्यतः आसन्नपातस्य रक्षःकायस्य रावणकलेवरस्य छिद्यंते इति छेदाः खंडाः कंठानां छेदाः
१०२ तेषां परंपरा पंक्तिर्वीचिभिर्भिन्ना नानाकृता अंभसु वालार्कस्य प्रतिमा प्रतिविंबमिव रराज अर्कस्य वालविशेषणमारुण्यार्थमित्यर्थः १०० मरुतामिति पतितानि तस्य रावण
स्य शिरांसि पश्यतामपि पुनः संधानशंकिनां पूर्ववत्तथा दर्शनादिति भावः मरुतां अमराणां मरुतो पवनाः अमरा वित्यमरः मनो नातिविश्वासाति विश्वासं न प्राप १०१।
अथेति अथ मदेन गजगंडसंचारसंक्रांतेन गुरुपक्षैः भारायमाणपक्षैरलिवृंदैर्लोकपालद्विपानां ऐरावतादीनां गगनवर्त्तिनां गंडभित्तीर्विहाय तं गतं सुरभि सुगं
तेन मंत्रप्रयुक्तेन निमेषार्द्धाद् अपातयत् स रावणशिरःपंक्तिमज्ञातव्रणवेदनां ९९ वालार्कप्रतिमेवाप्सु वीचिभिन्ना पतिष्यतः रराज रक्षःका
यस्य कंठच्छेदपरंपरा १०० मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि मनो नातिविश्वासपुनस्संधानशंकिनां १०१ अथ मदगुरुपक्षैर्लो
कपालद्विपानामनुगतं अलिवृंदैर्गंडभित्तीर्विहाय उपनतमणिवंधे मूर्ध्नि पौलस्त्यशत्रोः सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात १०२ यंता
हरेः सपदि संहृतकार्मुकज्यं आपृच्छ्य राघवमनुष्ठितदेवकार्यं नामांकरावणशरांकितकेतुयष्टिमूर्ध्वं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय १०३ र
घुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां प्रियसुहृदि विभीषणे संक्रमय्य श्रियं वैरिणः ॥९९ धि सुरभिश्चंपके स्वर्गे जातीफलवसंतयोः गंधोपलेसौ
र भेय्यां सल्लकीमातृभेदयोः सुगंधौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभिस्मृतमिति विश्वः सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं उपनतं आसन्नो मणिवंधो राज्याभिषेकसमयो भाषीयस्य तस्मि
न् पौलस्त्यशत्रोः रामस्य मूर्ध्नि पपात इदमेव राज्याभिषेकसूचकमिति भावः १०२ यंतेति हरेरिंद्रस्य यंता मातलिः सपदि संहृतकार्मुकज्यं अनुष्ठितदेवकार्यं रावणवध
रूपं येन तं राघवं आपृच्छ्य साधुयामीत्यामंत्र्य नामांकैर्नामाक्षरचिह्नैः रावणशरैरंकिता चिह्निता केतुयष्टिर्ध्वजदंडो यस्य तं हरीणां वाजिनां सहस्रेण युज्यत इति
हरिसहस्रयुक् यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिशुकाहिकपिभेकेषु हरिः इत्युभयत्राप्यमरः रथं मूर्ध्नि नाय अनीतवान् १०३ रघुपतिरिति रघुपतिरपि जातवेदस्यग्नौ विशु राम॰
द्धां जातशुद्धिं प्रियां सीतां प्रगृह्य स्वीकृत्य प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणो रावणस्य श्रियं राज्यलक्ष्मीं संगमय्य संगतां कृत्वागमेर्ण्यंतात् ल्यप् मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः॥ १०२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्यपिलघुपूर्वादितिणेरयादेशः रविसुतसहितेनसुग्रीवयुक्तेनससौमित्रिणासलक्ष्मणेनतेनविभीषणेनानुयातोऽनुगतःसन् विमानंरत्नमिवविमानरत्न

मित्युपमितसमासः भुजविजितयद्विमानरत्नंपुष्पकंतदारूढःसन्पुरीमयोध्यांप्रतस्थेसमवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदंअत्रप्रस्थानक्रियायाअकर्मकत्वेपितदं

गभूतोद्देशक्रियापेक्षयासकर्मकत्वंअस्तिचधातुनाक्रियांतरोपसर्जनकस्वार्थाभिधायकत्वंयथाकुसूलात्पचतीत्यादावादानक्रियागर्भःपाकोविधीयतेइति

१०४ इतिश्रीमल्लिनाथविरचितायांसंजीविनीसमाख्यायांद्वादशःसर्गः १२ ॥ ॐ ॥ श्रीगणेशायनमः॥ त्रैलोक्यशल्योद्धरणायसिंधोस्वकारवंयमरण्यरिपूणां पु

ष्पप्रणामंभुवनाभिरामंरामंविरामंविपदामुपासे १ अथेति अथप्रस्थानानंतरंजानातीतिज्ञः इगुपधेत्यादिनाकःप्रत्ययःगुणानांज्ञः गुणज्ञःरत्नाकरादिवर्ण्यगुणा।

भिज्ञइत्यर्थः रामाभिधानोहरिःविष्णुःशब्दःगुणोयस्यतच्छब्दगुणंआत्मनःस्वस्यपदंविष्णुपदमाकाशमित्यर्थः वियद्विष्णुपदमित्यमरः शब्दगुणमाकाश

रविसुतसहितेनतेनानुयातस्ससौमित्रिणाभुजविजितविमानरत्नाधिरूढःप्रतस्थेपुरीं १०४ इतिश्रीरघुवंशेमहाकाव्येकालिदा

सकृतौरावणवधोनामद्वादशःसर्गः १२ ॥ॐ॥ श्रीगणेशायनमः अथात्मनःशब्दगुणंगुणज्ञःपदंविमानेनविगाहमानः रत्ना

करंवीक्ष्यमिथःसजायांरामाभिधानोहरिरित्युवाच १ वैदेहिपश्यामलयाद्विभक्तंमत्सेतुनाफेनिलमंबुराशिं छायापथेनेवशरत्प्र

सन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारं २ गुरोर्यियक्षोःकपिलेनमेध्येरसातलंसंक्रमितेतुरंगे॥१९ मितितार्किकाःविमानेनपुष्पकाख्येनविगाहते

विगाहिष्यतेसोविगाहमानःप्रविशमानःसन्रत्नानांमाणिक्यमुक्तानामाकरंखनिंरत्नाकरंसमुद्रंवीक्ष्यविलोक्यमिथोरहसिमिथोन्योन्यंरहसीत्यमरः जायांपत्नीं

सीतामितिवक्ष्यमाणप्रकारेणोवाचउक्तवान्रामस्यहरिरित्यभिधानंनिरंकुशमहिमद्योतनार्थं मिथोग्रहणंगोष्ठीविश्रंभसूचनार्थंवृत्तंत्वह्रप्राक् १ वैदेही

ति हेवदेहिहेसीतेआमलयात्मलयनाम्नःपर्वतपर्यंतमित्यर्थः पंचम्यपाङ्परिभिरितिसूत्रेणपंचमी पदद्वयंचैतत् मत्सेतुनाविभक्तंममसेतुनाद्विधाकृतंआ

आयतसेतुनाइत्यर्थः हर्षातिरेकाचमद्ग्रहणमितिभावः फेनिलंफेनवंतंफेनादिलचेतिइलच्प्रत्ययः क्षिप्रकारीचाहमितिभावः अंबुराशिंसमुद्रंछायापथेन

विभक्तंशरत्प्रसन्नमाविष्कृतचारुतारंआकाशमिवपश्यममहानयंश्रमःप्रयासस्त्वदर्थइतिहृदयंछायापथोनामज्योतिश्चक्रमध्यवर्तीकश्चित्तिरश्चीनो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰
स॰१३
१०३

दुरुत्सयपञ्चरोः सगरस्य मेधे अश्वमेधे हेतुरङ्गे कपिलेन मुनिना रसातलं पातालं संक्रमिते सति तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः नः अस्माकं पूर्वैर्वृद्धैः सगरसुतैः अयं
अंबुधिः समुद्रः परिवर्द्धितः किलेत्यैतिह्ये अतो नः पूज्य इति भावः यद्यपि तुरङ्गहारी शतक्रतुस्तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात्तस्य एवेति तेषां भ्रान्तिः तन्मूलैव कविना
कपिलेनेति निर्दिष्टं ३ गर्भमिति अर्कमरीचयोऽस्मादब्धेः पादानाद्गर्भमम्मयं दधति पुष्यन्तीत्यर्थः अयमर्थो दशमसर्गे ताभिर्गर्भ इत्यत्र स्फुटीकृतः अयं
लोकोपकारीति भावः अत्राप्यब्धौ वसूनि धनानि धने रत्ने वसुस्मृतमिति विश्वः विवृद्धिमश्नुवते प्राप्नुवन्तीति संपद्धानि सत्यर्थः असौ आपः इन्धनं दाह्यं यस्य
तदाहकं वह्निं बिभर्ति अयं कारेण्याश्रितं तन्नसजं तीति भावः अनेन प्रह्लादनं ज्योतिश्चन्द्रो जनि जनितं जनेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् सौम्य इति भावः ४ तां तामिति तां
तामनेकानि त्यवीप्सायोरिति वीप्सायां द्विरुक्तिः अवस्थामशोभाद्यवस्थां विष्णुपक्षे सत्त्वाद्यवस्थां प्रतिपद्यमानं भजमानं महिम्ना दश दिशो व्याप्य स्थितं ति

तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परि- वर्द्धितो नः ३ गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि अबिंधनं वह्निमसौ बि-
भर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ४ तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रू-
पमियत्तया वा ५ नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ६ ॥
पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ७ ॥ ९९ ष्ठतेति विष्णोरिवास्य रत्ना-

करस्य रूपं स्वरूपं उक्तरीत्या बहुप्रकारत्वाद्व्यापकत्वाच्च ईदृक्तया इयत्तया वा प्रकारतः परिमाणतश्च अनवधारणीयं दुर्निरूपम् ५ नाभीति युगान्ते कल्पान्ते उचिता प-
रिचिता योगः स्वात्मनि चेतोनिरोध एव निद्रा यस्य स पुरुषो विष्णुर्लोकान्संहृत्य नाभ्यां प्ररूढं यदम्बुरुहं तदासनेन तन्नाभिकमलाश्रयेण प्रथमेन धात्रा दक्षादीनामपि
ल ब्रह्मणा पितामहेन संस्तूयमानः सन् अमुमधिशेते अमुष्मिन् शेते इत्यर्थः कल्पान्तेऽप्यस्तीति भावः ६ पक्षेति पक्षच्छिदा गोत्रभिदा इन्द्रेण उभयत्र सन्तु द्विषत्सा-
दिनाकि पू आत्तगन्धा हृतगर्वाः अभिभूता इत्यर्थः गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोरिति विश्वः आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यादित्यमरः महीं धारयन्तीति मही- राम॰
ध्राः पर्वताः मूलविभुजादित्वात्कः प्रत्ययः शतशः शरण्यं रक्षणसमर्थमेनं समुद्रं परेभ्यः शत्रुभ्यः उपप्लविनो भयवन्तो नृपाः धर्मोत्तरं धर्मप्रधानं मध्यमं मध्यमभू- १०३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पालमिव आश्रयंते अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनंतर इति कामंदकः आर्त्तवंधुरिति भावः ७ रसातलादिति· आदिभवेन पुंसा आदिवराहेण रसातलात् प्रयु
क्तोद्वहनक्रियायाः कृतोद्धरणक्रियायाः विवाहक्रिया च व्यज्यते भूर्वो भूदेवतायाः प्रलये प्रवृद्धमस्याब्धेः अच्छं अंभः मुहूर्त्तं वक्त्राभरणं लज्जारक्षणार्थं मुखावगुंठनं ब
भूव तदुक्तं उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना इति ८ मुखार्पणेति· अन्येषां पुंसां सामान्या साधारणा न भवतीत्यनन्यसामान्या कलत्रेषु वृत्तिर्भोगो यस्य स तथो
क्तः इममेवार्थं प्रतिपादयति तरंगा एवाधराः तस्य दाने समर्पणे दक्षः असौ समुद्रो मुखार्पणेषु प्रकृत्या सख्यादिप्रेषणं विना प्रगल्भाः धृष्टाः सिंधूः नदीः सिंधुः स
मुद्रे नद्यां वेति विश्वः स्वयं पिबति पाययते च तरंगाधरमिति शेषः नपादम्याङ्यमेत्यादिना पिबतेर्ण्यंतान्नित्यं परस्मैपदनिषेधः गतिबुद्धीत्यादिना सिंधूनां द्विकर्म

रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः अस्याच्छमंभः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्त्तवक्त्राभरणं बभूव ८ मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः
स्वयं तरंगाधरदानदक्षः अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिंधूः ९ ससत्वमादाय नदीमुखांभः संमीलयंतो विवृताननत्वात्
अमी शिरोभिस्तिमयः सरंध्रैरूर्द्ध्वं वितन्वंति जलप्रवाहान् १० मातंगनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान् द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ॥
कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजंति कर्णक्षणचामरत्वं ११ वेलानिलाय प्रसृता भुजंगा महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः सूर्यांशुसंप
र्कसमृद्धरागैर्व्यज्यंत एते मणिभिः फणस्थैः १२ तवाधरस्पर्द्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात् ॥ ९ कत्वंदं पत्योर्युगपत परस्पराध

रयान मस्य अनन्यसाधारणमिति भावः ९ ससत्वमिति· अमी तिमयो मत्स्यविशेषाः तदुक्तं मनुना अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायत इति विवृताननत्वात्
तमुखत्वाद्धेतोराननानि विवृतानीत्यर्थः ससत्वं मत्स्यादिप्राणिसहितं नदीमुखांभः आदाय संमीलयंतः चंचुपुटानि घटयंतः सरंध्रैः शिरोभिः जलप्रवाहान् ऊर्द्ध्वं
वितन्वंति जलयंत्रक्रीडा समाधिर्व्यज्यते १० मातंगेति· सहसोत्पतद्भिर्मातंगनक्रैः मातंगाकारैर्ग्राहैर्द्विधा भिन्नान् समुद्रफेनान् पश्य ये फेना एषां जलमातंगनक्राणां
कपोलेषु संसर्पितया संसर्पणेन हेतुना कर्णेषु क्षणं व्याप्य चामरत्वं व्रजंति गच्छंति ११ वेलेति· वेलानिलाय वेलानिलं पातुमित्यर्थः क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी प्रसृता
निर्गता महोर्मीणां विस्फूर्जथुः उद्रेकः द्वितोऽथुजिस्यथु च प्रत्ययः तस्मात् निर्विशेषाद् दुर्ग्रहभेदाः एते भुजंगाः सूर्यांशुसंपर्केण समृद्धरागैः प्रवृद्धकांतिभिः फणस्थैर्मणि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०यो सदृशोधिस्यर्थः विद्रुमेषु प्रवालेषु सक्तः सोर्मिवेगात् पर्यस्तं प्रक्षिप्तं उद्ध्वांकुरैः विद्रुम —— प्ररोहैः प्रोतमुखं स्यूतमुखं स्यूतवदनमेतत् शंखानां यूथं वृंदं कथंचित् क्लेशा
स०१३ द्यपक्रामति विलंबाद्पसरतीत्यर्थः १३ प्रवृत्तेति पयांसि पातुं प्रवृत्त एव प्रवृत्तमात्रः न तु पीतवान् तेन आवर्त्तवेगात् स्यादावर्त्तोंभसां भ्रम इत्यमरः भ्रमता घनेना
१०४ म्बुमुचो भूयः पुनरपि गिरिणा मंदरेण प्रमथ्यमान इव भूयिष्ठं अत्यंतमाभाति १४ दूरादिति अयश्चक्रनिभस्य लवणांबुराशेः दूरात्तन्वी अणुत्वेनावभासमाना तमा
लतालीवनराजिभिर्नीला वेलातीरभूमिः धारानिबद्धा चक्राश्रिता कलंकरेखा मालिन्यरेखेव आभाति मालिन्यरेखां तु कलंकमाहुरिति दंडी १५ वेलानिल इति हे आयताक्षि वेला
संतीरस्तीरयोरिति विश्वः वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते आननं संभावयति किमर्थमिति अपेक्षायामुत्प्रेक्ष्यते बिंबाधरबद्धतृष्णं मां मंडनेना ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४
भरणक्रियया कालहानिर्विलंबः तस्याः क्षममसहमानं कर्मणि षष्ठी कालहानि मसहमानं वेत्तीव किं नो चेत्कथं संभावयदित्यर्थः १६ एत इति एते वयं

उद्ध्वांकुरप्रोतमुखं कथंचित्क्लेशादपक्रामति शंखयूथं ॥ १३ प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्त्तवेगाद्भ्रमता घनेन । आभाति भूयिष्ठमयं समु
द्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला । आभाति वेला लवणांबुराशेर्द्धारानिबद्धेव कलंकलेखा ॥ १५ वे
लानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायताक्षि । मामक्षमं मंडनकालहानेर्वेत्तीव बिंबाधरबद्धतृष्णं ॥ १६ एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्त
मुक्तापटलं पयोधेः । प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातं ।
एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः ॥ १८ क्वचित्पथा संचरते सुराणां क्वचिद्घनानां पततां क्वचिच्च ॥ १९ सैकतेषु भिन्नाभिः शु

क्तिभिः पर्यस्तानि परितः क्षिप्तानि मुक्तानां पटलानि यस्मिन् तत्तथोक्तं फलैरावर्ज्जिताः आनमिताः पूगमाला यस्मिन् तत्पयोधेः कूलं विमानवेगात् मुहूर्तेन प्राप्ताः १७ ॥
कुरुष्वेति मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरित्यमरः करभ इव ऊरू यस्याः सा करभोरूः ऊरूत्तरपदादौपम्य इत्यूङ् प्रत्ययः तस्याः संबोधनं हे करभोरु मृग इव प्रे
क्षत इति विग्रहः हे मृगप्रेक्षिणि तावत् पश्चान्मार्गे लंघिताध्वनि दृष्टिपातं कुरुष्व एषा सकानना भूमिः विदूरीभवतः समुद्रात् निष्पतति निष्क्रामतीव विदूरशब्दाद्द्वि
श्व्यनि प्राप्तश्च्विप्रत्ययः १८ क्वचिदिति हे देवि इदं विमानं पुष्पकं मे मनसोऽभिलाषो यथा तथा प्रवर्त्तते पश्य क्वचित्सुराणां यथा संचरते क्वचित् घनानां क्वचित्

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पतत्रिणां च यथा संचरते समस्तनीया युक्तादिति संपूर्वोच्चरतेरात्मनेपदं १९ असाविति महेंद्रद्विपदानगंधिः ऐरावतमदगंधिः त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा गंगा तद्वि
नार्थे सादिना उत्तरपदसमासः तस्या वीचीनां विमर्देन संपर्केण शीतः असौ आकाशवायुर्दिन यौवनोत्थान् मध्यान्हसंभवान् ते मुखे स्वेदलवान् आचामति
हरति अनेन सुरपथसंचारो दर्शितः २० करेणेति हे चंडि कोपनेव द्वादिभ्यश्चेति ङीष् चंडस्त्वत्यंतकोपन इत्यमरः कुतूहलिन्या विनोदार्थिन्या त्वया कर्त्र्या वाता
यनेगवाक्षे लंवितेनावलंवितेन करेण स्पृष्टः द्विन्नविद्युद्वलयो घनस्ते द्वितीयमाभरणं वलयमामुंचतीव अर्पयतीव चंडी त्वमनेन कोपशीलत्वात् भीतः क्षिप्रं
त्वां मुंचरति मेघ इति व्यज्यते २१ अमीति अमी चीरभृतः तापसाः जनस्थानमपोढविघ्नं विस्तस्तविघ्नं मत्वा ज्ञात्वा समारब्धान वोटजाः पर्णशालाये षु ता
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानं १९ असौ महेंद्रद्विपदानगंधिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः आकाशवायुर्दि
नयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते २० करेण वातायनलंवितेन स्पृष्टस्त्वया चंडि कुतूहलिन्या आमुंचतीवाभरणं द्वितीयमु ॥ ॥
द्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते २१ अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रम
मंडलानि २२ सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्यां अदृश्यत त्वच्चरणारविंदविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनं २३ त्वं रक्ष
सा भीरु यतोपनीतां तं मार्गमेताः कृपया लता मे अदर्शयन्वक्तुमशक्नुवंत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः २४ ॥ ६ ॥
निपर्णशालोटजोस्त्रियामित्यमरः चिरोज्झितानि रास्तसभयादित्यर्थः आश्रममंडलानि आश्रमविभागान् यथास्वं स्वस्वमनतिक्रम्याध्यासते अधितिष्ठंति २२ सैषे
ति सा पूर्वमनुभूता स्थली एषा दृश्यत इत्यर्थः यत्र स्थल्यां त्वां विचिन्वता अन्विष्यता मया त्वच्चरणारविंदेन यो विश्लेषो वियोगस्तेन यद्दुःखं तस्मादिव बद्धमौनं निःश
ब्दमुर्व्यां भ्रष्टमेकं नूपुरं मंजीरं मंजीरो नूपुरोस्त्रियामित्यमरः अदृश्यत दृष्ट हेतूत्प्रेक्षा २३ त्वमिति हे भीरु भयशीले रुदुः तं इत्युड् नास्ति बुद्धिः त्वं रक्षसा रावणेन नय
नायनमार्गेण सार्वविभक्तिकस्तसिः अपनीता अपहृता तं मार्गं वागिंद्रियाभावात् वक्तुमशक्नुवंत्यः एताः लताः वीरुधः आवर्जिताः नमिताः पल्लवाः पाणि
स्थानीया याभिः शाखाभिः स्वावयवभूताभिः कृपया मे दर्शयन् हस्तचेष्टया दर्शयन्नित्यर्थः शाखा वृक्षांतरे भुजइति विश्वः लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव त

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰वी॰म॰ दुःखं —— मनुनाश्रंतःसंज्ञा भवंत्येते सुखदुःखसमन्विताइति २४ मृग्यश्चेति दर्भांकुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षाः निस्पृहा मृग्यो मृगाना मंगनाश्च उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि द
स॰१३ क्षिणस्यां दिशि व्यापारयंत्यः सत्यं तन्वा ऽगतिज्ञं गत्यनभिज्ञं मां समवबोधयन् दृष्टिचेष्टयात्वद्गतिमव बोधयन्नित्यर्थः २५ एतदिति· माल्यवतो नाम गिरेरंबरलेखि अभ्रं
१०५ कषं शृंगमेतत् पुरस्तादग्रे आविर्भवति यत्र शृंगे घनैर्मेघैर्नवं पयो मया त्वद्विप्रयोगेण यद्वाष्पं तच्च समं युगपद्विसृष्टं मे वदर्शनाद्धर्षतुल्यमश्रुमुक्तमित्याभावः २६ गंधश्चे
ति· यस्मिन् शृंगे धाराभिर्वर्षधाराभिराहतानां कंदलानां गंधश्च अर्द्धोद्गतकेसरं कादंबनीपकुसुमं च स्निग्धा मधुराः शिखिनां शिखिनां वहिबर्हिणा इत्यमरः केकाश्च
त्वया विना मे असह्यानि असह्यानिव भूवुः नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादिना नपुंसकैकशेषः २७ पूर्वेति· किं च हे भीरु यत्र शृंगे पूर्वानुभूतं कंपोत्तरं कंपप्रधानं तवोपगूढं सुप
मग्यश्च दर्भांकुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समवोधयन्मां व्यापारयंत्यो दिशि दक्षिणस्यां सुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि २५ एतद्गिरेर्माल्यवतः
पुरस्तादाविर्भवत्यंबरलेखिशृंगं नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विमुक्तं २६ गंधश्च धाराहतकंदलानां कादंबमर्द्धोद्गत
केसरं च स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां त्वया मे यस्मिन्विनैतान्यसह्यान्यभूवन् २७ पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कंपोत्तरं भीरु तवोपगूढं।
गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्घनगर्जितानि २८ आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः विडंव्यमा
ना नवकंदलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः २९ उपांतवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि दूरावतीर्णा पिवतीव खेदादमू
नि पंपासलिलानि दृष्टिः ३० अत्रावियुक्तानि रथांगनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि॥ ९९ गूहनं स्मरता मया गुहाविसारीणि घनगर्जितानि क
थंचिदतिवाहितानि निस्सारकत्वे नोद्दीपकत्वात् क्लेशेन गमितानीत्यर्थः २८ आसारेति· यत्र शृंगे विभिन्नकोशैर्विकसितकुड्मलैः नवकंदलैः कदलीपुष्पैररुणवर्णैरा
सारेण धारासंपातेन सिक्तायाः धारासंपात आसार इत्यमरः क्षितेर्वाष्पस्य धूमवर्णस्य योगाद्धेतोर्विडंव्यमाना अनुक्रियमाणा ते विवाहधूमेनारुणा लोचनश्रीः सादृश्यात्।
स्मर्यमाणेति शेषः मामक्षिणोत् अपीडयत् २९ उपांतेति· उपांतवानीरवनोपगूढानि पार्श्ववंजुलवनच्छन्नानि आलक्ष्याः ईषद्दृश्याः पारिप्लवाश्चंचलाः सारसाः येषु तानि अम·
अमूनि पंपासलिलानि पंपासरोजलानि दूरादवतीर्णा मे दृष्टिरत एव खेदात्पिवतीव नवविहानुमुत्तरहतइत्यर्थः ३० अत्रेति· अत्र पंपासरसि अन्योन्यस्मै दत्तोत्पलकेसरा १०५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

णिच्चावियुक्तानि रथांगनाम्नां द्वंद्वानि चक्रवाकमिथुनानि स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वमित्यमरः ते तव दूरान्तरवर्त्तिनां दूरदेशवर्त्तिनां मया हे प्रिये सस्पृहं साभिलाषमीक्षितानि तदा
नीं त्वाम् अस्मार्षमित्यर्थः ३१ इमामिति किंच स्तनवदभिरामाभ्यां स्तवकाभ्यां अभिनम्रां तन्वीम् अभिमतां नटाशोकस्य लतां शाखां अत त्वत्सादृश्याच्चाद्धबुध्या च त्वमेवमत्वेति अं
सापरिरब्धुमालिंगितुं कामो यस्य सो हं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन वद्धादिभ्यश्चेति इन् प्रत्ययः साश्रुः अस्रमश्रुणीति विश्वः निषिद्धः नेयं सीतेति निवारितः परिरब्धुका
म इत्यत्र तुं काममनसोरपीति वचनान्मकारलोपः ३२ अमूरिति विमानस्यांतरेष्ववकाशेषु लंबंते यास्ताः सांकांचन किंकिणीनां स्वनं श्रुत्वा स्वयूथशब्दभ्रमात्
खमाकाशमुत्पतंत्यः मुहुः गोदावरीसारसपंक्तयस्त्वां प्रत्युद्व्रजंतीव ३३ एषेति पेशलमध्ययापि चारुमध्ययापि चारोदक्षेच पेशलः सुभगः माराः स्वमयापीत्यर्थः त्व

इदानीं दूरान्तरवर्त्तिनां ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ३१ इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्रां त्वत्प्राप्तिबुध्या परिरब्धु
कामः सौमित्रिणा साश्रुरहं निषिद्धः ३२ अमूर्विमानांतरलंबिनीनां श्रुत्वा स्वनं कांचनकिंकिणीनां प्रत्युद्व्रजंतीव खमुत्पतंत्यो गोदावरी
सारसपंक्तयस्त्वाम् ३३ एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटांबुसंवर्धितबालचूता आह्लादयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पंचवटीम
नो मे ३४ अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरंगवातेन विनीतखेदः रहस्त्वदुत्संगनिषण्णमूर्द्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ३५ भ्रूभेदमात्रेण पदा
न्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार तस्याविलांभःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोयं ३६ त्रेताग्निधूमाग्रमनिंद्यकीर्त्तेस्तस्येद
मा...तविमानमार्गः ॥ ११ याघटां...ः संवर्द्धिताः बालचूता यस्याः सा उन्मुखाः अस्मदभिमुखाः कृष्णसाराः यस्याः सा चिरात् दृष्टा एषा पंचवटी मे मनः आ
ह्लादयति आनंदयति पंचवटीशब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः ३४ अत्रेति अत्र पंचवट्यां गोदा गोदावरी तस्याः समीपे अनुगोदं अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः मृगयायाः निवृत्त
स्तरंगवातेन विनीतखेदः रहो रहसि एकांते त्वत्संयोगे द्वितीयात्त्वदुत्संगनिषण्णमूर्द्धा सन् अहं वानीरगृहेषु सुप्तः स्मरामि वाक्यार्थः कर्मसुप्त इति यत्तत्स्मरामीत्यर्थः ३५
भ्रूभेदेति यो मुनिर्भ्रूभेदमात्रेण भ्रूभंगमात्रेण नहुषं राजानं मघोनः इंद्रादिंद्रत्वात् प्रभ्रंशयां चकार प्रभ्रंशयति स्म आविलांभःपरिशुद्धिहेतोः कलुषजलप्रसादहेतोस्तस्य मुनेर
गस्त्यस्योदये शरदि जलं प्रसीदति तथा त्वगस्त्यः कुम्भयोनिर्भवो भौमः स्थानं परिग्रहः आश्रमोयं दृश्यत इति शेषः भौम इत्यनेन दिव्याश्रमोऽस्तीति सूचितं परिग्रहः स्थानं परिग्रहः स्थानमेव परि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघु॰ टी॰ स॰ १३ १०६

गंधो स्यासीति हविर्गंधित्रेताग्नित्रयं आग्नित्रयमिदं त्रेतेत्यमरः। त्रय एव। त्रेता ष्टघोदरादित्वादेत्त्वं त्रेतेत्यग्नयस्त्रेताग्नयः तेषां धूमाग्रमिदं घ्रात्वा आघ्राय रजसा रजोगुणाद्विमुक्त

अन्तरात्मांतःकरणं लघिमानं लघुत्वं गुणं समश्नुते प्राप्नोति ३७ एतदिति हे मानिनि शातकर्णेः मुनेः संबंधि पंचाप्सरो नाम पंचाप्सर इति प्रसिद्धं पंचाप्सरसो यस्मिन्निति विग्रहः पर्यंते

नाविव्यमुनत्पर्यंतवनं मे ततं विहारवारि क्रीडासरो विदूरात् मेघांतरालस्थं मेघानां अंतरे मध्ये आलक्ष्यमीषद्दृश्यं आडीषदर्थे भिन्नाभ्रो इत्यमरः इंदुबिंबमिवाभा

ति ३८ पुरेति पुरा पूर्वस्मिन् काले दर्भांकुरमात्रवृत्तिस्तन्मात्राहारी मृगैः सार्द्धं सहचरन् सन्नृषिः समाधेस्तपसः भीतेन मघोनाइंद्रेण पंचानामप्सरसां यौवनं त

द्धितार्थे स्यादिना उत्तरपदसमासः तदेव कूटवंधकरयंत्रमुपनीतः उन्मादः कूटयंत्रं स्यादित्यमरः किलेत्यैतिह्ये मृगसाहचर्यान्मृगवदेव बद्ध इति श्लोकः ३९ तस्येति

पात्वाह विर्गंधिरजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा ३७ एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः पंचाप्सरोनाम विहारवारि आभाति पर्यंतवनं विदू

रान्मेघांतरालक्ष्यमिवेंदुबिंबं ३८ पुरा स दर्भांकुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्द्धमृषिर्मघोना समाधिभीतेन किलोपनीतः पंचाप्सरोयौवनकूट

बंधं ३९ तस्यायमंतर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदंगघोषः वियद्गतः पुष्पकचंद्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ४० हविर्भुजामेध

वतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसप्तसप्तिः असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दांतः ४१ अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्द्धसंद

र्शितमेखलानि नालं विकर्तुं जनितेंद्रशंकं सुरांगनाविभ्रमचेष्टितानि ४२ ॥ ९ अंतर्हितेति सौधभाजः जलांतर्गतप्रासादगतस्य तस्य शातकर्णेः

अयं प्रसक्तः संततः संगीतमृदंगघोषो वियद्गतः सन् पुष्पकस्य चंद्रशालाः शिरोगृहाणि चंद्रशाला शिरोगृहमित्यमरः क्षणं प्रतिश्रुद्भिः प्रतिध्वानैः मुखराः ध्वनतीः करोतीति स्त्री

प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने इत्यमरः ४० हविरिति नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्ण नामा चरितेन दांतः सौम्यः असौम्यः असौ अपरस्तपस्वी एध

वतां इध्मवतां काष्ठं दार्विंधनं त्वेध इत्यमरः चतुर्णां हविर्भुजामग्नीनां मध्ये ललाटंतपतीति ललाटंतपः सूर्यः असूर्यललाटयोर्दृशितपोरिति खश्प्रत्ययः अरुर्द्वि

षदित्यादिना मुमागमः ललाटंतपः सप्तसप्तिः सप्ताश्वः सूर्यो यस्य स तथोक्तः सन् तपस्यति तपश्चरति कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्यङ् तपसः परस्मैपदं।

वक्तव्यं ४१ अमुमिति जनितेंद्रशंकेन तपसेति शेषः अमुं सुतीक्ष्णं महासंप्रहितानि ईक्षणानि दृष्टयो येषु तानि व्याजेन केनचिन्निमिषेण पुरस्य द्धोर्द्ध समे शक इत्यमरः अर्द्ध

॥ ४४ ॥ १०६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एष इति। ऊर्ध्ववाहुरेषं सुतीक्ष्णः अक्षमालैव वलयो यस्य तं मृगाणां कंडूयितारं कंडूयमानं कुशाग्रवत्सूचकाः ताः लूनातीति कुशसूचिलावः तं कर्मण्यण् इत्यण् एभि
र्विशेषणैर्जयशीलत्वं भूतदयाकर्मक्षमत्वं च द्योत्यते स व्यादितं दक्षिणं भुजं मे मम सभाजने संमाननिमित्ते निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी इतः मयि प्राध्वं प्रह्वतानुकूल वंधप्र
युक्तौ आनुकूल्यार्थकं प्राध्वमित्यमरः अव्ययं चैतत् ४३ वाचंयमत्वादिति। एषः सुतीक्ष्णः वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनव्रती वाचियमो व्रत इति खच् अत्ययः वाचंयमपुरंद
रौ चेति निपातः तस्य भावस्तस्मात् मम प्रणतिं किंचिन्मूर्द्धः कंपेन प्रतिगृह्य विमानेन व्यवधानं तिरोधानं तस्मान्मुक्तां अपेतापोढमुक्तपतितेत्यादिना पंचमीसमासः दृष्टिं
पुनः सहस्रार्चिषि सूर्ये संनिधत्ते सम्यङ्निधत्त इत्यर्थः अन्यथाऽकर्मकत्वप्रसंगात् ४४ अद इति। शरणे रक्षणे साधुः शरण्यं पावयतीति पावनं मदो दृश्यमानं तपोवनं

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कंडूयितारं कुशसूचिलावं सभाजने मे भुजमूर्द्ध्ववाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुंक्ते ४३ वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कं-
पेन किंचित्प्रतिगृह्य मूर्द्धः दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते ४४ अदः शरण्यं शरभंगनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः
चिराय संतर्प्य समिद्भिरग्निं यो मंत्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ४५ छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु तस्यातिथीनामधुना स
पर्यास्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ४६ धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृंगाग्रलग्नांबुदवप्रपंकः बध्नाति मे बंधुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चि-
त्रकूटः ४७ एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी॥ ९९ आहिताग्नेः शरभंगनाम्नो मुनेः सर्वधियः शरभंगस्य चिराय चिरमग्निं चिराय चिररा

त्राय चिरस्य चाद्याश्चिरार्थका इत्यमरः समिद्भिः संतर्प्य तर्पयित्वा ततो मंत्रैः पूतां शुद्धां तनुमप्यहौषीत् हूतवान् जुहोतेर्लुङ् ४५ छायेति। अधुनास्मिन्काले तस्य शरभंगस्य संवं
धिनी अतिथीनां सपर्या अतिथिपूजा पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समा इत्यमरः छायाभिर्विनीतोऽपनीतः अध्वपरिश्रमो यैस्तेषु भूयिष्ठानि बहुतमानि संभा-
व्यानि श्लाघ्यानि फलानि येषां तेषु अमीषु पादपेषु आश्रमवृक्षेषु सुपुत्रेष्विव स्थिता सुपुत्रैरिव पादपैरनुष्ठीयत इत्यर्थः ४६ धारेति। धारा निर्झराः तद्वा धारया सा तत्स्वेन
सह उद्गारि दर्यैव मुखं यस्य सः शृंगं शिखरं विषाणं च तस्याग्रे लग्नो अंबुद एव वप्रपंको वप्रक्रीडासक्त पंको यस्य सः असौ चित्रकूटः हे बंधुरगात्रि उन्नतानतांगि बंधुरं तून्न-
ताऽनतमित्यमरः दृप्तः ककुद्मान् वृषभ इव मे चक्षुः बध्नाति नान्यासक्तं करोति ४७ एषेति। प्रसन्ना निर्मला स्तिमितो निस्पंदः वि प्रवाहो यस्याः सा विदूरस्थान रस्य मध्यव-

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ स॰१३ १०७

सावकाशभावेनतन्वीदूरदेशवर्तित्वात् तनुत्वेनभासमानामंदाकिनीनामकाचित् चित्रकूटसन्निकटगा एषासरित्न गोपकंठेभूमेः कंठगतामुक्तालतेवभातिअत्रन
तन्मयशिरस्त्वमुपकंठस्यकंठत्वंचगम्यते ४८ अयमिति गिरेः समीपं अनुगिरं गिरेश्चसेनकस्येतिसमासांतष्टच्प्रत्ययः सुजातः तमालोयंदृश्यते शोभनोगंधोयस्यतत्सु
गंधगंधस्येत्यादिनासमासान्तइकारादेशः यस्यतमालस्यप्रवालंपल्लवमादायमयातेयवांकुरवदापांडौकपोलेशोभनेयः सोऽवतंसः कर्णावतंसः परिकल्पितः ४९ ॥
अनिग्रहेति अनिग्रहत्रासाः दंडभयरहिताअपिविनीताः सत्वाः जंतवोयस्मिन्तत् अपुष्पलिंगात्पुष्पनिमित्तंविनैवफलबंधिनः फलग्राहिणः वृक्षाः यस्मिन्तत् अतएव
वाविष्कृतोदग्रतरप्रभावमत्रेर्मुनेस्तपसः साधनंवनमेतत् ५० अत्रेति अत्रवनेऽनुसूयाऽत्रियत्नीसप्तचतेऋषयश्चसप्तर्षयः दिक्संख्येसंज्ञायामितिसमासः ॥

मंदाकिनीभातिनगोपकंठेमुक्तावलीकंठगतेवभूमेः ४८ अयंसुजातोऽनुगिरंतमालः प्रवालमादायसुगंधियस्य यवांकुरापांडुकपोलशो।
भीमयाऽवतंसः परिकल्पितस्ते ४९ अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिंगात्फलबंधिवृक्षं वनंतपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावं
५० अत्राभिषेकायतपोधनानांसप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्मां प्रवर्तयामाससकिलानुसूयात्रिस्रोतसंत्र्यंबकमौलिमालाम् ५१ वीरासनैर्ध्यान
जुषामृषीणाममीसमध्यासितवेदिमध्याः निर्वातनिष्कंपतयाविभांतियोगाधिरूढाइवशाखिनोपि ५२ त्वयापुरस्तादुपयाचितोयः सो
यंवटःश्याम इतिप्रतीतः राशिर्मणीनामिवगारुडानांसपद्मरागः फलितोविभाति ५३ चतुर्भिकालापकं कचित्प्रभालेपिभिरिंद्रनीलैर्मुक्तामयीय

तेषांहस्तैः उद्धृतानिहेमपद्मानियस्यास्तांत्र्यंबकमौलिमालांहरशिरःस्रजंत्रिस्रोतसंभागीरथींतपोधनानामृषीणामभिषेकायस्नानायप्रवर्तयामासप्रवाहया।
मासकिलेत्यैतिह्ये ५१ वीरेति वीरासनैःजयसाधनैः ध्यानंजुषंतेसेवंतेइतिध्यानजुषः तेषांतैरुपविश्यध्यायतांऋषीणांसंबंधिनः समध्यासितवेदिमध्याः इदं
वीरासनस्थानीयं अमीशाखिनोपि निर्वातनिष्कंपतयायोगाधिरूढाइवध्यानभाजइवविभांति ध्यायंतोनिश्चलांगाभवंतिवीरासनेवसिष्ठः एकपादमथैकस्मिन्
विन्यस्योरुणिसंस्थितं इतरस्मिंस्तथावान्यंवीरासनमुदाहृतं ५२ त्वयेति त्वयायः पुरस्तात्पूर्वमुपयाचितः प्रार्थितः तःतपारामायपोन्यग्रोधंतमुपस्थायवैदेहीवाक्य
मब्रवीत् नमस्तेस्तुमहावृक्षपारयेऽन्मेव्रतंपतेःश्याम इतिप्रतीतंसवटोयंफलितःसनुख्यातःख्यातेहृष्टेप्रतीतइत्यमरः सपद्मरागोमारुडानांमणीनांराशिरिवविभाति ५३ कचि

रम॰ १०७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

संपन्नं वर्णयति हे अनवद्यांगि यमुनातरंगैर्भिन्नप्रवाहा मिश्रौघा गंगा जाह्नवी विभाति इति त्वं पश्य केवं क्वचित् प्रदेशे प्रभालिंपंति संदिहंत इति प्रभालेपिभिरिंद्रनीलै।
रनुविद्धा सहगुंफिता मुक्तामयी यष्टिरिव हारावलीव विभाति अन्यत्र प्रदेशे इंदीवरैर्नीलोत्पलैरुत्खचितांतरा सहग्रथितांतरा सितपंकजानां पुंडरीकाणां मालेव विभाती
ति सर्वत्र संबंधः ५४ क्वचिदिति ः क्वचित्कादंबसंसर्गवती नीलहंससंसृष्टवती प्रियं मानसं नाम सरो येषां ते षां खगानां राजहंसानां पंक्तिरिव राजहंसास्तु ते।
चंचुचरणैर्लोहितैः सिता इत्यमरः अन्यत्र कालागुरुणा दत्तपत्त्रा रचितमकरिका भुवश्चंदनकल्पिता भक्तिरिव ५५ क्वचिदिति क्वचिच्छायासु विलीनैः स्थितैस्तमोभिः श
वलीकृता चांद्रमसी प्रभा चंद्रिकेव अन्यत्र रंध्रेषु आलक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरदभ्रलेखा शरन्मेघपंक्तिरिव ५६ क्वचिदिति किंच क्वचित्कृष्णोरगभूषणा भ

अन्यत्र मालासितपंकजानामिंदीवरैरुत्खचितांतरेव ५४ क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादंबसंसर्गवतीव पंक्तिः अन्यत्र कालागुरुद
त्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चंदनकल्पितेव ५५ क्वचित्प्रभा चांद्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रंध्रेष्विवा।
लक्ष्यनभःप्रदेशा ५६ क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्मांगरागा तनुरीश्वरस्य पश्यानवद्यांगि विभाति गंगा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगैः ५७
चतुर्भिः कालापकं समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबंधः ५८
पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन् मया मौलिमणिं विहाय जटासु बद्धास्वरुदत्सुमंत्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ५९ पयोधरैः पुण्य
जनांगनानां निर्विष्टहेमांबुजरेणु यस्याः ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरंति ६० ॥ स्मांगरागा ईश्वरस्य तनुरिव विभाति शेषो।

व्याख्यातं ५८ समुद्रेति अत्र समुद्रपत्न्योर्गंगायमुनयोर्जलसन्निपाते संगमे तत्त्वावबोधेन विनापि अभिषेकात् स्नानात् पूतात्मनां शुद्धानां तनुत्यजां पुंसां प्रारब्धश
रीरत्यागानंतरं भूयः पुनः शरीरबंधः शरीरयोगो नास्ति किल अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिरत्र स्नानादेवास्तीत्यर्थः ५८ पुर
मिति निषादाधिपतेर्गुहस्य तत्पुरमिदं यस्मिन् पुरे मया मौलिमणिं विहाय जटासु बद्धासु रुचितासु सतीषु सुमंत्रः हे कैकेयि तव कामाः मनोरथाः फलिताः सफ
लाः जाताः इत्यरुदत् रुदिधातोर्लुङ् ५९ पयोधरैरिति पुण्यजनांगनानां यक्षस्त्रीणां पयोधरैर्निर्विष्टः उपभुक्तो हिमांबुजरेणुर्यस्य तत् तत्रतां क्रीडंतीति व्यज्यते

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र·टी० व्रह्मणइदंब्राह्मंनस्तद्धितइतिटिलोपः ब्राह्मंसरोमानसाख्यं यस्याः सरय्वाः बुद्धेर्महत्तत्वस्य अव्यक्तंप्रधानमिवकारणमाप्तस्यवाचः आप्तवाचोवेदाः पूर्वद्वावहुव्रीहिणा
स·१३ मुनयउदाहरंतिप्रचक्षते ६० जलानीति यूपःसंस्कृतःपशुवंधनार्थोदारुविशेषः तीरनिखातयूपायाः सरय्वाः तुरंगमेधाअश्वमेधाःतेषुअवभृथोयस्यांसासरय्वां अवभृथार्थमेवावतीर्णैः तुरंगमेधावभृथावतीर्णैः
१०८ पौरवैरिक्ष्वाकुभिः इक्ष्वाकुगोत्रापत्यैः नः पूर्वैः तद्राजत्वादणोलुक् पुण्यतरीकृतानिअतिशयेनपुण्यानिकृतानिजलान्ययोध्याराजधानींनगरीं।
अनुसमीपेतयालक्षितेत्यर्थः अनुशब्दस्यलक्षणेत्थंभूतेत्यादिनाकर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगेद्वितीयावहतिप्रापयति ६१ यामिति· यांसरयूंमेमानसंकर्तृ
सैकतउत्थितदेवोत्संगस्तत्रयत्सुखंतत्रोचितानांप्राज्यैः प्रभूतैः पयोभिरंबुभिः क्षीरैश्च पयःक्षीरंपयोम्बुचेत्यमरः परिवर्द्धितानामुत्तरकोसलानामुत्तरकोसलेश्व
राणांसामान्यधात्रींसाधारणमातरमिवसंभावयतितर्कयति धात्रीजनन्यामलकीवसुमत्युपमातृष्वपीतिविश्वः ६२ सेति· मदीयाजननीकौसल्येवमान्येनपूं
जलानियानीरनिखातयूपावहत्ययोध्यामनुराजधानीं तुरंगमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ६१ यांसैकतोत्संगसुखो
चितानांप्राज्यैः पयोभिः परिवर्द्धितानां सामान्यधात्रीमिवमानसंमेसंभावयत्युत्तरकोसलानाम् ६२ सेयंमदीयाजननीवतेनमान्येनराज्ञासर
यूर्वियुक्ता दूरेवसंतंशिशिरानिलैर्मांतरंगहस्तैरुपगूहतीव ६३ चतुर्भिःकुलकं विरक्तसंध्याकपिशंपुरस्ताद्यतोरजःपार्थिवमुज्जिहीते
ते शंकेहनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतोमांभरतःससैन्यः ६४ अद्धाश्रियंपालितसंगरायप्रत्यर्पयिष्यत्यनघांससाधुः॥ ६ ॥
ज्येनतेनराज्ञादशरथेनवियुक्तासेयंसरयूर्दूरेवसंतंप्रवसंतंप्रोष्यआगच्छंतमित्यर्थः मांपुत्रभूतंशिशिरानिलैस्तरंगैरेवहस्तैरुपगूहतीवआलिंगतीव ६३
विरक्तेति· विरक्ताअतिरक्तायासंध्यातद्वत्कपिशंतामंपृथिव्याइदंपार्थिवंरजोधूलिःपुरस्तात् अग्रेयतोयस्मात्कारणादुज्जिहीतेउद्गच्छति तस्माद्धनु
रस्यास्तीतिहनूमानू प्रशंसादीनांचेत्तिदीर्घः तेनकथितापवृत्तिः अस्मदागमवार्त्तायस्मैसतथोक्तः वार्त्ताप्रवृत्तिर्वृत्तांतइत्यमरः भरतःससैन्यःसन्मांप्र
त्युद्गतइति अहंशंकेतर्कयामिशंकाभयवितर्कयोरितिशब्दार्णवे अत्रयत्तदोर्नित्यसंबंधात्तच्छब्दलाभः ६४ अद्धेति· किंचसाधुःसज्जनःसभरतः राम·
साधुर्वार्धुषिकेचारौसज्जनेचापिवाच्यवदितिविश्वः पालितसंगरायपालितपितृप्रतिज्ञायमेमह्यंअनघां अनेनवधाअदोषांभोगाभावात् अनुच्छिष्टांकिं १०८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रियंमृधेयुद्धेखरादीन्हत्वानिवृत्तायमेलक्ष्मणःसंरक्षितामनवद्यांत्वामिवप्रत्यर्पयिष्यति अद्यासत्यंतत्तथेत्यद्धांजसाह्वयमित्यमरः ६५ असाविति· असौपदातिःपादचारीचीरवा
सावल्कलवसनःभरतःपश्चात्पृष्ठभागेऽवस्थापितावाहिनीसेनायेनसतथोक्तःसन्नूनघृतश्चेतिकपूर्गः वसिष्ठंपुरस्कृत्यवृद्धैरमात्यैःसहअर्घ्यपाणिःसन्मामभ्युपैति ६६।
पित्रेति· योभरतःपित्राविसृष्टांदत्तांअंकमुत्संगंचगतामपियांश्रियंयुवापिमदपेक्षयामद्भक्त्याअभोक्तासनूनंत्वंतत्वान्नलोकेत्यादिनाषष्ठीप्रतिषेधः इयन्तिवर्षाणिइ
यतोवत्सरान् अत्यंतसंयोगेद्वितीयातयाश्रियासहस्त्रियेतिगम्यतेउग्रदुश्चरंआसिधारंव्रतंअभ्यस्यतीववर्त्तयतीवयुवायुव— त्यासाद्देयन्मुग्धभर्त्तृवदाचरेत् अंत
र्निहितसंगःस्यादासिधारव्रतंहितदितियादवः इदंचासिधाराचंक्रमणतुल्यत्वादासिधारव्रतमित्युक्तं ६७ एतावदिति· दाशरथौरामेएतावदुक्तवतिसतिविमानंपुष्प।

हत्वानिवृत्तायमृधेखरादीन्संरक्षितांत्वामिवलक्ष्मणोमे ६५ असौपुरस्कृत्यगुरुंपदातिःपश्चादवस्थापितवाहिनीकः वृद्धैरमात्यैःसहचीरवा
सामामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ६६ पित्राविसृष्टांमदपेक्षयायःश्रियंयुवाप्यंकगतामभोक्ता इयंतिवर्षाणितयासहोग्रमभ्यस्यतीवव्रतमासि
धारम् ६७ एतावदुक्तवतिदाशरथौतदीयामिच्छांविमानमधिदेवतयाविदित्वा ज्योतिष्पथादवततारसविस्मयाभिरुद्वीक्षितंप्रकृतिभिर्भ
रतानुगाभिः ६८ तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेनसेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः यानादवातरददूरमहीतलेनमार्गेणभंगिरचितस्फटि
केनरामः ६९ इक्ष्वाकुवंशगुरवेप्रयतःप्रणम्यसभ्रातरंभरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते पर्यश्रुरस्वजतमूर्द्धनिचोपजघ्रौतद्भक्त्यपोढपितृराज्यम
हाभिषेके ७० श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांस्तान्प्लक्षान्प्ररोहजटिलानिवमंत्रिवृद्धान् ॥ ११ कंकन्दनदीयांरामसंबंधिनीमिच्छांअधिदेव
तयाभिषेणविदित्वाततःप्रेरितंसदित्यर्थेःसविस्मयाभिर्भरतानुगाभिःप्रकृतिभिःप्रजाभिःउद्वीक्षितंज्योतिष्पथादाकाशादवततार ६८ तस्मादिति· रामःसेवायांविचक्षणःकु
शलोहरीश्वरःसुग्रीवस्तेनदत्तोहस्तोयस्यसदत्तहस्तः हस्तावलंबःसन्स्थलज्ञत्वात् पुरःसरोविभीषणस्तेनदर्शितेनअदूरंमहीतलंपस्यतेनभंगिभिःविच्छित्तिभिः
रचितस्फटिकेनसोपानपर्वणामार्गेणतस्मात्यानात्पुष्पकादवातरत् अवतीर्णवानुत्तरतेर्लङ्· ६९ इक्ष्वाकित्तिप्रयतःनियतःसरामःइक्ष्वाकुवंशगुरवेवसिष्ठाय
प्रणम्यअर्घ्यस्यपरिग्रहःस्वीकारःतस्यांतेपर्यश्रुःपरिगतानन्दवाष्पःसन्सः भ्रातरंभरतंअस्वजतआलिलिंगतस्मिन्रामेभक्त्याऽपोढःपरिहृतःपितृराज्यमहाभिषेकोयेन

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र·टी· इद्धाजनिताऽऽस्त्रानने विक्रियाविद्धतिर्येषां तान् अतएव प्ररोहैः शाखावलंबिभिः अधोमुखमूलैर्जटिलान् जटावतः स्तक्षान्न्यग्रोधानिव स्थितान् प्रणतान् मंत्रिवृद्धान् अशु

स·१३ भैः कृपार्द्रैः दृष्टिपातैर्वार्त्तस्य वृत्तांतस्यानुयोगेन कुशलप्रश्नेन मधुराक्षरया वाचा अन्वग्रहीत् अनुगृहीतवान् ७१ दुर्जातेति· अयं मे दुर्जातवंधुरापद्बंधुः दुर्जातं व्यसनं प्रो

१०९ क्तमितिविश्वः ऋक्षहरीश्वरः सुग्रीवः एषः समरेषु पुरःप्रहर्त्ता पौलस्त्यो विभीषण इत्यादृतेन आदरवता कर्त्तरि क्तः रघूणां नंदनेन रामेण कथितौ उभौ सुग्रीवविभीषणौ ल

क्ष्मणमनुक्रमं पितृवृक्ष्य विहाय आलिंगनादिभिः संभाव्य भरतः ववंदे ७२ सौमित्रिणेति तदनु सुग्रीवादिवन्दनानन्तरं स भरतः सौमित्रिणा संसस्त्जे संसर्गं प्राप संगतः

सृजविसर्गे दैवादिकात् कर्त्तरि लिट् नम्रशिरसं प्रणतं चैनं सौमित्रिमुत्थाप्य भृशं गाढमालिलिंग किंकुर्वन् रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणैः कर्कशेनास्य सौमित्रेरुरस्थलेन।

अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातैर्वार्त्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ७१ दुर्जातवंधुरयमृक्षहरीश्वरो मे पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्त्ता इत्या-

दृतेन कथितौ रघुनंदनेन व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ७२ सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैनमुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिंग॥ ॥

रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन क्लिश्यन्निवाऽस्य भुजमध्यमुरस्थलेन ७३ रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेंद्रान्।

तेषु क्षरत्सु वहुधा मदवारिधाराः शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ७४ सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां भेजे रथान् दशरथप्रभवानुशिष्टः।

भुजमध्यं स्वकीयं क्लिश्यन्निव पीडयन्निव क्लिश्नातिरयं सकर्मकः क्लिश्नाति भुवनत्रयमिति दर्शनात् ननु रामायणे ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंततः अभिवंद्य ततः प्री

तो भरतो नाम चाब्रवीदिति भरतस्य कानिष्ठ्यं प्रतीयते किमर्थं ज्येष्ठ्यमवलंब्य क्रमं जेवेन श्लोको व्याख्यातः सत्यं किंतु रामायणश्लोकार्थष्टीकाकारैरुक्तः श्रूयतां ततो लक्ष्म

णमासाद्येत्यादिश्लोके आसादनं लक्ष्मणवैदेह्योः अभिवंदनं तु वैदेह्या एव अन्यथा पूर्वोक्तं भरतस्य ज्येष्ठ्यं विरुध्येतेति ७३ रामेति तदानीं हरिचमूपतयः रामाज्ञया मनु

ष्यवपुः कृत्वा गजेंद्रान् आरुरुहुः वहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु वर्षत्सु तेषु गजेंद्रेषु ते कपियूथनाथाः शैलाधिरोहणसुखानि उपलभिरे अनुवभूवुः ७४ सानुप्लव इति।

सानुप्लवः सानुगः अभिसारस्त्वनुसरः सहायोनुप्लवोऽनुग इति यादवः क्षणदाचराणां प्रभुर्विभीषणोपि प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जनकः दशरथः प्रभवो यस्य स दशर राम·

थप्रभवः रामः तेनानुशिष्टः आज्ञप्तः सन् रथान् भेजे तानेव विशिनष्टि ये रथा मायाविकल्परचितैः संकल्पविशेषनिर्मितैरपि तदीयैर्विभीषणीयैः स्यंदनैः रथैः तुलित १०९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कृत्रिमभक्तिशोभाः नभवंतितुलितासमीकृतासदृशीकृताकृत्रिमाक्रियया निर्वृत्ताभक्तीनांशोभायेषांतेतथोक्ताःनभवंति त्रेपितत्साम्यंनलभंतइत्यर्थः कृत्रिमेत्यत्रद्वित
क्रिःप्रत्ययःत्रेर्मम्नित्यमितिमप्प्रत्ययः ७५ भूयइति· ततोरघुपतिः सावरजोभरतलक्ष्मणसहितःसन्विलसत्पताकंकामेनइच्छानुसारेणगतिर्यस्यतद्विमानंभूयःपु
नरपितारापतिश्चंद्रोदोषाभवंदोषानतंसायंचिरंपाह्लोप्र गेव्ययेत्यादिनादोषाशब्दादव्ययात्त्युप्रत्ययः बुधबृहस्पतिभ्यांयोगेनदृश्यःदर्शनीयःतरलविद्युत्त्वंचवा
लतडिद्वदभ्रंदमिवअध्यास्तअधिष्ठितवान् ७६ तत्रेति· तत्रविमानेजगतामीश्वरेणादिवराहेराप्रलयादुर्वीमिववर्षात्ययेनशरदागमेनअभ्रघनात् मेघसंघातद्इंदो
रु चंद्रिकामिवरामेणदशकंठस्यवक्रचक्रसंकटं तस्मात्सुहृतांधृतिमतींसंतोषवतींमैथिलसुतांसीतांभरतोववंदे ७७ लंकेश्वरेति· लंकेश्वरस्यरावणस्यप्रणतीनांभं
मायाविकल्परचितैरपियेनदीयैर्नस्यंदनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ७५ भूयस्ततोरघुपतिर्विलसत्पताकमध्यास्तकामगतिसावरजोविमा
नं दोषातनंबुधबृहस्पतियोगदृश्यस्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रकूटं ७६ तत्रेश्वरेणजगतांप्रलयादिवोर्वीवर्षात्ययेनरुचिमभ्रघनादिवेंदोः रामेणमैथिलसुतांदशकंठकृच्छ्रात्प्रत्युद्धृतांधृतिमतींभरतोववंदे ७७ लंकेश्वरप्रणतिभंगदृढव्रतंतद्वन्द्यंयुगंचरणयोर्जनका।
त्मजायाः ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलंचशिरोऽस्यसाधोरन्योन्यपावनमभूदुभयंसमेत्य ७८ क्रोशार्द्धंप्रकृतिपुरःसरेणगत्वाकाकुत्स्थःस्तिमि।
तजवेनपुष्पकेन शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यःसाकेतोपवनमुदारमध्युवास ७९ ॥ ❁ ॥इतिश्रीरघुवंशेमहाकाव्येकालिदासकृतौ।
दंडकाप्रत्यागमोनामत्रयोदशःसर्गः १३ ॥ ❁ ॥ गेननिरासेनदृढव्रतमखंडितयातिव्रत्यंतत्तदेववंद्यंतज्जनकात्मजायाश्चरणयोर्युगंज्येष्ठानुवृत्त्याजटि
लंजटायुक्तंसाधोःसज्जनस्यास्यभरतस्यशिरश्चेत्युभयंसमेत्यमिलित्वाअन्योन्यस्यपावनंशोधकमभूत् ७८ क्रोशेति· आर्यःपूज्यःकाकुत्स्थोरामःप्रकृतयःप्रजाः
पुरःसरायस्यतेनस्तिमितजवेनमंदवेगेनपुष्पकेणक्रोशार्द्धंपरिमाणविशेषःक्रोशार्द्धंक्रोशैकदेशंगत्वाशत्रुघ्नेनप्रतिविहिताःसज्जिताःउपकार्याःपटभवनानियस्मिन्
स्मिन्ततउदारंऔदार्यगुणयुक्तमतिमहतइत्यर्थःउदारोदातृमहतोरित्यमरःसाकेतस्यअयोध्यायाउपवनमध्युवासाधितष्ठौसाकेतःस्यादयोध्यायांकोसलानं।
दिनीतथेतियादवः ७९ ॥ ❁ ॥इतिश्रीमल्लिनाथसूरिविरचितायांरघुवंशटीकायांसंजीवितीसमाख्यायांत्रयोदशःसर्गः १३ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ श्रीगणेशायनमः संजीवनंमैथिलकन्यकायाः सौंदर्यसर्वस्वमहानिधानं शशांकपंकेरुहयोः समानंरामस्यवंदेरमणीयमास्यं १ भर्तुरिति॥ अथअयोध्योपवनवासानन
स॰ १४ रम् दाशरथीरामलक्ष्मणौ उपप्लुतरोगअयपदक्षस्य उपप्लुआश्रयइतिनिपातः तस्यछेदात्व्रतत्योलतेइववल्ल्योनुव्रततिर्लतेत्यमरः भर्तुःदशरथस्यप्रणाशात्शोचनी
११० यंदशांतरंअवस्यांतरं अवस्थायांचवल्लांतेस्याद्दशापीतिविश्वः प्रपन्नेप्राप्ते जनन्यौकौसल्यासुमित्रेतत्रसाकेतोपवनेसमंयुगपदपश्यतां दृशेःकर्तरिलङ् १ उभावि
ति॰ यथाक्रमंस्वस्वमातृपूर्वकंप्रणतौनमस्कृतवंतौहतारीहतशत्रुकौविक्रमेणपराक्रमेणशोभेतेविक्रमशोभिनौविक्रमेणशोभमानौविक्रमशालिनौतावुभौरामल
क्ष्मणौउभाभ्यांमातृभ्यांअस्त्रैः अश्रुभिःअंधतगाहेतुना अस्त्रमश्रुचशोणितंइतिविश्वः विस्पष्टंनदृष्टौ किंतुसुतस्पर्शेनयत्सुखंतस्योपलंभादनुभवात्ज्ञातौ। २॥
श्रीगणेशायनमः भर्तुःप्रणाशादथशोचनीयंदशांतरंतत्रसमंप्रपन्ने अपश्यतांदाशरथीजनन्योछेदादिवोपप्लुतरोरव्रतत्यौ १ उभावुभा
भ्यांप्रणतौहतारीयथाक्रमंविक्रमशोभिनौतौ विस्पष्टमस्रांधतयानदृष्टौज्ञातौसुतस्पर्शसुखोपलंभात् २ आनंदजःशोकजमश्रुवा
ष्पस्तयोरशोतंशिशिरोबिभेद गंगासरय्वोर्जलमुष्णतप्तंहिमाद्रिनिष्यंदइवावतीर्णः ३ तेपुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गानार्द्रानिवांगेसदयंस्पृशं
त्यौ अपीप्सितंक्षत्रकुलांगनानांनवीरसूशब्दमकामयेताम् ४ क्लेशावहाभर्तुरलक्षणाहंसीतेतिनामस्वमुदीरयंती स्वर्गप्रतिष्ठस्यगुरो
र्महिष्यावभक्तिभेदेनवधूर्ववंदे ५ उत्तिष्ठवत्सेननुसानुजोसौवृत्तेनभर्ताशुचिनातवैव॥ ६ आनंदजइति॰ तयोर्मात्रोःआनंदजःआनन्दाद्जनोतिआ।
नन्दजःशिशिरोबाष्पःशोकजमश्रोतमुष्णमश्रुउष्णतप्तंग्रीष्मतप्तंगंगासरय्वोर्जलंकर्मअवतीर्णोहिमाद्रेर्निष्यंदोनिर्झरइवविभेद आनंदेनशोकस्तिरस्कृतइत्यर्थः ३
तेइति तेमातरौपुत्रयोरंगेशरीरेनैर्ऋतशस्त्राणांराक्षसशस्त्राणांमार्गान्व्रणान् आर्द्रानूसरसानिवसदयंदयायुक्तंस्पृशंत्यौक्षत्रकुलांगनानांईप्सितमिष्टमपिवीर
सूर्वीरमातेति॰शब्दंनाकामयेतांवीरप्रसवोदुःखहेतुरितिभावः ४ क्लेशावहेति॰ आवहतीत्यावहाभर्तुःक्लेशावहाक्लेशकारिणी अतएवअलक्षणाऽहंसीतेतिस्वन्नामउ
दीरयंतीस्वर्गःप्रतिष्ठाआस्पदंयस्यतस्यस्वर्गस्थितस्यगुरोःश्वशुरस्यमहिष्योश्वश्र्वौवधूःस्नुषासीतावधूःस्नुषावधूर्जायेत्यमरः अभक्तिभेदेनववंदेस्वर्गप्रतिष्ठस्ये। राम॰
त्यनेनश्वश्रूवैधव्यदर्शनदुःखंसूचि तं ५ उत्तिष्ठेति॰ननुवत्सेउत्तिष्ठअसौसानुजोभर्तातवैवशुचिनावृत्तेनमहत्कृच्छ्रंदुःखंतीर्णःतीर्णवान्इतिप्रियार्हातांवधूंप्रिय ११०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मम्यमिथ्यासत्यं — तेष्वश्वौ ऊचतुः उभयं दुर्वचमिति भावः ६ अथेति · अथ जनन्योरानंदजैरानंदवाष्पैः प्रारब्धप्रक्रांतं रघुवंशकेतोः रामस्य अभिषेकं अमात्य
वृद्धास्तीर्थेभ्यो गंगाप्रमुखेभ्य आहृतैरानीतैः कांचनकुंभतोयैर्निर्वर्तयामासुः निष्पादयामासुः ७ सरिदिति · रक्षःकपींद्रैः सरितो गंगाद्याः समुद्रान्पूर्वादीन्सरसी
मानसादीश्च गत्वा उपपादितानि उपनीतानि जलानि जिष्णोर्जयनशीलस्य ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति ग्स्नुप्रत्ययः तस्य मूर्ध्नि विन्ध्यस्य विंध्याद्रेः मेघप्रभवाम्बु आपइ
व अपतन् ८ तपस्वीति · यो रामस्तपस्विवेषक्रिययापि तपस्विवेषरचनयापि सुतरां अत्यन्तम् प्रेक्षणीयस्तावत् दर्शनीयो वभूव तस्य रामस्य राजेंद्रनेपथ्यविधा
नेन राजेन्द्रवेषरचनया या शोभा उदिता सा पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा पुनरुक्तदोषा सा तु द्विगुणा आसीत् ९ स इति · स रामः ससैन्यः तूर्यस्वनैरानंदितपौरवर्गः सन् मू

रुद्धमहत्तीर्णाइति प्रियार्हो तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ६ अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानंदजलैर्जनन्योः निर्वर्तयामासुरमात्य
वृद्धास्तीर्थाहृतैः कांचनकुंभतोयैः ७ सरित्समुद्रान्सरसीश्च गत्वा रक्षःकपींद्रैरुपपादितानि तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विंध्यस्य मेघप्र
भवा इवापः ८ तपस्विवेषक्रिययापि तावत्यः प्रेक्षणीयः सुतरां वभूव · राजेंद्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा ९ स
मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यः तूर्यस्वनानंदितपौरवर्गः विवेश सौधोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् १० सौमित्रिणा सावरजेन
मंदमाधूतवालव्यजनो रथस्थः धृतातपत्रो भरतेन साक्षादुपायसंघात इव प्रवृद्धः युग्मं ११ प्रासादकालागरुधूमराजिस्तस्याः पुरो वा
युवशेन भिन्ना वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवावभासे १२ श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषां कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम् ॥ ६ ॥

लैर्भवा मौलाः मंत्रिवृद्धाः तैर् रक्षोभिः हरिभिश्च सह सौधेभ्यः उद्गता लाजवर्षा यस्यां तां मुत्तोरणामन्वयराजधानीं विवेश प्रविष्टवान् १० युग्मं सौमित्रिणेति · सावरजेन शत्रु
घ्नयुतेन सौमित्रिणा मंदमाधूते वालव्यजने चामरे यस्य स रथस्थो भरतेन धृतातपत्रः एवं चतुर्व्यूहो रामः प्रवृद्धः साक्षादुपायानां सामादीनां संघातः समष्टिरिव विवेशेति पूर्वे
णा संवंधः ११ प्रासादेति · वायुवशेन भिन्ना प्रासादेभ्यः कालागरुधूमः तस्य राजीरेखा वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन रामेण स्वयं मुक्ता तस्याः पुरः पुर्याः वेणिरिव आवभासे पु
रोपि पतिव्रतानां समाधिरुक्तः न प्रोषिते तु संस्कुर्यान्न वेणीं च प्रमोचयेदिति हारीतः १२ श्वश्रूजनेति · श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषां कृतसौम्यनेपथ्यां कल्पदेशेन पथ्यमि

र.टी. कर्णीरथः स्त्रीयोग्यो ऽल्परथः ——— कर्णीरथप्रवहण ——— मितियादवः तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां साकेतनार्यः प्रासादवातायनेषु दृश्यबंधैः लक्षपुटैरंज
प्र.१४ लिभिः प्रणेमुः १३ स्फुरदिति स्फुरत्प्रभामंडलामनुसूयं अनुसूयायाः दत्तं शाश्वतं सदाजनं अंगरागं बिभ्रती सा सीता भर्त्रा स्वपूर्वैः शुद्धेति संदर्शिता पुनर्वह्निगतेव राज १४
१११ वेश्मानीति सुहृदोभावः सौहार्दं सौजन्यं हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्येत्युभयपदवृद्धिः तस्य निधिः सौहार्दनिधिः रामः सुहृद्भ्यः सुग्रीवादिभ्यः परिवर्हवंति उपकरणवंति
वेश्मानि विश्राण्य दत्वा आलेख्यशेषस्य चित्रमात्रशेषस्य पितुर्वलिमत् पूजायुक्तं निकेतं गृहं वाष्पायमाणो वाष्पमुद्वमन् विवेश वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने इति क्यङ् प्र
त्ययः १५ कृतांजलिरिति तत्र निकेतने कृतांजलिः सन् रामः हे अम्ब नो गुरुः पिता स्वर्गः फलं यस्य न स्मात् सत्यात् नाभ्रश्यत न भ्रष्टवान् इति पदशेषानंतचिंत्यमानं।

प्रासादवातायनदृश्यबंधैः साकेतनार्योंजलिभिः प्रणेमुः १३ स्फुरत्प्रभामंडलमानुसूयं सा बिभ्रती शाश्वतमंगरागम् राजेंदुशुद्धेति पुनः स्व
पुवैः संदर्शिता वह्निगतेव भर्त्रा १४ वेश्मानि रामः परिवर्हवंति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः वाष्पायमाणो वलिमन्निकेतमालेख्यशे
षस्य पितुर्विवेश १५ कृतांजलिस्तत्र यदंब सत्यान्नाभ्रश्यत स्वर्गफलाद्गुरुर्नः तच्चिंत्यमानं सुकृतं तवेति जहार लज्जां भरतस्य मातुः
१६ तथैव सुग्रीवविभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः संकल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते क्रांता यथा चेतसि विस्मयेन १७ सभाजना
योपगतान्स दिव्यान्मुनीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिवृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८ ॥ ६ ॥ ६ ॥

विचार्यमाणं तव सुकृतं इत्येवंप्रकारेण भरतस्य मातुः कैकेय्याः लज्जां जहार अपानयत् राज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसाधनमित्यर्थः भरतग्रहणं तदपेक्षया।
पि कैकेय्यनुसरणद्योतनार्थम् १६ तथेति तथा सुग्रीवविभीषणादीन् संविधीयंत इति संविधाः भोग्यवस्तूनि कृत्रिमसंविधाभिः भोग्यवस्तुभिः तथा ते
नप्रकारेणोपाचरत् यथा संकल्पमात्रेण इच्छामात्रेणोदितसिद्धयस्ते सुग्रीवादयश्चेतसि विस्मयेन क्रांताः आक्रांताः १७ सभाजनायेति स रामः सभाजना
याभिवंदनाय उपगतान् दिविभवान् मुनीन् अगस्त्यादीन् पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः रावणस्य प्रभवादि जन्मादिकं स्वविक्रमे गौरवमुत्कर्षमादधानं वृत्तं तेभ्यो मुनिभ्यः राम.
शुश्राव श्रुतवान् विजितोत्कर्षाज्जेतुरुत्कर्ष इत्यर्थः १८ ॥ १११

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रतीति· तपोधनेषु मुनिषु प्रतियातेषु प्रतिनिवृत्त्य गतेषु सत्सु सुखाद् विज्ञात एव गतोऽर्द्धमासो येषां तान् अनंतरं सीताया: स्वहस्तेनोपहृता दत्ता अग्रपूजा उत्तमसंभा
वनायेभ्यस्तान् एतेन सौहार्दातिशय उक्त: रक्ष:कपीन्द्रान् रामो विससर्ज विसृष्टवान् १९ तच्चेति· आत्मचिंतासुलभं स्वेच्छामात्रलभ्यं सुरारे: रावणस्य जीवितेन स
ह हृतं दिव: पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं पुष्पकं भूय: पुनरपि कैलासनाथस्य कुबेरस्य उद्वहनाय अन्वमंस्त अनुज्ञातवान् मन्यतेर्लुङ् भूयो ग्रहणेन पूर्वमप्येतत्कौ।
बेरमेवेति सूच्यते· २० पितुरिति· राम एवं पितुर्नियोगात् शासनात् वनवासं निस्तीर्य अनंतरं प्रतिपन्नराज्य: सन् धर्मार्थकामेषु यथा तथैवावरजेष्वनुजेषु।
समां वृत्तिं प्रपेदे अवैषम्येन व्यवहृतवानित्यर्थ: २१ सर्वास्विति· स रामो वत्सलत्वात् स्निग्धत्वात् नतु लोकप्रतीत्यर्थम् स्निग्धस्तु वत्सल इत्यमर: सर्वासु मातृ

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगतार्द्धमासान् सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान् रक्ष:कपींद्रान् विससर्ज राम: १९ तच्चात्मचिंतासुलभं वि
मानं हृतं सुरारे: सह जीवितेन कैलासनाथोद्वहनाय भूय: पुष्पं दिव: पुष्पकमन्वमंस्त २० पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं निस्तीर्य राम: प्रतिपन्न
राज्य: धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् २१ सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात् स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् षडाननापीतप
योधरासु नेता चमूनामिव कृत्तिकासु २२ तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान् तेनास लोक: पितृमान् विनेत्रा तेनैव
शोकापनुदेन पुत्री २३ स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा उपस्थितश्चारुवपुस्तदीयं कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या २४

घपि निर्विशेषप्रतिपत्ति: तुल्यसत्कारश्चासीत् कथमिव चमूनां नेता षण्मुख: षड्भिराननैरापीता: पयोधरा: स्तना: यासां तासु कृत्तिकास्विव २२ तेनेति· लोको लो
भपराङ्मुखेन वदान्येन तेन रामेणार्थवान् धनिक: आस बभूव तिङंतप्रतिरूपकमव्ययमेतत्· विघ्नेभ्यो भयं घ्नता नुदता तेन क्रियावान् अनुष्ठानवान् विनेत्रा निया
मकेन तेन पितृमान् पितृवन्निष्पन्न इत्यर्थ: शोकमपनुदतीति शोकापनुद: सुखस्याहर्त्ता तु द: शोकयोरपरिमृजापनुदोरिति कप्रत्यय: तेन पुत्री पुत्रवानास पुत्रवदानंद
यतीत्यर्थ: २३ स इति· स राम: काले अवसरे पौराणां कार्याणि प्रयोजनानि समीक्ष्य विदेहाधिपतेर्दुहित्रा सीतया उपभोगोत्सुकया अत एव तदीयं सीतासंबंधि चारु
वपु: कृत्वा स्थितया लक्ष्म्येवोपस्थित: संगत: सन् रेमे उपस्थानं तु संगतिरिति यादव: २४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नयोरिति॰ चित्रवत्सु वनवासस्थानेषु इव वस्तुषु प्रसुयथा प्रार्थितं॰ यथेष्टमिंद्रियार्थानिंद्रियविषयान् शब्दादीन् आसेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोः सीतारामयोः दंडकेषु दं
डकारण्येषु प्राप्तानि दुःखानि अपि विरहविलापान्वेषणादीनि संचिंत्यमानानि स्मर्यमाणानि सुखानि अभूवन् स्मारकं तु चित्रदर्शनमिति द्रष्टव्यं २५ अथेति॰ ।
अथ सीतायाः अधिकस्निग्धविलोचनेन अत्यंतमसृणलोचनेन ——— नशरखंडणविशेषवत् पांडुरेण अत एवानक्षरमवाग्व्यापारं यथा भवति तथा व्यंजितं दोहदं ग
र्भोयेन तेन मुखेन परिणेतुः पत्युरानंदयित्री आसीत् २६ तामिति॰ प्रतीतो गर्भज्ञानवान् रमयतीति रमणः प्रियां कृशांगयष्टिं वर्णांतरेण नीलिम्ना आक्रांतप
योधरां विलज्जमानां तां रामां रहसि अंकं आरोप्य अभिलाषं मनोरथं पप्रच्छ एतच्च दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयादित्याशंकया इत्यादि स्यनुसंधे
नयोर्यथा प्रार्थितमिंद्रियार्थानासेदुषोः सद्मसु चित्रवत्सु प्राप्तानि दुःखान्यपि दंडकेषु संचिंत्यमानानि सुखान्यभूवन् २५ अथाधिकस्नि
ग्धविलोचनेन मुखेन सीता शरपांडुरेण आनंदयित्री परिणेतुरासीदनक्षरव्यंजितदोहदेन २६ तामंकमारोप्य कृशांगयष्टिं वर्णांतराक्रांत
पयोधराग्रां विलज्जमानां रहसि प्रतीतः पप्रच्छ रामां रमणोभिलाषम् २७ सा दष्टनीवारबलीनि हिंस्रैः संबद्धवैखानसकन्यकानि इ
येष भूयः कुशवंति गंतुं भागीरथीतीरतपोवनानि २८ तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरस्तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः आलोकयिष्यन्मुदितामयो
ध्यां प्रासादमभ्रंलिहमारुरोह २९ ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः पुरोपकंठो
पवनानि रेमे ३०
यं २७ सेति॰ सा सीता हिंस्रैर्दष्टानीवारस्य वलयो येषु तानि तिर्यभिः शुकादिदानं बलिः संबद्धाः कृतसंबंधाः कृतसख्या वैखा
नसानां कन्यकायेषु तानि कुशवंति भागीरथीतीरतपोवनानि भूयः पुनरपि गंतुमियेष अभिललाष २८ तस्या इति॰ रघुप्रवीरो रामः तस्यै सीतायै तत्पूर्वोक्तं ईप्सि
तं मनोरथं प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरैः सत्कालोचितैरनुयातः सन्मुदितामयोध्यामालोकयिष्यन् अभ्रंलेढीत्यभ्रंलिहमभ्रंकषं प्रासादमारुरोह वहाभ्रेलिहः इति
खश्प्रत्ययः अरुर्द्विषदिति मुमागमः २९ ऋद्धापणमिति॰ स रामः ऋद्धाः समृद्धाः आपणाः पण्यभूमयो यस्मिन् तं राजपथं नौभिः समुद्रवाहिनीभिः
विगाह्यमानां सरयूं च पौरैः विलासिभिः अध्युषितानि पुरोपकंठोपवनानि च पश्यन् रेमे ॥ ३० ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विलासिन्यश्च विलासिनश्च विलासिनः पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः ३० सइति वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठः विशुद्धवृत्तः सर्पाधिराजः शेषः तद्वद्दूरुभुजो यस्य सः विजितारिभ
द्रो विजितारिश्रेष्ठः सरामः स्ववृत्तं उद्दिश्य भद्रं भद्रनामकं अपसर्पं च रं किंवदंतीं जनवादं पप्रच्छ अपसर्पश्चरस्पशः किंवदंती जनश्रुतिरित्यमरः ३१ निर्बंधेति नि
र्बंधेन आग्रहेण पृष्टः सोपसर्पः जगाद किमिति हे मानवदेव रक्षोभवने उषितायाः स्थितायाः देव्याः सीतायाः परिग्रहात् स्वीकारात् अन्यत्र इतरांशे तवर्जयित्वा इत्यर्थः
त्वदीयं सर्वं चरितं पौराः स्तुवंति ३२ कलत्रेति एवं किल कलत्रनिंदया गुरुणा दुर्वहेण कीर्तिविपर्ययेण अपकीर्त्या अभ्याहतं वैदेहिबंधो वैदेहिवल्लभस्य बंधुर्भ
र्तेरितामन्यवेइत्यमरः ड्वापो संज्ञाच्छंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वः कालिदासइतिवत् हृदयं अयो घनेन अभ्याहतं अभिन्नं अयइव विददे्र विदीर्णं कर्त्तरिलिट्
सकिंवदंतीं वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः सर्पाधिराजोरुभुजोपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ३१ निर्बंधपृष्टः सजगाद सर्वं स्तुवं
ति पौराश्चरितं त्वदीयं अन्यत्र रक्षोभवनोषितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ३२ कलत्रनिंदागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण।
अयोघनेनायइवाभितप्तं वैदेहिबंधोर्हृदयं विददे्र ३३ किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषामुत संत्यजामि इत्येकपक्षाश्रयविक्लव।
त्वादासीत्सदोलाचलचित्तवृत्तिः ३४ निश्चित्य चानन्यनिवृत्तिवाच्यं त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् अपि स्वदेहात्किमुतेंद्रियार्थाद्यशोध
नानां हि यशोगरीयः ३५ ससन्निपात्यावरजान्हतौजास्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुवाचवा
क्यं ३६ ३३ किमिति आत्मनो निर्वादोपवाद एव कथा तां उपेक्षे किं उत अदोषां साध्वीं जायां संत्यजामि किं उभयत्रापि इत्येकपक्षस्याश्रयं ९९ ३६
पक्षाश्रयेऽन्यतरस्य पक्षस्य परिग्रहे विक्लवत्वाद परिच्छेदकत्वात् सरामो दोलाइव चला चित्तवृत्तिर्यस्य स आसीत् ३४ निश्चित्येति किंच वाच्यमपवादं अन्येन त्यागा
तिरिक्तोपायेन निवृत्तिर्यस्य नास्ति तदनन्यनिवृत्ति निश्चित्य पत्न्याः त्यागेन परिमार्ष्टुं परिहर्त्तुमैच्छत् तथाहि यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशोगरीयः गुरुतरं इंद्रि
यार्थात् स्रक्चंदनवनितादेरिंद्रियविषयात्किंपुनरिति किमुत नवत्ययं पंचमीविभक्ते उभयत्रापि पंचमी सीताचेंद्रियार्थएव ३५ सइति हतौजा निस्तेजस्कः सरामः तस्य
रामस्य विक्रियादर्शनेन लुप्तहर्षान् अवरजान् सन्निपात्य संगमय्य आत्मा आश्रयं स्वविषयकं कौलीनं निंदां तेभ्य आचचक्षे पुनरिदं वाक्यमुवाच च ॥ ३६ ॥ ९६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. राजर्षीति रवेः प्रसूतिर्जन्मयस्य तस्य राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचेः सद्वृत्तात् शुद्धात्मनो मत्सकाशाद्दर्पणस्य पयोदवातादिवांभःकणादित्यर्थः कीदृशोयंकलंकः उप।
स.१४ स्थितः प्राप्तः पश्यत ३७ पौरेष्विति सोहमपां तरंगेषु तैलविंदुमिव पौरेषु वहुलीभवंतं प्रसरंतं स एव पूर्वं यस्य तत्पूर्वमवर्णमपवादं अवर्णाक्षेपनिर्वाद इत्यमरः द्वि
११३ पेंद्रः आलानकमेवआलानिकं विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् अथवा आलानं वंधनं प्रयोजनमस्येति आलानिकं प्रयोजनमिति ठक् स्थाणुस्तंभमिव चूतं वृक्ष इतिवत्सामा
न्यविशेषाभावात् अपौनरुक्त्यमूह्यं द्रष्टव्यं सोढुं नेशे न शक्नोमि ३८ तस्येति तस्यावर्णस्यापनोदाय फलाप्रवृत्तौ अपसोत्सुतौ उपस्थितायां सत्यामपि निर्व्यपेक्षो निःस्पृहः
सन् वैदेहसुतां पुरस्तात् पूर्वं पितुराज्ञया समुद्रनेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिः तामिव त्यक्ष्यामि ३९ ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्याह अवैमीति एवं भूतामनघां सा।

राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोयं मत्तः सदाचारशुचेः कलंकः पयोदवातादिव दर्पणस्य ३७ पौरेषु सोहं बहुलीभवंतं।
मपां तरंगेष्विव तैलविंदुं सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ३८ तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि
निर्व्यपेक्षस्त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ३९ अवैमि चैनामनघेति किंतु लोकापवादो वलवान्मतो मे छाया हि भूमेः
शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ४० रक्षोवधांतो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय अमर्षणः शोणितकांक्षया किं प।
दा स्पृशंतं दशति द्विजिह्वः ४१ तदेष सर्गः करुणार्द्रचित्तैर्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः यद्यर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान्प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ४२
इत्युक्तवंतं जनकात्मजायां नितांतरूक्षाभिनिवेशमीशं॥ अवैमीति अवैमि किंतु मे मम लोकापवादः वलवान् मतः कुतः हि यस्मात्प्रजाभिः भूमेः छाया प्रतिविंवं
शुद्धिमतो निर्मलस्य शशिनो मलत्वेन कलंकत्वेनारोपिता अतो लोकापवाद एव वलवानित्यर्थः ४० रक्ष इति किं मे रक्षोवधांतः प्रयासो व्यर्थो न किंतु स वैरप्रतिमोच
नाय वैरशोधनाय निर्यातनं वैरशुद्धावित्यमरः तथाहि अमर्षणोऽसहनो द्विजिह्वः सर्पः पदा पादेन स्पृशंतं पुरुषं शोणितकांक्षया दशति किं न किंतु वैरनिर्यातनायेत्य
र्थः ४१ तदिति तत्तस्मादेष मे सर्गः निश्चयः सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु इत्यमरः करुणार्द्रचित्तैर्भवद्भिर्न प्रतिषेधनीयः निर्हृतं निर्गतं वाच्यमेव शल्यं राम.
येषां तान् प्राणान् मया चिरं धारयितुं धारणं कारयितुं वो युष्माकं अर्थिता अर्थित्वं इच्छा यद्यस्तीति शेषः ४२ इतीति इत्युक्तवंतं जनकात्मजायां विषये नितांतरूक्षा ११३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भिनिवेशं अतिक्रम्य अग्रहं ईशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चनापि निषेद्धुं निवारयितुं अनुमोदितुम् अनुवर्तयितुं वा शक्तो नासीत् पक्षद्वयस्यापि प्रबलत्वादित्यर्थः ४३ स इति । लो
कत्रयगीतकीर्तिः यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणाग्रजः स रामो निदेशे स्थितं आज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोक्य हे सौम्य सुभगे त्वां भाष्य एवं कुभरतशत्रुघ्नाभ्यां विना कस्मात्
दिदेश आज्ञापयामास ४४ प्रजावतीति । दोहदो गर्भिणीमनोरथः तच्छंसिनी तेन तव प्रजावती । प्रजावती भ्रातृजाया त्वमरः तपोवनेषु स्पृहयालुरेव सस्पृहैव । स्पृहि
गृहीत्यादिना आलुच् प्रत्ययः सत्वं रथी सन् । तदपदेशेन दोहदमिषेण नेयां नेतव्यामेनां सीतां वाल्मीकेः पदं स्थानं प्रापय्य गमयित्वा । विभाषापः इत्ययादेशः त्यज ४५
स इति । पितुर्नियोगाच्छासनात् भार्गवेण जामदग्न्येन कर्त्रा । नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः मातरि द्विषतीव —— द्विषद्वत् । तत्र तस्येति वतिप्रत्ययः प्रहृतं प्रहारं स्मृ
नकश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धुमासीदनुमोदितुं वा ४३ स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः सौम्येति चाभाष्य यथार्थ
भाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ४४ प्रजावती दोहदशंसिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यज
एनाम् ४५ स शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वत् प्रत्यगृहीदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ४६ अथानुकू
लश्रवणप्रतीतामत्रस्नुभिर्युक्तधुरं तुरंगैः रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिमारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ४७ सा नीयमाना रुचिरान्प्रदेशान्प्रियंकरो
मे प्रिय इत्यनंदत् नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्त्रवृक्षम् ४८ जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्सव्येतरेण स्फुरता तदक्ष्णा
स्मृतवान् । भाषायां सदवसश्रुव इति क्वसुप्रत्ययः स लक्ष्मणस्तदग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत् । हि यस्माद्गुरूणामाज्ञा त्वविचारणीया ४६ अथेति । अथासौ लक्ष्मणः अनुकू।
लश्रवणेन प्रतीतां इष्टाकर्णनेन तुष्टां वैदेहसुतां अत्रस्नुभिरभीरुभिर्गर्भिणीवहनयोग्यैः त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुरिति क्नुप्रत्ययः तुरंगैर्युक्तधुरं सुमंत्रेण प्रतिप।
न्नरश्मिगृहीतप्रग्रहं रथं मारोप्य प्रतस्थे । ४७ सेति । सा सीता रुचिरान्प्रदेशान्नीयमाना प्राप्यमाणा सती मे मम प्रियः प्रियं करोतीति प्रियंकरः प्रियकारीत्यनंदत् क्षेम।
प्रियमद्रेऽण्चेति । चकारात् खच्प्रत्ययः तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां विहाय सद्यो सिपत्त्रवृक्षं जातं नाबुद्ध नाज्ञासीत् । बुध्यतेर्लुङ् । असिपत्त्रः खड्गाकारदलः को।
प्यपूर्वो वृक्षविशेषः असिपत्त्रो भवेत्कोषकारे च नरकान्तरे इति विश्वः आसन्नघातुक इति भावः ४८ जुगूहेति । पथि लक्ष्मणो यद्दुःखं तस्याः सीतायाः जुगूह प्रतिसं।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰टी॰ स॰१४ ११४

हतवान् तद्गुरु भाविभविष्यद्दुःखं अस्यं तलु प्रप्रियदर्शनं पश्यतेनस्फुरतासव्येतरेणदक्षिणेन अक्ष्णा अस्यै सीतायै अख्यातं स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः ४९ सेति सा सीता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेणोपगता आप्राप्त विषादं तदुद्भवात् सद्यः परिम्लानमुखारविंदा सती सावरजस्य सानुजस्य राज्ञो रामस्य शिवं भू।
यादिति अशंसे कारणैः अंतःकरणैः आशशंसे शंसतेः रपे क्षायामात्मनेपद मिष्यते अंतःकरणैरिति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायं पुनः पुनराशशंसे इत्यर्थः ५० गुरोरिति गु
रोर्नृपस्य नियोगात् साध्वीं वनितामसाज्या मित्यर्थः वनां ते विहाय स्व नृत्यस्य सुमित्रात नयो लक्ष्मणः दुरस्थाद्ग्रे स्थितत्पाजन्हो दुहित्र्या जाह्नव्या उच्छ्रितैर्वीचिहस्तैरवार्य
तइवस्व कार्यमाकुर्वित्यवार्यत इवेत्युत्प्रेक्षा ५१ रथादिति सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः सलक्ष्मणो यंत्रा सारथिना गृहीतवाहात् रथादवरुह्य भ्रातृजायां पुलिने अव।

अख्यातमस्यैगुरुभाविदुःखमस्यंतलुप्रप्रियदर्शनेन ४९ सादुर्निमित्तोपगताद्विषादात्सद्यःपरिम्लानमुखारविंदा राज्ञःशिवंसावरजस्य।
भूयादित्याशशंसेकरणैरवाह्यैः ५० गुरोर्नियोगाद्वनितांवनांतेसाध्वींसुमित्रातनयोविहास्यन् अवार्यतेवोच्छ्रितवीचिहस्तैर्जह्नोर्दुहित्रा
स्थितयापुरस्तात् ५१ रथात्सयंत्रानिगृहीतवाहात्तांभ्रातृजायांपुलिनेवतार्य गंगांनिषादाहृतनौविशेषस्ततारसंधामिवसत्यसंधः ५२
अथव्यवस्थापितवाक्कथंचित्सौमित्रिरंतर्गतबाष्पकंठः औत्पातिकंमेघइवाश्मवर्षंमहीपतेःशासनमुज्जगार ५३ ततोभिषंगानिल
विप्रविद्धाप्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिंधरित्रींलतेवसीतासहसाजगाम ५४ इक्ष्वाकुवंशप्रभवःकथंत्वांत्यजेदकस्मात्

तार्य आरोप्य निषादेन किरातेन आहृतनौविशेषः आनीतनौकः सन् गंगां भागीरथीं संधां प्रतिज्ञामिव ततार संधा प्रतिज्ञा मर्यादेत्यमरः ५२ अथेति अथ कथंचिद्व्य
वस्थापिता प्रकृतिमापादिता वाग्येन सोंतर्गतबाष्पः कंठो यस्य सः कंठस्तंभिताश्रुरित्यर्थः सौमित्रिर्महीपतेः शासनं उत्पाते भव औत्पातिकं मेघोश्मवर्षं शिलाव
र्षमिव उज्जगार उद्गीर्णवान् दारुणत्वेनावाच्यत्वादुज्जगारेत्युक्तम् ५३ ततइति ततोभिषंगः पराभवः ——— त्वभिषंगः पराभव इत्यमरः स एवानिलस्तेन विप्रविद्धा अभिहता
भ्रश्यमानानि पतंति आभरणान्येव प्रसूनानि यस्याः सा सीता लतेव सहसा स्वमूर्त्तिलाभस्य स्वशरीरलाभस्य प्रकृतिं ——— कारणं धरित्रीं जगाम भूमौ
पपातेत्यर्थः स्त्रीणामापदि मातैव शरणमिति भावः ५४ इक्ष्वाकिति इक्ष्वाकुवंशप्रभवो महाकुलप्रसूतिरित्यर्थः आर्यवृत्तः साधुचरितः पतिर्भर्त्ता त्वां अक ११४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्वयेत्यजेत। असंभावितमित्यर्थः इति संशयितेव संदिहानेव नाक्त्यागहेतुज्ञानावधेः मागित्यर्थः जनेरोक्षितिः तस्यै सीतायै प्रवेशं आत्मनीति शेषः न ददौ ५५ से
सेति। लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्छिता सा दुःखं न विवेद प्र
त्यागतासुः लब्धसंज्ञा सती अन्तः समतप्यत दुःखेनादह्यतेत्यर्थः तपेः कर्मणि लङ् कर्मकर्त्तरीति केचित्तन्न तपस्तपः कर्मकस्यैवेति यङ् नियमात् तस्याः सीतायाः सुमित्रा
त्मजयत्नलब्धः प्रबोधो मोहात्कष्टतरो दुःखदोऽभूत् दुःखदो नासंभवादिति भावः ५६ नचेति। आर्या साध्वी सा सीता वृजिना दृते एनसा विनापि कलुषं वृजिनैनो घमित्य
मरः अन्यारादितरर्तेइति पंचमी निराकरिष्णोर्निरासकस्य। अलंकृञ् इति इष्णुच् प्रत्ययः भर्तुः खर्णम् पवादं न चावदत् नैवावादीत् किंतु स्थिरदुःखभाजमात्मानमेव दुष्कृ

इतिक्षितिः संशयितेव तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ५५ सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतांतः तस्याः सुमित्रात्मजयत्नल
ब्धो मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ५६ न चावदद्भर्तुरवर्णमार्या निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेपि आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनःपुनर्दुष्कृतिनं नि
निंद ५७ आश्वास्य रामावरजः सतीं तामाख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ५८ सीता त
मुत्थाप्य जगाद वाक्यं प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव बिडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन भ्रात्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ५९ श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमे
ण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति ६० वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षं

निनमात्मानं पुनःपुनर्निनिंद ५७ आश्वास्येति। रामावरजो लक्ष्मणः सतीं साध्वीं तां सीतामाश्वास्य आख्यातः उपदिष्टो वाल्मीकेर्निकेतस्याश्रमस्य मार्गो येन स
तथोक्तः सन् निघ्नस्य पराधीनस्य अधीनो निघ्न आयत्त इत्यमरः मे भर्तृनिदेशेन स्वाम्यनुज्ञया हेतुना यद्रौक्ष्यं पारुष्यं तत् हे देवि क्षमस्वेति नम्रः प्रणतो बभूव ५८
सीतेति। सीता तं लक्ष्मणं उत्थाप्य वाक्यं जगाद किमिति। हे सौम्य साधो ते तव प्रीतास्मि चिराय चिरं जीव यद्यस्मात् बिडौजसा इन्द्रेण विष्णुरुपेन्द्र इवाग्रजेन ज्येष्ठेन भ्रात्रा त्व
त्वं परवान् परतंत्रोसि ५९ श्वश्रूजनमिति। सर्वं श्वश्रूजनमनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन् मत्प्रणाममुक्त्वेत्यर्थः विज्ञापय। किमिति। निषिच्यत इति निषेकं मयि
वर्तमानं स्थितं तत्सुतस्य प्रजानिषेकं गर्भं चेतसा अनुध्यायत शिवमस्त्विति चिंतयत इति ६० वाच्य इति। स राजा त्वया मद्वचनात् मद्वचनमिति कृत्वा ल्यब्लोपे प

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ चमौवाच्यः वक्तव्यः किमित्यतआह वन्हावित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः अक्ष्णोः समीपे समक्षं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः सामीप्यार्थे वा अव्ययीभावे शरदिति समासां
स॰१४ तः टच्प्रत्ययः समक्षमग्रे वन्हौ विशुद्धामपि मां लोकवादस्य मिथ्यापवादस्य श्रवणाद्धेतोरहासीरत्याक्षीरितियत्तच्छ्रुतस्य प्रख्यातस्य कुलस्य सदृशं किं न सदृ
११५ शमित्यर्थः यद्धा श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेतियोजना कामचार्यसीति भावः ६१ कल्याणेति अथवा कल्याणबुद्धेः सुधियः तव कर्त्तुर्मयि विषये यं त्यागो न काम
चारः इच्छया करणं तेषां कनीयः कामचारशंकापि न क्रियत इत्यर्थः किंतु ममैव जन्मांतरपातकानाम् प्रसह्योविपच्यत इति विपाकः फलमेव विस्फूर्जथुः अश
निनिर्घोषः स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोष इत्यमरः ६२ उपस्थितामिति पूर्वमुपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मीमपास्य मया सार्द्धं वनं प्रपन्नोसि प्राप्तोसि तत्तस्मात्तया लक्ष्म्या ति

मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ६१ कल्याणबुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शंकनीयः ममैव जन्मांतरपातका
नां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ६२ उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्द्धमसि प्रपन्नः त्वय्यास्पदं प्राप्य तयातिरोषात्सोढास्मि
न त्वद्भवने वसंती ६३ निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमा
ने ६४ किं वा तवात्यंतवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेस्मिन् स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमंतर्गतमंतरायः ६५ साहं तपः
सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये भूयो यथा मे जननांतरेपि त्वमेव भर्त्ता न च विप्रयोगः ६६ ।। ९९ रोषात्त्वद्भवने आस्पदं प्रतिष्ठां
आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः प्राप्य वसंती अहं सोढास्मि ६३ निशाचरेति निशाचररूपेणोपप्लुताः पीडिताः भर्त्तारो यासां ताः निशाचरोपप्लुतभर्तृकाः
नद्यृतश्चेति कप्प्रत्ययः तासां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् अनुग्रहात् शरण्या शरणसमर्था भूत्वा त्वयि दीप्यमाने प्रकाशमाने सत्येव शरणार्थमन्यं तप
स्विनं कथं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ६४ किं वा इति किं वा अत्यंतवसंबंधिना त्यंतेन पुनः प्राप्तिरहितेन वियोगेन मोघे निष्फलेस्मिन् हतजीविते तुच्छजीविते उपे
क्षां कुर्यां कुर्यामेव रक्षणीयं रक्षणार्हं मंतर्गतं कुक्षिस्थं त्वदीयं तेजः शुक्रं गर्भरूपं शुक्रं तेजो रेतसी च बीजवीर्येंद्रियाणि चेत्यमरः मे मम मांतरायो विघ्नो न स्याद्य राम॰
दि ६५ सेति साहं प्रसूतेरूर्ध्वं सूर्ये निविष्टदृष्टिः सती तया विधं तपश्चरितुं यतिष्ये यथा भूयः जन्मांतरेपि मे मम जननांतरेपि त्वमेव भर्त्ता विप्रयोगश्च स्यान्न ६६ ११५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नृपस्येति· वर्णानां ब्राह्मणादीनां आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च परिपालनं यत्स एव नृपस्य धर्मः श्चैत्र मनुना प्रणीतः उक्तः अतः कारणादेवं त्वया निर्वासितानि ष्कासिता
पि अहं तपस्विभिः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथा ऽवेक्षणीया कलत्र दृष्ट्य भावेपि वर्णाश्रम दृष्टिः सीतायां कर्त्तव्येत्यर्थः ६७ तथेति· तथेति तस्याः सीतायाः वा
चं प्रतिगृह्य अंगीकृत्य रामानुजे लक्ष्मणे दृष्टिपथं व्यतीते निक्रांते सति सा सीता व्यसनातिभारात् दुःखातिरेकान्मुक्तकंठं यथा स्यात्तथा वा गद्गदस्वरे त्यर्थः विग्ना भीता कु
ररीव उत्क्रोशीव· उत्क्रोश कुररी समाविस्मरः भूयो भृशं चक्रंद चुक्रोश ६८ नृत्यमिति· मयूराः नृत्यं विजहुः त्यक्तवंतः वृक्षाः कुसुमानि हरिण्य उपात्तान् दर्भान् इ
त्यर्थः तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने तुल्यदुःखत्वं प्राप्ते वनेपि अत्यंतं रुदितमासीत्· यथाराम गेहे पि इत्यपि शब्दार्थः ६९ तमिति· कुशेध्माहरणाय यातः कविर्वा

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनुना प्रणीतः निर्वासितांप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ६७ तथेति तस्याः प्रतिगृह्य
वाचं रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते सा मुक्तकंठं व्यसनातिभाराच्चक्रंद विग्ना कुररीव भूयः ६८ नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान्वि
जहुर्हरिण्यः तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यंतमासीद्रुदितं वनेपि ६९ तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः निषा
दविद्धांडजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ७० तमश्रुनेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलापाद्विरता ववंदे तस्यै मुनिर्दोहदलिंगदर्शी दा
श्वान्सुपुत्राशिषमित्युवाच ७१ जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा तन्मा व्यथिष्ठा विषयांतरस्थं प्राप्तासि वैदेहि पितु निकेतम्॥ ७२॥

ल्मीकिः रुदितानुसारी सन् तां सीतामभ्यगच्छत् अभिगमनं चक्रे दयालुतयेत्याह निषादेति निषादेन व्याधेन विद्धस्यांडजस्य क्रौंचस्य दर्श
नेनोत्थः उत्पन्नो यस्य शोकः श्लोकत्वमापद्यत श्लोकरूपेणावोचदित्यर्थः स च श्लोकः पठ्यते मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः यत्क्रौंचमिथुनादे
कमवधीः काममोहितमिति तिरश्चामपि दुःखं न सेहे किमुतास्मदेषामिति भावः ७० तमिति· सीता विलापाद्विरता सती नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिबंधकमश्रु प्रमृज्य तं मु
निं ववंदे दोहदलिंगदर्शी गर्भचिह्नदर्शी मुनिस्तस्यै सीतायै सुपुत्राशिषं तत्प्राप्तिहेतुभूतां दाश्वान् दत्तवान् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच· दाश्वान् साह्वान्मी॥
ढ्वांश्चेति क्वसंतो निपातः ७१ जान इति· त्वां मिथ्यापवादेन क्षुभितेन भर्त्रा विसृष्टां त्यक्तां प्रणिधानतः समाधि दृष्ट्या जाने· हे वैदेहि विषयांतरस्थं देशांतरस्थं पितु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ स॰१४ ११६ जनकस्यैव निकेतं गृहं प्राप्स्यसि । तत्तस्मान्माव्यथिष्ठाः माशोचीः व्यथेर्लुङ् नमाङ्योगे इत्यडागमप्रतिषेधः भर्त्रोपेक्षितानां पितृगृहे वासएवोचित इति भावः ७२ उत्खातेति
उत्खातलोकत्रयकण्टकेपि रावणादिकण्टकोद्धरणेन सर्वलोकोपकारिण्यपीत्यर्थः सत्यप्रतिज्ञेपि सत्यसंधेप्यविकत्थनेपि अश्लाघिन्यपि त्वां प्रत्यकस्मादकारणात्क
लुषप्रवृत्तौ गर्हितव्यापारे भरताग्रजे मे मन्युः कोपोस्त्येव सर्वगुणाच्छादको यं दोष इत्यर्थः सीतानुनयार्थोयं रामोपलंभः ७३ तवेति । उरुकीर्तिस्तव श्वशुरो दशर
थो मे सखा ते पिता जनकः सतां विदुषां भवोच्छेदकरः ज्ञानोपदेशादिना संसारदुःखध्वंसकारी त्वं पतिदेवतानां पतिव्रतानां धुर्यग्रे स्थिता येन निमित्तेन ममानुकं
प्यानुग्राह्या नासि तत्किंचित्किंचिदित्यर्थः ७४ तपस्वीति । तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्त्वे शान्तजन्तुके ऽस्मिंस्तपोवने वीतभया निर्भीका वस इतोऽस्मिन्वने ऽनघप्रसू

उत्खातलोकत्रयकंटकेपि सत्यप्रतिज्ञेप्यविकत्थनेपि त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ७३ तवोरुकीर्तिः श्व-
शुरः सखा मे सतां भवोच्छेदकरः पिता ते धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां तत्किं न येनासि ममानुकंप्या ७४ तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे त-
पोवने वीतभया वसास्मिन् इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ७५ अशून्यतीरां मुनिसन्निवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां
वगाह्य तत्सैकतोत्संगबलिक्रियाभिः संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ७६ पुष्पं फलं चार्त्तवमाहरंत्यो बीजं च वालेयमकृष्टरोहि विनोदयि-
ष्यंति नवाभिषंगामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ७७ पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्संवर्द्धयंती स्वबलानुरूपैः॥ ७८ तेसुखप्रसूतेरपत्यसंस्का

रमयो जातकर्मादिरूपो विधिरनुष्ठानं भविष्यति ७५ अशून्येति संनिविशंते येष्विति सन्निवेशा उटजाः अधिकरणार्थे घञ् मुनीनां सन्निवेशैरुटजैरशून्य
तीरां पूर्णतीरां तमसः शोकस्य पापस्य वापहंत्रीं तमस्तु राहौ पापे नरकशोकयोरित्यमरः तमसां नदीं वगाह्य तत्र स्नात्वा बलिक्रियापेक्षया पूर्वकालता तस्या
सैकतोत्संगेषु बलिक्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिस्ते मनसः प्रसादः संपत्स्यते संभविष्यति ७६ पुष्पमिति । ऋतुरस्य प्राप्तः आर्त्तवं स्वकालप्राप्तं पुष्पं
फलं चाकृष्टरोहि अकृष्टक्षेत्रोत्थं अकृष्टपच्यमित्यर्थः बलये हितं बालेयं पूजायोग्यं छदिरुपधिबलेर्ढञ् इति ढञ्प्रत्ययः बीजं नीवारादिधान्यं चाहरंत्य उ- रम॰
दारवाचः प्रगल्भगिरो मुनिकन्यकाः नवाभिषंगां नूतनदुःखां त्वां विनोदयिष्यंति ७७ पयइति स्वबलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः पयसामंभसां घटैस्त ११६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग्रैरितिच ध्वन्यते· आश्रमवालवृक्षान्संवर्द्धयंतीत्वंतनयोपपत्तेः प्राक्पूर्वं असंशयंयथातथा स्तनंधयतिपिवतीतिस्तनंधयः शिशुः नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोरितिखश्प्रत्य
यः अरुर्द्विषदितिमुमागमः तस्मिन् याप्रीतिस्तामवाप्स्यसि· ततः परंसुलभएवविनोदइतिभावः ७८ अनुग्रहइति· दयार्द्रचेताः वाल्मीकिः अनुग्रहं प्रत्यभिनंदतीति
तथोक्तां तांसीतां आदाय सायंमृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रांतं शांतमृगंस्वमाश्रमंनिनाय ७९ तामिति· समुनिः शोकदीनांतांसीतां तस्याःसीतायाः आग
मेन प्रीतिर्यासांतासुतापसीषुपितृभिरग्निष्वात्तादिभिर्निर्विष्टसारां भुक्तसारांहिमांशोरंत्यामवशिष्टांकलांदर्शः मावास्याकालः ओषधीष्विवार्पयामास अत्रप्र
राशरः पिवंतिविमलंसोमं शिष्टांतस्यतुयाकला· सुधामृतेमयीपुण्यातामिंदोः पितरोमुनेइतिव्यासश्च अमायांतुसदासोमओषधीः प्रतिपद्यतइति ८० ताइति· तास्तापस

असंशयंप्राक्तनयोपपत्तेःस्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसित्वम् ७८ अनुग्रहप्रत्यभिनंदिनींतांवाल्मीकिरादायदयार्द्रचेता सायंमृगाध्यासितवेदि
पार्श्वंस्वमाश्रमंशांतमृगंनिनाय ७९ तामर्पयामाससशोकदीनांतदागमप्रीतिषुतापसीषु निर्विष्टसारांपितृभिर्हिमांशोरंत्यांकलांदर्शइवौष
धीषु ८० ताइंगुदीस्नेहकृतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमंतः तस्यैसपर्यानुपदंदिनांतेनिवासहेतोरुटजंवितेरुः ८१ तत्राभिषेकप्रयता
वसंतीप्रयुक्तपूजाविधिनातिथिभ्यः वन्येनसावल्कलिनीशरीरंपत्युःप्रजासंततयेवभार ८२ अपिप्रभुःसानुशयोधुनास्यादितिसुत्सुकःश
क्रजितोपिहंता शशंससीतापरिदेवनांतमनुष्ठितंशासनमग्रजाय ८३ वभूवरामःसहसासवाष्पस्तुषारवर्षीवसहस्यचंद्रः ॥ ६ ॥ ४ ॥

स्यः तस्यैसीतायैसपर्यानुपदंपूजानंतरंदिनांतेसायंकालेनिवासएवहेतुस्तस्यनिवासहेतोर्निवासार्थमित्यर्थः षष्ठीहेतुप्रयोगेइतिषष्ठी इंगुदीतापसतरुरित्यमरः इं
गुदीस्नेहेनकृतप्रदीपं तथास्तीर्णमेध्यंशुद्धमजिनमेवतल्पंशय्यायस्मिन् तमुटजंपर्णशालांवितेरुर्ददुः ८१ तत्रेति· तत्राश्रमेभिषेकेणस्नानेन प्रयतानियतावसं
तीविधिनाशास्त्रेणातिथिभ्यःप्रयुक्तपूजाकृतसत्कारावल्कलिनीसासीतापत्युःप्रजासंततयेसंतानाविच्छेदायहेतोःवन्येनकंदमूलादिनाशरीरंबभारपुपोष
८२ अपीति· प्रभुःराजाअधुनापिसानुशयः सानुतापःस्यात् किमितिकाकुः उत्सुकः शक्रजितः इंद्रजितोहंता लक्ष्मणोपिसीतापरिदेवनांतंसीताविलापांतमनु
ष्ठितंशासनंअग्रजायशशंस ८३ वभूवेति· महसासपदिसवाष्पोरामः तुषारवर्षीसहस्यचंद्रइववभूव अत्यश्रुतयातुषारवर्षिणापौषचंद्रेणतुल्योऽभूत् ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघु॰ पोषितेव सहस्रांशुवित्यमरः युक्तं चैतदित्याह कौलीनेति कौलीनाद्भीतो लोकापवादाद्भीतेन तेन राज्ञा गेहाद्वैदेहसुता गृहान्निरस्ता न मनस्तः मनसश्चित्तान्न निरस्तापि च मया ।
१४ स्तासि: ८४ निगृह्येति धीमान्वर्णानामाश्रमाणां चावेक्षणे अनुसंधाने जागरूकोऽप्रमत्तः जागरूक इत्यूकप्रत्ययः रजोरिक्तमनाः रजोगुणशून्यचेताः रामः स्वय
११० मेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारणभोगं शरीरस्थितिमात्रोपयुक्त मृद्धं राज्यं शशास ८५ तामिति परीवादभीरोः अत एवैकभार्यामपि साध्वीमपि त्यक्तां सीतां स
क्तवतो नृपस्य वक्षसि असंघट्टसुखं असंभाव्य सुखं वसंती लक्ष्मीः सपत्नीरहितेव रेजे दिदीपे तस्य अनन्तरपरिग्रहो नाभूदिति भावः ८६ सीतामिति दशमुखरि
पुरामः सीतां हित्वा त्यक्त्वा अन्यां स्त्रियं नोपयेमे न परिणीतवान् उपाद्यमः स्वकरणे इत्यात्मनेपदम् किंच तस्याः सीताया एव प्रतिकृतेः प्रतिमायाः हिरण्मय्यां स
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ८४ निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ८५ तामेकभार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य वक्षस्य संघट्टसुखं वसंती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ८६ सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्क्रतूनाजहार वृत्तांतेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ८७ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये सीतापरित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः १४ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ।
कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलां बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलां १ लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥ ॥
त्नाप्रतिकृतिसखः सन् क्रतूनाजहार आहृतवानिति यत् तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्रदेशगामिना भर्तुर्वृत्तांतेन वार्तया हेतुना सा सीता दुर्वारं दुर्निरोधं परित्या
गेन भर्तुः दुःखं कथमपि विषेहे विसोढवती मन्दाक्रान्तावृत्तमेतत् तदुक्तम् मंदाक्रान्ताजलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् ८७ ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावा
रीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां संजीविनीसमाख्यायां सीतापरित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः १४ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः
कृतेति कृतसीतापरित्यागः स पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखला यस्यास्तां सार्णवामित्यर्थः केवलामेकामित्यर्थः पृथिवीमेव बुभुजे भुक्तवान् न तु पार्थिवी राम
मित्यर्थः सापि रत्नसंचितमेखला पृथिवी कांता समाधिर्व्यज्यते रामस्य अनन्तरपरिग्रहो नासीदिति श्लोकाभिप्रायः १ लवणेनेति लवणेन लवणाख्येन तामिस्रेण त ११०

मिश्राचारिणा रक्षसेत्यर्थः विलुप्तेज्याः लुप्तयागक्रियाः अत एव शरणार्थिनो रक्षणार्थिनो यमुनाभाजो यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणार्हे रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षि
तारमभ्युपः प्रापुः यातेर्लिट् २ अवेक्ष्येति ते मुनयो राममवेक्ष्य रक्षितारमितिशेषः तस्मिन् लवणे स्वतेजसा शापरूपेण न प्रजह्रुः तथाहि त्रायत इति त्राणं रक्षणं तस्याभावे
तौ रिलुट् तदभावे शाप एवास्त्रं येषां ते शापास्त्राः संतस्तपसो व्ययं कुर्वंतिहि शापदानात्तपःक्षयप्रसिद्धेः ३ प्रतीति काकुत्स्थो रामस्तेभ्यो मुनिभ्यो विघ्नप्रति
क्रियां लवणवधरूपां प्रति शुश्राव प्रतिजज्ञे तथाहि भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्तिः रामरूपेणावतरणं धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तदर्थैव ४ त इति
ते मुनयो रामाय विबुधद्विषः सुरारेर्लवणस्य वधोपायमाचख्युः लुनातीति लवणः नंद्यादित्वाल्ल्युट् प्रत्ययः तत्रैव निपातनात् णत्वं लवणः शूली शूलवान् दुर्ज

मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः २ अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन्न प्रजह्रुः स्वतेजसा त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वंति तपसो व्ययं ३ प्रतिशुश्रा
व काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियां धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ४ ते रामाय वधोपायमाचख्युर्विबुधद्विषः दुर्जयो लवणः
शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति ५ आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ६ यः कश्चन रघू
णां हि परमेकः परंतपः अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः ७ अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ययौ वनस्थलीः पश्यन् पु
ष्पिताः सुरभीरभीः ८

यः अस्य यः किंतु विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यतामभिगम्यतां याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैरिति केशवः ॥ ९ ष्पिताः सुरभीरभीः ८ ॥ है
अथवा प्रार्थ्यतामुपरुध्यतामित्यर्थः तदुक्तं अवनेर्थयतेरर्थ्याः ससाध्याः मां वधे शरैरिति ५ आदिदेशेति अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकरणाय राघवो राम
शत्रुघ्नमादिदेश आदिष्टवान् उत्प्रेक्ष्यते अस्य शत्रुघ्नस्य नामारिनिग्रहात् शत्रुहननाद्धेतोः यथाभूतः अर्थो यस्य तद्यथार्थं करिष्यन्निव शत्रून् हंतीति शत्रुघ्नः अमनु
ष्यकर्तृके चेति च शत्रुघ्नादयः सिद्धा इति दुर्गसिंहः पाणिनीयोपबहुलग्रहणाद्यथेष्टसिद्धिः कृत्यल्युटो बहुलमिति ६ रामस्य स्वयमप्रस्थाने हेतुमा
ह ६ य इति परान् शत्रून् तापयतीति परंतपः द्विषत्परयोस्तापेरिति खच् प्रत्ययः खचि ह्रस्वः हि यस्माद्रघूणां मध्ये यः कश्चन एकः अपवादो विशेषशास्त्रं उत्स
र्गं सामान्यशास्त्रमिव परं शत्रुं व्यावर्तयितुं बाधितुमीश्वरः समर्थः अतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति पूर्वेणान्वयः ७ अग्रजेनेति ततः अग्रजेन रामेण प्रयुक्ताशीर्वादो रथी रथि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कोऽभीर्निर्भीको दाशरथिः पुष्पापचयासंसंजातानि पुष्पितानि सुरभीणि आमोदमानानि वनस्थलीः पश्यन् ययौ ८ रामेति · रामादेशादनुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्यार्थसिद्धये [illegible] नभर्योऽभि
धेययस्य धातोरिङ् अध्ययने इत्यस्य धातोः पश्चादधि उपसर्गइवार्थसिद्धये प्रयोजनसाधनायेत्येके अत्रान्ये अभिधेयार्थसाधना पाभवत् · अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयो।
११८ जननिवृत्तिषु इत्यमरः केचित् अध्युपसर्गेन व्यभिचरत इति न्यायेन न तेनाध्युपसर्गस्वयमेवार्थसाधकस्य धातोः संनिधिमात्रेणोपकरोतिसेनातस्येतिद्रष्टव्यमिति भावः
९ आदिष्टेति रथप्रष्ठैः रथस्याग्रगामिभिः प्रष्ठोऽग्रगामिनीति निपातः मुनिभिः पूर्वोक्तैरादिष्टवर्त्मा निर्दिष्टमार्गः गच्छन् तपतां दीप्यमानानां मध्ये वरः श्रेष्ठः स श
त्रुघ्नो वालखिल्यैर्मुनिभिरंशुमानादित्य इव विरराजते पि स्वरथप्रष्ठा इत्यप्यनुसंधेयं १० तस्येति · यतो गच्छतः इण् धातोः शतृप्रत्ययः तस्य शत्रुघ्नस्य मार्गवशात् रथस्व
रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये। पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत्॥ ९ आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः। विरराज र
थप्रष्ठैर्वालखिल्यैरिवांशुमान्॥ १० तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः। रथस्वनोत्कंठमृगे वाल्मीकीये तपोवने॥ ११ तमृषिः पूजयामास
कुमारं क्लांतवाहनं। तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः॥ १२ तस्यामेवास्य यामिन्यामंतर्वत्नी प्रजावती। सुतावसूत संपन्नौ कोशदंडा
विव क्षितिः॥ १३ संतानश्रवणाद्भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान्। प्रांजलिर्मुनिमामंत्र्य प्रातर्युक्तरथो ययौ॥ १४ स च प्राप मधूपघ्नं कुंभीन।
स्याश्च कुक्षिजः। वनात्करमिवादाय सत्वराशिमुपस्थितः॥ १५॥ ११ ने उत्कंठा उद्ग्रीवा मृगा यस्मिन् वाल्मीकीये वाल्मीकिसंबंधिनि वृद्धाच्छ इति।
छप्रत्ययः तपोवने एका वसतिः रात्रिर्बभूव तत्रैका रात्रिर्बभूव तत्रैकां रात्रिमुषित इत्यर्थः वसती रात्रिवेश्मनोरित्यमरः १२ तमिति · क्लांतं ग्राहनं श्रांतयुग्यं तं कु
मारं शत्रुघ्नं ऋषिर्वाल्मीकिः तपःप्रभाव——सिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिरुत्कृष्टसंभावनाभिः पूजयामास १२ तस्यामिति · तस्यामेव यामिन्यां रात्रावस्य शत्रु
घ्नस्य अंतरस्यास्तीति अंतर्वत्नी गर्भिणी अंतर्वत्नी च गर्भिणीत्यमरः अंतर्वत्पतिवतोर्नुगिति ङीप् नुगागमश्च प्रजावती भ्रातृजाया सीता क्षितिः संपन्नौ सम।
र्थौ कोशदंडाविव सुतावसूत १३ संतानइति · भ्रातुर्ज्येष्ठस्य संतानश्रवणाद्धेतोः सौमनस्यवान् प्रीतिमान् सौमित्रिः शत्रुघ्नः प्रातर्युक्तरथः सन् प्रांजलिः कृतांजलिः रघु
मुनिमामंत्र्यापृच्छ्य ययौ १४——स इति स शत्रुघ्नश्च मधूपघ्नं नाम लवणपुरं प्राप कुंभीनसी नाम रावणस्वसा तस्याः कुक्षिजः पुत्रो लवणश्च वनात्करं बलिमिव स ११८

त्वानोप्राणिनो राशिमादायोपस्थितः प्राप्तः १५ धूमेति· किंभूतो लवणः धूम इव धूम्रः कृष्णलोहितवर्णः धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते इत्यमरः वसागन्धः हृन्मेदो
गंधः सोऽस्यास्तीति वसागंधी हृन्मेदस्तु वपा वसेत्यमरः ज्वाला इव बभ्रवः पिशंगाः शिरोरुहाः केशाः यस्य स तथोक्तः विपुलेनकुलेविश्मौ बभ्रुः स्यात्पिंगले त्रिष्वित्य
मरः क्रव्यमामममांसं अदंतीति क्रव्यादो राक्षसाः क्रव्ये चेति अदेर्विट् राक्षसः कौणपः क्रव्यादित्यमरः —— तेषां गण एव परिवारो यस्य स तथोक्तः अत एव जंगमस्थी
भुश्रितो अग्निरिव स्थितः कृशानुपक्षे धूमैर्धूम्रवर्णः ज्वाला एव शिरोरुहाः क्रव्यादो गृध्रादयः इत्यनुसंधेयं १६ अयेति लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नो अपमूलं मूल
रहितं लवणमासाद्य रुरोध तथाहि रंध्रप्रहारिणां छिद्रप्रहारशीलानां अपमूलत्वमेवात्र रंध्रं जयः संमुखीनो हि संमुखदृश्यो हि यथा मुखसंमुखस्य दर्शनः ख इति खमस्त्ययः॥
धूमधूम्रो वसागंधी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः क्रव्यादगणपरीवारश्चिताग्निरिव जंगमः १६ अपमूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः रुरोध सं
मुखीनो हि जयो रंध्रप्रहारिणां १७ नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरद्य भोजनं दिष्ट्या त्वमसि मे धात्रा भीतेनेवोपपादितः १८ इति संतर्ज्य शत्रु
घ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तंभमिव द्रुमं १९ सौमित्रेर्निशितैर्बाणैरंतराशकलीकृतः गात्रं पुष्परजः प्राप
न शाखी नैर्ऋतेरितः २० विनाशात्तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलं प्रजिघाय कृतांतस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितं २१ ऐंद्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स
ताडितः सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुतां २२ तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः॥ ९९ अधिकारलक्षणार्थमनुर्लभ एव १७ नेति· राक्षसो
सो लवणो ऽद्य मत्कुक्षेः भुज्यते इति भोजनं भोज्यं मृगादिकं नातिपर्याप्तमनति —— समग्रमालक्ष्य दृष्ट्वा भीतेनेव धात्रा दिष्ट्या भाग्येन मे त्वमुपपादितः कल्पितो ऽसि
१८ इति शत्रुघ्नं संतर्ज्य राक्षसस्तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हंतुमिच्छया प्रांशुमुन्नतं द्रुमं मुस्तास्तंबमिवालोकेनोत्पाटयामास १९ सौमित्रेरिति नैर्ऋतेरितो राक्षसेरितः
शाखी अंतरा मध्ये निशितैर्बाणैः शकलीकृतः सन् सौमित्रेः शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप किंतु पुष्परजः प्राप २० विनाशादिति रक्षो लवणस्तस्य वृक्षस्य विनाशाद्धेतोर्महोपलं महांतं पा
षाणं पृथक्स्थितं कृतांतस्य यमस्य मुष्टिमिव मुष्टिशब्दः पुल्लिंगः तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रहितवान् २१ ऐंद्रमिति· स महोपलः शत्रुघ्नेनैंद्रं इंद्रदेवताकमस्त्रमुपा
दाय ताडितो ऽभिहतः सन् सिकतात्वात् सिकताभावादपि परां परमाणुतां प्रपेदे यतो ऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः २२ तमिति· —— निशाचरो दक्षिणं दोर्दोषं सव्यात्

८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

टी
स्वादुः उद्यमस्य [illegible] तालोद्दशोयस्मिन्नेसु ——— एकतालः उत्पातपवनेनप्रेरितो गिरिरिवतं शत्रुघ्नमुपाद्रवत् अभिद्रुतः २३ कार्ष्णेनेति· सशत्रुर्लवणः कार्ष्णेन [illegible] पत्त्रिणा वाणेन
रघु उक्तं च रामायणे एवमेव प्रजनितो विष्णोस्तेजोमयः शरः विष्णोर्नारायणः कृष्ण इत्यमरः ——— भिन्नहृदयः पतन् भुवः कंपमानिनाय आनीतवान् देहभारादित्यर्थः आश्रमवासिनां
११९ कंपं जहार तन्नाशा द[illegible]भयानं वुरित्यर्थः २४ वयसामिति· हतस्य रक्षसः उपरि वयसां पंक्तयः पेतुः तत्प्रतिद्वंद्विनः शत्रुघ्नस्य मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः पेतुः २५ स इति·
वीरः सशत्रुघ्नो लवणवधात्तदात्मानं महौजसो महाबलस्य इंद्रजिद्वधशोभिनो भ्रातुर्लक्ष्मणस्य समानोदरे शयितं सोदर्यं एकोदर्यं मेने सोदराद्य इति यत्प्रत्ययः २६ तस्येति
चरितार्थैः कृतकार्यैस्तपस्विभिर्मुनिभिः संस्तूयमानस्य तस्य शत्रुघ्नस्य विक्रमेणोदग्रमुन्नतं व्रीडया लज्जया आनम्रवनतं नम्रं शिरः शुशुभे विक्रांतस्य लज्जैव भूषणमिति भा

एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥ २३ कार्ष्णेन पत्त्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ॥ आनिनाय भुवः कंपं जहाराश्रमवासिनां ॥ २४ वयसां पंक्त
यः पेतुर्हतस्योपरि रक्षसः ॥ तत्प्रतिद्वंद्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ २५ स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसः ॥ भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिंद्रजिद्वध
शोभिनः ॥ २६ तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ॥ शुशुभे विक्रमोदग्रं व्रीडयावनतं शिरः ॥ २७ उपकूलं स कालिंद्याः पुरीं पौरुषभूषणः ॥
निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः ॥ २८ या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ॥ स्वर्गाभिष्यंदवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता ॥ २९ तत्र सौध
गतः पश्यन् यमुनां चक्रवाकिनीं ॥ हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥ ३० सखा दशरथस्याथ जनकस्य च मंत्रकृत् ॥ [illegible] उपेति· पौरुषभूषणः

अर्थेषु विषयेषु निर्ममो निस्पृहो मधुराकृतिः सौम्यरूपः स शत्रुघ्नः कालिंद्या यमुनाया उपकूलं कूलसमीपे सामीप्यार्थेऽव्ययीभावः मथुरां नाम पुरीं निर्ममे निर्मितवान्
२८ येति या पूः ——— शोभनो राजा यस्याः सा सुराज्ञी सुराज्ञ्या भावः सौराज्यं तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौराणां विभूतिभिरैश्वर्यैः
स्वर्गस्याभिष्यंदोऽतिरिक्तो जनस्तस्य वमनमाहरणं कृत्वा उपनिवेशितेव बभौ अत्र कौटिल्यः भूतपूर्वमभूतपूर्वं जनपदं परदेशप्रवाहेन स्वदेशाभिष्यंदवमनेन ।
वा निवेशयेदिति २९ तत्रेति तत्र मथुरायां सौधगतो हर्म्यारूढः स शत्रुघ्नः चक्रवाकिनीं चक्रवाकवतीं यमुनां हेमभक्तिमतीं सुवर्णरचनावतीं भूमेर्वेणीं प्रवेणीमिव राम·
वेणी प्रवेणी शिखण्यमित्यमरः पश्यन् पिप्रिये प्रीतः प्रीङ् प्रीणने इति धातोर्दैवादिकाल्लिट् ३० संप्रति रामस्मरणसंस्कारस्तं तमाह सखेति दशरथस्य जनकस्य च सखा । ११९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मंत्रकृत् मंत्रद्रष्टा स वाल्मीकिरपि सुकर्मपापे स्यादिना क्विप् उभयोर्दशरथजनकयोः प्रीत्या स्नेहेन मैथिलेयौ सीतापुत्रौ यथाविधि यथाशास्त्रं संचस्कार संस्कृतवा
न् जातकर्मादिभिरिति शेषः ३१ स ताविति स कविर्वाल्मीकिः कुशैर्दर्भैः लवैर्गोपुच्छलोमभिः लवो लवनं किंजल्क पक्ष्म गोपुच्छलोमसु इति वैजयंती उन्मृष्टो ग
र्भक्लेदो गर्भोपद्रवो ययोस्तौ कुशलवौ उन्मृष्टगर्भक्लेदौ तौ मैथिलेयौ तेषां कुशानां लवानां चाख्यया नामतो नाम्ना यथासंख्यं कुशलवावेव चकार किल कुशोन्मृष्टः कुशः
लवोन्मृष्टो लव इत्यर्थः ३२ सांगमिति किंचिदुत्क्रांतशैशवौ अतिक्रांतबाल्यौ तौ सांगं वेदमध्याप्य कवीनां प्रथमपद्धतिं कविताबीजमित्यर्थः स्वकृतिं काव्यं रामायणा
ख्यं गापयामास गायतेर्लिङ्णिच्यन्तात् शब्द कर्मत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना द्विकर्मकत्वं ३३ रामस्येति तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरग्रतो मधुरं गायंतौ तद्वियोगव्यथां रामवि

संचस्कारोभय प्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ३१ स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ३२ सांगं
च वेदमध्याप्य किंचिदुत्क्रांतशैशवौ स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिं ३३ रामस्य वृत्तं गायंतौ मधुरं मातुरग्रतः तद्वियोगव्यथां किं
चिच्छिथिलीचक्रतुः स्रुतौ ३४ इतरेपि रघोर्वंश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः तद्योगात्पतिवत्नीषु पत्नीष्वासन्द्विसूनवः ३५ शत्रुघातिनि शत्
रुघ्नेः सुबाहौ च बहुश्रुते मथुराविदिशे सून्वोर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ३६ भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वाल्मीकेरिति सोत्यगात् मैथिलीतनयोद्गी
तनिस्पंदमृगमाश्रमम् ३७ वशी विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीं॥ ९९ रहवेदनां किंचिच्छिथिलीचक्रतुः ३४ इतरेपीति रघोर्वंश्याः वंशे भवाः त्रेते
त्यग्नयस्तेषां तेज इव तेजो येषां ते त्रेताग्नितेजसः इतरे रामादन्ये भरतादयो पित्रयः तद्योगात्तेषां भरतादीनां संबंधात्पतिवत्नीषु भर्तृमतीषु सपतिकासु पतिवत्नी स
भर्तृका इत्यमरः अंतर्वत्पतिवतोर्नुगिति ङीप् पूर्वसत्ययोनुगागमश्च तासु पत्नीषु द्विसूनव आसन् द्वौ द्वौ सूनू येषां ते द्विसूनव इति विग्रहः क्वचित्संख्याशब्दस्य
वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् ३५ शत्रुघातिनीति पूर्वजोत्सुको ज्येष्ठप्रियः शत्रुघ्नो बहुश्रुते शत्रुघातिनि सुबाहौ च तन्नामकयोः सून्वोर्मथुरा च विदि
शा च ते नगर्यौ निदधे निधाय च गत इत्यर्थः ३६ भूय इति स शत्रुघ्नः मैथिलीतनययोः कुशलवयोः उद्गीतेन निस्पंदमृगं गीतश्रियमन्यानिश्चलहरिणं वाल्मीके
राश्रमं भूयः पुनरपि तपोव्ययः संनिधान करणार्थं तयोर्हानिर्मा भूदिति मत्वा अत्यगादतिक्रम्यगत इत्यर्थः ३७ वशीति स लववशस्य वश्यः ... र्जने रथ्यं तं गौरवं

८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यस्मिन्नकर्मणि तत्तथा ईक्षितः सन्नृत्यासंस्कारैस्तोरणादिभिः शोभते तां रथ्यासंस्कारशोभिनीं शोभनीयां तामयोध्यां विवेश ३८ सइति स शत्रुघ्नः सभा[illegible]ः सभ्यैः उ
पस्थितं सेवितं सीतापरित्यागाद्भुवः असामान्यपतिमसाधारणपतिं रामं ददर्श ३९ तमिति · अग्रजो रामो लवणस्यांतकं हंतारं प्रणतं शत्रुघ्नं कालनेमिनामा[illegible]लस्य वधा
त्प्रीतः तुरसेनसह तइति तुरासाडिंद्रः इंद्रःस्सिसह इति पिवप्रत्ययः भाषायामपि प्रयुज्यते अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः सहेःसाडः सइति षत्वं शार्ङ्गिणमुपेन्द्रमिवाभ्यनंदत्
४० सइति · सशत्रुघ्नः पृष्टः सन्सर्वतः वार्तं कुशलमाख्यत् आख्यातवान् ख्यातेर्लुङ् संततिं कुशलवोत्पत्तिं राज्ञे रामाय नाख्यत् पुनः कालेऽवसरे प्रत्यर्पयिष्यतः आ
द्यस्य कवेर्वाल्मीकेः शासनात् ४१ अथेति · अथ जनपदे भवो जानपदो विप्रः कश्चिदिति शेषः अप्राप्तयौवनं शिशुं मृतमिति शेषः भूपतेः रामस्य द्वारि न्यं कृत्य ना

लवणस्य वधात्पौरैरतिगौरवमीक्षितः ३८ सं ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितं रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ३९ तमभ्यनंदत्[illegible]
णतं लवणांतकमग्रजः कालनेमिवधप्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणं ४० स पृष्टः सर्वतो वार्तमाख्याद्राज्ञे न संततिं प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेरा
द्यस्य शासनात् ४१ अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनं अवतार्यांकशय्यास्थं द्वारि चक्रंद भूपतेः ४२ शोचनीयासि वसुधे या त्वं दश
रथाच्च्युता रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता ४३ श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्राय राघवः न ह्यकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकुपदमस्पृशत्
४४ स मुहूर्तं सहस्वेति द्विजमाश्वास्य दुःखितं यानं सस्मार कौबेरं वैवस्वतजिगीषया ४५ आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूत्तमः उच्चचा
र पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ४६ राजन्प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ४७ ॥ [illegible]स्यं पश्चात्तयाऽवतार्यं

कस्मात्त्वनैवावरोप्य चक्रंद चुक्रोश ४२ शोचेति · हे वसुधे दशरथाच्च्युता या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गतासि ततो शोचनीयासि ४३ श्रुत्वेति · गोप्ता रक्षको
राघवः तस्य विप्रस्य शुचः शोकस्य हेतुं पुत्रमरणरूपं श्रुत्वा जिह्राय लज्जितः कुतो हि यस्मादकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकूणां पदं राष्ट्रं नास्पृशत् वृद्धे जीवति यवीयान्न
म्रियत इत्यर्थः ४४ स मुहूर्तमिति · स रामो दुःखितं द्विजं मुहूर्तं सहस्वेत्याश्वास्य वैवस्वतस्यांतकस्य जिगीषया जेतुमिच्छया कौबेरं यानं पुष्पकं सस्मार ४५ आत्तेति
स रघूद्वहो रामस्त्वात्तशस्त्रः सन्नतत्पुष्पकमध्यास्य प्रस्थितः प्रस्थितस्यास्य पुरो गूढरूपा सरस्वती अशरीरा वागुच्चचार उद्बभूव ४६ राजन्निति हे राजन् ते प्रजासु कश्चि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दुपचारो वर्णधर्मव्यतिकरः प्रवर्तते तमपचारं त्वन्विष्य प्रशमयेः ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि भविष्यसि ४७ इतीति इत्याप्तवचनाद्रामो वर्णविक्रियां वर्णोपचारं विनेष्यन्न
पनेष्यन् वेगेन निष्कंपहेतुना पत्त्रेण वाहनेन पुष्पकेण पत्त्रं वाहनपक्षयोरित्यमरः दिशः पपात प्राविवेश ४८ अथेति इक्ष्वाकुवंशे भव ऐक्ष्वाकः इक्ष्वाको रामः कोपधा
दित्यणि कृते दांडिनायनेत्यादिना उकारलोपनिपातः धूमेन पीयमानेनाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलंबिनमधोमुखं तपस्यंतं तपश्चरंतं कंचित्पुरुषं ददर्श ४९॥
पृष्टेति राज्ञा नाम च अन्वयश्च नामान्वयौ पृष्टौ नामान्वयौ यस्य स तथोक्तः धूमं पिबतीति धूमपः सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः स पुरुषः आत्मानं सुरपदार्थि
नं स्वर्गार्थिनं अनेन प्रयोजनमपि पृष्टमिति ज्ञेयं शंबुकं नाम शूद्रमाचष्टेव भाषे ५० तपसीति तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानामघावहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्षच्छेद्यं

इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन्वर्णविक्रियां दिशः पपात पत्त्रेण वेगनिष्कंपहेतुना ४८ अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलंबिनं ददर्श कं
चिदैक्ष्वाकस्तपस्यंतमधोमुखं ४९ पृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः आत्मानं शंबुकं नाम शूद्रं सुरपदार्थिनं ५० तपस्यनधि
कारित्वात्प्रजानां तमघावहं शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियंता शस्त्रमाददे ५१ स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिंजल्कमिव पंकजं ज्योतिष्कणाहत
श्मश्रु कंठनालादपातयत् ५२ कृतदंडः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिं तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलंघिना ५३ रघुनाथोप्यगा
स्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवेंदुना ५४ कुंभयोनिरलंकारं तस्मै दिव्यपरिग्रहं ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयं
५५ तं दधन्मैथिलीकंठनिर्व्यापारेण बाहुना॥ ९९ शीर्षच्छेदाय च्छेत्तुमर्हं परिच्छिद्य निश्चित्य नियंता रक्षको रामः शस्त्रमाददे जग्राह ५१ स इति स रामो ज्योतिष्क

णैः स्फुलिंगैराहतानि दग्धानि श्मश्रूणि यस्य तस्य वक्त्रं हिमक्लिष्टकिंजल्कं पंकजमिव कंठ एव नालं तस्मादपातयत् ५२ कृतेति शूद्रः शंबुको राज्ञा स्वयं कृतदंडः कृतशिक्षः स
न् सतां गतिं दुश्चरेणापि स्वमार्गविलंघिना अनधिकारदुष्टेनेत्यर्थः तपसा न लेभे अत्र मनुः राजभिः कृतदंडास्तु कृत्वा पापानि मानवाः निर्मलाः स्वर्गमायांति संतः सुकृ
तिनो यथेति ५३ रघुनाथोपि मार्गसंदर्शितात्मना महौजसा अगस्त्येन इंदुना शरत्काल इव संयुयुजे संगतः इंदावपि विशेषणं योज्यं ५४ कुंभयोनिरिति कुंभयोनिरगस्त्यः
पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्क्रयमिवात्ममोचनमूल्यमिव दत्तं अत एव परिगृह्यत इति व्युत्पत्त्या दिव्यपरिग्रहो दिव्यानां परिग्राह्य इत्यर्थः तमलंकारं [illegible]मप्यददौ ५५।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० मलंकारं दधत् रामः पश्चान्निववृते परासुर्मृतो द्विजात्मजः प्राक् रामात्पूर्वं निववृते ५६ तस्येति पुत्रेण समागतः पुत्रेण संगतो द्विजः वैवस्वतादंतकादपि त्रातुः रक्ष[illegible]स्य गोत्रार्थानां।
१५।१५ भयहेतुरित्ययादानात्पंचमी तस्य रामस्य पूर्वोदितां पूर्वोक्तां निंदां स्तुत्या निवर्तयामास ५७ तमिति अध्वरायाश्वमेधाय मुक्ताश्वं तं रामं रक्षः कपिनरेश्वराः सुग्रीवविभीषणा
१२१ दयो राजानश्च मेघा अंभोभिः सस्यमिवोपायनैरभ्यवर्षन् ५८ दिग्भ्य इति निमंत्रिता आहूता महर्षयश्च भूम्याः सर्वधीनि भौमानि धिष्ण्यानि स्थानान्येव न धिष्ण्य
स्थाने गृहे भे पावके स्यादमरः किंतु ज्योतिर्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्ण्यान्यपि हित्वा दिग्भ्यः एनं राममभिजग्मुः ५९ उपेति चत्वारि द्वाराण्येव मुखानि यस्याः सा ऽयोध्या उपशाले
षु ग्रामांतेषु निविष्टैः ग्रामांतमुपशल्यं स्यादित्यमरः तैर्महर्षिभिः सद्यः सृष्टलोका पितामहस्येयं पैतामही तनुः मूर्तिरिव बभौ ६० श्लाघ्य इति वैदेह्यास्त्या गोपि श्लाघ्या।

पश्चान्निववृते रामः प्राक् परासुर्द्विजात्मजः ५६ तस्य पूर्वोदितां निंदां द्विजः पुत्रसमागतः स्तुत्या निवर्तयामास त्रातुर्वैवस्वतादपि ५७।
तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षः कपिनरेश्वराः मेघाः सस्यमिवांभोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ५८ दिग्भ्यो निमंत्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः न भौमा
न्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ५९ उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी बभौ अयोध्या सृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः ६० ॥
श्लाघ्यस्त्यागोपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः अनन्यजानेर्यस्यासीत्सैव जाया हिरंमयी ६१ विधेरधिकसंभारस्ततः प्रववृते मखः आस
न्यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ६२ अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ॥ ६१ श्लाघ्यो वर्ण्य एव कृत्तः यस्मात्प्राग्वंशः प्राचीनस्थूणो यज्ञशाला

विशेषः तद्वासिनः नास्त्यन्या जाया यस्य तस्यानन्यजानेः जायाया निङ् इति समासांतो निङादेशः पत्युः रामस्य हिरण्मयी सौवर्णी दांडिनायनेत्यादिसूत्रेण निपा
तः सैव निजैव जाया पत्नी आसीत् कविवाक्यमेतत् ६१ विधेरिति ततो विधेः शास्त्रादधिकसंभारोऽतिरिच्यमानपरिकरो मखः प्रववृते प्रवृत्तः यत्र मखे विहन्यं
ते एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः मखे यज्ञे घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः अत्र कर्तृत्वाल्लक्षणाया क्रियाया विघ्नाः अनुष्ठानविघातकाः राक्षसाः रक्षिणः रक्षका आ
सन् ६२ अथेति अथ मैथिलेयौ मैथिलीतनयौ स्त्रीभ्यो ढक् कुशलवौ गुरुणा वाल्मीकिना नोदितौ प्रेरितौ प्राचेतसो वाल्मीकिः उपज्ञायत इति उपज्ञा आतश्चोपसर्ग इ राम०
ति कर्मेरायण प्रत्ययः प्राचेतसस्योपज्ञा प्राचेतसोपज्ञं प्राचेतसेनादौ ज्ञातमित्यर्थः उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादित्यमरः उपज्ञोपक्रमं इत्यादिना नपुंसकत्वं उपज्ञोप। १२१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कमाताश्वतदादित्यप्रकाशिनइत्यमरः रामस्यायनं चरितं रामायणं रामायणाख्यं काव्यं पूर्वपदात्संज्ञायामगइति णत्वं उत्तरायणवत् इतस्ततो जगतुः गायतेर्लिट् ६३ वृत्तमिति
रामस्यवृत्तं वर्ण्यं वास्तिव तिशेषः वाल्मीकेः कृतिः काव्यं गेयमितिशेषः तौ कुशलवौ किन्नरस्वरौ किन्नरकंठौ गायकौ पुनरिति शेषः अतएव तत्किंयेन निमित्तेन ततो श्र
ण्वतां मनो हर्तुं अलं शक्तौ नस्यातां सर्वस्वरसमित्यर्थः ६४ रूपइति तज्ज्ञानं तीतितज्ज्ञाः तैस्तज्ज्ञैरभिज्ञैः निवेदितं तयोः कुशलवयोः रूपे आकारे गीते च माधुर्यं रमणीयकं सानुजो राम
कुतूहली आनंदः सन् यथासंख्यं द दर्श शुश्राव च ६५ तदिति तयोः गीतश्रवणे एकाग्रा आसक्ता अश्रुमुखीव भौ आनंदादितिभावः संसत्सभाप्रातर्हिमनिष्यंदि
नीनिर्वातावातरहितावनस्थलीव बभौ शुशुभे आनंदयारवष्पान्निस्यंदमास्ते त्यर्थः ६६ वयइति जनताजनानां समूहः ग्रामजनेत्यादिना तल्प्रत्ययः वयोवे
मैथिलेयौ कुशलवौ जगतुर्गुरुनौदितौ ६३ वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किंनरस्वरौ किंतद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वतां ६४ रूपे गी
ते च माधुर्यं तयोस्तज्ज्ञैर्निवेदितं ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ६५ तद्गीतश्रवणैकाग्रा संसदश्रुमुखी व भौ हिमनिष्यंदिनी प्रात
र्निर्वातेव वनस्थली ६६ वयोवेषविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकंपं व्यतिष्ठत ६७ उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन वि
सिस्मिये नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ६८ गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ वाल्मीकिं तावशंसतां ६९
अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् आत्मानमुररीकृत्य राज्यमस्मैन्यवेदयत् ७० ॥ ९९ बाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयोः कुशल
वयोः रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य नाक्षिकंपो यस्मिन्न नक्षिकंपं यथा तथा नजर्थस्य बहुव्रीहिः व्यतिष्ठत् अतिष्ठत् समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं विस्मयादनिमिषमद्राक्षीदि
त्यर्थः ६७ उभयोरिति लोकोजनः उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन तथा न विसिस्मिये न विस्मितवान् यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया निस्पृहत्वेन विसिस्मिये
६८ गेयइति गेये के न विनीतौ वामिति पाठः अत्र वामिति युष्मदर्थप्रतिपादकमव्ययम् गेयविषये को नु वां स्पृहाभावेन युवयोर्विनेता शिक्षकः नुशब्दः प्र नेनु
प्रच्छायां वितर्के चेत्यमरः इयं च कस्य कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिमशंसतां उक्तवंतौ विनेतारं कविं चेत्यर्थः ६९ अथेति अथ सावरजो
रामः प्राचेतसं वाल्मीकिमुपेयिवान् प्राप्तः सन् आत्मानं देहमुररीकृत्य आत्मानं स्थापयित्वेत्यर्थः राज्यम ॥ स्मै प्राचेतसाय न्यवेदयत् समर्पितवान् ॥ ७० ॥ ६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र·टी·
स·१५
१२२

सइति· करुणाप्रयोजनमस्य कारुणिकः दयालुः प्रयोजनमितिठक् स्याद्दयालुःकारुणिकइत्यमरःसकविः रामायनौमैथिलेयौत्वदात्मजौरामसुतावित्याख्यायसीतायाःसंप
रिग्रहस्वीकारंवव्रेययाच ७१ तातेति·हेतात नेतवसुषासीतानोऽस्माकं अक्ष्णोःसमीपंसमक्षं शरत्प्रभृतित्वात्समासांतोऽच प्रत्ययः जातवेदसिवन्हौविशुद्धानाः
ऽस्माकमविश्वासंइत्यर्थःकिंतुरक्षसोरावणस्यदौरात्म्यात् अत्रत्याअत्रभवाःप्रजाःतांतुनश्रद्दधुः नविशश्वसुः ७२ ताइति·हेतातकवेमैथिलीस्वचारि
त्रमुद्दिश्यताःप्रजाःप्रत्याययतु विश्वासस्य बुद्धिरूपत्वात् णौगमिरबोधनेइतिइणोगम्यादेशोनास्तिततोनंतरं पुत्रवतीमेनांसीतां त्वदाज्ञयाप्रतिपत्स्येस्वीकरिष्ये
७३ इतीति·राज्ञोइतिप्रतिश्रुतेप्रतिज्ञातेसति मुनिराश्रमाज्जानकींशिष्यैःप्रयोज्यैः स्वसिद्धिंस्वार्थसिद्धिंनियमैस्तपोभिरिवआनाययामास ७४ अन्येद्यु

संतावाख्यायरामायमैथिलेयौत्वदात्मजौ कविःकारुणिकोवव्रेसीतायाःसंपरिग्रहं ७१ तातशुद्धासमक्षंनःस्नुषातेजातवेदसि दौरात्म्या
द्रक्षसस्तांतुनात्रत्याःश्रद्दधुःप्रजाः ७२ ताःस्वचारित्रमुद्दिश्यप्रत्याययतुमैथिली ततःपुत्रवतीमेनांप्रतिपत्स्येत्वदाज्ञया ७३ ॥
इतिप्रतिश्रुतेराज्ञाजानकीमाश्रमान्मुनिः शिष्यैरानाययामासस्वसिद्धिंनियमैरिव ७४ अन्येद्युरथकाकुत्स्थःसंनिपात्यपुरौकसः क
विमाह्वाययामासप्रस्तुतप्रतिपत्तये ७५ स्वरसंस्कारवत्याचपुत्राभ्यांसहसीतया ऋचेवोदर्चिषंसूर्यंरामंमुनिरुपस्थितः ७६ काषा
यपरिवीतेनस्वपादार्पितचक्षुषा अन्वमीयतशुद्धेतिशांतेनवपुषैवसा ७७ जनास्तदालोकपथात्प्रतिसंहृतचक्षुषः तस्थुस्तेऽवाङ्मु
खाःसर्वेफलिताइवशालयः ७८ तांदृष्टिविषयेभर्तुर्मुनिरास्थिततविष्टरः ॥ ७९ रिति·अथकाकुत्स्थोरामःअन्येद्युःअन्यस्मिन्नहनिप्रस्तुत
प्रतिपत्तये प्रकृतकार्यानुसंधानायपुरौकसःपौरान्संनिपात्यमेलयित्वाकविंवाल्मीकिमावाहयामासआकारयामास ७५ स्वरेति· अथस्वरउदात्तादिः संस्का
रःशब्दशुद्धिःतद्वत्याऋचावासाविन्याउदर्चिषंसूर्यमिवपुत्राभ्यामुपलक्षितयासीतयाकरणेनउदर्चिषंराममुनिरुपस्थितःउपतस्थे ७६ काषायेति· कषायेणर
क्तंकाषायंतेनरक्तंरागादित्यण्प्रत्ययः तेनपरिवीतेनसंवृतेनस्वपादार्पितचक्षुषाशांतेनप्रसन्नेनवपुषैवसासीताशुद्धासाध्वीत्यऽन्वमीयतअनुमिता ७७ राम·
जनाइति·तस्यांसीतायाःकर्मण्याआलोकपथात्दर्शनमार्गात्प्रतिसंहृतचक्षुषःनिर्वर्तितदृष्टयःसर्वेजनाःफलिताःशालयइवअवाङ्मुखानम्रमुखास्तस्थुः ७८ १२२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हे वत्से भर्तुर्दृष्टिविषये समस्त्वद्वृत्ते स्वचरिते विषये लोकं निःसंशयं कुर्विति तां सीतां आश्रमात् आशास्तिस्म ७९ अथेति· अथ वाल्मीकिशिष्येणावर्जितं दत्तं पुण्यं पयः आ
चम्य सीता सत्यां सरस्वतीं वाचं उदीरयामास उच्चारयामास ८० वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ विषये मे व्यभिचारः स्खालित्यं यथा नास्ति यदि तथा तर्हि विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरा भूमिः सं
ज्ञायां भृत्ध्वनीत्यादिना खच् प्रत्ययः अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः हे विश्वंभरे देवि त्वं मां अन्तर्धातुमर्हसि गर्भे वासयितुमर्हसि ८१ एवमिति साध्व्या पतिव्रतया तया
सीतया एवमुक्ते सति सद्योभवात् भुवो रंध्रात् शातह्रदं वैद्युतं ज्योतिरिव प्रभामंडलमुच्चयौ ८२ तत्रेति· तत्र प्रभामंडले नागफणोत्क्षिप्तसिंहासने निषेदुषी आसन्ना समुद्र
रशना समुद्रमेखला साक्षात् वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः स्वचिह्नस्वः प्रादुरासीत् ८३ सेति सा वसुंधरा भर्तरि —— प्रणिहितेक्षणां दत्तदृष्टिं सीतां अंकमारोप्य तत

कुर्युः निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ७९ अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीं ८० वा
ङ्मनःकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे तथा विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुमर्हसि ८१ एवमुक्ते तया साध्व्या रंध्रात्सद्योभवाद्भुवः शातह्रदमिव ज्यो
तिः प्रभामंडलमुद्ययौ ८२ तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी समुद्ररशना साक्षात्प्रादुरासीद्वसुंधरा ८३ सा सीतामंकमारोप्य भर्तृप्रहि
तेक्षणां मामेति व्याहरत्येव तस्मिन्पातालमभ्यगात् ८४ धरायां तस्य संरंभं सीताप्रत्यर्पणैषिणः गुरुर्विधिबलापेक्षी शमयामास धन्विनः
८५ ऋषीन्विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान् रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ८६ युधाजितश्च संदेशात्स देशं सिंधुनामकं ददौ द
त्तप्रभावाय भरताय धृतप्रजः ८७ भरतस्तत्र गंधर्वान्युधि निर्जित्य केवलं ॥ ऽस्मिन्भर्तरि रामे मामेति व्याहरत्येव व्याहरंतमनादृत्यैवेत्यर्थः षष्ठी चा

नादरे इति सप्तमी पातालमभ्यगात्· ८४ धरायामिति· सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य धन्विनः आत्तधनुषस्तस्य रामस्य धरायां विषये संरंभं विधिबलापेक्षी दैव
ज्ञातिदर्शी च गुरुर्ब्रह्मा शमयामास भवितव्यं भवत्येव नालिकेरफलाम्बुवत् गंतव्यं गतमित्याहुर्गजभुक्तकपित्थवत् ८५ ऋषीनिति· रामो यज्ञान्ते पुरस्कृतान् पूजिता
न् ऋषीन् सुहृदश्च विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः कुशलवयोर्निदधे ८६ युधेति· किंच धृतप्रजः स रामो युधाजितं भरतमातुलस्य संदेशात् सिंधुनामकं दे
शं दत्तप्रभावाय दत्तैश्वर्याय रामेणेति शेषः भरताय ददौ ८७ भरत इति· तत्र भरतोऽपि युधि गंधर्वान्निर्जित्य केवलमेकमातोद्यं चतुर्विधं वाद्यं ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ मुरजादिकं वंश्यादिकं तु शुषिरं कांस्यतालादिकं घनं चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकमित्यमरः ग्राहयामास आयुधं समस्त्राजयत् त्याजितवान् ग्रहित्यजो र्ण्यन्त
स॰१५ योर्द्विकर्मकत्वमित्यनुसंधेयं ८८ सइति॰ स भरतोभिषेकार्हौ तक्षपुष्कलौ नाम पुत्रौ एतदाख्ययोस्तक्षपुष्कलाख्ययोरित्यर्थः पुष्कलं पुष्कलावतम्मत संतक्षशिलाया
१२३ मितिराजधान्योर्नगर्योरभिषिच्य पुनः रामांतिकमगात् ८९ अंगदमिति॰ लक्ष्मणोपि रघुनाथस्य रामस्य शासनात् अंगदं चंद्रकेतुं च तदाख्यौ वात्मसंभवौ पुत्रौ
कारापथो नाम देशस्तस्येश्वरौ चक्रे ९० इतीति॰ इत्यारोपितपुत्राः स्ते जनेश्वराः रामादयो भर्तृलोकप्रपन्नानां स्वर्यातानां जननीनां क्रमान्निवापान्श्राद्धादीन्विदधुः च
क्रुः ९१ उपेत्येति॰ अथ कालोंतको मुनिवेषः उपेत्य राघवं प्रोवाच किमिति रहस्येकांते संवादिनौ संभाषिणौ आवां यः पश्येत् रहस्यभंगं कुर्यात् इत्यर्थः तं त्यजे
आतोद्यं ग्राहयामास समस्त्राजयदायुधं ८८ स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः अभिषिच्याभिषेकार्हौ रामांतिकमगात्पुनः ८९
अंगदं चंद्रकेतुं च लक्ष्मणोप्यात्मसंभवौ ॥ ॥ ॥ शासनाद्रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ९० इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः भर्तृलो
कप्रपन्नानां निवापान्विदधुः क्रमात् ९१ उपेत्य मुनिवेषोथ कालः प्रोवाच राघवं रहः संवादिनौ पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ९२ तथेति प्र
तिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः आचख्यौ दिवमध्यास्व शासनात्परमेष्ठिनः ९३ विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं लक्ष्मणोभिनत् भीतो दुर्वा
ससः शापाद्रामसंदर्शनार्थिनः ९४ गच्छ लक्ष्मण शीघ्रं त्वं माभूद्धर्मविपर्ययः परित्यागो वधो वापि साधूनामुभयं समम् १ क्षेपकः ॥ ६
स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ९५ तस्मिन्नात्म चतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि ॥
रिति॰ ९२ तथेति॰ स कालस्तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय विवृतात्मा प्रकाशितनिजस्वरूपः सन् परमेष्ठिनो ब्रह्मणः शासनात् दिवमध्यास्वेति आचख्यौ॰ ९३
विद्वानिति॰ द्वाःस्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि पूर्वश्लोकोक्तं जानन्नपि राम संदर्शनार्थिनो दुर्वाससः मुनेः शापाद्भीतः सन् तयोः कालरामयोः समयं संवादं अभि
नत् विभेद ९४ सइति॰ योगवित् योगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञामवितथां सत्यां चकार ९५ चतुर्थो भागश्चतुर्भा रघु॰
गः संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं शतांशवत् आत्मचतुर्भागे तस्मिन् लक्ष्मणे प्राक् नाकमधितस्थुषि सति पूर्वं स्वर्गं जग्मुषि सति राघवो रामः भुवि त्रि ॥ १२३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पादमेद्दव शिथिलं यथा तथा तस्थौ पादविकलो हि शिथिलं तिष्ठति नो ति भावः त्रेतायां धर्मस्त्रिपादित्याहुः पादस्तुर्यांशः अंघ्रिश्च ध्वन्यते पादाः स्तम्भस्तु तुर्यांशाद्दित्यमरः त्रयः
पादाः यस्यासौ त्रिपात् संख्यासुपूर्वस्येति अकारलोपः समासांतः ९६ सइति स्थिरधीः स रामो रिपवएव नागा गजास्तेषामंकुशं निवारकं कुशं कुशावत्यां पुर्यां निवेश्य
स्थापयित्वा सूक्तैः सतां जनितान्यश्रूणि लवाः अश्रुलेशा येन तं लवं लवाख्यं पुत्रं लवो लेशे विलासे च छेदने रामनंदन इति विश्वः शरावत्यां पुर्यां शरादीनां चेति शरकु
शशब्दयोर्दीर्घः निवेश्य ९७ सानुजोऽग्निपुरःसन् पत्यो भर्तरि वात्सल्यात् अनुरागात् गृहान् वर्जयित्वा गृहवर्जं द्वितीयायां चेति णमुल् प्रत्ययः अयं क्वचिद् परी
प्साप्यामपीष्यते अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येकाचः शेष याव्याख्यातत्वात् परीप्सात्वरा अयोध्ययान्वितोऽनुगतः उदक् प्रतस्थे ९८ जगृहुरिति चित्तज्ञाः हरिराक्षसाः क
राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ९६ संनिवेश्य कुशावत्यां रिपुनागांकुशं कुशं शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवं ९७
उदक् प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः अन्वितः पतिवात्सल्याद्गृहवर्जमयोध्यया ९८ युग्मं जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्ष
साः कदंबमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ९९ उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकंपिना चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनां १००
यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्संमर्दस्तत्र मज्जतां अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे १०१ स विभुर्विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु त्रिदशी
भूतपौराणां स्वर्गांतरमकल्पयत् १०२ निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदिकार्यं सुराणां विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत्सर्वलोकप्रतिष्ठां ॥
दंबमुकुलस्थूलैः प्रजाश्रुभिरभिवृष्टां तस्य राघवस्य पदवीं जगृहुः तेऽप्यनुजग्मुरित्यर्थः ९९ उपेति उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन भक्ताननुकंपते इति भक्तानुकंपिना
तेन रामेणानुयायिनां सरयूस्त्रिदिवनिःश्रेणिः स्वर्गाधिरोहिणी चक्रे निःश्रेणिस्त्वधिरोहिणीत्यमरः १०० यदिति यद्यस्मात्तत्र सरय्वां मज्जतां संमर्दो गोप्रतरो गोप्र
तरणं तत्कल्पोऽभूत् अतस्तदाख्यया गोप्रतराख्यया पावनं शोधकं तीर्थं भुवि पप्रथे १०१ सइति विभुः प्रभुः स रामः विबुधांशेषु सुग्रीवादिषु प्रतिपन्नात्ममूर्ति
षु सत्सु त्रिदशीभूतानां देवभवनं गतानां पौराणां तेषामनूतनं सुराणां स्वर्गांतरमकल्पयत् १०२ निरिति विष्वक्सेनः विष्णुरेवं सुराणां दशमुखशिरश्छेदि कार्यं नि
वर्त्य निष्पाद्य लंकानाथं विभीषणं पवनतनयं हनुमंतं चोभयं कीर्तिस्तंभद्वयमिव दक्षिणे गिरौ त्रिकूटे उत्तरे गिरौ हिमवति च स्थापयित्वा सर्वलोकप्रतिष्ठां सर्वलोक

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰वं॰ आश्रयभूतां स तनुं स्वमूर्तिमविशत् १०२ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशटीकायां संजीविनीसमाख्यायां —— पंचदशस्सर्गः ॥
स॰१५ १५ ॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः —— वृंदारकायस्य भवंति भृंगा मंदाकिनीयन्मकरंदबिंदुः तवारविंदाक्षपदारविंदं वंदे चतुर्वर्गचतुष्पदं तत् १ अथेति अथ रामनिर्वाणा
१२४ नंतरं इतरे लवादयः सप्त रघुप्रवीराः यतश्च निर्द्धारणमिति षष्ठीसमासनिषेधः पुरः पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्त तया गुणैश्च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं तत्र चक्रुः एव
सुभ्रातृत्वं कुः तदुक्तं जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते तथाहि सुभ्रातृणां भावः सौभ्रात्रं हायनांतेत्यादिना युवादित्वादण्प्रत्ययः एषां कुशलवादीनां कुला
नुसारि वंशानुगतं हि १ तइति सेतुर्जलबंधः वार्त्ता कृषिगोरक्षणादिः वार्त्ता कृष्याद्युदंतयोः गजबंधः आकरेभ्यो गजग्रहणं ते मुख्यप्रधानं येषां तैः अवंध्यैः सफलैः कर्म
लंकानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा कीर्तिस्तंभद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च १०३ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये स्वर्गाधिरोहणो नाम पंच
दशः सर्गः १५ ॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः अथेतरे सप्त रघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रमेषां हि
कुलानुसारि १ ते सेतुवार्त्तागजबंधमुख्यैरभ्युच्छ्रिताः कर्मभिरप्यवंध्यैः अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः २ चतु
र्भुजांशप्रभवः स तेषां दानप्रवृत्तेरनुपारतानां सुरद्विपानामिव सामयोनिर्भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ३ अथार्द्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृ
हे सुप्तजने प्रबुद्धः कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषामदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ४ ॥ १ भिरभ्युच्छ्रिता अतिसमर्था अपीत्यर्थः ते कुशादयः प्रविभज्यंत इ
ति प्रविभागाः अन्योन्यदेशप्रविभागानां याः सीमा तां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः नातिचक्रमुः अत्र कामंदकः कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुंजरबंधनं खन्याकरधनादा
नं शून्यानां च निवेशनं अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं वृद्धोपि वर्द्धयेदिति २ चतुरिति चतुर्भुजो विष्णुस्तस्यांशाः रामादयः ते प्रभवाः कारणानि यस्य स तथोक्तः दानं त्या
गो मदश्च दानं गजमदे त्यागे इति विश्वः प्रवृत्तिर्व्यापारः प्रवाहश्च दानप्रवृत्तेरनुपारतानां तेषां कुशलवादीनां वंशः सामयोनिः सामवेदप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपारता
नां सुरद्विपानां दिग्गजानां वंश इव अष्टधा भिन्नः सन् विप्रससार विस्तृतोभूत् सामयोनिरित्यत्र पालकाव्यः सूर्यस्यांडकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः हस्ताभ्यां राम॰
परिगृह्याथ सप्तसामान्यगायत गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुर्मतंगजा इति ३ अथेति अथ अर्द्धरात्रे अर्द्धरात्रः अर्द्धं नपुंसकमित्येकदेशिसमासः अहः १२४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सर्वैकदेशेत्यादिना समासांतोऽच्प्रत्ययः रात्राह्नाहाः पुंसीति निपातनात्पुल्लिंगत्वं अर्द्धरात्रे निशीथे स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुद्धः तनुसुप्तः कुशः प्रवासस्थकल
त्रवेषां प्रोषितभर्तृकावेषां अदृष्टपूर्वामिति अदृष्टपूर्वां सुप्सुपेतिसमासः वनितामपश्यत् ४ साइति सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः सज्जनसाधारणराज्यश्रियः पु
रुहूतभासः इंद्रतेजसः परेषां शत्रूणां जेतुः बंधुमतस्तस्य कुशस्य पुरस्तात् स्थित्वा जयशब्दपूर्वं यथातथांजलिं बबंध ५ अथेति अथ सविस्मयः पूर्वार्द्धेन शरीरपूर्वभागे
न विसृष्टतल्पः त्यक्तशय्यो दाशरथेस्तनूजः कुशः अनपोढार्गले अनुद्घाटितविष्कंभमपि तद्विष्कंभोऽर्गलं नने त्यमरः अगारमादर्शतलं छायामिव प्रतिबिंबमिव प्रविष्टां
तां वनितां प्रोवाच अवदत् ६ लब्धांतरेति सावरणेपि गेहे लब्धांतरा लब्धावकाशा त्वमिति शेषः योगप्रभावश्च तेन लक्ष्यते मृणालिनी हेमं हिमकृतमुपरागमुपद्रव

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः स्थित्वा पुरस्तात् पुरुहूतभासः । जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्यांजलिं बंधुमतो बबंध । ५ अथानपोढार्गलमप्यगारं
छायामिवादर्शतलं प्रविष्टां । सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्द्धविसृष्टतल्पः । ६ लब्धांतरा सावरणेपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागं । ७ का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते । आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघू
णां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ८ तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन । तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां जानीहि राजन्नधिदेवतां ।
मां ९ वस्वौकसारामभिभूय साहं सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या । समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थां १० ॥ ६ ॥

मिव अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं बिभर्षि च नहि योगिनां दुःखमस्तीति भावः ७ केति किं च हे शुभे त्वं का कस्य वा परिग्रहः पत्नी ते तव मदभ्यागमे कारणं वा किं व
शिनां रघूणां मनः परस्त्रीविषये विमुखा प्रवृत्तिर्यस्य तत्तथाभूतं मत्वा आचक्ष्व ८ तमिति सा वनिता तं कुशमब्रवीत् अनवद्या अदोषा या या पू स्वपदोन्मुखेन विष्णु
पदोन्मुखेन गुरुणा त्वत्पित्रा नीतपौरा हे राजन् मां संप्रति वीतनाथामनाथां तस्याः पुरो नगर्य्या अयोध्यायाः अधिदेवतां जानीहि इति ९ वस्वौकेति साहं सौराज्येन रा
जन्वत्तया हेतुना बद्धोत्सवया विभूत्या वस्वौकसारां अलकापुरीं अलकापुरी वस्वौकसारा इति कोशः विमानं पुष्पकोऽस्त्रियामित्यमरः अथवा मानसोत्तरशैलशिखरवर्तिनी शक्र
नगरी वस्वौकसारा शक्रस्येति विष्णुपुराणात् तामभिभूय समग्रशक्तौ सूर्यवंश्ये त्वयि सति करुणामवस्थां दीनां दशां प्रपन्ना प्राप्ता १० ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ श्रिशोभेति तत्साम्यदालकान्नलसेशप्याद्वदारेष्वित्यमरः अट्टासुप्रहभेदाः अट्टोभक्तेचशुष्केनाक्षौमेत्स्यथेगृहांतरइतिविश्वः विशीर्णानितत्स्यानामट्टानांचशतानि
स॰१६ यस्यसतथोक्तः अथविशीर्णकल्पेतिपाठः अट्टाःक्षौमाः स्यादट्टःक्षौममस्त्रियामित्यमरः ईषदसमाप्तंविशीर्णानि विशीर्णकल्पानिअट्टशतानियस्यसतथोक्तः पर्य।
१२५ स्तशालः ध्वस्तप्राकारः प्राकारोवरणःशालइत्यमरः प्रभुणास्वामिनाविनाएवंभूतोमेनिवेशोनिवेशनमस्तनिमग्नसूर्यैअस्ताद्रिलीनार्कंउग्रानिलेनभिन्नमे
घंदिनांतंविडंवयत्यनुकरोति ११ नीतिनिशासुभास्वंतिदीप्तिमंतिकलानिअव्यक्तानिमधुराणिनूपुराणियासांतासांअभिसारिकाणांकांतार्थिनीनांकांतार्थि
नीतुयायातिसंकेतंसाभिसारिकेत्यमरः पौराजपथः संचरत्यनेनेतिसंचरः संचारसाधनमभूत् गोचरसंचरेत्यादिनाघप्रत्ययांतोनिपातः नदन्मुखेषुयाउ
विशीर्णतल्पाट्टशतोनिवेशःपर्यस्तशालःप्रभुणाविनामे विडंवयत्यस्तनिमग्नसूर्यंदिनांतमुग्रानिलभिन्नमेघं ११ निशासुभास्वत्कलनूपुराणांयःसंचरोभूदभिसारिकाणां नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिःसंवाह्यतेराजपथःशिवाभिः १२ आस्फालितंयत्प्रमदाकराग्रैर्मृदंगधीरध्वनिमन्वगच्छत् वन्यैरिदानींमहिषैस्तदंभःशृंगाहतंक्रोशतिदीर्घिकाणां १३ वृक्षेशयायष्टिनिवासभंगात् मृदंगशब्दापगमादलास्याःप्राप्तादवोल्काहतशेषवर्हाःक्रीडामयूरावनवर्हिणत्वं १४ सोपानमार्गेषुचयेषुरामानिक्षिप्तवत्यश्चरणान्सरागान् सद्योहतन्यंकुभिरस्रदिग्धंव्याघ्रैःपदंतेषुनिधीयतेद्य १५ चित्रद्विपाःपद्मवनावतीर्णाःकरेणुभिर्दत्तमृणालभंगाः॥ ९९ल्काःताभिर्विचितामिषाभिःअन्विष्टमांसा
भिःशिवाभिःक्रोष्ट्रीभिःसंवाह्यतेसंगम्यतेवहेरन्योवहिधातुरस्तीत्युपदेशः १२ आस्फालितमिति यदंभःप्रमदाकराग्रैरास्फालितंताडितंसत्जलक्रीडास्वितिशेषः
मृदंगानांयोधीरध्वनिस्तमन्वगच्छत् अन्वकरोत् तद्दीर्घिकाणामंभःइदानींवन्यैर्महिषैःकर्तृभिःशृंगैर्विषाणैराहतंसत्क्रोशतिनमृदंगध्वनिमनुकरोतिइत्यर्थः।
र्थः १३ वृक्षइतियष्टिरेवनिवासःस्थानंतस्यभंगात् वृक्षेशेरतेइतिवृक्षेशयाःअधिकरणेशेतेइत्यच्प्रत्ययःशयवासवासिष्वकालादितिसलुक् मृदंगशब्दाना
मपगमादभावात् अलास्याःनृत्यशून्याः तांडवंनटनंनाट्यंलास्यंनृत्यंचनर्तनमित्यमरः दवोरण्यवन्हिःदवदावौवनारण्यवन्ही इत्यमरः तस्योल्काभिःस्फुलिंगैःक्रीडाभ्यः
द्युतेभ्यः हतानिदग्धानिशेषाणिवर्हाणियेषांतेक्रीडामयूराःवनवर्हिणात्वंवनमयूरत्वंप्राप्ताः १४ किंचयेषुसोपानमार्गेषुरामारमण्यःसरागान्लाक्षारसार्द्रान्चरणान् १२५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रविष्टाः तथा लिखिता इत्य— र्थः करेणुभिः कारिणीभिः चित्रगताभिरेव करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभ इत्यमरः दत्तमृणालभंगाश्चित्रद्विपाः आलेख्यमातंगाः नखाए
वांकुशास्तेषामाघातैर्विभिन्नकुंभाः संतः संरब्धसिंहप्रहृतं कुपितसिंहप्रहारं वहंति १६ स्तंभेष्विति · उत्क्रांतवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासाः ताः धूसरा श्वेता
सां स्तंभेषु योषित्प्रतियातनानां स्त्रीप्रतिकृतीनां दारुमयीणां प्रतिमानां प्रतिबिंबं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिरित्यमरः फणिभिर्विमुक्तानि।
मोकाः कंचुका एव पट्टाः समौ कंचुकनिर्मोकावित्यमरः संगात् संसक्तत्वात् स्तनोत्तरीयाणि भवंति १७ कालेति कालांतरेण कालभेदवशेन श्यामसुधेषु मलिनचूर्णेषु
इतस्ततो रूढतृणांकुरेषु हर्म्येषु नक्तं मुक्तागुणानां शुद्धिरिव शुद्धिः स्वास्थ्यं येषां ते तादृशाः ततः पूर्वं ये मूर्छंति त एव चंद्रपादाः चंद्ररश्मयः पादा रश्म्यंघ्रितुर्यांशा।

नखांकुशाघातविभिन्नकुंभाः संरब्धसिंहप्रहृतं वहंति १६ स्तंभेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रांतवर्णक्रमधूसराणां स्तनोत्तरीयाणि भवंति।
संगान्निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः १७ कालांतरश्यामसुधेषु नक्तमितस्ततो रूढतृणांकुरेषु तएव मुक्तागुणशुद्धयोपि हर्म्येषु मूर्छंति।
नचंद्रपादाः १८ आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः वन्यैः पुलिंदैरिव वानरैस्ताः क्लिश्यंत उद्यानलता मदीयाः
१९ रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कांतामुखश्रीवियुता दिवापि तिरस्क्रियंते कृमितंतुजालैर्विच्छिन्नधूपप्रसरा गवाक्षाः २० बलिक्रियाव
र्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवंति उपांतवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि २१ इत्यमरः न मूर्छंति न मतिफलंतीत्यर्थः १८

आवर्ज्येति · किंच विलासिनीभिः सदयं शाखाः लतावयवानावर्ज्य आनमय्य यासां लतानां पुष्पाण्युपात्तानि गृहीतानि — तामदीया उद्यानलता वन्यैः पु
लिंदैः म्लेच्छविशेषैरिव वानरैरुभयैरित्यर्थः क्लिश्यंते पीड्यंते क्लिश्नातेः कर्मणि लट् भेदाः किरातशबराः पुलिंदा म्लेच्छजातय इत्यमरः १९ रात्राविति · रात्रा
वनाविष्कृतदीपभासोऽप्रभाः शून्या इत्यर्थः दिवापि दिवसे कांतामुखानां श्रिया कांत्या वियुता रहिता विच्छिन्नो नष्टो धूपप्रसरो येषां ते गवाक्षाः कृमितंतु
जालैः लूतातंतुवितानैः तिरस्क्रियंते छाद्यंते २० बलीति · बलिः पूजोपहारः स्यादित्यमरः बलिक्रियावर्जितानि सैकतानि येषां तानि स्नानीयानि स्नानसा
धनानि चूर्णादीनि कृत्यल्युटो बहुलमिति करणेऽनीयर् प्रत्ययः स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवंति सरयूजलानि शून्यानि रिक्तानि उपांतेषु वानीरगृहाणि च दृष्ट्वा दूये

४४ रघु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰
सर्ग १६
१२६

तदर्हसीति॰ तत्तस्मादिमां वसतिं कुशावतीं विसृज्य कुलराजधानीमयोध्यामभ्युपैतुमर्हसि कथमिव ते गुरुः पिता रामः तां प्रसिद्धां कारणवशान्मानुषीं तनुं मानुषमूर्तिं हित्वा पर
मात्ममूर्तिमिव २२ तथेति॰ रघूणां प्राग्रहरः ज्येष्ठः कुशः तस्याः पुरः प्रणाययाञ्चां प्रतीतः हृष्टः सन् प्रत्यग्रहीत् स्वीकृतवान् पूः पुराधिदेवतापि अभिव्यक्तमुखप्रसादा इष्टला
भादिति भावः शरीरबंधेन शरीरयोगेन कारणेन तिरोबभूव अंतर्दधे २३ तदिति॰ नृपतिः कुशः तदद्भुतं रात्रिवृत्तं प्रातः संसदि सभायां द्विजेभ्यः शशंस ते द्विजाः श्रुत्वा नं कु
शं कुलराजधान्या साक्षात्स्वयमेव पतित्वे विषये वृत्तं तमभ्यनंदन् पतित्वेन वृतो सीत्यपूजयन् आशीर्भिरिति शेषः अत्र गार्ग्यः दृष्ट्वा स्वप्नं शोभनं नैव सुप्यात्स्वप्नात् दृष्ट्वा यः
स पाकं विधत्ते शंसेद्दृष्टं तत्र साधु द्विजेभ्यस्ते चाशीर्भिः प्रीणयेयुर्नरेंद्रान् इति इदमपि स्वप्नतुल्यमिति भावः २४ कुशावतीमिति॰ स कुशः कुशावतीं श्रोत्रियेषु च्छा

तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य मामभ्युपैतं कुलराजधानीं हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिं २२ तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्र
त्यग्रहीत् प्राग्रहरो रघूणां पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा शरीरबंधेन तिरोबभूव २३ तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस श्रुत्वा
त एनं कुलराजधान्या साक्षात्पतित्वे वृतमभ्यनंदन् २४ कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा यात्रानुकूलेहनि सावरोधः अनुद्रुतो वायुरिवाभ्रवृंदैः
सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे २५ सा केतुमालोपवना बृहद्भिर्विहारशैलानुगतेव नागैः सेना रथोदारगृहा प्रयाणे तस्याभवज्जंगमराजधानी २६
तेनातपत्रामलमंडलेन प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिं बभौ बलौघः शशिनोद्गतेन वेलामुदन्वानिव नीयमानः २७ तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां
पीडामपर्याप्तवतीव सोढुं वसुंधरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन २८ ॥९९ दत्तेषु त्वधीनां श्रोत्रियसात् तदधीनवचने इति सातिप्रत्ययः
श्रोत्रियंश्छंदोधीते इति निपातः श्रोत्रियश्छांदसौ समौ इत्यमरः कृत्वा यात्रानुकूले हनि सावरोधः सांतःपुरः सन् वायुरभ्रवृंदैरिव सैन्यैरनुद्रुतः सन्नयोध्याभिमुखः प्रतस्थे २५
सेति॰ केतुमाला एवोपवनानि यस्याः सा बृहद्भिर्नागैर्गजैः विहारशैलैः क्रीडाशैलैरनुगतेव स्थिता रथा एवोदारगृहा यस्याः सा सेना तस्य कुशस्य प्रयाणे जंगमराजधानी
संचारिणी नगरीवाभवत् २६ तेनेति॰ आतपत्रमेवामलं मंडलं यस्य तेन कुशेन पूर्वनिवासभूमिं प्रस्थापितो बलौघः आतपत्रवदमलमंडनेनोद्गतेन शशिना वेला राम॰
नीयमानः प्राप्यमाणः उदकमस्यास्तीति उदन्वान् उदधिरिव बभौ उदन्वानुदधौ चेति निपातेन साधुः २७ तस्येति॰ प्रयातस्य तस्य कुशस्य वरूथिनीनां सेनानां कर्तृकर्मणोः १२६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कतीति षष्टीपीडांसोढुमपर्याप्तवती वाशक्तेव वसुंधरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदमाकाशमध्यारुरोहेवेत्युत्प्रेक्षा २८ उपच्छमानेति· पश्चाच्च कुशावत्यां गमनाय
प्रयाणाय तथा पुरो ऽग्रे निवेशनिमित्तं निवेष्टुं चेत्यर्थः उपच्छमानोद्धता अत्र समुदाङ्भ्यो यमो ग्रंथ इत्यस्य सकर्त्रभिप्रायवत्वादात्मनेपदं पथि च व्रजंती नृपस्य कुश
स्य सा सेना यत्र पश्चात्पुरो मध्ये वा ददृशे तत्रैव सामग्र्यमतिं कृत्स्नतां बुद्धिं च कारयरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः २९ तस्येति· नेतुस्तस्य कुशस्य द्विपानां मदवारिभिः सेका
तुरंगमाणां खुराभिघाताच्च यथासंख्यं पथि रेणुः रजः पंकभावं पंकतां प्रपेदे पंको ऽपि रेणुत्वमियाय तस्य तावदस्तीत्यर्थः ३० मार्गैषणीति· वैन्ध्ये पु विन्ध्यस
म्बन्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बाख्यकाशेषु कटको ऽस्त्री नितम्बो ऽद्रेरित्यमरः मार्गैषणी मार्गावलोकिनी· अत एव बहुधा विभिन्ना महाविरावा शब्देनिनादनिनदध्वनि

उपच्छमाना गमनाय पश्चात्पुरो निवेशे पथि च व्रजंती सा यत्र सेना ददृशे नृपस्य तत्रैव सामग्र्यमतिं चकार २९ तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्
खुराभिघाताच्च तुरंगमाणां रेणुः प्रपेदे पथि पंकभावं पंको ऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ३० मार्गैषणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना
चकार रेवेव महाविरावा बद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुखानि ३१ स धातुभेदारुणयाननेमिः प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः व्यलंघयद्विंध्यमुपायनानि
पश्यन्पुलिंदैरुपपादितानि ३२ तीर्थे तदीये गजसेतुबंधात्प्रतीपगामुत्तरतो ऽस्य गंगां अयत्नवालव्यजनीबभूवुर्हंसा नभोलंघनलोलपक्षाः
३३ स पूर्वजानां कपिलेन रोषाद्भस्मावशेषीकृतविग्रहाणां सुरालयप्राप्तिनिमित्तमंभस्त्रैस्रोतसं नौलुलितं ववंदे ३४ ॥ : ॥ : ॥

ध्वानरवस्वनाः स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिःस्वाननिःस्वनाः आरवारावसंरावविरावान्त्रथ मर्मर इत्यमरः शब्दो घोषा सा सेना रेवेव नर्मदेव रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा
मेकलकन्यके त्यमरः गुहामुखानि बद्धप्रतिश्रुंति प्रतिध्वानवंति चकार अकरोत् ३१ स इति· धातूनां गैरिकादीनां भेदेनारुणा याननेमिः प्रयाणे ये ध्वनयः क्ष्वेडहे
षादयः तन्मिश्राणि तूर्याणि यस्य एवंविधः सः प्रभुः कुशः पुलिंदैः किरातैरुपपादितानि समर्पितानि उपायनानि पश्यन् विंध्यं व्यलंघयत् ३२ तीर्थ इति तदीये
वैन्ध्ये तीर्थे ऽवतारे गजा एव सेतुस्तस्य बंधाद्धेतोः प्रतीपगां गंगामुत्तरतो ऽस्य कुशस्य नभोलंघनेन लोलपक्षाः हंसाः अयत्नेन वालव्यजनीबभूवुः चामराण्यभू
वन् अभूततद्भावे च्विः ३३ स इति· स कुशः कपिलेन मुनिना रोषाद्भस्मावशेषीकृतविग्रहाणां पूर्वजानां इक्ष्वाकूनां सागराणां सुरालयस्य स्वर्गस्य प्राप्तिनिमित्तं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र·वी
स·१६
प२७

भिर्लुलितं विस्रोत सद्द्दन्त्रैस्त्रस्तसंयांगामं भोववंदे ३४ इतीति· इति कैश्चिदहोभिरध्वनोंते ऽवसाने कुशः सरय्वाः तीरं कूलं समासाद्य विततानाध्वराणां विस्तृतमखा॥
नां रघूणां वेदिः प्रतिष्ठा आस्पदं येषां ते तान् यूपान् शतशः अपश्यत् ३५ आधूयेति· कुलराजधान्याः उपवनांतवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखाः आधूय ईषत्कंपयित्वा सुर
भिर्मंदश्चेत्यर्थः शीतान् सरयूतरंगांश्च स्पृष्ट्वा अनेन शैत्योक्तिः तं क्लांतसैन्यं कुशं प्रत्युज्जगाम ३६ अथेति· रिपुषु मग्नं शल्यं शंकुः शरो वा यस्य सः शल्ये कोशो
वं शल्य इति विश्वः पौराणां सखा पौरसखः कुलस्य ध्वजश्चिह्नभूतः बली स राजा चलाश्चलंतो ध्वजा येषां तानि बलानि तस्याः पुरः उपशल्ये समीपे निवेशयामास ३७
तामिति· प्रभुणा कुशेन नियुक्ताः शिल्पिनां तक्षादीनां संघाः संभृतसाधनत्वात् मिलितोपकरणत्वात् तथागतां शून्यामित्यर्थः पुरं यथा अपां विसर्गान्निदाघग्लपिताम्

इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरंते कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः वेदिप्रतिष्ठान्विततातध्वराणां यूपानपश्यच्छतशो रघूणां ३५ आधूय शाखाः कुसु
मद्रुमाणां स्पृष्ट्वा च शीतान्सरयूतरंगान् तं क्लांतसैन्यं कुलराजधान्याः प्रत्युज्जगामोपवनांतवायुः ३६ अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः
पुरः पौरसखः स राजा कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास बली बलानि ३७ तां शिल्पिसंघाः प्रभुणा नियुक्तास्तथागतां संभृत।
साधनत्वात् पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गान्मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वीं ३८ ततः सपर्यां सपशूपहारां पुरः परार्ध्यप्रतिमागृहायाः।
उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिर्निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ३९ तस्याः स राजोपपदं निशांतं कामीव कांताहृदयं प्रविश्य यथार्हमन्यैरनुजो
विलोकं संभावयामास गृहैस्तदीयैः ४० सा मंदुरासंश्रयिभिस्तुरंगैः शालाविधिस्तंभगतैश्च नागैः॥ ९ र्वीमिव नवीचक्रुः ३८ तत इति· ततो रघुप्रवीरः परा
र्ध्यप्रतिमागृहायाः प्रशस्तदेवता य तनायाः पुरः उपोषितैर्वास्तुविधानज्ञैः प्रयोज्यैः संपशूपहारां सपर्यां निवर्तयामास अत्र ण्यंताच्छिणः पुनरिस्यनुसंधेयं
अन्यथा इतरकर्मकस्यकरोत्यर्थत्वेकारयत्यर्थाभावप्रसंगात् भवितव्यं वृत्तेरण्यंतकर्त्रा प्रयोज्यत्वेनतन्निर्देशात् प्रयोगातरस्योपेक्षिकत्वात् ३९ तस्या इति· सः
तस्याः पुरः संबंधि राजोपपदं राजशब्दपूर्वं निशांतं निशांतं भवनोषसौ रीति दिश्वः कामी कांताहृदयमिव प्रविश्य अन्यैर्निशांतैरनुजीविलोकं समासादिकं यथाप्र
धानं मान्यानुसारेण यथार्हं योग्योचितं तदुचितगृहैरित्यर्थः संभावयामास ॥ ४० ॥ साइति· विपणिस्थानि पण्यानि॥ ६ ॥ एम·
१२७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्रयविक्रयादिवस्तूनि यस्याः सा विपणिः पण्यवीथिकेत्यमरः पूरयोध्या मंदुरासंश्रयिभिरश्वशालासंश्रयशीलैः वाजिशालातु मंदुरेत्यमरः जिह्मश्रीत्यादिना द्वितीयस्य यः
तुरङ्गैः शालासु विधिना स्थापिताः स्तंभालानगतैः प्राप्तैर्नागैश्च सर्वांगेषु नद्धाभ्याभरणानि यस्याः सा नारीवावभासे ४१ वसन्निति समैथिलेयः कुशः पुराणां
शोभामधिरोपितायां तस्यां रघूणां वसतौ वयोध्यायां वसन् दिवो भर्त्रे देवेंद्राय नथाऽलकेश्वराय कुबेराय नस्पृहयां बभूव तावपि न गणयामासेत्यर्थः स्पृहेरीप्सित इति
संप्रदानाच्चतुर्थी एतेनायोध्यायाः अन्यनगरातिशयित्वं गम्यते ४२ अथेति कुशस्य कुमुद्वती संगमं प्रस्तौति अथास्य कुशस्य ———— रत्नैर्मुक्तामणिभिर्ग्रथितान्
न्युत्तरीयाणि यस्मिंस्तं स एकांतमस्यं तं पाण्डुः स्तनयोर्लंबिनो हारा यस्मिंस्तं निश्वासहार्याणि अतिसूक्ष्माण्यंशुकानि यत्र तः मेवं शीतलप्रायं प्रियायावेषं नेपथ्यं उ॥
पूर्णा वभासे विपणिस्थपण्या सर्वांगनद्धाभरणेव नारी ४१ वसन्सतस्यां वसतौ रघूणां पुराणशोभामधिरोपितायां न मैथिलेयः स्पृहयांबभूव
भर्त्रे दिवो नाप्यलकेश्वराय ४२ अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयमेकांतपांडुस्तनलंबिहारं निश्वासहार्यांशुकमाजगाम घर्मः प्रियावेषमिवोपदे
ष्टुं ४३ अगस्त्यचिन्हादयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते आनंदशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवती ससर्ज ४४ प्रवृद्धतापो दिवा
सोऽतिमात्रमत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी उभौ विरोधक्रिययाविभिन्नौ जायापती सानुशयाविवास्तां ४५ दिने दिने शैवलवंत्यधस्तात्सोपान
पर्वाणि विमुंचदंभः उद्दंडपद्मं गृहदीर्घिकाणां नारीनितंबद्वयसं बभूव ४६ वनेषु सायंतनमल्लिकानां विजृंभणोद्गंधिषु कुड्मलेषु ————
पदेष्टुमिव ———— घर्मः ग्रीष्मः आजगाम ४३ अगेति अगस्त्यः चिन्हमस्य तस्मादयनात् भास्वति समीपं संनिवृत्ते सति उत्तरा दिक् आनंदशीतां बा
ष्पवृष्टिमिव हैमवती हिमवत्संबंधिनी हिमस्रुतिं हिमनिष्यंदं ससर्ज अत्र प्रोषितप्रियासमागमसमाधिर्गम्यते ४४ प्रेति अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः अत्यर्थ
मेव ———— तन्वी कृशा क्षणदा चेत्येतावुभौ विरोधक्रियया प्रणयकलहं विना विरोधाचरणे विभिन्नौ सानुशयौ जायापती इवास्तां तयोरपि सापकार्ष्येव संभ
वात्तत्सदृशा ———— वभूतामित्यर्थः ४५ दिन इति दिने दिने प्रतिदिनं शैवलवंति अधस्तात्
यानि सोपानानां पर्वाणि संग्रंथनानि विमुंचदत एवोद्दंडपद्मं गृहदीर्घिकाणामंभः नारीनितंबः प्रमाणमस्य नारीनितंबद्वयसं बभूव विहारयोग्यमभूदित्यर्थः प्रमाणे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रु॰टी॰ नोर्द्धं षिषु उत्कटसौरभेषु गंधस्येदित्यादिनासमासांतद्दादेशः सायंतनमल्लिकानांकुड्मलेषु सशब्दं प्रत्येकं निक्षिप्तपदः मकरंदलोभादित्यर्थः भ्रमरएषांकु।
स॰१६ ड्मलानांसंख्यांगणनांचकारइव ४७ स्वेदेति स्वेदेनानुविद्धं आर्द्रं नूतनं नखक्षतमंकोयस्यतस्मिन् कामिनीनांकपोलेभूयिष्ठमत्यर्थंसंश्लिष्टशिखंसंश्लिष्टकेसरं
रु२७ अतएवकर्णाच्युतमपिशिरीषपुष्पंसहसानपपात ४८ यंत्रेति ऋद्धिमंतोधनिकाः धारागृहेषुशिशिरैर्यंत्रप्रवाहैर्यंत्रसंचारितसलिलपूरैः परीतान् व्याप्तान् मल
योद्भवस्यरसेनचंदनेनधौतान् क्षालितान्शिलाविशेषान्मणिमयासनानिअधिशय्यतेषुशयित्वाआतपंनिन्युः परिहारयांचक्रुः ४९ स्नानेति वसंतस्यात्ययसहकारि
णो अत्ययेनातिक्रमेणमंदवीर्योऽतिदुर्बलः कामःस्नानाद्रेष्वतेमुक्तास्वधूपसंचारणार्थमित्यर्थःतेषुअनुधूपवासंधूपवासानंतरंविन्यस्ताःसायंतनमल्लिकायेषु
प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दंसंख्यामिवैषांभ्रमरश्चकार ४७ स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षतांकेभूयिष्ठसंश्लिष्टशिखंकपोले च्युतंनकर्णादपिकामि।
नीनांशिरीषपुष्पंसहसापपात ४८ यंत्रप्रवाहैःशिशिरैःपरीतान्रसेनधौतान्मलयोद्भवस्य शिलाविशेषानधिशय्यनिन्युर्धारागृहेष्वातपमृ
द्धिमंतः ४९ स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासंविन्यस्तसायंतनमल्लिकेषु कामोवसंतात्ययमंदवीर्यःकेशेषुलेभेबलमंगनानां ५० आपिंजराबद्धर
जःकणत्वान्मंजर्युदाराशुशुभेऽर्जुनस्य दग्ध्वापिदेहंगिरिशेनरोषात्खंडीकृताज्येवमनोभवस्य ५१ मनोज्ञगंधंसहकारभंगंपुराणशीधुंनवपा
टलंच संबध्नतांकामिजनेषुदोषाःसर्वेनिदाघावधिनाप्रमृष्टाः ५२ जनस्यतस्मिन्समयेविगाढेबभूवतुर्द्वौसविशेषकांतौ॥ : ॥ : ॥
तेष्वंगनानांकेशेषुबलंलेभेतैरुद्दीपितइत्यर्थः ५० आपिंजेति बद्धरजःकणत्वाद्बद्धरजःकणत्वादापिंजरापीताउदाराद्राघीयसी अर्जुनस्यककुभवृक्षस्य इंद्र
द्रुःककुभोऽर्जुनइत्यमरः मंजरीदेहंदग्ध्वापिरोषाद्गिरिशेनखंडीकृतामनोभवस्यज्यामौर्वीवशुशुभे ५१ मनोज्ञेति मनोज्ञगंधमितिसर्वत्रसंबध्यते सहकारभंगंचूतपल्लव
खंडं पुराणंनिर्वापितंशरत्तेनेनेतिशीधुःपक्वेक्षुरसप्रकृतिमद्यं औणादिकोधुक्प्रत्ययःपक्वैरिक्षुरसैरस्लोशीधुःपक्वरसःशिवइतियादवःपाटलायाःपुष्पपा
टलंनवंचतत्पाटलंचतत् संबध्नतापरस्परंसंघटयितानिदाघावधिनाग्रीष्मकालेन अवधिस्त्ववसानेस्यादितिविश्वः कामिजनेषुविषयेसर्वेदोषाःतापादयःप्रमृष्टाः
परिहृताः ५२ जनस्येतितस्मिन्समयेग्रीष्मेविगाढेकठिनेसतिजनस्यद्वौसविशेषंसातिशयंयथातथाकांतौनभूवतुर्द्वौकौतापापनोदक्षमयोर्योग्ययोःपादयोश्चरणः। १२७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योः पादानां रश्मीनां च सेवा पयोस्तो उदयस्यौः भ्युदयस्यौ स नृपतिः शशी च ५३ अथेति अथोर्मिलोलाः सतृष्णाः उन्मदाः राजहंसा यस्मिन् लोलश्चलस्तृष्णयो रिति मरः
राधोलतापुष्पाणां वहे प्रापके पचाद्यच् ग्रीष्मे सुखे सुखकरे सरष्वात्यंभसि तस्य कुशस्य वनितासखस्य वनिताभिः सहैः सर्थः विहर्तुमिच्छा बभूव ५४ सइति च
क्रधरप्रभावः विश्रुततेजाः स कुशः तीरभूमौ विहिता उपकार्या यस्यास्तां आनायो जालमेषामस्तीति आनायिनो जालिकाः तैः जालमानाय इति निपातः आनायः
पुंसि जालं स्यादित्यमरः अपकृष्टनक्रामपनीतग्राहां तां सरयूं श्रीमहिम्नोः सम्यत्सभावयोरनुरूपं विगाहितुं प्रचक्रमे अत्र कामंदकः परितापिषु वासरेषु प।
श्यंस्तलेखास्थितमाप्तसैन्यचक्रं सुविशोधितनक्रमीनजाले व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेत इति ५५ सेति सा सरित्सरयूः तीरसोपानपथेनावतारादवतरणादन्यो

नापापनोदक्षमपादसेवौ सचोदयस्यौ नृपतिः शशी च ५३ अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे रोधोलतापुष्पवहे सरय्वाः विहर्तुमिच्छा वनितासख
स्य तस्यांभसि ग्रीष्मसुखे बभूव ५४ स तीरभूमौ विहितोपकार्यामानायिभिस्तामपकृष्टनक्रां विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधर
प्रभावः ५५ सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः सनूपुरक्षोभपदाभिरासीदुद्विग्नहंसा सरिदंगनाभिः ५६ परस्परा
भ्युक्षणतत्पराणां तासां नृपो मज्जनरागदर्शी नौसंश्रयः पार्श्वचरीं किरातीमुपात्तवालव्यजनां बभाषे ५७ पश्यावरोधैः शतशो मदीयैर्विगा
ह्यमानो गलितांगरागैः संध्योदयः साभ्र इवैष वर्णं पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ५८ विलुप्तमंतःपुरसुंदरीणां यदंजनं नौलुलिताभिरद्भिः ॥ ०

न्यकेयूरविघट्टिनीभिः परस्परांगदसंघर्षिणीभिः स नूपुरक्षोभाणि सनूपुरस्खलितानि पदानि —— यासां ताभिरंगनाभिः हेतुभिरुद्विग्नहंसा भीतहंसा आसीत् ॥
५६ परेति नौसंश्रयः परस्परमभ्युक्षणे सेचने तत्पराणामासक्तानां तासां स्त्रीणां मज्जनेरागोभिलाषस्तद्दर्शी नृपः पार्श्वगतामुपात्तवालव्यजनां गृहीतचामरां कि
रातीं चामरधारिणीं बभाषे किरातमत्स्या स्त्रियां चामरग्राहिण्यां म्लेच्छजात्यंतरे हृदयोरिति केशवः ५७ पश्येति गलितांगरागैर्मदीयैः शतशोऽवरोधैर्विगाह्यमानो वि
लोड्यमानः एषः सरयूप्रवाहः साभ्रः समेघः संध्योदयः संध्याविर्भाव इव अनेकं नानाविधं वर्णं रक्तपीतादिकं पुष्यति पश्य वाक्यार्थः कर्म ५८ विलुप्तमिति नौलुलि
ताभिर्नौक्षुभिताभिरद्भिरासामंतःपुरसुंदरीणां यदंजनं कज्जलं विलुप्तं हृतं तदंजनं विलोचनेषु मदेन या रागशोभा तां वध्नतीभिर्घटयंतीभिरद्भिः प्रतिमुक्तं प्रत्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. ता आत्मप्रार्पणमेवेति भावः ५८ एतामिति ——— गुरुदुर्वहं श्रोणिपयोधरं यस्या आत्मन इति विग्रहः गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानं रीरमुद्वोढुम् ——— मशक्नुवंत्यः एता अबलाः
स.८ गाढांगदैः श्लिष्टांगदैर्बाहुभिः क्लेशेन तरंदुः खप्रायं यथा तथा रागवशात् ——— प्लवंते क्रीडाभिनिवेशपारतन्त्र्यात्तरंति ६० अमी इति वारिविहारिणीनामासां प्रभ्रं
१२६ शिनो भ्रष्टाः निम्नगायाः स्रोतसि पारिप्लवाश्चंचलाः चंचलं तरलं चैव पारिप्लवं परिप्लवे इत्यमरः अमी शिरीषप्रसवावतंसाः स्यादुत्सादेव तो पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने
इत्यमरः कर्णभूषाः शैवाललोलान् जलनीलीप्रियान् जलनीलोलतु शैवालं ——— मित्यमरः मीनान् छलयंतो प्रादुर्भावयंति शैवाल[illegible]त्वात् शिरीषेषु शैवा
लभ्रमात् आदुर्भवंतीत्यर्थः ६१ आसामिति जलास्फालनेन तरसा रणमासक्तानामासां स्त्रीणां मुक्ताफलस्पर्द्धिषु मौक्तिकानु[illegible] पयोधरेषु उत्तर्पतीति उत्पतंतीति।
तद्ध्वनी भिर्मदनगशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासां ५९ एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्वोढुमशक्नुवंत्यः गाढांगदैर्बाहुभिरप्सु बालाः
क्लेशोत्तरं रागवशात्प्लवंते ६० अमी शिरीषप्रसवावतंसाः प्रभ्रंशिनो वारिविहारिणीनां पारिप्लवाः स्रोतसि निम्नगायाः शैवाललोलांश्छलयंति
मीनान् ६१ आसां जलास्फालनतत्पराणां मुक्ताफलस्पर्द्धिषु शीकरेषु पयोधरोत्सर्पिषु शीर्यमाणः संलक्ष्यते न च्छिदुरोपि हारः ६२
आवर्त्तशोभा नतनाभिकांतेर्भंग्यो भुवां द्वंद्वचराः स्तनानां जातानि रूपावयवोपमानान्यदूरवर्तीनि विलासिनीनां ६३ तीरस्थलीबर्हि
भिरुत्कलापैः प्रस्निग्धकेकैरभिनंद्यमानम् श्रोत्रेषु संमूर्छति रक्तमासां गीतानुगं वारिमृदंगवाद्यं ६४ संदष्टवस्त्रेष्वबलानितंबेष्विंदुप्र
येषु बु शीकरेषु शीकराणां मध्ये शीर्यमाणो गलन्नु हारः अत एव छिदुरोपि स्वयं छिन्नोपि न संलक्ष्यते विदिभिदिच्छिदेः कुरजिति ११९ काशांतरितो डुकस्याः
कुरच्प्रत्ययः शीकरससर्गा च्छिन्न इति न ज्ञात इति भावः ६२ आवर्तेति विलासिनीनां विलासशीलानां स्त्रीणां वौ कषलस ——— इति घिनुण्प्रत्ययः रूपावयवाना
मुपमेयानां यान्युपमानानि अदूरवर्तीनि अंति कगतानि जातानि कस्य किमुपमानमित्यत आह नत नाभिकांतेर्निम्ननाभिशोभायाः आवर्तशोभा स्यादावर्तोंभसां
भ्रम इत्यमरः भ्रुवां भंग्यस्तरंगाः स्तनानां द्वंद्वचराश्चक्रवाकाः उपमानानीति सर्वत्र संबध्यते ६३ तीरेति उत्कलापैरुच्चबर्हैः प्रस्निग्धाः मधुराः केका येषां तैः ती राम
रस्थलीषु बर्हिभिर्मयूरैरभिनंद्यमानं रक्तं आव्यं गीतानुसारि आसां स्त्रीणां संबंधि वार्येव मृदंगस्तस्य वाद्यं ध्वनिः श्रोत्रेषु संमूर्छति ६४ समीति संदष्टवस्त्रेषु जलसे १२६
CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कांतसंश्लिष्टांशुकेषु अवलानां नितंवेषु अधिकरणेषु इंदुप्रकाशे नज्योत्स्नयाऽभ्यंतरितान्यावृतानि उडूनि नक्षत्राणि तत्तुल्यामुक्तामयत्वादिति भावः अमीजल पूरितसूत्र
मार्गा निश्चलाइत्यर्थः रशना एव कलापाः भूषाः कलापो भूषणे वर्हे तूणीरे संहतेपि चेत्यमरः मौनंनिःस्वनतामित्यर्थः भजंते ६५ एताइति॰ दर्पा[illegible]त् सखीजनं प्रति।
करेण त्योडितानावारिधारयाभिस्ताः स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः एतास्तरुण्यो वक्रेतराग्रैर्जलसेकादृज्वग्रैरलकैश्चूर्णैः कुंकुमादिभिररुणान्वारिलवा
नुदकविंदून्वमंति वर्षंति ६६ उद्बंधेति॰ उद्बंधाः केशा यस्मिन्सच्युतपत्त्रलेखः स्खरितपत्त्ररचनो विश्लेषिणो विभ्रंशिनः मुक्ताफलपत्त्रवेष्टा मुक्तामयताटंका यस्मि
न्स एवंभूतः अंभोविहाराकुलितोपि प्रमदामुखानां वेषः नेपथ्यं मनोज्ञ एव रम्य एव प्राणां विकृतिरपि श्रियं तनोतीति भावः ६७ सइति॰ सकुशः नौर्विमानमिव नाविमानं उपमित।

अमीजलापूरितसूत्रमार्गा मौनं भजंते रशनाकलापाः ६५ एताः करोत्पीडितवारिधारा दर्पात्सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः वक्रेतराग्रैरलकैस्तरुण्य
श्चूर्णारुणान्वारिलवान्वमंति ६६ उद्बंधकेशश्च्युतपत्त्रलेखो विश्लेषिमुक्ताफलपत्त्रवेष्टः मनोज्ञ एव प्रमदामुखानामंभोविहाराकुलि
तोपि वेषः ६७ सनौविमानादवतीर्य रेमे विलोलहारः सहताभिरप्सु स्कंधावलग्नोद्धृतपद्मिनीकः करेणुभिर्वन्य इव द्विपेंद्रः ६८ ततोनृपे
णाधिगताः स्त्रियस्ता भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः प्राप्येंद्रनीलं किमुतोन्मयूखं ६९ वर्णोदकैः कांचनशृंगमुक्तै
स्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिंचन् तथागतः सोतितरां वभासे सधातुनिष्यंद इवाद्रिराजः ७० तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां तां

समासः तस्मादवतीर्य विलोलहारः सन् ताभिः स्त्रीभिः सह करेणुभिः करिणीभिः स्कंधावलग्ना उद्धृत पद्मिनी उत्पाटित नलिनी यस्य सः तथोक्तः सन् नद्यां तस्थे निकष्प्र
सपः वन्यः द्विपेंद्र इवाप्सु रेमे ६८ ततइति॰ ततो भ्राजिष्णुना प्रकाशनशीलेन भुव श्चेति चकारादिष्णुच् नृपेणानुगताः संगतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा विरे
जुः प्रागेवेंद्रनीलयोगात्पूर्वमेव केवला अपि मुक्ता मणयो नयनाभिरामाः उन्मयूखमिंद्रनीलं प्राप्य किमुताभिरामा इति किमुत वक्तव्यमित्यर्थः ६९ वर्णेति॰ तं
कुशं आयताक्ष्यः कांचनस्य शृंगे शृंगैर्मुक्तानि तैर्वर्णोदकैः प्रणयात्स्नेहादसिंचन् तथागतस्तथास्थितः वर्णोदकसिक्त इत्यर्थः सकुशः सधातुनिष्यंदो गैरिकद्र
वयुक्तः अद्रिराज इव अतितरां वभासे अत्यर्थं चकाशे ७० तेनेति॰ अवरोधप्रमदासखेन अंतःपुरसुंदरीसहचरेण तां सरिद्वरां सरयूं विगाहमानेन तेन कुशेन आ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

काशगंगायांरतिः क्रीडा पयस्यसः अप्सरोभिर्वृत्तः आवृतो मरुत्वान् इंद्रइव अनुयातलीलः अनुगतश्रीरभूदिति शेषः इंद्रमनुकृतवानित्यर्थः ७१ य
दिति यदाभरणंरामः कुंभयोनेरगस्त्यादधिगम्य प्राप्य कुशाय राज्येन समंदिदेश राज्यसममूल्यमित्यर्थः सलिले विहर्तुः क्रीडितुरस्यकुशस्य तज्जैत्राभरणंजयनशी
लमाभरणमज्ञातपातंसन्ममज्ज ७२ स्नात्वेति असौ कुशः सदारः यथाकामंयथेच्छंस्नात्वा विगाह्य तीरेयोपकार्या पूर्वोक्ता तांगतमात्रोप्राप्तः अपोढनेपथ्यवि
धिः अकृतप्रसाधनः स्वबाहुंदिव्येन वलयेन शून्यंददर्श ७३ जयेति यस्मात् यतः कारणात्तदाभरणंजयश्रियः संवननं वशीकरणं प्रशक्रियासंवननमित्य
मरः यस्माद्गुरुणापित्राआमुक्तपूर्वपूर्वम् आमुक्तंधृतमित्यर्थः सुहसुपेतिसमासः अतोहेतोरस्याभरणस्य भ्रंशंन सेहे लोभान्नकुतः हि यस्माद्धीरः विद्वान्

आकाशगंगारतिरप्सरोभिर्वृतोमरुत्वाननुयातलीलः ७१ यत्कुंभयोनेरधिगम्यरामः कुशाय राज्येन समंदिदेश तदस्यजैत्राभरणंविह।
र्तुरज्ञातपातंसलिलेममज्ज ७२ स्नात्वायथाकाममसौसदारस्तीरोपकार्यांगतमात्रएव दिव्येन शून्यंवलयेनबाहुमपोढनेपथ्यविधि
र्ददर्श ७३ जयश्रियः संवननंयतस्तदामुक्तपूर्वंगुरुणापियस्मात् सेहेस्यन भ्रंशमतोनलोभात्सतुल्यपुष्पाभरणोहिधीरः ७४ सतानथा"
ज्ञापयदाशुसर्वान्नानायिनस्तद्विचयेनदीर्ष्णान् वंध्यश्रमास्तेसरयूंविगाह्यतमूचुरम्लानमुखारविंदाः ७५ कृतः प्रयत्नोनचदेवलब्ध
मग्नंपयस्याभरणोत्तमंते नागेनलौल्यात्कुमुदेननूनमुपात्तमंतर्ह्रदवासिनातत् ७६ ततः सकृत्वाधनुराततज्यंधनुर्द्धरः कोपविलोहिता
ताक्षः गारुत्मतंतीरगतस्तरस्वीभुजंगनाशायसमाददेस्त्रं ७७ ॥९९ सकुशः तुल्यानि पुष्पाणि आभरणानि चयस्यसः पुष्पेष्विवाभरणेषु निर्माल्यबुद्धिं
करोतीत्यर्थः ७४ ततः सेतिपाठः सइति नद्यांस्नांतिकौशलेनेति नदीष्णास्तान्सुपीतियोगविभागात्कप्रत्ययं निनदीभ्यांस्नातेः कौशलइतिषत्वंसर्वान्नानायिनोजालि
कान् तस्याभरणस्यविचयेन्वेषणेनिमित्ते आशुसमाज्ञापयत् आदिदेशतेनानायिनः सरयूंविगाह्यविलोड्यवंध्यश्रमाः विफलप्रयासाः तथापितद्भितिंज्ञा ॥
ला अम्लानमुखारविन्दा ——— संतस्तंकुशमूचुः ७५ कृतइति हेदेवप्रयत्नः अस्माभिः कृतः पयसिनिमग्नंतेआभरणोत्तमंनलब्धंकिंतुत्वदाभ
रणमंतर्ह्रदवासिनाकुमुदेनकुमुदाख्येननागेनलौल्यात् लोभादुपात्तंनूनंवितर्के ७६ ततइति ततः सधनुर्द्धरः कोपविलोहिताक्षः तरस्वीबलवान्कुशः धनु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गततत्यं कृत्वा भुजंगस्य कुमुदस्य नाशाय गारुत्मतं गरुत्मद्देवताकमस्त्रमाददे ७७ तस्मिन्निति· तस्मिन्नस्त्रे संहितमात्रे सत्येव ह्रदः क्षोभाद्धेतोः समाविद्धास्तस्य भुजंगस्य।
कुमुदस्य त्रासाद्द्विर्तास्तरंगा एव हस्ताः यस्य स रोधांसि भिंदन् अवपाते गजग्रहणगर्ते मग्नः अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्ते छन्ने तृणादिनेति यादवः वन्यः करीव परुषं।
घोरं रसद्ध्वान· ७८ तस्मादिति· मथ्यमानात्समुद्रादिवोद्धृतनक्रात्तस्माद्ध्रदात् लक्ष्म्या सार्द्धं सुरराजस्येंद्रस्य वृक्षः पारिजातइव कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः।
कुमुदः सहसोन्ममज्ज ७९ विभूषणेति· विशांपतिर्मनुजपतिः ——— कुशः द्वौ विशौ वैश्यमनुजाविति मरः विभूषणप्रत्युपहारहस्तं तमुपस्थितं प्राप्तं कुमुदं वीक्ष्य
सौपर्णं गारुत्मतमस्त्रं प्रतिसंजहार तथाहि संतः प्रह्वेषु नम्रेषु अनिर्बंधरुषः अनियतकोपा हि ८० त्रैलोक्येति· अस्त्रविद्वानिति अस्त्रं विद्वान् अस्त्रविद्वान् नलो

तस्मिन्ह्रदः संहितमात्र एव क्षोभात्समाविद्धतरंगहस्तः रोधांसि भिंदन्नवपातमग्नः करीव वन्यः परुषं ररास ७८ तस्मात्समुद्रादिव मथ्य
मानादुद्वृत्तनक्रात्सहसोन्ममज्ज लक्ष्म्येव सार्द्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः ७९ विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य वि
शांपतिस्तं सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार प्रह्वेष्वनिर्बंधरुषो हि संतः ८० त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्कुशं द्विषामंकुशमस्त्रविद्वान् मानोन्नते
नाप्यभिवंद्य मूर्द्ध्ना मूर्द्धाभिषिक्तं कुमुदो बभाषे ८१ अवैमि कार्यांतरमानुषस्य विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वां सोहं कथं नाम तवाचरेयमारा
धनीयस्य धृतेर्विघातं ८२ कराभिघातोत्थितकंदुकेयमालोक्य बालातिकुतूहलेन॥ ९ कड्ड्यादिना षष्ठी [illegible] धैर्यः त्रिनादिषु गरुपादीनामुप
संख्यानाद्द्वितीयासमासः गारुडास्त्रमहिमाभिज्ञइत्यर्थः कुमुदस्त्रयो लोकास्त्रिलोकं चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो जनको यस्य तं
अत एव प्रभावाद्द्विषामंकुशं मूर्द्धाभिषिक्तं राजानं कुशं मानोन्नतेनापि मूर्द्ध्नाभिवंद्य प्रणम्य बभाषे ८१ अवैमीति· त्वामेदनान्तरस्तं डु संइति वःकार्यांतरः कार्यार्थः
स्थानात्मीयान्यतादर्थ्यं रंध्रां तर्येषु चांतरमिति शाश्वतं स चासौ मानुषश्चेति तस्य विष्णोः रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां तनुं मूर्तिमवैमि आत्मा वै पुत्रनामासीदिति
श्रुतेरित्यर्थः स जानन्नहमाराधनीयस्योपास्यस्य तव धृतेः प्रीतेः धृञ् प्रीताविति धातोः स्त्रियांक्तिः विघातं कथं नामाचरेयमसंभावितमित्यर्थः ८२ करेति· ।
कराभिघातेनोत्थितः ऊर्द्ध्वं गतः कंदुको यस्याः सा कंदुका र्थं मूर्द्ध्वं पश्यंतीत्यर्थः सेयं बाला अतिकुतूहलेन जवादंतरिक्षाज्ज्योतिरिव नक्षत्रमिव ज्योतिर्नक्षत्रविद्युतोरिति

र॰टी॰ आदत्तमाप्रहत्वात् ८३ तदेतदिति· तदेतदाभरणमाजानुविलंबिना ज्याघातेन ज्यारेखा रेखाकारा ग्रंथयः तासां किणांचिन्हं तदेव लांछनं यस्य तेन भूमेः रक्षा— परिघेण रक्षा।
स॰१६ र्गलेन परिघो योगभेदे ऽस्त्रविशेषे ऽर्गलघातयोरिति मेदिनी अंसलेन बलवता ते भुजेन पुनर्योगं संगतिमुपैतु एतैर्विशेषणैर्महाभाग्यशौर्यसौंदर्यधुरंधरत्वबलवत्त्वादिग।
१३१ म्यते ८४ इमामिति· हे पार्थिव ते पादयोः चिराय शुश्रूषया परिचर्यया शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याप्रदानयोरिति विश्वः आत्मापराधमाभरणग्रहणरूपं नुदतीं परिजिहो
र्षतीमित्यर्थः आसत्तायां भूतनमुर्त्वेति चकाराद्वर्तमाने लट् प्रत्ययः आत्मीनयोर्नुमित्यस्य वैकल्पिकत्वान्नुमभावः इमामेय वीयसीं कनिष्ठां स्वसारं कुमुद्वतीं अनु
मंतुं नार्हसीति नार्हसीत्यर्थः ८५ इतीतिइति· पूर्वोक्तं श्लोकमूचिवान् उक्तवान् उपहृताभरणः प्रत्यर्पिताभरणः कुमुदः हे कुमुद भवान् श्लाघ्यः स्वजनो बंधुरित्यनुभा

जवास तज्ज्यो ।।इतिवांतरिक्षाद्द दत्तं जैत्राभरणं त्वदीयं ८३ तदेतदाजानुविलंबिना ते ज्याघातरेखाकिणलांछनेन । भुजेन रक्षापरिघेण भू
मेरुपैतु योगं पुनरंसलेन ८४ इमां स्वसारं च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमंतुं आत्मापराधं नुदतीं चिराय शुश्रूषया पार्थिव पादयोः।
ते ८५ इत्यूचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं श्लाघ्यो भवान्स्वजन इत्यभिभाषितारं आसज्ञयां विधिवदात्मसमेतबंधुः कन्यामयेन कुमु
दः कुलभूषणेन ८६ तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते मांगल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरद्
व्यश्नुवानो दिगंतान्गंधोदग्रं तदनु ववृषुः पुष्पमाश्चर्यमेघाः ८७ इत्थं नागस्त्रिभुवनगुरोरौरसं मैथिलेयं लब्ध्वा बंधुं तमपि च कुशः पंच

षितारं क्षितीशं समेतबंधुः सन् कन्यामयेन कन्यारूपेण कुलयोर्भूषणेन विधिवत्संयोजयामास न केवलं तदीयमेव किंतु स्वकीयमपि भूष ९ मंतक्षकस्य॥
णं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः अत्रास्त्रत्ययानुप्रयोगस्तु प्रागेव समाहितः ८६ तस्येति· मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय सहधर्माचरणायेत्यर्थः मांगल्या मंगले
साधुर्या ऊर्णा· ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादित्यमरः अत्र लक्षणया तन्निर्मितं सूत्रमुच्यते वलयिनि वलयवति तस्याः कुमुद्वत्याः हस्ते पाणौ उच्छिखस्योदर्चिषः
पावकस्य पुरोऽग्रे स्पृष्टे गृहीते दिगंतान्व्यश्नुवानो व्याप्नुवन् दिव्यस्तूर्यध्वनिः उदचरदुत्थितः तदनु आश्चर्यमेघाः अद्भुतमेघाः गंधेनोदग्रं उत्कटं पुष्पं पुष्पाणि राम
जात्यभिप्रायेणैकवचनं ववृषुः आश्चर्यं पंचत्वस्याद्भुतमर्ममीत्रिषु चतुर्दशेष्वमरवचनात्रिलिंगत्वं ८७ इत्थमिति· इत्थं नागः कुमुदः त्रयाणां भुवनानां समाहारः ॥ १॥ १३१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदितार्थेस्यादिनातत्पुरुषः अदंतद्विगुत्वेपिपात्राद्यंतत्वान्नपुंसकत्वं यात्राद्यंतैरनेकार्थैर्द्विगुर्लक्षानुसारतइत्यमरः तस्यगुरुःश्रीरामः तस्यौरसंधर्मपत्नीजंपु
त्रंऔरसोधर्मपत्नीजइतियाज्ञवल्क्यः मैथिलेयंवंधुंलब्ध्वाकुशोपितस्यकस्यपंचमंपुत्रंकुमुदंवंधुंलब्ध्वाएकः नयोरन्यतरःकुमुदः पितृवधेनरिपोर्वैरनतेयातत्पग
रुडात्गुरुणांवैरस्यांशेनत्याजितकौयोदितिभावः शंकांभयमसजत् अपरःकुशःशांतव्यालांकुमुदाज्ञयाऽसर्पभयाम्वनिं अतएवपौरकांतःपौराणांप्रियःसन्शशा
स ८८ ॐ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायांरघुवंशटीकायांसंजीविनीसमाख्यायांषोडशःसर्गः १६ ॥ ॐ ॥श्रीगणेशायनमः नमोऽस्तम
पद्मभोजरेणवेपत्रसंततेकुर्वंतिकुमुदप्रीतिमरण्यनहमेधिनः १ अतिथिमिति कुमुद्वतीकाकुत्स्थात्कुशात् अतिथिंनामपुत्रंचेतनावुद्धिःपश्चिमंदंतिमात् ॥

एकः शंकांपितृवधरिपोरत्यजद्वैनतेयाच्छांतव्यालामवनिमपरःपौरकांतःशशास ८८॥ ॐ ॥ इतिश्रीरघुवंशेमहाकाव्येकविकालिदासकृतौभूषणप्रत्यानयनंनामषोडशःसर्गः १६॥ ॐ ॥ श्रीगणेशायनमः अतिथिंनामकाकुत्स्थात्पुत्रंमापकुमुद्वती पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिवचेतना १ सपितुःपितृमान्वंशंमातुश्चाऽनुपमद्युतिः अपुनात्सवितेवोभौमार्गावुत्तरदक्षिणौ २ तमादौकुलविद्यानामर्थमर्थविदांवरः पश्चात्पार्थिवकन्यानांपाणिमग्राहयत्पिता ३ जात्यस्तेनाभिजातेनशूरःशौर्यवताकुशः अमंन्यतैकमात्मानमनेकंवशिनावशी ४

॥१ यामिन्याःरात्रेःयामात्प्रहरात् द्वौयामप्रहरौतुल्यावित्यमरः प्रसादंवैशद्यमिवनैर्मल्यमिवप्राप अाह्णेसमयेसर्वेषांवुद्धिवैशद्यंभवतीतिप्रसिद्धिः १ सइति पितृमान्प्रशंसार्थेमतुप्सुशिक्षितइत्यर्थः अनुपमद्युतिःसविचुञ्चेदंविशेषणं
सोतिथिः पितुःकुशस्यमातुःकुमुद्वत्याश्चवंशंसविताउत्तरदक्षिणौ उभौमार्गाविवाऽपुनात्पवित्रीकृतवान् २ तमिति अर्थानुशब्दार्थानदानसंग्रहादिक्रियाप्रयो
जनानिचविदंतीत्यर्थविदः तेषांवरःश्रेष्ठः पिताकुशःतमतिथिमादौप्रथमंकुलविद्यानांआन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तादंडनीतीनांअर्थमभिधेयमग्राहयत् अवोध
यत्पश्चात्पार्थिवकन्यानांपाणिमग्राहयत्स्वीकारितवान् उद्वाहयदित्यर्थः दंडिनोवचनाद्ग्रहेर्ण्यंतस्यसर्वत्रद्विकर्मकत्वमस्तीत्युक्तंप्राक् ३ जात्यइतिजातौ
भवःजात्यःकुलीनःशूरोवशीकुशःअभिजातेनकुलीनेन अभिजातःकुलीनःस्यादित्यमरः शौर्यवतापराक्रमयुक्तेनवशिनातेनातिथिनाकरणेनएकमात्मानं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी०
स०१७
१३२

स इति सः कुशः कुलोचितं कुलाभ्यस्तं इंद्रस्य साहायकं सहकारित्वं योपधादित्यादिना वुञ् उपेयिवान् प्राप्तः सन् समरे नाम तोर्थितम्ब दुर्जयं दैत्यं जघान अवधीत् तेन दै
त्येन सः अवधि हतश्च लुङि चेति हनो वधादेशः ५ तमिति कुमुदस्य — नागराजस्य स्वसा कुमुद्वती कुशपत्नी कुमुदानंदं शशांकं कौमुदी ज्योत्स्नेव तं कुशं अन्वगात्
कुशमनु कुः पृथिवी तस्या मुत् प्रीतिः सैव आनंदो यस्येति कुमुदानंदः परानानंदेन स्वयं आनंदयतीत्यर्थः ६ तयोरिति तयोः कुशकुमुद्वत्योर्मध्ये एकः कुशः दिवस्पतेरिंद्रस्य सिंहास
नार्धं सिंहासनैकदेशं तद्भागमस्यास्तीत्यादि द्वितीयापि कुमुद्वत्यपि शच्या इंद्राण्याः पारिजातांशस्य भागिनी ग्राहिणी सं एचेत्यादिना भजतेर्घिनुण् मत्त्वपः सखी आसीत् कस्का
दित्वाद्दिवस्पतिः साधुः ७ तदिति संग्राम याथिनः संग्रामं यास्यतः आवश्यकार्थे णिनिः अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीनिषेधः भर्तुः स्वामिनः कुशस्य प

स कुलोचितमिंद्रस्य साहायकमुपेयिवान् जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ५ तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती अन्वगात्कु
मुदानंदं शशांकमिव कौमुदी ६ तयोर्दिवस्पतेरासीदेकः सिंहासनार्धभाक् द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ७ तदात्म।
संभवं राज्ये मंत्रिवृद्धाः समादधुः स्मरंतः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः संग्रामयायिनः ८ ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः विमानं न।
वमुद्वेदि चतुःस्तंभप्रतिष्ठितं ९ तत्रैनं हेमकुंभेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितं १० नदद्भिः स्निग्धगंभी
रं तूर्यैराहतपुष्करैः अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसंतति ११ दूर्वायवांकुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान् ॥

श्चिमामंतिमामाज्ञां विपर्यये मरणे पुत्रोभिषेक्तव्य इत्येवंरूपां स्मरंतः ये मंत्रिवृद्धाः तदात्मसंभवमतिथिं राज्ये समादधुः निदधुः ८ त इति ते मंत्रिणः तस्यातिथेर
भिषेकाय शिल्पिभिः उद्वेदि उन्नतवेदिकं चतुःस्तंभप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तंभेषु प्रतिष्ठितं नवं विमानं मंडपं कल्पयामासुः कारयामासुः ९ तत्रेति तत्र विमाने भद्रपीठे पी
ठविशेषे उपवेशितमेनमतिथिं हेमकुंभेषु संभृतैः संगृहीतैः तीर्थवारिभिः करणैः प्रकृतयो मंत्रिण उपतस्थुरभिषेकं चक्रुः १० नेति आहतं ताडितं पुष्करं मुखं ये
षां तैः पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभांडमुखे जले व्योम्नि खड्गे च पद्मे च तीर्थौषधिविशेषयोरित्यमरः स्निग्धं मधुरं गंभीरं च नदद्भिस्तूर्यैस्तस्यातिथेरविच्छिन्नसंतति
अविच्छिन्नपारंपर्यं कल्याणं कुशलमन्वमीयत अनुमितं ११ दूर्वेति सोतिथिः दूर्वाश्च यवांकुराश्च प्लक्षत्वक् च अभिन्नपुटा बालपल्लवाश्चोत्तराणि प्रधानानि ये

रघु०टी०
राम०
१३२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अभिन्नपुटानि मधूकपुष्पाणि इति केचित् कमलानीत्यन्ये ज्ञातिषु ये वृद्धास्तैः प्रयुक्तान् नीराजनाविधीन् भेजे १२ पुरोहितेति पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखाः द्विजातयो ब्राह्म
णाः जिष्णुं जयशीलं तमतिथिं जैत्रैर्जयशीलैरथर्वभिर्मन्त्रविशेषैः करणैः पूर्वमभिषेक्तुमुपचक्रमिरे १३ तस्येति तस्यातिथेर्मूर्ध्नि सशब्दं निपतन्ती ओघमहती महाप्रवाहा
अभिषिच्यतेऽनेनेति अभिषेकः जलं तदेव श्रीः यद्वा तस्य श्रीः समृद्धिः त्रिपुरद्विषः शिवस्य मूर्ध्नि निपतन्ती गंगेव व्यरोचत त्रयाणां पुराणां द्विट् इति विग्रहः १४ स्तूयमान इति
तस्मिन् क्षणेऽभिषेककाले वंदिभिः स्तूयमानः सोऽतिथिः प्रवृष्टः प्रवृष्टवान् कर्तरि क्तः अत एव सारंगैः चातकैरभिनंदितः चातके हरिणे पुंसि सारंगः शबले त्रिषु
त्यमरः सन् क्ततः पर्जन्यो मेघ इवालक्ष्यत १५ तस्येति सन्मंत्रैः पूताभिः स्वच्छाभिरद्भिः स्नानं प्रतीच्छतः कुर्वतः वृष्टिसेकादिद्युतोऽयं वैद्युतः तस्याविंधनस्याग्नेरि

ज्ञातिवृद्धप्रयुक्तान् स भेजे नीराजनाविधीन् १२ पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः उपचक्रमिरे पूर्वमभिषेक्तुं द्विजातयः १३ त
स्यौघमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत सशब्दमभिषेकश्रीर्गंगेव त्रिपुरद्विषः १४ स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स वंदिभिः प्रवृष्ट इ
व पर्जन्यः सारंगैरभिनंदितः १५ तस्य सन्मंत्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ववृधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव द्युतिः १६ स तावदभिषे
कांते स्नातकेभ्यो ददौ वसु यावतैषां समाप्येरन् यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः १७ ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिषमुदीरयन् सा तस्य कर्मनिर्वृत्तैर्दूरं प
श्चात्कृता फलैः १८ बंधच्छेदं स बद्धानां वधार्हाणामवध्यतां धुर्याणां च धुरो मोक्षमदोहं चादिशद्गवां १९ क्रीडापतत्रिणोऽप्यस्य पंजर
स्थाः शुकादयः लब्धमोक्षास्तदादेशाद्यथेष्टगतयोऽभवन् २० ॥ द्युतिर्ववृधे १६ स इति सोऽतिथिः अभिषेकांते स्नानान्ते स्नातकेभ्यो गृहस्थब्राह्मणेभ्य

स्तावत्तावत्परिमाणं वसु धनं ददौ यावद्यावता वसुनानेषां स्नातकानां पर्याप्तदक्षिणाः समग्रदक्षिणा यज्ञाः समाप्येरन् तावद्ददाविति अन्वयः १७ त इति प्रीतमनस
स्ते स्नातकास्तस्मै अतिथये यामाशिषमुदीरयन् व्याहरन् सा आशीस्तस्यातिथेः कर्मनिर्वृत्तैः पूर्वपुण्यनिष्पन्नैः फलैः साम्राज्यादिभिः दूरं दूरतः पश्चात्कृता स्व
फलदानस्य तदानीमनवकाशात् कालांतरोदीक्षणं चकारेत्यर्थः १८ बंधच्छेदमिति सोऽतिथिर्बद्धानां बंधच्छेदं वधार्हाणामवध्यतां धुरं वहंतीति धुर्या बलिवर्दाः द
यः तेषां धुरो भारान्मोक्षं गवामदोहं वत्सानां पानार्थं दोहनिवृत्तिं चादिशत् १९ क्रीडेति पंजरस्थाः शुकादयः तस्यातिथेः क्रीडापतत्रिणोऽपि किमुतान्ये इत्यपिशब्दः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ तदादेशात्तस्यातिथेः शासनात्तं लब्धमोक्षाः संतोयथेष्टं गंतिर्येषां ते स्वेच्छाचारिणोऽभवन् २० ततइति॰ सोतिथिर्नेपथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीकाराय कक्षांतरं हर्म्यांग
स॰१७ रांतविशेषः कक्षाप्रकोष्ठे हर्म्यादेरित्यमरः तत्रन्यस्तं स्थापितं शुचिनिर्मलं सोत्तरच्छदं आस्तरणसहितं गजदंतस्यासनं पीठमध्यास्तोपविष्टइत्यर्थः २१ तमिति॰ तो
१२३ येननिर्णिक्तपाणयः क्षालितहस्ताः प्रसाधकाः अलंकर्तारः धूपेनगंधद्रव्येनत्राश्यानकेशांतंशोषितकेशपाशांतं तैस्तैराकल्पस्यवेषस्यसाधनैः आक
ल्पवेषौनेपथ्येइत्यमरः गंधमाल्यादिभिरुपसेदुः अलंचक्रुः २२ तइतिमुक्तागुणेनमौक्तिकसूत्रेणउन्नद्धमुद्बद्धं अंतर्गतस्रजं तत्प्रसाधकाः अस्यातिथेर्मौ
लिंधम्मिलंप्रभामंडलशोभिनापद्मरागेणमाणिक्येनप्रत्युप्तुः प्रतिचक्रुः २३ चंदनेनेति॰ ततोमृगनाभ्याकस्तूरिकयासुगंधिनाचंदनेनांगरागमंगलेपनंस
मापय्यसमाप्यततस्तविन्यस्तारोचनायस्मिंस्तत्पत्ररचनांचक्रुः २४ आमुक्तेति॰ आमुक्ताभरणः अरत्नाभरणः आसज्जिताभरणोवास्रजोऽस्यसंतिस्रग्वी।

ततः कक्षांतरन्यस्तं गजदंतासनं शुचि। सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः २१ तं धूपाश्यानकेशांतं तोयनिर्णिक्तपाणयः आक
ल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः प्रसाधकाः २२ तस्योन्मुक्ताङ्गुणोन्नद्धं मौलिमंतर्गतस्रजं। प्रत्युपुः पद्मरागेण प्रभामंडलशोभिना २३ चंदनेनां
गरागं च मृगनाभिसुगंधिना। समापय्य ततश्चक्रुः पत्रं विन्यस्तरोचनं २४ आमुक्ताभरणः स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान्। आसीदतिशय
प्रेक्ष्यः सराज्यश्रीवधूवरः २५ नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये। विरराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव २६ सराजककुदव्यग्रपा
णिभिः पार्श्ववर्तिभिः॥
अस्मा यामेधास्रजोविनिरितिविनिप्रत्ययः हंसाश्चिह्नमस्येतिहंसचिह्नंपद्कूलं तद्वान् अत्रबहुव्रीहिणेवार्थसिद्धेर्मतुवानर्थ
र्थक्येपिसर्वधनीत्यादिवत् कर्मधारयादपिमत्वर्थीयप्रत्ययमिच्छंति एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यं राज्यश्रीरेववधूर्नवोढातस्यावरोराज्यश्रीवधूवरः वधूस्नुषान
वोढास्त्रीवरोजामातृलिंगयोरितिविश्वः सोतिथिरतिशयेनप्रेक्ष्यादर्शनीय आसीत् वरोप्यर्वविशेषणः २५ नेपथ्येति॰ हिरण्मये सौवर्णेआदर्शेदर्पणेनेपथ्य
दर्शिनोवेषंपश्यतःतस्यातिथेःछायाप्रतिबिंबंयथाउदितेसूर्येदर्पणकल्पेमेरौयःकल्पतरुस्तस्यछायेवरराज तस्यसूर्यसंक्रांतबिंबस्यसंभवान्मेरावित्युक्तं। एम॰
तं २६ सइति॰ सोतिथिः राजककुदानिराजचिह्नानिछत्रचामरादीनि प्राधान्येराजलिंगेचवृषांगेककुदोस्त्रियामित्यमरः तेषुव्यग्राः पाणयोयेषांतैः॥ ६॥ १२३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पाञ्चवर्तिभिर्जनैरुदीरितालोक उच्चारितजय शब्दः सुधर्मायादेवसभायाअनवमामन्यूनांसभामास्थानींपयौ स्यात्सुधर्मादेवसभाइत्यमरः २७ वितानेति॰ तत्रस
भावीवितानेनोल्लोचेनउपरिवस्त्रेणसहितञ्चस्त्रीवितानमुल्लोचमित्यमरः महीक्षितांराज्ञांचूडामणिभिरुल्लिष्टमुल्लेखयंपादपीठंयस्यतत्पित्र्यंपितुरिदंपैत्रकंअतष्ठत्रि
तिठञ्   स्यंयः आसनंसिंहासनंभेजे २८ शुशुभेइति॰ तेनाक्रांतंश्रीवत्सोनामग्रहविशेषःतल्लक्षणंश्रीवत्सरूपंश्रीवत्सनंद्यावर्तादिविच्छेदावहवोद्दयोगि
तिसज्ज्ञनः महदधिकंमंगलायतनंमंगलगृहंसभारूपंकौस्तुभेनमणिनाऽऽक्रांतंश्रीवत्सलक्षणंकेशवस्येदंकैशवंवक्षइवशुशुभे २९ बभाविति सोतिथिः कुमारत्वात्त
यौवराज्यमवाप्येवभूयोऽधिकतरंअधिराजस्यभावः अधिराज्यंमहाराज्यमवाप्यलेखाभावाददृष्टद्युत्त्वमवाप्येवसामग्र्यंउपारूढःपूर्णतांगतश्चंद्रमाइवबभाविति।

यथावुदीरितालोकः सुधर्मानवमांसभां २७ वितानसहितंतत्रभेजेपैतृकमासनं चूडामणिभिरुद्धृष्टपादपीठंमहीक्षितां २८ शुशुभेतेन
चाक्रांतंमंगलायतनंमहत् श्रीवत्सलक्षणंवक्षःकौस्तुभेनेवकैशवं २९ बभौभूयःकुमारत्वादधिराज्यमवाप्यसः रेखाभावादुपारूढः
सामग्र्यमिवचंद्रमाः ३० प्रसन्नमुखरागंतंस्मितपूर्वाभिभाषिणं मूर्तिमंतममन्यंतविश्वासमनुजीविनः ३१ सपुरंपुरुहूतश्रीः कल्पद्रु
मनिभध्वजां क्रममाणश्चकारद्यांनागेनैरावतौजसा ३२ तस्यैकस्योच्छ्रितंछत्रंमूर्ध्नितेनामलत्विषा पूर्वराजवियोगोष्ण्यंकृत्स्नस्यजग
तोहृतं ३३ धूमादग्नेःशिखाःपश्चादुदयादंशवोरवेः सोतीत्यतेजसांवृत्तिंसममेवोत्थितोगुणैः ३४ ॥ ९ व्याख्यानंतदपियौवराज्याभावनिश्चये
ज्यायएव ३० प्रसन्नेतिप्रसन्नोमुखरागोमुखकांतिर्यस्यतंस्मितपूर्वंयथातथाअभिभाषिणमाभाषणशीलंतमतिथिंअनुजीविनो मूर्तिमंतंविग्रहवंतंविश्वासंवि
श्रंभंअमन्यंत समौविश्रंभविश्वासावित्यमरः ३१ सइति॰ पुरुहूतश्रीःसोतिथिःकल्पद्रुमाणांनिभाःसमानाःध्वजाःयस्यास्तांपुरमयोध्यांऐरावतस्येवओजो
बलंयस्यतेननागेनकुंजरेणक्रममाणश्चरन् अनुपसर्गाद्वेतिवैकल्पिकमात्मनेपदंद्यांचकारस्वर्गलोकसदृशींचकारेत्यर्थः द्यौःस्वर्गेच आकाशमोरितिविश्वः ३२
तस्येति॰ तस्यैकस्यमूर्ध्निच्छत्रमुच्छ्रितमुन्नमितंअमलत्विषातेनछत्रेणकृत्स्नस्यजगतः पूर्वराजस्यकुशस्यवियोगेनयदौष्ण्यंसंतापःतद्धृतंअत्रछत्रोन्नमनसंतापहरण
लक्षणयोःकारणकार्ययोर्भिन्नदेशत्वादसंगतिरलंकारःतदुक्तंकार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वेसत्यसंगतिरिति ३३ धूमादिति॰ अग्नेर्धूमात्पश्चादनंतरमित्यर्थः शिखा।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्वालारवेरुदयादनंतरं अशवः उत्तिष्ठंत इति शेषः सोतिथिस्तेजसाम् अग्न्यादीनां वृत्तिं स्वभावमतीत्य गुणैः समं सहैवोत्थित उदितः अपूर्वमिदमित्यर्थः ३४ तमिति· पौरयो
षितः प्रीत्या विशदैः प्रसन्नैर्नैत्रैः करणैः नमतिथिमन्वयुः अनुजग्मुः द्रष्टिप्रसारमद्राक्षुरित्यर्थः कथमिव शरदि प्रसन्नैर्ज्योतिभिर्नक्षत्रैर्विभावर्य्यो रात्रयो ध्रुवमिव ध्रु
वपाशवद्धत्वात्तारा चक्रस्यैत्यर्थः ३५ अयोध्येति· प्रशस्तेषु आयतनेषु आलयेषु अर्चिता अयोध्या देवताश्च अनुध्येयमनुग्राह्यमेनमतिथिं प्रतिमागतैः अर्चासंक्रां
तैः सान्निध्यैः सन्निधानैरनुदध्युः अनुजगृहुः अनुध्यानमनुग्रह इति उत्पलमाला यां तदनुग्रहबुद्ध्या सन्निदधुरित्यर्थः ३६ यावदिति· अभिषेकजलैराप्लुतासि
क्ता वेदिरभिषेकवेदिर्यावन्नाश्यायते न शुष्यति कर्तरि तङ् तावदेवास्य एतद्दुःसहः प्रतापो वेलांतं वेलापर्यंतं प्राप ३७ वसिष्ठेति· गुरोर्वसिष्ठस्य मंत्राः धन्विनस्त
स्यातिथेः सायकाः इत्युभये संगताः संतो यत्साध्यं न साधयेयुः तदसाध्यं किं न किंचिदित्यर्थः तेषामसाध्यं नास्तीति भावः ३८ स इति· धर्मे तिष्ठतीति धर्मस्थाः सभ्याः

तं प्रीतिविशदैर्नेत्रैरन्वयुः पौरयोषितः शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्विभावर्य्य इव ध्रुवम् ३५ अयोध्यादेवताश्चैनं प्रशस्तायतनार्चिताः अनुद
ध्युरनुध्येयं सान्निध्यैः प्रतिमागतैः ३६ यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलाप्लुता तावदेवास्य वेलांतं प्रतापः प्राप दुःसहः ३७ वसिष्ठस्य
गुरोर्मंत्राः सायकास्तस्य धन्विनः किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न संगताः ३८ स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयं ददर्श संशय
च्छेद्यान् व्यवहारानतंद्रितः ३९ ततः परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान्विज्ञापनाफलैः ४० ॥ ॥

राज्ञा सभासदः कार्यार्थिपो मित्रे च ये सम्माः इत्युक्तलक्षणाः तेषां सखा धर्मस्थसखः तत्सहित इत्यर्थः अतंद्रितोऽनलसः सन्नृपः शश्वदन्वहमित्यर्थः अर्थिनां साध्यार्थ
वतां तद्विरोधिनां प्रत्यर्थिनां संशयच्छेद्यान् संशयाद्धेतोः छेद्यान् परिच्छेद्यान् संदिग्धत्वादवश्यं निर्णेयानित्यर्थः व्यवहारान् ऋणादीन् विवादान् स्वयं ददर्श अनुसंद
धौ न तु प्राड्विवाकमेव नियुक्तवानित्यर्थः अत्र याज्ञवल्क्यः व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सहेति ३९ तत इति· ततः परं व्यवहारदर्शनानंतरं भृत्याननुजीविनः
अभिव्यक्तं मुखप्रसादादिलिंगैः स्फुटीभूतं यत्सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वेन निवेदितैः सूचितैः पाकाभिमुखैः सिद्ध्युन्मुखैर्विज्ञापनानां विज्ञप्तीनां फलैः प्रेप्सितार्
थैर्युयोज योजयामास अत्र बृहस्पतिः नियुक्तः कर्मनिष्पत्तौ विज्ञप्तौ च पदद्वयाभृत्यान् धनेर्मानयं स्तुनवीयप्रोभितात्रजेदिति कविश्रवक्ष्यति अक्षोभ्य इति

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१५ म १८

अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिर्नृपस्य दृष्टसमाधिर्ध्वन्यते इत्यनुसंधेयं ४० प्रजा इति प्रजाः अस्यातिथेर्गुरुणा पित्रा कुशेन नभसा श्रावणमासेन नद्य इव विवर्द्धिताः न
स्मिन्नतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदमासे ताना नद्य इव भूयसीं वृद्धिं अभ्युक्त्य मायायुः प्रजापोषणेन पितरमतिशयितवानित्यर्थः ४१ यदिति सोतिथिर्यद्वाक्यं दान——दिविषयं
उवाच तन्मिथ्या अनृतं नाभूत् यद्वस्तु दत्तौ तन्न जहार न पुनरादद्दे किंतु शत्रून् उद्धृत्य उत्खाय तान् प्रतिरोपयन् पुनः स्थापयन् भग्नव्रतो भग्ननियमो भूत् ४२ वय इति
वयोरूपविभूतीनां यौवनसौंदर्यैश्वर्याणां मध्ये एकैकं मदकारणं मदकारणानि मदहेतवः तानि तस्मिन् राज्ञि समस्तानि मिलितानि तु अपि तस्यातिथेः मनो नोत्सिषि
चेन जगर्वसिं च तेः स्वरितत्वादात्मनेपदं अत्र वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वात् मदस्य च मदिराकार्यत्वेनात्तत्कारकत्वात् मदिराशब्देन गर्वो लक्ष्यते इत्याहुः उक्तं च ऐश्वर्यरूप

प्रजास्तद्गुरुणा नद्यो नभसेव विवर्द्धिताः तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ४१ यदुवाच न तन्मिथ्या यद्दौ न जहार तत् सोभूद्भ
ग्नव्रतः शत्रूनुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ४२ वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणं तानि तस्मिन्समेतानि न तस्योत्सिषिचे मनः ४३ इत्थं
जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरं अक्षोभ्यः स नवोप्यासीद्दृढमूल इव द्रुमः ४४ अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः अतः
सोभ्यंतरान्नित्यान्षट् पूर्वमजयद्रिपून् ४५ प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चपलापि स्वभावतः निकषे हेमलेखेव श्रीरासीदनपायिनी ४६
कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितं ॥ १८

तारुण्यकुलविद्यावलैरपि इष्टलाभादिनान्येषामवज्ञा गर्व ईरितः मदस्त्वानंदसंमोहसंभेदो मदिरा।
कृत इति अत एव कविनापि नोत्सिषिचे इत्युक्तं न तु न्ममादेति ४३ इत्थमिति इत्थमनुवासरमन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनितरागासु सतीषु स राजा नवोपि दृढमू
लो द्रुम इव अक्षोभ्यः अप्रधृष्यः आसीत् ४४ अनित्या इति यतो बाह्याः शत्रवः प्रति नृपाः अनित्याः द्विषंति स्निह्यंति चेत्यर्थः किं च ते बाह्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च अ
तः सोभ्यंतरान् अंतर्वर्तिनो नित्यान् षड्रिपून् कामक्रोधादीन् पूर्वमजयत् अतः शत्रुजये बाह्या अपि न दुर्जया इति भावः ४५ प्रसादेति स्वभावेन चपला चंचलापि
श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन्नृपे निकषे निकषोपले हेमलेखेवानपायिनी स्थिरा आसीत् ४६ कातर्यमिति केवला शौर्यवर्जिता नीतिः कातर्यं भीरुत्वं शौर्यं केवलमित्यनुषं
जनीयं केवलं नीतिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितं व्याघ्रादिचेष्टाप्रायमित्यर्थः व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापदा मता इति हलायुधः अतो हेतोः सोतिथिः समेताभ्यां संगता

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघु॰ भ्यां शुभाभ्यां नीतिशौर्याभ्यां सिद्धिं जयप्राप्तिं अन्वियेष अन्वेषितवान् ४७ नेति न्यस्ताः सर्वतः प्रहिताः प्रणिधयश्चारा एव दीधितयो रश्मयो यस्य तस्य प्रणिधिः प्रार्थ
स॰ १७ नेचारे इति शाश्वतः तस्य राज्ञो व्यभ्रस्य निर्मेघस्य विवस्वतः सूर्यस्येव मंडले स्वविषये किंचिदल्पमपि अदृष्टमज्ञातं नाभवन्नासीत् स चारचक्षुषा सर्वं पश्यतीत्य
१३५ र्थः ४८ रात्रिमिति रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवं अचतुरेत्यादिना अधिकरणार्थे द्वंद्वसमासांतो निपातः अव्ययान्तत्वादव्ययत्वं अत्र षष्ठ्य[illegible] लक्षणया रात्रि
दिवमिति अहोरात्रयोरित्यर्थः तयोर्विभागा अंशाः प्रहरादयः तेषु महीक्षिता राज्ञा यत्पदादिष्टं इदमस्मिन्काले कर्तव्यमिति मन्वादिभिरुद्दिष्टं तत्तु स राजा विक
ल्पपराङ्मुखः संशयरहितः सन् नियोगे न निश्चयेन सिषेवे अनुष्ठितवानित्यर्थः अत्र कौटिल्यः कार्याणां नियोगविकल्पसमुच्चया भवंति अनेनैवोपायेन ना
न्येनेति नियोगः अनेनान्येन वेति विकल्पः अनेन चेति समुच्चय इति ४९ मंत्र इति तस्य राज्ञः प्रतिदिनं मंत्रिभिः सह मंत्रो विचारो बभूव स मंत्रः सेव्यमानोन्वहं आ

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ४७ न तस्य मंडले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः अदृष्टमभवत्किंचिद्व्यभ्रस्येव विवस्वतः
४८ रात्रिंदिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षितां तत्सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ४९ मंत्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मंत्रिभिः स
जातु सेव्यमानोपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ५० परेषु स्वेषु निक्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः सोपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ५१ भव्य
मुख्याः समारंभाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेचिरे ५२॥ ९ वर्तमानोपि जातु कदाचिदपि न सूच्यते न प्रकाश्यते

तत्र हेतुः गुप्तद्वार इति संवृतेंगिताकारादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः ५० परेष्विति यथाकालमुक्तकालानतिक्रमेण स्वपन्नपि सोतिथिः परेषु शत्रुषु स्वेषु स्वकीयेषु च
मंत्र्यादितीर्थेषु इति शेषः निक्षिप्तैः प्रहितैः अविज्ञाताः परस्परे येषां तैरन्योन्याविज्ञातैरित्यर्थः अपसर्पैश्चारैः अपसर्पश्चरः स्पश इत्यमरः जजागार बुद्धवा
न् चारमुखेन सर्वमज्ञासीदित्यर्थः अत्र कामंदकः चारान्विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च पाखंडादीनविज्ञातानन्योन्यमितरैरपि चेति ५१ भव्येति भव्य
मुख्याः कल्याणप्रधानाः न तु विपरीताः प्रत्यवेक्ष्या एतावल्लब्धमेतावत्कर्तव्यमित्यनुसंधानेन विचारणीयाः अत एव निरत्ययाः निर्बाधाः गर्भेऽभ्यंतरे पक्वं ते पे रघु॰
शालयस्तेषां सधर्माणः अतिनिगूढा इत्यर्थः धर्म्मादनिच्केवलादित्यनिच्प्रत्ययः समासांतः तस्य राज्ञः समारभ्यन्त इति समारंभाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेचिरे १३५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

फलिताश्चाभ्राइत्यर्थः फलानुमेयाः प्रारंभाइत्यर्थः ५२ दुर्गेति· द्विषांरोद्धुः रोधकस्यापिनतुस्वयंरोध्यस्येत्यर्थः तस्य राज्ञोदुर्ग्रहाणि परैः दुर्ङ्क्षाणि महादुर्गादीन्यासन्
नचानिर्भीकस्यकिंदुर्गैरितिवाच्यमित्यर्थात्स्यासमुखेनाहनहीतिगजानास्कंदतिहिनस्तीतिगजास्कंदीसिंहोभयाद्धेतोः गिरिगुहासुशेतेइतिगिरिगुहाशायोनहि किं
तुस्वभावतएवेतिशेषः अधिकरणेशेतेरित्य‾ चप्रत्ययः अत्रमनुः धन्वदुर्गमहीदुर्गमप् दुर्गवार्क्षमेवच नृदुर्गंगिरिदुर्गवासमाश्रित्यवसेत्पुरमिति ५३ अपथे
नेति· सोतिथिः उपचितोवृद्धिंगतोपिसनजातुकदाचिदपिअपथेनाः मार्गेणनप्रववृत्तेनप्रवृत्तः मर्यादांनजहावित्यर्थः तथाहिलवणांभसोलवणसागरस्यवृद्धे
प्रोत्सीडेसत्यांनदीमुखेनैवनदीप्रवेशमार्गेणैवप्रस्थानंनिःसरणंनत्वपथेनेत्यर्थः ५४ काममिति· प्रकृतिवैराग्यंप्रजोपरागंदैवादुत्पन्नमितिशेषः सद्यः
कामंसम्यक्शमयितुंप्रतिकर्तुं क्षमः शक्तःसराजायस्यप्रकृतिवैराग्यस्यप्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः तद्वैराग्यंनोदपादयदित्यर्थः

दुर्गाणिदुर्ग्रहाण्यासन्नतस्यरोद्धुरपिद्विषां नहिसिंहोगजास्कंदीभयाद्गिरिगुहाशयः ५३ अपथेनप्रववृते नजातूपचितोपिसः वृद्धोनदीमु
खेनैवप्रस्थानंलवणांभसः ५४ कामंप्रकृतिवैराग्यंसद्यःशमयितुंक्षमः यस्यकार्यःप्रतीकारःसतन्नैवोपपादयेत् ५५ शक्येष्वेवाभवद्या
त्रातस्यशक्तिमतःसतः समीरणसहायोपिनांभःप्रार्थीदवानलः ५६ नधर्ममर्थकामाभ्यांबबाधेनचतेनतौ नार्थंकामेनकामंवासोर्थेन
सदृशस्त्रिषु ५७ हीनान्यनुपकर्तॄणिप्रवृद्धानिविकुर्वते ॥ ९९ उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनंवरमितिभावः अत्रकौटिल्यः क्षीणाः प्रकृतयोलोभंलुब्धाः पां

तिनिरागतां विरक्तायांत्यमित्रंलभर्तारंघ्नंतिवास्वयंतस्मात्प्रकृतीनांनृपः जयविरागकारणानिनोत्पादयेदित्यर्थः ५५ शक्येष्विति· शक्तिमतः शक्तिसंपन्नस्यापिसतस्त
स्यराज्ञः शक्येषु शक्तिविषयेषुसमाहीनबलेष्वेवविषयेषुयात्राः भवत्तनतुसमाधिकेष्वित्यर्थः तथाहिसमीरणसहायोपिदावानलः अंभः प्रार्थीजलान्वेषीन दग्धु
मितिशेषः किंतुतृणकाष्ठादिकमेवान्विष्यतीत्यर्थः अत्रकौटिल्यः समज्यायोभ्यांसंदधीतहीनेनविगृह्णीयादिति ५६ नेति· सराजाअर्थकामाभ्यांधर्मनवबाधेन।
नाशितवान् तेनधर्मेणचतावर्थकामौनअर्थकामेनकामंवार्थेनननबाधेसकर्त्रे‾ वासक्तोनाभूदित्यर्थः किंतुत्रिषुधर्मार्थकामेषुसदृशः समस्तुल्यवृत्तिरभूदित्यर्थः
५७ हीनानीति· मित्राणिहीनान्यतिक्षीणानिचेदनुपकर्तॄणि अनुपकारकाणिप्रवृद्धान्यतिसमृद्धानिचेद्विकुर्वन्तेविरुद्धंचेष्टंते अपकुर्वंतीत्यर्थः अकर्मका

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ चेत्यादिनात्मनेपदं अन्ततः तेन राज्ञा मित्राणि सुहृदः मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्क इति विश्वः मध्यमशक्तीनि नातिक्षीणोच्छ्रितानि यथा तथा स्थापितानि पूर्वश्लोकेष्वेवाभव

स॰ १७ च्चानेत्यादिनोक्तमर्थं सोपस्कारमाह परेति परात्मनोः सः शत्रोरात्मनश्च शक्त्यादीनां शक्तिदेशकालादीनां वलावलं न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चित्य एभिः शक्त्यादिभिः

१३६ परस्मात् शत्रोर्वलिष्ठः स्वयमतिशयेन वलवांश्चेत् वलशब्दान्मतुबन्तादिष्ठन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक् —— ययौ यात्रां चक्रे अन्यथा अवलिष्ठश्चेदास्त अति

ष्ठत् न ययावित्यर्थः अत्र मनुः यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं वलं स्वकं परस्य विपरीतं चेत्तदा यायाद्रिपुं प्रति यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन वलेन च तदासीत प्रयत्नेन श

नकैः सान्त्वयन्नरीनिति ५९ कोशेनेति कोशेनार्थचयेनाश्रयणीयत्वं भृत्याश्रितो भवतीति शेषः इति हेतोस्तस्य राज्ञः कर्तुः अर्थसंग्रहः न तु लोभादित्यर्थः तथाहि

अम्बुगर्भो यस्य सोऽम्बुगर्भः जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबन्धो जीमूतो मेघः मूङ् बन्धने पृषोदरादित्वात्साधुः चातकैरभिनन्द्यते न तु अम्बुरहितो जीमूतः सेव्यते कर्मकर्त्त

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ५८ परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां वलावलं ययावेभिर्वलिष्ठश्चेत्परस्मादास्त सोऽन्यथा

५९ कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ६० परकर्मापहः सोऽभूदुद्यतः स्वेषु कर्मसु आ

वृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन्द्विषां ६१ पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः सांपरायिकः तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशिष्यत ६२ सर्पस्येव

रि अत्र कामन्दकः धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां रक्षणाय च आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशो धर्मवता सदेति ६० परेति स राजा परे। ९ शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः॥

षां कर्माणि सन्धिविग्रहादीनि तु वार्तादीनि अपहन्तीति परकर्मापहः सन् अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति अपि शब्दसामर्थ्याड्डः डप्रत्ययः स्वेषु कर्मसु उद्यत उद्युक्तोऽभूत् किं च अरीन् रन्ध्रेषु प्र

हरन् आत्मनो रन्ध्रं व्यसनादिकमावृणोत् संवृतवान् अत्र मनुः नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मन इति ६१ पित्रेति दण्डो

दमः सैन्यं वा तद्वतो दण्डवतो दण्डसंपन्नस्य तस्य राज्ञः पित्रा कुशेन नित्यं संवर्धितः पुष्टः कृतास्त्रः शिक्षितास्त्रः संपरायो युद्धं युद्धायत्योः संपरायः इत्यमरः तमर्हतीति

सांपरायिकः तदर्हतीति ठक्प्रत्ययः दण्डः सैन्यं दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोरिति विश्वः स्वदेहात् न व्यशिष्यत नातिरिच्यत स्वदेहेऽपि विशेषणानि योज्यानि मूलव राम॰

लं स्वदेहमिवारक्षदित्यर्थः ६२ सर्पस्येति सर्पस्य शिरोरत्नमिवास्य राज्ञः शक्तित्रयं परः शत्रुर्न चकर्ष स तु परस्माच्छत्रोस्तत् शक्तित्रयं अयस्कान्तो मणिविशेषः ॥ ८ १३६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आयसं लोहविकारमिव चकर्ष ॥ ६३ वापीष्विति । स्रवंतीषु नदीषु वापीष्विव दीर्घिकास्विव वनेष्वरण्येषु उपवनेषु आरामेष्विव वापी तु दीर्घिकेत्यमरः आराम
मः स्यादुपवनमित्यमरः अद्रिषु स्वकीयेषु वेश्मस्विव सार्थाः वणिक्प्रभृतयः स्वैरं स्वेच्छया चेरुः चरंति स्म ६४ तप इति । विघ्नेभ्यस्तपो रक्षन् तस्करेभ्यः संपद
श्च रक्षन् स राजा आश्रमैर्ब्रह्मचर्यादिभिर्वर्णैर्ब्राह्मणादिभिश्च यथास्वं स्वमनतिक्रम्य षडंशभाक् चक्रे यथाक्रममाश्रमैस्तपःसः तु वर्णैः संपदश्च षष्ठांशभा
क् कृतं इत्यर्थः षष्ठांशः षडंशः संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमुक्तं प्राक् ६५ खनिभिरिति । भूर्भूमिः तस्मै राज्ञे रक्षासदृशं रक्षानुरूपमेव वेतनं भृतिं दिदेश दद
तौ कथं खनिभिराकरैः खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः रत्नं माणिक्यादिकं सुषुवे अजीजनत् क्षेत्रैः सस्यं वनैर्गजान् हस्तिनः सुषुवे ६६ स इति षण्मुखविक्रमः स राजा षण्णां
स चकर्ष परस्मात्तद्ययस्कांत इवायसं ६३ वापीष्विव स्रवंतीषु वनेषूपवनेष्विव । सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चेरुर्वेश्मस्विवाद्रिषु ६४ तपो रक्षन् ।
स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च संपदः यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् ६५ खनिभिः सुषुवे रत्नं क्षेत्रैः सस्यं वनैर्गजान् । दिदेश वेतनं तस्मै
रक्षासदृशमेव भूः ६६ स गुणानां बलानां च षण्णां षण्मुखविक्रमः बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ६७ इति क्रमात्प्रयुंजानो दंड
नीतिं चतुर्विधां आतीर्थादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ६८ कूटयुद्धविधिज्ञेपि तस्मिन्सन्मार्गयोधिनि भेजेभिसारिकावृत्तिं जयश्रीर्वी
रगामिनी ॥ ६९ ।
गुणानां संधिविग्रहादीनां बलानां मूलभृत्यादीनां च साधनीयेषु वस्तुषु साध्येषु विनियोगं जानातीति विनियोगज्ञः विनियोगस्य ज्ञ इति वा वि
नियोगज्ञं कर्मविवक्षायामुपपदसमासः आतोनुपसर्गे इति कप्रत्ययः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीसमासः इगुपधेत्यादिना कप्रत्ययः बभूव इदमत्र प्रयोक्तव्यमित्या
दिज्ञ आसीदित्यर्थः ६७ इतीति । इति चतुर्विधां सामाद्युपायैरिति शेषः राजनीतिं दंडनीतिं क्रमात्सामादिक्रमादेव प्रयुंजानः स राजा आतीर्थात्तमं त्राद्यष्टादशात्मकती
र्थपर्यंतं योनौ जलावतारे च मंत्र्याद्यष्टादशस्वपि पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यादिति हलायुधः तस्याः नीतेः फलमप्रतीघातं अप्रतिबंधं आनशे प्राप्तवान् मंत्र्या
दिषु यमुद्दिश्य य उपायः प्रयुज्यते स तस्य फलतीत्यर्थः ६८ कूटेति । कूटयुद्धविधिज्ञेपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेपि सन्मार्गेण योधिनि धर्मयोद्धरि तस्मिन् वीरगा
मिनी जयश्रीः अभिसारिकावृत्तिं भेजे कांतार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिकेत्यमरः जयश्रीस्तमन्विष्य गच्छदित्यर्थः ६९ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ प्राय इति अरीणां सर्वेषां प्रतापे — तेजसैव भग्नत्वात्तस्य राज्ञः गंधेन मदगंधेन भिन्ना भग्ना अन्ये दंतिनो येन तस्य गंधद्विपस्येव प्रायः प्रायेण रणे दुर्लभः खल
स॰ १७ र्थयोगे पि शेषत्वविवक्षायां षष्ठीमिच्छंतीत्युक्तं ७० प्रेति प्रवृद्धो सत्यां चंद्रो हीयते समुद्रोपि तथाविधः चंद्रवदेव प्रवृद्धो हीयते प्रवृद्ध इति वे पाठः स राजा तु ता
१३७ भ्यां चंद्रसमुद्राभ्यां समा वृद्धिर्यस्य सततं सम वृद्धिश्चाभूत् तौ चंद्रसमुद्रौ विवस्वयी जिह क्षीत्यादिना इनिप्रत्ययः नाभूत् ७१ संत इति अस्य र्थिनः ... दरिद्राः अत एवा
र्थिनो याचनशीलाः संतो विद्वांसो महतस्तस्य राज्ञो भिगमनात् उदधेरभिगमनात् जीमूता इव दातृत्वं प्रापुः अर्थिषु दानभोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छंतीत्यर्थः ७२ स्तूयमान इति स रा
जा स्तुत्यं स्तोत्राहमेव यत् तदेव समाचरत् अत एव स्तूयमानः सन् जिह्राय लज्जते तथापि ह्रीतत्वेपि तत्कारिणः स्तोत्रकारिणो दृष्टौ ती ति तत्कारि हेषिणः तस्य राज्ञो यशो व
प्रायः प्रतापभग्नत्वाद्वैरिणां तस्य दुर्लभः रणो गंधद्विपस्येव गंधभिन्नान्यदंतिनः ७० प्रवृद्धौ हीयते चंद्रः समुद्रोपि तथाविधः स तु तौ समम
वृद्धिश्चनश्चाभूत्ता विवस्वयी ७१ संतस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमर्थिनः ७२ स्तूयमानः
स जिह्राय स्तुत्यमेव समाचरन् तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ७३ दुरितं दर्शनेन घ्नंस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः प्रजाः स्वतंत्रयां
चक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ७४ इंदोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदेंशवः गुणास्तस्य विपक्षेपि गुणिनो लेभिरेंतरं ७५ पराभिसंधानपरं य
द्यप्यस्य विचेष्टितं जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्यमेव बभूव तत् ७६ एवमुद्यन्प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ॥ ७७ वधे गुणाढ्यस्य पुंसः स्तुतौ ल
ज्जैव भूषणमिति भावः ७३ दुरितमिति स राजा उदितः सूर्य इव दर्शनेन दुरितं घ्नन् निवर्तयन् तथा च स्मर्यते अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः दृष्टमात्राः
पुनंत्येते तस्मात्पश्येत नित्यश इति तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्यार्थेन समर्थेनेन प्रकाशनेन तमो ध्वांतं मज्ञानं च नुदन् शश्वत् प्रजाः स्वतंत्रयां चक्रे स्वाधीनाश्चकार ७४ इंदोरिति
इंदोरंशवः पद्मे अगतयः प्रवेशरहिता इत्यर्थः सूर्यस्यांशवः कुमुदे गतयः गुणिनस्तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्रावपि अंतरं मवकाशं लेभिरे प्रापुः ७५ परेति अश्व
मेधाय जिगीषोरस्य यद्यभिसंधान परं शत्रुवंचनप्रधानं यद्यपि विचेष्टितं दिग्विजयरूपं तद्धर्म्यं धर्मादनपेतमेव धर्मपथ्य र्थन्यापादनेये तद् इत्यादिनाय तप्रत्ययः राम॰
व भूसंत्र प्रभावोत्साहशक्तिभिः परान् संदध्यादिति कौटिल्यः ७६ एवमिति एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमार्गेण प्रभावेण कोशदंडजेन तेजसा प्राप्त पदिका १३७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्नेतिपा र्षिकं ण्वत्वम् सप्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदंडजमित्यमरः उद्यन् उद्युंजानोसत्र षावासवो देवानां देवद्वराज्ञां राजा राजराजो बभूव ७७ पंचममिति तं राजानः धर्मे योगतः साधर्म्ययोगतः यथाक्रमं लोकसंरक्षणपरोपकार भूधारणरूपसमान धर्मत्ववलात् लोकपालानामिंद्रादीनां चतुर्णां पंचमममूचुः महतां भूतानां पृथिव्यादीनां पंचानां षष्ठममूचुः कुलभूभृतां कुलाचलानां महेंद्रमलयादीनां सप्तानामष्टममूचुः अवोचन् ७८ दूरेति भूपालाः शासने व्यर्पितो उपयस्तां तं तस्य राज्ञः आज्ञां देवाः पौरंदरीमिवैंद्रीमाज्ञामिव दूरापवर्जितच्छत्रैः दूरात्परिहृतातपत्रैः शिरोभिर्दधुः ७९ ऋत्विज इति सराजा महाक्रतावश्वमेधे ऋत्विजो याजकानदक्षिणाभिस्तथा ऽऽनर्चा ऽर्चयामास अर्चते भौवादिकात् लिट् यथा ऽस्य राज्ञः धनदस्य च नाम साधारणीभूतमेकीभूतं भवेदुभयोरपि धनदत्वं ताय थान येत्यर्थः ८० इंद्रा

दृष्टेवंदेवैर्देवानां राज्ञां राजा बभूव सः ७७ पंचमं लोकपालानां तमूचुर्धर्मयोगतः भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभूभृतां ७८ दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पिताम् दधुः शिरोभिर्भूपाला देवाः पौरंदरीमिव ७९ ऋत्विजः स तथा नर्च दक्षिणाभिर्महाक्रतौ यथा साधारणं भूतं नामास्य धनदस्य च ८० इंद्राद्वृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमो भूद्यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणां पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोशवृद्धिं कुबेरस्तस्मिन्दंडोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ८१ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ अतिथिवर्णनो नाम सप्तदशः सर्गः १७ ॥ ❁ ॥ श्रीगणेशाय नमः सनैषधस्यार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः अनूनसारं निषधान्नगेंद्रा

दिति इंद्राद्वृष्टिरभूत् यमो नियमितानिवारिता गदस्य रोगस्योद्रेक एव वृत्तिर्येन सो भूत् यादोनाथो वरुणः नौचराणां नाविकानां ((सुतं येमाहुर्निषधाख्यमेव १ नां कर्मणे संचाराय शिवजलपथः सुचरजलमार्गो भूत् तदनु पूर्वापेक्षी रघुरामादिमहिमाभिज्ञः कुबेरः कोशवृद्धिं विदधे इत्थं लोकपालाः तस्मिन्राज्ञि विषये दंडोपनतस्य शरणागतस्य चरितं वृत्तिं भेजिरे दुर्वलो वलवत्सेवी विरुद्धाच्छंकितादिभिः वर्तेत दंडोपनतो भर्तर्येवमवस्थित इति कौटिल्यः ८१ इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशटीकायां संजीविनीसमाख्यायां सप्तदशः सर्गः १७ ॥ ❁ ॥ श्रीगणेशाय नमः पत्सादर्पं भूत्सर्गो दहस्यासीदपांशुला कारुण्यसिंधवे तस्मै नमो वेदे दिवंधवे १ सइति निषिद्धशत्रुर्निवारितरिपुः सोतिथिर्नैषधस्य निषधदेशाधीश्वरस्यार्थपतेः राज्ञः सुतायां निषधा।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ न्निषधाख्यान्नगेंद्रात्पर्वतादनूनसारं पुत्रमन्यूनबलंसुतमुत्पादयामासयंपुत्रंनिषधाख्यंनिषधनामकमेवाहुः १ तेनेति॰ उरुवीर्येणमहापराक्रमेणप्रजायैलोकरक्षणार्थं
स॰१८ कल्पिष्यमाणेनतेनसूनानिषधेनपिता अतिथिः सुवृष्टियोगात्सम्पत्तिफलोन्मुखेनपाकोन्मुखेनसस्येनजीवलोकइवननंदसंजहर्ष २ तद्इति भूते...तिथि तेननिष श्लो॰ २
१३८ धाख्येनपुत्रेण करिष्यमाणेन प्रजायैइतिलक्षणयाप्रजापालनतयाकल्पिष्यमाणेनसमर्थयिष्यमाणेनेत्यर्थःपुनः किंभूतेनकार्येण...धिवर्त्तयेनवाः... नेनपितानानंदय
थाजीवलोकः सस्येनधान्येननंदति कस्मात्सुवृष्टियोगात् उत्तमवर्षणेनसंयुक्तेः योगःसन्नहनोपायाध्यानसंगतियुक्तिषु किंभूतेनसस्येनसंपत्तिफलात्मिका...नुसंपन्ना
फलात्मना ३ शब्देति॰ कुमुदस्यापत्यंपुमान्कौमुदतेयः अतिथिःशब्दादिशब्दस्पर्शादिसुखंसुखसाधनंविषयवर्गंनिर्विश्योपभुज्यचिरायतस्मिन्निषधाख्येपुत्रेप्र

तेनोरुवीर्येणपिताप्रजायैकल्पिष्यमाणेननननन्दयूना। सुवृष्टियोगादिवजीवलोकःसस्येनसम्पत्तिफलोन्मुखेन। २ सतेनपुत्रेणपितानानंदक श्लो॰ १
रिष्यमाणेनसुखंप्रजायै। सस्येनसंपत्तिफलात्मकेनसुवृष्टियोगादिवजीवलोकः ३ शब्दादिनिर्विश्यसुखंचिरायतस्मिन्प्रतिष्ठापितराजशब्दः।
कौमुद्वतेयःकुमुदावदातैर्द्यामर्जितांकर्मभिरारुरोह। ४ पौत्रःकुशस्यापिकुशेशयाक्षःससागरांसागरधीरचेताः एकातपत्रांभुवमेकवीरः।
पुरर्गलादीर्घभुजोबुभोज। ५ तस्यानलोजास्तनयस्तदंतेवंशश्रियंप्रापनलाभिधानः। योनड्वलानीवगजःपरेषांबलान्यमृद्नान्नलिनाभवक्त्रः ६
नभश्चरैर्गीतयशाःसलेभेनभस्तलश्यामतनुंतनूजं। ख्यातंनभःशब्दमयेननाम्नाकांतंनभोमासमिवप्रजानां ७ प्रतिष्ठापितराजशब्दःसन्कुमुद

दावदातैःनिर्मलैःकर्मभिरश्वमेधादिभिरर्जितांसंपादितांद्यांस्वर्गमारुरोह ४ पौत्रइति॰ कुशेशयाक्षःशतपत्रलोचनःशतपत्रंकुशेशयमित्यमरः सागरधीरचेताः स
मुद्रगंभीरचित्तःएकवीरोऽसहायशूरः पुरस्यार्गलाकपाटविष्कंभःतद्विष्कंभेऽर्गलंनेत्यमरः तद्वद्दीर्घभुजःकुशस्यपौत्रोनिषधेर्ष्पि...ससागरामेकातपत्रांभुवंबुभोज।
पालयामास भुजोऽनवनेइतिनियमात्परस्मैपदं ५ तस्येति॰ अनलौजाःनलाभिधानोनलाख्यःतस्यनिषधस्यतनयःतस्यनिषधस्यांतेऽवसानेवंशश्रियंराजलक्ष्मीं
प्रापनलिनाभवक्त्रोयोनलःगजोनड्वलानीवनडप्रायस्थलानीवनडशादाड्वलजितिड्वलच्प्रत्ययःपरेषांशत्रूणांबलान्यमृद्नात्ममर्द ६ नभइति॰ नभश्चरैर्गन्धर्वादिभिर्गीतम
तयशाःसनूनभस्तलश्यामतनुं नभःशब्दमयेननाम्ना ख्यातंनभःसंज्ञकमित्यर्थःनभोमासमिवश्रावणमासमिवप्रजानांकांतंप्रियंतनूजंपुत्रंलेभे ७ ॥ ६ ॥ १३८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मादिति· धर्मोत्तरो धर्मप्रधानः सनलः प्रभवे समर्थाय तस्मै नभसे तदुत्तरकोसलानां प्रभुत्वमाधिपत्यं विसृज्य दत्वा जरसा जरयोपदिष्टं वार्द्धके चिकीर्षितमित्यर्थः ।
मृगैरजर्य्यमिति· सहसंगतं अजर्य्यं संगतमिति निपातः पुनः अदेहवंधाय पुनर्देहसंबंधनिवृत्तये ववंध मोक्षार्थी वनं गत इत्यर्थः अदेहबंधायेत्यत्र प्रसज्यप्रतिषे
धेपि नञ्समास इत्यर्थः ८ तेनेति· तेन नभसा द्विपानां पुंडरीको दिग्गजविशेष इव राज्ञा मजय्यो जेतुमशक्यः क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इति निपातनात्साधुः पुंडरीकः पुंडरी
काख्यः पुत्रोऽजनि पितरि शांते स्वर्गं गते सति आर्हंत पुंडरीकाग्रहीत श्वेत ——— पद्माश्रीयं पुंडरीकं पुंडरीकाक्षं विष्णुमिवाश्रि... इति अमोघं धनुर्यस्येति स
अमोघधन्वा धनुषश्चेत्यनङादेशः समासांतः सं पुंडरीकः प्रजानां क्षेमविधानदक्षं क्षमयोपपन्नं क्षांतियुक्तं क्षेमं धनुर्यस्येति क्षे... नाम सुतं वा संज्ञाया

तस्मै विसृज्योत्तरकोशलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रभुत्वं । मृगैरजर्य्यं जरसोपदिष्टमदेहबंधाय पुनर्ववंध । ८ तेन द्विपानामिव पुंडरीको राज्ञा
मजय्योऽजनि पुंडरीकः । शांते पितर्य्याहृतपुंडरीका यं पुंडरीकाक्षमिवाश्रिता श्रीः । ९ स क्षेमधन्वानममोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधा
नदक्षं । क्ष्मां लंभयित्वा क्षमयोपपन्नं वने तपः क्षांततरश्चकार । १० अनीकिनीनां समरेऽग्रयायी तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत् । व्यश्रू
यतानीकपदावसानं देवादिनाम त्रिदिवेपि यस्य । ११ पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन । पुत्रस्तथैवात्मजवत्सलेन स तेन पित्रा
पितृमान्बभूव । १२ पूर्वस्तयोरात्मसमे चिरोढामात्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य । धुरं निधायैकनिधिर्गुणानां जगाम यज्वा यजमानलोकं । १३

मित्यनङादेशः क्ष्मां लंभयित्वा प्रापय्य लभेर्गत्यर्थत्वाद्द्विकर्मकत्वं क्षांततरोऽत्यंतसहिष्णुः सन् वने तपश्चकार १० अनीकिनीनामिति· तस्य क्षेमधन्वनोपि स
मरेऽनीकिनीनां चमूनामग्रयायी देवप्रतिम इंद्रादिकल्पः सुतोऽभूत् अनीकपदावसानं देवादि देवशब्द पूर्वं यस्य नाम देवानीक इति नामधेयं ... त्रिदिवेपि व्य
श्रूयत विश्रुतं ११ पितेति· स पिता क्षेमधन्वा समाराधनतत्परेण तेन पुत्रेण यथैव पुत्री वभूव तथैव स पुत्रो देवानीकः आत्मजवत्सलेन पित्रा क्षेमधन्वनापि पि
तृमान्वभूव लोके पितृत्वपुत्रत्वयोः फलमनयोरेवासीदित्यर्थः १२ पूर्वइति· गुणानामेकनिधिर्यज्वा विधिवदिष्टवान् तयोर्मध्ये पूर्वः पिता क्षेमधन्वा आत्मसमे स्व
तुल्ये आत्मोद्भवे पुत्रे देवानीके चिरोढां चिरं धृतां वर्णचतुष्टयस्य धुरं भारं निधाय यजमानलोकं यष्टृलोकं नाकं जगाम ॥ १३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ वशीतिवशीतस्य देवानीकस्य सुतः अहीनगुर्नामवश्यो गणनामकः वश्यं वशकरं मधुरं वदतीति वशंवदः प्रियवशेवदः खजिति खच् प्रत्ययः तस्य भुवस्तुत्वं तस्मादिष्टवा
स॰१८ दित्वात् द्वेषामिव द्विषतामपीष्टः प्रियश्चासीत् आदौ देवानीके निर्धारणं लभ्यते तथाहि प्रयुक्तमुच्चारितं माधुर्यं सकृदेकवारं विविग्नान् भीतान् हरिणान् ग्रहीतुं
१३६ वशीकर्तुं ईदृशन्कोति १४ युग्मं अहीनगुरिति अहीनबाहुद्रविणः द्रविणं कांचने वित्ते द्रविणं च पराक्रमे इति विश्वः हीनैः ... पराङ्मुखत्वात् ... नीचसंस
र्गविमुखत्वाद्धेतोः अनर्थैः अनर्थकरैर्व्यसनैः पानद्यूतादिभिर्विहीनो रहितो यः युवापि युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनि अहीनगुर्नामसपूर्वो क्तो देवानीकसुत
समग्रासवींगा भुवंशशास १५ गुरोरिति पुंसामंतरज्ञो विशेषज्ञः चतुरो निपुणः सोहीनगु अग्रगुरोः पितुरनंतरं अवतीर्णो भुवं प्राप्तः आद्यः पुमान्
वशीसुतस्तस्य वशंवदत्वात् स्वेषामिवासीद्द्विषतामपीष्टः सकृद्विविग्नानपि हि प्रयुक्तं माधुर्यमीष्टे हरिणान्ग्रहीतुं १४ अहीनगुर्नाम
महीं समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशास योहीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाद्युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीनः १५ गुरोः स चानंतरमंतरज्ञः पुंसां पुमा
नाद्य इवावतीर्णः उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव १६ तस्मिन्प्रयाते परलोकयात्रां जेतर्यरीणां तनयं तदीयं उच्चैः
शिरस्त्वाज्जितपारियात्रं लक्ष्मीः सिषेवे किल पारियात्रं १७ तस्याभवत्सूनुरुदारशीलः शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः जितारिपक्षोऽ
पि शिलीमुखैर्यः शालीनतामव्रजदीड्यमानः १८ तमात्मसंपन्नमनिंदितात्मा कृत्वा युवानं युवराजमेव ... विसुरिव स्वलितैरप्रहतै
श्चतुर्भिरुपक्रमैः सामाद्युपायैः सामादिभिरुपक्रमैरिति मनुः चतुर्दिगीशः चतसृणां दिशामीशो बभूव १६ तस्मिन्निति ... तस्मिन्नहीनगौ परलो
कयात्रां प्रयाते प्राप्ते सति उच्चैः शिरस्त्वादुन्नतशिरस्त्वाज्जितः पारियात्रः कुलशैलविशेषो येन तं पारियात्रं तदीयं तनयं लक्ष्मीः सिषेवे किल १७ तस्य पारिया
त्रस्योदारशीलो महावृत्तः शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इत्यमरः शिलापट्टविशालवक्षाः शिलः ― शिलाख्यः सूनुरभवत् यः सूनुः शिलीमुखैर्बाणैः अलिबाणौ शिली
लीमुखावित्यमरः जितारिपक्षोपि ईड्यमानः स्तूयमानः सन् शालीनतामधृष्टतां सलज्जतामव्रजत् अगच्छत् स्यादधृष्टे तु शालीन इत्यमरः शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोरिति निपातः १८ तमिति अनिंदितात्मा अगर्हितस्वभावः स पारियात्रः आत्मसंपन्नं बुद्धिसंपन्नं आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ॥ १३६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व्रतत्वर्षं चेत्सुभयत्रान्यमरः युवानं तं शिलं युवराजं कृत्वैव सुखान्यभुंक्त न त्वकृत्वैवेत्येव कारार्थः किमर्थमित्याशंक्यान्यथा भोगो दुर्लभ इत्याह सुखोपरोधीति हि यस्माद्रा
ज्ञां वृत्तं प्रजापालनादिरूपं सुखोपरोधि बहुलत्वात्सुखप्रतिबंधकं अत एवोपरुद्धवृत्तं कारादिवद्गृहसदृशमित्यर्थः उयरुद्धस्य ——— स्वयमूढभारस्य सुखं नास्तीति
भावः १९ तमिति रागबंधिनीति रागबंधिनः रागप्रवर्तका इत्यर्थः तेषु भोगेषु विषयेष्ववितृप्तमेव किंच विलासिनीनां भोक्तीयं सौभाग्यविशेषेण सौंदर्येति शु।
येन हेतुना भोग्यं भोगार्हं च जोः कुधिण्यतोरितिकृत्यं तं पारियात्रं रतिः क्षमा न भवतीति अरतिः क्षमापि अत एव वृथा मत्सरिणो ——— तीसमासु विलासिनीष्वि
त्यर्थः जरा जहार वशीचकार २० हित्वेति तस्य पारियात्रस्यात्मजः सागरधीरचेताः नासोम इव नृसोमः उत्तमेन तपसोपभोगान् हित्वा सतेषु त्रिविष्टपं प्राप भवति।
सति सकलां पृथ्वीं शशास क्षेपक २१ तस्मादिति अथ इत्यस्मादनंतरं तस्मा च्छिलाख्याद्दलाभिधानो दलाख्यो राजा बभूव जनिकर्तुः प्रकृतिरिति पंचमी शिलस्य
तुल्यानिसौ भुंक्त सुखोपरोधि वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तं १९ तं रागबंधिष्ववितृप्तमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यं विलासिनीनामरतिक्ष
मापि जरा वृथामत्सरिणी जहार २० हित्वोपभोगांस्तपसोत्तमेन त्रिविष्टपं प्राप्नवति क्षितीशे तदात्मजः सागरधीरचेताः शशास पृथ्वीं स
कलां नृसोमः क्षेपक २१ तस्माद्बभूवाथ दलाभिधानो दयान्वितः पद्मदलाभदृष्टिः कुंदाग्रदंतो रिपुदंतिसिंहः पतिः पृथिव्याः कुल
कैरवेंदुः २२ उन्नाभ इत्युद्धृतनामधेयस्तस्यायथार्थोन्नतनाभिरंध्रः ॥ आसीत्सुतः पंकजनाभकल्पः कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमंडलस्य २३
पुत्रो दल इत्यर्थः किंभूतो दलः दयान्वितः रिपुदंतिसिंहः पुनः किंभूतः पद्मदलाभदृष्टिः कमलपत्रकांतिनयनः किंभूतः कुंदाग्रदंतः कुंदस्य पुष्पं कुंदं ——— बहुले लुक्
कुंदस्याग्रं तद्वद्दंता यस्य लुभवाप्यस्य सकुंदाग्रदंतः रदना दशना दंता रदाः सा लुभवा अपीत्यमरः पुनः किंभूतः कुलकैरवेंदुः कुलमेव कैरवाणि चंद्र ——— ४ ४
कमलानि तत्र इंदुरिवेंदुस्तत्प्रकाशक इत्यर्थः २२ उन्नाभ इति तस्य दलस्य उन्नाभ इति उद्धृतनामधेयः प्रसिद्धनामा अयथार्थो यथार्थो ——— तं यथा नया
उन्नतनाभिरंध्रं यस्य सगंभीरनाभिरित्यर्थः तदुक्तं स्वरस्सत्वं च नाभिश्च गंभीरस्त्रिषु शस्यते पंकजनाभकल्पः विष्णुसदृशः कृत्स्नस्य मधरस्य नृपमंडलस्य ना ॥
भिः प्रधानं नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदेपि क्वचिदी ——— इति विश्वः सुतोभवत् अप्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्न इत्यत्राजितियोगविभागादुन्नाभ अत्र नाभादयः सिद्धाः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र·टी· ततइति· ततः परं वज्रधरप्रभावः इंद्रतेजाः संयति रणे स्वामेव वज्रघोषः अशनितुल्यध्वनिः वज्रनाभो नाम तस्योन्नाभस्यात्मजः वज्राणां हीरकाणामाकराः खनयस्त एव भूषणा

स·१८ निपस्यास्तस्याः पृथिव्याः पतिर्बभूव किलेत्यलुवक्तस्ये लोकुलिशशल्ययोर्मणिवेधके रत्नभेदेप्यशनावाशनां तरइतिकेशवः २४ तस्मिन्निति [illegible] स्मिन्वज्रनाभे सु

१४० कृतोपलभ्यां धामस्वधर्मजितो द्योस्वर्गं गते सति उत्तवात शत्रुं उद्धृतारिं शंखणं नाम तत्संभवं तदात्मजं अर्णवांतावसुधा खनिभ्यः [illegible] दितेः उत्पन्नैः

रत्नोपहारैरुक्तरूपवसुसमर्पणेरुपतस्थिरे सिषेवे जातो जातीयदुत्कर्षे तद्रत्नमभिधीयते इत्युक्तं इति भारतविश्वौ २५ तस्येति [illegible] शंखणस्यां [illegible] हरिदश्वधा

मा सूर्यतेजाः अश्विनोरिवरूपमस्येति अश्विरूपः सुंदरस्तत्तुल्य इति शेषः पित्र्यमिति संबंधिपदसामर्थ्यात् पित्र्यं पदं प्रपेदे वेलातटेषु उषितैः [illegible] विष्टैः सैनिका

ततः परं वज्रधरप्रभावस्तदात्मजः संयति वज्रघोषः बभूव वज्राकरभूषणायाः पतिः पृथिव्याः किल वज्रनाभः २४ तस्मिन्गते द्यां सुकृतोपलब्धां

तत्संभवं शंखणमर्णवांता उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः २५ तस्यावसाने हरिदश्वधामा पित्र्यं प्रपेदे पदमश्विरूपः

वेलातटेषूषितसैनिकाश्वं पुराविदो यं व्युषिताश्वमाहुः २६ आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे पातुं सहो विश्वसखः समग्रां

विश्वंभरामात्मजमूर्तिरात्मा २७ अंशे हिरण्याक्षरिपोः स जाते हिरण्यनाभे तनये नयज्ञः द्विषामसह्यः सुतरां तरूणां हिरण्यरेता इव सानिलोभूत्

२८ पिता पितॄणामनृणस्तमंते वयस्यनंतानि सुखानि लिप्सुः राजानमाजानुविलंबिबाहुं कृत्वा कृती वल्कलवान्बभूव २९ ॥ [illegible] तापसत्तमन्वर्थ

नामानमित्यर्थः यं पुरावितो वृद्धा व्युषिताश्वमाहुः २६ आराध्येति· तेन क्षितीश्वरेण व्युषिताश्वेन विश्वेश्वरं काशीपतिमाराध्योपास्य विश्वसहो नाम विश्वसखः सर्वमित्रः स

विश्वंभरां भुवं पातुं सहः तदिति सहः क्षमः प्रचाधृष्यात्मजमूर्तिः पुत्ररूपी आत्मा स्वयमेव आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः विजज्ञे सुषुवे [illegible] गर्भविमोचने वर्तते

यथाहमगवान्पाणिनिः समौ विजायतइति २७ अंशइति· नयज्ञः नीतिज्ञः स विश्वसहः हिरण्याक्षरिपोर्विष्णोरंशे हिरण्यनाभे नाम्नि तनये जाते सति तरूणां सानिलो

हिरण्यरेता हुतभुगिव द्विषां सुतरामसह्योभूत् २८ पितेति· पितॄणामनृणः निवृत्तपितृऋण इत्यर्थः प्रजया पितृभ्य इति श्रुतेः अत एव कृती कृतकृत्य इत्यर्थः

पिता विश्वसहः अंते वयसि वार्द्धके अनंतान्यविनाशीनि सुखानि लिप्सुर्मुमुक्षुरित्यर्थः आजानुविलंबिबाहुं दीर्घबाहुं भाग्यसम्पन्नमित्यर्थः तं हिरण्यनाभं राजानं कृत्वा

राम· १४०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कौसल्यइति उत्तरकोसलानांपत्युः पतंगान्वयभूषणस्य सूर्यवंशाभरणस्य सोमसुतः सोमंसुनवतः यज्वनइत्यर्थः सोमेसुञइतिक्विपूतस्यहिरण्यनाभस्यद्वितीयः सो
मश्चंद्रइवनेत्रोत्सवः नयनानंदकरः कौसल्यइतिप्रसिद्धः औरसः धर्मपत्नीजः सुतोभूत ३० यशोभिरिति आब्रह्मसभायाः आब्रह्मसभंब्रह्मसदनपर्यंतं अभिवि
धावव्ययीभावः यशोभिः प्रकाशः प्रसिद्धः सकौसल्यः अतिशयेनब्रह्मवंतं ब्रह्मिष्ठंब्रह्मविदमित्यर्थः ब्रह्मशब्दान्मतुबंतादिष्ठनप्रत्ययेविन्मतोर्लुगितिमतुपोलुक्
नस्तद्धितइतिटिलोपः ब्रह्मिष्ठमेवंस्वतनुप्रसूतंस्वात्मजमेवनिजेस्वकीयेऽधिकारेप्रजापालनकृत्येआधायनिधाय ब्रह्मणोभावः ब्रह्मभूयंब्रह्मत्वंतदेवगतिसंतो
जगामसुक्तोभूदित्यर्थः स्याद्ब्रह्मभूयंब्रह्मत्वमित्यमरः भुवोभावेइतिक्यप् ३१ तस्मिन्निति कुलापीडनिभेकुलस्यशेखरतुल्येवैकंदातंतुतत्र यतिः स्त्रीकृतिःस्रमुरसि
शिखास्वापीडशेखराविस्यमरः सुप्रजसिसत्संतानवतिनित्यमसिच्प्रजामेधयोरिति असिच्प्रत्ययः समासांतः तस्मिन्प्रजेश्वरेब्रह्मिष्ठेशासनंकोशासनचिन्हो
कौसल्यइत्युत्तरकोसलानांपत्युःपतंगान्वयभूषणस्य तस्यौरसःसोमसुतः सुतोभून्नेत्रोत्सवःसोमइवद्वितीयः ३० यशोभिरा ब्रह्मसभं
प्रकाशः सब्रह्मभूयंगतिमाजगाम ब्रह्मिष्ठमाधायनिजेधिकारेब्रह्मिष्ठमेवस्वतनुप्रसूतं ३१ तस्मिन्कुलापीडनिभेविपीडसम्यग्म
हींशासतिशासनांकां प्रजाश्चिरंसुप्रजसिप्रजेशेननंदुरानंदजलाविलास्यः ३२ पात्रीकृतात्मागुरुसेवनेनस्पष्टाकृतिःपत्ररथे
द्रकेतोः तंपुत्रिणांपुष्करपत्रनेत्रः पुत्रः समारोपयदग्रसंख्या ३३ वंशस्थितिंवंशकरेणतेनसंभाव्यभावीससखामघोनः उपस्पृशन्स्प
महींविपीडनिर्वाधंयथातथासम्यक्शासतिसति आनंदजलाविलास्यः आनंदवाष्पाकुलनेत्राःप्रजाश्चिरं ११ र्शनिवृत्तलौल्यस्त्रिपुष्करेषुत्रिदशत्वमाप ३४॥
ननंदुः ३२ पात्रीति गुरुसेवनेनपित्रादिशुश्रूषयापात्रीकृतात्मायोग्यीकृतात्मा योग्यभाजनयोःपात्रमित्यमरः पत्ररथेंद्रकेतोर्गरुडध्वजस्यस्पष्टाकृतिः स्पष्टंवपुस्तत्व
रूपइत्यर्थः आकृतिःकथितारूपेसामान्यवपुषोरपीतिविश्वः पुष्करपत्रनेत्रः पद्मदलाक्षः पुत्रः पुत्राख्योराजायद्वा पुत्रशब्दआवर्तनीयः पुत्राख्यःपुत्रः तं नेब्रह्मिष्ठंपु
त्रिणामग्रसंख्यंसमारोपयत् अग्रगण्यंचकारेत्यर्थः ३३ वंशइति स्पर्शंतइतिस्पर्शाः विषयाः तेभ्योनिवृत्तलौल्यः निवृत्ततृष्णः अतएवमघोनइंद्रस्यसखाभावीभ
विष्यन्स्वर्गंजिगमिषुरित्यर्थः सब्रह्मिष्ठोवंशादक्षणवंशकर्तनकेनतेनपुत्रेणवंशस्थितिंकुलमतिष्ठांसंभाव्यसंपाद्यत्रिषुपुष्करेषुतीर्थविशेषेषुदिक्संज्ञायामितिसमासः

उपस्पृशन्स्पर्शनिवृत्तलौल्यः ... ॥३४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ तस्येति॰ तस्य पुत्राख्यस्य पत्नी पौष्यां पुष्यनक्षत्रयु[illegible]यां पौर्णमास्यां तिथौ पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु पत्रसे इत्यमरः नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् टिड्ढेति ङीप् प्रभया
स॰१८ निर्जितः पुष्परागो मणिविशेषो येन तं पुष्यं पुष्याख्यं [illegible]सूत द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्रे इव यस्मिन्नुदिते सति जनाः समग्रां पुष्टिं वृद्धिमपुष्यन् ३५ महीमिति॰ महेच्छो महा
१४१ शयः महेच्छस्तु महाशय इत्यमरः जन्मभीरुः संसारभीरुः स पुत्रः सूनौ मही पारिक्षीर्ष्ये विसृज्य मनीषिणो ब्रह्मविद्याविदुषे जैमिनये अर्पितात्मा [illegible]रूपः सन्निस्यर्थः स
योगाद्योगिनस्तस्माज्जैमिनेर्योगं योगविद्यामधिगम्य अजन्मने जन्मनिवृत्तये मोक्षाय अकल्पत समपद्यत क्लृपेः संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या मुक्तोऽभूदित्यर्थः ३६ ततः परं
स पुष्यः प्रभवेः कारणाय स्य स ततः प्रभवः तदात्मज इत्यर्थः ध्रुवेणोत्तानपादिना उपमेय ध्रुव औत्तानपादिः स्यादित्यमरः ध्रुवसंधिरुर्वीं प्रपेदे ज्यायसि श्रेष्ठे सत्य संधे

तस्य प्रभानिर्जितपुष्यरागं पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी यस्मिन्नपुष्यन्नुदिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ३५ महीं महेच्छः परिकीर्य्य
सूनौ मनीषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा तस्मात्सयोगादधिगम्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरुः ३६ ततः परं तत्प्रभवः प्रपेदे ध्रुवोपमेयो
ध्रुवसंधिरुर्वीं यस्मिन्नभूज्ज्यायसि सत्यसंधे संधिर्ध्रुवः सन्नमतामरीणां ३७ सुते शिशावेव सुदर्शनाख्ये दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सः ।
मृगायताक्षो मृगयाविहारी सिंहादवापद्विपदं नृसिंहः ३८ स्वर्गामिनस्तस्य तमैकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकं अनाथदीनाः प्रकृतीरवे
क्ष्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ३९ नवेन्दुना तन्नभसोपमेयं शावैकसिंहेन च काननेन रघोः कुलं कुड्मलपुष्करेण तोयेन चाप्रौढनरेन्द्रमासीत्
सत्य प्रतिज्ञे यस्मिन् ध्रुवसंधौ सन्नमतां मनुष्याणामित्यर्थः अरीणां नृपाणां संधिर्ध्रुवः स्थिरोऽभूत् ततः सार्थनामेत्यर्थः ३७ सुत इति॰ मृगायताक्षो नृसिंहः पु
रुषश्रेष्ठः स ध्रुवसंधिर्दर्शात्यये दुप्रियदर्शने [illegible]प चन्द्रनिभे सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ सत्येव मृगयाविहारी सन् सिंहाद्द्विपदं मृत्युमवापत् व्यसनासक्तिरनर्था
वहेति भावः ३८ स्वर्गिति॰ स्वर्गामिनः स्वर्यातस्य तस्य ध्रुवसंधेरमात्यवर्गः अनाथाः नाथहीनाः अतएव दीनाः शोच्याः प्रकृतीः प्रजाः अवेक्ष्य कुलतन्तुं कुलावलंबन
मेकमद्वितीयं तं सुदर्शनं ऐकमत्यात् विधिवत् साकेतनाथं अयोध्याधीश्वरं चकार ३९ नवेति॰ अप्रौढनरेन्द्रं तद्रघोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभसा व्योम्ना शावः शिशुरेकः ४० राम॰
सिंहो यस्मिन् पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः तेन काननेन च कुड्मलं कुड्मलावस्थ पुष्करं पंकजं यस्मिन् तेन ॥ नतोयेन चोपमेयमुपमातुमर्हमा १४१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नवेन्द्वाद्युपमानेन तस्य वर्द्धिष्णुता शौर्यश्रीमत्तादीनि सूचितानि ४० लोकेनेति· सः सुदर्शनः बालो मौलिपरिग्रहात् किरीटस्वीकाराद्धेतोः पितुस्तुल्यः पितृस्वरूप एव भा
वी भविष्यति लोकेन जनेन संभावितस्तर्कितस्तथा हि कलभप्रमाणः कलभमात्रोपि मेघः पुरोवातमवाप्य आशा दिशो वृण्वन् गच्छन् दृष्टो हि ४१ तमिति
राजवीथ्यां राजमार्गे हस्तिन्यधिहस्ति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः यांतं हस्तिनमारुह्य गच्छंतमित्यर्थः आधोरणालंबितमध्यदेशं शिशुत्वात्सादिनीग्रहोतं अग्र्यवेषमिति पाठे
उदारनेपथ्यं षड्वर्षाणि भूतः षड्वर्षः तद्धिते स्थूदिनास मासः तमधीष्टो भृतो भूतो भावी इत्यधिकारे चित्तवति नित्यमिति तद्धितस्य लुक् ईषदसमाप्त षड्वर्षः षड्वर्षदेशीयः ई
षदसमाप्तावित्यादिना देशीयर् प्रत्ययः तं षड्वर्षदेशीयमपि बालमपि तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात् पितृगौरवेण प्रैक्षंत पितरि यादृग्गौरवं तादृक् ददृशुरित्यर्थः ४२
लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः संभावितो मौलिपरिग्रहात्सः दृष्टो हि वृण्वन्कलभप्रमाणोप्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ४१ तं राजवी
थ्यामधिहस्ति यांतमाधोरणालंबितमग्र्यवेषं षड्वर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात्प्रैक्षंत पौराः पितृगौरवेण ४२ कामं न सोकल्पत पैतृक
स्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय तेजो महिम्ना पुनरावृतात्मा तद्व्याप चामीकरपिंजरेण ४३ तस्मादधः किंचिदिवावतीर्णावसंस्पृश
न्तौ तपनीयपीठं सालक्तकौ भूपतयः प्रसिद्धैर्ववंदिरे मौलिभिरस्य पादौ ४४ मणौ महानील इति प्रभावादल्पप्रमाणेपि यथा न
मिथ्या शब्दो महाराज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन्युयुजेऽर्भकेपि ४५ पर्यंतसंचारितचामरस्य कपोललोलोभयकाकपक्षात् ॥
काममिति· स सुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य कामं सम्यक् प्रतिपूरणाय नाकल्पत बालत्वाद्व्याप्तुं न पर्याप्त इत्यर्थः चामीकरपिंजरेण कनकगौरेण ते
जो महिम्ना पुनः तेजः संपदा तु आवृतात्मा विस्तारितदेहः सन् तत्सिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ४३ तस्मादिति· तस्मात्सिंहासनादधस्तादधः अधोदेशं प्रति किंचिदिवाव
तीर्णौ ईषल्लंबौ तपनीयपीठं कांचनपीठं असंस्पृशंतौ अल्पकत्वादव्याप्तौ सालक्तकौ लाक्षारसावसिक्तौ अस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः प्रसिद्धैरुन्नतैर्मौलिभिर्मुकु
टैर्ववंदिरे प्रणेमुः ४४ मणाविति· अल्पप्रमाणेपि मणौ इंद्रनीले प्रभावात्तेजिष्ठत्वाद्धेतोर्महानील इति शब्दो यथा मिथ्या निरर्थको न तथैव अर्भके शिशावपि तस्
मिन् सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धो महाराज इति शब्दो अभियुयुजे ४५ पर्यंतेति· पर्यंतयोः पार्श्वयोः संचारिते चामरे यस्य तस्य बालस्य संबंधिना कपोलयोर्लोलाउ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ भौकाकपक्षोयस्यतः स्मादाननादुच्चरितो विवादो वक्षुनं स्त्रर्णावानां वेलास्वपिनचसवालशिशोरपितस्याज्ञाभंगोनासीदित्यर्थः वालसंसर्गेपिमहांतोनचलन्तीइति
स॰१८ ध्वनिः उभयकाकपक्षादित्यत्रवृत्तिविषयेउभयशब्दस्थानेउभयप्रशब्दप्रयोगइत्युक्तंप्राक् ४६ निर्वृत्तेति॰ निर्वृत्ताजांवूनदपट्टशोभायस्यत।
१४२ स्मिन्कनकपट्टवंधेललाटेन्यस्तंतिलकंदधानःस्मेरमुखःस्मितवदनःसराज्ञात्रिरिसुंदरीणांमुखानितेनैवतिलकेनैवशून्यानिचकारत्रखिलमपिरिपुवर्ग
मवधीदितिभावः ४७ शिरीषेति॰ शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्य्यः कोमलांगइत्यर्थः अतएवसराजाभूषणेनापिखेदंयायात् श्रमंगच्छेत् एवंभूतः
सन्नितांतगुर्वीमपिधरित्र्याःधुरंभुवोभारंत्रनुभावात्सामर्थ्यादिभरांवभूववभारबीभर्तिभृहुवांश्लुवच्चेतिविकल्पादाम्प्रत्ययः ४८ न्यस्तेति॰ अक्षरभूमिका
तस्याननादुच्चरितो विवादश्चस्खालवेलास्वपिनार्णवानाम् ४६ निर्वृत्तजांवूनदपट्टवंधेन्यस्तंललाटेतिलकंदधानः तेनैवशू।
न्यान्यरिसुंदरीणांमुखानिसस्मेरमुखश्चकार ४७ शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्य्यःखेदंसयायादपिभूषणेन नितांतगुर्वीमपिचा
नुभावाद्धुरंधरित्र्याविभरांवभूव ४८ न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायांकात्स्न्र्येनगृह्णातिलिपिंनयावत् तावत्फलानिश्रुतवृद्धयोगादुक्ता
न्यपायुंक्तसदंडनीतेः ४९ उरस्यपर्य्याप्तनिवेशभागाप्रौढीभविष्यंतमुदीक्षमाणा संजातलज्जेवतमातपत्रच्छायाच्छलेनोपजुगूहल
क्ष्मीः ५० अनश्नुवानेनयुगोपमानमबद्धमौर्वीकिणलांछनेन अस्पृष्टखड्गत्सरुणापिचासीद्रक्षावतीतस्यभुजेनभूमिः ५१ ॥
यामक्षरलेखनस्थलेन्यस्ताक्षरांरचिताक्षरपंक्तिरेखांलिपिंपंचाशद्वर्णात्मिकांमातृकांकात्स्न्र्येनयावन्नगृह्णातिसमुदर्शनत्तावत्श्रुतवृद्धयोगाद्विद्यावृद्धसंसर्गा
त्सर्वाणिदंडनीतेः नीतिशास्त्रस्यफलानिउपायुंक्तअन्वभूत्प्रागेवंवृद्धफलस्यतस्यपश्चादभ्यस्यमानंशास्त्रंसंवादार्थमिवाभवदितिभावः ४९ उरसीति॰ उरस्यपर्य्या
प्तोनिवेशभागोनिवेशावकाशोयस्याःसात्रतएवप्रौढीभविष्यंतंवर्द्धिष्यमाणंउदीक्ष्यमाणाप्रौढवपुष्मान्भविष्यतीतिप्रतीक्षमाणालक्ष्मीःसंजातला
ज्जेवसाक्षादालिंगितुंलज्जितेवतंसुदर्शनंत्रातपत्रच्छायाच्छलेनोपजुगूहाऽलिलिंगछत्रच्छायालक्ष्मीरूपेतिप्रसिद्धिः प्रौढांगनायाःप्रौढपुरुषलाभेल। राम॰
ज्जाभवतीतिध्वनिः ५० अनेति॰ युगोपमानंयुगसादृश्यंअनश्नुवानेनाप्राप्नुवतात्रवद्धामौर्वीकिणोज्याघातग्रंथिरेवलांछनंयस्यतेनअस्पृष्टः ॥ १४२

खड्गत्सरुः खड्गमुष्टिर्येन तेन त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः एवंविधेनापितस्य सुदर्शनस्य भुजेन भूमिः रक्षावती आसीत् शिशोरपि तस्य तेजस्तादृगित्यर्थः ५१ नेति
कालेगच्छति तस्य केवलं शरीरावयवा एव वृद्धिं प्रमाणं न पयुः किंतु वंशभवा वंश्याः लोककांताः जनप्रियाः आरंभे आदौ सूक्ष्माः तस्य गुणाः शौर्यौदार्यादयोपि प्र
थिमानं पृथुत्वमापुः खलु ५२ सइति सुदर्शनः सर्वस्मिन् जन्मांतरे जन्मविशेषे दृष्टपाराः स्मरन्निव गुरूणामक्लेशकरः सन् त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः
त्रिवर्गः तस्याधिगमस्य प्राप्तेः मूलं तिस्रो विद्याः त्रयी वार्ता दंडनीतीः पित्र्याः पितृसंबंधिनीः प्रकृतीः प्रजाश्च जग्राह स्वायत्तीचकार अत्र कौटिल्यः धर्माधर्मौ
त्रय्यां अर्थानर्थौ वार्तायां नयानयौ दंडनीत्यामिति अत्र दंडनीतिर्नयद्वारा काममूलमिति द्रष्टव्यं आन्वीक्षिकी ऽनुपादानं त्रय्यंतर्भावमाश्रित्य यथाह कामंदकः

न केवलं गच्छति तस्य काले ययुः शरीरावयवा विवृद्धिं वंश्या गुणाः खल्वपि लोककांताः प्रारंभसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ५२ स पूर्व
जन्मांतरदृष्टपाराः स्मरन्निवाक्लेशकरो गुरूणां तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ५३ व्यूह्य स्थितः किं
चिदिवोत्तरार्द्धमुन्नद्धचूडोंचितसव्यजानुः आकर्णमाकृष्टसबाणधन्वा व्यरोचतास्त्रेषु विनीयमानः ५४ अथ मधु वनितानां नेत्र
निर्वेशनीयं मनसिजतरुपुष्पं रागबंधप्रवालं अकृतकविधिसर्वांगीणमाकल्पजातं विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ५५

त्रयी वार्ता दंडनीतिस्तिस्रो विद्या मनोर्मताः त्रय्या एव विभागोयं येनेयमान्वीक्षिकी मतेति ५३ व्यूह्येति अस्त्रेषु धनुर्विद्यायां विनीयमानः शिक्ष्यमाणः अत एवोत्तरार्द्धं पू
र्वकायं किंचिदिव व्यूह्य विस्तार्य स्थितः उन्नद्धचूडः ऊर्द्ध्वमुद्यम्य बद्धकेशः अंचितमाकुंचितं सव्यं जानु यस्य सः आकर्णमाकृष्टं सबाणं धनुर्ध्यायेन स
तथोक्तः सन् व्यरोचत अशोभत ५४ अथेति अथ स सुदर्शनः वनितानां नेत्रैर्निर्वेशनीयं भोग्यं नेत्रपेयमित्यर्थः निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः मधु क्षौद्रं रागबं
धोऽनुरागसंतान एव प्रवालः पल्लवो यस्य तन्मनसिज एव तरुः तस्य पुष्पं पुष्पभूतं अकृतकविधिरकृत्रिमसंपादनं सर्वांगं व्याप्नोतीति सर्वांगीणं तत् सर्वादेरि
त्यादिना खप्रत्ययः आकल्पजातमाभरणसमूहभूतं आद्यं विलसितपदं विलासस्थानं यौवनं प्रपेदे विशिष्टमधुपुष्पाकल्पजातविलासपदत्वेन यौवनस्य चतुर्द्धा
करणात्स विशेषणमालारूपकमेतत् ५५॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ प्रतीति दूतिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः संदर्शिताभ्यः दूतिसंदर्शिताभ्यः प्रतिकृतीनां तूलिकादिलिखितकन्याप्रतिमानां रचनाभ्यो विन्यासेभ्यः पंचमी विभक्ते इति
स॰१८ पंचमी समधिकतररूपाः चित्रनिर्माणादपि रमणीया निर्माणा इत्यर्थः शुद्धसंतानकामैः मात्यैराहृताः आनीताः राजकन्याः यूनस्तस्य सुदर्शनस्य संबंधिन्यो प्रथम
१४३ परिगृहीते श्रीभुवौ श्रीश्च भूश्च ते अधिविविदुः अधिविन्नाः आत्मना सपत्नीभावं चक्रुः कृतसापत्नि काध्यूढाधिविन्ने त्यमरः ५६ ॥ ॥ इति श्रीमल्लिनाथ
सूरिविरचितायां रघुवंशटीकायामष्टादशः सर्गः १८ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः मनसो मम संसारवंधमुच्छेत्तुमुद्यतः रामचंद्रपदांभोजयुगलं निगडायतां १ अ
ग्नीति श्रुतवतां श्रुतसंपन्नानां अपश्चिमः प्रथमो वशी जितेंद्रियो राघवः सुदर्शनः पश्चिमे वयसि वार्द्धके स्वे पदे स्वस्थाने अग्नितेजसमग्निवर्णं तनयमभिषिच्य नैमिषं नैमि

प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः समधिकतररूपाः शुद्धसंतानकामैः अधिविविदुरमात्यैराहृतास्तस्य यूनः प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ५६ ॥ ॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वंशवर्णनो नामाष्टादशः सर्गः १८ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः
अग्निवर्णमभिषिच्य राघवः स्वे पदे तनयमग्नितेजसं शिश्रिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी १ तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमंतरितभूमिभिः कुशैः सौधवासमुटजेन विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः २ लब्धपालनविधौ न तत्सुतः खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी भोक्तुमेव भुजनिर्जितद्विषा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ३ सोधिकारमभिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ॥

मारण्यं शिश्रिये श्रितवान् १ तत्रेति तत्र नैमिषे तीर्थसलिलेन दीर्घिकाः विहारवापीः अंतरिता भूमिर्यैस्तैः कुशैस्तल्पं शय्यां उटजेन पर्णशालायां सौधवासं विस्मृ
तो विस्मृतवान् संकतीरिक्तः फले स्वर्गादौ निःस्पृहः सन् तपः संचिकाय संचितवान् २ लब्धेति तत्सुतः सुदर्शनपुत्रो ऽग्निवर्णः लब्धपालनविधौ लब्धस्य राज्य
स्य पालनकर्मणि खेदं नाप अक्लेशेनापालयदित्यर्थः कुतो हि यस्माद्भुजनिर्जितद्विषा गुरुणा पित्रा मेदिनी अस्याग्निवर्णस्य भोक्तुमेव कल्पिता रचिता प्रसा
धयितुं न प्रसाधनं कंटकशोधनमलंकृतिर्ध्वमते तथा च यथा ऽलंकृत्य नीता युवतिः केवलमुपभुज्यते तद्वदिति भावः ३ स इति अभिकः कामुकः अनु
काभिकामीकः कमिते ति नि पातः कम्रः कामयिता भीकः कमनः कामनो भिक इत्यमरः सोग्निवर्णः कुलोचितमधिकारं प्रजापालनरूपं काश्चन समाः कतिचि राम॰ १४३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वयमवर्त्तयदकरोत् अतः परं सचिवेषु तन्निवेश्य निधाय स्त्रीविधेयं स्त्र्यधीनं नवं यौवनं यस्य सो ऽभवत् स्त्र्यासक्तो ऽभूदित्यर्थः ४ कामिनीति · कामिनीसहचरस्य का।
मिनस्तस्य मृदंगनादिषु मृदंगनादवत्सु वेश्मसु अधिकर्द्धिः पूर्वस्मादधिकसंभारः अत उत्सवः ऋद्धिमन्तं वृद्धिमन्तं साधनसंपन्नं पूर्वमुत्सवमपोहत् अपानु।
दत् उत्तरोत्तराधिकात्सोत्सवपरंपरावृत्तेरित्यर्थः ५ इंद्रियेति · इंद्रियार्थपरिशून्यं शब्दादिविषयरहितमेकमपि क्षणान्तरं क्षणभेदं सोढुमक्षमो ऽशक्तः सो ऽग्निवर्णो दि।
वानिशमंतरेव विहरन् समुत्सुकाः दर्शनकांक्षिणीः प्रजाः न व्यपेक्षत न अपेक्षितवान् ६ गौरवादिति · जातु कदाचिन्मंत्रिणां गौरवाद्बहुत्वात् मान्यत्वादेतो मे मंत्रिव
चनानुरोधादित्यर्थः प्रकृतिभिः प्रजाभिः कांक्षितं यद्दर्शनं ददौ तदपि गवाक्षविवरावलंबिना केवलेन चरणेन चरणमात्रेण कल्पितं संपादितं न तु मुखावलोकनमदा

तं निवेश्य सचिवेष्वतः परं स्त्रीविधेयनवयौवनो ऽभवत् ४ कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेश्मसु मृदंगनादिषु ऋद्धिमंतमधिकर्द्धिरुत्त
रः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ५ इंद्रियार्थपरिशून्यमक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरं अंतरेव विहरन्दिवानिशं न व्यपेक्षत समुत्सुकाः
प्रजाः ६ गौरवाद्यदपि जातु मंत्रिणां दर्शनं प्रकृतिकांक्षितं ददौ तद्गवाक्षविवरावलंबिना केवलेन चरणेन कल्पितं ७ तं कृतप्रणत
यो ऽनुजीविनः कोमलात्मनखरागभूषितं भेजिरे नवदिवाकरातपस्पृष्टपंकजतुलाधिरोहिणं ८ यौवनोन्नतविलासिनीस्तनक्षोभलो
लकमलाश्च दीर्घिकाः गूढमोहनगृहास्तदंबुभिः स व्यगाहत विगाढमन्मथः ९ तत्र सेकहृतलोचनांजनैर्धौतरागपरिपाटलाधरैः

नेनेत्यर्थः ७ तमिति · कोमलेन मृदुलेनात्मनखानां रागेण लाक्ष्ण्येन भूषितं स्फुरितं मत एव नवदिवाकरातपेन स्पृष्टं व्याप्तं पंकजं तस्य तुलां साम्यं तामधिरोह
तीति तुलाधिरोहणं तं चरणमनुजीविनः प्रकृतयः कृतप्रणतयः कृतनमस्काराः संतो भेजिरे सिषेविरे ८ यौवनेति · गाढमन्मथः प्रौढमदनः सो ऽग्निवर्णः यौव
नेन हेतुना उन्नता ये विलासिनीस्तनानां क्षोभेणाघातेन लोलानि चंचलानि कमलानि यासु तास्तदंबुभिस्तासां दीर्घिकाणामंबुभिः गूढानि अंतर्हितानि मोहन
गृहाणि सुरतभवनानि यासु ता दीर्घिकाः व्यगाहत स्त्रीभिः सह दीर्घिकासु विजहारेत्यर्थः ९ तत्रेति · तत्र दीर्घिकासु अंगनाः सेकेन हृतं लोचनांजनं नेत्र।
कज्जलं येषां तैः रज्यते ऽनेनेति रागो रागद्रव्यं लाक्षादि रागस्य परिपाटलो ऽङ्गरागः गुणे शुक्लादयः पुंसि इत्यमरः धौतो रागपरिपाटलो येषां तैस्तथोक्ताः अधरा येषां

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ नैर्नि खेलसात्कामिकरागैरित्यर्थः अत एवार्पितप्रकृतिकांतिभिरभिव्यंजितस्वाभाविकरागैरित्यर्थः एवंभूतैर्मुखैस्तमग्निवर्णामधिकंव्यलोभयत् प्रलोभितवत्यः

स॰१९ १० घ्राणेति प्रियासखः सोग्निवर्णो घ्राणान्तर्पणेनमधुगंधेनकर्षिणीः मनोहारिणीः एवंभूतइतिरचनाः पानभूमयएवरचनाःरचिताःपानभूमयइत्यर्थः वा

१४४ सितासखः कोरिणः हचरः वासिताकरिणोस्त्रियोरित्यमरः द्विपः पुष्पिताः कमलिनीरिवाभ्यपद्यताऽभिगतः ११ सेतिअंगनारहो रहसि सातिरेकस्ससातिशयस्यम

दस्यकारणं तेनाग्निवर्णेनदत्तं मुखासवमभिलेषुः वकुलेनतुल्यदोहदस्तुल्याभिलाषः अथदोहदं इच्छाकांक्षास्पृहेहातृडित्यमरः वकुलद्रुम

सांगनामघार्षित्वा तल्याभिलाषत्वं सोपिताभिरंगनाभिरुपहृतंदत्तंमुखासवमपिवत् १२ अङ्कमिति अङ्कपरिवर्तनोचितेउत्संगविहारार्हे उभेतसाग्निवर्णे

स्यांकमशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः के उभेहृदयंगमस्वनामनोहरध्वनिः वल्लकीवीणाच वल्गुवाक्मधुरभाषिणीवामलोचनावामाक्षी हृदयंगच्छतीति।

अंगनास्तमधिकंव्यलोभयन्नर्पितप्रकृतिकांतिभिर्मुखैः १० घ्राणकांतमधुगंधकर्षिणीः पानभूमिरचनाः प्रियासखः अभ्यपद्यतसे

वासितासखः पुष्पिताः कमलिनीरिवद्विपः ११ सातिरेकमदकारणंरहस्तेनदत्तमभिलेषुरंगनाः ताभिरप्युपहृतंमुखासवंसोपिव।

द्वकुलतुल्यदोहदः १२ अंकमंकपरिवर्तनोचितेतस्यनिन्यतुरशून्यतामुभे वल्लकीचहृदयंगमस्वनावल्गुवागपिचवामलोच

ना १३ सस्वयंप्रहतपुष्करः कृतीलोलमाल्यवलयोहरन्मनः नर्तकीरभिनयातिलंघिनीः पार्श्ववर्तिषुगुरुष्वलज्जयत् १४ चारुनृ

त्यविगमेचतन्मुखंस्वेदभिन्नतिलकंपरिश्रमात् प्रेमदत्तवदनानिलंपिबन्नत्यजीवदमरालकेश्वरौ १५ ॥ १६ हृदयंगमः खच्प्रकरणे

गमेः सुप्युपसंख्यानात्खच् प्रत्ययः अंकाधिरोपितयोर्वीणावामाक्ष्योर्वाद्यगीताभ्यामरंस्तेत्यर्थः १३ सइति कृती कुशलः स्वयंप्रहतः पुष्करोवादित

वाद्यमुखः लोलानि माल्यानि वलयानि च यस्य सतथोक्तः मनोहरन्नर्तकीनामिति शेषः सोऽग्निवर्णः अभिनयातिलंघिनीरभिनये स्खलंतीरित्य

र्थः नर्तकीः लासिकाः विलासिनीः शिल्पिनि ष्वुन्निति ष्वुन्प्रत्ययः षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् नर्तकीलासिकेसमे इत्यमरः गुरुषु नृत्योपदेश

केषु नाट्याचार्येषु पार्श्ववर्तिषु समीपस्थेषु सत्स्वेवअलज्जयत् लज्जामगमयत् १४ चार्विति चारुसुन्दरं नृत्यविगमे लास्यावसाने परिश्रमा

१४४

अलकायामुद्दिश्वरौ इन्द्रकुबेरौ अत्यजीवत् अतिक्रम्याजीवन् ततोप्युत्कृष्टजीवित आसीदित्यर्थः इन्द्रादेरपि दुर्लभमीदृशं सौभाग्यमिति भावः १५ तस्ये
ति उपसृत्यान्यत्र गत्वा नवेषु काम्यवस्तुषु शब्दादीन्द्रियार्थेषु संगिनः आसक्तिमतस्तस्य सावरणाः प्रछन्नाः दृष्टाः प्रकाशाश्च संधयः साधनानि [illegible]षते समाग
माः संगमाः वल्लभाभिः प्रेयसीभिः साभिमुक्तदिग्यप[illegible] अर्द्धोपभुक्ते द्रियार्थाश्च क्रियेयथेष्टभुक्तश्चेन्नर्हि अयं निस्पृहस्तत्र [illegible] प्रसमत्समीपनायास्यतीति भावः
अवगोन द्वीयः संधिर्द्विविधः सावरणाः प्रकाशाः [illegible] वरणो भिक्षुकादिना प्रकाशः स्वयमपेत्ये ति इतः स्वयमुपसृत्य [illegible]शेषार्थी तत्रास्थितो नुपजापं स्वयं
संधेयइतिवात्स्यायनः अन्यत्र गतं तं कपटि[illegible]धायपुनरनुपगमायार्थोपभोगेनानिवृत्ततृष्णं चक्रुरित्यर्थः १६ अङ्गुलीति सौ[illegible] प्रणयिनीः प्रेयसीर्वंचय
न्नन्यत्र गच्छन् अंगुल्यः किसलयानीतिनाम [illegible] तर्जनं भर्त्सनं भ्रूविभंगेन भ्रूभेदेन कुटिलं वक्रं वीक्षितं वीक्षणं चा[illegible] मेखलाभिर्बंधनं चावाप अपरा

तस्यासावरणाद्दृष्टसंधयः काम्यवस्तुष्वनवेषु सङ्गिनः वल्लभाभिरुपसृत्य चक्रिरे सामिभुक्तविषयाः समागमाः १६ अंगुलीकिसलयाग्र
तर्जनं भ्रूविभंगकुटिलं च वीक्षितं मेखलाभिरसकृच्च बंधनं वंचयन्प्रणयिनीरवाप सः १७ तेन दूतिविदितं निषेदुषा पृष्ठतः सुरतवा
रात्रिषु शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरं विप्रलंभपरिशंकिनो वचः १८ लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहान्नर्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः वर्तते।
स्म स कथंचिदालिखन्नंगुलीक्षरणसन्नवर्तिकः १९ प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरादायताच्च मदनान्महीक्षितं ॥ ६ ॥

धिनोदद्याइति भावः १७ तेनेति सुरतस्य वारो वासरस्तस्य रात्रिषु दूतीनां विदितं यथा तथा पृष्ठतः प्रियजनस्य पश्चाद्भागे निषेदुषा [illegible]वस्थितवता तेनाग्निवर्णे
न विप्रलंभपरिशंकिनो विरहशंकिनः प्रियस्त्रासौ जनश्च प्रियजनस्तस्य कातरं वचः प्रियानयनेन मां पाहीत्येवमादि दीनं वचनं शुश्रुवे श्रुतं १८ लौल्यमि
ति गृहिणीपरिग्रहाद्गृहिणीभिः समागमाद्धेतोर्नर्तकीषु वेश्यासु स्वसुलभासु दुर्लभासु सतीषु लौल्यमौत्सुक्यमेत्य प्राप्यांगुल्योः क्षरणेन स्वेदनेन सन्नवर्ति
को विगलितशलाकः सोग्निवर्णस्तासां नर्तकीनां वपुः लिखन् कथंचित्वर्तते तेस्मावर्तत १९ प्रेमेति प्रेम्णा स्वविषये या प्रियस्यानुरागेण हेतुना।
गर्विते विपक्षे सपत्नीजने मत्सराद्द्वेषादायतात्प्रवृद्धान्मदनाद्धेतोर्देव्यो राज्ञ्य उज्झितरुषस्त्यक्तरोषाः सत्यस्तं महीक्षितं उत्सवविधिच्छलेन महोत्सवकर्म

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व्याजेन कृतोऽर्थः प्रयोजनं येन सः कृतार्थः तस्य भावः कृतार्थता तां निर्वृत्तमदनमहोत्सवव्याजान्नीतेन ततस्तमनोरथं कार्यामासुरित्यर्थः २० प्रातरिति सोग्निवर्णः प्रातरेत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन हेतुनाहं द्वेषोऽयं ताः इत्युद्भूता खंडनव्यथा यासां ता अन्यसंभोगचिह्नाः खंडिता इत्यर्थः तदुक्तं ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायितेति प्रणयिनीः प्राञ्जलिः प्रसादयन् तथापि प्रणयमंथरः प्रणयेनानतः कौगतेन मंथरोऽलसोऽत्र शिथिलप्रयत्नः सन्नित्यर्थः पुनरदुनोत्सर्वतापयत् ग्रहणमंथर इति पाठे ग्रहणे तासां सान्त्वनकरणे मंथरः शिथिलप्रयत्नः २१ स्वप्नेति स्वप्ने कीर्तितविपक्षः सपत्नीजनो येन तमग्निवर्णमवदन्त्य एव त्वया गोत्रस्खलनं कृतमित्युपालंभमकुर्वाणा एवाङ्गनाः प्रच्छदस्यास्तरणपट्टस्यान्तेषु मध्ये गलिताश्रुबिंदवो येषु तैः क्रोधेन भिन्नानि वलयानि येषु तैर्विवर्तनैः पराङ्मुखवलितैः प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुरित्यर्थः २२ क्लृप्तेति सोग्निवर्णो दूतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् क्लृप्तपुष्पशयनान् लतागृहानेत्यावरोधादन्तःपुरजनाद्भयेन यो वेपथुः कं

निर्वृत्तोत्सवविधिच्छलेन तं देव्य उज्झितरुषः कृतार्थतां २० प्रातरेत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतखंडनव्यथाः प्रांजलिः प्रणयि
नीः प्रसादयन् सोऽदुनोत्प्रणयमंथरः पुनः २१ स्वप्नकीर्तितविपक्षमंगनाः प्रत्यभैत्सुरवदंत्य एव तं प्रच्छदांतगलिताश्रुबिंदुभिः क्रो
धभिन्नवलयैर्विवर्तनैः २२ क्लृप्तपुष्पशयनाँल्लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः अन्वभूत्परिजनांगनारतं सोऽवरोधभयवेप
थूत्तरं २३ नाम वल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य कांक्ष्यते लोलुपं बत मनो ममेति तं गोत्रविस्खलितमूचुरंगनाः २४ ॥

पमुत्तरं तत्प्रधानं यथा तथा परिजनांगनारतं दासीरतमन्वभूत् परिजनश्चासावंगना चेति विग्रहः अन्तडीवं तस्यापि दूतीशब्दे छंदोभंगभयाद्ध्रस्वत्वं कृतम् अपि माषं मषं कुर्याच्छंदोभंगं त्यजेद्गिरामित्युपदेशात् यद्वा दूङ्धातोः स्त्रियां क्तिन् इति क्तिनि कृदिकारादक्तिन इत्यत्र अक्तिन इत्युक्तत्वात् ङीषभावे ह्र
स्वान्तो दूतिशब्दः दीर्घान्ताद्दूतीशब्दात् तु क्ति च क्तौ च संज्ञायामिति क्ति चि कृदिकारादक्तिन इति ङीषि द्रष्टव्यम् २३ नामेति अङ्गनाः मया ते वल्लभजनस्य प्रि
यजनस्य नाम प्राप्य तन्नाम्नाह्वानं लब्ध्वा तस्य त्वद्वल्लभजनस्य यद्भाग्यं तत्परिहासकारणमिति शेषः तदपि कांक्ष्यते ननु बत मम मनो लोलुपं गृध्नु इत्यनेन प्रकारेण गोत्रे नाम्नि विस्खलितवंतं तमग्निवर्णमूचुः गोत्रं नाम्नि कुले च इति यादवः तन्नामलाभे सति तद्भाग्यमपि कांक्षितमित्यर्थः अहो तृष्णेति लो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चूर्णौति॰ चूर्णावसु चूर्णौव्यौ नतकरणौः अधोमुखावस्थितायाः स्त्रियाश्चिकुरगलितैः कुंकुमादिभिर्वभ्रुपिंगलं बभ्रुस्यात्पिंगले त्रिष्विति अमरः लुलितस्रगाकुलं करि
पदारम्यवंधे स्त्रियाभूमिगतमस्तकतयापतितानाभिर्लुलितस्रग्भिराकुलं छिन्नमेखलं हरिविक्रमकरणौ स्त्रियाः यच्छिन्नैकचरणात्वान् छिन्नमेखलं गलितमेख
लमित्यर्थः अलक्तकांकितं धेनुकवंधे भूतल[illegible]कांताचरणात्वानूलाक्षाभूषितं शायनं कर्तृ उत्थितस्य शायनादित्यर्थः विलासिनस्तस्याग्निवर्णस्य वि
भ्रमरतानि विलासरतानि सुरतं वंधविशेषानीत्यर्थः अपावृणोत् स्फुटीचकार व्यानतादीनां लक्षणानि तिरहस्ये व्यानतं रतमिदं स्त्रियाः यदा स्याद धोमुखच
तुष्पदः [illegible] नितंबकटिं समधिरूह्य [illegible] वल्लभः अश्वादिपशुसंस्थितस्थिति भूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुन्नतोत्रयमधोमुखीस्त्रियं कामितस्वकरघृष्टमेहनो
वल्लभः करिपदं तदुच्यते योषिदेकचरणोत्समुच्छ्रिते जायते हि हरिविक्रमाह्वयः न्यस्तहस्तयुगलानिजे पदे योषिदेककटिरूढवल्लभः अग्रतो यदि शनैर

चूर्णवभ्रुलुलितस्रगाकुलं छिन्नमेखलमलक्तकांकितं उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभ्रमकृतान्यपावृणोत् २५ स स्वयं चरणा
रागमादधे योषितां न तु तथा समाहितः लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकैर्मेखलागुणपदैर्नितंविभिः २६ चुम्बने विपरिवर्तिताधरं हस्त
रोधि रशनाविघट्टने विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेंधनमभूद्वधूरतं २७ दर्पणेषु परि[illegible]गदर्शिनीर्नर्मपूर्वमनुपृष्ठसंश्रयः ॥
छायया स्मितमनोज्ञया वधूर्ह्रीनिमीलितदृशश्चकार सः २८ [illegible]धोमुखीधेनुकं वृषवदुन्नते प्रियेइति [illegible] स इति सोग्निवर्णः स्वयमेव योषि
तां चरणयो रागं लाक्षारसमादधे अर्पयामास किं च श्लथांशुकैः प्रियांगस्पर्शात् [illegible]इति भावः नितंविभिर्नितंववद्भिः मेखला[illegible]जघनैः पृथ्वानितंवः स्त्री
कट्याः क्लीवे तु जघनं पुरः इत्यमरः लोभ्यमाननयनः आकृष्यमाणदृष्टिः सन्न तु तथा समाहितो वहितो नादधे यथा सन्नाक्रांगरचनास्याः दिति शेषः तासां
जघनदर्शनविलोभनाय याकथंचिदरंजयदिति भावः २६ चुम्बनेतिः चुंबने प्रवृत्ते सति विपरिवर्तिताधरं परिहृतोष्ठं रशनाया विघट्टने ग्रंथिविस्रंस
ने प्रसक्ते सति हस्तरुणाद्धिवारयतीति हस्तरोधि इत्थं सर्वतः सर्वत्र विघ्नितेच्छं प्रतिहतमनोरथमपि वधूनां रतं सुरतं तस्याग्निवर्णस्य मन्मथेंधनं कामोद्दीप
नमभूत २७ दर्पणेष्विति॰ सोग्निवर्णः दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः संभोगचिन्हानि पश्यंतीर्वधूर्नर्मपूर्वं परिहासपूर्वमनुपृष्ठसंश्रयः तासां पृष्ठसंस्थितः।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ सनदर्पेणोषुस्मितेनमनोज्ञयाकायपादर्पणगतेनस्वप्रतिबिंबेनह्रीनिमीलितमुखीर्लज्जावनतमुखीश्चकारतमागतंदृष्ट्वालज्जिताइत्यर्थः २८ कंठइति॰ प्रियाःशय्या
स॰११ नादुत्थितंतमग्निवर्णोकंठसक्तंकंठार्पितंमृदुवाहुवंधनंयस्मिंस्तदग्रपादयोः स्वकीययोःन्यस्तेपादतलेयस्मिंस्तत् निशात्ययेविसर्गोविसृज्यगमनंतत्रयच्
१५६ चुंबनंतत्प्रार्थयन्तदुहि रवीत्यादिनाद्विकर्मकत्वं अत्रगोनर्दीयः रतावसानेयदि चुंबनादिप्रयुज्य यायान्मदनोस्यवासइति २९ प्रेक्ष्येति॰ युवासोग्निवर्णः अति
शंकयाथातथाशोभमानमतिशंका शोभिनंदर्पणतलस्थंमुकुरसंक्रांतंआत्मनःराजवेषंप्रेक्ष्यतथानपिप्रियेनतुतोषयथात्मनोलक्ष्मप्रदृष्टचिन्हंपरिभो
गमंडनंनखक्षतादिकंप्रेक्ष्यपिप्रिये ३० मित्रेति॰ मित्रकृतस्यसुहृत्कार्यमापदिश्यव्याजीकृत्यपार्श्वतः प्रस्थितमन्यतोगंतुमुद्युक्तं अनवाप्तमस्थानुमन्
कंठसक्तमृदुवाहुवंधनंन्यस्तपादतलमग्रपादयोः प्रार्थयंतशयनोत्थितंप्रियास्तंनिशात्ययविसर्गचुंबनं २९ प्रेक्ष्यदर्पण।
तलस्थमात्मनोराजवेषमतिशंकशोभिनं विप्रियेसननतथायथायुवाव्यक्तलक्ष्मपरिभोगमंडनं ३० मित्रकृत्यमपदिश्यपा।
र्श्वतःप्रस्थितंतमनवस्थितंप्रियाः विद्महेशठपलायनच्छलान्यंजसेतिरुरुधुःकचग्रहैः ३१ तस्यनिर्दयरतश्रमालसाः।
कंठसूत्रमपदिश्ययोषितः अग्निवर्णरतवृहद्धुजांतरंपीवरस्तनविलुप्तचंदनं ३२ संगमायनिशिगूढचारिणांचारदूतिकथिता।
पुरोगताः॥ ९९ मस्तमंततमग्निवर्णंप्रियाः हेशठहेमूढविप्रियकारिन् गूढविप्रियकृच्छठइतिदशरूपकेतवपलायनस्यछलानिव्याजसानत्वयावेत्वद्वा
जसादृश्यमिस्यमरः विद्मजानीमः विद्लटोवेतिवेत्तेलटोमसोमादेशः इत्युक्तेतिशेषःकचग्रहैःकेशाकर्षणैरुरुधुः अत्रगोनर्दीयः वरस्नाताभिगमनेमित्रका
र्यंतथापदिश्यतेषुप्रियतमःकांतयावरगम्यपूर्तावुक्तलक्षणप्रस्तावेवात्स्यायनः मित्रकृत्यंचापदिश्यान्यत्रशेतइति ३१ तस्येति॰ निर्दयरतश्रमेणालसानि।
श्रेष्ठायोषितःकंठसूत्रमालिंगनविशेष——मपदिश्यव्याजीकृत्यपीवरस्तनाभ्यांविलुप्तचंदनंप्रमृष्टांगरागंतस्याग्निवर्णस्यवृहद्धुजांतरंहृदयमध्येरतवक्षःस्थ
लेशेरतेस्मकंठसूत्रलक्षणंतुयाःकुर्वतेवक्षसिवक्त्रमस्यस्तनाभिघातंनिविडोपगूहात्परिश्रमार्थंशनकैर्विदग्धास्तत्कंठसूत्रंप्रवदंतिसंतःइदमेवरतिरहस्येस्तना राम॰
लिंगनमित्युक्तंतथाहिउरसिदयितमुच्चैरादिशंतीवरांगीस्तनयुगमुपधत्तेयत्स्तनालिंगनंतदितिवदन्ति ३२ संगमायेति॰ संगमायसुरतार्थंनिशिगूढमज्ञातंचरंती ॥१५६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मयो योमवि योगस्तद्वयी भवेदितितेच स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः तदुक्तं राजमृगाङ्के स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षगेऽर्द्धं सुहृद्भे पादं द्विष्टभे ऽल्पं शुभः खेचरेन्द्रः नीचस्थायी नास्तगो वा न किंचि-
त्स्यात् न्यूनेस्वत्रिकोणेदद्यानीति तदिदमाह कविः उच्चसंश्रयैरस्पृष्टैरिति च एवं सति यस्य जन्मकाले पंचप्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स देव तुल्यो भवति तदुक्तं कूटस्थाये उत्कृष्टाः स्त्रीसुखीनः
प्रकृष्टकार्यी राजप्रतिरूपका अराजानः एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायते अतः परं दिव्याइति तदिदमाह पञ्चभिरिति १३ दिश इति ततस्तस्मिन्क्षणे कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया दिशः
प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः मरुतो वाताः सुखाः मनोहरा ववुः वान्ति स्म अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन् हुतं हविराददे स्वीचकार इत्थं सर्वं शुभशंसि शुभसूचकं बभूव हि यतः तादृशां रघुप्रका
राणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय भवतीति शेषः ततो देवा अपि सन्तुष्टा इत्यर्थः १४ अरिष्टेति अरिष्टं सूतिकागृहमित्यमरः अरिष्टे सूतिकागृहे शय्यां तल्पं परितः सर्वतः अभितः परितः स
मयानिकषाहाप्रतियोगे पीति द्वितीया विसारिणा सुजन्मनः शोभनोत्पत्तेः जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः तस्य शिशोर्निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्विषः

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् १४ अरिष्टशय्यां परि
तो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव १५ जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृ
तसंमिताक्षरम् अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे १६ निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् महोदधेः पूर इवे
न्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि १७ स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ॥ १८ क्षीणकान्तयो निशीथदीपाः अर्द्धरात्रदीपाः [illegible]
समर्पिता चित्रार्पिता इव बभूवुः निशीथ शब्दो दीपानाम् प्रभाधिक्यसम्भावनार्थः १५ जनायेति भूपतेर्दिलीपस्य अमृतसंमिताक्षरम् अमृतसमानाक्षरं सरूप[illegible] मो
दं एति कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचराय अन्तःपुरचारिणे जनाय त्रयमेवादेयमासीत् किन्तत् शशिप्रभम् उज्ज्वलं छत्रम् उभे चामरे च छत्र[illegible]
राज्ञः प्रधानाङ्गत्वादिति भावः १६ निवातेति निवातो निर्वातो [illegible] वातावात्रयावा नावित्यमरः तत्र यत्पद्मं तद्वत् स्तिमितेन निश्चलेन चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दर[illegible]
ननं पुत्रमुखम् पिबतः सतृष्णया पश्यतो नृपस्य गुरुरुत्कटः प्रहर्षः कर्ता इन्दुदर्शनाद्गुरुर्महोदधेः पूरो जलौघ इव आत्मनि शरीरे न प्रबभूव स्यात् न शशाक नान्तमाति स्मेति
यावत् न तस्य त्या धारेऽधिकं मीयत इति भावः यद्वा प्रहर्ष आत्मनि स्वस्मिन् विषये न प्रबभूव आत्मानं नियंतुं न शशाक किन्तु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः १७ स इति स दिलीपसूनुः

प्र३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र· टी· स्तु पुरोहित इत्यमरः वसिष्ठेन तपस्विना तदनुष्ठितं कर्म स वीर्यस्यादिति भावः तपोवनादेत्य आगत्य अखिले समग्रे जातकर्मणि जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशिष्टे कृते सति।

स· ३ प्रयुक्तसंस्कारः शाणोल्लेखनादिर्यस्य स तथोक्तः आकरोद्भवः खनिप्रभवः खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः मणिरिवाधिकं बभौ वसिष्ठमंत्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः

२२ अत्र मनुः प्राङ् नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते इति १८ [illegible] सुखश्रवा इति सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः श्रुतिसुखा इत्यर्थः मङ्गलतूर्यनिःस्वनाः मृ

दङ्गलवाद्यध्वनयो वारयोषितां वेश्यानाम् वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवेत्यमरः प्रमोदनृत्यैर्हर्षनर्तनैः सह मागधीपतेर्दिलीपस्य सद्मनि केवलं गृह एव [illegible] नेति

न किन्तु चौरो कोये बाते दिवौकसः पृषोदरादित्वात्साधुः देवास्तेषां पथ्याकाशेऽपि व्यजृम्भन्त तस्य देवांशत्वाद्देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः [illegible]

रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्येत्यर्थः तद्विनितितरां तस्य दिलीपस्य अत एव चोराद्यभावात्तस्य यतो बद्धो न बभूव नाभूत् किन्तेनात आह विसर्जयेदिति सु[illegible] मनाद

दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ १८ सुखश्रवा मंगलतूर्यनिःस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् न केवलं स

द्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि १९ न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ऋणाभिधानात्स्वयमेव के

वलं तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् २० श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चका

र नाम्ना रघुमात्मसंभवम् २१ पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने॥ १९ र्षितस्तोषितस्स न यं बद्धं विसर्जयेद्धि मोचयेत् किन्तु स

राजा तदा पितॄणाम् ऋणाभिधानाद्बन्धनात्केवलेऽएकं यथा तथा स्वयमेव एक एवेत्यर्थः केवलः कृत्स्न एक स्यात्केवलश्चावधारणे इति शाश्वतः मुमुचे कर्मकर्तरि लिट् स्व

यमेव मुक्त इत्यर्थः अस्मिन्नर्थे एष वा अनृणो यः पुत्रीति श्रुतिः प्रमाणम् २० श्रुतस्येति अर्थवित् शब्दार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरो दिलीपः अयमर्भकः बालकः।

श्रुतस्य शास्त्रस्य अन्तं पारं यायात् तथा युधि परेषां शत्रूणां अन्तं पारं च यायात् प्राप्नुयादित्यर्थः शकि लिङ् इति शक्यार्थे लिङ् इति हेतोः आगि रघि लघि गत्य।

र्था इति लघि धातोर्गमनार्थमर्थं विदित्वा वेक्ष्य आलोच्य आत्मसम्भवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार लघिवह्योर्नलोपश्चेत्युप्रत्यये पालमूललघुबलाङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यत इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् अत्र शंखः आशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते इति २१ पितुरिति स रघुः समग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्यापि॥ २२

तुर्दिलीपस्यप्रयत्नात् शुभैर्मनोहरैः शरीरावयवैः हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्यरश्मेः भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयइत्यमरः रश्मेः अनुप्रवेशाद्बालचन्द्रमाइवदिनेदि।
नेप्रतिदिनम् नित्यवीप्सयोरितिद्विवचनम् वृद्धिंपुपोष अत्रसंहितावचनम् सलिलमयेशशिनिरवेर्दीधितयोमूर्छितास्तमोनैशंक्षपयन्तिदर्पणोदरनिहिताइवमन्दिर
स्यान्तरिति २२ उमेति उमावृषाङ्कौपार्वतीवृषभध्वजौशरजन्मनाकार्तिकेयेन कार्तिकेयोमहासेनंशरजन्माषडाननइत्यमरः यथाननन्दतुः शचीपुरन्दरौइन्द्राणीन्द्रौपुलो
मजाशचीन्द्राणीत्यमरः जयन्तेनपाकशासनिनाजयन्तःपाकशासनिरित्यमरः यथाननन्दतुः तथातत्समौताभ्याम् उमावृषाङ्काभ्यांशचीपुरन्दराभ्यांचसमौसामागधी
न्वसनृपश्चतत्सदृशेन ताभ्यांकुमारजयन्ताभ्यांसदृशेनतेनरघुणाननन्दतुःमागधीत्याख्याता२३ रथाङ्गनाम्नोरितिरथाङ्गनाम्नोचरथाङ्गनामाचरथाङ्गनामानौचक्रवा।
कौपुमान्स्त्रियेत्येकशेषः तयोरिवदम्पत्योर्भाववन्धनंहृदयाकर्षकम् परस्पराश्रयम् अन्योन्यविषयंयत्प्रेमवभूवतदेकेनकेवलेनताभ्यामदेजवा एकेमुख्या

पुपोषवृद्धिंहरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिवबालचंद्रमाः २२ उमावृषांकौशरजन्मनायथायथाजयंतेनशचीपुरंदरौ तथानृपःसाचसुतेनमाग
धीननंदतुस्तत्सदृशेनतत्समौ २३ रथांगनाम्नोरिवभाववंधनंवभूवयत्प्रेमपरस्पराश्रयम् विभक्तमप्येकसुतेनतत्तयोःपरस्परस्योपरिनव्य
हीयत २४ उवाचधात्र्याप्रथमोदितंवचोययौतदीयामवलंव्यचांगुलिं अभूच्चनम्रःप्रणिपातशिक्षयापितुर्मुदंतेनततानसोऽर्भकः २५
तमंकमारोप्यशरीरयोगजैःसुखैर्निषिंचंतमिवामृतंत्वचि उपांतसंमीलितलोचनोनृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतांययौ २६॥ ६ ६

न्यकेवलाइत्यमरः एकोन्यार्थेप्रधानेचप्रथमेकेवलेतथा साधारणेसमानेल्पेसंख्यायांचप्रयुज्यतइतिविश्वः सुतेनविभक्तमपिकृतविभागमपिपरस्परस्योपरिनव्यहीयत
हीनंतवभूवकिंतुववृधे कर्मकर्तरिलिङ् अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवअवर्धिष्टेत्यर्थः यदेकाधारवस्तुतदाधारद्वयेविभज्यमानंहीयतेअत्रतुतयोःप्रागेकविषयंप्रेमसम्प्रतिद्वितीयलाभेपि
नाहीयतप्रत्युतोपचितमेवाभूदितिभावः २४ उवाचेति सोर्भकःशिशुःपोतःपाकोर्भकोडिम्भःपृथुकःशावकःशिशुरित्यमरः धात्र्याउपमात्रा धात्रीजनन्यामलकीवसु
मत्युपमातृष्वितिविश्वः प्रथममुपदिष्टंवचउवाच तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्यययौप्रणिपातस्यशिक्षयाउपदेशेननम्रोभूच्चेतियत्तेनपितुर्मुदंततानरघुमिति शरीरयोग।
जैःसुखैःत्वचित्वगिन्द्रियेअमृतंनिषिञ्चन्तमिवतंपुत्रमङ्कमारोप्यमुदाविर्भावात् उपान्तयोस्संमीलितलोचनःसन्नृपःचिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतांययौरसःस्वादुः॥२६॥ ६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ टी॰ अमेलेति स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः सनृपः परार्ध्यजन्मना उत्कृष्टजन्मना अनेन रघुणान्वयं वंशं प्रजानां पतिः ब्रह्मा गुणाः सत्वादयः गुणाः सत्वं रजस्तम इत्यमरः तेषु।
स॰ ३ अग्रेसरो मुख्ये न सत्वेन वर्तते व्याप्रियते इति गुणाग्रवर्ती तेन स्वस्य मूर्तिभेदेन अवतारविशेषेण विष्णुना आत्मनः सर्गं सृष्टिमिव स्थितिमन्तं प्रतिपावनतम् ... लिम।
२३ न्यतेरनुदात्तत्वादिट् प्रतिषेधः अत्रोपमानोपमेययोः ... शेषस्यानीतरेतरत्र योज्यानि तत्र रघुपक्षे गुणा विद्याविनयादयः गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां ... वृकोद
रेसत्वे सत्वादिसन्ध्यादिविद्यादिहरितादिष्विति विश्वः शेषं सुगमम् २७ सेति चूडाकार्यं द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनादिति म... स्मरणा
त्तृतीये वर्षे वृत्तचूडो निष्पन्नचूडाकर्मा सनूडलयोरभेदश्च स रघुः प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेदिति वचनात्पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैः चञ्चलशिखण्डकैः वा
लानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डक इति हलायुधः सवयोभिः स्निग्धैः स्निग्धो वयस्यः सवया इत्यमरः अमात्यपुत्रैरन्वितस्सन् लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया
अमेलेति स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः सनृपः परार्ध्यजन्मना उत्कृष्टजन्मना अनेन रघुणान्वयं
अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयं स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्रवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः २७ स वृत्तचूडः।
श्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् २८ अथोपनीतं विधिवद्विपश्चि।
तो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियं अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति २९ धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रः
श्चतुरर्णवोपमाः॥
मातृकायाः यथावद्ग्रहणेन सम्यग्बोधेनोपायभूतेन वाङ्मयं शब्दजालं नद्याः मुखं द्वारं मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वारगम्युपाययोरिति यादवः तेन
न कश्चिन्मकरादिः समुद्रमिवाविशत् प्रविष्टः ज्ञातवानित्यर्थः २८ अथेति गर्भाष्टमे प्रकुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विश इति म
नुस्मरणात् अथ गर्भैकादशेऽब्दे विधिवदुपनीतं कृतोपवीतं गुरुप्रियमेनं रघुं विपश्चितः विद्वांसो गुरवो विनिन्युः शिक्षितवन्तः ते गुरवोऽस्मिन्नर्भके रघौ अवन्ध्य
यत्नाश्च बभूवुः तथाहि क्रिया शिक्षा क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षाविचिकित्सोपायकर्मस्विति यादवः वस्तुनि पात्रभूते उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यमिति कौटिल्यः २९ धिय इति अत्र कामन्दकः शुश्रूषा ग्रहणं चैव श्रवणं धारणं तथा ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्वज्ञानं च धीगुणा इति आन्वीक्षिकी त्र। रघ॰
त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतव इति च उदारधीः उत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैर्धियो गुणैः चतस्रो विद्या उपमा उपमानं यासां २३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नाश्चतुरर्णवोपमाः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेत्युत्तरपदसमासः चतस्रो विधाः हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिर्हरिद्भिर्निजाश्वैः हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोरिति
विश्वः चतस्रो दिश इव कमात्मातार चतुरर्णवोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ३० त्वचमिति कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमादि
कानि चेति मनुस्मरणात्स रघुः मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुरुसम्बन्धिनीम् रुरुर्महाकृष्णसार इति यादवः त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा मंत्रवत्समन्त्रकमस्त्रम् आग्नेयादिकं पितुरेवो
पाध्यायादशिक्षत अभ्यस्तवान् आख्यातोपयोग इत्यपादानात्स्य च मो पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति नेति तद्गुरुरेको द्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वरए
वनाभूत् किन्तु क्षितौ स दिलीप एकधनुर्धरोप्यभूत् ३१ महोक्षतामिति रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवः निरस्तशिशुभावः सन्महानुक्षा च महोक्षा महर्षभः अच
तुरेत्यादिसूत्रे निपातनादकारान्तत्वम् तस्य भावस्तत्ता तां स्पृशन् गच्छन् वत्सतरो दम्य इव दम्यवत्सतरौ समावित्यमरः द्विपेन्द्रभावं महागज[illegible]श्रयन् व्रजन् क
ततार विधाः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ३० त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मंत्रवत् न केवलं तद्गुरुरेक
पार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोपि सः ३१ महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेंद्रभावं कलभः श्रयन्निव रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपो
ष गांभीर्यमनोहरं वपुः ३२ अथास्य गोदानविधेरनंतरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः नरेंद्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवाव
लभः करिपोत इव गाम्भीर्येण चापलेन मनोहरं वपुः पुपोष ३२ अथेति गोनीदिश्य [illegible]भुः ३३ युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरः॥
बलीवर्देऽनुमेदर्षभेदयोः स्त्रीतु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु इति केशवः गावः लोमा[illegible]केशाः दीयन्ते खं
ण्ड्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्मोच्यते तदुक्तं मनुना केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य वि[illegible]धीयते
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके तत इति अथ गुरुः पिता गुरुर्[illegible]पित्रादावित्यमरः अस्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत्कृतवानित्यर्थः [illegible]नरे
न्द्रकन्यास्तं रघुं दक्षस्य सुता रोहिण्यादयस्तमोनुदं चन्द्रमिव तमोनुदौ वह्निचन्द्रार्का इति विश्वः सत्पतिमवाप्य आबभुः रघुरपि तमोनुद[illegible]धीत्य वेदौ वा वेदं
वापि यथाक्रमम् अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेदिति ३३ सम्प्रति यौवराज्ययोग्यतामाह युवेति युवा तरुणः युगो नाम धुर्यस्कन्धगतः [illegible]नागभूतो दारु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आरत्निवउ(?)रेप्रस्येति आरते
रत्निरित्यर्थः २

र.टी.
स.३
२४ विशेषः यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु इत्यमरः युगवद्व्यायतौ दीर्घौ बाहू यस्य सः अंसोऽस्यास्तीत्यंसलो बलवान्मांसलश्चेति हृतिकारः वृषस्कन्धः सालप्रांशुः महाभुजः इत्यमरः वत्सांसाभ्यां कामबले इति लच् प्रत्ययः कपाटवक्षा अरो वक्षः कपाटमररं तुल्यमित्यमरः परिणद्धकन्धरो विशालग्रीवः अथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यमरः परिणाहो विशालतेत्यमरः रघुर्वपुषः प्रकर्षादाधिक्याद्गोर्वः पितृत्वात्तु गुरुं पितरमजयत् तथापि विनयान्नम्रत्वेन नीचैरल्पकोऽदृश्यत ३४ इति ततः प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता ... इति तदा ... इति आतितस्य यौवराज्यमाह तत इति ततः आत्मना स्वयं चिरं धृतां नितान्तगुर्वीं नितान्तगुरुत्वात् गुणवचनादिति ङीप् प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता ... इति हेतोः युवराज इ लघुशब्दाण्णिच् ततो लृटः सद्वेति शतृप्रत्ययः नृपेण दिलीपेन असौ रघुर्निसर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतो नम्र इति हेतोः युवराज इ त्यभिधानं भजतीति तथोक्तः भजो ण्विरिति ण्वि प्रत्ययः चक्रे कृतः द्विविधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्चेति कौटिल्यः तदुभयसम्पन्नत्वात्पुत्रं युवराजं चकारेत्यर्थः ... त्र।

वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ३४ ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरं निसर्गसंस्कारवि
नीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ३५ नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितं अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवा
वतारं कमलादिवोत्पलम् ३६ विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः

कामन्दकः विनयोपग्रहान्भूत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान् अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेदिति ३५ नरेन्द्रेति गुणान् विनयादी
नस्य रघोः अभिलषतीति गुणाभिलाषिणी श्रीः राज्यलक्ष्मीः यया आश्रयाच्च नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मादपादानादनन्तरं सन्निहितं युवराज इ
ति संज्ञाऽस्य संजाता युवराजसंज्ञितम् तारकादित्वादितच् प्रत्ययः आत्मनः पदं स्थानमास्पदम् आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः स रघुरित्यास्पदं तदास्पदं कम
लात् चिरोत्पन्नात्नवावतारमचिरोत्पन्नमुत्पलमिव अंशेनागच्छत् स्त्रियो हि यूनि रज्यन्तीति भावः ३६ विभावसुरिति सारथिना सहायभूतेन एतद्विशेषणमुत्तरवाक्ये
ष्वप्यनुषञ्जनीयम् तेन वायुना विभावसुर्वह्निरिव सूर्यवह्नी विभावसू इत्यमरः घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान् सूर्य इव कटो गण्डः गण्डः कटो मदो दानमित्यम
रः तस्य प्रभेदः स्फुटनं मदोदय इत्यर्थः तेन करीव पार्थिवो दिलीपस्तेन रघुणा अतितरामत्यन्तं सुदुःसहः सुष्ठु असह्यो बभूव ३७ ॥ ॥ २४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निघुज्येति । शतक्रतुरिन्द्रः उपमा यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः शतं वै तुल्या राजपुत्रा देवा आशापाला इत्यादि श्रुत्या राजसुतैरनुद्रुतम् अनुगतं धनुर्द्धरं तं रघुं होमतुरङ्गाणां रक्षणे नि
निघुज्य एकेन क्रतुना अपूर्णमेकोनं क्रतूनामश्वमेधानां शतमपविघ्नं यथा तथा आप ३८ तत इति ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिली
पेन पुनरपि मखाय मखं कर्तुं क्रियार्थेत्यादिना चतुर्थी उत्सृष्टमुक्तमनर्गलमप्रतिबन्धम् अव्याहतस्वैरगतिमित्यर्थः अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्तो त्यापस्तम्ब ।
स्मरणात्तुरङ्गं धनुर्भृतां रक्षिणामग्रत एव शक्रो गूढविग्रहस्सन् जहार किलेत्यैतिह्ये ३९ विषादेति तत् कुमारसैन्यं सपदि विषाद इष्टनाशकृतो मनोभङ्गः ता ।
दुक्तं विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोरिति तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तं विस्मितमश्वनाशस्याकस्मिकत्वादाश्चर्याविष्टं सत् स्थितं तत्स्थौ अथ ।
श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छया आगता नान्दिनी नाम वशिष्ठधेनुश्च ददृशे रघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनुजिघृक्षयेति भावः द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ ४० ॥

निघुज्यं तं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतं अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ३८ ततः परं तेन मखाय यज्वना
तुरंगमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः धनुर्भृतामग्रत एव रक्षतां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ३९ विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं कुमारसैन्यं सपदि
स्थितं च तत् वसिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नंदिनी ४० तदंगनिष्यंदजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सतां अतीं
द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनंदनः ४१ स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं ह
रंतमश्वं रथरश्मिसंयुतं ४२ शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ॥ ४३ तदिति सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीप
नन्दनो रघुः पुण्येन तस्या नन्दिन्याः यदङ्गं तस्य निष्यन्दो द्रवः स एव जलं मूत्रमित्यर्थः तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा अतीन्द्रियेषु इन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु अ[illegible]द
यः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयेति समासः द्विगुप्राप्तापन्नालं पूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधाद्विशेष्यनिघ्नत्वं भावेषु वस्तुषु उपपन्नदर्शनः सम्पन्नसाक्षात्का
रशक्तिर्बभूव ४१ स इति नरदेवसम्भवः स रघुः पुनः पुनः सूतेन सारथिना निषिद्धचापलं निवारितौद्धत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः किरणाप्रग्रहौ रश्मी [illegible] संयुतं व
तमश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ४२ शतैरिति रघुस्तमश्वहर्तारं अनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापाररहितैः [illegible] हरिभि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघुटी॰ योनव्यापिनाधीरेणगम्भीरेणध्वनिनैव निवर्तयन्निवन्नवोचत् ४३ मखेति हेदेवेन्द्र मनोषिभिस्त्वमेवमखांशभाजांयज्ञभागभुजांमध्येप्रथमः [illegible] गीयसेकथ्य
स॰ ३ सेततोपि अजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायांप्रयतस्यमद्गुरोःक्रियाभिघातायक्रियांविहन्तुमित्यर्थः तुमर्थाच्चभाववचनादितिचतुर्थीकथंप्रवर्तसे ४४ त्रिलोकेति त्रयाणां
२५ णांलोकानांनाथस्त्रिलोकनाथः तद्धितार्थेत्यादिनाउत्तरपदसमासः तेनत्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषाअतीन्द्रियार्थदर्शिनात्वयामखद्विषःक्रतुविघातकाः।
सदानियम्याः नन्तुशिक्ष्याः खलुसत्त्वंधर्मचारिणांसतांकर्मसुक्रतुषुस्वयमन्तरायोविघ्नोभवसिचेत्विधिरनुष्ठानंच्युतः लोकेसत्कर्मकथैवनस्यादित्यर्थः ४५ तदि
ति हेमघवन्नतस्मात्कारणान्महाक्रतोरश्वमेधस्यअग्र्यंश्रेष्ठम् अङ्गंसाधनम् अमुंतुरङ्गंप्रमिमाक्तुप्रतिदातुम् अर्हसितथाहिश्रुचेःपन्थादर्शयितारःसन्मा
अथो वदेनंगगनस्पृशारघुःस्वरेणधीरेणनिवर्तयन्निव ४३ मखांशभाजांप्रथमोमनीषिभिस्त्वमेवदेवेंद्रयतोनिगद्यसे अजस्रदीक्षाप्रयतस्य
मद्गुरोःक्रियाविघातायकथंप्रवर्तसे ४४ त्रिलोकनाथेनसतांमखद्विषस्त्वयानियम्यानतुदिव्यचक्षुषा स्वयंकर्मसुधर्मचारिणांत्वमन्तरा
योभवसिच्युतोविधिः ४५ तदंगमग्र्यंमघवन्महाक्रतोरमुंतुरंगंप्रतिमोक्तुमर्हसि पथःश्रुतेर्दर्शयितारईश्वरामलीमसामाददतेनपद्धतिं ४६
इतिप्रगल्भंरघुणासमीरितंवचोनिशम्याधिपतिर्दिवौकसां निवर्तयामासरथंसविस्मयःप्रचक्रमेचप्रतिवक्तुमुत्तरम् ४७ यदात्थराज
न्यकुमारतत्तथायशस्तुरक्ष्यंपरतोयशोधनैः जगत्प्रकाशंतदशेषमिज्ययाभवद्गुरुर्लंघयितुंममोद्यतः ४८ हरिर्यथैकःपुरुषोत्तमःस्मृ
र्गप्रदर्शकाईश्वराःमहान्तः मलीमसांमलिनानांपद्धतिंमार्गंनाददतेनस्वीकुर्वतेअसन्मार्गेणावलम्बन्त इत्यर्थः मलीमसन्तुमलिनं तौमहेश्वरस्त्र्यम्बकःस्वर्नोपपे
नेकच्चरंमलदूषितमित्यमरः ४६ इतीति इतिरघुणासमीरितंप्रगल्भंवचोनिशम्याकर्ण्यदिवौकसः दिवंस्वर्गंनरिक्षंचेतिविश्वः तेषामधिपतिर्देवेन्द्रोरथप्रभावा
त्सविस्मयस्सन् रथंनिवर्तयामास उत्तरंप्रतिवक्तुंप्रचक्रमेच ४७ यदिति हेराजन्यकुमारक्षत्रियकुमारमूर्द्धाभिषिक्तोराजन्योबाहुजः क्षत्रियोविराडित्यमरः
युष्मत्कुमारस्त्वमवौषि त्वंयद्वचःपथ्यानामित्यादिनाआहादेशःतत्तथासत्यं किन्तुयशोधनैःमादृशैःपरतःशत्रुतोयशोरक्ष्यंततःकिमतआहभवद्गुरुस्त्वपितातजगत्प्र राम॰
काशंलोकप्रसिद्धमशेषंसर्वंममतद्यशः इज्ययायागेनलंघयितुंतिरस्कर्तुमुद्यतःउद्युक्तः ४८ किंतद्यशइत्याह हरिरिति पुरुषेषुउत्तमइतिसप्तमीसमासःननिर्द्धारणा २५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतिषष्ठीसमासनिषेधात् कर्मधारयेतु सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैरित्युत्तमपुरुषः स्यात् यथाहरिर्विष्णुरेकएवपुरुषोत्तमः स्मृतः यथात्र्यम्बकःशिवएवमहेश्वरस्स्मृतो
नापरः अपरः अपरः पुमान्नतथास्मृतः तथामांमुनयः शतक्रतुंविदुः विदोलटोवेतिणलादयः नोऽस्माकंहरिहरयोर्ममचेत्यर्थः एषत्रितयोपिशब्दो द्वितीयगामीन
हि द्वितीयाश्रितेत्यत्रगमिगम्यादीनामुपसंख्यानात्समासः ४९ अतइति अतोऽहमेवशतःक्रतुरतस्त्वदीयस्यपितुः अयंशततमोऽश्वः कपिलानुसारिणा कपिलमुनि
तुल्येनमयापहारितोऽपहृतः अपहारितइतिस्वार्थेणिच् तवात्राश्वेप्रयत्नेनालंप्रयत्नोमा कारीरित्यर्थः निषेधस्यनिषेधंप्रतिकरणात्वात्तृतीया सगरस्यराज्ञः सन्ततेः स
४१ तानस्यपदव्याःपदंमानिधाःमानिधेहिइति निपूर्वाद्दधातेर्लुङ् नमाङ्योगेइत्याडागमप्रतिषेधः महदास्कन्दनेनविनाशनमूलंभवेदितिभावः ५० ततइति ततस्तुरगस्यरक्षि
तारघुः प्रहस्यप्रहासंकृत्वा अपभयोनिर्भीकःसन्पुनः पुरन्दरंवभाषेकिमितिहेदेवेन्द्रएषअश्वमोचनरूपस्तेतवसर्गोनिश्चयः सर्गःस्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्या।

तथाविदुर्मांमुनयःशतक्रतुंद्वितीयगामीनहिशब्दएषनः ४९ अतोयमश्वःकपिलानुकारिणापितुस्त्वदीयस्यमयापहारितः अलंप्रयत्नेन।
नतवात्रमानिधाःपदंपदव्यांसगरस्यसंततेः ५० ततःप्रहस्यापभयःपुरंदरंपुनर्वभाषेतुरगस्यरक्षिता गृहाणशस्त्रंयदिसर्गएषतेनखल्
त्वंनिर्जित्यरघुंकृतीभवान् ५१ सएवमुक्त्वामघवंतमुन्मुखःकरिष्यमाणःसशरंशरासनं अतिष्ठदालीढविशेषशोभिनावपुःप्रक
र्षेणविडंवितेश्वरः ५२ रघोरवष्टंभमयेनपत्रिणाहृदिक्षतोगोत्रभिदप्यमर्षणः नवांवुदानीकमुहूर्तलांछनेधनुष्यमोघंसमधत्तसायकं ५२
यस्त्वाह्वयेत्यमरः तर्हिशस्त्रंगृहाणभवानरघुंमांनिर्जित्यकृतीकृतकृत्योनखलुइत्यादिभिर्व्याप्तिविग्रहत्ययः सत्यग्रहणादात्मनोदुर्जयत्वंसूचयति ५१ सइति सरघु
रुन्मुखःसन्मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वाशरासनंचापंसशरंकरिष्यमाणः आलीढेनआलीढाख्येनस्थानभेदेनविशेषशोभिना अतिशयशोभिनावपुःप्रकर्षेणाहं
हौन्नत्येनविडम्बितेश्वरोऽनुकृतपिनाकीसन् अतिष्ठत् आलीढलक्षणमाहयादवःस्थानानिधन्विनांपञ्चतत्रवैशाखमस्त्रियाम् त्रिवितस्त्यंतरौपादौमण्डलं।
तोरणाकृति अन्वर्थंस्यात्समपदमालीढंस्यात्तुयोग्रतःदक्षिणोवाममाकुञ्च्यप्रत्यालीढंविपर्ययइति ५२ रघोरिति रघोरवष्टम्भमयेनस्तम्भरूपेण अवष्टम्भः
सुवर्णेचस्तम्भप्रारम्भयोरितिविश्वः पत्रिणावाणेनहृदिहृदयेक्षतोविद्धः अतएवामर्षणोऽसहनःक्रुद्धइत्यर्थः गोत्रभिदपीन्द्रोपिसम्भावनीयेत्यादिः[illegible]

पी१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. स्मितइतिविग्रहः नवाम्बुदानाम् अनीकस्य समूहं तेक्षणमात्रं लाञ्छनेचिन्हभूतेधनुषिदिव्येधनुषीत्यर्थः अमोघमवंध्यं सायकं समधत्तसंहितवान् ५२ दिलीपेति भीमा
स.३. नो भयङ्कराणामसुरीणांशोणितेन रुधिरेणउचितः परिचितः सइन्द्रमुक्तः आशुगः सायकः दिलीपसूनोः रघोर्व्यूढविशालंभुजान्तरंवक्षः प्रविश्य अनास्वादितपूर्वंपूर्वमन
२६ स्वादितंसुखुपेतिसमासः मनुष्यशोणितंकुतूहलेनेवपपौ ५४ हरिरितिकुमारस्यविक्रमइवविक्रमोयस्यतथोक्तःसप्तम्युपमानपूर्वपदस्यत्यादिनासमासः कुमारोपि रघुरपि
सुरद्विपस्यैरावतस्यास्फालनेनकर्कशाङ्गुलयोयस्यतस्मिन् शचीपत्रविशेषकैरङ्कितेशचीपत्रविशेषकाङ्किते हरेरिन्द्रस्यभुजेस्वनामचिन्हं स्वनामाङ्कितंसायकं
निचखान निखातवान् निष्करुणकराज्यमेतस्यायं ग्रहानभिक्षवइतिभावः ५५ जहारेति अन्य [illegible] पूरपत्रिणामयूरपत्रवताशरेण शक्रस्येन्द्रस्यमहाशनिध्वजं महा
दिलीपसूनोः सवृहद्भुजान्तरं प्रविश्यभीमासुरशोणितोचितः पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेवमनुष्यशोणितम् ५४ हरेः कुमारो
पिकुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ भुजेशचीपत्रविशेषकाङ्किते स्वनामचिन्हं निचखाननसायकम् ५५ जहारचान्येनम
यूरपत्रिणाशरेणशक्रस्यमहाशनिध्वजं चुकोपतस्मैसभृशंसुरश्रियः प्रसह्यकेशव्यपरोपणादिव ५६ तयोरुपांतस्थितसिद्धसैनिकं गरु
त्मदाशीविषभीमदर्शनैः बभूवयुद्धंतुमुलंजयैषिणोरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्चपत्रिभिः ५७ अतिप्रबंधप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयंदुः
प्रसहस्यतेजसः शशाकनिर्वापयितुंनवासवः स्वतश्च्युतंवन्हिमिवाद्भिरंबुदः ५८ ॥ ध्वजमशनिरूपंध्वजंजहारच्छेदसशक्रः सुरश्रियःप्रसह्य
बलात्कत्यकेशानांव्यपरोपणादवतारणात् छेदनादिवतस्मैरघवेभृशमत्यर्थंचुकोपतंहन्तुमियेषे त्यर्थः क्रुधद्रुहेत्यादिनासंप्रदानाच्चतुर्थी ५६ तयोरिति जयै
षिणोस्तयोरिन्द्ररघ्वोर्गरुत्मन्तः पक्षवन्तः गरुत्पक्षच्छदाः पत्रमित्यमरः आशिषिदंष्ट्रायांविषंयेषांते आशीविषाः सर्पाः पृषोदरादित्वात्साधुः आशीः [illegible] यामिति
शब्दरत्नः तद्वद्भीमदर्शनाः सपक्षाः सर्पाइवभयावहाइत्यर्थः तैरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्चधन्विनोरुपर्यधोदेशावस्थितत्वादितिभावः पत्रिभिर्बाणैः उप [illegible] स्थितास्त
टस्थाः सिद्धादेवाः इन्द्रस्यघोषश्चसैनिकायस्मिन्तत्तथोक्तम् तुमुलंसङ्कुलंबभूव ५७ अतीति वासवोऽतिप्रबन्धेनअतिसातत्येन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिः अस्त्रवृ राम:
ष्टिभिर्दुःप्रसहस्यदुःखेनसह्यतइतिदुःप्रसहस्तस्यदुःखेनप्रसहस्येत्यर्थः तेजसः प्रतापस्य आश्रयंनरघुम् अम्बुदोद्भिः स्वतश्च्युतंवन्हिमिवनिर्वापयितुंन २६

२६ पृ.६२ निर्गीतं १

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शशाकरघोरपिलोकपालात्मकस्येन्द्रांशसम्भवत्वादितिभावः ५८ ततइति ततोरघुः हरिचन्दनाङ्कितेप्रकोष्ठेमणिवन्धेप्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनींप्रमथ्यमानार्णवइ
वधीरंगम्भीरं नदतीतितांतयोक्तामवेवेष्टिव्याप्नोतीति विडम्व्यापकमोजोयस्यतस्यविडौजसः इन्द्रस्यपृष्ठोदरादित्वात्साधुः शरासनज्याधनुर्मौर्वीशशांकस्यअ
र्द्धःखण्डइवमुखंयस्यतेनपत्त्रिणाअलुनादच्छिनत् ५९ सइति विरूढमत्सरः प्रवृद्धवैरःसइन्द्रःचापम् उत्सृज्यप्रवलस्यविद्विषःशत्रोःप्रणाशायवधाय महींधार
यन्तीतिमहीध्राः पर्वताःमूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः तेषांपक्षव्यपरोपणेपक्षच्छेदे उचितंस्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रंवज्रायुधम् आददेजग्राह ६० रघुरिति रघुस्तेनवज्रे
णाभृशमत्यर्थंवक्षसिताडितः सन्सैनिकानामश्रुभिःसहभूमौपपात तस्मिन् पतितेरुरुदुरित्यर्थः निमेषमात्रात्तद्व्यथांवज्रदुःखम् अवधूयतिरस्कृत्यसैनिकानांहर्षेण
५६ रघुःशशांकार्द्धमुखेनपत्त्रिणाशरासनंज्यामलुनाद्विडौजसः ५९ सचापमुत्सृज्य
ततःप्रकोष्ठेहरिचंदनांकितेप्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं रघुर्भृशंवक्षसितेनताडितः
विरूढमत्सरःप्रणाशनायप्रवलस्यविद्विषः महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितंस्फुरत्प्रभामंडलमस्त्रमाददे ६०
तथापिशस्त्रव्यवहारनिष्ठुरेविप
पपातभूमौसहसैनिकाश्रुभिः निमेषमात्रादवधूयतद्व्यथांसहोत्थितःसैनिकहर्षनिस्वनैः ६१
क्षभावेचिरमस्यतस्थुषः तुतोषवीर्यातिशयेनवृत्रहापदंहिसर्वत्रगुणैर्निधीयते ६२
असङ्गमद्रिष्वपिसारवत्तयानमेत्वदन्येनविसोढुमायुधं अवेहिमांप्रीतमृतेतुरंगमात्किमिच्छसीतिस्फुटमाहवासवः ६३
ह्नः स्थितिनिस्वनाःक्ष्वेडाःतैःसह उत्थितश्चतस्मिन्नुत्थितेहर्षात्सिंहना
दांश्चक्रुरित्यर्थः क्ष्वेडातुसिंहनादःस्यादित्यमरः ६१ तथापीति तथापिवज्रघातेःपिशस्त्राणाम् आयुधानांव्यवहारेणानिष्ठुरेविपक्षभावेशत्रुत्वेचिरंतस्थुषःस्थि
तवतोऽस्यरिपोःवीर्यातिशयेनवृत्रहतवान् इतिवृत्रहावज्रहस्तःसुवृत्रेषुक्किप तुतोषस्वयंवीरएववीरंजानातीतिभावः कथंशत्रोःसन्तोषस्तत्राह गुणैःसर्वत्रशत्रु
मित्रोदासीनेषुपदं [illegible] निधीयतेगुणैःसर्वत्रसंक्रम्यतइत्यर्थः गुणाःशत्रूनप्यावर्जयन्तीतिभावः ६२ असङ्गमिति सारवत्तयाअद्रिष्वप्यसङ्गं अप्रतिव
न्धंमेआयुधंवज्रंत्वदन्येनविसोढुंनशक्यतइतिशेषः अतोमांप्रीतंसन्तुष्टम् अवेहितुरङ्गमात् ऋतेतुरङ्गंवर्जयित्वा [illegible] अन्यत्प्रीतेदातिरं तेइतिप
तिभावः ६३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किंचिदसौ
तेतुरंगं मा.
हवासव"

॥ श्रीः ॥

र.टी. ततइति ततः नरेन्द्रसूनुः रघुः निषङ्गात् तूणीरात् असमग्रं यथा तथा उद्धृतं सुवर्णपुंखद्युतिभिः रञ्जिताङ्गुलयो येन तम् इषुं प्रतिसंहरन् निवर्तयन् प्रहरन् न प्रहरेदिति निषेधात् । इ

स.३ दितिभावः प्रियंवदतीति प्रियंवदः प्रियवशेवदः खजिति खच् प्रत्ययः अरुर्द्विषेत्यादिना मुमागमः सुरेश्वरं प्रत्यवदत् न तु प्राहरदितिभावः ८४ अमोच्यमिति हे प्रभो इन्द्र अ

२१ श्वम् अमोच्यम् मन्यसे यदि ततः तर्हि अजस्रदीक्षायां सततदीक्षायां प्रयतः समङ्गुरुः मे मम पिता विधिनैव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोर्यत् फलं तेन अशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां यु

क्तोस्तु अश्वमेधस्य समग्रफललाभे किमश्वेनेति भावः ८५ यथेति सदोगतः त्रिलोचनस्येश्वरस्य एकांशतया अन्यस्थाना सन्यतमः मूर्तिकतया दुरासदो देवः दुष्प्राप्यो विशांपतिः

यथाह मत्स्वामिनं तं एव संदेशहरात् च हरात् नीहराद् एव शृणोति च ८६ वे प्राड् इन्द्र तथा विधीयताम् ८७ तथेति मातलिसारथिः इन्द्रः रघोः सम्बन्धिनं कामं मनोरथं तथास्त्वि

ततो निषंगादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुंखद्युतिरंजितांगुलिं नरेंद्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ८४ अमोच्यमश्वं यदि

मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि अजस्रदीक्षाप्रयतः समद्गुरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यतां ८५ यथा च वृत्तांतमिमं सदोगतः ।

त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणोति दिवेश तथा विधीयतां ८६ तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोर्यथागतं मा

तलिसारथिर्ययौ नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ८७ तमभ्यनंदत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा ह

रेः परामृशन्हर्षजडेन पाणिना तदीयमंगं कुलिशव्रणांकितं ८८ इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः समारु

रुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरंपरामिव ८९ अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणं ॥

ति प्रतिशुश्रुवान् प्रतिश्रुतवान् भाषायां सदवसश्रुवः इति क्वसुप्रत्ययः यथागतं ययौ सुदक्षिणासूनुः रघुरपि नातिप्रमनाः विजयलाभेप्यश्वनाशान्नातिहृष्टः सन् न अर्थस्य

नञ् शब्दस्य सुप्सुपेति समासः नृपस्य सदोगृहं प्रतिन्यवर्तत ८७ तमिति हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितो ज्ञापितो वृत्तान्तमिति शेषः प्रजेश्वरो दिलीपः ह

र्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना कुलिशव्रणांकितं तस्य रघोरिदं तदीयम् अङ्गम् शरीरं परामृशन् स्पृशन् तं रघुं अभ्यनन्दत् ८८ इतीति इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्ति ।

षित्यमरः महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः क्षितीश इति महाक्रतूनाम् अश्वमेधानां नवभिः अधिकां नवतिम् एकोनशतम् आयुषः क्षये सति दिवम् आरुरुक्षुः आरोढु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पूर्वे छत्रवेनृपतिककुदं राजचिन्हं ककुदं त्वककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्के राजलक्ष्मणीति विश्वः सितातपवा रणं श्वेतच्छत्रं दत्वा तयादेव्या सुदक्षिणया सह मुनिवनतरोः छायां शिश्रिये श्रितवा
न् वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः तथाहि गलितवयसां वृद्धानाम् इक्ष्वाकूणाम् इक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानां तद्राजसञ्ज्ञकत्वाद्गणो लुक् इदं वनगमनं कुलव्रतं हि देव्या
सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः तथा च याज्ञवल्क्यः सुतेविन्यस्य पत्नीकस्तया वानुगतोवनम् वानप्रस्थोब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेदिति हरिणीवृ
त्तमेतत् ७० इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां सञ्जीविनीसमाख्यायां तृतीयः सर्गः ३ श्रीगणेशाय नमः ॐ
शारदां शारदाम्भोजवदनां वदनाम्बुजे सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् १ स इति स रघुः गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजापरिपालनात्मकम् पुरोहितादिला
क्षकं प्रतिपद्य प्राप्य दिनान्ते सायंकाले सवित्रा सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनोऽग्निरिव अधिकं बभौ सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्र
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ७० इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ र
घूपतिवर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ३ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॐ स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हु
ताशनः १ दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितं पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः २ पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपंक्तयः
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ३ सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ॥ ९ विशति अग्निम्वा आदित्यः सायं प्रविशतीत्यादि श्रुतिः प्र
माणम् १ दिलीपेति दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितमवस्थितं तं रघुं निशम्य आकर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेणाधूमोऽस्य सञ्जातः प्रधूमितोऽग्निः सन्तापा
ग्निरुत्थित इव प्रज्वलित इव पूर्वेभ्योऽधिकसन्तापोऽभूदित्यर्थः राज्यकर्तृकस्यापि निशमनस्याग्नावुपचारात् समानकर्तृकत्वविरोधइत्यर्थः २ पुरुहूतेति पुरुहू
तध्वजः इन्द्रध्वजः स किल वर्षार्थं राजभिः पूज्यते इत्युक्तं भविष्योत्तरपुराणे एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर पर्जन्यः कामवर्षी स्यात्तस्मिन् राज्ये न संशय इति च
पुरस्तं ध्वजं कारयेद्राजद्वारे प्रतिष्ठितम् आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोकसुखावहम् पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नवाभ्युत्थानम् अभ्युन्नतिम् अभ्युदयं च नवाभ्युत्थानद
र्शिन्यः ऊर्ध्वं प्रस्थिता उल्लसिताश्च नयनपंक्तयो यासां ताः सुप्रजाः सुसन्तानाः प्रजाः प्रजा स्यात्सन्ततौ जने इत्युभयत्राप्यमरः सिंहः ननन्दुः ३ सममिति द्विरद इव द्विरदे

र.टी.
स.४
२८

कल्पेषु पमानेसुप्यजातावितितिराणानिः तेन रघुणासमं युगपदेव द्वयं समाक्रान्तम् अधिष्ठितं किन्त द्वयं पितुरागतं पित्र्यम् पितुर्यदिति यत्प्रत्ययः सिंहासनम् अखिलम्
अरिमण्डलं राष्ट्रं च समं युगपदेव समाक्रान्तं व्याप्तम् ४ अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसन्निधानमाह छायेति अत्र रघोस्तेजोविशेषेणास्वयं सन्निहितत याल
लक्ष्म्याछत्रधारणं कृतमित्युत्प्रेक्षते पद्मालक्ष्मीः लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रियेत्यमरः सा स्वयम् अदृश्या किलेति सम्भावनायां छायामण्डललक्ष्येण का
न्तिपुञ्जानुमेयेन न तु स्वरूपतो दृश्येन छायाम् मण्डलमित्यनेनातपत्रानं दृश्यते छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपइत्युभयत्राप्यमरः तेन आतपत्रे अमे
वातपत्रे तेन करणभूतेन साम्राज्य दीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितम् अभिषिक्तम् भेजे अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसम्पत्तिरिति भा
वः ५ सम्प्रति सरस्वतीसान्निध्यमाह परिकल्पितेति सरस्वती काले काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु नित्यवीप्सायोरिति वीप्सायां द्विर्वचनम् वन्दिषु परिकल्पितसा।

तेनेसिंहासनं पित्र्यम् अखिलं चारिमंडलं ४ छायामंडललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयं पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्य दीक्षितम् ५ परिकल्पि
तसान्निध्या काले काले च वंदिषु स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ६ मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः तथाप्यनन्यपूर्वेव
तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ७ स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदंडतया मनः आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ८ नयविद्भिर्नवे राज्ञि

न्निध्या कृतसन्निधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं रघुम् अर्थ्याभिः धर्मपथ्यर्थन्यायादिति यत्प्रत्ययः स्तुतिभिः स्तोत्रैः उपतस्थे देवताबुद्ध्या ९ सदसज्ज्ञोपदर्शितं
पूजितवतीत्यर्थः देवतात्वं च विष्णुः पृथिवीपतिरिति लोकपालात्मकत्वादित्यनुसन्धेयम् एवं सति उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वर्तमानादात्म
नेपदं सिद्ध्यति ६ मन्विति वसुन्धरा मनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिः मान्यैः पूज्यैः राजभिर्भुक्ता यद्यपि भुक्तैवेत्यर्थः यद्यपीत्यवधारणार्थे स्यादिति केशवः तथापि तस्मिन्
राज्ञि अन्यः पूर्वो यस्याः सा अन्यपूर्वा अन्यपूर्वा न भवतीत्यनन्यपूर्वा अनन्योपभुक्तेवासीत् तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ७ अत्र कारणमाह स इति।
हि यस्मात्कारणात्स रघुः युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार कथमिव अतिशीतो न तु उष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः नञर्थस्य नश
ब्देन सह सुप्सुपेति समासः दक्षिणादिग्भवो नभस्वान् वायुरिव मलयानिल इवेत्यर्थः युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते दण्डेन नृपतिस्तस्मा २८

नाति २

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सुद्दमेघुद्धादिकम् असत्कार्युद्धादिकं चोपदर्शितं तस्मिन् राज्ञि पूर्वपक्षएवाभवत् संक्रान्त इत्यर्थः उत्तरपक्षो नाभवत् न संक्रान्त इत्यर्थः तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतं नासत्
तद्ज्ञानं तु दानार्थमेवेत्यर्थः पक्षः साधनयोग्यार्थः पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायवलभित्तिष्विति केशवः ९ मन्देति तेन रघुणा प्रजागुरौ दिलीपविषये सहकारोऽतिसौरभस्त्रू
तः आम्रस्तूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ इत्यमरः तस्य फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदय इव नतो पि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कराठाः अल्पोत्सुकाः कृताः गुणोत्तरश्चेड
तरो विषयः सर्वं विस्मारयतीति भावः १० पञ्चानामिति पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणाः गन्धादयः उत्कर्षमतिशयं पुपुषुः अत्रोत्प्रेक्षते तस्मिन् रघौ नाम नवे
महीपाले सति सर्वमेव सुजातं नवमिवाभवत् तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ११ यथेति चन्दयति आह्लादयतीति चन्द्रः चदि धा
पूर्वएवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ९ मंदोत्कंठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः १० पंचानामपि भूता
नामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ११ यथा प्रल्हादनाच्चंद्रः प्रतापात्तपनो यथा तथैव सोभूदन्वर्थो राजा प्रकृ
तिरंजनात् १२ कामं कर्णांतविश्रांते विशाले तस्य लोचने चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना १३ लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुप
स्थिता पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पंकजलक्षणा १४ निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ॥ ९ तोरौणादिरप्रत्ययः प्रह्लादनादाह्लादकार
णादन्वर्थो अनुगतार्थनामकोऽभूत् यथा चन्द्रः तपतीति तपनः सूर्यः नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः प्रतापात्तापजननादित्यर्थः तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनादन्व
र्थः सार्थः सार्थकराजशब्दोऽभूत् यद्यपि राजशब्दो राजते दीप्यर्थात्कनिन्प्रत्यययान्तो न तु रञ्जेः तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्राजेति रञ्जकं विना १२
काममिति विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते कर्णप्रान्तगते चक्षुष्मत्ता तु चा क्षुषं फलं त्वित्यर्थः सूक्ष्मान्कार्यार्थान्कर्तव्यार्थान्दर्शयति
प्रकाशयतीति तत्सूक्ष्मकार्यार्थ दर्शिना शास्त्रेणैव शास्त्रदृष्टिर्विवेकिनामिति भावः ॥ १३ लब्धेति अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपा
लनेनानुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तमेनं रघुं पङ्कजलक्षणा पद्मचिह्ना श्रियापि विशेषणमेतत् रक्षणैस्तेन स्वदेशनगरग्रामेषु ग्रामस्य योधा
नामपि संग्रहोपि तुलया मानकस्वस्थापनं साम्यं गिषु दानवृत्तिकरणं त्यागः समानार्चनं कार्याण्येव महीभुजां प्रशमनान्यतो निराज्येनैवेति शरतद्वितीया पार्थिवश्री राजलक्ष्मी

लि० १   ५१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ कर्त्तेति अत एव लघवः तेभ्यः सुतवर्त्मा त्यक्तमार्गः अत एव सुदुःसहः तस्य रघोः भानोश्च प्रतापः पौरुषमातपश्च प्रतापः पौरुषमाहात्म्ये इति यादवः युगपदेकदा व्यानशे व्याप
स॰ ४ १५ वार्षिकमिति इन्द्रो वर्षासु भवं वार्षिकं वर्षानिमित्तमित्यर्थः वर्षाभ्यष्ठगिति ठक्प्रत्ययः धनुः संजहार रघुर्जैत्रं जयशीलं जेतृ शब्दात्तन्नन्तात् प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थे
२७ अण्प्रत्ययः धनुर्दधौ हि यस्मात्तौ विन्द्ररघू प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणसाधनविषये पर्यायेणोद्यतेकार्मुके याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ पाठान्तरे त
यो येणोद्यमो विश्रमश्च यथोस्तौ पर्यायोद्यमविश्रमौ द्वयोः पर्यायकरणादङ्गं शङ्कहतिभावः १६ पुण्डरीकेति पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपत्रं यस्य सत तथोक्तः विलसन्ति काशा
नि काशाख्यतृणकुसुमान्येव चामराणि यस्य तत् प्रोक्तः ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रः काशनिभचामरः तं रघुं विडम्बयामास अनुचकार तस्य रघोः श्र
यं पुनः शोभां तु न प्राप शोभा संपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते इति शाश्वतः १७ प्रसादेति प्रसादेन सुमुखेन तस्मिन् रघौ विशदप्रभे निर्मलकान्तौ चन्द्रे च द्वयोर्विषये
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः १५ वार्षिकं संजहारेन्द्रो रघुर्जैत्रं धनुर्दधौ प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ १६ पुंड
रीकातपत्रस्तं विलसत्काशचामरः ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्रापतच्छ्रियम् १७ प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे तदा चक्षुष्मतां
प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः १८ हंसश्रेणीषु तारासु कुमुदत्सु च वारिषु विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव १९ इक्षुच्छायनिषादिन्य
स्तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरनुरागः समरसा समस्वादा तुल्यभोगेति यावत् रसो गन्धरसे स्वादे इति विश्वः आसीत् १८ हंसेति हंसा ॥ तस्य गोप्तुर्गुणोदयं ॥
हंसश्रेणीषु तारासु नक्षत्रेषु कुमुदानि येषु सन्तीति कुमुदन्तितेषु कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः कुमुद्वान्कुमुदप्राये इत्यमरः कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् एतेषु वारिषु च तदीयानां
रघुसम्बन्धिनीयशसां विभूतयः सम्पदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किमित्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमेवमेषां धवलिमेति भावः १९ इक्ष्विति इक्षूणां छाया इति इक्षुच्छाय
म् छायाबाहुल्ये इति नपुंसकम् तत्र निषण्णाः इक्षुच्छाया निषादिन्यः स्त्रीलिङ्गपाठे इक्षोः छायेति विग्रहः अन्यथा बहुत्वे सति नपुंसकत्वप्रसङ्गात् यद्वा आङ् प्रश्ले
षः आ समन्तात् निषादिन्यः शालीन् गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः सस्यपालिकाः स्त्रियः कर्मण्यण् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् गोप्तुः रक्षकस्य रघोः गुणेभ्यः राम॰
उदयो यस्य तद्गुणोत्पन्नम् आकुमारात् कुमारमारभ्य कथोद्घातः कथारम्भो यस्य तत्कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः यशो जगुः गायन्तिस्म अथवा कुमारस्य सन्तोर २९

इति ३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

घोर्यात्क्रमादिन्द्रविजयादयः ततआरभ्य आकुमारकथं तत्रापि अभिविधावव्ययीभावः आकुमारकथमुद्घातो यस्मिन्कर्मणि गा नक्रियाविशेषणमेतत् स्यादभ्या
दानमुद्घातइत्यमरः आकुमारकथोद्घातमिति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिश्चरितैरुद्घातं यद्यशः तद्यश आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् २० प्रससादेति महौजसः।
कुम्भयोनेरगस्त्यस्य अगस्त्यः कुम्भसम्भव इत्यमरः उदयात् अम्भः प्रससाद प्रसन्नं बभूव महौजसोरघोरुदयात् अभिभवाशङ्कि द्विषतां मनश्चुक्षुभे कालुष्यं प्राप अगस्त्या
दयेजलानि प्रसीदन्तीत्यागमः २१ मदेति मदोदग्रा मदोद्धताः ककुदेषामस्तीति ककुद्मन्तः महाककुदइत्यर्थः यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः सरितां कूलानि उद्रुजन्ति
इति कूलमुद्रुजाः उदि कूले रुजिवहोरिति खश्प्रत्ययः अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः महान्तः उक्षाणः महोक्षाः अचतुरेत्यादिना निपातनादकारान्तत्वम् लीलाखेल।
...सुभगं तस्य रघोरुक्षा इव तः पुरुषान्तरभञ्जकस्य विक्रमं शौर्यमनुप्रापुः अनुचक्रुः २२ प्रसवैरिति मदस्येव गन्धो येषां तैर्मदगन्धिभिः ... उपमानाच्चे।

आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः २० प्रससादोदयादंभः कुंभयोनेर्महौजसः रघोःपरिभवाशंकि चुक्षुभे द्विषतां मनः २१ मदो
दग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमं २२ प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगंधिभिराहताः असूययेव
तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः २३ सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् यात्रायै प्रेरयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् २४ तस्मै सम्यग्हुतो
वन्हिर्वाजिनीराजनाविधौ प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ २५ ॥ ९ तिसमासान्तइकारः सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणां सप्तपर्णो विशालत्व
क् शारदो विषमच्छदइत्यमरः प्रसवैः पुष्पैः आहताः तस्य रघोः नागाः गजाः गजेपि नागमातङ्गाविस्यमरः असूययेव आहतनिमित्तया असूययैव सप्तधैव प्र
सुस्रुवुः मदं ववृषुः प्रतिगजगन्धाभिमानादिति भावः करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः एतेपालकाव्ये करान्नासारन्ध्राभ्यामित्यर्थः २३ सरितः ॥ स
रितो गाधाः सुप्रतराः कुर्वती पथो मार्गांश्च आश्यानकर्दमान् शुष्कपङ्कान् कुर्वती संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति श्यतेर्निष्ठानत्वम् शरत् शरदृतुः तं रघुं शक्तेः
साद्गुण्यात् प्रथमं प्राक् यात्रायै दण्डयात्रायै चोदयामास इत्यर्थः २४ सम्यगिति वाजिनामश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि सम्यग्विधिवत् हुतो होम
समिद्धो वन्हिः प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणं तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावः प्रदक्षिणा या अर्चिर्ज्वाला तस्या व्याजेन हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ उक्तं महायात्रायाम् इष्टकरं दक्षिणावा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघु° स° ४ तो द्धृतमश्वं नृपस्य धात्रीं समुद्धृत्य शत्रूनां वशगां करोतीति वाजिग्रहणां गजादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानात् २५ सेति गुप्तां मूलं स्वनिवासस्थानं पर्यन्तः प्रान्तदुर्गे
च [illegible] सगुप्तमूलपर्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरनुद्धतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा अयान्वितः शुभदैवान्वितः अयः शुभावहो विधिरित्यमरः स रघुः षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं
पं बलं सैन्यं मौलं भृत्यं सुहृत् श्रेणी द्विषदाटविकं बलमित्यमरः आदाय दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे चचाल २६ अवाकिरन्निति वयसा वृद्धाः पौरयोषितः तं रघुं
म् प्रयान्तं लाजैराचारलाजैर्मन्दरोद्धृतैः पृषतैर्बिन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयः अच्युतं विष्णुमिव अवाकिरन् पर्यक्षिपन् २७ स इति प्राचीनबर्हिर्नाम कश्चि
न्महाराज इति केचित् इन्द्रः पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनबर्हिस्तथेति इन्द्रपर्याये बृहलायुधाभिधानात् तेन तुल्यः स रघुः अनिलेनानुकूलवातेनोद्धृतैः केतु
स गुप्तमूलपर्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया २६ अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः पृषतैर्मं
दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् २७ स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः २८ रजोभिः स्यं ७
दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलं २९ प्रतापोग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरं ययौ पश्चाद्रथादीति च
तुःस्कंधेव सा चमूः ३० मरुपृष्ठान्युदंभांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
[illegible] ध्वजैः अहितान्रिपून्तर्जयन्निव भर्त्सयन्निव तर्जिभर्त्स्योरनुदात्तत्वे पि चक्षिङो ङित्करणेनानुदात्तत्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात् परस्मैपदमि
ति वामनः प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ २८ रजोभिरिति किं कुर्वन्स्यंदनोद्धूतैः रजोभिः घनसन्निभैः वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैः गजैश्च यथाक्रमं व्योम आ
काशं भुवस्तलमिव भूतलं व्योमेव कुर्वन् ययाविति पूर्वेणासम्बन्धः २९ प्रताप इति अग्रे प्रतापस्तेजोविशेषः स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजमित्यमरः ततः
शब्दः सेनाकलकलः तदनन्तरं परागो धूलिः परागः पुष्परजसि धूलिस्नानीययोरपीति विश्वः पश्चाद्रथादिकं चतुरङ्गबलमित्यं चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यूहेव सा चमूः
ययौ स्कन्धः प्रकाण्डे कायेंऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु नृपे समूहे व्यूहे चेति हैमः रथानीकपाठे इति शब्दाध्याहारेणयोज्यम् ३० मरुपृष्ठानीति स रघुः शक्तिमत्त्वात्समर्थ
त्वात् मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि समानौ मरुधन्वानौ इत्यमरः उदम्भांसि उद्धृतजलानि चकार नाव्याः नौभिस्तार्या नदीः नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये इत्यमरः नौवयोधर्म । राम ३०

रघुवंशादि ३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रिष्वमल्लेत्यादिना यत्प्रत्ययः सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार विपिनानि अरण्यानि अटव्यरण्यं विपिनमित्यमरः प्रकाशानि निर्वृक्षाणि चकार तस्योत्कर्षाद्भुतस्यागम्यं किमपि न
स्तीति भावः ३१ स इति महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन्सः रघुः हरस्य जटाभ्यो भ्रष्टां गङ्गां कर्षन् सापि पूर्वसागरगामिनी भगीरथ इव बभौ भगीरथो नाम कश्चित्कपि
लदग्धानां सागराणां पावनाय हरकिरीटात् गङ्गां प्रवर्तयिता राजा यत्सम्बन्धात् गङ्गा च भागीरथीति गीयते ३२ त्याजितैरिति फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगला
भयोरिति केशवः फललाभं वृक्षपक्षे प्रसवं त्याजितैः त्यजेर्ण्यन्तात् द्विकर्मकात् अप्रधाने कर्मणि क्तः उत्खातैः स्वपदात् त्याजितैः अन्यत्रोत्पाटितैः बहुधा भग्नैः रणे
जितैः अन्यत्र छिन्नैः नृपैः पादपैरिव तेन नागजस्येव तस्य रघोर्मार्गः उल्वणः प्रकाशः आसीत् प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुल्वणं विशदं स्फुटमिति यादवः ३३ पौरस्त्यानिति ज
येजयनशीलः जिदृक्षिविश्रीविएवमित्यादिना इनिप्रत्ययः स रघुरेवं पुरोभवान् पौरस्त्यान् प्राच्यान् दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यगिति त्यक्प्रत्ययः [illegible] तान्सर्वानित्यर्थः

सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीं बभौ हरजटाभ्रष्टां गंगामिव भगीरथः ३२ त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः तस्यासीदु
ल्वणो मार्गः पादपैरिव दंतिनः ३३ पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदान् जयी प्राप तालीवनश्याममुपकंठं महोदधेः ३४ अनम्रा
णां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिंधुरयादिव आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ३५ वंगानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् निचखा
न जयस्तंभान् गंगास्रोतोंतरेषु सः ३६ आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुं फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ३७ ॥ ६ ॥

वीप्सायां द्विरुक्तिः जनपदान् देशान् आक्रामन् तालीवनैः श्यामं महोदधेः उपकण्ठम् अन्तिकम् प्राप ३४ अनम्राणामिति अनम्राणां कर्मणि षष्ठी समुद्धर्तुः उन्मूल
यितुः तस्माद्रघोः सकाशात् भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यपादानत्वात्पञ्चमी सिन्धुरयात् नदीवेगादिव सुह्मैः सुह्मदेशीयैः सुह्मादयः शब्दा जनपदवचनाः [illegible]
यमाचरन्ति वैतसीम् वेतसस्य सम्बन्धिनीं वृत्तिम् प्रणतिमित्यर्थः आश्रित्य आत्मा संरक्षितः अत्र कौटिल्यः बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसधर्ममा
तिष्ठेदिति ३५ वङ्गानिति नेता नायकः स रघुः नौभिः साधनैः उद्यतान् सन्नद्धान् वङ्गान् राज्ञः तरसा बलेन तरसी बलं [illegible] सी इति यादवः उत्खाय उन्मूल्य गङ्गा
याः स्रोतसाम् प्रवाहाणाम् अन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान् निचखान स्थापितवानित्यर्थः ३६ आपादेति आपादं पद्मम् अङ्घ्रिः पद्मपर्य्यन्तं [illegible] प्रणताः अ त

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ टी॰ सदुत्खाताः पूर्वं उद्धृतास्तेऽपि प्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापिताः तेवंगाः कलमा इव शालिविशेषा इव शालयः कलमा प्राच्याः षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी त्यमरः तेऽस्यापादपद्मं मू
स॰ ४ र्ध्नाउत्खातप्रतिरोपिताश्च रघुं फलैर्धनैः अन्यत्र सस्यैः संवर्द्धयामासुः फलं फले धने
३१ लेखेन्ध्रपर्यन्तं पादौ बुध्नेन्तुरीयांशे शैलप्रत्यंतपर्वते चरणे च मयूखे चेति विश्वः ३७ सइति सरघुः वेद्याद्विरदा यस्य सेनवीर्यैसैन्यैः कपिशां नाम नदीं करमामिति केचित् पठंति तीर्त्वा उत्कलै राज
बीजनिष्पत्तिभोगलाभयोः सस्यइति केशवः ३७ सइति सरघुः महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमान् ऋक्षपर्वतः विंध्यश्च पा
॥ भिः आदर्शितपथः संदर्शितमार्गः सन् कलिंगाभिमुखो ययौ ३८ सइति सरघुः महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य मूर्द्धनि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापं यंता सारथिः गंभीरवेदिनो द्विरदस्य गजविशेषस्य मूर्द्धनि तीक्ष्णं निशितं अंकुशमिवन्य
रिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताइति विष्णुपुराणात् मूर्द्धनि तीक्ष्णं दुःसहं यंता सारथिः गंभीरवेदिनो द्विरदस्य गजविशेषस्य
वेशयत् निक्षिप्तवान् त्वग्भेदाच्छोणितस्रावान्मांसस्याद्यनादपि आत्मानं योनजानाति सस्यात् गंभीरवेदितिति राजपुत्रीये चिरकालेन यो वृत्तिशिक्षां परिचितां मन्यते
ततो त्वीक पिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः उत्कलादर्शितपथः कलिंगाभिमुखो ययौ ३८ संप्रतापं महेन्द्रस्य मूर्द्धनि तीक्ष्णं न्यवेशयत् अंकु।
शं द्विरदस्येव यंता गंभीरवेदिनः ३९ प्रतिजग्राह कालिंगस्तमस्त्रैर्गजसाधनः पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ४० द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनं सन्मंगलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियं ४१ तांबूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च
पपुर्यशः ४२ गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ४३ ॥ ३९ प्रतीति गंभीरवेदी विज्ञेयः स मतंगजो ज्ञ वदि भिरितिम
गवन्मीपे ३९ प्रतीति गजसाधनः सन् कालिंगः कलिंगानां राजा अन्मगधकलिंगसूरमसादण् इत्यण्प्रत्ययः अस्त्रैः आयुधैस्तं रघुं पक्षाणां छेदे उद्यतं उद्युक्तं शक्रं
शिलावर्षी पर्वतइव प्रतिजग्राह अभियुक्तवान् ४० द्विषामिति काकुत्स्थो रघुं तत्र महेन्द्राद्रौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचानां वाणविशेषाणां दुर्दिनं लक्षणया वर्षमुच्य
ते विषह्य सहित्वा सद्यथा शास्त्रसन्मंगलस्नात इव विजयमंगलार्थं अभिषिक्त इव जयश्रियं प्रतिपेदे प्रापयत् सर्वौषधिस्नानं तन्मांगल्यममरात ततमिति यादवः ४१ तां
बूलीनामिति तत्र महेन्द्राद्रौ युध्यंत इति योधाः पचाद्यच् रचिताः कल्पिताः आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशाः येस्ते तथोक्ताः संतः नारिकेलासवम् नारिकेलमद्यं तांबूलीनां
नागवल्लीनां दलैः पपुः तत्रविजहुरित्यर्थः शात्रवं यशोवपपुः जहुरित्यर्थः दंत्योष्ठ्यो वशब्द इवार्थे शात्रवं यश इवेत्यर्थः ४२ गृहीतेति धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः स
राम॰ ३१

प्रियस्य श्रियं जहार धर्मार्थमिति भावः मेदिनीं तु न जहार शरणागतत्वात्तस्मा इति भावः ४३ तत इति ततः प्राचीविजयानंतरं फलवत्पूगमालिना फलितक्रमुकश्रेणीमता
व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेन उपांत्येन एव अगस्त्येन आचरितां आशां दक्षिणां दिशं अनाशास्यजयः अयत्नसिद्धत्वात् अप्रार्थनीयजयः सन्नय
यौ अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः वरुणस्यात्मजो योगी विंध्यवातापिमर्दन इति वायुपुराणे ४४ स इति स रघुः गजानां दानेन मदेन सुगंधिना सुरभिगंधिना गं
धस्येदित्यादिना इकारादेशः समासांतः यद्यपि गंधस्येत्त्वे तदेकांतग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगंधविवक्षायामेवेकारादेशः तथापि निरंकुशाः कवयः तथा माघकाव्ये वकु
लयुक्तमुदगुरुसुगंधयः सततगास्ततगानगिरोलिभिः नैषधे च अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगंधिः स्वदते तुषारा इति · न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधा
दिनिप्रत्ययपक्षोपि जघन्य एव सेनायां समवेताः सैन्याः सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते इत्यमरः सेनाया वा इति ण्यप्रत्ययः सैन्यानां परिभोगेण उपभोगेन कावे

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ४४ स सैन्यपरिभोगेन गजदानसुगंधिना कावेरीं सरितां पत्युः शंकनी-
यामिवाकरोत् ४५ बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः मारीचोद्भ्रांतहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ४६ ससंजुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगंधिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ४७ भोगिवेष्टनमार्गेषु चंदनानां समर्पितं ॥ ९९

रीं नाम सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य शंकनीयां न विश्व
सनीयामिवाकरोत् संभोगलिंगदर्शनात् भर्तुरविश्वासो भवतीति भावः ४५ बलैरिति विजिगीषोः विजेतुमिच्छोः गताध्वनस्तस्य रघोः बलैः सैन्यैः बलं शक्तिर्बलं सै
न्यमिति यादवः मारीचेषु मरीचवनेषु उद्भ्रांताः परिभ्रांताः हारीताः पक्षिविशेषा यासु ताः तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारंडवः प्लव इत्यमरः मलयाद्रेरुपत्यकाः आ
सन्नभूमयः उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरित्यमरः उपाधिभ्यां त्यकन्नित्यादिना त्यकन्प्रत्ययः अध्युषिताः उपत्यका भूषितमित्यर्थः उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वं ४६
ससंज्जुरिति अश्वैः क्षुण्णानां मेलालतानामुत्पतिष्णवः उत्पतनशीलाः अलंकृञ इत्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः फलरेणवः फलरजांसि तुल्यगंधिषु समानगंधेषु एवं
धनातिवदिन्नितो बहुव्रीहिः मत्तेभानां कटेषु गंडेषु ससंज्जुः सक्ताः गजगंडे करटः कटौ इत्यमरः ४७ भोगीति चंदनानां चंदनवृक्षाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनानां नि
म्नेषु समर्पितं सन्निवेशितं त्रिपदीच्छेदिनां पादशृंखलच्छेदिनामपि त्रिपदी पादबंधनमिति यादवः करिणां ग्रैवासु भवं ग्रैवेयकं कंठबंधनं ग्रीवाभ्योऽण् चेति ढञ्प्रत्ययः नास्त

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.घु.
स. ४
३२

सततमत्तसमभूतधुघ्नौलुङ्गीतिपरस्मैपदं पुषादित्वादङ अनिदितामित्यादिना नकारलोपः ४८ दिशीति दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मंदायते मंदं भवति लोहि
तादित्वात्क्यष्वाक्यषइत्यात्मनेपदं दक्षिणायने तेजो मांद्यादिति भावः तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः पांडूनां जनपदानां राजानः पांड्याः पांडोर्ड्यण् वक्तव्यः रघोः प्रतापं प्रताप
पतेजसि वैदेइति हैमः न विषेहिरे न सोढवंतः सूर्यविजयिनोपि विजितवानिति नापकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ४९ ताम्रपर्णीतिते पांड्याः ताम्रपर्ण्यां नद्यां समेतस्य संग
तस्य महोदधेः संबंधि संचितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् सारो बले स्थिरांशे चान्याय्ये क्लीबं वरे त्रिष्वित्यमरः स्वंस्वकीयं संचितं यश इव तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः यश
सः शुभ्रत्वादौपम्यं ताम्रपर्णीसंगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धम् ५० सइति असह्येति युग्ममेतत् असह्यविक्रमः स रघुः तटेषु सानुषु आलीनाः चंदनो व्याय चंदनद्रु
मो गंधसारो मलयजो भद्रः श्रीचंदनोस्त्रियामित्यमरः लग्नपक्षे प्रांतेषु व्याप्तचंदनानुलेपो तस्याः दक्षिणस्याः दिशः स्तनाविव स्थितौ मलयदर्दुरौ नाम शैलौ यथाकामं

नासलतं करिणां ग्रैवैस्त्रिपदीच्छेदिनामपि ४८ दिशि मंदायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि तस्यामेव रघोः पांड्याः प्रतापं न विषेहिरे ४९ ता
म्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितं ५० स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचंदनौ स्तनावि
व दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ५१ असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता नितंबमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलंघयत् ५२ तस्यानीकै
र्विसर्पद्भिरपरांतजयोद्यतैः रामास्त्रोत्सारितोप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ५३ भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषितां ॥ ६ ॥ ६ ॥

यथेष्टं निर्विश्योपभुज्य निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः उदकान्यस्य संतीत्युदन्वानुदधिः उदन्वानुदधौ चेति निपातनः उदन्वता दूरान्मुक्तं दूरतस्त्यक्तं स्तोकांतिकदूरार्थेत्यादिना पंचम्या अलुक्
नेति समासः पंचम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् स्रस्तांशुकं मेदिन्याः नितंबमिव स्थितं सह्यं सह्याद्रिमलंघयत् प्राप्तः अतिक्रांतो वा ५१ ५२ संप्रति प्रतीचीं दिशमभिय
यासुराह तस्येति अपरांतानां पाश्चात्यानां जये उद्यतैः उद्युक्तैः अपरांतास्तु पाश्चात्यास्ते च सूर्पारिकादय इति यादवः विसर्पद्भिर्गच्छद्भिस्तस्य रघोः अनीकैः सैन्यैः अ
नीकं तु रणे सैन्ये इति विश्वः अर्णवो रामस्य जामदग्न्यस्यास्त्रैरुत्सारितः परिसारितोपि सह्यलग्न इवासीत् सैन्यं द्वितीयोर्णव इव दृश्यत इति भावः ५३ भयेति तेन रघुणा भ
येनोत्सृष्टविभूषणानां परिहृतभूषणानां केरलयोषितां केरलांगनानां अलकेषु चमूरेणुः सेनारजः चूर्णस्य कुंकुमादिरजसः प्रतिनिधीकृतः स्तनेन योषितां पलायनं च

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्य मारुतेनोद्धूतमुत्थापितं कैतकं केतकीसंबंधि रजः तद्योधवारबाणानां रघुभटकंचुकानां कंचुको वारबाणोस्त्रीत्यमरः अयत्नपटवासतां अयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वम
गमत् पिष्टातः पटवासक इत्यमरः ५४ अभ्यभूयतेति चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनां वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तय इत्यमरः गात्रसिंजितैः गात्रेषु शब्दायमानैः कर्त्तरि क्तः
सिंजितैरिति वा पाठः सन्नयते पर्यंतात्कर्मणि क्तः वर्मभिः कवचैः पवनेनोद्धूतानां कंपितानां राजतालीवनानां ध्वनिरभ्यभूयत तिरस्कृतः मर्मरइति पाठे वाहानां गात्रसिंजितैः
गात्रध्वनिभिरित्यर्थः मर्मरः मर्मरायमाण इति ध्वनेर्विशेषणं ५६ खर्जूरीति खर्जूरीणां तृणद्रुमविशेषाणां खर्जूरः केतको तालो खर्जूरी च तृणद्रुमा इत्यमरः स्कंधेषु प्रकांडेषु अस्त्री
प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोरित्यमरः नद्धानां बद्धानां करिणां मदोद्गारेण मदस्त्रावेण सुगंधिषु सुगंधस्येत्यादिना इकारः कटेषु गंडेषु पुन्नागेभ्यः नागकेसरेभ्यः पुन्ना
गपुष्पाणि विहाय ल्यब्लोपे पंचमी शिलीमुखाः अलयः पेतुः अलिबाणौ शिलीमुखाविइत्यमरः ततोधिकसौगंध्यातिशयादिति भावः ५७ अवकाशमिति उदन्वानुदधिः रा

अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ५४ मरुता मारुतेनोद्धूतमगमत्कैतकं रजः तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासतां ५५ अभ्यभू
यत वाहानां चरतां गात्रशिंजितैः मर्मरः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ५६ खर्जूरीस्कंधनद्धानां मदोद्गारसुगंधिषु कटेषु करिणां पेतुः
पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ५७ अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ अपरांतमहीपालव्याजेन रघवे करम् ५८ मत्तेभरदनोत्कीर्ण
व्यक्तविक्रमलक्षणं त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तंभं चकार सः ५९ पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना इंद्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्वज्ञानेन संयमी ६०

माय जामदग्न्याय अर्थितो याचितः सन्नवकाशं स्थानं ददौ किलेति प्रसिद्धावित्यर्थः रघवे तु अपरांतमहीपालव्याजेन करं बलिं ददौ बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः अपरांतानां स
मुद्रमध्यदेशवर्त्तित्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः करदानं च भीत्या न तु याच्ञया इति रामादपि रघोरुत्कर्षः ५८ मत्तेति तत्र स रघुर्मत्तानामिभानां रदनैः कीर्णानि
तत्कृतानि समभावे क्तः व्यक्तानि स्फुटानि व्यक्तौ मनीषिस्फुटयोरिति हैमः विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिन् तं तथोक्तं त्रिकूटमेव उच्चै
स्तंभं चकार यादवप्रकाशस्त्रिकूटोद्रिर्वाल्मीकिर्णवर्णीस्तंभ इव रघोर्जयस्तंभोभूदित्यर्थः ५९ पारसीकानिति ततः स रघुः संयमी योगी तत्वज्ञानेनेंद्रियनामकान् रिपूनि ।
व पारसीकान् राज्ञो जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे न तु निर्दिष्टेनापि जलपथेन समुद्रयानस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥ ६० ॥ ६ ॥

दल३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. यवनीतिस्त्रीणां यवनीनां यवनस्त्रीणां जाते रस्त्रीविषयादितिङीष् मुखानि पद्मानीवेति मुखपद्मानि उपमितसमासः तेषां मधुनां मद्येन यो मदः दोमदः संसर्गः कार्यकारणभाव
स.४ संबंधो भेदेन निर्देशः तं न सेहे कमिव अकालेप्राहृट इति रिक्ते काले जलदोदयः
३३ प्रायेण प्रावृषि पद्मविकाशस्याप्रसक्तत्वादब्जानां संबंधिनां वालातपमिव अब्ज अहित तु अब्दजसंबंधित्वं सोरातपस्य ६१ संग्राम इति तस्य रघोः अश्वसाधनैर्वाजिसैन्यैः
साधनं सिद्धिसैन्य मोक्षोपायेषु पापार्गमे मेढ्रे निर्वृत्तौ कारके वधोदापने मृत संस्कारे प्रमाणे गमने धने इति हैमः पश्चाद्भवैः पाश्चात्यैः यवनैः सह दक्षिणा पश्चात्पुरस्त्यक् समहा।
यैन तु तीयाः शृंगाणांविकारा: शार्ङ्गाणि धनूंषि तेषां कूजिते शार्ङ्गैः शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः जये च शृंगविहिते चापेप्याह विशेषवत् इति केशवः अ
थवा शार्ङ्गैः शृंगसंबंधिभिः कूजितैः विज्ञेयाः अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटाः यस्मिन् तस्मिन् रजसि तुमुलः संग्रामः संकुलं युद्धमभूत् तुमुलं रणसंकुल इत्यमरः ध
पक्ष्मोमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः वालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ६१ संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः शार्ङ्गकू।
जितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ६२ भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीं तस्तार सरघाव्याप्तैः सक्षौद्रपटलैरिव ६३ अपनीत
शिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः प्रणिपातप्रतीकारः संरंभो हि महात्मनाम् ६४ विनयंते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् आस्तीर्णा
भल्लैतिस रघुः भल्लापवर्जितैर्बाणविशेषछिन्नैः स्नुहीदलफलो भल्ल इति यादवः श्मश्रुलैः प्रवृ ॥ जिनरत्नासुद्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥ ६
द्धमुखैरवद्भिः सिध्मादित्वाल्लच् प्रत्ययः तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः सरघाभिः मधुमक्षिकाभिः व्याप्तैः सरघामधुमक्षिकेत्यमरः क्षुद्राः सरघाः क्षुद्राख्यंगा
नटो वेत्यासरघाकं टकादिके त्यमर शाश्वतो क्षुद्राभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि क्षौद्रं मधु निपानीय इत्यमरः क्षुद्राभ्रमरवरटपादपादि जसंज्ञायामण् प्रत्ययः तेषां।
पटलैः संचयै रिव पटलं तिलके नेत्ररोगच्छदसि संचये पटिके परिवारे चेति हैमः महीं तस्तार आच्छादयामास ६३ अपनीते तिशेषाः हताः अवशिष्टाः अपनीत शिर।
स्त्राणा अपसारितशीर्षण्याः संतः शीर्षकं शीर्षण्यं शिरस्त्राणमित्यमरः शरणागतलक्षणमेतत् तं रघुं शरणं ययुः तथा हि महात्मनां संरंभः कोपः संरंभः संभ्रमे कोप इति राम
विषः प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतिकारो यस्य स हि महतां परकीयमोद्धत्यमेवासह्यं न तु जीवितमिति भावः ६४ विनयंत इति तस्य रघोर्योधा भटा आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि ३३

टि४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च मैश्रेष्ठानिया सुतासुद्राक्षावल्लयानांभूमिषु मृद्धिकागोस्तनीद्राक्षाः स्वाद्वी मधुरसेतिचेत्यमरः मधुभिद्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यैर्विजयश्रमं युद्धखेदं विनयंते स्म अपनीतवंतः
कर्त्तस्थे चाशरीरे कर्मणीत्यात्मनेपदं लट्स्मेइति भूतार्थे लट् ६५ ततइति ततो रघुः भास्वान् सूर्यइव शरैर्बाणैः हस्रैः किरणै रविकिरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयइत्य
मरः उदीच्यानुदग्भवान्नृपानुरसानुदकानीव उद्धरिष्यन् कौवेरीं कुवेरसंवंधिनीं दिशं उदीचीं प्रतस्थे अनेकैर्व श देनेयं उपमा यथाह दंडी एकानेकेवशव्दत्वात्साबाक्या
र्थोपमा द्विधेति ६६ विनीतेति सिंधुर्नाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः देशे नदविशेषेऽब्धौ सिंधुर्ना सरितिस्त्रियामित्यमरः सिंधोस्तीरे विचेष्टनैरंगपरिवर्त्तनैः विनीता
ध्वनः श्रमा स्तस्य रघोर्वाजिनोऽश्वाः लग्नाः कुंकुमकेसराः कुंकुमकुसुमकिंजल्का येषां तान् यद्वा लग्नकुंकुमाः केसराः सटा येषां तान् अथ कुंकुमं काश्मीरज — न्माग्निशिखं

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशं शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ६६ विनीताध्वश्रमास्तस्य सिंधुतीरविचेष्टनैः दुधुवुर्
वाजिनः स्कंधान् लग्नकुंकुमकेसरान् ६७ तत्र हूणावरोधानां भर्त्तृषु व्यक्तविक्रमम् कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितं ६८ कांबोजाः
समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्द्धमानताः ६९ तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुंगद्रविणराशयः

वर्वाह्लीकपीतनं रक्तसंकोचपिशुनंधीरंलोहितचंदनमित्यमरः जटासटाकेशयोरितिहेमः केसरोनाग केसरेतुरंगसिंहयोः स्कंधकेशेषु वकुलद्रुमे पुन्नागवृक्षे कि ।
जल्के केसरस्स्यादितिहेमः स्कंधान् कापान् कायोदेहः क्लीवपुंसोरित्यमरः स्कंधः प्रकांडकायेंसे विज्ञानादिषु पंचसु नृपे समूहे व्यूहे चेति हेमः स्कंधान् दुधुवुः कं
पयंतिस्म ६७ तत्रेति तत्र उदीच्यां दिशि भर्त्तृषु व्यक्तविक्रमम् भर्त्तृवधेन स्फुटपराक्रममित्यर्थः र घुचेष्टितं रघुव्यापारः हूणा जनपदाः क्षत्रियास्तेषामवरोधाः
अंतःपुरस्त्रियः तासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्नः ताडनादिकृता ऽऽरुण्यस्य आदेशि उपदेशिकं बभूव अथवा पाटलः आदेशी आदेष्टा यस्य तद्बभूवस्वयंले ।
रव्यायंतइत्यर्थः ६८ कांबोजाइति कांबोजा राजानः समरे तस्य रघोर्वीर्यं प्रभावं सोढुमनीश्वराः अशक्ताः संतः वीर्यं तेजः प्रभावयोः शुक्रे शक्तौ चेति हेमः गजानां आ
लानं वंधनं भावेल्युटि विभाषाऽऽलीयतेरित्यात्वं तेन परिक्लिष्टैः परि क्तैः अक्षोटैर्वृक्षविशेषैः सार्द्धमानताः ६९ तेषामिति तेषां कांबोजानां सद्भिरश्वैः भूयिष्ठा बहुलास्तुंगाः
द्रविणानां हिरण्यानां हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमित्यमरः राशयः एव उपदाः उपायनानि उपायनमुप ग्राह्यमुपहारस्तथोपदेत्यमरः कोसलेश्वरं कोसलदेशाधिपतिं तं रघुं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कु·टी· शंसदसका द्विधिशः मुहुः पुनः पुनः शंसुदभीक्ष्णमसकृत्समाइत्यमरस्तथापि उत्से काः गर्वो मन्यन्विविश्चुः सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वुरित्यर्थः ७० तत इति ततो नंतरं अश्वसाधनः
स·४ सैन्ये गौर्याः गुरुः पितरं शैलं हिमवंतं उद्धूतैः अश्वखुरोद्धूतैः धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिः सानूत्कूटानां तम्युशृंगाणि कूटोस्त्री शिखरं शृंगमित्यमरः वर्धयन्निव आरुरोह उन्नततन
३४ भूतं तदृशोनाद्धिः शिखरवृद्धि भ्रमोजायतइतिभावः ७१ शशंसेति तुल्यसत्वानां सैन्यैः समानवलानां गुहासु शेरत इति गुहाशयाः अधिकरणे शेतेरित्यचप्रत्ययः तेषां सिं
हानां केसरी तु केसरी सिंहो देवखातविलं गुहेत्यमरः हरीणां सिंहो मृगेंद्रः पंचास्यो हर्यक्षः केसरी हरिरित्यमरः सिंहस्तु राशिभेदे मृगाधिपे श्रेष्ठः स्यादुत्तरस्थश्चेति हेमः संवं
चिपरिवृत्त्य परावृत्यावलोकितेशायित्वेव ग्रीवाभंगेनावलोकनं कर्तुं सैन्यघोषे सेनाकलकले संभ्रमकारणे सत्यपि असंभ्रमं अत्रासः क्षोभविरहितं नत्रासहप्रसज्यप्रतिषे
धे यिसमासइयन्निशशंसकथयामास सैन्येभ्य इत्यर्थाल्लभ्यते वाह्यचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः असंभ्रमत्वे हेतुः तुल्यसत्वानामिति न हि समवलः समव

उपदेविविशुः अश्वं नोत्से काः कौशलेश्वरं ७० ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः वर्द्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ७१ शशं
सतुल्यसत्वानां सैन्यघोषेप्यसंभ्रमम् गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्त्यावलोकितम् ७२ भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः गंगाशी
करिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ७३ विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः दृषदो वासितोत्संगा निषण्णमृगनाभिभिः ७४ सरलास
क्तमातंगग्रैवेयस्फुरितत्विषः आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ७५ ॥ ९९ लाद्धिभेतीति भावः ७२ भूर्जेष्विति भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु भूर्जपत्रो

भुजो भूर्जो मृदुत्वक् चर्मिका मता इति यादवं मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः मर्मरः शुष्कपर्णानामिति यादवः अयं च शुक्लादिशब्दवद्गुणिन्यपि वर्तते प्रयोज्यते च मर्मरैः
गरुधूपगंधिभिरिति अतो मर्मरीभूताः मर्मराः शब्दवंतो भूता इत्यर्थः कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः श्रोत्रसुखावहा इति भावः गंगाशीकरिणः शीतलाइ
त्यर्थः मरुतो वाताः मार्गे तं सिषेविरे ७३ विशश्रमुरिति सैनिकाः सेनायां समवेताः प्राग्वहतीयष्ठक् प्रत्ययः नमेरूणां सुरपुन्नागानां छायासु निषण्णानां दृषदुपवि
ष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिर्वासितोत्संगाः सुरभितलाः दृषदः शिलाः अध्यास्य अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मत्वम् दृषत्सु अधिष्ठायेत्यर्थः विशश्रमुः विश्रां
ताः ७४ सरलेति सरलेषु देवदारुविशेषेषु आसक्तानि यानि मातंगानां गजानां ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि कंठशृंखलानि ग्रीवाभ्यो ऽण् चेति चकारात् ढञ्प्रत्ययः। एम ३४

तेन

तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितभासः ओषधयः नक्तं रात्रौ उज्ज्वलंतो ज्योतिर्लताविशेषः नेतुः नायकस्य रघोः अस्नेहदीपिकाः तैलनिरपेक्षाः प्रदीपिका आसन् ७५ तस्येति तस्य रघोरुत्सृष्टे
षु उज्झितेषु निवासेषु कंठरज्जुभिः गजग्रैवेयैः क्षतानि निघृष्टानि त्वचो येषां ते देवदारवः किरातेभ्यो वनचरेभ्यो गजानां वर्ष्मप्रमाणं वर्ष्म देहप्रमाणयोरित्यमरः शशंसुः कथितवंतः देवदा
रुस्कंधलग्नकूक्षतैः गजानामौन्नत्यमनुमीयत इत्यर्थः ७६ तत्रेति तत्र हिमाद्रौ रघोः पर्वते भवैः पार्वतीयैः पर्वताच्छ इति छप्रत्ययः गणैः उत्सवसंकेताख्यैः सप्तभिः सह गणा
नुत्सवसंकेतान् जयतः सप्त पांडवविजेतृ इति महाभारते नाराचानां वाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिंदिपालानां अश्मनां च निष्पेषणसंघर्षेण आ उत्पतिताः अनलाय
स्मिन् तत्तथोक्तं क्षेपणीयो भिंदिपालः स्मृगोदीर्घो महाफल इति यादवः घोरं भीमं जन्यं युद्धं अभूत् युद्धमायोधनं जन्यमित्यमरः ७७ शरैरिति स रघुः शरैर्बाणैः
उत्सवसंकेतान्नामगणान् विरतोत्सवान् कृत्वा जित्वेत्यर्थः किन्नरान् बाह्वोः स्वभुजयोर्जयोदाहरणं जयाख्यायकं प्रबंधविशेषं गापयामास गानिबुद्धीत्यादिना

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कंठरज्जुक्षतत्वचः । गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ७६ तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् । नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषो
त्पतितानलं ७७ शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् । जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किन्नरान् ७८ परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायन
पाणिषु । राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ७९ तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः । पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियं
८० चकंपे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः । तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ८१ न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनं । र
थवर्त्मरजोप्यस्य कुत एव पताकिनीं ८२

किन्नराणां कर्मत्वम् ७८ परस्परेणेति तेषु गणेषु उपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु सत्सु परस्परेण अन्योन्यं रा
ज्ञा हिमवतः सारो धनरूपो विज्ञातः हिमाद्रिणा राज्ञः सारो बलरूपो विज्ञातः एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वपराजय इति ध्वन्यते ७९ तत्रेति स रघुः
तस्मिन् हिमाद्रौ अक्षोभ्यमप्रधृष्यं यशोराशिं निवेश्य निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य अद्रेः कैलासस्य ह्रियं आदधानो जनयन्निव अवरुरोह अवततार कै
लासमगत्वैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः न हि शूराः परेण पराजितं अभियुंजत इति भावः ८० चकंप इति तस्मिन् रघौ तीर्णलौहित्ये नाम नदी येन तस्मिन् तीर्णलौहित्ये सति
ज्योतिषं प्राग्ज्योतिषनगरं तस्य ईश्वरः तस्य रघोर्गजानामालानतां प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः कृष्णागरुवृक्षैः सह चकंपे कंपितवान् ८१ नेति स प्राग्ज्योतिषेश्वरः रुद्धार्कम् आवृतसू ।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मेघाला ... धाम्म ... लिप्त ... इति हेमः ६ ... पत्रिरवाई

... रथवर्त्मरजोपि न प्रसेहे पंताकिनीस्तैः ...कुत एव प्रसेहे न।
र. टी. ...इति हेमः अत्र धारावर्षे च तद्दुर्दिनं च धारावृष्टिमिव नादैर्दिनीभूतम् ... मेघाः रथवर्त्मरजोपि न प्रसेहे ... गंडाः येषां तैर्नागैः गजैः साधनैः भेजे
स. ४ ... कामरूपाणां नाम देशानामीशः अस्याखंडलविक्रमं ... अतीन्द्रपराक्रमं तं रघुं भिन्नाः स्रवन्मदाः ... कयाः गंडाः येषां तैर्नागैः गजैः साधनैः भेजे
३५ ... की दृशैर्नागैरन्यान् रघुव्यतिरिक्तान् नृपानुपरुरोध यैः शूराणामभिभूयैरोरघुरितिभावः ८३ कामरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवतां पीठमासन ... उपहारस्तयोपदे
... तस्य रघोः पादच्छायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्तिं रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण समर्पणेनानर्च ... तत्र अपशब्दस्य तायुपहारः ... उपहारस्तयोपदे
ग. ५ ... इति जिष्णुः जयशीलः ... जिश्च गृत्सुरिति ... प्रत्ययः स रघुरित्थं दिशो जित्वा रथैरुद्धृतं रजः ... च्छत्रशून्येषु रघोरेकच्छत्रकत्वादिति भावः राज्ञां मौलिषु किरीटेषु ध
... ८४ इतीति जिष्णुः जयशीलः ... छत्रशून्येषु रघोरेकच्छत्रकत्वादिति भावः ... दक्षिणादिकं प्रतिष्ठाय यज्ञदानमिति हेमः विश्व
... विश्रामयन् संक्रामयन् न्यस्यन्नित्यर्थः न्यवर्तत निवृत्तः ८५ स इति स रघुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्मिन् यज्ञदानं यस्मिंस्तं सर्वस्वदक्षिणं दक्षिणादिकं प्रतिष्ठाय यज्ञदानमिति हेमः विश्व

तमीशः कामरूपाणामत्याखंडलविक्रमं भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ८३ कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवतां रत्नपुष्पोपहारे
णच्छायां मानर्च पादयोः ८४ इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतं रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ८५ स विश्वजितमाजह्रे
यज्ञं सर्वस्वदक्षिणं आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ८६ सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभिर्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीका।
न् काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान् राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेनुमेने ८७ ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यं

जित्सर्वस्वदक्षिण इति श्रुतेः विश्वजितं नाम यज्ञमाजह्रे कृतवानित्यर्थः युक्तं चैतदित्याह सतां साधूनां वारिमुचां मेघानामिव आदानमर्जनं विसर्गाय हि पात्रविनियो
गायेत्यर्थः ८६ सत्रान्त इति काकुत्स्थो रघुः सत्रान्ते यज्ञान्ते सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेपि चेत्यमरः सचिवानाममात्यानां सखा इति सचिवसखः सखस्सन् सचिवो
मतः ... इति हेमः तेषामत्यंतानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः राजाहः सखिभ्यष्टच् गुर्वीभिर्महतीभिः गुरुर्महत्यां गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके इति हेमः पुर
स्क्रियाभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकमिति यादवः चिरं विरहेण उत्कंठिताः उत्सुकाः अवरोधाः अन्तःपुरांगनाः
येषां तान् राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः क्षत्रियास्तान् राजश्वशुराद्यदिति यत् मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराडित्य मरः स्वपुरं प्रतिनिवृत्तये प्रतिगमनायानुमेने अनुज्ञा ३५

लोर

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तपत्राणि च ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तं प्रसादेनैव न त्वनुग्रहेणैव लभ्यम् इति प्रसादलभ्यं सम्राजः सार्वभौमस्य रघोश्चरणयुगं प्रस्थाने
प्रयाणसमये याः प्रणतयो नमस्काराः ताभिः करणैः अङ्गुलीषु मौलिषु केशबन्धनेषु याः स्रजो माल्यानि ताभ्यश्च्युतैर्मकरन्दैः पुष्परसैः रेणुभिः परागैश्च गौरं गौरवर्णं
चक्रुः ८८ ॥ ॐ ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीण श्रीमहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां चतु
र्थः सर्गः ४ ॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः इन्दीवरदलश्यामम् इन्दिरानन्दकन्दलम् । वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् १ तमिति विश्वजिति विश्वजिन्ना
म्नि अध्वरे यज्ञे यज्ञः सवोऽध्वरो याग इत्यमरः निःशेषं विश्राणितं दत्तम् श्रण दाने चुरादिः कोशानाम् अर्थराशीनां जातं समूहो येन तं तथोक्तम् कोशोऽस्त्री कुड्म
ले [illegible] खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोरित्यमरः जातं जनिसमूहयोरिति विश्वः एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति क्षितीशं रघुम् उपात्तविद्यो लब्धविद्यः वरत
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रुर्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ८८ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रघुदिग्विजयो नाम चतु
र्थः सर्गः ४ ॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोशजातम् उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रप
दे वरतन्तुशिष्यः १ स मृन्मये वीतहिरण्मयत्वात्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः २
नोः शिष्यः कौत्सः ऋष्यन्धकेत्यण् गुरुदक्षिणार्थी पुष्करादिभ्यो देशे त्वत्रार्थाच्चासन्निहिते तदन्ताच्चेति इनिः अप्रत्याख्येय इति भावः प्रपेदे प्राप उपसर्गः अस्मिन्वृत्ते उ
पजातिः [illegible] यदि तौ जगौ गः उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति १ स इति अनर्घशीलः
[illegible] शीलं स्वभाव इत्यर्थः मूल्ये पूजाविधावर्घः शीलं स्वभावे सद्वृत्त इति चामरः प्रकाशते यशसा [illegible] इति प्रकाशः पचाद्यच् अति
थिषु साधुः आतिथेयः पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञिति ढञ्प्रत्ययः स रघुः हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः दाण्डिनायनादिसूत्रेण निपातितः वीतं हिरण्मयत्वं अपगत
[illegible] सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः मृन्मये मृद्विकारे पात्रे अर्घ्यम् अर्घार्थमिदम् अर्घ्यम् पादार्घाभ्यां चेति यत्प्रत्ययः पूजार्थद्रव्यं निधाय
श्रुतेन [illegible] श्रूयत इति श्रुतम् वेदशास्त्रं [illegible] श्रुतं शास्त्रावधृतयोरित्यमरः अतिथिम् अभ्यागतं कौत्सम् अतिथिर्ना गृहागत इत्यमरः प्र

इजो...वादः ६ ५६ पनेत्याः ३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. स. ५ ३६

तमेवेति विधे [illegible] आगत्य [illegible] स्योऽस्त्यवायभीरुरित्यर्थः मानधनानामग्रयायी· अग्रेसरः· अपयशोभीरुरित्यर्थः कृत्यवित् कार्यज्ञः आगमनप्रयोजनमवश्यं
मे [illegible] शोस्यतीति: मनुजेश्वरः द्वौ विशौ वैश्यमनुजावित्यमरः विष्टरभाजम् आसनगतम्· उपविष्टमित्यर्थः विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनं
[illegible] स्यात् आसनं पीठं विष्टर इति निपातः तं तपोधनं विधिवत् विध्यर्हं यथाशास्त्रमित्यर्थः नदर्हमिति वाते प्रत्ययः अर्चयित्वा आरात् समीपे· आराद्दूर
समीपयोरित्यमरः कृताञ्जलिः [illegible] इति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ३ अप्यग्रणीरिति हे कुशाग्रबुद्धे· सूक्ष्मबुद्धे कुशाग्रीयमतिः स्यात् सूक्ष्मदर्शी च यः पुमानिति हलायुधः
मन्त्रकृतां मन्त्राणाम् सुकमेपाय मन्त्रेत्यादिना क्विप् ऋषीणामग्रणीः श्रेष्ठः ते तव गुरुः कुशल्यपि क्षेमवान् किम् अपि प्रश्ने गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपीत्यमरः।
यतो यस्मात् गुरोस्त्वया अशेषं ज्ञानम् लोकेन उष्णरश्मेः सूर्याच्चैतन्यम् प्रबोध इव आप्तम् स्वीकृतम् ४ कायेनेति कायेन· उपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ३ अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृ
षीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते यतस्त्वयाज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ४ कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वास
वधैर्यलोपि आपद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ५ आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषं क
च्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ६ क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु॥ ७ ॥

वाचा वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपादिना एतैः करणैः वासवस्य· इन्द्रस्य· धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि· स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः यत्तपः शश्वत्
असकृत् मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाइत्यमरः सम्भृतं सञ्चितम् महर्षेः वशिष्ठस्य त्रिविधम् वाङ्मनःकायजं तपः अन्तरायैः विघ्नैः इन्द्रप्रेषित्ता
प्सरःप्रभृतिभिः व्ययं नाशं नापद्यते कच्चिन्न नीयते किम् कच्चित्कामप्रवेदन इत्यमरः ५ आधारेति आधारबन्धप्रमुखैः आलवालनिर्माणादिभिः प्रयत्नैः
उपायैः आधारस्त्वालवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि चेति विश्वः सुतेभ्यो निर्गतो विशेषोऽतिशयो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा सम्वर्द्धितानां श्रमच्छिदां वः आश्रमपादपा राम
नाम्· वाय्वादिः आदिशब्दात् दवानलादिः उपप्लवो बाधको· न कच्चिन्नास्ति किम् ६ क्रियेति क्रियानिमित्तेष्वपि अनुष्ठानसाधनेष्वपि· कुशेषु मुनिभिर्वत्सलत्वात् ३६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मृगलोहाइ· अभग्नकामा· अप्रतिहतेच्छा· तेषां मुनीनामङ्काएवशय्यास्तासु च्युतानि नाभिनालानि यस्यास्सा तथोक्ता मृगीणां प्रसूतिः सन्ततिः अनघा· अव्यसना· क
च्चित् अनपायिनी किमित्यर्थः दुःखेनाव्यसनेष्वघमिति यादवः तथा हि व्यालभयादृश्यरात्रम् अङ्क एव धारयन्ति ७ निर्वर्त्यतइति यैस्तीर्थजलैर्नियमाभिषेको नित्य
स्नानादिर्निर्वर्त्यते· निष्पाद्यते· येभ्यो जलेभ्य उद्धृत्येति शेषः पितॄणामग्निष्वात्तादीनां निवापाञ्जलयः तर्पणाञ्जलयः पितृदानं निवापस्स्यादित्यमरः निर्वर्त्यते उ
ञ्छानाम्· प्रकीर्णोद्धृतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकत्वाद्राजग्राह्यैरङ्कितानि· सैकतानि· पुलिनानि येषां· तानि तथोक्तानि वो युष्माकं· तानि तीर्थजलानि शिवानि·
भद्राणि कच्चित् अनुपप्लवानि किमित्यर्थः उञ्छे कणश आत्मादानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः षष्ठाष्टमाभ्यां चेति चशब्दात् षष्ठशब्दात् भागार्थे ञ्प्रत्ययः
अनरैवापूरणार्थत्वात् पूरणगुणेत्यादिना न षष्ठीसमाससप्रतिषेधः यद्वा सञ्ज्ञाप्रमाणत्वादिति निर्देशस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् पूरणगुणेति निषेधो नित्यः [illegible] क

तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ७ निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितॄणां तान्युञ्छषष्ठाङ्कि
तसैकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कच्चित् ८ नीवारपाकादि कडङ्करीयैरामृश्यते जानपदैर्न कच्चित् कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं व
न्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ९ अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय कालो ह्ययं सङ्क्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते १०

ताप्युसन्नोति सैकतानि सिकताशर्कराभ्यां चेत्यण् प्रत्ययः ८ नीवारेति काले तु योग्यकालेषु उपपन्नानाम् आगतानामतिथीनाम् कल्प्याभागाय स्यता
नो [illegible] वनेभवं वन्यम् शरीरस्थितेर्जीवनस्य साधनम्· वो युष्माकमपच्यतइति पाकः फलं धान्यमिति यावत् नीवारपाकादि आदिशब्दाच्छ्यामाकादिधा
न्यसङ्ग्रहः जानपदेभ्यः [illegible] जानपदैः तत आगतइत्यण् [illegible] कडङ्करीयैः कडङ्करं बुसम् [illegible] नोति कडङ्करीयाः कडङ्करं बुसं [illegible] वेधान्यत्वचि [illegible]।
[illegible]रमाः कडङ्कर[illegible]क्षिणाच्छ चेति ठः नैर्गोमहिष्यादिभिर्नामृश्यते किमिति न भक्ष्यते किमित्यर्थः ९ अपीति कच्चित् त्वं प्रसन्नेन [illegible]मतो महर्षिणा सम्यगिव
[illegible] तिथ [illegible] ग्राम[illegible]दित्यर्थः गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम्· क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी अनुमतोपि· अनुज्ञातः किम् हि यस्मात्ते तव सर्वेषां पा[illegible]।
[illegible] हितेत्रिषुविस्समरः द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं सङ्क्रमितुमयं कालः विद्याग्रहणानन्तर्यं न स्येति भावः कालसमपवेलास्तु अनि

ना १

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

...मित्यत्रेमनुः यथामातरमाश्रित्यसर्वेजीवन्तिजन्तवः वर्त्तन्ते गृहिणस्तद्वदाश्रित्येतरआश्रमाः इति ११ कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रश्नं चिकीर्षुरा
...तुसे प्रीतिस्य अर्हः प्रशंसायामिति शत्प्रत्ययः तवअभिगमने आगमनेः पात्रेण मे मनो न्हे प्तम नतुष्ट... नु नियोगक्रियया आज्ञाकरणेन उत्सुकं
...लोकान्तविद्यार्थो द्युले उत्सुक इत्यमरः प्रसितोत्सुकाभ्यान्तृतीया चेतिसप्तम्यर्थे तृतीया शासितुं गुरोः राज्ञयापि आत्मनाः स्वतो वा प्रहान्न्यादिन्य उपसद्
...नीया ... सितुं वनात्प्राप्तोसि गुर्वर्थस्वार्थंवा आगमनमित्यर्थः ११ इतीति आर्घ्येमात्रेणमृण्मयपात्रेणानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागोयस्यतस्यर
घोरि ...प्रकाशम् उदारम् औदार्ययुक्तामपिगाम् वाचम् मनोनियोगक्रिययोत्सुकंमे इत्येवंरूपाम् स्वर्गोषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजलेलक्ष्यदृष्ट्यांस्त्रियांपुं
सिनो ...रत्यमरः निशम्य श्रुत्वा वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिम्प्रति दुर्बलाशंसन् मृण्मयपात्रदर्शनात् शिथिलमनोरथस्सन् तं रघुम् इति वा ।

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तम् मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे अप्यांज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोसि सम्भावयितुं वनान्माम् ११ इत्यर्घ्यपात्रानु
मितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य स्वार्थोपपत्तिम्प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः १२ सर्वत्र नो वार्त्तमवेहि राजन्नाथे कु
तस्त्वय्यशुभं प्रजानां सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा १३ भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे ॥

स्यमाणप्रकारेणावोचत् १२ सर्वत्रेति हे राजन्त्वं सर्वत्र नोऽस्माकं वार्त्तं स्वास्थ्यम् अवेहि जानीहि वार्त्तं फल्गुन्यरोगे चेत्यमरः वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामय
मितियादवः नचैतदाश्चर्यमित्याह नाथेति त्वयि नाथे — — ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः तथाहि अर्थान्तरं न्यस्यति सूर्ये ... ना सूर्ये तपति
प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ कृष्णपक्षनिशायां चेति विश्वः तमिस्रमिति पाठे तमिस्रं तिमिरं तमः इत्यमरः लोकस्य ज
नस्य लोकस्तु भुवने जन इत्यमरः दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत दृष्टिमावरितुं नालमित्यर्थः कृपेरलमर्थत्वात्तद्योगे नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति भग
वान्भाष्यकारः सम्पद्यते न कल्पेतेत्यर्थः क्लृपि सम्पद्यमाने चेति चतुर्थी वक्तव्या १३ तवार्हत इत्यादिना यदुक्तं तन्न चित्रमित्याह भक्तिरिति प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु पूज्यः प्रतीक्ष्य
इत्यमरः भक्तिरनुरागविशेषः ते तव कुलोचिता कुलाभ्यस्ता अभ्यस्तत्सु चितं न्याय्यमितियादवः हे महाभाग सार्वभौम त्तया भक्त्या पूर्वानतिशेषे अतिप्रवर्तसे किन्तु सर्वेत्र वा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अर्थिभावात्त्वामभ्युपेत इतिमेविषादः १४ शरीरेति हे नरेन्द्र तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता ऋद्धिर्येन स तथोक्तः तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु विश्वः
यानौजलावतारे च मन्त्राद्यत्वाद् शास्त्रपि पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपीति हलायुधः शरीरमात्रेण तिष्ठन् आरण्यकाः अरण्ये भवा मनुष्या मुनिप्रमुखाः
अरण्यान्मनुष्य इति वुन्प्रत्ययः तैरुपात्तं फलमेव प्रसूतिर्यस्य सः स्तम्बेन काण्डेनावशिष्टः प्रकृत्यादित्वात्तृतीया नीवार इवाभासि शोभसे १५ स्थाने इ
ति भवानेकनराधिपः सन्सार्वभौमः सन् मखजं यज्ञजं न विद्यते किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः मयूरव्यंसकादिषु निपातनात्तत्पुरुषः तस्य भाव [illegible]म् निर्धनत्वं
व्यनक्ति प्रकटयति स्थाने युक्तम् युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः तथाहि सुरैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयः वृद्धेः उपचयात् श्लाघ्यतरो हि
वरः खलु मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितवि

व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादितिमेविषादः १४ शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः आरण्यकोपात्तफ
लप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः १५ स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिंचनत्वं मखजं व्यनक्ति पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कला
क्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः १६ तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुं महं यतिष्ये स्वस्ति तेऽस्तु निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति
चातकोऽपि १७ एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त १८ ॥

[illegible]र्थेषु [illegible] इति भावः [illegible]नन्दकः धर्मार्थे क्षीणकोशस्य क्षीणत्वमपि शोभते सुरैः पीतावशेष[illegible] एकपक्षे विद्योतन[illegible] १६ तदिति ततस्मात्त्वदन्यकार्यः ।
[illegible]तावत्[illegible] प्रयोजनान्तररहितोऽहमन्यतो वदान्यान्तराद्गुर्वर्थं गुरुधनमाहर्तुम् अर्जयितुं यतिष्ये उद्योक्ष्ये [illegible] स्वस्ति अभम
[illegible] ह्याहि चातकोऽपि धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम् इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः निर्गलितः [illegible]गर्भो यस्य तं शरद्घनं
[illegible] अर्द्दने चेति धातुः याचनार्थनार्दनमिति यादवः १७ एतावदिति एतावद्वाक्यमुक्त्वा प्रतियातुकामो यस्य तं प्रतियातुकामं गन्तुका
[illegible] महर्षेर्वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपतिः रघुः निषिध्य निवार्य्य हे विद्वन् त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं कियत् ।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible] ॥स॥ अन्वयुंक्त। अपृच्छत् प्रश्नोनुयोगः पृच्छावेत्यमरः १८ ततइति ततोयथावत् यथार्हम्। अर्हार्थेवतिविहिताध्वरा

[illegible] सन्दिग्धारयेत्यर्थः स्मयावेशविवर्ज्जिताय। गर्वाभिनिवेशशून्याय अनुद्धतायेत्यर्थः वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणाम् ब्रह्मचार्यादीनां

[illegible] तेषां गुरुत्वं तद्धर्मप्रतिष्ठापकत्वम् वर्णास्स्युर्ब्राह्मणादयइत्यमरः ब्रह्मचारीगृहीवानप्रस्थोभिक्षुश्चतुष्टयेआश्रमोस्त्रीत्यमरः सर्वकार्य्येषु [illegible]

[illegible] तस्मै रघवेऽमितं [illegible] कुशलःविद्वान्। वर्णी। ब्रह्मचारी वर्णिनोब्रह्मचारिणइत्यमरः वर्णाद्ब्रह्मचारिणीतिणिनिप्रत्ययःसकौत्स॥ प्रस्तुतम् प्रकृतम् आ

[illegible] १९ समाप्तविद्येनमयामहर्षिः गुरुदक्षिणायै दक्षिणास्वीकारार्थम्। विज्ञापितोभूत्। सगुरुः चिरायास्खलितोपचारां तां दुष्कराम्भक्तिमेव पुरस्तात् प्र

[illegible] अगणयत् सङ्ख्यातवान् तेभक्त्यैवसन्तुष्टःकिंदक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः अर्थवाभक्तिमेवतांदक्षिणामगणयदितियोज्यम् २० निर्वन्धेति निर्वन्धेन प्रा

सोऽथ यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे १९ समाप्तविद्येन

मया महर्षिर्विज्ञापितोभूद्गुरुदक्षिणायै स मे चिराया स्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् २० निर्बन्धसंजातरुषार्थकार्श्य

मचिंतयित्वा गुरुणाहमुक्तः वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति २१ सोहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवंतो

प्रभुशब्दशेषं अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य २२ इत्थं द्विजेन द्विजराजकांतिरावेदितो वेदविदांवरेण॥ श॥

[illegible]नातिशय्येन। सञ्जातरुषा सञ्जातक्रोधेन। गुरुणा अर्थकार्श्यम्। दारिद्र्यम्। अचिन्तयित्वा। अविचार्य। अहं वित्तस्य। धनस्य। चतस्रोदशकोटीश्चतुर्दश

कोटीर्मे मह्यम् आहर आनयेति विद्यापरिसङ्ख्यया विद्यासङ्ख्यानुसारणेवोक्तः अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः [illegible]धर्मशास्त्रंच

विद्याह्येताश्चतुर्दशेति २१ सोहमिति सोहंसपर्याविधिभाजनेन अर्घ्यपात्रेण भवन्तम् प्रभुशब्दएवशेषोयस्य। तंमत्वा निःस्वंनिश्चित्येत्यर्थः श्रुतनिष्क्रयस्य।

विद्यामूल्यस्य। अल्पेतरत्वात्। अतिमहत्त्वात्। सम्प्रति। उपरोद्धुं निर्वन्धुं नाभ्युत्सहे २२ इत्थमिति द्विजराजकान्तिः चन्द्रकान्तिः द्विजराजः शशधरोनक्षत्रे = राम

शः क्षपाकरइत्यमरः तस्मात्सोमोराजानोब्राह्मणानामितिश्रुतेः एनसोनिवृत्ताइन्द्रियवृत्तिर्यस्यसः। जगदेकनाथोरघुः वेदविदाम्वरेण। श्रेष्ठेन। द्विजेन। कौत्सेन ३८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इत्थमावेदितो निवेदितं स नृप एनं कौत्सं भूयः पुनर्जगाद २२ गुर्वर्थमिति श्रुतस्य पारं दृष्टवान् श्रुतपारदृश्वा दृशेः क्वनिप्प्रत्ययः गुरवे अयं गुर्वर्थः गुरुदक्षिणार्थं य
याचते तथा अर्थी याचकः विशेषणद्वयेनाप्यस्य प्रत्याख्येयत्वमाह रघोस्सकाशात्कामं मनोरथम् अनवाप्य अप्राप्य वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्य
दानशौण्डा बहुप्रदे इत्यमरः इत्येवंरूपस्य परीवादस्य अपवादस्य नवः अयं प्रथमोऽवतारः आविर्भावो मे माभूत् मास्तु रघोरिति स्वनामग्रहणं सम्भावितत्वद्यो
तनार्थम् तथा च सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यत इति भावः २४ स इति सत्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीये अग्न्यगारे त्रेताग्निशालायाम् चतुर्थोऽ
ग्निरिव वसन् द्वित्राणि द्वे त्रीणि वा अहानि दिनानि सङ्ख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये इति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ सङ्ख्येये इत्यादिना डच् प्रत्ययः समासा
न्तः सोढुम् अर्हसि हे अर्हन् मान्य त्वदर्थं तव प्रयोजनम् साधयितुम् यावद्यते यतिष्ये यावत्पुरानिपातयोर्लडिति भविष्यदर्थे लट् २५ तथेति अग्रजन्मा ब्रा

एनो निवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः २३ गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामं गन्तो वदान्यान्तरमित्य
यं मे माभूत्परीवादनवावतारः २४ स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन् यावद्यते साध
यितुं त्वदर्थं २५ तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यगृहीत्सङ्गरमग्रजन्मा गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् २६
वशिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजघ्ने न हि तद्रथस्य २७ अथाधिशिश्ये प्रयतः प्र
प्रतीतः प्रीतस्सन् तस्य रघोः अवितथम् अमोघं सङ्गरम् प्रतिज्ञाम् अथ प्रतिज्ञाजिन्नासा [illegible] सङ्गरः [illegible] दोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भं
स्वमेरुतां गिरम् इति केचित्पठन्ति तथेति प्रत्यगृहीत् रघुरपि गाम् भूमिम् आत्तसाराम् गृहीतधनाम् अवेक्ष्य कुबेरादर्थं निष्क्रष्टुम् आहर्तुं चकमे इयेष २६ व
शिष्ठेति वशिष्ठस्य मन्त्रेण यत् उक्षणम् अभिमन्त्रप्रोक्षणं तज्जात् प्रभावात् सामर्थ्यात् हेतोः उदन्वदाकाशमहीधरेषु उदन्वति उदधौ आकाशे महीधरेषु वा मरु
त्सखस्य मरुतः सखेवेति तत्पुरुषः बहुव्रीहौ समासान्ताभावात् ततो वायुसहायस्येति लभ्यते वारीणां वाहको बलाहकः पृषोदरादित्वात्साधुः तस्येव मेघस्य
तद्रथस्य गतिः सञ्चारः न विजघ्ने न विहता हि २७ अथेति अथ प्रदोषे रजनीमुखे तत्कालमेव नाधिरोहणविधानात् प्रयतः धीरो र[illegible] मनाः [illegible] सामन्तो राजमात्र

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ वृत्तिसम्भावनयैवं कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुः जेतुमिच्छुः सन् कल्पितं सज्जितम् ... गर्भे यस्य तं रथम् अधिशिश्ये ... शयितवानित्यर्थः अधिशीङ्स्था
स॰५ साकर्मेति कर्म ... २८ प्रातरिति प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोशगृहे नियुक्ताः ... भाण्डागारिकाः सविस्मयाः सन्तः कोशगृहस्य मध्ये नभसः
१०८ पतन्तीं ... पतितां हिरण्मयीं सुवर्णमयीं दाण्डिनायन इत्यादिना निपातनात् ... वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः २९ तमिति भूपतिः रघुः अभियास्यमाना
... कुबेरात् लब्धं वज्रेण कुलिशेन भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतम् इव स्थितम् पादाः प्रत्यन्तपर्वता इत्यमरः ... सुमेरोरिति केचित्पाठः तं भा
सुरभासिभेजाभासमिद्धो ... हेमराशिं समस्तं कृत्स्नमेव कौत्साय दिदेश ददौ ... चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः ३० जनस्येति तावर्थिदातारौ द्वा
वपि साकेतनिवासिनः अयोध्यानिवासिनः साकेतः स्यादयोध्यायां कोशला नन्दिनी च सेति यादवः जनस्याभिनन्द्यसत्वौ ... व्यवसायावभूताम् द्रव्यासुव्य
सामेन संभावनयैवं धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः २८ प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोशगृहे नियुक्ताः हिरण्मयीं को।
शगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः २९ तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् दिदेश कौत्साय समस्तमेव पा
दं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ३० जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्वौ गुरुप्रदेयाधिकनिस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ३१ अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः
३२ किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूर्वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानां॥ ९, वसायेषु सत्वमस्त्री तु जन्तुष्वित्यमरः कौत्सो गुरुप्रदेयादधिके ... द्रव्ये नि
स्पृहोऽर्थी अर्थिकामात् अर्थी नाम नोरथादधिकम्प्रददातीति तथोक्तः प्रेदाज्ञ इति कप्रत्ययः नृपश्च ३१ अथेति अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः स
न् आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यदर्थे क्तः उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां वडवानां शतैर्वाहितार्थं प्रापितधनम् आनतपूर्वकायम् विनयनम्रमित्यर्थः प्रजेश्वरं रघुं।
करेण स्पृशन् सन् वाचमुवाच ३२ किमिति वृत्ते स्थितस्य न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्द्धनं पालनं तथा सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राज वृत्तं चतुर्विधमिति कामन्दकः तस्मिन्वृत्ते स्थि
तस्य प्रजानामधिपतेः नृपस्य भूः कामान्सूत इति कामसूर्यदि सत्सूद्विषद्रुहेत्यादिना क्विप् अत्र कामप्रसवने किं चित्रमित्यर्थः किन्नु तव प्रभावो महिमा त्वचि ३९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रधानेकर्मण्याख्येयेऽग्न्यादीनां द्विकर्मकानां अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति स्मरणात् ३३ आशास्यमिति सर्वाणि श्रेयांसि हिरण्यानि अधिजग्मुषः प्राप्तव
तः तेतव अन्यस्तु अतिरिक्तम् आशास्यम् आशीः साध्यम् आशंसनीयमाशास्यम् पुनरुक्तभूतं सर्वं सिद्धमित्यर्थः किं तु इदं सुत्यम् भवन्तम् भवतः पितेवात्मगुणानु
रूपं त्वत्तुल्यगुणमित्यर्थः पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि ३४ इत्थमिति अग्रजन्मा ब्राह्मणः अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृत इति विश्वः इत्थं राज्ञे आशिषम् प्रयुज्य
दत्वा गुरोः सकाशं समीपम् प्रतीयाय प्राप राजापि जीवलोकः जीवसमूहः जीवः प्राणिनि गीष्पताविति विश्वः अर्कादालोकम् प्रकाशमिव चैतन्यमिति पाठे ज्ञा
नमिव तस्मात् कौत्सवाक्यादाशु सुतं लेभे प्राप ३५ ब्राह्मे इति तस्य रघोः देवी महिषी ब्राह्मेतस्येदमित्यण् ब्रह्मदेवताके अभिजिन्नामके मुहूर्ते किल ईषदस
मासं कुमारं कुमारकल्पं स्कन्दसदृशम् ईषदसमाप्ताविति आदिना कल्प प्प्रत्ययः कुमारः पुत्रं सुषुवे कुमारो बालके स्कन्द इति विश्वः अतो ब्राह्ममुहूर्तोत्पन्नत्वात् पिता रघुः ब्र

...चिंतनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ३३ आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते पुत्रं लभस्वा
त्मगुणानुरूपं भवंतमीड्यं भवतः पितेव ३४। इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशं राजापि लेभे सुतमाशु तस्मा
दालोकमर्कादिव जीवलोकः ३५ ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुवे कुमारं अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मा
नमजं चकार ३६ रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वं न कारणात्स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ३७
उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तं ॥ ९ ब्रह्मणो विधेरेव नाम्नातम् आत्मजन्मानम् पुत्रम् अजनामकं चकार अजो हरौ हरे कामे
विधौ छागे रघोः सुते इति विश्वः ३६ रूपमिति ओजस्वि तेजस्वि ओज तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः ओजो बले द्युतौ प्रोक्तमिति विश्वः रूपम् वपुः अयं रूपेण
पुंसकं स्वभावाकृति सौन्दर्यं वपुषि श्लोकशब्दयोरिति विश्वः तदेव पैत्रकमेव वीर्यं शौर्यं तदेव नैसर्गिकं स्वाभाविकम् उन्नतत्वं तदेव तादृगेवेत्यर्थः कुमारो बाल
कः प्रवर्तितः उत्पादितो दीपः प्रदीपात् स्वोत्पादकदीपादिव स्वात् स्वकीयात् पूर्वोदितेभ्यो गुणेभ्यो वेति स्फाङ्कृभावो वैकल्पिकः कारणात् जनकात् न विभिदे भिन्नो
नाभूत् सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ३७ उपात्तेति गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रम् उपात्तविद्यं लब्धविद्यं यौवनस्योद्भेद आविर्भावस्तस्माद्धेतोः विशेषेण कान्तं।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र टी सौम्यतमम् अजम् प्रतिसाभिलाषापि श्रीः धीरस्थिरोन्नतचित्ता स्थिरचित्तोन्नतिर्योतुतद्धैर्य इतिसङ्गतमितिमूपालः कन्यापितुरिवगुरोः रघोरनुज्ञामाचकाङ्क्ष इये
स ५ षयोकान्याहोऽभूदित्यर्थः अनुज्ञाशब्दात् पितृपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्यात्यापिग्रहयोग्यताचध्वन्यते ३८ अथेति अथस्वसुः भगिन्याः इन्दुमत्याः स्वयम्वरा
४० र्थं कुमारस्याऽजस्यानयने उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञा आप्तोहितो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः क्रियामात्रयोगे
पिचतुर्थी आप्तग्रहणमत्रैवनात्ययमिति द्योतनार्थम् ३९ तमिति असौरघुः तम् भोजं श्लाघ्यसम्बन्धम् अनूचानत्वादिगुणयोगात्स्पृहणीयसम्बन्धम् वि
चिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशम् विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यमेनम् पुत्रम् ऋद्धां समृद्धाम् विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीम् पुरीम् प्रतिप्र
स्थापयामास धीयतेऽस्यामिति धानी करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः राज्ञां धानीति विग्रहः ४० तस्येति उपकार्यासु राजयोग्येषु पटभवनादिषु

आप्तः तु कामोपि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकांक्ष ३८ अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिंदुमत्याः आप्तः कुमारान
यनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ३९ तं श्लाघ्यसंबंधमसौ विचिंत्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रं प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां
विदर्भाधिपराजधानीं ४० तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतराजानपदोपदाभिः मार्गे निवासा मनुजेंद्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहार
कल्पाः ४१ स नर्मदारोधसि शीकरार्द्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले निवेशयामास विलंघिताध्वा क्लांतं रजोधूसरकेतु सैन्यं ४२ ॥ ६ ॥

सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिकेत्यमरः वचनव्याख्यानेक्षीरस्वामी उपक्रियन्ते उपकरोतिच पटमण्डपादिराजसदनमिति रचिता उपचाराः शयनाद
योयेषु ते तथोक्ताः जानपदानां जनपदेभ्य आगतानां उपदाभिः उपायनैः वन्याः वने भवाः इतरे येषां ते वन्येतराः अवन्या इत्यर्थः न बहुव्रीहाविति सर्वनामस
ञ्ज्ञानिषेधः तत्पुरुषे सर्वनामसञ्ज्ञा दुर्वारैव तस्य मनुजेन्द्रसूनोः अजस्य मार्गे निवासा वासनिकाः उद्यानान्याक्रीडाः पुमानाक्रीड उद्यानमित्यमरः तान्येव विहा
राः विहारस्थानानि तत्कल्पाः तत्सदृशा इत्यर्थः ईषदसमाप्ताविति कल्पप्प्रत्ययः बभूवुः ४१ स इति विलङ्घिताध्वा अतिक्रान्तमार्गः सोऽजः शीकरार्द्रैः शीतलैः राम
रित्यर्थः मरुद्भिर्वातैः आनर्तिताः कम्पिताः नक्तमाला यस्मिन् तस्मिन् निवेशार्हे इत्यर्थः चिरविल्वाख्य वृक्षभेदाः चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके इति ४०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नर्मदायारोधसिरेवायास्तीरे क्रान्तं श्रान्तमरजोभिः धूसराः केतवो ध्वजा यस्य तत्सैन्यं निवेशयामास ४२ अथेति अथ उपरिष्टादूर्ध्वम् उपर्युपरिष्टादिति निपातः भ्रमद्भि
रलोभादिति भावः भ्रमरैः आगुन्मज्जनात्पूर्वं सूचितो ज्ञापितो ऽन्तः सलिले प्रवेशो यस्य स तथोक्तः निर्धौतदाने क्षालितमदे अत एवामले गण्डभित्ती यस्य स तथोक्तः
दानेगजः स्यदेत्यागङ्गतिशाश्वतः निर्धौतदानासौ अमलगण्डभित्तिश्च प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्ती प्रशंसावचनैश्चेति समासः भित्तिशब्दः प्रशस्तार्थः तथाच गयारत्नम
होदधौ मतल्लिकोद्घमिश्रास्तु प्रकाण्डस्यल्लभितयः इति भित्तिप्रदे — —शोवाभित्तिः प्रदेशे कुड्ये भित्तिरिति विश्वः निर्धौतदानेनामलगण्डभित्तिर्यस्येति वा वन्यो
गजः सरितो नर्मदायाः सकाशात् पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः उन्ममज्ज उत्थितः ४३ निश्शेषेति किंलक्षणो गजः निश्शेषं विक्षालितधातुनापि धौतगैरिकादिनापि
नीलाभिः ऊर्ध्वाभिः रेखाभिः तटाभिघातजनिताभिः शवलेन कर्बुरेण चित्रं किर्मीरकल्माषशवलैताश्च कर्बुरे इत्यमरः अश्मभिः पाषाणैः विकुण्ठितेन दन्तद्वये
अथोपरिष्टाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः निर्धौतदानामलगंडभित्तिर्वन्यः सरितो गज उन्ममज्ज ४३ निःशेष
विक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु नीलोर्ध्वरेखाशवलेन शंसन्दंतद्वयेनाश्मविकुंठितेन ४४ संहारविक्षेपलघुक्रिये
ण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दं बभौ स भिंदन्बृहतस्तरंगान्वार्यर्गलाभंग इव प्रवृत्तः ४५ शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नुर
सा स पश्चात् पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ४६ तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता वन्येत
रानेकपदर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ४७॥ ९९ नक्रक्षवान्नाम कश्चिन्नयः पर्वतस्तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडाम् उत्खातकेलिमित्यर्थः
उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते इति शब्दार्णवः शंसन् कथयन् सूचयन्नित्यर्थः युग्मम् ४४ संहारेति संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोः ल
घुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण लघुक्षिप्रमरं द्रुतमित्यमरः हस्तेन शुण्डादण्डेन हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपीति विश्वः सशब्दं सघोषं बृहतस्तरंगानभि
न्दन् विदारयन् ॰ ॰ ॰ तीराभिमुखः स गजः वारीगंजबन्धनस्थानम् वारी तु गजबन्धिनीति यादवः वार्या अर्गलायाः विष्कम्भस्य भंगे भञ्जने प्रवृत्त इव बभौ
४५ शैलेति शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दानि तरसा कर्षन् पश्चात् तटमुत्ससर्प पूर्वं तेन गजेन उत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य सः सरित्प्रवाहः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ किन्त्वं मा प्रतिक्रिया प्रहरणनिमित्तया अलंकृतः यद्यतो हेतोः त्वम् मां प्रहरन्नपि मुहूर्तं दयापरः कृपालुरभूः तस्मादुपच्छन्दयति प्रार्थयमानेमयि त्वया प्रतिषेधः
सू॰५ परिहारः सम्बन्धोऽस्यम् प्रार्थ्यमे॰ तन्न प्रयोज्यं न कर्तव्यम् ५८ तथेति नाम्ना सोमश्चन्द्र इव इति नृसोमः सोमऔषधिचन्द्रयोरिति शाश्वतः पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः उपमित
४२ समासः अलंविद् अस्त्रज्ञः सोऽजस्तथेति सोमउद्भवो यस्याः तस्याः सोमोद्भवायाः सरितो नर्मदायाः रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यकेत्यमरः पवित्रं पयः उ
पस्पृश्य पीत्वा आचम्येत्यर्थः उदङ्मुखः सन् निगृहीतशापात् निवर्तितशापात् उपकृतादित्यर्थः तस्मात्प्रियम्वदात् अस्त्रमन्त्रं जग्राह ५९ एवमिति एवं
मध्वनि मार्गे दैवयोगात् [illegible] देवशब्दे अचिन्त्यहेतु अनिर्द्धार्य्यहेतुकं सख्यं सखित्वम् सख्युर्यः इति यप्रत्ययः आसेदुषोः प्राप्तवतोः तयोर्मध्ये एको गन्धर्वः चैत्र

तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यं ५८ तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः उदङ्मुखः
सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ५९ एवं तयोरध्वनि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु एको ययौ चैत्ररथ
प्रदेशान् सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ६० तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृ
द्धोर्मिरिवोर्मिमाली ६१ प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ६२
तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भां रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्य्यां बाल्यात्परामिव दशां मदनो

रथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदेशान् अस्योद्यानं चैत्ररथमित्यमरः अपरोऽजः सौराज्येन राजन्यतया रम्यान् विदर्भदेशान् ययौ ६० तमिति नगरस्योपकण्ठे स[illegible]ध्युवास ६३ ॥
मीपे तस्थिवांसं स्थितम् तम् अजम् तस्याऽऽजस्यागमेन आरूढ उत्पन्नो गुरुः प्रहर्षो यस्य सः क्रथकैशिकेन्द्रः विदर्भराजः प्रवृद्धोर्मिः ऊर्मिमाली समुद्रः चन्द्रमिव प्रत्यु
ज्जगाम ६१ प्रवेश्येति एनम् अजम् अग्रयायी सेवाधर्मेण पुरोगन्ता इत्यर्थः नीचैर्नम्रः पुरं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा प्रीत्या अर्पितश्रीः तथा तेन प्रकारेण उपाचरत् उपा
चरितवान् यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतो मिलितो जनो वैदर्भं भोजम् आगन्तुम् आध्वनिकं मेने अजं गृहेशं गृहपतिं मेने ६२ तस्येति रघुप्रतिनिधिः रघुकल्पः रघु राम॰
तुल्य इत्यर्थः उक्तं च दण्डिना सादृश्यवाचकप्रस्तावे कल्पदेश्यादिदेशीयप्रख्यप्रतिनिधी अपीति सोऽजः प्रणतैर्नमस्कृतवद्भिः कर्त्तरि क्तः तस्य भोजस्य अधिकारो नियोगः तस्य पु ४२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रुधैरालेकृतैरित्यर्थः प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भो यस्यास्तां स्थापितमङ्गलकलशामित्यर्थः रम्यां रमणीयां नवोपकार्यां नूतनं राजभवनम् उपकार्या राजसद्मन्युपकारचितेन्यवदिति विश्वः मदनो वाल्यात्परां शैशवादनन्तरां दशामिव यौवनमिवेत्यर्थः अध्युवास अधिष्ठितवान तत्रोषितवानित्यर्थः उपान्वध्याङ्वसइति कर्मत्वम् ६३ तत्रेति तत्रोपकार्यायां स्वयम्वरनिमित्तं समाहृतः संमेलितो राजलोको येन तत्तत् कमनीयं स्पृहणीयं कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठम ललामोस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे श्रेष्ठभूषासु पुण्ड्रेषु पुच्छचिह्नाश्व लिंगिष्विति यादवः लिप्सोर्लब्धुमिच्छोः लभेस्सन्नन्तादुप्रत्ययः अजस्य भावाववोधे पुरुषस्याभिप्रायपरिज्ञाने कलुषा असमर्था दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव राजानं कामिनं चोरं प्रविशन्तिप्रजागरा इति भावः अभिमुखीशब्दोङीवन्तो ष्यन्तोवा तस्येत्यारभ्य भवति विरलेत्यन्तं वसन्ततिलका छन्दः तल्लक्षणम् उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौग इति ६४ तमिति क

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं कन्याललामकमनीयमजस्य लिप्सोः भावाववोधकलुषा दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ६४ तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशांगरागं वैतालिकाललितबंधमनोहराभिः प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ६५ रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता तामेकतस्तव बिभर्ति गुरुर्विनिद्रस्तस्या भवानपरधुर्यपदावलंवी ६६ निद्रावशेन भवताप्यनपेक्षमाणा पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ॥ ६ ॥

णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनावंसौ यस्य तं शय्याया उत्तरच्छदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन घर्षेण कृशो विरलोऽङ्गरागो यस्य तम् न त्वङ्गनासङ्गादिति भावः प्रथितवोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेनमजं सवयसः समानवयस्का उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजाः वन्दिपुत्राः वैतालिका इति वा पाठः वैतालिका बोधकरा इत्यमरः सुंदरप्रवन्धरचनया मनोहराभिः वाग्भिः स्तुतिपाठैः उषसि प्राबोधयन् प्रवोधयामासुः ६५ रात्रिरिति हे मतिमतां वर निर्द्धारणे षष्ठी रात्रिर्गता शय्यां मुञ्च विनिद्रो भवेत्यर्थः विनिद्रत्वे फलमाह धात्रेति धात्रा ब्रह्मणा जगतो धूर्भारः धूस्स्याद्यानमुखे भार इति यादवः द्विधैव द्वयोरेवेत्यर्थः एवकारस्तृतीयनिषेधार्थः विभक्ता ननु विभज्य स्थापिता खलु तत्किमत आह तां धुरम् एकत एककोटौ तव गुरुः पिता विनिद्रस्सन् बिभर्ति तस्या धुरो भवानन्युरं वहतीति धुर्यो भारवाही

स:४

र॰टी॰ स॰ ५ ४४ सेघेषु पटमण्डपेषु नियमिताः । वह्वा । वनायुदेश्या वनायुदेशोद्भवाः पारसीका वनायुजा इति हलायुधः अभीवाहाः अश्वाः निद्रां विहाय पुरोगतानि अग्रेप्राप्तानि लेह्यानि आस्वाद्यानि सैन्धवशिलाशकलानि सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं मणिमन्थं च सिन्धुजमित्यमरः वक्त्रोष्मणा मुखमारुतेन मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति उ
ष्णस्पर्शसिद्धये गमसङ्क्रहे पूर्वाह्णकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम् म्लानाह विवन्धघ्नं लवणं सैन्धवं वरमित्यादि ७३ भवतीति म्लानपुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्ला
नत्वादेव विरलभक्तिर्विविरलरचनो भवति प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्य उद्भेदेन स्फुरणेन शून्या भवन्ति निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः अपि
च अयं मञ्जुवाक् मधुरवचनः पञ्जरस्थः ते तव शुकः त्वत्प्रबोधनिमित्तं प्रयुक्ताम् उच्चारितां नोऽस्माकं गिरं वाणीम् अनुवदति अनुकृत्य वदतीत्यर्थः इत्य ।
भ्रमातलिङ्गानि दर्शनेऽतः प्रबोद्धव्यमिति भावः भवतीत्यनयोर्मालिनी छन्दः तल्लक्षणं ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति ७४ इतीति इत्थं विरचितवाग्भिर्वन्दि
वक्त्रोष्मणा मलिनयंति पुरोगतानि लेह्यानि सैंधवशिलाशकलानि वाहाः ७३ भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः स्वकिरणपरिवे
षोद्भेदशून्याः प्रदीपाः अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्तामनुवदति शुकस्ते मंजुवाक्पंजरस्थः ७४ इति विरचितवाग्भिर्वंदिपु
त्रैः कुमारः सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झांचकार मदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः सुरगज इव गांगं सैकतं सुप्रतीकः ७५ अथ
विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितमंचिताक्षिपक्ष्मा ॥ ९९ पुत्रैः वैतालिकैः पुत्रग्रहणं समानवयस्कद्योतनार्थम् सपदि विगतनिद्रः त्य
क्तनिद्रः कुमारः तल्पं शय्याम् तल्पं शय्याऽट्टदारेष्वित्यमरः उज्झाचकार विससर्ज उज्झ उत्सर्गे एतस्मादिजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम्प्रत्ययः अथ मिव मदेन पटुम
धुरं निनदद्भिः राजहंसैर्बोधितः सुप्रतीकाख्यः सुरगजः ईशानदिग्गजः गङ्गाया इदं गाङ्गं सैकतं पुलिनमिव तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयमित्यमरः सिकता
शर्कराभ्यां चेत्यण् प्रत्ययः सुप्रतीकग्रहणं प्रायशः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटे विहारसम्भवादित्यनुसन्धेयम् ७५ अथेति अथोत्थानानन्तरम् अञ्चिता
नि चारूणि अक्षिपक्ष्माणि यस्य सोऽजः शास्त्रे दृष्टमवगतं दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिरनुष्ठानम् अवसाय्य समाप्य स्यतेरयेन्तात्ल्यप् कुशलैः प्रधा राम॰
नदक्षैर्विरचितः सम्पादितः अनुकूलः स्वयंवरोचितो वेषो नेपथ्यं यस्य सः तथोक्तः सन् स्वयम्वरस्थं मण्डलगतक्षितिपसमाजं राजसमूहम् अगात् अगमत् इणोगा ४४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लुडीतिगां ःशः पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् तदुक्तम् तल्लक्षणम् अयुजिनयुगरेफतोयकारो युजि चनजौजरगाश्च पुष्पिताग्रा इति ७६ इतिश्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीम
न्महोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीवनीसमाख्यायामयं पञ्चमः सर्गः ५ ॥ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ ०
अनूपमुद्धिपादे च कालेकण्ठेवपुष्यथ कामारिं कामतातं वा कञ्चिदेकं भजाम्यहम् १ स इति सोऽजस्तत्रस्थाने उपचारवत्सु राज्ञोपकरणवत्सु मंचेषु पर्यंकेषु सिं
हासनस्थान्मनोज्ञवेषान्मनोहरनेपथ्यान् वैमानिकानां विमानैश्चरतां चरतीति ठक् प्रत्ययः मरुतां अमराणां मरुतोपवनामराविसमरः आकृष्ट
लीलान् आकृष्टमरुल्लीलानित्यर्थः सापेक्षत्वे पि गमकत्वात्समासः नरलोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः कर्मण्यण् प्रत्ययः तान्नृपालान पश्यत् सर्गेस्मिन्नुपजातिः।
छन्दः १ रतेरिति। रतिः स्मरप्रियायां च रागे च सुरतेस्मृता इति विश्वः रतेः कामप्रियायाः गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन गृहीतरत्यनुनयेनेत्यर्थः सापेक्षत्वे पि गम
कत्वात्समासः ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं काममिव स्थितम् काकुत्स्थम् अजम् आलोकयतां नृपाणां मनः इन्दुमतीं निराशं वैदर्भीं नि:स्पृहं बभूव इन्दुमतीस
कुशलविरचितानुरूपवेषः क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थं ७६ इतिश्रीरघुवंशकाव्ये अजस्वयंवरप्रवेशो नाम पंचमः सर्गः ५॥
श्रीगणेशाय नमः स तत्र मंचेषु मनोज्ञवेषान्सिंहासनस्थानुपचारवत्सु वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् १
रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् २ वैदर्भनिर्दिष्टम्।
सो कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मंचं शिलाविभंगैर्मृगराजशावस्तुंगं नगोत्संगमिवारुरोह ३ परार्ध्यवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान्रत्न
वदासनं सः भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ४ ॥ ११ त्यतिमेनं विहाय नास्मान्वरिष्यतीति निष्क्रिय बभूवुरित्यर्थः सर्वतिशायसौन्द
र्यमस्येति भावः २ वैदर्भेति असौ कुमारो वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितमञ्चं पर्य्यङ्कम् क्लृप्तेन सुविहितेन सोपानपथेन मृगराजशावः सिंहपोतः पोतः पाकोऽ
र्भको डिम्भः पृथुकश्शावकः शिशुरित्यमरः शिलानां विभङ्गैर्भङ्गीभिः तुङ्गम् उन्नतं नगोत्सङ्गं शैलाग्रमिवारुरोह ३ परार्ध्येति परार्ध्यश्रेष्ठावर्णाः नीलपीताद
यो यस्य तेनास्तरणेन कम्बलादिना उपपन्नं सङ्गतं रत्नवद्रत्नखचितम् आसनं सिंहासनम् आसेदिवान् अधिष्ठितवान् सोऽजः मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन स्क

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघु॰ तास्विति तं कुशात्मजं परम्परासु श्रियाकर्मा। पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु श्रेणीषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तस्तरङ्गैः युतरश्मि विवस्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामितो स्यर्थः प्रभाविशेष
स॰ १७ स्योदयेन आविर्भावेन दुर्निरीक्ष्यो दुर्दर्शनः आत्माश्रियः स्वरूपं व्यरुचत् व्यद्योतिष्ट रुच दीप्तौ लुङीति परस्मैपदं द्युतादित्वादङ्प्रत्ययः तस्मिन्समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीक
४५ स्यापि तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ५ तेषामिति महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानाम् उदारनेपथ्यभृतां उज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये क
ल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात इव सुरद्रुमविशेष इव पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनमित्यमरः स रघुसूनुरेव धाम्ना तेजसा राज
भूम्नेति पाठे अतिशयेनेत्यर्थः अत्र कल्पद्रुमशब्दः पञ्चानामविशेषवचनमुपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसन्धेय

तासु श्रियं राजपरंपरासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पंक्तिषु विद्युतेव ५ तेषां महार्हासनसंस्थिता।
नामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ६ नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वान्नृपतीन्निपेतुः ॥ ०॥
मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गंधद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ७ अथ स्तुते वंदिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके संचारिते चागरुसारयोनौ धू
पे समुत्सर्पति वैजयंतीः ८ पुरोपकंठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ प्रध्मातशंखे परितो दिगंतान् तूर्यस्वने मूर्छति मंगला र्थे

म कल्पा इति द्रुमोऽस्मिन्निति विग्रहः ६ नेत्रेति पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान्नृपतीन्विहाय तस्मिन्नजे निपेतुः स एव सर्वोत्तमः ओजो ददृशे इत्यर्थः कथमिव मदेनोत्कटे उन्नत
गण्डे निर्भरे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने गजे रेचिता रिक्तीकृताः पुष्पाणां वृक्षा यैस्ते त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः द्विरेफा भृङ्गा इव पुष्पवन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पवृ
क्षत्यागसंभावनार्थं कृतम् ७ अथेति पुरेति मनुष्येति त्रिभिर्विशेषकमाह अथान्वयज्ञैः राजवंशाभिज्ञैर्वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः वन्दिनः स्तुतिपाठकाः इत्यमरः सोमार्कवं
श्ये सोमसूर्यवंशभवे नरदेवलोके स्तुते सति मञ्चान्तरराजमार्गमाविवेश इत्युत्तरेण सम्बन्धः एवमुत्तरत्रापि योज्यम् संचारिते समन्तात्प्रसारिते अगरुसारो निर्यासो यो
निः कारणं यस्य तस्मिन्धूपे वैजयन्तीः पताकाः समुत्सर्पति सति अतिक्रम्य गच्छति सति ८ किंच पुरस्योपकण्ठे समीपे उपवनान्याश्रयो येषां कलापिनां बर्हिणाम् रघु॰
उद्धतनृत्यहेतौ मेघध्वनिसादृश्येन ताण्डवकारणे प्रध्माताः पूरिताः शंखा यस्मिन् मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजके तूर्यस्वने — वाद्यघोषे परितः सर्वतो दिगन्तान्मूर्छति व्याप्नुव ४५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पतिं वृणोतीति पतिंवरा पतिंवरा च वर्या चेत्यमरः संज्ञायां भृतॄवृजीत्यादिना खच् प्रत्ययः क्लृप्तविवाहवेषा कन्या इन्दुमती मनुष्यैर्वाह्यं परिवारेण परिजनेन शोभि च तुरस्रं
यानं चतुरस्रवाहनं शिविकाम् अध्यास्यारुह्य मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये यो राजमार्गस्तं प्रविवेश १० नेत्रशतानामेकलक्ष्ये एकदृश्ये कन्यामये कन्यारूपे तस्मिन् विधातुः ब्रह्मणो
विधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेन्द्राः अन्तःकरणैर्निपेतुः आसनेषु केवलं देहैरेव स्थिताः देहा न पिविसृस्तत्स्यत्रैव दत्तचित्ता बभूवुरित्यर्थः अन्तःकरणाकर्तृके निपतने
नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेशान्मादनातिशयार्थः ११ तामिति तामिन्दुमतीं प्रति अभिव्यक्तमनोरथानां प्रकटाभिलाषिणां महीपतीनां राज्ञां प्रणयस्याग्रदूत्यः प्रणयः प्रा-
र्थना प्रेम वा प्रणयास्त्वमी विस्रम्भयाञ्चाप्रेमाण इत्यमरः प्रणये अग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः प्रणयप्रकाशकत्वसाम्यात् दूतीत्वव्यपदेशः विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृ-
ङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसम्पद इव बभूवुः अत्र शृङ्गारलक्षणं रसार्णवसुधाकरे विभावैरनुभावैश्च स्वोचितैर्व्यभिचारिभिः नीता सदस्यरसत्वं
मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि विवेश मंचांतरराजमार्गं पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेषा १० तस्मिन्विधानातिश-
ये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये निपेतुरंतःकरणैर्नरेंद्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ११ तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपती-
नां प्रणयाग्रदूत्यः प्रवालशोभा इव पादपानां शृंगारचेष्टा विविधा बभूवुः १२ कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफं
रजोभिरंतःपरिवेषबंधि लीलारविंदं भ्रमयांचकार १३ ॥ ११ रतिः शृङ्गार उच्यते रतिरिच्छाविशेषः उत्पन्नात चोक्तं तत्रैव यूनोरन्योन्यविषयः स्थायि
नीच्छा रतिः स्मृतेति देशाशब्देन तदनुभावविशेषा उच्यंते ते पि तत्रैवोक्ताः भावं मनोगतं साक्षात्स्वहेतुं व्यञ्जयन्ति ये ते नुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपस्मितादयः ते
च तुर्धा चित्तगात्रवाक्बुद्ध्यारम्भसम्भवा इति तत्र गात्रारम्भभेदा चेष्टाशब्दोक्ता न इत्यादानकश्चिदित्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति शृङ्गाराभास श्चायमेकत्रैवं प्रतिपादना
त् तदुक्तम् एकत्रैवानुरागस्य तिर्यक्‌म्लेच्छगतेपि वा योषितां बहुशक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मत इति १२ शृङ्गारचेष्टा बभूवुरित्युक्तम् ता एव दर्शयति कश्चिदित्या
दि कश्चिद्राजा कराभ्याम् उपगूढनालं गृहीतनालम् आलोलैः चञ्चलैः पत्रैरभिहताः ताडिता द्विरेफाः भ्रमरा येन तत्तथोक्तम् रजोभिः परागैरन्तःपरिवेषं मण्डलं ब
ध्नातीति अन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार करस्य लीलारविन्दवत्त्वया हं भ्रमितव्य इति रूपाभिप्रायः हस्तघूर्णाकोपमपलक्षण इतीन्दुमत्यभिप्रायः १३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र. टी. विलसत्वमिति विलासनशीलो विलासी वौ कषलसकत्यस्त्रम्मइति घिनुण्प्रत्ययः अपरो राजा अंसादिस्त्रस्तं रत्नानुविद्धं रत्नखचितम् अङ्गदं केयूरं तस्य कोटिलग्न
स. ६. मखिलं प्रावारं तु कर्षोश्रयः कोट्यइत्यमरः प्रालंबमृजुलंबिनी स्रजे ——— प्रालंबमृजुलंबिस्यादित्यमरः प्रावारपाठेतु उत्तरीयवस्त्रम् उत्कृष्य उद्धृत्य साचीकृतम् तिर्यक्कृ
४६ तम् चारुवक्त्रं यस्य स तथोक्तः यथावकाशं स्वस्थानं निनाय प्रावारोत्क्षेपणाच्छलेनाहं त्वामेवं परिरप्स्यइति नृपाभिप्रायः गोपनीयं किञ्चिदङ्गेस्ति ततोयं प्रावृणुतेइतीन्दु
मत्यभिप्रायः १४ आकुञ्चितेति ततः पूर्वोक्तादन्यो राजा किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः ईषदर्वाक्पातितनेत्रशोभः सन् आकुञ्चिताः आभुग्ना अग्राङ्गुलयो यस्य तेन तिर्य
ग्विसंसर्पिणीनखप्रभा यस्य तेन पादेन हैमं हिरण्मयं पीठं पादपीठं विलिलेख लिखितवान् पदाङ्गुलीनामाकुञ्चितेन त्वं मत्समीपमागच्छेति नृपाभिप्रायः भूमिविलेखको
यमपलक्ष्मीरितीन्दुमत्याशयः भूमिविलेखनं लक्ष्मीविनाशहेतु १५ निवेश्येति कश्चिद्राजा वामं भुजमासनार्द्धे सिंहासनैकदेशे निवेश्य संस्थाप्य तत्सन्निवेशात्तस्य

विस्त्रस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नं प्रावारमुत्क्षिप्य यथाप्रदेशं निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः १४ आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततो
न्यः किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः तिर्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठं १५ निवेश्य वामं भुजमासनार्द्धे तत्सन्निवेशादधि
कोन्नतांसः कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोभूत् १६ विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः प्रियानितम्बो
चितसन्निवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः १७ कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ॥ १८ वामभुजस्य संनिवेशात्संस्थापना

त् अधिकोन्नतो वामांसः एव यस्य स तथोक्तः सन् विवृत्ते परावृत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारः लुठितहारः पृष्ठवंशाधरे त्रिकमित्यमरः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽ
भूत् वामपार्श्ववर्तिनैव मित्रेण सम्भाषितुं प्रवृत्त इत्यर्थः अतएव विवृत्तत्रिकत्वं घटते त्वया वामाङ्गे निवेशितया सह एवं वृत्तं करिष्यइति नृपाभिप्रायः परं दृष्ट्वाप
राङ्मुखोयं न कार्यकर्त्तेतीन्दुमत्यभिप्रायः १६ विलासिनीति अन्यो युवा विलासिन्याः प्रियायाः विभ्रमार्थं दन्तपत्रं दन्तपत्रभूतम् आपाण्डुरं केतकबर्हं केत राम.
कदलम् दलेपि बर्हमित्यमरः प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैः अभ्यस्तनिक्षेपणैः नखाग्रैः विपाटयामास विदारयामास अत्रहं त्वन्नितम्बे एवं नखव्रणादीन् दास्यामी ४६
ति नृपाशयः हराच्छेदकवत् पत्रपाटको यमपलक्षण इतीन्दुमत्याङ्गीकृतम् १७ कुशेशयेति कश्चिद्राजा कुशेशयं शतपत्रमिव ताम्रं तलं यस्य तेन शतपत्रं कुशेशयमि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्यमरः रेखाध्वजालाञ्छनं यस्य तेन करेणाङ्गुलीषु भवान्यङ्गुलीयानि ऊर्मिकाः अङ्गुलीयकमूर्मिके त्यमरः जिह्वामूलाङ्गुलेश्छ इति छ प्रत्ययः रत्नानामङ्गुलीयानि।
तेषां प्रभयाऽनुविद्धान् व्याप्तान् अक्षान् पाशान् अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च त इत्यमरः सलीलमुदीरयामास उच्चिक्षेप अहं त्वया सह एवं रमे इति नृपाभिप्रायः अक्षैश्चातु
र्यं कोऽयं पुरुष इतीन्दुमत्यभिप्रायः अक्षैर्मा दीव्य इति श्रुति निषेधात् १८ कश्चिदिति कश्चिद्यथाभागं यथास्थानं अवस्थितः स्वसन्निवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव स्वस्थानाच्च
लित इव किरीटे वज्राणां किरीटगतानाम् अंशवो गर्भे येषां तान्यङ्गुलीरन्ध्राणि यस्य तमेकं करं व्यापारयामास किरीटवन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्ये इति नृपा
भिप्रायः शिरसि न्यस्तहस्तोऽयम् अपलक्षण इतीन्दुमत्यभिप्रायः १९ तत इति ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा श्रुताचरणकुलेत्यर्थः सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः।
प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्दा सुनन्दाख्या प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी द्वारपालिका कर्मण्यण् प्रत्ययः टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् प्राक् प्रथमं कुमारीम् इन्दु

रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान् १८ कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसन्निवे[illegible]तिलंघिनीव वज्रांशुगर्भाङ्गु
लिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे १९ ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी प्राक्सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमा
रीमवदत्सुनंदा २० असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः राजा प्रजारंजनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा २१
कामं नृपाः सन्ति सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिं ॥ ं मतीम् मगधेश्वरस्य सन्निकर्षं समीपं नीत्वा पुंवत् पुंसा तुल्यं तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति

वतिप्रत्ययः अवदत् २० असाविति असौ राजा असाविति पुरोवर्तिनो निर्देशः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यो रक्षणे साधुः तत्र साधु
रिति यप्रत्ययः शरणं भवितुमर्हतीति शरण्यः इति नाथनिरुक्ति र्निर्मूलैव अगाधसत्त्वो गम्भीरस्वभावः सत्त्वं गुणे पिसत्त्वादौ वले द्रव्यस्वभावयोरिति विश्वः मगधा जन
पदाः तेषु प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य स मगधप्रतिष्ठः प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदमित्यमरः प्रजारञ्जनेन लब्धवर्णो विचक्षणाः यद्वा प्रजारञ्जनेन लब्धोत्कर्षः परान् शत्रून् ताप
यतीति परन्तपः परन्तपः द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्प्रत्ययः खचि ह्रस्व इति ह्रस्वः अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमिति मुमागमः नामेति प्रसिद्धौ यथार्थनामा शत्रुसन्तापन
दिति भावः २१ काममिति अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्ति भूमिमनेन राजन्वतीं शोभनराजवतीमाहुः नेतरैः कश्चिदस्तीत्यर्थः सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततो।।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰वी॰ स॰ ६ ४७

न्यत्र राजवाड़िल्यमरः राजन्वान्सौराज्ये इतिनिपातनात्साधुः तथाहि नक्षत्रैरश्विन्यादिभिः ताराभिः साधारणैर्ज्योतिभिर्ग्रहैः भौमादिभिश्च संकुलापि रात्रिः चन्द्रमसैव ज्योतिर
स्यास्तिज्योतिष्मती नान्येन ज्योतिषेत्यर्थः २२ क्रियेति अयं परन्तपोऽध्वराणां क्रतूनां क्रियाप्रबन्धात् अनुष्ठानसातत्याद् अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः
अजस्रं नित्यमाहूतसहस्रनेत्रस्सन् चिरंशच्याः अलकान् पाण्डुकपोलयोर्लम्बान् स्रस्तान् पचाघकरीन्द्रैः कल्पद्रुमकुसुमैः शून्यांश्चकार प्रोषितभर्तृकाहि
केशसंस्कारं न कुर्वन्ति प्रोषितमलिनाकृशेति स्मरणादिति भावः २३ अनेनेति वरेण्येन वरणीयेन वृणोतेरौणादिको वृञ एण्य इति एण्य प्रत्ययः अनेन रा
ज्ञा गृह्यमाणो पाणिमिच्छसि चेत् पाणिग्रहणमिच्छसि चेदित्यर्थः प्रवेशप्रवेशकाले प्रासादवातायनसंश्रितानाम् राजभवनगवाक्षस्थितानाम् पुष्पपु

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चंद्रमसैव रात्रिः २२ क्रियाप्रबंधादयमध्वराणामजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः शच्याश्चिरं पांडुकपो
ललंबान् मंदारशून्यानलकांश्चकार २३ अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे प्रासादवातायनसंश्रितानां नेत्रोत्स
वं पुष्पपुरांगनानां २४ एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किंचिद्विस्रंसिदूर्वांकमधूकमाला ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभाषमा
णा २५ तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजांतरं राजसुतां निनाय समीरणोत्थेव तरंगलेखा पद्मांतरं मानसराजहंसीम् २६ जगाद चैनामयमंगनाथः सुरांगनाप्रार्थितयौवनश्रीः ॥

१ राङ्कनानाम् पाटलीपुराङ्गनानाम् नेत्रोत्सवं कुरु सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीयाभविष्यसीति भावः २४
एवमिति एवं तया सुनन्दयोक्ते सति तमपरन्तपम् अवेक्ष्य किञ्चिद्विश्लिष्टं विनोदूर्वाङ्का दूर्वाचिन्हा मधूकमाला गुडपुष्पमाला यस्यास्सा मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमावि
त्यमरः वरणे शिथिलप्रयत्नेति भावः तन्वी इन्दुमती एनम् नृपम् अभाषमाणा ऋज्वाभावशून्यया प्रणामक्रिययैव प्रत्यादिदेश परिजहार २५ तामिति सैव
नान्या चित्तज्ञत्वादिति भावः वेत्रग्रहणे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरम् अन्यराजानं निनाय नयतिर्द्विकर्मकः कथमिव समीरणोत्थावा
तोत्पन्ना तरङ्गलेखा ऊर्मिपङ्क्तिः मानसे सरसि या राजहंसी ताम् पद्मान्तरमिव २६ जगादेति एनामिन्दुमतीं जगाद किमिति अयमङ्गनाथः अङ्गदेशाधीश्व रम॰
रः सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रीर्यस्य सतथोक्तः पुराकिलेनमिन्द्रसहायार्थम् इन्द्रपुरगामिनम् अकामयन्त अप्सरस इति प्रसिद्धिः किञ्च सूत्रकारैः ४७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गजशालस्थद्धिः पालकाव्यादिभिः महर्षिभिः विनीतनागः शिक्षितगजः किलेत्यैतिह्ये अतएव भूमिगतोपि ऐन्द्रम्पदमैश्वर्य्यम्भुङ्क्ते भूर्लोकएव स्वर्गसुखमनुभवती
त्यर्थः गजास्सरोदेवर्षिसेव्यत्वमैन्द्रपदशब्दार्थः पुराकिलकुतश्चिच्छापकारणाद्भुवमवतीर्णंदिग्गजवर्गमालोक्यस्वयमशक्तेरिन्द्राभ्यनुज्ञयाऽऽनीतैः देवर्षिभिःप्र
णीतेनशास्त्रेणगजानवशीकृत्यभुविसम्प्रदायंप्रावर्त्तयदितिकथागीयते २७ अनेनेति शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमान् अस्रविन्दून् अस्रम
श्रुणीतिविश्वः पर्यासयता प्रस्तारयता भर्तृवधादितिभावः अनेनाङ्गनाथेन उन्मुच्याक्षिप्य सूत्रेणविनाहाराएवप्रसर्पिताः अविच्छिन्नाश्रुविन्दुप्रवर्त्तना
दुत्सूत्रहारार्पणमेवकृतमिवेत्युत्प्रेक्षागम्यते २८ निसर्गेति निसर्गतः स्वभावतोभिन्नास्पदंभिन्नाश्रयं सहावस्थानविरोधीत्यर्थः श्रीश्चसरस्वतीचेतिद्वयमस्मिन्नङ्ग
नाथएकत्रसस्थास्थितिर्यस्यतदेकसंस्थम् उभयमिहसङ्गतमित्यर्थः हेकल्याणि वह्लादिभ्यश्चेतिङीष् कान्त्यासूनृतया सत्यप्रियया गिराचयोग्यासंसर्गोहीत्व

विनीतनागः किलसूत्रकारैरैन्द्रंपदंभूमिगतोपिभुंक्ते २७ अनेनपर्यासयतास्रविंदून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु प्रसर्पितांशत्रुविलासिनीनां।
उन्मुच्यसूत्रेणविनैवहाराः २८ निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयंश्रीश्चसरस्वतीच कान्त्यागिरासूनृतयाचयोग्यात्वमेवकल्या
णितयोस्तृतीया २९ अथांगराजादवतार्यचक्षुर्याहीतिजन्यामवदत्कुमारी नासौनकाम्योनचवेदसम्यक्द्रष्टुंनसाभिन्नरुचिर्हि
लोकः ॥३०॥

मेवतयोः श्रीसरस्वत्योस्तृतीयासमानगुणयोर्युवयोर्दाम्पत्यंयुज्यतएवेतिभावः दक्षिणनायकत्वंचास्यध्वन्यते तदुक्तंतुल्योनेकत्रदक्षिणः
इति २९ अथेति अथकुमारी अङ्गराजाच्चक्षुः अवतार्य्य अपनीयेत्यर्थः जन्यांमातृसखींसुनन्दांयाहि गच्छेत्यवदत् अथवाजनीवधूस्तांवहतीतिजन्याः व
धूवन्धवः तान्प्रतिगच्छेत्यवदत जन्योवरवधूज्ञातिप्रियभृत्येषुस्याद्धितेपिचेति विश्वः अथवाजन्यावधूभृत्याः भृत्याश्चापिवरवोढा
इतिकेशवः संज्ञायांजन्याइतियत्प्रत्ययान्तोनिपातः यदत्राहवृत्तिकारः जनीम्वधूंवहतीतिजन्यजामातुर्वयस्याइति यच्चामरः जन्याः स्निग्धावरस्ययेइतितत्सर्वमु
पलक्षणार्थमित्यविरोधः नचायमङ्गराजनिषेधोदृश्यदोषान्नापिदृष्टदोषादतआह नेत्यादिना असौ अङ्गराजः काम्यः कामनीयोनेतिन किन्तुकाम्यएवेत्यर्थः सा
कुमारीचसम्यग्द्रष्टुं विवेक्तुंनवेदेतिनवेदेत्यर्थः किन्तुलोकोजनोभिन्नरुचिर्हि रुचिरमपिकिञ्चित्कस्मैचिन्नरोचते किंकुर्मोनहीच्छानियन्तुंशक्यतइतिभावः ॥३०॥

जन्यानां तसखीभु दः इति विश्वः २

र॰ टी॰ स॰ ६ ४८

ततइति ततोनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता दौवारिकी स्त्री द्वाद्वारस्थतीहारइत्यमरः द्विषद्भिः शत्रुभिः दुःप्रसहम् असह्यमित्यर्थः विशेषेण दृश्यं दर्शनीयं रूपव।
न्तमित्यर्थः पामन्यं नृपम् नवोत्थानं नवोदयं इन्दुमिव इन्दुमत्यै निदर्शयामास ३१ अवन्तीति उदग्रबाहुः दीर्घबाहुः विशालवक्षाः तनुवृत्तमध्यः कृशवर्तुलमध्यो
ऽयंराजा अवन्तिनाथः अवन्तिदेशाधीश्वरः त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा भर्तुस्तेजोवेगमसहमानया दुहित्रा संज्ञादेव्या प्रार्थितेनेति शेषः चक्रभ्रमं चक्राकारं शस्त्रोत्तेजनं
यन्त्रम् भ्रमोम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुण्डाख्ये शिल्पियन्त्रके इति विश्वः आरोप्य यत्नेनोल्लिखितः उष्णतेजाः सूर्य इव विभाति अत्र मार्कण्डेयः विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शा
कद्वीपे विवस्वतो भ्रममारोप्य तत्तेजः शशातनायोपचक्रमइति ३२ अस्येति समग्रशक्तेः शक्तित्रयसम्पन्नस्य अवन्तिनाथस्य प्रयाणेषु जैत्रयात्रासु अग्रेसरैः वाजिभिः अश्वैः

ततः परं दुःप्रसहं द्विषद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ निदर्शयामास विशेषदृश्यमिंदुं नवोत्थानमिवेंदुमत्यै ३१ अवंतिनाथोयमुदग्रबाहु।
र्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ३२ अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वा
जिभिरुत्थितानि कुर्वंति सामंतशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ३३ असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चंद्रमौलेः
तमिस्रपक्षेपि सह प्रियाभिर्ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ३४ अनेन यूना सह पार्थिवेन रंभोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते शिप्रातरंगा
निलकंपितासु विहर्तुमुद्यानपरंपरासु ३५ तस्मिन्नभिद्योतितबंधुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपंके॥ उत्थितानि रजांसि सामन्तानां समन्तोद्भ

वानां राज्ञां ये शिखामणयः चूडामणयः तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोऽङ्कुरनाशं कुर्वन्ति नासीरे रेवास्य शात्रवः पराजीयन्त इति भावः ३३ असाविति असाववं।
न्तिनाथः महाकालं नाम स्थानविशेषः तदेव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलेः ईश्वरस्यादूरे समीपे वसन् अतएव हेतोस्तमिस्रपक्षे कृष्णपक्षेपि प्रियाभिः
सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् रात्रीः निर्विशत्यनुभवति किल नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्येति भावः ३४ अनेनेति रम्भे कदलीस्तम्भाविव ऊरू यस्याः सा र
म्भोरूः तस्याः सम्बोधने हे रम्भोरु ऊरूत्तरपदादौपम्ये इत्यूङ् प्रत्ययः नदीत्वाद्ध्रस्वः यूनाऽनेन पार्थिवेन सह शिप्रा नाम तत्र त्या नदी तस्यास्तरङ्गाणां मरुतानिलेनक।
म्पितासु उद्यानानां परम्परासु पङ्क्तिषु विहर्तुं ते तव मनसो रुचिः कच्चित् स्पृहास्ति किमित्यर्थः अभिषङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियामित्यमरः ३५ [illegible] ति उत्तमसौ

रघु॰ ४८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ति

नि व अभिघातितौ उल्लसितौ बन्धवस्य एव पद्मानि येन तस्मिन् प्रतापेन तेजसा संशोषिताः शात्रवस्य एव पङ्काः कर्दमाः येन तस्मिन्नवन्तिनाथे कुमुद्वती कुमुदनड्वेतसे
भ्योड्मतुप् इति ड्मतुप् प्रत्ययः भानुमति अंशुमतीव भावं चित्तं न बबन्ध न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः बन्धूनां पद्मत्वेन शत्रूणां पङ्कत्वेन च निरूपणाद्राज्ञः सूर्यसा
म्यार्थम् ३६ तामिति सुनन्दा तामरसान्तराभाम् पद्मोदरतुल्यकान्तिं कनकगौरीमित्यर्थः गुणैरन्यूनाम् अधिकामित्यर्थः शोभनाः दन्ताः यस्याः सा सुदती वयसि
दन्तस्य दतृ इति दत्रादेशः उगितश्चेति ङीप् ताम् प्रकृताम् प्रसिद्धाम् वा विधातुर्ललितां सृष्टिम् मधुरनिर्माणां स्त्रियमित्यर्थः अनुगताश्चा प्रायेषु तेऽनूपानाम
देशाः ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे इत्य प्रत्ययः समासान्तः ऊदनोर्देशे इत्यूदादेशः तेषां राज्ञोऽनूपराजस्याग्रे विधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनर्जगाद ३७ सङ्ग्रामेति
सङ्ग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं बाहवो यस्य स तथोक्तः युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः स्थापिताः यूपाः ये

व बंधसा नोत्तमसौकुमार्या कुमुद्वती भानुमतीव भावं ३६ तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनां विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जे
गाद भूयः सुदतीं सुनंदा ३७ संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्त्तवी
र्यः ३८ अकार्यचिंतासमकालमेव प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् अंतः शरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ३९ ज्या
बंधनिस्पंदभुजेन यस्य विनिश्वसद्वक्त्रपरंपरेण कारागृहे निर्जितवासवेन लंकेश्वरेणोषितमाप्रसादात् ४० ॥ ९९ न स तथोक्तः सर्वक्रतुयाजी

सार्वभौमश्चेति भावः जरायुजादिसर्वभूतरञ्जनादनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य स तथोक्तः योगी ब्रह्मविद् विद्वानित्यर्थः स किल भागवतो दत्तात्रेयाल्लब्धयोग इति
प्रसिद्धिः कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान् कार्तवीर्यो नाम राजा बभूव किलेति अयं चास्य महिमा सर्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति महाभारते दृश्यते ३८ अकार्ये
ति विनेता शिक्षकः यः कार्तवीर्यः अकार्यस्य असत्कार्यस्य चिन्तया एवं करिष्यामीति बुद्ध्या समकालमेककालमेव यथा तथा पुरस्तादग्रे चापधरः प्रा
दुर्भवन् प्रजास्तासन्ततौ जनइस्समरः अन्तः शरीरेषु अन्तःकरणेषु शरीरशब्देनेन्द्रियं लक्ष्यते अविनयमपि प्रत्यादिदेश मनसापराधमपि निवारयामास
त्यर्थः अन्येतु वाक्कायापराधमात्रप्रतिहंतार इति भावः ३९ ज्याबन्धेति ज्यया मौर्व्या बन्धेन निस्पन्दानि निश्चेष्टा भुजा यस्य तेन विनिश्वसती ज्याबन्धो परोधात् दीर्घ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ स॰६ ४९

निःश्वसंतीवक्त्रपरम्परादशमुखोयस्यतेन निर्जितवासवेन इन्द्रविजयिना अन्येन्द्रादयोप्यनेनजितप्रायाएवेतिभावः लङ्केश्वरेण दशास्येनकार्तवीर्यस्य कारा

गृहेवन्धनागारेकारास्याद्वन्धनालयेइत्यमरः आप्रसादादनुग्रहपर्यन्तमुषितंस्थितम् नपुंसकेभावेक्तः एतत्प्रसादएव तस्यमोक्षोपायोनतुक्षात्रमितिभावः

४० तस्येति आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीपइतिख्यातइतिशेषः एषभूपतिस्तस्यकार्तवीर्यस्यान्वये वंशे जातः येन प्रतीपेन संश्रयस्याश्रयस्य पुंसः

दोषैर्व्यसनादिभिः रूढम् उत्पन्नं श्रियस्सम्बधिस्वभावलोलाप्रकृतिचञ्चला इत्येवंरूपमयशोदुष्कीर्त्तिः प्रमृष्टंनिरस्तम् दुष्टाश्रयत्यागशीलायाःप्रकृतिचा

पलप्रवादोमूढजनपरिकल्पितइत्यर्थः अयन्तुदोषराहित्यान्नकदाचिदपि श्रियात्यज्यतइतिभावः ४१ आयोधनइति यःप्रतीपः आयोधनेयुद्धेकृष्णगतिं कृ

ष्णवर्त्मानमग्निंसहायमवाप्य क्षत्रियाणांकालरात्रिं संहाररात्रिमित्यर्थः रामपरश्वधस्यजामदग्न्यपरशोः द्वयोःकुठारस्वधितिःपरशुश्चपरश्वधइत्यमरः

तस्यान्वयेभूपतिरेषजातः प्रतीपइत्यागमवृद्धसेवी येनश्रियःसंश्रयदोषरूढंस्वभावलोलेत्ययशःप्रमृष्टं ४१ आयोधनेकृष्णग

तिंसहायमवाप्ययःक्षत्रियकालरात्रिं धारांशितांरामपरश्वधस्यसंभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ४२ अस्याङ्कलक्ष्मीर्भववदीर्घवा

होर्माहिष्मतीवप्रनितंवकाञ्चीम् प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यांरेवांयदिप्रेक्षितुमस्तिकामः ४३ तस्याःप्रकामंप्रियदर्शनोयिनसक्षि

तोशारुचयेवभूव शरत्प्रमृष्टांवुधरोपरोधःशशीवपर्याप्तकलोनलिन्याः ४४ ॥९॥ रः शितांतीक्ष्णांधारांमुखंखड्गादीनांचनिशितमुखेधारा

मकीर्तितेतिविश्वः उत्पलपत्रस्यसारोयस्यास्तांतथाभूतांसंभावयतिमन्यते एतन्नगरजिगीषयागतान्रिपून्स्वयमेवधक्ष्यामीतिभगवतावैश्वानरेणदत्त।

वरोयंराजा॰ दृष्टंतेनयागताःप्रात्रवइतिभारतेकथानुसन्धेया ४२ अस्येति दीर्घवाहोरस्यप्रतीपस्य अङ्केलक्ष्मीर्भवएनंवृणीष्वेत्यर्थः अनेनायंवि।

ष्णुतुल्यइतिध्वन्यते माहिष्मतीनामास्यनगरी तस्याःप्राकारएवनितम्बःतस्यकाञ्चीं रसनाभूतां जलानांवेण्याप्रवाहेणरम्याम् ओघःप्रवाहोवेणीचे।

तिहलायुधः रेवांनर्मदां प्रासादजालैःगवाक्षैःजालंसमूहआनायोगवाक्षक्षारकावपीत्यमरः प्रेक्षितुंकामइच्छाऽस्तियदि४३ तस्याइति प्रकामंप्रियंप्रीतिकरं रम॰

दर्शनीयोपीत्यर्थः सक्षितोशः शरदाप्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः निरस्तमेघावरणः पर्याप्तकलःपूर्णकलःशशीनलिन्याइवतस्याःइन्दुमत्याःरुचयेनवभूव र॰ ४९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सेति लोकांतरे स्वर्गादावपि गीतकीर्त्तिम् आचारेण शुद्धयोरुभयोर्वंशयोर्मातापितृकुलयोः दीपम् प्रकाशकम् उभयवंशेत्यत्रोभयपक्षवन्निर्वाहः शूरसेनानां देशा।
नामधिपतिं सुषेणं नाम नृपतिम् उद्दिश्याभिसन्धाय शुद्धान्तरक्ष्या अन्तःपुरपालिकया कर्मण्यण् टिड्ढाणञिति ङीप् सा कुमारी जगदे ४५ नीपेति यज्वा विधिवदिष्टवा
न् सुयजोर्ङ्वनिप् इति ङ्वनिप्प्रत्ययः एषः पार्थिवो नीपानामन्वयोऽस्येति नीपान्वयः नीपवंशजः यं सुषेणम् आश्रित्य गुणैर्ज्ञानादिभिः शान्तम् प्रसन्नं सि
द्धाश्रमम् ऋष्याश्रममेत्य प्राप्य सत्वैः गजसिंहादिभिः प्राणिभिरिव नैसर्गिकः स्वाभाविकोपि परस्परेण विरोधः उत्ससृजे त्यक्तः ४६ यस्येति हिमांशोः का
न्तिः चन्द्रकिरण इव नयनानाम् अभिरामा यस्य सुषेणस्य कान्तिः शोभा आत्मगेहे स्वभवने सन्निविष्टा संक्रान्ता अविषह्यम् विसोढुमशक्यं तेजः प्रतापस्तु।
हर्म्याग्रेषु संरूढास्तृणाङ्कुरा येषां तेषु शून्येष्वित्यर्थः रिपुमन्दिरेषु नगरेषु मन्दिरं नगरे गृहे इति विश्वः स्वजनाह्लादको द्विषन्तपश्चेति भावः ४७ यस्येति यस्य।

साशूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकांतरगीतकीर्त्तिं आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धांतरक्ष्या जगदे कुमारी ४५ नीपान्वयः पा
र्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण सिद्धाश्रमं शांतमिवेत्य सत्वैर्नैसर्गिकोप्युत्ससृजे विरोधः ४६ यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा
कांतिर्हिमांशोरिव सन्निविष्टा हर्म्याग्रसंरूढतृणांकुरेषु तेजोविसह्यं रिपुमंदिरेषु ४७ यस्यावरोधस्तनचंदनानां प्रक्षालनाद्वारिविहा
रकाले कलिंदकन्या मथुरां गतापि गंगोर्मिसंसक्तजलेव भाति ४८ त्रस्तेन तार्क्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ।। ठ

सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमये अवरोधानाम् अन्तःपुराङ्गनानाम् स्तनेषु चन्दनानाम् मलयजानाम् प्रक्षालनाद्धेतोः कलिन्दो नाम शैलः
तस्य कन्या यमुना। कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसेत्यमरः मथुरायां गङ्गाभावं सूचयत्यपिशब्दः कालिन्दीतीरे मथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुघ्ने
न निर्मास्यत इति वक्ष्यति तत्कथं मधुनाम मथुरासम्भव इति चिन्त्यम् मथुरा मधुरापुरीति शब्दभेदप्रकाशे यद्वा सान्येति मथुरानामास्य राज्ञो नगरीं गतापि ग
ङ्गया विप्रकृष्टापीत्यर्थः गङ्गाया भागीरथ्या ऊर्मिभिः संसक्तजलेव भाति धवलचन्दनसंसर्गात्प्रयागादन्यत्राप्यत्र गङ्गासङ्गतेव भातीत्यर्थः सितासिते हि
गङ्गायमुने इति धरायपथः ४८ त्रस्तेनेति तार्क्ष्याद्गरुडात्त्रस्तेन यमुना ओकः स्थानं यस्य तेन कालियेन नामनागेन विसृष्टं किल ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र· टी· अभय दानविश्रुतत्वेन दत्तं किलेत्यैतिह्ये वक्षस्स्थलव्यापिरुचं मणिं दधानो यः सुषेणः स कौस्तुभं कृष्णं विस्मृ ह्रेपयतीव व्रीडयतीव अर्त्तिह्री त्यादिना पुगागमः कौस्तु
स· ६ भमणेरप्युत्कृष्टोयं मणिरिति भावः ४९ सम्भाव्येति युवानम् अमुं सुषेणम् भर्त्तारं संभाव्य मत्वा पतित्वेनाङ्गीकृत्येत्यर्थः मृदुप्रवालोत्तरा उपरिप्रस्तारित कोमलप
पृ· ल्लवा पुष्पशय्या यस्मिन् तत्तत्चैत्ररथात् कुवेरोद्यानात् अनूने वृन्दावननामके उद्याने हे सुन्दरि यौवनश्रीः फलं निर्विश्यतां भुज्यतां ५० अध्यास्येति किञ्च प्रावृ
षि वर्षासु कान्तासु गोवर्द्धनस्याद्रेः कन्दरासु दरीषु दरी तु कन्दरो वा स्त्रीत्यमरः अम्भसः पृषतैर्विन्दुभिः उक्षितानि सिक्तानि शिलायां भवं शैलेयं शिलाजन्तु शैलेयमि
तियादवः यद्वा शिलापुष्पाख्य ओषधिविशेषः कालानुसार्य्य वृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु शैलेयमित्यमरः शिलायाश्छः ३ इत्यत्र शिलाया इतियोगविभागादिवार्थे
वक्षस्स्थलव्यापिरुचं दधानः स कौस्तुभं ह्रेपयतीव कृष्णम् ४९ संभाव्य भर्त्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ५० अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिलातलानि कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु ५१ नृपं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ५२ अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथं आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं बालामबालेन्दुमुखीं बभाषे ५३ असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ५४ ॥ ९९ छप्रत्ययः तद्गन्धवन्ति शैले
यगन्धीनि शिलातलान्यध्यास्याधिष्ठाय कलापिनाम् वर्हिणां नृत्यं पश्य ५१ नृपमिति स्यादावर्त्तोम्भसां भ्रम इत्यमरः आवर्त्तमनोज्ञा नाभिर्यस्याः सा इदं चन
दीसाम्यार्थमुक्तम् अन्यवधूरन्यपत्नी भवित्री भाविनी सा कुमारी तं नृपं सागरगामिनी सागरं गन्त्री स्रोतोवहा नदी मार्गवशादुपेतम् प्राप्तम् महीधरम् प
र्वतमिव व्यत्यगात् अतीत्य गता ५२ अथेति अथ भुजिष्या किङ्करी सुनन्दा भुजिष्यः किङ्करो मत इति हलायुधः अङ्गदाश्लिष्टभुजं केयूरनद्धबाहुं सादितश
त्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गम् हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथमासेदुषीम् आसन्नाम् अबालेन्दुमुखीम् पूर्णेन्दुमुखीम् बालामिन्दुमतीमबभाषे ५३ अ राम
साविति महेन्द्राद्रेः समानसारः तुल्यस्थेमा असौ हेमाङ्गदः महेन्द्रस्य नामकुलपर्वतस्य महोदधेश्च पतिः स्वामी महेन्द्रमहोदधी एवास्य गिरिजलदुर्गे इति भावः ५०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यस्य यात्रासु हरतां मदस्राविणां सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रो महेन्द्राद्रिः पुरोऽग्रे यातीव अद्रिकल्पा अस्य गजा इत्यर्थः ५४ ज्याघातेति सुभुजश्चापभृताम् पुरोगो
धनुर्धराग्रेसरो यो वन्दीकृतानां प्रगृहीतानाम् प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्यामित्यमरः रिपुश्रियां साञ्जनो वाष्पसेको ययोस्तौ कज्जलमिश्रास्रुसिक्तौ इत्यर्थः पद्धती इव द्वे ज्या
घातानां मौर्वीकिणानां रेखे राजी भुजाभ्यां बिभर्त्ति द्विवचनात्सव्यसाचित्वं गम्यते रिपुश्रियो भुजाभ्यामेवाहरणात् तद्गतरेखयोस्तत्पद्धतित्वेनोत्प्रेक्षा तयोः श्याम
त्वात्साञ्जनास्रुसेकोक्तिः ५५ यमिति आत्मनस्सद्मनि सुप्तं यं हेमाङ्गदं सन्निकृष्टः समीपस्थः अत एव प्रासादवातायनैः दृश्यवीचिः मन्द्रेण गम्भीरेण ध्वनि
नात्याजितो विसर्जितः यामस्य तूर्य्यः प्रहरावसानसूचकं वाद्यं येन स तथोक्तः मन्द्रस्तु गम्भीर इत्यमरः द्वौ यामप्रहरौ समौ इति चामरः अर्णव एव प्रबोधयति
अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात्तदैश्वर्यमित्यर्थः समुद्रस्यापि सेव्यः किमन्येषामिति भावः ५६ अनेनेति अनेन राज्ञा सार्द्धं तालीवनैर्मर्मरेषु मर्मरातध्वनत्सु

ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां बिभर्त्ति यश्चापभृतां पुरोगः रिपुश्रियां सांजनवाष्पसेके वंदीकृतानामिव पद्धती द्वे ५५ यमात्मनः स।
द्मनि सन्निकृष्टो मंद्रध्वनित्याजितयामतूर्यः प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तं ५६ अनेन सार्द्धं विहराम्बुराशे
स्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु द्वीपांतरानीतलवंगपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ५७ प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा
तयैवं तस्मादपावर्त्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ५८ अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य ॥

अथ मर्मरः स्वनितवस्त्रपर्णानामित्यमरवचनाद्गुणपरस्यापि मर्मरशब्दस्य गुणिपरत्वम्प्रयोगादवज्ञेयम् अम्बुराशेस्तीरेषु द्वीपान्तरेभ्य आनीतानि लवङ्ग
पुष्पाणि देवकुसुमानि यैस्तैः लवङ्गं देवकुसुममित्यमरः मरुद्भिर्वातैरपाकृताः प्रशमिताः स्वेदस्य लवाः विन्दवो यस्यास्सा तथाभूता सती विहर क्रीड ५७ प्रलोभितेति
आकृत्या रूपेण लोभनीया आकर्षणीया नतु वर्णनामात्रेणेत्यर्थः विदर्भराजावरजा भोजानुजा इन्दुमती तया सुनन्दया एवं प्रलोभिता प्रचोदितापि नीत्या पुरुषकारेण।
दूरकृष्टा दूरमानीता लक्ष्मीः प्रतिकूलं दैवं यस्य तस्मात्पुंस इव तस्माद्धेमाङ्गदादपावर्त्तत प्रतिनिवृत्ता ५८ अथेति अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा तत्र नियुक्त इति ठ
क्प्रत्ययः द्वारादीनां चेत्यैजागमः आकारेण देवसरूपं देवतुल्यम् उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे कान्यकुब्जतीरवर्त्तिनागपुरनाथमेत्य प्राप्य हे चकोराक्षि।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰
स॰ ६
५९

इतो विलोकयपूर्वानुशिष्टाम्· पूर्वमुक्तां भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्याम्· इन्दुमतीम् कौड्यादिभ्यश्चेत्यत्र भोजात् क्षत्रियादित्युपसङ्ख्यानात् ष्यङ् प्रत्ययः। यङश्चापिति चाप् निजगाद इतो विलोकयेति पूर्वमुक्ता पश्चाद् वक्तव्यं निजगादेत्यर्थः ५९ पाण्ड्य इति अंसयोरर्पिताः लम्बन्त इति लम्बा हारा यस्य सः हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येन —— तैलपर्णी तु गोशीर्षं हरिचंदनमित्यमरः कृताङ्गरागः सिद्धानुलेपनोऽयम् पाण्ड्यानां जनपदानां राजा पाण्ड्यः पाण्ड्यो जनपदशब्दात् क्षत्रियात् ञ्यणिवक्तव्य इति ञ्यण् प्रत्ययः तस्य राजन्यपत्यवदिति वचनात् बालातपेन रक्ताः अरुणाः सानवो यस्य स निर्झरोद्गारः प्रवाहस्यन्दनसहितः प्रवाहो निर्झरो झरः इत्यमरः अद्रिराज इवाभाति ६० विन्ध्यस्येति विन्ध्यस्य नाम्नो महाद्रेः तपनमार्गनिरोधाय वर्द्धमानस्येति शेषः संस्तम्भयिता निवारयिता निःशेषं पीतः उज्झितः पुन

इतश्चकोरा क्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ५९ पांड्योयमंसार्पितलंबहारः कॢप्तांगरागो हरिचंदनेन आभाति बा।
लातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ६० विंध्यस्य संस्तंभयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोज्झितसिंधुराजः प्रीत्याश्वमेधावभृथार्द्र
मूर्तेः सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ६१ अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेंद्रलोकापनयाय दृप्तः पुराजनस्थानविमर्दशंकी संधाय लं
काधिपतिः प्रतस्थे ६२ अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीव गुर्वी रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षि
णस्याः ६३ तांबूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालतालिंगितचंदनासु॥ ९९ स्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रो येन सः अगस्त्यः अश्वमेधस्यावभृथे दीक्षान्ते
कर्मणि दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञ इत्यमरः आर्द्रमूर्तेः स्नातस्येत्यर्थः यस्य पाण्ड्यस्य प्रीत्या स्नेहेन न तु दाक्षिण्येन सुस्नातम् पृच्छतीति सौस्नातिको भवति पृच्छ
तौ सुस्नातादिभ्य इत्युपसङ्ख्यानाट्ठक् ६१ अस्त्रमिति पुरा पूर्वं जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्की दृप्तः उद्धतः लङ्काधिपतिः रावणः दुरापं दुर्लभम् अ
स्त्रम् ब्रह्मशिरोनामकं हरादाप्तवता येन पाण्ड्येन सन्धाय इन्द्रलोकापजयाय इन्द्रलोकं जेतुम् प्रतस्थे इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ६२ अनेनेति।
महाकुलीनेन महाकुले जातेन महाकुलादञ्खञाविति खञ् प्रत्ययः अनेन पाण्ड्येन पाणौ त्वदीये विधिवद्यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी [illegible] वा तो गुणवच
नादिति ङीष् महीव रत्नैरनुविद्धो व्याप्तोऽर्णव एव मेखला यस्यास्तस्या इदं विशेषणम् महीमिन्दुमतीं च योज्यम् दक्षिणस्या दिशः सपत्नी भव अनेन सपत्न्यन्तराभा राम·
५९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परिणद्धाः परिरब्धाः पूगाः क्रमुकाः यासु ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यपीति घोरण्यातु पूगः क्रमुक इति चामरः । एलालताभिरालिङ्गि
ताश्चन्दनामलयजा यासु तासु गन्धसारो मलयजो भद्रः श्रीचन्दनोऽस्त्रियामित्यमरः तमालस्य तापिच्छस्य पत्राण्यास्तरणानि यासु तासु कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापि
च्छोपीत्यमरः मलयस्थलीषु शश्वत् मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीद अनुकूला भव ६४ इन्दीवरेति असौ नृप इन्दीवरश्यामतनुः त्वं रोचना गोरोचनेव गौरी शरीरयष्टिर्यस्याः।
सा अतस्तडित्तोयदयोः विद्युन्मेघयोरिव वां युवयोर्योगः समागमोऽन्योन्यशोभायाः परिवृद्धयेऽस्तु ६५ स्वसुरिति विदर्भाधिपतेः भोजस्य स्वसुरिन्दुमत्याः चेतसि।
तरीयः सुनन्दासम्बन्धि उपदेशो वाक्यं दिवाकरस्यादर्शनेन बद्धकोशे मुकुलितारविन्दे नक्षत्रनाथांशुः चन्द्रकिरण इवान्तरमवकाशं न लेभे ६६ सञ्चारिणीति पति

तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन् मलयस्थलीषु ६४ इंदीवरश्यामतनुर्नृपोसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः अन्योन्यशोभापरिवृद्ध
ये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ६५ स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो लेभेंतरं चेतसि नोपदेशः दिवाकरादर्शनबद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवा
रविंदे ६६ संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा नरेंद्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ६७ तस्यां रघोः सू
नुरुपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबंधोच्छ्वसितैर्नुनोद ६८ तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्त्त
तान्योपगमात्कुमारी नहि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षांतरं कांक्षति षट्पदाली ॥ ६९ ॥०॥
६९ स्वरासा इन्दुमती रात्रौ सञ्चारिणी दीपशिखेव यं यं भू।
पालं व्यतीयाय अतीत्य गता स स भूमिपालः स सर्व इत्यर्थः नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्वचनम् नरेन्द्रमार्गे राजपथे अट्टः क्षौमगृहभेद इव स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्।
मित्यमरः विवर्णभावं विच्छायत्वम् अदृश्यत्वमोद्वत्त्वम् प्रपेदे ६७ तस्यामिति तस्याम् इन्दुमत्याम् उपस्थितायाम् आसन्नायां सत्यां रघोः सुनुरजो मां वृणीत।
न वेति समाकुलः संशयितोऽभूत् अथास्याजस्य वामेतरो दक्षिणो बाहुः केयूरं बध्यतेऽत्रेति केयूरबन्धः अङ्गदस्थानं तस्योच्छ्वसितैः स्फुरणैः संशयं नुनोद ६८ तमिति
कुमारी सर्वैर्घवयवेषु अनवद्यम् अदोषं तम् अजम् प्राप्य अन्योपगमाद्राजान्तरोपगमात् व्यावर्त्तत निवृत्ता तथाहि षट्पदाली भृङ्गावलिः प्रफुल्लनीति प्रफु
ल्लम् विकसितम् पुष्पितमित्यर्थः फुल्लतेस्तु प्रफुल्लमिति पठितव्यम् अनुपसर्गादिति निषेधादित्युभयस्यापि न कदाचि दनुपपत्तिरित्युक्तमस्माकं ॥ ६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सहकारं चूतविशेषमेत्य आम्रश्चूतोरसालोसौ सहकारोऽतिसौरभ इत्यमरः ॥ क्वान्तरं न काङ्क्षति न हि प्रसौत्कृष्टवस्तुलाभेपिवस्त्वन्तरस्याभिलाषस्यादित्यर्थः ६६
तस्मिन्निति तस्मिन्नजे समावेशिता सङ्क्रामिता चित्तवृत्तिर्यस्याः ताम् इन्दोः प्रभेव प्रभायस्यास्ताम् आह्लादकत्वादिन्दुसाम्यात् इन्दुमतीमवेक्ष्य अनुक्रमवाक्यपौर्वा
पर्य्याभिज्ञा सुनन्दा इदम् वक्ष्यमाणं सविस्तरं सप्रपञ्चम् प्रथने वावशब्दे इति घञो निषेधात् ऋदोरप् इत्यप्प्रत्ययः सतु शब्दस्यविस्तरस्त्यमरः वाक्यंवक्तुमुपचक्र
क्रमे ७० इक्ष्वाकुरिति इक्ष्वाकोः मनुपुत्रस्य वंश्यः वंशे भवः नृपाणां ककुदं श्रेष्ठः ककुच्च ककुदं श्रेष्ठे वृषांसे राजलक्ष्मणोतिविश्वः आहितलक्षणः प्रख्यातगुणः गुणैः प्रतीते तु
कृतलक्षणाहितलक्षणावित्यमरः ककुदि वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्थः इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजाऽभूत् यतः ककुत्स्थादारभ्य उन्नतेच्छाः महाशयाः महेच्छस्तु महाशय
इत्यमरः उत्तरकोसलेन्द्राः राजानो दिलीपादयः श्लाघ्यं प्रशस्तं ककुत्स्थस्यापत्यं पुमान् काकुत्स्थ इति शब्दसञ्ज्ञां दधति बिभ्रति तन्नामसंस्पर्शोपि वंशस्य कीर्त्तिकर इ

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिंदुप्रभामिंदुमतीमवेक्ष्य प्रचक्रमेवक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनंदा ६९ इक्ष्वाकुवंश्यः क
कुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोभूत् काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोशलेंद्राः ७० महेंद्रमास्थाय महोक्ष
रूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः चकार बाणैरसुरांगनानां गंडस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ७१ ऐरावतास्फालनविश्लथं यः सं
घट्टयन्नंगदमंगदेन उपेयुषः स्वामपिमूर्त्तिमग्र्यामर्द्धासनं गोत्रभिदोधितष्ठौ ७२ ॥ ७१ तिभावः पुराकिलपुरञ्जयोनामसाक्षाद्भगवतो विष्णोरंशः

अवतीर्णः कश्चिदैक्ष्वाको राजा देवैः सह समयबन्धेन देवासुरयुद्धे महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिलीलया निखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थ
सञ्ज्ञां लेभे इति पौराणिकी कथानुसन्धेया वक्ष्यते चायमेवार्थ उत्तरश्लोके ७१ महेन्द्रमिति यः ककुत्स्थः संयति युद्धे महानुक्षा महोक्षः अचतुरेत्यादिना निपातः तस्य
रूपमिव रूपं यस्य तं महेन्द्रमास्थायारुह्य अत एव प्राप्ता पिनाकिनः ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्तः सन् बाणैः असुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखा निवृत्त
पत्ररचनाश्चकार तद्भर्तॄन् असुरानवधीदित्यर्थः नहि विधवाः प्रसाध्यन्त इति ७२ ऐरावतेति यः ककुत्स्थ ऐरावतस्य स्वगजस्यास्फालनेन ताडनेन विश्लथं शि
थिलम् अङ्गदम् ऐन्द्रम् अङ्गदेन स्वकीयेन सङ्घट्टयन् सङ्घर्षन् स्वामग्र्यां श्रेष्ठां मूर्त्तिमुपेयुषोपि प्राप्तस्यापि गोत्रभिदः इन्द्रस्य आसनस्यार्धमर्धासनम् अर्द्धन्ने

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुसलमितिसमासः अचितष्ठो अधिष्ठितवान् स्यादिष्वभ्यासेनचाभ्यासस्येतिव्यवायेपिषत्वम् नकेवलंमहोक्षरूपधारिणएवेन्द्रस्यककुदमारुरुक्षन् किन्तुनि।
जरूपधारिणोपिइन्द्रस्यार्द्धासनमित्यपिशब्दार्थः अथवार्द्धासनमपीत्यपेरन्वयः ७३ जातइति उरुकीर्तिः महायशाः कुलप्रदीपो दिलीपइतिनृपतिस्तस्य
कुलेजातः किल योदिलीपः शक्राभ्यसूयायानिवृत्तयेनत्वशक्त्येतिभावः एकेनोनाः शतंक्रतवोयस्यसएकोनशतक्रतुस्तस्यभावेतत्त्वे अतिष्ठत् इन्द्रप्रीतये।
शततमं क्रतुमवशेषितवानित्यर्थः ७४ यस्मिन्निति यस्मिन् दिलीपे महींशासतिसति विहरन्त्यत्रेतिविहारः क्रीडास्थानं तस्यार्द्धपथे अर्द्धांगतानां वाणि
नीनां स्त्रीणांनाम् वाणिनीनर्तकीमत्ताविदग्धवनितासुचेतिविश्वः वाणिन्योनर्त्तकीमत्तेत्यमरश्च अंशुकानिवस्त्राणि वातोपि नास्रंसयत् कः पय।
हरणाय आहर्तुं कोहस्तंलम्बयेत् तस्याज्ञासिद्धत्वादकुतोभयसञ्चाराःप्रजाइत्यर्थः अर्द्धश्चासौपन्थाश्चेतिविग्रहः समप्रविभागेप्रमाणाभावान्नैकदेशि

जातः कुलेतस्यकिलोरुकीर्त्तिः कुलप्रदीपोनृपतिर्दिलीपः अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वेशक्राभ्यसूयाविनिवृत्तयेयः ७४ यस्मिन्महीं
शासतिवाणिनीनांनिद्रांविहारार्द्धपथेगतानांवातोपिनास्रंसयदंशुकानिकोलंबयेदाहरणायहस्तं ७५ पुत्रोरघुस्तस्यपदंप्रशास्ति
महाक्रतोर्विश्वजितःप्रयोक्ताचतुर्दिगावर्जितसंभृतांयोमृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिं ७६ आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णंभुजंगमानां
वसतिंप्रविष्टंऊर्द्ध्वंगतंयस्यनचानुबंधियशःपरिच्छेत्तुमियत्तयालं ७७ असौकुमारस्तमजोनुजातःत्रिविष्टपस्येवपतिंजयंतः ॥६

समासः ७५ पुत्रेति विश्वजितोनाममहाक्रतोःप्रयोक्ता अनुष्ठातातस्यदिलीपस्यपुत्रोरघुःपदंपैत्र्यमेवप्रशास्ति पालयति योरघुश्चतस्भ्योदिग्भ्यआवर्जिता।
हृतासम्भृतासम्यग्वर्द्धिताचयातां चतुर्दिगावर्जितसम्भृतांविभूतिंसम्पदं मृत्पात्रमेवशेषोयस्यास्तामकरोत् विश्वजिद्यागस्यसर्वस्वदक्षिणकत्वादित्यर्थः ७६
आरूढमितिकिञ्च अद्रीनारूढम् उदधीन्वितीर्णम् अवगाढं सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः भुजङ्गमानांवसतिम् पातालम्प्रविष्टम् ऊर्ध्वंस्वर्गादिकंगतंव्या
प्तम् इत्थंसर्वदिग्व्यापीत्यर्थः अनुबध्नातीत्यनुबन्धिच अविच्छेदकालत्रयव्यापकंचेत्यर्थः अतएवैवम्भूतंयस्ययशइयत्तयादेशतःकालतोवाकेनचित्मानेन।
परिच्छेत्तुम् परिमातुं नालं नशक्यम् ७७ असाविति असावजाख्यः कुमारः त्रिविष्टपस्यस्वर्गस्यपतिम् इन्द्रंजयन्तइव जयन्तःपाकशासनिरित्यमरः तं रघुम्

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ अनुजातः तस्मात् ज्ञान इत्यर्थः तं ज्ञाने पितदनुजातो भवति अन्यजनकयोरानन्तर्यात् गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेति क्तः सोपसर्ग

स॰६ त्वात्सकर्मकत्वम् आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः श्लिषादयः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति दम्यः शिक्षणीयावस्थो योऽजः गुर्वीमित्यादि भुवनस्य धुरं धुर्येण धुरंधरेण चि

५३ रनिरूढेन पित्रा सदृशीं तुल्यां यथा तथा बिभर्ति यथा कश्चिद्दम्यस्तरोऽपि धुर्येण महोक्षेण समं वहतीत्युपमालङ्कारो ध्वन्यते दम्यवत्सतरौ समावित्यमरः ७८ कुलेनेति

कुलेन कान्त्या लावण्येन नवेन वयसा यौवनेन विनयः प्रधानं येषां तैस्तैर्गुणैः श्रुतशीलादिभिश्च आत्मनस्तुल्यम् स्वानुरूपममुमजं त्वं वृणीष्व किं बहुना रत्नकाञ्च

नेन समागच्छतु सङ्गच्छताम् प्रार्थनायां लोट् रत्नकाञ्चनयोरिवात्यन्तमनुरूपत्वाद्युवयोः समागमः प्रार्थ्यत इत्यर्थः ७९ तत इति ततः सुनन्दावचनस्यावसाने

अनेन नरेन्द्रकन्या इन्दुमती लज्जां तनूकृत्य सङ्कोच्य प्रसादेन मनःप्रसादेनामलया प्रसन्नया दृष्ट्या सम्वरणस्य स्रजा स्वयम्वरणार्थस्रजेव कुमारम् अजं प्रत्य

गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशीं बिभर्ति ७८ कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः त्वमात्मनस्तुल्यम

मुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ७९ ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्र-

हीत्सम्वरणस्रजेव ८० सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ८१ तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रधरा बभाषे आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ८२ ॥६

ग्रहीत् सम्यक्कृतानुरागमपश्यदित्यर्थः ८० सेति सा कुमारी यूनि तस्मिन्नजेऽभिलाषबन्धं अनुरागग्रन्थिं शालीनतयाऽधृष्टतया स्यादधृष्टस्तु शालीन इत्य

मरः शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोरिति निपातः वक्तुं न शशाक तथापि अरालकेश्याः सोऽभिलाषबन्धो रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन व्याजोऽपदेशो

लक्ष्यं चेत्यमरः गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् सात्त्विकाविर्भावलिङ्गेन प्रकाशित इत्यर्थः ८१ तथेति सख्यामिन्दुमत्यां तथागतायां तथाभूतायां दृ

ष्टानुरागायां सत्यामित्यर्थः सखी सहचरी सखी शिवीति भाषायामिति निपातनान्ङीष् वेत्रधरा सुनन्दा हे आर्ये पूज्ये अन्यतोऽन्यमप्रति व्रजाम इति परिहासम् राम॰

पूर्वं यथा भवति तथा बभाषे अथ वधूरिन्दुमती एनां सुनन्दाम् असूयया रोषेण कुटिलं ददर्श अन्यगमनस्याऽसह्यत्वादिति भावः ॥ ८२ ॥ ६ ॥ ४४ ॥ ५३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सेति करभः करप्रदेशविशेषः मणिवन्धादाकनिष्ठात्करस्य करभो वहिरित्यमरः करभ उपमा ययोस्तावूरू यस्याः सा करभोरूः ऊरूत्तरपदादौपम्ये इत्यूङ् प्रत्ययः सा कुमा-
री चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं गुणं स्रजं मूर्तम् मूर्तिमन्तमनुरागमिव धात्र्या उपमातुः सुनन्दायाः कराभ्यां रघुनन्दनस्याजस्य कण्ठ यथाप्रदेशं यथास्थानम् आ-
संजयामास आसक्तं कारयामास न तु स्वयमाससञ्ज अनौचित्यात् ८३ तयेति वरेण्यः वरणीय उत्कृष्टः वृञ एण्यः सोऽजः मङ्गलपुष्पमय्या मधूकादिकुसुमप्रकृतया
विशालवक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया स्रजा विदर्भराजावरजामिन्दुमतीं कण्ठार्पितौ वाहू एव पाशौ यया तामममंस्त मन्यते लुङ् वाहुपाश स्पर्शसुखमन्वभू-
दित्यर्थः ८४ शशिनमिति तत्र स्वयंवरे समगुणयोः तुल्यगुणयोः इन्दुमतीरघुनन्दनयोः योगेन प्रीतिर्येषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवाः इयमजस
सा चूर्णगौरं रघुनंदनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूः आसंजयामास यथाप्रदेशं कंठे गुणं मूर्त्तमिवानुरागं ८३ तया स्रजा मंगलपुष्प-
मय्या विशालवक्षस्थललंबया सः अमंस्त कंठार्पितवाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ८४ शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमु-
क्तं जलनिधिमनुरूपं जन्हुकन्यावतीर्णा इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ८५ प्रमुदित-
वरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमंडलमन्यतो वितानं उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ८६ इति श्रीरघुवं-
शे महाकाव्ये कालिदासकृतौ स्वयंवरवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ६ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कंदेन साक्षादि-
व ... इन्दुमती मेघैर्मुक्तं शशिनं शरच्चन्द्रमुपगता कौमुदी अनुरूपं सदृशं जलनिधिमवतीर्णा प्रविष्टा जन्हुकन्या भागीरथी ११ वैदर्भसेनां
तत्सदृशीत्यर्थः इत्येवं नृपाणां श्रवणयोः कटु परुषमेकमविसंवादि वाक्यम् एकवाक्यं विवव्रुः मालिनी छन्दः ८५ प्रमुदितेति एकत एकत्र प्रमुदितो हृष्टो वर-
पक्षो जामातुः पक्षो वर्गो यस्य तत्तथोक्तम् अन्यतोऽन्यत्र वितानं शून्यम् भग्नाशयत्वादप्रहृष्टमित्यर्थः तत् क्षितिपतिमण्डलम् उषसि प्रभाते प्रफुल्लपद्मं कु-
मुदवने प्रतिपन्ना निद्रा निमीलनं सर इव सरस्तुल्यमासीत् पुष्पिताग्रा छन्दः ८६ इति श्री पदवाक्यप्रमाणपारावारीण श्रीमहोपाध्याय कोलाचल मल्लि-
नाथसूरिविरचितायां सञ्जीविनीसमाख्यायां रघुवंशटीकायां षष्ठस्सर्गः ६ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः भजे महिनियोगैकं मुहुरन्यं पयोधरम् मार्गनं वालमा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. लौकिक्याश्चाप्यपत्नौ हि दम्पती १ अथेति अथविदर्भनाथो भोजः सदृशेनोपयन्त्रा वरेण युक्तां नाम् आत्मसदृशात्तत्सयक्ष साक्षात्तत्सदृशतुल्ययोरित्यमरः स्कन्देन युक्तां दे
स. ७ वसेनामिव देवसेनानामदेवपुत्री स्कन्दपत्नी तामिव स्थिता स्वसारं भगिनीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव उपजातिश्छन्दः सर्गेऽस्मिन् १ सेनेति भोजस्य
५४ राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या तां इन्दुमतीम् प्रतिव्यर्थमनोरथत्वाद्रूपेषु आकृतिषु वेषेषु च नेपथ्येषु साम्यसूयाद्वेषेति निन्दन्तः किंच विभाते प्रातः येग्रहाः
चन्द्रादयस्तद्वन्मन्दभासः क्षीणकान्तयः पृथिवीक्षितो नृपा अपि सेनानिवेशान् शिबिराणि जग्मुः २ ननु क्रुद्धाश्चेद्युध्यन्तां तत्राह सान्निध्येति तत्र स्वयंवरमा
त्रे शच्या इन्द्राण्याः सन्निधिरेव सान्निध्यं तस्य योगात्सद्भावाद्धेतोः स्वयम्वरस्य क्षोभकर्तां विघ्नकारिणाम् अभावः किल क्षितिस्वयम्वरविघातकाः शच्यादिनाश्य

स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव १ सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमंदभासः भोज्यां प्रति व्यर्थम
नोरथत्वाद्रूपेषु वेशेषु च साभ्यसूयाः २ सान्निध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि
शशाम तेन क्षितिपाललोकः ३ तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारमिन्द्रायुधद्योतिततोरणांकं वरः स वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छाय
निवारितोष्णम् ४ ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु बभूवुरित्थं पुरसुंदरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ५
आलोकमार्गं सहसा व्रजंत्या कयाचिदुद्वेष्टनवांतमाल्यः बद्धुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि हि केशपाशः ६ ॥

न्नस्याग्रस्य सूचनार्थः तेन हेतुना काकुत्स्थम् अजमुद्दिश्य समत्सरोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम नाक्षुभ्यत् ३ तावदिति यावत्तावच्च साकल्य इत्यमरः तावत्प्रकी
र्णाः साकल्येन प्रसारिताः अभिनवाः उपचाराः पुष्पप्रकारादयो यस्य तं तथोक्तम् इन्द्रायुधानीव द्योतितानि प्रकाशितानि तोरणान्यङ्कश्चिन्हानि यस्य तं
ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम् छाया बाहुल्ये इति नपुंसकत्वम् तेन निवारितमुष्णम् आतपो यस्य तं राजमार्गं स वरो वोढा वध्वा सह प्राप विवेश ४ ततइति ततः चामी
करजालवत्सु सौवर्णगवाक्षयुक्तेषु सौधेषु तस्य अजस्य आलोकने तत्पराणाम् आसक्तानाम् पुरसुन्दरीणामित्थं वक्ष्यमाणप्रकाराणि त्यक्तान्यकार्याणि केश राम
बंधनादीनि येषु तानि विचेष्टितानि व्यापारा बभूवुः ५ तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः आलोकेति सहसा आलोकमार्गं गवाक्षपथं व्रजन्त्या कया चित् कामिन्या उद्वे ५४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एनवान्तमाल्यः उद्वेष्टनेन द्रुतगतिविशेषादुन्मुक्तबन्धविश्लेषेणोज्जीर्णमाल्य बन्धनः अतएव वान्तमाल्यः करेण रुद्धोपि गृहीतोपि च केशपाशः केशकलापः पाशः पक्ष
श्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे इत्यमरः तावदालोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं बद्धुं बन्धनार्थं न सम्भावितो न चिन्तितः ६ प्रसाधिकेति काचित् कयाचित्प्रसाधिकयालंकर्त्र्यालं
म्बितस्त्रञ्जनार्थः धृतं द्रवरागमेव आर्द्रालक्तकमेव अग्रं चासौ पादश्चेत्यग्रपाद इति समानाधिकरणकर्मधारयसमासः हस्ताग्रे हस्ताग्र योर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदाविति
वामनः तमाक्षिप्याकृष्य उत्सृष्टलीलागतिः त्यक्तमन्दगमना सती आगवाक्षाद्गवाक्षपर्यन्तं पदवीमलक्तकांकां लाक्षारागचिह्नां ततान चकार ७ विलोचनमिति अप
रास्त्री विलोचनं दक्षिणं वामेतरमञ्जनेन सम्भाव्यालंकृत्य सम्भ्रमादिति भावः तद्वञ्चितं तेनाञ्जनेन वर्जितं वामनेत्रं यस्याः सा तथैव शलाकामञ्जनकालिकां वहन्ती
ती वातायनसंनिकर्षं गवाक्षसमीपं ययौ दक्षिणग्रहणं सम्भ्रमात् व्युत्क्रमद्योतनार्थं सव्यमक्षिपूर्वमनूष्या अञ्जत इति श्रुतेः ८ जालेति अन्यास्त्रीजालान्तरे प्रेषि

प्रसाधिकालंबितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्द्रवरागमेव। उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकांकां पदवीं ततान ॥७॥ विलोचनं दक्षिणमं
जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा। तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥८॥ जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न ब
बंध नीवीं। नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥९॥ अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती। कस्याश्चि
दासीद्रशना तदानीमंगुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥१०॥ तासां मुखैरासवगंधगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानां। विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः।
सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥११॥

तद्दृष्टिः स्त्री प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां त्रुटितां नीवीं वसनग्रन्थिं नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि इति विश्वः नव
बन्धकिनी नाभिप्रविष्टान्याभरणानां कङ्कणादीनां प्रभा यस्य तेन प्रभैव नाभेराभरणमभूदिति भावः हस्तेन वासोऽवलम्ब्य गृहीत्वा तस्थौ ९ अर्धेति सत्वरं शी
घ्रमुत्थितायाः कस्याश्चिदर्धाचिता मणिभिरर्धगुम्फितापि दुर्निमिते सम्भ्रमादुत्क्षिप्ते डुमिञ् प्रक्षेपणे इति धातोः कर्मणि क्तः पदे पदे प्रतिपदं वीप्सायां द्वि
र्भावः गलन्ती गलद्रत्ना रशना मेखला तदानीम् अङ्गुष्ठमूलेऽर्पितं गर्भितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सा तथासीत् १० तासामिति तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणां मा
[illegible] पानैः विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषां तैर्मुखैर्व्याप्तान्तराः व्याप्तावकाशाः गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् कमलालङ्कृता इव स्थिता इत्यर्थः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र. टी.
स.
५५

तद्इति... रघोः ... राघवम् ... तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः दृष्टिभिरपि ... योगतितृष्णयान्यस्य विषयान्तराणि कार्य्यान्तराणि ततोन्यविषयान्न जग्मुर्न विवि
दुरित्यर्थः तथाहि ... शेषेन्द्रियवृत्तिः श्रोत्रादीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूपकात्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टेव श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येणाग्रहणाशक्तेः त्र
चक्षुरित्रप्र... कौतुकात्स्वस्य ... नम् उपलभ्यन्ते किन्तु अन्यथा स्वविषयाभिगमः किन्न स्यादिति भावः १२ शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमार इति वक्ष्यति ताः कथयति
ति स्थानइत्यादि मिरि... श्लोकैः भोज्या इन्दुमती परोक्षे रङ्गेष्टैः भूपतिभिर्वृतामनैवेयमिति प्रार्थितापि स्वयम्वरमेवसाधु हितममंस्त मेने ननु पाल... मेव कि
न्वित ... स्थाने युक्तमेतत् युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः कुतः अन्यथा स्वयम्वराभावे साविन्दुमती पद्मम स्यासीति ... लक्ष्मी ... आदि ... इत्य स
यः नारायणमिवात्मतुल्यं ... अनुरूपं कान्तं पतिं कथं लभेत न लभेतैव सदसद्विवेकाभावादिति भावः १३ परस्परेणेति स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्य सौन्दर्य्यमिदं द्वन्द्वं मिथु

तां राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा १२ स्थाने वृता भूपतिभिः प
रोक्षैः स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यं १३ परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयो
जयिष्यत् अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथो भविष्यत् १४ रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथाहि बाला गते
यमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञं १५ इत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ॥ १९ नेन्दुद्वयमिति ... स्यादि

निपातः परस्परेणेनायोजयिष्यच्चेत् नयोजयेद्यदि प्रजानां पत्युर्विधातुः अस्मिन्द्वये द्वन्द्वे योरूपविधानयत्नः सौन्दर्य्यनिर्माणप्रयासो वितथो भविष्यत् एतदनुरू
पस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ विलिलङ् १४ रतीति रतिस्मरौ यौ नित्यसहचरौ वित्यभिप्रायः नूनं तावेव द्वयं चायं वर्त्तिष्यतो एतद्रूपेणा
भूतामुत्पन्नौ कुतः तथाहि प्रसिद्धमेवैतत् यदियं बाला राज्ञां सहस्रेषु मध्ये सत्स्वपि अन्यत्वासकारणे इति भावः आत्मप्रतिरूपं स्वतुल्यमेव तुल्यसंकाशनीकाश प्रतीका
श प्रतिरूपका इत्यादिरमरः गता प्राप्तेति तदपि कथं जातमत आह मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञमिति प्रत्यभिज्ञानवासनावशादनुभूतार्थेषु मनः प्रवृत्तिरस्तीत्युक्तम् ज | रघु.
न्मान्तरसाहचर्यमेवात्र नियामकमित्यर्थः १५ इतीति इति स्थाने वृतेत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूमुखेभ्यः उद्गताः उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखाः मधुराः सुखशब्दे विशेष्य | ५५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नित्रश्च अथत्रिषुद्रव्येपापंपुण्यंसुखानिचेत्यमरः कथागिरः अपवनकुमारोऽजोमङ्गलसंविधाभिः मङ्गलरचनाभिः उद्भासितंसम्बन्धिनः कन्यादायिनः सद्मसमाससाद
प्राप १६ ततइति ततोऽनन्तरंकरेणुकायाः हस्तिन्याः सकाशात् आशु शीघ्रम् अवतीर्य कामरूपेश्वरदत्तोहस्तोयेनसोऽजः अनन्तरंवैदर्भनिर्दिष्टं प्रदर्शितमन्त
नश्चतुष्कं चत्वरं नारीणांमनांसीवविवेशप्राविशत् १७ महार्हेति महार्हेसिंहासनेसंस्थितोऽसौ अजः भोजेनउपनीतंरत्नैः सहितंसरत्नंमधुना पृच्यतेइति म
धुपर्कः तेनमिश्रम् अर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुकूलयोः क्षौमयोः युग्मंचवनिताकटाक्षैः अन्यस्त्रीणामपाङ्गदर्शनैः सार्द्धंजग्राह गृहीतवान् मूल्येपूजाविधावर्घइ
त्यमरः अर्घो यत्पूजाविधये इदमर्घ्यं पादार्घाभ्यांचेतियत्प्रत्ययः १८ दुकूलेति दुकूलं क्षौमम्वासः आच्छादनंयस्यसोऽजः विनीतैः नम्रैः अवरोधरक्षैः अन्तःपुर

उद्भासितंमंगलसंविधाभिः संबंधिनः सद्मसमाससाद १६ ततोऽवतीर्याशुकरेणुकायाः सकामरूपेश्वरदत्तहस्तः वैदर्भनिर्दिष्टमसौकुमारः चतुष्कमंतः
विवेशनारीमनांसीवचतुष्कमंतः १७ महार्हसिंहासनसंस्थितोसौसरत्नमर्घ्यंमधुपर्कमिश्रं भोजोपनीतंचदुकूलयुग्मंजग्राहसार्द्धं
वनिताकटाक्षैः १८ दुकूलवासाःसवधूसमीपंनिन्येविनीतैरवरोधरक्षैः वेलासकाशंस्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिवचंद्रपादैः १९
तत्रार्चितोभोजपतेःपुरोधाहुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः तमेवचाधायविवाहसाक्ष्येवधूवरौसंगमयांचकार २० हस्तेनहस्तंपरिगृ
ह्यवध्वाः सराजसूनुःसुतरांवभासे अनंतराशोकलताप्रवालंप्राप्येवचूतःप्रतिपल्लवेन २१ आसीद्वरःकंटकितप्रकोष्ठःस्विन्नांगुलिःसं
धिकैतैः ... समीपंनिन्ये नीतः तत्रदृष्टान्तःस्फुटफेनराजिः फेनपङ्क्तिर्यस्यसस्फुटफेनराजिः॥ उदन्वान्समुद्रः नवैर्नूतनैश्चन्द्रपादैश्च १९ वत्तेतकुमारी ॥
न्द्रकिरणैः वेलासकाशंसमीपंसिवपूर्णदृष्टान्तोपमम् १९ तत्रेति तत्रसद्मनि अर्चितः पूजितः अग्निकल्पोभोजपतेःपुरोधाः पुरोहितः पुरोधास्तुपुरोहितइत्यमरः
भोजदेशाधीश्वरस्यपुरोहितः आज्यादिभिर्द्रव्यैरग्निंहुत्वा तमेवाग्निंविवाहसाक्ष्ये चाधाय साक्षिणंकृत्वेत्यर्थः वधूवरौसङ्गमयाञ्चकार योजयामास २० हस्ते
नेति सराजसूनुः अजः हस्तेन ... इन्दुमत्याः हस्तंपरिगृह्य अनन्तरायाः सन्निहितायाः अशोकलतायाः प्रवालं पल्लवम् प्रतिगतेन पल्लवेनस्वकीयेन प्राप्य
तम्प्राप्येव सुतरांवभासे २१ आसीदिति वरः कंटकिताः पुलकितःप्रकोष्ठोयस्यसआसीत् सव्यग्रेक्षुद्रशत्रौचरोमहर्षेचकण्टकइत्यमरः कुमारी ॥ ६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कु·टी कुकुमा...स्यासीत्प्रथम इतीडी पू खिन्नाः स्वेदांचिताः अङ्गुलयो यस्याः सा खिन्नाङ्गुलिः समवृत्तेव अभवत् अत्रोत्प्रेक्ष्यते अस्मिन् द्वये अजेन्दुमतीरूपे मिथुने तत्क्षणमात्म

स·७ वृत्तिः सात्त्विकोदयः अतिस्तन्नामवेन कामेन समं विभक्तेव वृत्तिः पृथक्कृतेव अपराद्धस्य पाठान्तरेण व्याख्यानं मिथःसमागमेन पाण्योः संस्पर्शेन तयोर्वधूवरयोर्मनोभवसवृ

५६ त्तिरवस्थितिः सममविभक्तेव समानेवेत्यर्थः प्राक्सिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य समप्रतिततत्कार्यदर्शनात्स्पर्शेण स्पर्शं कृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते अत्र वात्स्यायनः रोमाञ्चितः पुरुषः

कन्या खिन्नाङ्गुलिर्भवेदिति अत्र स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्त्विकोक्तिमात्रोपलक्षणं न तु प्रतिनियमो विवक्षितः एभिरितिवहुवचनसामर्थ्यादेवं सतिकु

मारसमवेरोमाञ्च... ...दुरभूदुमायाः खिन्नाङ्गुलिः पुंगवकेतुरासीदिति व्युत्क्रमवचनं न दोषायेति २२ तयोरिति अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि क्रि

ययोर्निरीक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छ . सङ्गत्या निवर्तितानि व्याकृष्टानि अन्योन्यस्मिन् लोलानि सतृष्णानि लोलश्चलसतृष्णयोरित्यमरः तयोर्दम्पत्योः

तस्मिन् द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः सममविभक्तेव मनोभवेन २२ तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ह्रीयन्त्रणामानशि

रे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि २३ प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्यो

न्यसंसक्तमहस्त्रियामं २४ नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ

२५ हविः शमीपल्लवलाजगंधी पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥ ३

विलोचनानि दृष्टयः मनोज्ञां रम्यां ह्रिया निमीलितेन यन्त्रणां सङ्कोचमानशिरे प्रापुः २३ प्रदक्षिणेति तन्मिथुनम् उदर्चिषः उन्नतज्वालस्य कृशा

नोरग्नेः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात् चकाशे किमिव मेरोः कनकाचलस्य उपान्तेषु समीपेषु परिसरभूमिषु वर्त्तमानं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः अन्योन्यसंसक्तं स

ङ्गतं मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामम् रात्रिंदिवमिव समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः चकाशे दिदीपे २४ नितम्बेति नितम्बेन गुर्वी अल

घ्वी दुर्वहा लघुनोर्गुर्वीति यादवः विधातृप्रतिमेन ब्रह्मतुल्येन तेन गुरुणा याजकेन प्रयुक्ता जुहुधीति प्रेरिता मत्तचकोरस्येव नेत्रे यस्याः सा लज्जावती सा वधूः अग्नौ राम·

लाजविसर्गं चकार २५ हविरिति हविर्होतव्यसर्पिषोः हविषः आज्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धोऽस्यास्तीति हविःशमीपल्लवलाजगन्धी शमीपलाशमिश्रान् ५६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लाजानञ्जलिना वपतीति कात्यायनः पुरस्यो धूमः कृशानोरुदियाय उद्भूतः कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला शिखा यस्य सतथोक्तः सधूमस्तस्याः वध्वा मुहूर्तं कर्णो
त्पलतां प्रपेदे २६ तदिति तद्वधूमुखम् आचारेण प्राप्तात् धूमग्रहणात् अञ्जनस्य क्लेदः अञ्जनमिश्रबाष्पोदकमित्यर्थः तेन समाकुले अक्षिणी यस्य तत् समाकुला
क्षम् प्रम्लानो वीजाङ्कुरो यव्राङ्कुररूप कर्णपूरो वतंसो यस्य तत्तत् पाटलगण्डलेखमरुणगण्डस्थलं च बभूव २७ ताविति कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैर्गृ
हस्थविशेषैः स्नातकं स्त्वाप्लुतौ व्रती समरः बन्धुमता बन्धुपुरःसरेणेत्यर्थः राज्ञा च पुरन्ध्रिभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकादीनां पूर्वपूर्व वै
शिष्ट्यात्क्रमेणाक्रान्तमार्द्राक्षतानामारोपणम् अन्वभूताम् अनुभूतवन्तौ त्रिविधा हि स्नातका विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्चेति तथा च याज्ञ
वल्क्यः गुरवे तु वरं दत्वा स्नायीत तदनुज्ञया वेदव्रतानि वा पारं नीत्वैव ह्युभयमेव चेति २८ इतीति अधिश्रीः अधिकसम्पन्नो भोजकुलप्रदीपः स राजा इति स्वसुरिन्दुम

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानवीजाङ्कुरकर्णपूरं वधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्बभूव २७ तौ स्नातकैर्बन्धुमता च
राज्ञा पुरन्ध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं कन्याकुमारौ कनकासनस्थावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूतां २८ इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः संपाद्य
पाणिग्रहणं स राजा महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीः २९ लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते ह्रदाः प्रसन्ना इव
गूढनक्राः वैदर्भमामन्त्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन ३० स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समये नलभ्यं ॥ ६ ॥

स्याः पाणिग्रहणं विवाहं सम्पाद्य कारयित्वा महीपतीनाम् स्वयंवरगतानां राज्ञां पृथगेकैकशः अर्हणार्थं पूजार्थं अधिकृतान् अधिकारिणः समादिदेश आज्ञा
पयामास २९ लिङ्गैरिति मुदः सन्तोषस्य लिङ्गैः चिह्नैः कपटहासादिभिः संवृतविक्रियाः निगूढमत्सराः अत एव प्रसन्नाः बहिर्निर्मलाः गूढनक्राः अन्तर्लीन
ग्राहाः ह्रदा इव स्थिताः ते नृपाः वैदर्भम् भोजम् आमन्त्र्य तदीयां पूजाम् उपदाच्छलेनोपायनव्याजेन प्रत्यर्प्य ययुः गतवन्तः ३० स इति आरम्भसिद्धौ कार्यसि
द्धौ विषये पूर्वं कृता पूर्वकृता संवित्सङ्केतो येन सतथोक्तः कृतपूर्वसंविदिति सङ्केतो मार्गावरोधरूपो उपायो येन सतथोक्तः संवित्प्रतिज्ञायां सङ्केते ताम्बारित्यमरः स्विति
कोशः स राजलोकः समयोपलभ्यं प्रस्थानकाले लभ्यं तद्राजस्य कात्वा सर्वेषामप्येकसम्भवात्साध्यमित्यर्थः समयोपलभ्यमिति पाठे युद्धसाध्यमित्यर्थः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघो स ५७

नतस्मदे [illegible] भोग्यवस्तु आ [illegible] त्रिर्येमांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तु नीति यादवः आदास्यमानः ग्रहीष्यमाणस्सन् अजस्य पन्थाः मार्गम् आवृत्य अवरुध्य तस्थौ स्थितवान्।
न ३१ भर्तेति क्रथकैशिकानां [illegible] नेन निर्जोया विवाहो येन स तथोक्तः क्रथकैशिकानां देशानाम्भर्ता स्वामी भोजोऽपि तावत् तदा सत्त्वानुरूपम् उत्साहानुरूपम् यथा तथा आस
मन्तादित्यनेन अनियतवस्तुदानमित्यर्थः हरणीकृता श्रीः येन स तथोक्तस्सन् हरणं कन्यादेयं धनम् यौतकादि तु यद्देयं सदायो हरणं च तदित्यमरः ह्रियत इति हरणम् कु
मणिस्तु [illegible] यादानकाले वृत्तं [illegible] दीयमानं द्रव्यं हरणमिति पदवाच्यम् तदुक्तम् हरणं यौतकादीनां द्रव्ये द्रुतेहृतावपीति राघवम् अजम्मास्थापयत् प्रस्थापितवा
न स्वयमपि [illegible] अनुजगाम ३३ निस्त इति कुण्डिनं विदर्भनगरं तस्येशो भोजः त्रिषु लोकेषु प्रथितेनाजेन सार्द्धं मार्गे पथि तिस्रो वसतीः त्रिरात्रीरुषित्वा स्थित्वा वस

आदास्यमानः प्रमदामिषं तदावृत्य पंथानमजस्य तस्थौ ३१ भर्त्तापि तावत्क्रथकैशिकानामनुष्ठितानंतरजाविवाहः सत्त्वानुरूपं हरणी
कृतश्रीः प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ३२ तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन सार्द्धमजेन मार्गे वसतीरुषित्वा तस्मादपावर्त्तत कुंडिनेशः पर्वात्यये सो
म इवोष्णरश्मेः ३३ प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेंद्रे प्रत्येकमात्तस्वतया वभूवुः अतो नृपाश्चक्षमिरे समेताः स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ३४
तमुद्वहंतं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दृप्तः वलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेंद्रशत्रुः ३५ तस्याः स रक्षार्थमनल्प
योधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरंगः ३६ ॥ १९ तौ रात्रिवेश्मनोरित्यमरः कालाध्वनोरत्यन्त।
संयोग इति द्वितीया पर्वात्यये दर्शान्ते उष्णरश्मेः सूर्यात्सकाशात्सोमश्चन्द्रमा इव तस्मादजात् अपावर्त्तत तं विसृज्य निवृत्त इत्यर्थः ३३ प्रमन्यव इति नृपाः राजानः प्रा
गपि प्रत्येकमात्तस्वतया दिग्विजये गृहीतधनत्वेन कोशलेन्द्रे रघौ प्रमन्यवो गूढवैरा वभूवुः अतो हेतोः समेतास्सन्तः तदात्मजस्य रघुसूनोः स्त्रीरत्नलाभं न चक्षमि
रे न सेहिरे ३४ तमिति दृप्तः उद्धतः स राजन्यगणः राजसमूहः भोजकन्यामुद्वहन्तं नयन्तं तमजं वलिप्रदिष्टां वलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां श्रियं लक्ष्मीमाददानं स्वीकुर्वा
णं त्रिविक्रमस्येमं त्रैविक्रमं पादमिन्द्रशत्रुरिव प्रह्लाद इव पथि रुरोध तथा वामनपुराणे विरोचनविरुद्धोऽपि प्रह्लादः प्राक्तनं स्मरन्विस्मास्तु क्रममापास्य पादं भोजरु
रोधहेति ३५ तस्या इति स कुमारोऽजस्तस्या इन्दुमत्या रक्षार्थमनल्पयोधं वहुभटं पितुरागतम् पित्र्यमाप्तमित्यर्थः सचिवमादिश्याज्ञाप्य तां पार्थिववाहिनीं राज

रम ५७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सेनाम् ध्वजिनीवाहिनीसेने त्समरः भागीरथीम् उत्तरङ्गः शोणः शोणाख्योनदइवप्रत्यग्रहीत् अभियुक्तवान् ३६ पत्तिरिति पत्तिःपादचारीयोद्धा पदातिंपादचार
म् अभ्यपतत् पदाभ्यामततीतिपदातिःपादःपदितिपदादेशः पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजय इत्यमरः रथिनःस्यन्दनारोहात् अश्वारोहाश्चसादिन इत्यमरः रथेश
रथिनम् अभ्यपतत् तुरङ्गसादी अश्वारोहः तुरङ्गाधिरूढम् अश्वारोहम् अभ्यपतत् गजस्ययन्ता हस्त्यारोहो गजस्थं पुरुषमभ्यपतत् इत्थमनेनप्रकारेणतुल्य।
प्रतिद्वन्द्विसजातीयप्रतिभटं युद्धंबभूव अन्योन्यद्वन्द्वकलहो येषामस्तीति प्रतिद्वन्द्विनः योधाः तुल्याः समबलाः प्रतिद्वन्द्विनो यस्मिन्युद्धे तत् तुल्यप्रतिद्वन्द्वि द्व
न्द्वकलहयुग्मयोरित्यमरः ३७ नदत्स्विति तूर्य्येषु नदत्सु अभिभाव्यवाचः अनवधार्य्यगिरः चापभृतो धानुष्काः कुलमुपदिश्यते प्रख्यायते येस्तेकुलो
पतिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरंगसादी तुरगाधिरूढं यंता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वंद्वि बभूव युद्धं ३७ नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवा
चो नोदीरयंति स्म कुलोपदेशान् वाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ३८ उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सांद्रीकृतः स्यंद
नवंशचक्रैः विस्तारितः कुंजरकर्णतालैर्नेत्रक्रमेणोपरुरोध सूर्यं ३९ मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि बभुः
पिबंतः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ४० रथोरथांगध्वनिना विजज्ञे विलोलघंटाक्वणितेन नागः ॥ ६ ॥ ९ ॥
पदेशाः तान्कुलोपदेशान् कुल नामानि नोदीरयन्ति स्म नोच्चारयामासुः श्रोतुमशक्यत्वाद्वाचोनब्रुवन्नित्यर्थः किंतु वाणाक्षरैः वाणेषु लिखिताक्षरैरेव
परस्परस्यान्योन्यस्य ऊर्जितम् प्रख्यातं नाम शशंसुः ऊचुः ३८ उत्थापितइति संयति सङ्ग्रामे अश्वैरुत्थापितः स्यन्दनवंशानां रथसमूहानां चक्रैः
रथाङ्गैः सान्द्रीकृतः घनीकृतः वंशः पृष्ठास्थ्नि गिहाद्वं काष्ठे रेणौ गणकुलइति केशवः कुञ्जरकर्णानां तालैस्ताडनैः विस्तारितः प्रस्तारितो रेणुर्नेत्रक्रमेण आनुक पदिपाट्या
[illegible]कमिवेत्यर्थः स्यात्क्रमस्तु कयोर्नेत्रक्रमोपरिपाट्यानेति केशवः सूर्यमुपरुरोध आच्छादयामास ३९ मत्स्येति वायुवशाद्विदीर्णैर्विवृत्तैः मु
खैः [illegible] प्रवृद्धानि ध्वजिनीरजांसि सैन्यरेणून् पिबन्तो गृह्णन्तो मत्स्यध्वजाः मत्स्याकाराध्वजाः पर्य्याविलानि परितः कलुषितानि नवोदकानि पिबन्तः परमार्थम।
त्स्या इव [illegible] स्म ४० रथइति [illegible] सिरथो रथाङ्गध्वनिनाचक्रस्वनेन विजज्ञे ज्ञातः नागो हस्ति विलोलानां घण्टानां क्वणितेन नादेन विजज्ञे आत्मपरा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ स॰ ७ प्र

रवबोधः स्वः परविवेकः येषां नामभिः विशेषः स्वभर्तॄणां स्वस्वामिनां नामग्रहणान्नामोच्चारणाद्बभूव रजोऽन्धतया सर्वेऽस्वपरं वक्तारादेवानुमाय प्रजह्रुः प्रहृतवन्त इत्यर्थः ४१ आवृण्वत इति।
लोचनमार्गमाजौ युद्धे आवृण्वतः प्रच्छादयतः आजौ युद्धे विजृम्भितस्य व्याप्तस्य रज एवान्धकारस्तस्य शस्त्रक्षतेभ्योऽश्वद्विपवीरेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तः रुधिरप्रवाहः बालारुणो
ऽभूत् बालस्य योऽभूत् अरुणो भास्करोऽपि स्यादित्यमरः बालविशेषणं रुधिरसावर्ण्यार्थम् ४२ स इति क्षतजेन रुधिरेण छिन्नमूलः त्याजित भूतलसम्बन्ध इत्यर्थः तस्य
क्षतजस्य उपरिष्टात् पवनावधूतः वातेनाहतः स रेणुः अङ्गारशेषस्य हुताशनस्याग्नेः पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे दिदीपे ४३ प्रहारेति रथस्या रथिनः प्रहारेण या मूर
र्च्छा तस्या अपगमे सति ——— मूर्च्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं ——— सारथिधर्म इति कल्लायन्त्रॄन् सारथीनुपालभ्य आसधुक्तनिय

स्वभर्तृनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ४१ आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोंधकारस्य विजृंभितस्य शस्त्रक्षताश्वद्विपवी
रजन्मा बालारुणोऽभूद्रुधिरप्रवाहः ४२ सच्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात्पवनावधूतः अंगारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धू
म इवावभासे ४३ प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था यंतॄनुपालभ्य निवर्तिताश्वाः यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतूंस्तानेव सामर्षतया निजघ्नुः ४४
अप्यर्द्धमार्गे परबाणलूना धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्द्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ४५ आधोरणानां गज
सन्निपाते शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ॥ ९ धिक्षिप्य निवर्तिताश्वाः सन्तः पूर्वं यैः सादिताः स्वयं प्रहृताः इदानीम् आसमन्ताल्लक्षितपूर्वकेतून् पू
र्वदृष्टकेतून् प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः तानेव सामर्षतया निजघ्नुः प्रजह्रुः ४४ अपीति अर्द्धश्चासौ मार्गश्चेति विग्रहः तस्मिन्नर्द्धमार्गे परेषां बाणैः लूनाः छिन्ना अपि
हस्तावापो हस्तवतां धनुर्भृतां पृषत्काः शराः आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानुबन्धेन हेतुना फलिभिः लोहाग्रवद्भिः सस्य बाणाग्रयोः फलमिति विश्वः ——— अ
पूर्वार्द्धभागैः शृणातीति शरुः तस्मै हितं शरव्यम् लक्ष्यम् उगवादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं चेत्यमरः सम्प्रापुरेव न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ४५ ॥
आधोरणानामिति गजसन्निपाते गजयुद्धे निशितैः चक्रारोपितैः अत एव क्षुरस्येवाग्रं येषां तैः क्षुराग्रैः चक्रैरायुधविशेषैः हृतानि छिन्नान्यपि श्येनानां पक्षिविशे राम॰
षाणाम् पक्षी श्येन उलूके तु इत्यमरः नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशा येषां तानि आधोरणानां हस्त्यारोहाणाम् आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिन इत्यमरः ५८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शिरांसिचिरेणपेतुः शरव्यपातात्प्रागेवाहृत्यपश्चादुत्पततां पक्षिणांनखेषुकेशसङ्गाति स्थिरपातहेतुरित्यर्थः ४६ पूर्वमिति पूर्वप्रहर्त्ता प्रथमंप्रहर्त्ता अश्वसादी तौ
रथिकः प्रतिप्रहारेष्वक्षमम् अशक्तम् तुरङ्गमस्याश्वस्य स्कन्धेनिषण्णदेहं मूर्च्छन्नामित्यर्थः रिपुम्भूयोनजघान पुनर्नप्रजहार किन्तुप्रत्याश्वसंतं पुनरुज्जीवन्त
म् आचकाङ्क्ष नायुधव्यसनं प्राप्तेनार्त्तेनातिपरिक्षतमिति निषेधस्मरणादितिभावः ४७ तनुत्यजामिति तनुत्यजांतनुमुनिस्त्यजतामित्यर्थः वर्मभृतां कवचिनांसम्ब
न्धिभिः दहत्सुदन्तेषूपतद्भिः अतएवविकोशैः विगतपिधानकैः कोशोस्त्रीकुड्मलेखड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोरित्यमरः असिभिः खड्गैः उद्यन्नाम् उद्धत्थितमग्निमुवि
विग्नाः भीतागजाः करशीकरेण शुण्डादण्डजलकणेनशमयाम्बभूवुः शांतंचक्रुरित्यर्थः ४८ शिलीमुखेति शिलीमुखैर्वाणैः अलिवाणौशिलीमुखावित्यमरः उत्कृ

हृतान्यपिश्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानिचिरेणपेतुः ४६ पूर्वंप्रहर्त्तानजघानभूयः प्रतिप्रहाराक्षमम् अश्वसादी तुरंगमस्कंध
निषण्णदेहंप्रत्याश्वसंतंरिपुमाचकांक्ष ४७ तनुत्यजांवर्मभृतांविकोशैर्बृहत्सुदन्तेष्वसिभिःपतद्भिः उद्यन्तमग्निंशमयांबभूवुर्ग
जाविविग्नाःकरशीकरेण ४८ शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्याच्युतैःशिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव रणक्षितिःशोणितमद्यकुल्यारराजमृ
त्योरिवपानभूमिः ४९ उपान्तयोर्निष्कुषितंविहंगैराक्षिप्यतेभ्यःपिशितप्रियापि केयूरकोटिक्षततालुदेशाशिवाभुजच्छेदमपाचकार
५० कश्चिद्द्विषत्खड्गहृतोत्तमांगः सद्योविमानप्रभुतामुपेत्य ॥

त्तानिशिरांस्येवफलानितैराढ्यासम्पन्ना च्युतैर्भ्रष्टैः शिरांसित्रायन्तइतिशि
रस्त्राणिशीर्षण्यंशीर्षण्यंचशिरस्त्रे इत्यमरः आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः तैश्चषकोत्तरेवपानपात्रप्रचुरेव चषकोस्त्रीपानपात्रमित्यमरः शोणितान्ये
वमद्यंतस्यकुल्याप्रवाहोयस्यांसा कुल्याल्पाकृत्रिमासरिदित्यमरः रणक्षितिः युद्धभूमिः मृत्योःपानभूमिरिवरराज ४९ उपान्तयोरिति उपान्तयोःप्रा
न्तयोःविहङ्गैःपक्षिभिः निष्कुषितंखण्डितम् इतिनिष्ठायामितीडागमः भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्योविहङ्गेभ्यःआक्षिप्य आच्छिद्यपिशितप्रियामांसप्रियापि।
शिवाक्रोष्ट्री शिवःकीलःशिवाक्रोष्ट्रीस्यादितिविश्वः स्त्रियांशिवाभूरिमायुगोमायुमृगधूर्तकाःशृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाइत्यमरः केयूरस्याङ्ग
दस्यकोट्या क्षततालुदेशोयस्याःसासतीअपाचकार अपसारयामासकरोतेःकिरतेर्वालिट् ५० कश्चिदिति द्विषत्खड्गेनहृतोत्तमाङ्गःछिन्नशिराःकश्चि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री· सघोविमानवराप्तां देवत्वमुपेत्य प्राप्य वामेऽङ्ग संसक्ता सद्योत्सङ्ग सङ्गिनी सुराङ्गनायस्य सतथोक्तः सन् समरे नृत्यत्स्वं निजं कबन्धं अशिरस्कं कलेवरं ददर्श एकबन्धोऽस्त्री क्रि
स · ७ यायुक्तमपमूर्द्धकलेवरमित्यमरः ५१ अन्योन्ये ति कौचिद्वीरौ अन्योन्यसूतोन्मथनात्परस्परसारथिनाशा ताविरथसूतौ सारथिनौ च योद्धारौ वाभूतां व्यश्वौ गत
५१ वाहौ सन्तौ गदाभ्यां व्यायतोदीर्घं संप्रहारो युद्धं ययोस्तौ अभूतां ततो भग्नायुधौ भग्नगदौ सन्तौ बाहुविमर्दनिष्ठौ बाहुयुद्धप्रसक्तावभूताम् ५२ परस्परेति परस्परे
ण हतयोः सन्ततन्वोः समकालमेककालं यथा तथा उत्क्रान्तवाय्वोः युगपदुद्गतप्राणयोः एकैवाप्सराः प्रार्थिता याभ्यां तयोरेकाप्सरः प्रार्थितयोः प्रार्थितैकाप्सरसोरित्यर्थः ॥
वाहितास्यादिषु निपातः अथवा एकस्या मप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थनायययोरिति विग्रहः स्त्रियां बहुष्वप्सरस इति बहुत्वाभिधानं प्रायिकम् अयान्तकोधान्तरे
आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकताः समाः एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेप्युत्तरत्रिकमिति एतच्चोणादिवृत्तौ स्पष्टम् कयोश्चिन्महर्त्रोः योद्ध्रोः अमर्त्यभावेपि देवत्वे पि वि

वामांगसंसक्तसुरांगनः स्वं नृत्यत्कबंधं समरे ददर्श ५१ अन्योन्यसूतोन्मथनादभूतां तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् व्यश्वौ गदाव्यायतसंप्र
हारौ भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ ५२ परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोरुत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव अमर्त्यभावेपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरः प्रार्थि
तयोर्विवादः ५३ व्यूहावुभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम् पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मी ५४ परे
ण भग्नेपि बले महौजा ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतो हि कक्षस्तत एव वह्निः ५५ रथी निषंगी कवची धनु
ष्मान् दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ॥ विवादः कलहः आसीत् एकाभिलाषो हि महद्वैरबीजमिति भावः ५३ व्यूहाविति तौ उभौ व्यूहौ सेनासंघौ व्यूहस्तु बल
विन्यासे इत्यमरः पश्चात्पुरश्च यौ मारुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या क्रमवृत्त्याऽनुक्रमव्यापारेणेति यावत् प्रवृद्धौ महान्तौ अर्णवोर्मी इव इतरेतरस्मादन्योन्यस्मात् अ
व्यवस्थम् व्यवस्थारहितम् अनियतं जयं भङ्गमपराजयं चापतुः प्राप्तवन्तौ ५४ परेणेति बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्नेपि महौजाः महाबलोऽजः अरिसैन्यं
प्रत्येव ययौ तथाहि समीरणेन वायुना धूमो निवर्त्येत कक्षादपसार्येत वर्तते ते एंपतात्कर्मणि संभावनायां लिङ् वह्निस्तु यतो यत्र कक्षस्तृणं कक्षौ तु तृणवीरुधावित्यमरः तत एव तत्रैव प्रवर्त्तते राम·
तेन रतिशेषः सार्वविभक्तिकस्तसिः ५५ रथीति रथी रथारूढः निषङ्गी तूणीरवान् तूणोपासङ्गः तूणीरनिषङ्गाविषुधिर्द्वयोरित्यमरः कवची वर्मधरः धनुष्मान् धनुर्धरः दृप्तोऽरणउ ५१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्जृम्भत्स्य: महावराहः वराहावतारो विष्णुः कल्पक्षये कल्पान्तकाले उद्धृतमर्णवाम्भ इव निवारयामास ५६ सइति सोऽजः आजौ सङ्ग्रामे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन।
निषङ्गविवरेण वाममतिसुन्दरं वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे इति विश्वः व्यापारयन्नलक्षितशरसन्धानादयस्तु दुर्लक्ष्याद्यत्यर्थः सकृदाकर्णकृष्टा योर्द्धुरस्या
ऽजस्य मौर्वी रिपून् घ्नन्तीति रिपुघ्नास्तान् अमनुष्यकर्तृके चेति टक्प्रत्ययः वाणान्सुषुवे इव प्रसुषुवे किम् उत्प्रेक्षा ५७ सइति सोऽजः रोषेणदष्टा अन्तएवा
धिकं लोहितास्त्रोष्ठायेषां तैः व्यक्ता उद्भिरे रेखा यासां ताः भ्रुकुटीर्भ्रूभङ्गान् वहद्भिः भल्लनिकृत्ताः वाणविशेषोच्छिन्नाः कराठा येषां तैः हुङ्कारगर्भैः सहुङ्कारैर्द्वि
षतां शिरोभिः भूमिं तस्तार छादयामास ५८ सर्वैरिति द्विरदप्रधानैर्गजमुख्यैः सर्वैर्वलाङ्गैः हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमित्यमरः कङ्कटभेदि।

विलोडयामास महावराहः कल्पक्षयोद्धृतमिवार्णवाम्भः ५६ स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ आकर्णकृष्टा
सकृदस्य योद्धुर्मौर्वीव वाणान्सुषुवे रिपुघ्नान् ५७ स रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैर्व्यक्तोर्द्ध्वरेखाभ्रुकुटीर्वहद्भिः तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठै
हुङ्कारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ५८ सर्वैर्वलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजह्रुर्युधि
सर्व एव ५९ सोऽस्त्रव्रजैश्छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः किंचित्प्रकाशेन विवस्वतेव ६०
प्रियंवदात्प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ६१ ॥ ६ ॥

भिः कवचभेदिभिः उरश्छदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियामित्यमरः सर्वायुधैश्च वाहुवलमुक्त्वा आन्तरमाह सर्वप्रयत्नेन च सर्व एव भूमिपालाः युधि तस्मि
न्नजे प्रजह्रुः तं प्रजह्रुरित्यर्थः सर्वत्र सर्वकारक शक्तिसम्भवात्कर्मणोप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी तदुक्तम् अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः सर्व
दा सर्वथा भावात्क्वचित्किञ्चिद्विवक्ष्यतइति ५९ सइति सोऽजः परेषां द्विषां अस्त्रव्रजैश्छन्नरथः नीहारैर्हिमैर्मग्नो दिनपूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशे
न षल्लक्ष्येण विवस्वतेव ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यो वभूव ध्वजाग्रादन्यन्न किंचिल्लक्ष्यत इत्यर्थः ६० प्रियम्वदादिति अधिराजसूनुः महाराजपुत्रः कुसुमा
स्त्रकान्तो मदनसुन्दरः स्वप्नाभिवृत्तलौल्याविततृष्णः जागरूक इत्यर्थः असौ कुमारः प्रियम्वदात् पूर्वोक्तप्रियम्वदनामकाद्गन्धर्वात्प्राप्तं गान्धर्वं गन्धर्वदे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ स॰ ७ वनाकंप्रस्वापयतीति प्रस्वापनं निद्राजनकमस्त्रं राजसुप्रायुंक्त प्रयुक्तवान् ६१ ततइति ततो धनुःकर्षणेमूढहस्तम् अव्यापृतहस्तम् एकस्मिन्नंसे पर्य्यस्तं स्रस्तं शिरस्त्रजालं यस्य
स्य तत् शीर्षण्यं शिरस्त्राणमित्यमरः ध्वजस्तम्भेषु निषण्णा अवष्टब्धा देहाः यस्य तत् नरदेवानां राज्ञां सैनैव सैन्यम् चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः निद्राविधेयं नि
६० द्रापरतन्त्रमित्यर्थः तस्थौ ६२ ततइति ततः कुमारः प्रियायाः इन्दुमत्याः उपात्तरसे आस्वादितमाधुर्ये अतिश्लाघ्य इतिभावः अधरोष्ठे जलजं शङ्खं निवेश्य जलजं शङ्खः।
स्वपद्मयोरितिविश्वः दध्मौ मुखमारुतेन पूरयामास तेनोष्ठनिवेशितेन शङ्खेन एकवीरस्सो जः स्वहस्तार्जितं मूर्त्तम्मूर्त्तिमद्यशः पिवन्निवावभासे यशसंश्रुभत्वा
दितिभावः ६३ शङ्खेतिशङ्खस्वनस्य आजशङ्खस्वध्वनेरभिज्ञतया प्रत्यभिज्ञातत्वान्निवृत्ताः प्राक् पलाय्य सम्प्रति प्रत्यागताः स्वयोधाः छिन्नशत्रुतमसुनिमीलितानाम्
ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालं तस्थौ ध्वजस्तंभनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यं ६२ ततः प्रियोपात्तरसेऽ
धरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिवन्यशोमूर्त्तमिवावभासे ६३ शंखस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं छिन्न
शत्रुं ददृशुः स्वयोधाः निमीलितानामिव पंकजानां मध्ये स्फुरंतं प्रतिमाशशांकं ६४ सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षेपिताः केतुषु
पार्थिवानां यशोहृतं संप्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ६५ स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ल
लाटबद्धश्रमवारिबिंदुर्भीतां प्रियामेत्य वचो वभाषे ६६ इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वैदर्भि पश्यानुमतामयासि ॥ ९९ पङ्कजानां मध्ये स्फुर
न्तं प्रतिमां चासौ शशाङ्कश्च तं प्रतिविम्बचन्द्रमिव ददृशुः ६४ सशोणितैरिति सम्प्रति राघवेण रघुपुत्रेण पूर्वं रघुणेति भावः हे राजानः वो युष्माकं यशो हृतं जी
वितं कृपया न हृतं न त्वशक्त्येति भावः इत्येवं रूपाः वर्णाः एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः सशोणितैः शोणितदिग्धैः शिलीमुखाग्रैः बाणाग्रैः साधनैः तेना।
र्जुनप्रयोजककर्त्रा पार्थिवानां केतुषु निक्षेपिताः प्रयोज्यैरन्यैः निवेशिता लेखिता इत्यर्थः क्षिपतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः ६५ सइति चापकोट्यां निहित एकबाहुर्येन सः
शिरस्त्रस्य निष्कर्षणेनापनयनेन भिन्नमौलिः श्लथकेशवन्धः ललाटे वद्धाः श्रमवारिविन्दवो यस्य सः सोऽजो भीतां प्रियामिन्दुमतीमेत्य आसाद्य वचो वभाषे राम
६६ किमित्याह इतइति हे वैदर्भि इन्दुमति इतः इदानीम् अर्भकहार्यशस्त्रान् वालकहार्यशस्त्रान् परान् शत्रून् पश्य मयाऽनुमतासि द्रष्टुमिति शेषः एभिर्न्दैपैः ६०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवंविधेन निद्रारूपेणाह्वचेष्टितेन रणकर्मणा ममहस्तगताहस्तगतवद्गृहेत्यर्थः त्वमप्रार्थ्यसे अपजिहीर्ष्यस इत्यर्थः एवंविधेनेत्यत्र स्वहस्तेन निर्देशेन सोपहासं चाहे
तिद्रष्टव्यम् ६७ तस्या इति प्रतिद्वन्द्विभवात् रिपूत्थाद्विषादात्तदैन्यात्तद्योविमुक्तं तस्या मुखं निश्वासस्ययोवाष्पः ऊष्मा वाष्पोनेत्रजलोष्मणोरिति विश्वः तस्यापगमा
द्धेतोरात्मीयं प्रसादं नैर्मल्यं प्रपन्नः प्राप्तः आत्मा स्वरूपं दृश्यतेनेनेत्यात्मदर्शो दर्पण इवावभासे ६८ हृष्टेति साइन्दुमती हृष्टापि पत्युः पौरुषेण प्रमुदितापि ह्रिया
द्विजितायतोऽतः प्रियमज साक्षात्स्वयं नाभ्यनन्दत् न प्रशशंस किन्तु नवैरम्भः एषतैः अम्भोबिन्दुभिः अभिवृष्टाभिषिक्ता स्थली अकृत्रिमा भूमिः जानपदकुण्डगो
ण्स्थलसादिनाः कृत्रिमायैङीष् अभ्रवृन्दं मेघसङ्घं मयूरकेकाभिरिव सखीनां वाग्भिरभ्यनन्दत्तुतोष ६९ इतीति नोद्यते नोच्यते इत्यवद्यं गर्ह्यम् अवद्यपण्येत्यादि

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ६७ तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवाद्विषादात्सद्योविमुक्तं मुखमावभासे निश्वासवाष्पापगमा
त्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ६८ हृष्टापि सा ह्रीविजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनंदत् स्थली नवाम्भःपृ
षताभिवृष्टा मयूरकेकाभिरिवाभ्रजालम् ६९ इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञामुदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः रथतुरगरजो
भिस्तस्य रूक्षालका ग्रा समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्त्ता बभूव ७० प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः सन्निवृत्तं विजयिनमभिनंद्य श्लाघ्यजा
यासमेतं तदुपहितकुटुंबः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभून्नहि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ७१ ॥ ॥ नानिपातः कुपूय कुत्सितावद्याखेटगर्ह्याणा

कास्समा इत्यमरः तस्मादपेतो निर्दोष इत्यर्थः सोऽजः इति राज्ञां शिरसि वामं पादमाधाय अनवद्याम् अदोषां तामिन्दुमतीमुदवहदुपानयत् आत्मसात्कारोत्यर्थः
अपमर्थः तमुद्वहनेपथि भोजकन्यामिसत्रनप्लिष्टः तस्याजस्य रथतुरगाणां खुरोद्धूतरजोभिः रूक्षाणि परुषाणि अलकाग्राणि यस्याः साइन्दुमत्येव मूर्त्ता मूर्तिमतीसम
रविजयलक्ष्मीर्बभूव एतत्प्राभाद्न्यः को विजयलाभ इत्यर्थः ७० प्रथमेति प्रथममजागमनात्प्रागेव परिगतो ज्ञातोर्थो विवाहरूपो येन सः प्रथमपरिगतार्थो र
घुः विजयिनं विजययुक्तं श्लाघ्यं जायया समेतं सन्निवृत्तं प्रत्यागतं तमजमभिनन्द्य तस्मिन्नजे उपहितकुटुम्बः सन्न्यस्तकुटुम्बः सन्सुतविन्यस्तपत्नीक इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति
भावः सन् शान्तिमार्गो मोक्षमार्गे उत्सुकोऽभूत् तथाहि कुलधुर्ये कुलधुरंधरे सति सूर्यवंश्याः सूर्यकुलोद्भूताः गृहाय गृहस्थाश्रमाय न भवन्ति उभयोरन्सयोर्मोलि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां सञ्जीविनीसमाख्यायां सप्तमस्सर्गस्सम्पूर्त्तिमगात् ७ ॥ ❁ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
स॰ ८ हेरंबमवलंबेहं पुंस्त्रित्वानालके लिषु दंतेनोदस्यति शोणीं त्रिस्राम्यंति फणीश्वराः १ अथेति अथ पार्थिवो रघुः ललितं सुभगं विवाहकौतुकं विवाहमंगलं हस्तसूत्रं
ह॰ १ त्रं वा विभ्रतएव कौतुकमंगलेहर्षे हस्तसूत्रेकुतूहलइति यादवः तस्याजस्यापरामिंदुमतीमिव वसुधामपि हस्तगामिनीं हस्तगताम् अकरोत् अस्मिन् सर्गे वैतालीयवृत्तं
१ दुरितैरिति नृपसूनवो राजपुत्राः यद्राज्यं दुरितैरपि विषप्रयोगादिनिषिद्धोपायैरपि आत्मसात्स्वाधीनं कर्त्तुं तदधीनवचने इति साति प्रत्ययः प्रयतंते हि प्रवर्तंतएवे
त्यर्थः हि शब्दोऽवधारणे हि हेतावधारणे इत्यमरः उपस्थितं स्वतःप्राप्तं तद्राज्यमजः पितुराज्ञेति हेतोः अग्रहीत् स्वीचकार भोगतृष्णया पितुर्नाग्रहीत् २ अनुभूयेति

इति श्रीरघुवंशे कविकालिदासकृतौ राजविजयो नाम सप्तमः सर्गः ७ ॥ ❁ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं विभ्रत
एव पार्थिवः वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिंदुमतीमिवापराम् १ दुरितैरपि कर्त्तुमात्मसात्प्रयतंते नृपसूनवो हि यत् तदुपस्थि
तमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया २ अनुभूय वसिष्ठसंभृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनं विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथयामास
कृतार्थतामिव ३ स बभूव दुरासदः परैर्गुरुणाथर्वविदा कृतक्रियः पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ४ ॥ ॰ ॥
मेदिनी भूमिः महिषी च ध्वन्यते वशिष्ठेन संभृतैरर्जितैः सलिलैः तेनाजेन सहाभिषेचनमनुभूय विशदोच्छ्वसितेन स्फुटमुद्धृष्टेन आनंदनिर्मलोच्छ्वसितं च ध्वन्या
कृतार्थतां गुणवद्भर्तृलाभकृतं साफल्यं कथयामासेव न चैतावता पूर्वेषामपकर्षः वर्ण्यप्रशंसापरत्वात् सर्वत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादेकात्पराजयमिति संगो कृत
त्वाच्च ३ स इति अथर्ववेदाथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वसिष्ठेन कृतक्रियः अथर्ववेदविधिना कृताभिषेकसंस्कार इत्यर्थः सोऽजः परैः शत्रुभिर्दुरासदो दुर्धर्षो बभू
व तथाहि अस्त्रतेजसा क्षात्रतेजसा सहितं युक्तं ब्रह्म तेजो यत् अयं पवनाग्निसमागमो हि तत्कल्प इत्यर्थः अत्र मनुः ब्रह्म क्षत्रं मिथो यत्र न क्षत्रं ब्रह्मवर्धते ब्रह्म
क्षत्रेतु संपृक्ते इह चामुत्र वर्धत इति पवनाग्नीत्यत्र पूर्वनिपातस्यानित्यत्वाद् द्वन्द्वे घीति नाग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः तथा च वृत्तिकारः अयमेव लक्षणहेत्वोरिति निर्दे एम॰ ह॰ १
शः पूर्वनिपातस्यानित्यत्वे लिंगमिति सन्त्रैवावायं दुर्धर्षः किमयं पुनर्वसिष्ठमंत्रप्रभावे सतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघुमिति प्रजाः नरेश्वरं तमजं निवृत्तयौवनं रघुमेवामन्यंत तयोर्न कश्चिद्भेदोस्तीत्यर्थः कुतः हि यस्मात्कारणात् सोऽजः तस्य रघोः केवलामेकां श्रियं न प्रतिपेदे किंतु सक
लान्गुणानपि श्रुतशौर्यौदार्यदाक्षिण्यादीनपि प्रतिपेदे अतस्तद्गुणयोगात्तद्बुद्धिर्युक्ता इत्यर्थः ५ अधिकमिति शुभंयुना शुभवता शुभंयुस्तु शुभान्वित इत्यमरः ॥
अहं शुभमयोर्युस् इति युस् प्रत्ययः द्वितयेन संगतं समधिगतं द्वयमेव अधिकं शुशुभे दिदीपे किं केनेत्यत आह पदमिति पैतृकं पितुरागतं अजतमिति क्षत्रजं पदं रा
ज्येनमस्याजस्य नवं यौवनं विनयेन इंद्रियजयेन च विनयो हींद्रियजयस्तदुक्तं शास्त्रमर्हतीति कामंदकः राज्यादपि प्राक्तनवत् नवं दृष्टो भूदित्यर्थः ६ सदय
मिति महाभुजः सोऽजः अचिरोपनतां नवोपगतां मेदिनीं भुवं नवं पाणिग्रहणं विवाहो यस्यास्तां नवोढां वधूमिव सहसा बलात्कारेणैव तु सहोवंसं महामार्गं इ
... इयं मेदिनी वधूर्वा उद्वेगं भयं व्रजेदिति हेतोः सदयं बुभुजे भुक्तवान् भुजोनवन इत्यात्मनेपदं ७ अहमिति प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्वो जनः अयं वा प्रकृ।

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यंत नरेश्वरं प्रजाः स हि तस्य न केवलां श्रियं प्रतिपेदे सकलान्गुणानपि ५ अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वित
येन द्वयमेव संगतं पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवं च यौवनम् ६ सदयं बुभुजे महाभुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति अचिरोपन
तां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ७ अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिंतयत् उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य वि
माननाक्वचित् ८ न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ९ ॥ ०९

तिष्वहमित्यनेनान्वयः अवधानेनुसंधेयं सर्वो जनः प्रकृतिष्वहमेव महीपतेर्मतः महीपतिना मन्यमानः मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः कस्य च वर्तमा
ने इति षष्ठी इत्यचिंतयत् अमन्यत उदधेर्निम्नगाशतेष्विव अस्य नृपस्य कर्तुः कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि षष्ठी क्वचिदपि जने विषये विमाननातिरस्कारो।
नाभवत् यतो न कश्चिदवमन्यते अतः सर्वो जनः अहमेवास्याभिमत इत्यमन्यत इत्यर्थः ८ न खर इति स नृपः भूयसा बाहुल्येन खरस्तीक्ष्णो न भूयसा
मृदुरतिकोमलोपि न किंतु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन् मध्यमप्रकारमालंब्येत्यर्थः पवमानो वायुः पृथिवीरुहान्तरूनिव नृपाननुद्धरन् अनुत्पाटयन्ने
व नमयामास अत्र कामंदकः मृदुश्चेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्विजते जनः तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स च संमत इति ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ थयेति अथरघुरात्मजं पुत्रं आत्मवत्तया निर्विकारमनस्कतयेत्यर्थः उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्वमुच्यते आत्मवान्सत्ववानुक्त इत्युत्पलमालायां प्रकृतिष्वमात्यादिषु।
स॰ ८ प्रतिष्ठितं रघुर्वंश्यं सर्वोऽप्यभ्रात्वादिना शो धर्मो येषां तेषु विनाशधर्मसु धर्मादनिच्केवलादित्यनिच्प्रत्ययः समासांतः त्रिदिवस्थेषु स्वर्गे विद्यमानेष्वपि विषयेषु श।
८२ ब्दादिषु निस्पृहोऽभवत् १० कुलधर्मश्चायमेवेत्याह गुणवद्भिरिति दिलीपवंशजाः परिणामे वार्धके गुणवत्सु सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः प्रयताः
संतः तरुवल्कान्येव वासांसि येषां तेषां संयमिनां यतीनां योगिनां पदवीं प्रपेदिरे यस्मात्तस्मादस्यापि इदमुचितमित्यर्थः ११ तमिति अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं
पितरं रघुं सुतोऽजो वेष्टनशोभिना उष्णीषमनोहरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य आत्मनः अपरित्यागम याचत मां परित्यज्य न गंतव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः १२ ॥
रघुरिति आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलो रघुः अश्रुणा मुखेयस्य तस्याजस्य तदपरित्यागरूपमीप्सितं अभिलषितं कृतवान् किं तु सर्पस्त्वचमिवाव्यपवर्जितां सक्तां श्रियं पु।

अथ वीप्स्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निस्पृहोऽभवत् १० गुणवत्सुत रोपित
श्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ११ तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभि
नासुतः पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः १२ रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः न तु सर्प इव त्व
चं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् १३ स किलाश्रममंत्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः ॥ १९ नर्नप्रतिपेदे न प्राप १३ स इति स रघुः किला
त्यमाश्रमं चतुर्थाश्रममाश्रितः सन् पुराद्बहिः आवसथे स्थाने निवसन् अविकृतेंद्रियो अतिशयेन विकृतानि कृतानि इंद्रियाणि येन जितेंद्रिय इत्यर्थः अत एव पुत्रेण भोग्य
योपलुष्यये वंधेव श्रिया न समुपास्यत शुश्रूषितः जितेंद्रियस्य तस्य स्नुषयेव श्रियापि पुष्पफलोदकाहरणादि शुश्रूषाव्यतिरेकेणापि न किंचिदपेक्षितमासीदित्यर्थः अत्रय।
द्यपि ब्राह्मणाः प्रव्रजंतीति श्रुतेः आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति मनुवचनात् मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणं बाहुजातोरुजातानामयं ध
र्मो न विद्यते इति निषेधात् ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरित्याहुस्तथापि यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात् त्रयाणां वर्णानां वे। राम॰
दमधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूत्रकारः ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वापि प्रव्रजेद्गृहादिति स्मरणाच मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिंगधारणं बाहुजातोरुजातानां त्रिदंडं ८२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नविधीयतइतिनिषेधस्यत्रिदंडविषयत्वदर्शनाच्च क्वापिकस्यचिद्ब्राह्मणस्योपलक्षणत्वान्माचक्षाणाः केचित्त्रैवर्णिकाधिकारं प्रपेदिरे तथासति स किलाश्रममंत्यमाश्रित इति
अत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीमः अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया व्याख्याते विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचिदिति वक्ष्यमा
णेनानग्निसंस्कारेण विरोधः स्यात् अग्निसंस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् इत्यलं प्रासंगिकेन १४ प्रशमेति प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवो रघुर्यस्य तत् अभ्युद्यो
ऽभ्युदितः नूतनेश्वरोऽजो यस्य तत् कुलं निभृतेंदुना अस्तमयासन्नचंद्रेणोदितार्केण च नभसा तुलां सादृश्यमारुरोह प्राप नच नभसा तुलामित्यत्र तुल्यार्थैरित्या
दिना प्रतिषेधस्तृतीयायास्तस्य सदृशवाचितुलाशब्दविषयत्वात् कृष्णस्य तुला नास्तीति प्रयोगादस्य सादृश्यवाचित्वादिति १५ यतीति यतिर्भिक्षुः पार्थिवो राजा तयोः।

समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेंद्रियः श्रिया १४ प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरं नभसा निभृतेंदुना तुलामुदि
तार्केण समारुरोह तत् १५ यतिपार्थिवलिंगधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोर्गतौ १६
अजिताधिगमाय मंत्रिभिर्युयुजे नीतिविशारदैरजः अनपायिपदोपलब्धये रघुराप्तैः समियाय योगिभिः १७ नृपतिः प्रकृतीरवेक्षि
तुं व्यवहारासनमाददे युवा परिचेतुमुपांशुधारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरं १८ अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीननंतरान्

लिंगधारिणौ रघुराघवौ अपवर्गमहोदयार्थयोर्मोक्षाभ्युदयफलयोर्धर्मयोर्निवर्तकप्रवर्तकरूपयोर्भुवंगतौ भूलोकमवतीर्णौ अंशाविव जनैर्ददृशाते दृष्टौ १६।
अजितेति अजः अजिताधिगमाय अजितपदलाभाय नीतिविशारदैर्नीतिज्ञैर्मंत्रिभिर्युयुजे संगतः रघुरप्यनपायिपदस्य मोक्षस्योपलब्धये आप्तैर्यथार्थदर्शि
नो यथार्थवादिन आप्तास्तैर्योगिभिः समियाय संगतः उभयत्राप्युपाय चिंतार्थमिति शेषः १७ नृपतिरिति युवा नृपतिरजः प्रकृतीः प्रजाः कार्यार्थिनीरवेक्षितुं दु
ष्टादुष्टपरिज्ञानार्थमित्यर्थः व्यवहारासनं धर्मासनमाददे स्वीचकार प्रवया रघुः प्रवयाः स्थविरो वृद्ध इत्यमरः धारणां चित्तस्यैकाग्रतां परिचेतुमभ्यसितुमुपांशुवि
जने उपांशुर्विजने प्रोक्त इति हलायुधः कुशैः पूतं विष्टरमाददे यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रविशारदैरिति वसिष्ठः १८
अनयदिति एकोन्यतरोजः (?) अनंतरान् स्वभूम्यनंतरान् नृपतीन् यातव्यपार्ष्णिग्राहादीन् प्रभुशक्तिसंपदा कोशदंडमहिम्ना वशं स्वायत्ततां अनयत् अपरो रघुः प्रणि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र·टी·
स·८
६२

धानयोग्यया समाध्यभ्यासेन योग्या भ्यासार्कयोषितोरिति विश्वः शरीरगोचरान् देहाश्रयान् पंच मरुतः पंच प्राणादीन् वशमनयत् १९ अकरोदिति अचिरेश्वरो ऽजः क्षितौ द्विष
तामारंभाः कर्माणि तेषां फलानि भस्मसादकरोत् भस्मीचकार विभाषा साति कार्त्स्न्ये इति सातिप्रत्ययः इतरो रघुः ज्ञानमयेन तत्वज्ञानप्रचुरेण वन्हिना करणेन पावकेन
स्वकर्मणां भववीजभूतानां दहने भस्मीकरणे ववृते स्वकर्माणि दग्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेर्जुनेति गीतायाम् २० पणेति पणः पणबंधः
संधिरिति कौटिल्यः पणबंधमुखान् संध्यादीन् षड्गुणान् संधिर्नाविग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः षड्गुणा इत्यमरः तत्फलं तेषां गुणानां फलं समीक्ष्यालोच्य प्रायुंक्त फ
लिष्यंतमेव गुणं प्रायुंक्तेत्यर्थः प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेष्विसात्मने पदं समतुल्यतया भावितालोष्ठोम् न पिंडः कांचनं सुवर्णं यस्य समलोष्टकांचनो निस्पृह इत्यर्थः
लोष्ठानि लोष्ठवः पुंसीत्यमरः रघुरपि गुणत्रयं सत्वादिकं गुणाः सत्वं रजस्तम इत्यमरः प्रकृतौ साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विकारशून्यं यथाभ

अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पंच शरीरगोचरान् १९ अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारंभफलानि भस्मसात् इतरो दहने स्वकर्म
णां ववृते ज्ञानमयेन वन्हिना २० पणबंधमुखान्गुणानजः षडुपायुंक्त समीक्ष्य तत्फलम् रघुरप्यजयद्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्ठ
कांचनः २१ न नवः प्रभुराफलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् २२ इति शत्रु
षु चेंद्रियेषु च प्रतिषिद्ध प्रसरेषु जाग्रतौ प्रसितावुदयापवर्गयोरुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः २३ अथ काश्चिदजव्यपेक्षया

वति तथाऽजयत् २१ नेति स्थिरकर्मा आफलोदयकारी नवः प्रभुरजः आफलोदयात्फलसिद्धिपर्यंतं कर्मण आरंभा ऽऽगमयित्वा समदर्शनः समाः ॥०
त्तन विरराम न निवृत्तः जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानात्पंचमी व्याङ्परिभ्यो रमइति परस्मैपदम् स्थिरधीर्नवेतरो रघुः आपरमात्मदर्शनात् परमात्म
साक्षात्कारपर्यंतं योगविधेरात्मानुसंधानान्न विरराम २२ इतीति इत्येवं प्रतिषिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिर्येषां तेषु शत्रुषु चेंद्रियेषु च जाग्रतावप्रमत्तौ उदयाप
वर्गयोरभ्युदयमोक्षयोः प्रसितावासक्तौ तत्परे प्रसितासक्ताविति अमरः उभावजरघू उभयीं द्विविधां अभ्युदयमोक्षरूपां उभादुदात्तो नित्यमिति तयप्प्रत्ययस्या राम·
यजादेशः टिड्ढेति ङीप् सिद्धिं फलमवापतुः उभावुभेसिद्धीययासंख्यमवापतुः २३ अथेति अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्नजव्यपेक्षया अज ६३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कांक्षानुरोधेन काश्चित्समाः कतिचिद्वर्षाणि हायनोस्त्रीशरत्समा इत्यमरः समा वर्षे समं तुल्यमिति विश्वः गमयित्वा योगसमाधिना ऐक्यानुसंधानेन संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोरिति वसिष्ठः अव्ययमविनाशिनं तमसः परं अविद्यायाः परं अव्ययमनंतं पुरुषं परमात्मानं आपत् परमात्मैक्यं प्रापेत्यर्थः २४ श्रुतेति अग्निचित् अग्निं चितवानग्निचित् अग्नौ चेरिति क्विप्प्रत्ययः राघवोऽजः पितुः श्रुतदेहविसर्जनः श्रुतपितृदेहत्यागः सन् चिरमश्रूणि बाष्पान् विमुच्यास्य पितुः यतिभिः परिव्राजकैः सार्धं अनग्निमग्निसंस्काररहितम् अनग्निसाध्यमित्यर्थः निष्ठायामंतेभवं नैष्ठिकं विधिं तत्तत्कल्पविधिपूर्वकं श्राद्धं अंत्यकर्म विदधे चक्रे अनग्निविधिमित्यत्र शौनकः सर्वसंगनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च न तस्य दहनं कार्यं नैव पिंडोदकक्रिया नि दध्यात्प्रणवेनैव बिले भिक्षोः कलेवरं प्रोक्षणं खननं चैव सर्वं तेनैव कारयेदिति २५ अकरोदिति पितृकार्यकल्पवित् श्राद्धविधानज्ञः सोऽजः तदा ऊर्ध्वदेहाद्यं श्रौर्ध्वदेहिकं श्राद्धं ऊर्ध्वदेहाच्चेति वक्तव्य

तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः २४ श्रुतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् २५ अकरोच्च तदौर्ध्वदेहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित् न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिंडकांक्षिणः २६ स परार्ध्यगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवान्प्रतिशासनं जगत् २७ क्षितिरिंदुमती च भामिनी पतिमासाद्य तमग्र्यपौरुषं प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनत्सुतम् २८ ॥ क्षितिरिति कृत्प्रत्ययः अनुशातिकादि

त्वाद्वृद्धिः पितृभक्त्या अकरोन्न तु विधिरस्तीत्यर्थः एतदेवाह न हीति तेन पथा योगमार्गेण तनुत्यजो देहत्यागिनः तनयेनावर्जितं पिंडं कांक्षंतीति तथोक्ताः न हि भवंति केवलं पुत्रेणावश्यं कर्तव्या पिंडोदकक्रियेति वचनादित्यर्थः २६ स इति परार्ध्यगतेरुत्कृष्टगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुरशोच्यतां शोकानर्हत्वं उद्दिश्य अभिसंधाय शोकोऽनकर्तव्य इत्युद्दिश्येत्यर्थः सदर्थवेदिभिर्वृद्धैः शमिताधिर्निवर्तितमनोव्यथः पुंस्याधिर्मानसी व्यथा इत्यमरः सोऽजः अधिज्यं ज्यायां अधिकृतत्वं अरोपितमौर्वीकं कार्मुकं यस्य सः तथोक्तः सन् पालनार्थं उद्यतकोदंड इत्यर्थः जगत् कर्मभूतम् अप्रतिशासनं हितोयाज्ञारहितं कृतं वान्स्वयमेव सर्वनियामकोऽभूदित्यर्थः २७ क्षितिरिति क्षितिर्मही भामिनी कामिनी इंदुमती च भामिनीति विशेषणेन सपत्नीविषयं मात्सर्यं व्यज्यते भामि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र. टी.
स. १
६३

अयमपीहहे महायशाः कर्मसु उत्कृष्टभोगमाप्तिं च तमजं पतिमासाद्य प्राप्य तत्र प्रथमा क्षितिः वहूनि रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि सूतेइति वहुरत्नसूः भूत् रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपीत्यमरः अपरां इंदुमतीवी
रोऽसूत अजीजनत् जनयति स्म जायते र्णौ लुङि रूपं १८ किंनामकोऽसावतआह दशेति दशरश्मिशतानि यस्य सः दशरश्मिशतः सूर्यः दशरश्मिशतः स उपमा यस्याः साधु
ति यस्य तं यशसा करणेन दशसु दिक्षु आशास्वपि श्रुतं प्रसिद्धम् दशकंठस्य रावणस्यारेः श्रीरामचंद्रस्य गुरुं पितरं यं सुतं आख्यया नाम्ना विदुर्जानंति वुधाः दशेति पूर्वप
दं यस्य दशरथपदस्य सदृशं पूर्वं सचासौ रथश्चेति विग्रहः वुधा विद्वांसो विदुर्जानंति वहुव्रीहिरत्र नेष्टः तदर्थानुपपत्तेरनेककोटिरथत्वाद्दशरथस्य श्लेत्याशयेन तन्नामैव
पूर्वपदव्यवहितं प्रयुक्तं एतदनुसारान्माघेपि हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते इति प्रयुक्तम् २९ ऋषीति श्रुतयागप्रसवैः स्वाध्याययजनसंतानैः करणैः यथासंख्यं ऋ
षीणां देवगणानामिंद्रादीनां स्वधाभुजां पितृणां अनृणत्वं ऋणनिर्मुक्तत्वं उपेयिवान् प्राप्तवान् एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वे तिश्रुतेः स पार्थिवो ऽजः प

दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतं दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकंठारिगुरुं विदुर्वुधाः २९ ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुत
यागप्रसवैः स पार्थिवः अनृणत्वमुपेयिवान्बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ३० वलमार्तभयोपशांतये विदुषां सत्कृतये वहुश्रुतम्
वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ३१ स कदाचिदवेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः नगरोपवने शचीसखो मरु
तां पालयितेव नंदने ३२ अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् ॥ १९ रिधेः परिवेषात् मुक्तो निर्गतः कर्मकर्तोपरिवेषस्तु परिधिरित्य
मरः उष्णदीधितिः सूर्य इव वभौ विलुप्तमा ३० वलमिति तस्य विभोः केवलं वसु धनमेव परं प्रयोजनं परोपकारकं नाभूत् किंतु गुणवत्तापि गुणित्वमपि परप्रयोज
नं परेषामन्येषां प्रयोजनं यस्याः सा परप्रयोजना विधेयांशत्वेन प्रधानत्वात् गुणविशेषणादेकं वसु केवलमित्यूहनीयम् तथाहि वलं पौरुषं आर्तानां आपन्नानां भयस्यो
पशांतये न तु स्वार्थं परपीडार्थं वा वहु भूरि श्रुतं विद्या विदुषां सत्कृतये सत्कारायन तु स्वेकायवभूव ३१ स इति अवेक्षितप्रजः अकुतोभयत्वेनानुसंहितप्रजः निस्यम
सिच् प्रजामेधयोरिति असिच् प्रत्ययः केवलं स्त्रैणो न भवतीति भावः शोभनाः प्रजाः यस्यासौ सुप्रजाः सुपुत्रवान् पुत्रन्यस्तभार इति भावः सोऽजः कदाचिद्देव्या इंदुमत्या एम:
सहनंदनाख्येन नगरोपवने मरुतां पालयिता शचीसख इंद्र इव विजहार चिक्रीड ३२ अथेति दक्षिणोदधेः रोधसि तीरे श्रितो गोकर्णनिकेतो गोकर्णस्थानं यस्य तमीश्वरं ॥ ६४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शिवमुपवीणायितुं वीणया उपसमीपे गातुमुत्सत्यापपाशेत्यादिना वीणाशब्दादुपगानार्थे णिच्प्रत्ययः ततस्तुमुन् नारदो देवर्षिः खे संबंधिना उदयावृत्तिपथेन आकाश।
मार्गेणायथौ ३३ कुसुमैरिति अपार्थिवैर्दिव्यैरित्यर्थः कुसुमैर्ग्रथितां रचितां तस्य नारदस्यातोद्यस्य वाद्यस्य वीणायाः शिरसि निवेशितां चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यना
मकमित्यमरः स्रजं मालां वेगवान् मारुतः अधिवासे वासनायं स्पृहयेव स्रजा स्वांगं संस्कर्तुमित्यर्थः संस्कारो गंधमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनमित्यमरः अहरत्किल किलेत्यैति।
ह्यैभ्रमरैरिति कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयायिभिर्भ्रमरैः विनिकीर्णा व्याप्ता मुनेर्नारदस्य परिवादिनी वीणाविशेषः वीणा तु च वल्लकी विपंची
सा तु तंत्रीभिः सप्तभिः परिवादिनीत्यमरः पवनस्य वायोरवले पो विक्षेपः तज्जमवलेपजं हरणरूपगर्वजातं अंजनेन कज्जलेनाविलं कलुषं वाष्पमश्रु सृजती वर्षंतीव ददृशे इ
द्यावेति शतुरित्यनुवर्तमाने आद्योनद्योर्नुमिति नुम्विकल्पः परिभूता स्त्रियो हि रुदंतीति भावः ३५ अभिभूयेति सा अमरस्रक् दिव्यमाला मधुगंधयोर्मकरंदसौरभयो र

उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः ३३ कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् अहरत्किल तस्य वेगवानधि
वासस्पृहयेव मारुतः ३४ भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिर्विनिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ददृशे पवनावलेपजं सृजती वाष्पमिवांजनाविलं ३५॥
अभिभूय विभूतिमार्तवीं मधुगंधातिशयेन वीरुधाम् नृपतेरमरस्रगाप सा दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ३६ क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्त
नयोस्तामवलोक्य विह्वला निमिमील नरोत्तमप्रिया हृतचंद्रा तमसेव कौमुदी ३७ वपुषा करणोज्झितेन सा निपतंती पतिमप्यपातयत् ॥ ६

तिशयेनाधिक्येन वीरुधां लतानां गुल्मिन्युलपवनवर्तिनी नालता प्रतानिनी वीरुदित्यमरः अतोः मामातवीं वसंतऋतुसंबंधिनी विभूतिं समृद्धिं पुष्पाणामभिभूय नृपतेः दयि
ताया इंदुमत्या ऊर्वोः विशालयोः स्तनयोः कोटी चूचुकौ तयोः सुस्थितिं स्थानं आप ३६ क्षणमिति सुजातयोः सुजन्मनोः सुंदरयोरि
त्यर्थः स्तनयोः क्षणमात्रं सखीमिव स्थितां सुजातत्वसाधर्म्यात् स्रजः स्तनसखीत्वमिति भावः तां स्रजमवलोक्य विह्वला विवशा नरोत्तमप्रिया इंदुमती तमसा राहुणा
तमस्तु राहुः स्वर्भानुरित्यमरः हृतचंद्रा कौमुदीव निमिमील ममार इत्यर्थः निमीलितं दीर्घनिद्रा चेति हलायुधः ३७ वपुषेति करणैरिंद्रियैरुज्झितेन करणानि धकर्तमं स
त्रगात्रेंद्रियेष्वपीत्यमरः वपुषा करणोज्झितेन निपतंती सा इंदुमती पतिमजमप्यपातयत् पातयति स्म तथाहि निषिच्यत इति निषेकः तैलस्य निषेकः क्षरणं तैलमित्यर्थः तस्य वि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ स॰ ८ ९५

दीपज्वालामेदिनीं भुवमुपैति नतु उपैत्येवेत्यनवधारणो प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामंत्रणेननुइत्यमरः ३८ उभयोरिति उभयोर्दंपत्योः परिपार्श्ववर्त्तिनां परिजनानां तु

मुलेन संकुलेनार्त्तरवेणाकरुणास्वनेनेव जिताः भीताः कमलाकराश्रयाः सरःस्थिता विहगाहंसा हंसादयः तत्रोपवने समदुःखा इव तदनुकुश्रुः चक्रंदुः ३९ नृपतेरिति नृप

तेरजस्य तमोऽज्ञानं व्यजनादिभिः साधनैर्नुनुदे अपसारितं सा तु इंदुमती तथैव संस्थिता मृता न तथा हि प्रतीकारस्य विधानं चिकित्सा आयुषो जीवितकालस्य शेषे सति

विद्यमाने आयुर्जीवितकालो नेत्यमरः फलाय कल्पते आरोग्याय भवति नान्यथा नृपतेरायुषः शेषसद्भावात्प्रतीकारस्य साफल्यं तस्यास्तदभावाद्वैफल्यमित्यर्थः ४० प्रतीति अथ सत्वस्य

चैतन्यस्य विप्लवात् विनाशाद्धेतोः द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वमस्त्री तु जंतुषु इत्यमरः प्रतियोजयितव्या तंत्री भिर्योजनीया न तु योजिता पि तंत्रीत्यर्थः तस्याः वल्लक्या वी

नतु तैलनिषेकविंदुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ३८ उभयोः परिपार्श्ववर्त्तिनां तुमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः विहगाः कमलाकराश्रयाः स

मदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ३९ नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते

४० प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थामथ सत्वविप्लवात् स निनाय नितांतवत्सलः परिगृह्योचितमंकमंगनाम् ४१ पतिरंकनिषण्णया

तया करणापायविभिन्नवर्णया समलक्ष्यत विभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चंद्रमाः ४२ विललाप स वाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय

धीरताम् अभितप्तमयोपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ४३ कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवंत्यायुरपोहितुं यदि ॥ ९९ समवस्थां दशा

यस्यास्तामंगनां वनितां नितांतवत्सलोऽतिप्रेमवान्सोऽजः परिगृह्य हस्ताभ्यां गृहीत्वा उचितं परिचितमंकमुत्संगं निनाय नीतवान् ४१ पतिरिति पतिरजः अंकनिषण्णया उ

त्संगस्थितया करणानामिंद्रियाणां तदुपलक्षितचैतन्यस्यापायेनाऽपगमेन हेतुना विभिन्नवर्णया विगतच्छायया तया प्रियया उपलक्षितः उषसि प्रातः आ

विलां मृगलेखारूपं लांछनं विभ्रद्धारयन् चंद्रमा इव समलक्ष्यतेत्युपमा ४२ विललापेति सोऽजः सहजां स्वाभाविकीमपि धीरतां धैर्यम् अपहाय त्यक्त्वा

वाष्पेण कंठगतेन गद्गदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा ध्वनिमात्रानुकारि गद्गदशब्दे विललाप परिदेवितवान् विलापः परिदेवनमित्यमरः धैर्यापहाने दुःखातिशयः का

रणमित्याशयेनाह अभितप्तं अग्निना संतप्तं अयोपि मार्दवं मृदुत्वं भजते शरीरिषु देहिषु अभिसंतप्तेष्विति शेषः विषये कैव कथा वार्ता अनुक्तसिद्धमित्यर्थः ४३ कु

राम॰ ९५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मार्दवघोतनार्थः गात्रसंगमात्तदेहसंसर्गात् आतुरयोहितुं अपहर्तुंप्रभवतियदिहंतेतिविषादेहंतहर्षेनुकंपायांवाक्यारंभविषादयोरित्यमरः प्रहरिष्यतोविधेर्दैवस्यान्यत्कुसु
मातिरिक्तंकिमिववस्तु इवशब्दोवाक्यालंकारेकीदृशमित्यर्थः साधनंनभविष्यति सर्वमपिसाधनंभविष्यत्येवेत्यर्थः ४४ अथवेति अथवापक्षांतरेप्रजांतकः कालः
मृदुकोमलंवस्तुमृदुनैववस्तुनाहिंसितुंहंतुं आरभते उपक्रमते अत्रार्थेहिमसेकेनतुषारनिष्यंदेनविपत्तिर्यस्याः सानलिनीपद्मिनीपूर्वनिदर्शनंप्रथमोदाहरणं
मेगता द्वितीयंनिदर्शनंपुष्पमृत्युरिंदुमतीतिभावः ४५ स्रगिति इयंस्रक्जीवितं अपहंतीतिजीवितापहायदिहृदयेवक्षसि हृदयंवक्षसि।
स्वांतइत्यमरः निहितासतीमांकिंनहंति ईश्वरेच्छयाक्वचित्प्रदेशेविषमप्यमृतंभवेत् क्वचिदमृतंवाविषंभवेत्तदैवमेवात्रकारणमित्यर्थः ४६ अथवेति अथवा

नभविष्यतिहंतसाधनंकिमिवान्यत्प्रहरिष्यतोविधेः ४४ अथवामृदुवस्तुहिंसितुंमृदुनैवारंभतेप्रजांतकः हिमसेकविपत्तिरत्रमेनलि।
नीपूर्वनिदर्शनंगता ४५ स्रगियंयदिजीवितापहानिहिताकिंहृदयेनहंतिमां विषमप्यमृतंक्वचिद्भवेदमृतंवाविषमीश्वरेच्छया ४६
अथवाममभाग्यविप्लवादशनिःकल्पितएषवेधसा यदनेननपातितस्तरुःक्षपितातद्विटपाश्रितालता ४७ कृतवत्यसिनावधीरणामप
राद्धेपिचिरंक्वचिन्मयि कथमेकपदेनिरागसंजनमाभाष्यमिमंनमन्यसे ४८ ध्रुवमस्मिशठः शुचिस्मितेविदितःकैतववत्सलस्तव प
रलोकमसन्निवृत्तयेयदनापृच्छ्यगतासिमामितः ४९ ॥ ११ ममभाग्यस्यविप्लवाद्विपर्य्ययात् एष स्रगिसर्थः विधिः प्राधान्यात्पुल्लिंगनिर्देशः वेधसा

विधात्रा अशनिर्विद्युतोग्निः कल्पितः दंभोलिरशनिर्द्वयोरित्यमरः यत् यस्मात्कारणादनेनाप्यशनिनाप्रसिद्धाशनिनेवतरुस्तरुस्थानीयः स्वयमेवन
पातितः किंतुतस्यतरोर्विटपाश्रितालतास्वपितानाशिता ४७ कृतेति मयिचिरंभृशं अपराद्धेपिअपराधेकृतवत्यपिराधः कर्त्तरिक्तः यदायतोहेतोः यदेतिहे
त्वर्थः स्वरादौपठ्यते यदेतिहेत्वाविनिगमाव्याख्यानात् अवधीरणामवज्ञांक्वचित्कदाचित्नकृतवत्यसितत्कथंएकपदेतत्क्षणेस्यात्तत्क्षणेरूप इमितिवि
भक्तःनिरागसंनिरपराधम्मि मंजनं इममितिस्वात्मनिर्देशः मामित्यर्थः आभाष्यंसंभाष्यंनमन्यसे ४८ ध्रुवमिति हेशुचिस्मितेधवलहसितेशठोगूढविप्रि
यकारीकैतवेनकपटेनवत्सलः स्निग्धःकैतववत्सलइति ध्रुवंसत्यंतवविदितःत्वयावेद्यमानोस्मिगतिबुद्ध्यादिनाकर्त्तरिक्तः क्तस्यचवर्त्तमानेइतिकर्त्तरिषष्ठी

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ कृतः यद्यस्मान्मामनादृत्यत्वं न मामंत्र्य इतः अस्माल्लोकात्परलोकं असंनिवृत्तये अपुनरावृत्तये गतासि ४९ दयितामिति इदं मम हतजीवितं तावद्यदीदं दयितामन्व
स॰८ गात् अनुगच्छद्यदि अन्वगादेव यद्यत्राव धारणे पूर्वं मूर्छितत्वादि[illegible]तिभावः तया विना किं किमर्थं विनिवृत्तं अनुगमनायुक्तमित्यर्थः अत एवात्मकृतेन स्वदुश्चे
९६ ष्टितेन निवृत्तिरूपेण प्रबलां वेदनां सहतां स्वयंकृतापराधेषु शममेव शरणमिति भावः ५० सुरतेति सुरतश्रमेण संभृतो जनितः स्वेदलवोद्गमोपि [illegible] ते त
व मुखे ध्रियते व्याप्नोति यतः कारणात् एतादृशी त्वं आत्मनास्वरूपेण अस्तं इता प्राप्ता अतः कारणात् इमां देहभृतामसारतां धिक् ५१ मनसेति मयाकर्त्रा मनसा
पि तव विप्रियं न कृतं पूर्वं पूर्वं न कृतं कृतपूर्वमित्यर्थः सुप्सुपेति समासः किं मां जहासि ननु अहं क्षितेः शब्दपतिः शब्दत एव पतिः न त्वर्थतः इत्यर्थः भावनिबंधना स्वभावहेतुका अभि

दयितां यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तया विना सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ५० सुरतश्रमसंभृतो मुखे ध्रि
यते स्वेदलवोद्गमोपि ते अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम् ५१ मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि
माम् ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबंधना रतिः ५२ कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन्भृंगरुचस्तवालकान् करभोरु क
रोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशंकि मे मनः ५३ तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव न
क्तमोषधिः ५४ इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रांतकथं दुनोति मां निशि सुप्तमिवैकपंकजं विरताभ्यंतरषट्पदस्वनम् ५५ श

प्रायनिबंधना मे रतिर्वांछा त्वय्येव अस्तीति शेषः ५२ कुसुमेति कुसुमैः उत्खचितान् उत्कृष्टेन रचितान् वलीभृतो [illegible] शिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वंद्वचरं पतत्रिण
भंगीयुक्तान् भृंगरुचो नीलान् तवालकान् चलयन् कंपयन् मारुतः हे करभोरु मे मनः त्वदुपावर्तनशंकितत्पुनरागमनेशंकावत्करोति त्वदुज्जीवने शंकां कारयतीत्य
र्थः ५३ तदिति हे प्रिये तत्तस्मात्कारणात् आशु मे विषादं दुःखं नक्तं रात्रौ ओषधिः तृणज्योतिरास्या लता ज्वलितेन प्रकाशेन तुहिनाद्रेर्गुहागतं तमइव प्रतिबोधे
न ज्ञानेन अपोहितुं निरसितुमर्हसि ५४ इदमिति इदमुच्छ्वसितालकं चलितकुंतलं विश्रांतकथं निवृत्तसंलापं तव इदं मुखं निशि सुप्तं निमीलितं विरतः अभ्यंतरगा राम॰
मंतर्वर्तिनां षट्पदानां स्वनो यत्र न तत् निःशब्दभृंगमित्यर्थः एकपंकजमिव मां दुनोति परितापयति ५५ शशिनमिति शर्वरी रात्रिः शशिनं चंद्रं पुनरेति प्राप्नोति ॥ ६ ९६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हृद्दीभूय चरतीति हंह चरस्तं पतन्निशां चक्रवाकं दयिता चक्रवाकी पुनरेति इति हेतोः नौ चंद्र चक्रवाकौ विरहांतरक्षमौ विरहावधि सहौ अंतरमवकाशावधि परिधानांतर्द्धि भेदतादर्थ्ये इत्यमरः अस्तं तगता पुनरावृत्तिरहिता त्वं तु कथं मां न दहेः अपितु दहेरेवेत्यर्थः ५६ नवेति नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालशयनेपि अर्पितं स्थापितं — मृदु तेपदं गंशरीरं दूयेत परितप्तं भवेत् वामोरु सुंदरोरु अरू यस्याः सा हे वामोरु वामं स्यात्सुंदरे सव्य इति केशवः संहितशफलक्षणेत्यादिना ऊङ् प्रत्ययः तदिदं मंगं चितायाः काष्ठसंचयस्याधिरोहणाकथं विषहिष्यते वद ५७ इयं इति इयं प्रथमा रहः सखी सुरतसमये अनुपाना दितिभावः गतिविभ्रमसादेन नीरवा विलासोपरमेन निःशब्दा रशना मेखला अप्रतिबोधं च पुनरुद्बोधं यथा तथा शायिनों मृतामित्यर्थः त्वां अनुत्व यासहतृतीयार्थ इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वे कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया शुचाशोके नानुमृते
इति नौ विरहांतरक्षमौ कथमेत्यं तगतानं मां दहेः ५६ नवपल्लवसंस्तरेपि ते मृदु दूयेत यदंगमर्पितं म तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ५७ इयमप्रतिबोधशायिनी रशना त्वां प्रथमा रहः सखी गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानुमृते वलक्ष्यते ५८ कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु गतं मदालसं पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनोद्धूतलतासु विभ्रमाः ५९ त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलंबितुं क्षमा ६० युगमं मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतं ६१ ॥ एवं नलस्यत इति न लक्ष्यत एवेत्यर्थः संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधाविति भावः ५८ कलमिति त्रिदिवे तिसुगमं अन्यभृतासु कोकिलासु कलं मधुरं भाषितं भाषणं कलहंसीषु मदालसं मंथरं गतं गमनं पृषतीषु हरिणीषु विलोलमीक्षितं चंचलदृष्टिः पवनेन वायुना उद्धूत लता। सुईषत्कंपित लतासु विभ्रमाः विलासाः इत्यमी पूर्वोक्ताः कलभाषणादयो गुणाः एषु कोकिलादिस्थानेष्विति शेषः ५९ त्रिदिवोत्सुकयापि इह जीवेष्वेव स्वर्गं प्रति प्रस्थितयापि त्वया मामवेक्ष्य विरहासह विचार्य सत्यं निहिताः भक्षणधारणाय तयास्या पिता इत्यर्थः तव विरहे गुरुव्यथमतिदुःखं मे हृदयमवलंबितुं स्थापयितुं न क्षमाः न शक्ताः ते तु त्वत्संगमस्यैव सुखकारिणः नान्यथा प्रत्युत प्राणानपहरंतीति भावः ६० मिथुनमिति ननु हे प्रिये सहकारश्चूतविशेषः फलिनी प्रियंगुलता चेमौ। त्वया मिथुनं परिकल्पितं मिथुनत्वेनाभ्यर्थितम् संभावितम् अनयोः फलिनी सहकारयोर्विवाहसत्क्रियां विवाहमंगलमविधाय अकृत्वा गम्यत इत्यसांप्रतमयुक्तं मा नहो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघौ कुसुममिति हस्तादिपोषकं दोहदं त्वयाकृतं दोहदं पादताडनरूपं यस्यस: अयमशोको यत्कुसुमं उदीरयिष्यति प्रसविष्यते तं वालकानामाभरणं आभरणभूतं नन्त कुसु
स० ८ मकर्यं नु निवापमाल्यतां नेष्यामि पितृदानं निवापः स्यादित्यमरः ६२ स्मरतेति अन्यदुर्लभं किंतु स्मर्तव्यमेवेत्यर्थः सशब्दं नूपुरं यस्य तच्चरणेनानुग्रहं तेनताडनरूपं
६७ स्मरतेव कुसुमान्येवाश्रूणि तद्वर्षिणा अमुनाशोकेन हे सुगात्रि अंगगात्रकंठेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति ङीष् त्वं शोच्यसे ६३ तवेति तव निःश्वसितानुकारिभिः वकुलैः व
कुलकुसुमैः मया समं सार्द्धं अर्द्धं चितां अर्धं यथा तथा रचितां विलासमेखलां असमाप्य किन्नरस्य देवयोनिविशेषस्य कंठ इव कंठो यस्यास्तत्संबुद्धिहे किंनरकंठि अं
गगात्रकंठेभ्यश्चेति ङीष् किमिदं सुष्यते वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं अनुचितमिदं स्वपनमित्यर्थः ६४ समेति सखीजनः समदुःखसुखः त्वदुःखेन दुःखी त्वत्सु
कुसुमं कृतं दोहदं त्वया यदशोकोयमुदीरयिष्यति अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ६२ स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणा
नुग्रहमन्यदुर्लभम् अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ६३ तव निःश्वसितानुकारिभिर्वकुलैरर्धचितां समं मया
असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किन्नरकंठि सुप्यते ६४ समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चंद्रनिभोयमात्मजः अहमेकरसस्तथा
पिते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ६५ धृतिरस्तमिता गतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयम
द्य मे ६६ गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ॥ ६ खेन सुखीत्यर्थः अयमात्मजो वालः प्रतिपच्चंद्रनिभः दर्शनीयो वर्धि
ष्णुश्चेत्यर्थः प्रतिपच्छब्देन द्वितीया लक्ष्यते प्रतिपच्चंद्रस्यादर्शनात् अहमेकरसः समानुरागः भिन्नरागः शृंगारादौ विषयेवीर्येगुरौ रागे द्रवे रसइत्यमरः तथापि जीवना
सामग्रीसत्वे पीत्यर्थः ते तव व्यवसायोस्मत्परित्यागरूपो व्यापारः प्रतिपत्त्या निश्चयेन निष्ठुरः प्रतिपत्तिस्तु कर्तव्ये तद्द्योगे खेपि च प्राप्तौ प्रगल्भे प्रतिमाज्ञानयो
रपीति केशवः स्मर्तुं न शक्यं किमुताधिकर्तुमिति भावः ६५ धृतिरिति अद्य मे धृतिः धैर्यं प्रीतिर्वा अस्तं नाशमिता गता गतिश्च्युता गता गेयं गानं विरतं ऋतुर्वसंता
दिर्निरुत्सवः आभरणानां प्रयोजनं गतं अपगतं शेते अस्मिन्निति शयनीयं तल्पम् कृत्यल्युटो वहुलमित्यधिकरणार्थे नीयर् प्रत्ययः परिशून्यं त्वां विना सर्वमपि राम
निष्फलमित्यर्थः ६६ गृहिणीति त्वमेव गृहिणी दाराः सचिवो बुद्धिसहायो मंत्री मिथो रहसि सखी नर्मसचिवः ललिते मनोहरे कलाविधौ वादित्रादिचतुःषष्टिकला ६७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रयोगे प्रियशिष्या अतस्त्वां सर्वसमष्टिरूपां हरता अतएव करुणाविमुखेन कृपाशून्येन मृत्युना मे संबंधि किं न हृतं वद सर्वमपि हृतमित्यर्थः ६७ मदिरेति माद्यत्यनयेति
मदिरा लोकप्रसिद्धा तथापि नार्यो मदिरलोचना इत्यादिप्रयोगदर्शनात् माद्यत्याभ्यामिति मदिरे अक्षिणी यस्यास्तत्संबुद्धिः हे मदिराक्षि मदाननार्पितं रसवत्त्वादु
त्तरं मधु मद्यं पीत्वा बाष्पदूषितं अश्रुतप्तं परलोकोपनतं परलोकप्राप्तं मे जलांजलिं कथं नु अन्वनन्तरं पास्यसि तदनंतरमिदमनर्हमित्यर्थः यथाह भा
द्रमल्लः अनुपाने हिमजलं यवगोधूममिश्रितं दधि मद्यं विषे क्षौद्रे पिष्टे मिष्टमयेपि चेति तच्च इहैव युज्यते इदं तु इह लोकांतरोपयोगि चेत्यायुर्वेदविरोधात्।
कथमनुपास्यसीति ६८ विभवेपीति विभवे ऐश्वर्ये सत्यपि त्वया विना अजस्य तावदेव सुखं गण्यतां यावत्त्वया सह भुक्तं ततोऽन्यन्न किंचिद्भविष्यदित्यर्थः
कुतो विलोभनांतरैर्विषयांतरैः अहृतस्यानाकृष्टस्य मम सर्वे विषयाभोगादयस्त्वदाश्रयाः त्वदधीनाः त्वां विना मे न किंचिद्रोचत इत्यर्थः ६९ विलपन्निति कोसला

करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतं ६७ मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे अनुपास्यसि बाष्पदूषितं।
परलोकोपनतं जलांजलिं ६८ विभवेपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यतां अहृतस्य विलोभनांतरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदा
श्रयाः ६९ विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्रुतशाखारसबाष्पदूषितान् ७० अ
थ तस्य कथंचिदंकतः स्वजनस्तामपनीय सुंदरीं विससर्ज तदंत्यमंडनामनलायागरुचंदनैधसे ७१ प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः स

धिपोऽजः इति करुणः शोकरसः स एवार्थः तेन ग्रथितं संबद्धं यथा तथा प्रियां प्रति विलपन् पृथिवीरुहान् वृक्षानपि ॥ न्निति वाच्यदर्शनात् ॥ ६
स्नुताः शाखारसाः मकरंदा एव बाष्पाः तैर्दूषितानकरोत् अचेतनानप्यरोदयदित्यर्थः ७० अथेति स्वजनो बंधुवर्गः तस्याजस्यांकतः उत्संगात् कथंचिद।
पनीय तद्दिव्यकुसुममेवांत्यमंडनमलंकारो यस्यास्तां सुंदरीं अगुरूणि चंदनानि एधांसि यस्मिंस्तस्मै अनलायाग्नये विससर्ज विसृष्टवान् क्रियाग्रहणं म।
पि कर्तव्यमिति क्रियामात्रप्रयोगे संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ७१ प्रमदामिति नृपतिः सन्नपि विद्वानपि शुचा शोकेन प्रमदामनु प्रमदया सह संस्थितो मृत इति
वाच्यदर्शनान्निंदादर्शनात् देव्या इंदुमत्या सह शरीरस्याग्निमादग्न्यधीनं न चकार तदधीनवचन इति साति प्रत्ययः जीविता

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰
स॰ ८
१९८

शयाप्राणोच्छ्यातुन ७२ अथेति अथ विदुषा तेनाजेन गुणाहृतादयः एवंशेषीं यस्यास्तां गुणशेषां भामिनीमिंदुमतिमुपदिश्योद्दिश्य दशानामन्हां समाहारो दशा
हः तद्धितार्थे समासः समाहारस्यैकत्वादेकवचनं राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच् रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वं ततस्तसिः तस्माद्दशाहतः परे कर्तव्याः महर्द्धयः महासमृद्धयो
विधयः श्राद्धादयः क्रियाः पुरः पुर्यो उपवन एव समापिताः संपूर्णा अनुष्ठिताः दशाहइत्यत्र विप्रः शुध्येद्दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपइति मनुवचनं विरोधो नाशं
कनीयः तस्य निर्गुणक्षत्रियविषयत्वात् गुणवत्क्षत्रियस्य दशाहेन शुद्धिमाह पराशरः क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिरिति सूच्यते ऽस्याविर्गुणवत्त्वं विदुषेत्यनेन
७२ सइति तयेंदुमत्या विनाक्षणदायाः रात्रेरपायेऽपगमे यः शशांकस्तद्वच्चंद्रस्तस्येव दर्शनं यस्य सः सद्दृश्यमान इत्यर्थः सोऽजः पौ रवधूमुखाश्रुषु स्वशुचः स्वशोक

न च कार शरीरमग्निसात्सह देव्या न तु जीविताशया ७२ अथ तेन दशाहतः परे गुणशेषामुपदिश्य भामिनीं विदुषा विधयो महर्द्धयः पु
र एव उपवने समापिताः ७३ स विवेश पुरीं तया विना क्षणदापायशशांकदर्शनः परिवाहमिवावलोकयन्स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु
७४ अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमाश्रितः अभिषंगजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत् ७५ असमाप्तवि
धिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि शोककारणं न भवंतमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्च्युतं ७६ मयि तस्य सुवृत्त वर्तते लघुसंदेश
पदा सरस्वती शृणु विश्रुतसत्वसार तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ७७ ॥ ९९ स्वपरिवाहं जलोच्छ्वासमिवावलोकयन् जलोच्छ्वासाः परीवाहाइत्य

मरः स्वदुःखातिरेकमिव पश्यन् पुरीं विवेश वधूग्रहणात्तस्यामिंदुमत्यां सख्यभिमानादजसमानदुःखसूचकपरिवाहोक्तिर्निर्वहति ७४ अथेति अथानंतरं सव
नाय यागाय दीक्षितः गुरुर्वसिष्ठः आश्रमे स्वकीयाश्रमे आश्रितः स्थितः सन् तं अजमभिषंगजडं दुःखमोहितं प्रणिधानात् चित्तैकाग्र्यात् विजज्ञिवान् कुसुमे
तिकसुमदिशः इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शिष्येणान्वबोधयत् किलबोधयते ऽर्थेतात्त्वइ ७५ वशिष्ठशिष्य आह असमाप्तेति यतो हे नाम मुनिरसमाप्तविधिरसमा
पितक्रतुः ततस्तव शोककारणं संसारदुःखहेतुं कलत्रनाशरूपं विद्वानूजानन्नपि विदेः शतुर्वसुरिति वस्वादेशः नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः प्रकृतौ पथः च्युतं राम॰
स्वभावाद्भ्रष्टं भवंतं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुं समाश्वासयितुमित्यर्थः स्वयं नोपस्थितः नागतवान् ७६ मयीति हे सुवृत्त सदाचार विष्ठसंदिश्यत इति संदेशः ॥ १९८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

संदेश्यार्थं तस्य पदानि लघूनि संक्षिप्तानि संदेशपदानि यस्यां सा लघुसंदेशपदा तस्य मुनेः सरस्वती वाक् मयि वर्तते हे विश्रुतसत्वसार प्रख्यातं धैर्यातिशय तां सरस्वतीं
श्रृणु सनां च हृदि उपधातु मर्हसि ७७ वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह पुरुषस्येति अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवतः विष्णोः पदेषु विक्रमे
षु त्रिभुवनेष्वपीत्यर्थः समतीतं भूतं च भवद्वर्तमानं च भावि भविष्यच्चेति त्रितयं स मुनिर्निष्प्रतिघेन ज्ञानमयेन ज्ञानप्रचुरेण चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि अनल्पदुक्तिषु
न संशयितव्यमित्यर्थः ७८ चरत इति पुरा किल दुष्करं तीव्रं तपश्चरतः तृणविंदोः तृणविंदुनाम्नः सकाशात्परिशंकितो भीतः कर्त्ता रिंद्रः भीत्रार्थानां भयहेतुरित्य
पादानत्वात्पंचमी हरिरिंद्रः समाधिभेदिनीं हरिणीं नाम सुरांगनां अप्सरसं अस्मै तृणविंदवे प्रजिघाय प्रेषितवान् ७९ स इति स मुनिः शमः शांतेरेव वेलाम
र्यादा तस्याः प्रलयोर्मिणा प्रलयकालतरंगेण वैराग्यविघातकेनेत्यर्थः अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपीत्यमरः तपः प्रतिबंधेन योमन्युः क्षोभ।

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ७८ चरतः किल दुष्करं तपस्तृणवि
दोः परिशंकितः पुरा प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुरांगनां ७९ स तपःप्रतिबंधमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमां अ
शपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा मुनिः ८० भगवन्परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृ
तवानासुरपुष्पदर्शनात् ८१ क्रथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणं ८२

सेन हेतुना प्रमुखे अग्रे आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकटीकृतविलासां तां हरिणीं भूलोके मानुषी मनुष्यस्त्री भवेति अशपत् शशाप ८० भगवन्निति हे भगवन्महर्षे
अयं जनः परोऽस्यास्तीति स्वामित्वेन परवान्पराधीनः अयमिति आत्म निर्देशः अहं पराधीनेत्यर्थः मे मम प्रतिकूलाचरितं अपराधं क्षमस्वेति अनेन प्र
कारेणोपनतां शरणागताम् हरिणीं आसुरपुष्पदर्शनात् सुरपुष्पदर्शनपर्यंतं क्षितिं स्पृशतीति क्षितिस्पृक् तां क्षितिस्पृशं मानुषीं कृतवान् दिव्यपुष्पदर्शनं शा
पावधिरित्यनुगृहीतवानित्यर्थः ८१ क्रथेति ततः क्रथकैशिकानां राज्ञां वंशे संभवो यस्याः सा हरिणी तव महिषी अभिषिक्ता स्त्री कृताभिषेका महिषीत्यमरः भूत्वा
चिराय दिवः सकाशाच्च्युतं मुनिशापनिवृत्तिकारणं सुरपुष्पदर्शनं उपलब्धवती विवशा अभूदिति शेषः मृतेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ठू ॥ ठू

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

टी. तत्तूष्णीं यानेनुकलत्रं कुतो न चिंत्यमतस्त्राह
त दिति तत्तस्मात्कारणात्तस्याः अपायचिंतया अलं तन्मरणं न चिंत्यमित्यर्थः निषेधक्रियां प्रतिकरणत्वाच्चिंतयेति तथापि कलत्रहीनस्य किं जीवितं तत्राह त्वयाइयं वसुधैव भू
उत्पत्तिमतां जन्मवतां विपद्विपत्तिरुपस्थिता सेद्ध अतएव जातस्य ध्रुवो मृत्युरि
६६ रेव अवेक्ष्यतां पाल्यतां हि यस्मान्नृपाः वसुमत्या भुवा कलत्रिणः कलत्रवंतः ननु शोचितव्यमित्यर्थः ८३ उदय इति। उदये अभ्युदये सति मदेन यत्तद्वाच्यमिंदांउ।
भूतेनापरिहार्यामदहेतौ निंदाहीनेन त्वया यच्छ्रुतं अध्यात्मप्रचुरशास्त्रं तज्जनितज्ञानमिति यावत् आविष्कृतं प्रकाशितं तन्मनसः ज्वरे संतापे उपस्थिते प्राप्ते
सति अक्लीवतया धैर्येण पालिंगे न पुनः प्रकाश्यतां विदुषा सर्वास्ववस्थास्वपि धैर्येण भवितव्यमित्यर्थः ८४ इतोपि न रोदितव्यमित्याह रुदत इति रुदता अश्रुमुं
चता भवता त्वया सा कुत एव लभ्यते न लभ्यत इत्यर्थः यतोऽनुम्रियत इति अनुमृत्य तु किं पूतेनानुमृतापि भवता पुनर्न लभ्यते कथं नेत्यत आह परलोक जुषां लो
तदलं तदपायचिंतया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ८३ उदये मदवाच्यमुज्झता
श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीवतया प्रकाश्यताम् ८४ रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि ल
भ्यते परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ८५ अपशोकमनाः कुटुंबिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः स्वजनाश्रु
किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ८६ मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जंतुर्ननु ला
कानां भाजां देहिनां गम्यत इति गतयो गम्यस्थानानि स्वकर्मभिः पूर्वाचरितपुण्यपापैर्भिन्नपथा हि पृथक्कृतमार्गा हि स्वस्वधर्मानुरूपफलभोगाय भिन्नदे
हगमनान्मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ८५ अपेति किंत्वपशोकमनाः निर्दुःखचित्तः सन् कुटुंबिनीं पत्नीं निवापदत्तिभिः पिंडोदकदानैरनुगृह्णीष्व संतर्पये
त्यर्थः अन्यथा दोषमाह अतिसंततं अविच्छिन्नं स्वजनानां बंधूनां बंधुः स्वस्वजनाः समाइत्यमरः अश्रुकर्तृ प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते किल अत्र याज्ञव
ल्क्यः श्लेष्माश्रु बांधवैर्मुक्तं प्रेतो भुंक्ते यतोवशः अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तित इति ८६ मरणमिति शरीरिणां मरणं प्रकृतिः स्वभावः ध्रुवमि
त्यर्थः जीवितं विकृतिर्यादृच्छिकं बुधैरुच्यते जंतुः प्राणी क्षणमपि अत्यंतसंयोगे द्वितीया श्वसन् जीवन् अवतिष्ठते यदि असौ क्षणजीविलाभवान्ननु जीवनेय यालाभं रघु. ६९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मतोऽश्व्यं अलभ्यलाभान्मरणेऽनुनशोचितव्यं तस्य स्वाभाव्यादिति भावः ८७ अवगच्छतीति मूढचेतनो भ्रांतबुद्धिः प्रियनाशं हृदि हृदये अर्पितं निखातं शल्यं शंकुम् अवगच्छति मन्य
ते स्थिरधीर्विद्वांस्तु तदेव शल्यं समुद्धृतमुत्खातं मन्यते प्रियनाशे सतीति शेषः कुतः कुशलद्वारतया प्रियनाशस्य मोक्षोपायत्वेनेत्यर्थः मन्यते विषयलाभविनाशयोर्यथाक्रमं हिता
हितसाधनत्वाभिमानः पामराणां तद्विपरीतस्तु विपश्चितामिति भावः ८८ स्वशरीरइति· स्वस्य शरीरशरीरिणौ देहात्मानावपि यदा यतः कर्मवशात्स्वराणां संयोगविपर्ययौ क्षणमात्र
संयोगवियोगौ यथोक्तौ भवत इति शेषः तदा बाह्यैर्विषयैः पुत्रमित्रकलत्रादिभिर्विरहो विपश्चितं विद्वांसं किमिवानुतापयेन्न किंचिदित्यर्थः आत्मनः [illegible] स्वदेहे शरीरे
[illegible]तिनाशइति देहाभिमानिनोऽन्येषां का वेदना विदुषामिति भावः स्वशब्दस्य संबंधितामिप्रायेण ८९ नेति हे वशिनामुत्तम जितेंद्रियवर्य पृथग्जनवत्[illegible]जनवत्सु
चः शोकस्य वशं गंतुं नार्हसि तथाहि द्रुमसानुमतां तरुशिखरिणां किमंतरं को विशेषः वायौ सति द्वितयेपि द्विप्रकारा अपि प्रथमचरमेत्यादिनाजसि सर्वनामसंज्ञाविकल्पः।

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितं स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ८८ स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयो
गविपर्ययौ यदा विरहः किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ८९ न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गंतुमर्हसि द्रुमसानुमतां किमं
तरं यदि वायौ द्वितयेपि ते चलाः ९० स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिं तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवांतिकम
स्य गुरोः ९१ तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथंचिद्बालत्वादवितथसूनृतेन सूनोः

ते चलाः यदि सानुमतामपि चलने तेषामप्यचलसंज्ञा न स्यादि
त्यर्थः ९० स तथेति सोऽजः उदारमतेः धीमतो विनेतुर्वशिष्ठस्य वचस्तच्छिष्यमुखेरितं तथेति प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य मुनिं वसिष्ठशिष्यं विससर्ज प्रेषयामास किंतु तद्वचः शोक
घने दुःखसांद्रे अस्याजस्य हृदि अलब्धपदं अप्राप्तावकाशं सत् गुरोर्वशिष्ठस्यांतिकं —— प्रतियातमिव निवृत्तं किमुत इत्युत्प्रेक्षा तोटकवृत्तमेतत् इह तोटकमंबुधि
सैः प्रथितमिति लक्षणात् ९२ तेनेति अवितथं यथार्थं सूनृतं प्रियवचनं यस्य तेनाजेन सूनोः पुत्रस्य बालकत्वात् राज्याक्षमत्वादित्यर्थः प्रियायाः इंदुमत्याः सादृश्ये
र्वस्त्वंतरगतमाकारसाम्यं प्रतिकृतिश्चित्रं तयोर्दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिकसं[illegible] क्षणभंगुरैः ये समागमोत्सवाः तैश्च कथंचित्कृच्छ्रेण अष्टौ समाः वत्सराः संवत्सरो वत्सरोऽब्दो
हायनोऽस्त्री शरत्समा इत्यमरः परिगमिताः अतिवाहिताः उक्तं च वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि तदंगस्पृष्टानामुपग

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ टी॰ तवशोकस्य शंनमपि प्रतीकारः कामव्यथित मनसां कोपि गदित इति ९१ अस्येति शोकस्त्वशंकुः कीलः शंकुः कीले शिवे ऽस्त्रे चेति विश्वः तस्याजस्य हृदयं प्रक्षप्ररोहः प्रक्षांकुरः सौ
स॰ ८ धनतलमिव प्रसह्य बलात्कारेण किल विभेद प्राणांतरहेतुं मरणकारणमपि भिषजां असाध्यमप्रतिसमाधेयं तं शोकशंकुं रोगपर्यवसितं स राजा प्रियानुगमनं त्वरया
७० या लाभमनुमेने प्रियया विनाजीवितस्य दुःसहत्वात्तत्प्राप्तिकारणं मरणमेव वरमित्येवामन्यतेत्यर्थः ९२ सम्यगिति अथ नृपतिः राजा सम्यग्विनीतं निसर्गसंस्काराभ्यां वि
नीतं वर्महरं कवचधारणार्हं वयस्कः वयसि चेत्यत्र त्यः तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधिवद्विध्यर्हं यथा शास्त्रमित्यर्थः तदर्हमिति वति।
प्रत्ययः आदिश्यनियुज्य रोगोपसृष्टायाः पीडितायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं मुमुक्षुर्जिहासुः सन् प्रायोपवेशनेऽनशनावस्थाने मतिर्यस्य सः बभूव प्राय
स्यानशनेमृत्यौ तुल्यबहुत्वयोरपीति विश्वः आत्मादित्यपुराणं समासक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः उचिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः स्वयं देहविनाशस्य काले

प्राप्ते स्यप्रतिष्ठेति दर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ९२ तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशंकुः प्लक्षप्ररोह इव सौधतलं विभेद
प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं लाभं प्रियानुगमने त्वरया स मेने ९३ सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजा
नां रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव ९४ तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जन्हुकन्यासरय्वोर्देहत्यागादमरगणना।
लेख्यमासाद्य सद्यः पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कांतयासौ लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ९५ इतिरघुवंशे अजविलापो नामाष्ट
मः सर्गः ॥ ८ ॥
तस्मिन्महामतिः आब्रह्मणं वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा एतेषामधिकारोस्ति नान्येषां
षां सर्वेषु जन्तुषु नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदेति ९४ तीर्थ इति असावजो जन्हुकन्यासरय्वोः भागीरथीसरयूनामनद्योः तयोः तोयानां व्यतिकरे संभेदे न
भवे तीर्थे गंगासरयूसंगमे देहत्यागाच्छरीरत्यागात्सद्य एव अमरगणनायामालेख्यं लेखनं आसाद्य प्राप्य पूर्वस्मादाकारादधिका अधिकतरा रुक् यस्याः तया संगतः
युक्तः सन् कांतया इन्दुमत्या सह अथवा पूर्वापेक्षया अधिकतरा रुक् कांतिर्यस्याः तया कांतया सहितः सन् नंदनस्येंद्रोद्यानस्याभ्यंतरेषु अंतर्वर्तिषु लीलागारेषु क्रीडाभवनेषु एम
नेषु पुनररमत विचिक्रीड यथा कश्चित्तीर्थे स्मिन् देहत्यागं करोतिय‍ः तस्यात्मघातदोषान प्राप्नुयादित्यादित्यपुराणे ९५ इति रघुवंशव्याख्यायां संजीविन्यामष्टमः सर्गः ७०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रीगणेशाय नमः एकलोचनमेकार्धं सार्धलोचनमन्यतः लीलार्धं नीलकंठार्धं महः किमपि मन्महे १ पितुरिति समाधिना संयमेन जितेंद्रियः समाधिर्नियमे ध्यानेय
मवर्ती संयमिनां अवतारस्तताचधुर्यगे स्थितो महारथो दशरथः एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनां शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते पितुरनंतरं उत्तर
कोसलान् जनपदान् अधिगम्य प्रशशास अत्र मनुः क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनमिति द्रुतविलंबितमेतद्वृत्तं तल्लक्षणं तु द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ विति
१ अधिगतमिति अधिगतं प्राप्तं आत्मकुलोचितं स्वकुलयोग्यं स नगरं नगरजनसहितं प्रकृतिमंडलं जानपदमंडलं अत्र प्रकृतिशब्देन प्रजामात्रं वा विना नगरश
ब्द्योगात् गोबलीवर्दन्यायेन जानपदमात्रमुच्यते यद्यस्माद्विधिवद्यथाशास्त्रमपालयत् ततो हेतोः रंध्रं करोतीति रंध्रकरः रंध्रहेतुरित्यर्थः कर्मण्यण् तत्ताच्छील्यानु
लोम्ये ष्विति टप्रत्ययः नगरस्य रंध्रकरः नगररंध्रकरः कुमारः क्रौंचदारण इत्यमरः तदोजसस्तत्तुल्यबलस्यास्य दशरथस्य गुणवत्तरः सुभवत् तस्मौ रजानपद

श्रीगणेशाय नमः पितुरनंतरमुत्तरकोसलान्समधिगम्य समाधिजितेंद्रियः दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवतां च धुरि स्थितः १ अधिग
तं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमंडलमात्मकुलोचितं अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगररंध्रकरौजसः २ उभयमेव वदंति मनीषिणः स
मयवर्षितया कृतकर्मणां बलनिषूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदंडधरान्वयम् ३ जनपदे न गदः पदमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः।
क्षितिरभूत्फलवत्यजनंदने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ४ दशदिगंतजिता रघुणा यथा श्रियमपुष्यदजेन ततः परं ॥ ५ ॥ ६ ॥

मंडले तस्मिन् क्रतौ वसत्वमभूदित्यर्थः २ उभयमिति मनस ईषिणो मनीषिणो विद्वांसः पृषोदरादित्वात्साधुः बलनिषूदनं इंद्रं दंडस्य धरो राजा मनुरिति यो दंडधरः सए
वान्वयः कूटस्थो यस्य तमर्थपतिं दशरथं चेत्युभयमेव समये ऽवसरे जलं धनं च वर्षतीति समयवर्षितस्य भावेन समय वर्षितया हेतुना कृतकर्मणां स्वकर्मकारिणां नुदतीति
नुदं इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कप्रत्ययः श्रमस्य नुदं श्रमनुदं क्विवंतत्वेन पुंसकलिंगेनोभयशब्देन सामानाधिकरण्यं न स्यादिति वदंति ३ जनपदमिति शमरते शांतिपरे अ
मरतेजसि अजनंदने दशरथे पार्थिवे पृथिव्याः ईश्वरे सति तस्येश्वर इत्यण् प्रत्ययः जनपदे देशे गदो व्याधिः रोगव्याधिगदामया इत्यमरः पदं नादधौ नाचक्राम इत्यर्थः
सपत्नजः शत्रुजन्यः अभिभवः कुत एव असंभावित एवेत्यर्थः क्षितिः फलवत्यभूत् ४ दशेति महौ दशदिगंतान् जितवानिति दशदिगंतजित् तेन रघुणा यथा श्रियं का॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मप्युक्तेततः परं रघोरनेनतस्मात् अनेनच श्रियमपुष्यत् तथैवाहीन पराक्रमो प्रयते अहीनां सर्पाणामिनस्येव शेषस्येतिपराक्रमोयस्यसइतिवा इनः सूर्येप्रभौराज्ञि चेति विश्वः।
यद्वा अहीनि पुष्ट्येषु पराक्रमोयस्यः यद्वा अः गरुडः हिः सर्पस्तयोः स्वामी विष्णुस्तस्येव पराक्रमोयस्य तं अन्यूनपराक्रमं दशरथं इनं स्वामिनमधिगम्य पुनर्नवभावित
नेत्यर्थः ... प्रकृतार्थंगमयन्तः ५ समतयेति नराधिपः दशरथः समतया समवर्तित्वेन मध्यस्थत्वेनेत्यर्थः वसुवृष्टेर्धनवृष्टेः विसर्जनैः असत्तां दुष्टानां नियम
नाद्विश्यद्वाचसवरुणौ वरुणसहितौ यमपुण्यजनेश्वरौ यमकुबेरवरुणान् यथासंख्यमनुययौ अनुचकार रुचा तेजसा अरुणाग्रसरं अनूरुसारथिं सूर्यमनुययौ ६
तस्यव्यसनेनसक्तिर्नासीदित्याह नेति उदयाय यतमानमभ्युदयार्थं व्याप्रियमाणं तं दशरथं मृगयाभिरतिराखेट व्यसनं नापाहरत् नाचकर्ष आक्षोदनं मृगव्यं स्या
दाखेटो मृगया स्त्रियामित्यमरः दुष्टमासमंतादुदरमस्येति दुरोदरं द्यूतं न चापाहरत् दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरमित्यमरः शशिनः प्रतिमा प्रतिविंबं आभरणं
तमधिगम्य तथैव पुनर्वभौ नेनमहीनमहीनपराक्रमं ५ समतयावसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः अनुययौ यमपुण्य
जनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ६ नमृगयाभिरतिर्नदुरोदरं नच शशिप्रतिमाभरणं मधु तमुदयायनवा नवयौवना प्रियतमा यत
मानमपाहरत् ७ नकृपणाप्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिहासकथास्वपि अपि सपत्नजनेष्वपि तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरि
ता ८ उदयमस्तमयं च रघूद्वहादुभयमानशिरे वसुधाधिपाः ॥ ९९ यस्तन्मधुनापाहरत् नेति पदच्छेदः वाशब्दः समुच्चये नवयौवना नवं नूतनं यौ
वनं तारुण्यं यस्यास्तादृशी प्रियतमा स्त्रीचनापाहरत् जातावेकवचनम् । अत्र मनुः पानमक्षाः स्त्रियश्चेति मृगया च यथाक्रमं एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे इति ७ ने
ति तेन राज्ञा प्रभवति प्रभौ सति वासवेपि कृपणा दीना वाक् न ईरिता नोक्ता परिहासकथास्वपि वितथा अनृता वाक् नेरिता किंच अपरुषा रोषशून्येन तेन सपत्नजनेष्वपि प
रुषाक्षरं निष्ठुराक्षरं यथा तथा वाक् नेरिता किमुतान्यत्रेति सर्वत्रापि शब्दार्थः किंतु उदीना सत्या मधुरैव वागुक्तेति फलितार्थः ८ उदयमिति वसुधाधिपाः राजानः
उद्वहतीत्युद्वहो नायकः पचाद्यच् रघूणामुद्वहो रघुनायकस्तस्माद्रघुनायकात् उदयं वृद्धिं अस्तमयं नाशं चोभयमानशिरे लेभिरे कुतः हि यस्मात्स दशरथो निदे | एम· ७९
शमाज्ञामलंघयतां शोभनं हृदयं यस्येति सुहृन्मित्त्रमभूत् सुहृद्दुर्हृदौ मित्त्रामित्त्रयोरिति निपातः प्रतिगर्जतां प्रतिस्पर्द्धिनामयइव हृदयं यस्येति अयोहृदयः कठि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नचितोभूत् स्वाज्ञाकारिणो रक्षति अन्यान्मारयतीत्यर्थः ९ अजयदिति अधिज्य शरासनः सदशरथः उदधिनेमिं समुद्रवेष्टनां मेदनीमेकरथेनाजयत् स्वयमेकरथः
वाजेषीदित्यर्थः गजवती गजयुक्ता जवेन तीव्राः जवाधिकाः हयाः यस्याः सा चमूः अस्य नृपस्य केवलं जयमघोषयत् अप्रथयत् स्वयमेकवीरस्य च मूरूपकरणमात्र
मितिभावः १० अवनिमिति वरूथिना गुप्तिमता वरूथो रथगुप्तिर्यो त्तिरोधत्ते रथस्थितमिति सज्जनः एकरथेनाद्वितीयरथेनावनिं जितवतो धनुर्भृतो नरवाहनसं
पदः कुबेरतुल्यश्रीकस्य तस्य दशरथस्य घनरवा मेघसंघोषा अर्णवा विजयदुंदुभितां ययुः अर्णवा तविजयीत्यर्थः ११ शमितेति पुरंदर इंद्रः शतकोटिना शतास्रि
णा कुलिशेन वज्रेण शिखरिणां पर्वतानां शमितपक्षबलः विनाशितपक्षसारः नवतामरसाननः नवपंकजाननः पंकेरुहं तामरसमित्यमरः सदशरथः शरवृष्टिमु
चा हि निदेशमलंघयतां मम भूत्सुहृदयो हृदयः प्रतिगर्जतां ९ अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिज्यशरासनः जयमघोष
यदस्य हि केवलं गजवती जवतीव्रहया चमूः १० अवनिमेकरथेन वरूथिना जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः विजयदुंदुभितां ययुरर्ण
वा घनरवा नरवाहनसंपदः ११ शमितपक्षबलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरंदरः स शरवृष्टिमुचा धनुषा द्विषां स्वनवता नवता
मरसाननः १२ चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् नृपतयः शतशो मरुतो यथा शतमखं तमखंडितपौरुषं १३
निववृते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालसुतांजलीन् समनुकंप्य सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवमां पुरीम् १४ उपगतोपि च
चा स्वनवता धनुषा द्विषां शमितो नाशितः पक्षं बलं सहायो येन स तथोक्तः पक्षः सहायेपीत्यमरः १२ ॥ मंडलनाभितामनुदितान्यसितातपवारणः ॥
चरणयोरिति शतशो नृपतयोऽखंडितपौरुषं तं दशरथं मरुतो देवाः शतमखं यथा शतक्रतुमिव नखरागेण नखकांत्या समृद्धिभिः संपादितर्द्धिभिः मुकुटरत्नम
रीचिभिः चरणयोरस्पृशन् प्रणेमुरित्यर्थः १३ निववृत इति सदशरथः सचिवैः संप्रयोज्यैः कारिता बालसुतांजलयो यैस्तान् स्वयमसमुपागतानित्यर्थः अनलकान्
हतभर्तृकतया अलकसंस्काररहितान् सपत्नपरिग्रहान् शत्रुपत्नीः पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः इत्यमरः समनुकंप्य अनुकंप्य अलकानवमां अलका
नगर्यन्यूनां पुरीं अयोध्यां प्रति महार्णववानां रोधसः तीर्यतान्निववृते शरणागतवत्सल इतिभावः १४ उपगतेति अनुदितं अनुत्थितं अन्यस्य छत्रातिरिक्तं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

...पेशारयंश्चेतत्रयमस्य सः अनलसोमयोरग्निचन्द्रयोः समद्युतीर्ते... कांतो यस्य स तथोक्तः श्रियं लक्ष्मीं रंध्रे अन्वेषयाल्लक्ष्म्यादि... पिच्छले चलां च चलामवेक्ष्य
लोके श्रीर्हि केनचिन्निमेषमपुमांसं परिहरति सदशरथो मंडलस्य नाभितां द्वादशराजमंडलस्य प्रधानमहीपतित्वमुपगतोपि चक्रवर्तीसन्नपीत्यर्थः अथ नाभि
र्मुख्यनृपे च स्यात्संज्ञा प्रतारिका रथचक्रस्य मध्यस्थ पिंडिकायां च ना पुनः आद्यक्षत्रिय भेदे तु मनौ मुख्यमहीपता विति केशवः अजितनृपास्पदमस्तो तिजेन
व्यमरिमंडलमस्तीति बुद्ध्या अनलसोऽप्रमत्तो भूत् विजितनिखिलजेतव्योपि पुनर्जेतव्यांतरवानिव जागरूक एवावातिष्ठतेत्यर्थः द्वादशराजमंडलं तु कामंदकेनोक्तं
अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परं तथारिमित्र मित्रं च विजिगीषोः पुरः सराः पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रंदस्तदनंतरं आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः
अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनंतरः अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे मंडलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुरि
ति श्रियमवेक्ष्य स रंध्रचलामभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः १५ तमपहाय ककुत्स्थकुलोद्भवं पुरुषमात्मभवं च पतिव्रता नृपतिमन्यमसेवत देवता सकमला कमलाघवमर्थिषु १६ तमलभंत पतिं पतिदेवताः शिखरिणामिव सागरमापगाः मगधकोसलकेकयशासिनां दुहितरोऽहितरोपितमार्गणं १७ ॥ १ त्वरिमित्रादयः पंच विजिगीषोः पुरः सराः पार्ष्णिग्राहाक्रन्द पार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दा... साराश्चेति पृ
ष्ठतश्चत्वारः मध्यमोदासीनौ द्वौ विजिगीषुरेक इत्येवं द्वादशराजमंडलं तत्रोदासीनमध्यमोत्तरश्चक्रवर्ती दशरथश्च तादृगिति तात्पर्यार्थः १५ तमिति पत्युर्व्रतं य
स्याः सा पतिव्रता सकमला कमलहस्ता देवता लक्ष्मीरर्थिषु विषये अलाघवं लघुत्वरहितं अपराङ्मुखमित्यर्थः ककुत्स्थकुलोद्भवं तं दशरथं आत्मभवं पुरुषं
विष्णुं चापहाय त्यक्त्वा अन्यं कं नृपतिं असेवत कमपि नासेवतेत्यर्थः विष्णाविव विष्णुतुल्ये तस्मिन्नपि श्रीः स्थिराभूदित्यर्थः १६ तमिति पतिरेव देवता यासां ताः
पतिदेवताः पतिव्रताः मगधाश्च कोसलाश्च केकयाश्च तान् जनपदान् शासतीति तत्च्छासिनः तेषां राज्ञां दुहितरः पुत्र्यः सुमित्राकौसल्याकैकेय्य इत्यर्थः अत्र
क्रमो न विवक्षितः अहितरोपितमार्गणं शत्रु निखात शरं कलंबमार्गणशरा इत्यमरः तं दशरथं शिखरिणां क्ष्माभृतां दुहितरः आसमंतादपगच्छंतीति वा आपेन रघु·
अपसंबंधिना वेगेन गच्छंतीति आपगा इति क्षीरस्वामी नद्यः सागरमिव पतिं भर्तारं अलभंत प्रापुः १७ ॥ ७२

प्रियतमाभिरिति अरीन् हंतीति अरिहा रिपुघ्नः हंतेः क्विप् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विविति नियमस्य प्रायिकत्वात् ———— यथा हन्यास्तकारः प्रायि
कश्चायं नियमः क्वचिदन्यस्मिन्नप्युपपदे दृश्यते मधुहा प्रायिकत्वं च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षाल्लभ्यत इति तेषु योगेषु उपायेषु विचक्षणः दक्षः
योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्यमरः इंद्रेपि योज्यमेतत् असौ दशरथः तिसृभिः प्रियतमाभिः सह प्रजाः विनिनीषुर्विनेतुमिच्छुः तिसृभिः शक्तिभिः प्र
भुमंत्रोत्साहशक्तिभिरेव सह भुवमुपगतो हरिहयइन्द्र इव बभौ १८ स इति समहारथो दशरथः संयुगमूर्द्धि रणांगणे मघवतः इंद्रस्य सहायतां प्रतिपद्य प्राप्य शरैरेव
धूतभयाः निवर्त्तितत्रासाः सुरवधूः उच्छ्रितं स्वभुजवीर्यम् अगापयत् किल खलु गायतेः शब्दकर्मकत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना सुरवधूनामपि कर्मत्वम् १९ क्रतुष्विति क्रतुष्वश्व
मेधेषु विसर्जितमौलिना अवरोपितकिरीटेन यावद्यज्ञमध्वर्युरेव राजा भवतीति राज्ञश्चिन्हत्यागविधानादित्य भिप्रायः मौलिः किरीटे धम्मिल्ले इति विश्वः भजसमाहृत
प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्बभौ तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः उपगतो विनिनीषुरिव प्रजा हरिहयोऽभियोगविचक्षणः १८ स किल संयुग
मूर्द्धि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथः स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरवधूरवधूतभयाः शरैः १९ क्रतुषु तेन विसर्जितमौलिना भु
जसमाहृतदिग्वसुना कृताः कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो वितमसा तमसा सरयूतटाः २० अजिनदंडभृतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृंगपरि
ग्रहां अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभासमभासयदीश्वरः २१ ॥ ९९ दिग्वसुना भुजार्जितदिगंतसंपदा अनेन क्षत्रियस्य विजितमित्युक्तं नियमा
र्जितधनत्वं सद्विनियोगकारित्वं सूच्यते वितमसा तमोगुणरहितेन तेन दशरथेन तमसा च सरयू अश्वनद्योतयोस्तटाः कनकयूपानां समुच्छ्रयेण समुन्नमनेन शोभिनः
कृताः कनकमयत्वं च यूपानां शोभार्थं विध्यभावात् हेमयूपस्तु शोभिक इति यादवः २० अजिनेति ईश्वरो भगवान् अष्टमूर्त्तिः सदाशिवः अजिनं कृष्णाजिनं दंड
मौदुंबरं दिभर्त्तीति अजिनदंडभृतं कृष्णाजिनं दीक्षयति औदुंबरं ——— दंडं यजमानाय प्रयच्छतीति वचनात् कुशमयी मेखला यस्यास्तां कुशमेखलां शरमयीं मौं
जीं वा मेखलां नयीं यजमानं दीक्षयतीति विधानात् प्रकृते कुशग्रहणं क्वचित्स्त्रिति निषिद्धदर्शनात् तत यतगिरं नियमितवाचम् वाचं यच्छतीति श्रुतेः मृगशृंगं प
रिग्रहं कंडूयनसाधनं यस्यास्तां कृष्णविषाणया कंडूयते इति श्रुतेः अध्वरदीक्षितां संस्कारविशेषयुक्तां तनुं दाशरथीम् अधिवसन् अधितिष्ठन् सन् असमाभा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
स.९
७३

अवभृथेति अवभृथेन प्रयतो नियतेंद्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः देवसभाधिष्ठानार्हः सदशरथः उन्नतं शिरोऽपि मुचुकुन्दे वर्षिणे वनं नीरं वनं सत्वमि
तिशाश्वतः नमुचेररये केवलमिंद्रायैव नमयतिस्म नकस्मैचिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः २२ असकृदिति एकरथेनाद्वितीयरथेन तरस्विना वलवता हरिहयस्ये
द्रस्याग्रसरेण धनुर्भृता सकृदुद्धुशो दिनकरस्याभिमुखाः अभिमुखस्थितादित्यर्थः रणारेणवः सुरद्विषां दैत्यानां रुधिरेण रुधिरैर्निवारिताः २३ अथेति
अथयमकुवेरजलेश्वरवज्रिणां धर्मराजधनदवरुणामरेंद्राणां समाधुर्भारो यस्य स समधुरः माध्यस्थ्यवितरणासन्नियमनैश्वर्यैस्तुल्यकक्ष इत्यर्थः ऋतुक्रू
दित्वादिनाअः समासांतः तं समधुरं अचितविक्रमं पूजितपराक्रमं एकनराधिपं तं दशरथं सेवितुमिव मधुर्वसंतः अथ पुष्पसमे मधुर्दैत्ये चैत्रे वसंते च।

अवभृथप्रयतो विनितेंद्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः नमयतिस्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः २२ असकृदेकरथेन तरस्विना
हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता दिनकराभिमुखा रणरेणवो रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विषां २३ अथ समाववृते कुसुमैर्नवैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपं।
यमकुवेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुरंचितविक्रमं २४ जिगमिषुर्धनदाध्युषितां दिशं रथयुजा परिवर्तितवाहनः दिनमुखानि रविर्हिम
निग्रहैर्विमलयन्मलयं नगमत्यजत् २५ कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितं इति यथाक्रममाविरभून्मधुर्द्रुमवती
मवतीर्य वनस्थलीं २६ हिमविवर्णितचन्दनपल्लवं विरहयन्मलयाद्रिमुदङ्मुखः ॥:॥ ९ मधुरिति विश्वः नवैः कुसुमैरुपलक्षितः सन्समाववृते
समागतः विक्रमस्तेन नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुं इति वचनात्सुष्ठ्यसमेतो राजानं सेवितुमागत इत्यर्थः २४ जिगमिषुरिति धनदाध्युषितां कुवेराधिष्ठितां दिशं जिगमिषु
र्गंतुमिच्छु रथयुजा सारथिना अनूरुणा परिवर्तितवाहनो निवर्तिताश्वो रविः हिमस्य निग्रहैर्निराकरणैर्दिनमुखानि प्रभातानि विमलयन् विशदयन् मलयं नगं म
लयाचलमत्यजत् दक्षिणां दिशमत्याक्षीदित्यर्थः २५ कुसुमेति आदौ कुसुमजन्म ततो नवपल्लवाः तदनु अनुलक्षण इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया यथासं
ख्यं तदुभयानंतरं षट्पदानां कोकिलानां च कूजितमित्येवं प्रकारेण यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य द्रुमवतीं द्रुमभूयिष्ठां वनस्थलीमवतीर्य मधुर्वसंतः आविरभूत् केषां। राम
विद्रुमाणां पल्लवप्रायस्यात्केषां चित्कुसुमप्रायस्यान्नोत्क्रमस्य दृष्टविरोधः २६ तुषारेण विगतवर्णीकृतांश्चन्दनानां पल्लवा यत्र तं मलयाद्रिं विरहयन् त्यजन् अहो विरहे नाशो ध्रुवो ७३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तोर्भेदो वियोगो ययोः तयोः विहगयोः चक्रवाकयोः कृपये व उदङ्गुरवः रवियेयो २६ नयगुणोपचितामिति नयो नीतिरेव गुणः तेनाथवा नयेन गुणेः शौर्यादिभिश्चोप।
चितां सतां उपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकारफलां भूपतेः दशरथस्य श्रियमर्थिन इव मधुना वसंतेन संभृता सम्यक् पुष्टा सरसः संबंधिनीं कमलिनीं पद्मिनीं अलिनीरप।
नत्रिणः अलयो भृंगाः नीरपतत्त्रिणो जलपतत्त्रिणो हंसादयश्चाभिययुः २७ कुसुममिति ऋतुरसप्राप्त आर्तवं ऋतोरण् इत्यण् नवं प्रसवमशोकतरोः केवलं कुसममेव।
स्मरदीपनं उद्दीपनं न किंतु विलासिनां मदयिता मदजनकः दयिताश्रवणार्पितः किसलयप्रसवोपि पल्लवसंतानोपि स्मरदीपनः कामोद्दीपनोभवत् २८ विरचितेति।
मधुना वसंतेनोपवनश्रियां विरचिताः अभिनवाः पत्रविशेषकाः पत्त्रचरनाइवास्थिताः मधूनां मकरंदानां दाने विशारदाः चतुराकुरबकाः रवः मधुलिहां मधुपानां

विहगयोः कृपयेव शनैर्ययोः सुचिरहविरहध्रुवभेदयोः २६ नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः अभिययुः सरसीं मधु
संभृतां कमलिनीमलिनीरपतत्त्रिणः २७ कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् किसलयप्रसवोपि विलासिनां मद
यिता दयिताश्रवणार्पितः २८ विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्त्रविशेषकाः मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरबका रवका
रणतां ययुः २९ सुवदनावदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः मधुकरैरकरोन्मधुलोलुपैर्बकुलमाकुलमायतपंक्तिभिः ३०
उपहितं शिशिरापगमश्रिया मुकुलजालमशोभत किंशुके प्रणयिनीव नखक्षतमंडनं प्रमदया मदयापितलज्जया ३१ व्रणगुरु प्रमदा
रवकारणतां ययुः भृंगाः कुरबका नाम धूनिपीत्वा जगुरित्यर्थः दानशौंडान् अर्थिजनाः स्तुवंतीति भावः ॥ धरदुःसहं जघननिर्विषयीकृतमेखलं ॥ ३
२९ सुवदनाइति सुवदनानां वदनासवेन कांतामुखमद्येन संभृतो जनितः तत्तस्य दोहदमिति प्रसिद्धिः तस्यासवस्यानुवादी सदृशो गुणो यस्य स तदनुवादिगुणः कुसु
मोद्गमः कर्ता मधुलोलुपैः आयतपंक्तिभिः दीर्घपंक्तिभिः मधुकरैः करणैः बकुलं आकुलमकरोत् ३० उपहितमिति शिशिरापगमश्रिया वसंतलक्ष्म्या किंशुके।
पलाशवृक्षे पलाशे किंशुकः पर्णइत्यमरः उपहितं दत्तं मुकुलजालं कुड्मलसंहतिः मदेनयापितलज्जया अपसारितत्रपया प्रमदया प्रणयिनि प्रियतमे उप
हितं नखक्षतमंडनं तदिवाशोभत ३१ व्रणेति व्रणैर्दंतक्षतैर्गुरुभिर्दुर्वहैः प्रमदानामधरैः अधरोष्ठैः दुःसहं हिमस्य व्यपाकरणात् दूरीकरणाद्धेतोः जघनेषु निर्विषयीकृतानि र

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ वंका ग्रीकृतो लालयेन तत् शैत्यात्त्याजितमैवलमित्यर्थः एवंभूतं हिमं रविस्तावदावसंतेनात्त्र्यशेषं निःशेषं यथा तथा अपोहितुं निरसितुं नालं खलु न शक्तो
३.९ हिविदुक्षिसीकृतवान् मनूचकार ३२ अभिनयानिति अत्र चूतलतयानर्तकीसमाधिरभिधीयते अभिनयानर्थव्यंजकान् व्यापारान् व्यंजकाभिनयोस
१४ माविर्तुमरः परिचेतुमभ्यसितुं उद्यतेवस्थिताकुतः मलयमारुतेन कंपितपल्लवापल्लवशब्देन हस्तोगम्यते सकलिकासकोरका कलिकाकोरकः पुमानित्य
मरः स्मरदेः कारलताकलिः कलहो द्वेषउच्यते कलिः स्यात्कलहे श्रूरेकलिरंत्ययुगेयुधीति विश्वः कामोरागस्तज्जितामपि जितरागद्वेषाणामपीत्यर्थः मनोऽमद
यते ३३ प्रथममिति सुरभिर्गंधोयासांतासुसुरभिगंधिषु गंधस्येतीकारः कुसुमान्यासांसंजातानिकुसुमितास्तासुवनराजिषुवनपंक्तिषु अन्यभृताभिः को
किलाभिः प्रथमंप्रारंभएवोदीरिताः उक्ताः अतएवमिताः गिरः आलापाः प्रविरलाः मौग्ध्यात्स्तोकोक्ताः मुग्धवधूनां कथ्याः वाच इव शुश्रुविरे श्रुताः ३४ श्रुतीति।
नखलु नाकं शेषमपोहितुं रविरलं विरलीकृतवान् हिमम् ३२ अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकंपितपल्लवा अमदयत्
सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ३३ प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः सुरभिगंधिषु शुश्रु
विरे गिरः कुसुमितासु मिता वनराजिषु ३४ श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदंतरुचो बभुः उपवनांतलताः पवनाहतैः।
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ३५ ललितविभ्रमबंधविचक्षणं सुरभिगंधपराजितकेसरम् पतिषु निर्विविशुर्मधु मंगनाः स्मरसखं रस
श्रुतिसुखाः कर्णमधुराः भ्रमरस्वना एव गीतयो यासां ताः कुसुमान्येव कोमलादंतरुचोदंतकांतयो यासां ताः अनेन सस्मितत्वं ॥ सखंडनवर्जितम् ३६
विवक्षितं उपवनांतलताः पवनेनाहतैः कंपितैः किसलयैः सलयैः साभिनयैः लयशब्देन लयानुगतोऽभिनयो लक्ष्यते उपवनांते पवनाहतैरितिस क्ति यत्वा।
भिधानात्पाणिभिरिव बभुः रेजुः अनेन लतानां नर्तकीसाम्यं गम्यते ३५ ललितेति अंगनाः ललितविभ्रमबंधविचक्षणं मधुरविलासघटनापटुतरं सुरभि।
णा मनोहरेण गंधेन पराजितकेसरं निर्जितबकुलपुष्पं अथ केसरे बकुल इत्यमरः स्मरस्य सखायं स्मरसखं स्मरोद्दीपकमित्यर्थः मधु मद्यं अर्द्धर्चादिपुंसि चे। रा
तिपुंल्लिंगता उक्तं च मकरंदस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः अर्द्धर्चादिगणेपाठात्पुंनपुंसकयोर्मधुरिति पतिषु विषये रसखंडनवर्जितं अनुरागभंगरहितं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथातथामधुं निर्विविशुः परस्परानुरागपूर्वकं पतिभिः सह पपुरित्यर्थः ३६ शुशुभिरे इति विकचतामरसाः विकसितकमलाः मदेन कलाः अव्यक्तमधुरं ध्वनंत
उदकलोलविहंगमाः जलप्रियपक्षिणो हंसादयो यासु ताः मदकलोलविहंगमाः गृहेषु दीर्घिका वाप्यः स्मितेन चारुतराणि आननानि यासां ताः श्लथाः शिंजिताः मु
खराः मेखलाः यासां ताः शिंजितेति कर्तरि क्तः स्त्रिय इव शुशुभिरे ३७ उपययाविति मधुना मधुसमयेन खंडिता ह्रासं गमिता क्षीयं ... खलु उत्तरायणे रात्रयः खं
डिताख्या वनायिकाध्वन्यते हिमकरोदयेन चंद्रोदयेन पांडुमुखस्य प्रदोषस्य वक्त्रस्य च छविर्यस्याः सा रजन्येव वधूः इष्टसमागमनिर्वृतिं प्रियसंगमसुखं अनि
तयाऽप्राप्तया इण् गताविति धातोः कर्तरि क्तः वनितया सदृशा तुल्यं तनुतां कार्श्यं चोपययौ ३८ अपेति हिमकरश्चंद्रः अपतुषारतया ऽपनीहारतया विशद

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथशिंजितमेखलाः विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहंगमाः ३७ उपय
यौ तनुतां मधुखंडिता हिमकरोदयपांडुमुखच्छविः सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयाऽनितया रजनीवधूः ३८ अपतुषारतया विश
दप्रभैः सुरतसंगपरिश्रमनोदिभिः कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ३९ हुतहुताशनदीप्तिवनश्रियः प्रतिनि
धिः कनकाभरणस्य यत् युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलं ४० अलिभिरंजनबिंदुमनोहरैः कुसुमपंक्तिनिपातिभि
रंकितः न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ४१ ॥ ११ प्रभैर्निर्मलकांतिभिः सुरतसंगपरिश्रमनोदिभिः सुरतसंगस्वेद
हारिभिः अंशुभिः किरणैः मकरोर्जितकेतनं मकरेणोर्जितं केतनं ध्वजो यस्य तं स्वरूपावकाशत्वादुच्छ्रितध्वजमित्यर्थः कुसुमचापं काममतेजयत् तिजनिशा
न इति धातोर्ण्यंतात् लङ् सहकारिलाभात् कामोपि तीक्ष्णोऽभूदित्यर्थः ३९ हुतेति हुतहुताशनदीप्ति आज्यादिप्रज्वलिताग्निप्रभं यत् कुसुमं कर्णिकारमित्य
र्थः वनश्रियः उपवनलक्ष्म्याः कनकाभरणस्य प्रतिनिधिरभूदिति शेषः दलेषु केसरेषु च पेशलं सुकुमारपत्रं किंजल्कमित्यर्थः आहितं प्रियैरिति शेषः त
त्कुसुमं युवतयोऽलकेषु कुंतलेषु दधुः ४० अलिभिरिति अंजनबिंदुमनोहरैः कज्जलकणसुंदरैः कुसुमपंक्तिषु निपतंतीति तैः अलिभिरंकितः चिह्नितः
तिलकः श्रीमान्नामवृक्षः तिलकः क्षुरकः श्रीमानित्यमरः वनस्थलीं तिलकः विशेषकः तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यामिस्मरे... अपितशोभयदेवेत्यर्थः लट्स्मेति स्मशब्दयोगाद्भूतार्थे लट् ४१ अरुणेति विलासशीलाः पुरुषाः विलासिनः वोक
ष लसेत्यादिना घिनुण्प्रत्ययः अरुणस्यानूरोः रागमारुण्यं निषेधति तिरस्कुर्वतीति अरुणरागनिषेधीनि तैः कुसुंभादिरंजनात्तत्सदृशैरित्यर्थः ताच्छील्ये।
णिनि शीलेत्वेत्यनुवध्नातीति तच्छीलं तन्निषेधति तस्यैवानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यवाचका इति सादृश्यवाचकपर्याये दण्डी अंशुकैः वस्त्रैः श्रवणेषु कर्णेषु
लब्धपदैर्निहितैरित्यर्थः यवांकुरैश्च परभृताविरुतैः कोकिलाकूजितैश्चेत्येतैः स्मरबलैः कामसैन्यैरबलास्त्रियः एकः रसो रागो येषां ते एकरसाः स्त्रीपरतंत्राः कृ
ताइत्यर्थः ४२ अमदयदिति तनुचारुविलासिनस्तरोः पुंसः चारुविलासिनी नवमल्लिका सप्तलाख्या लता सप्तला नवमल्लिकेत्यमरः मधुनो मकरंदस्य ग
अरुणरागनिषेधिभिरंशुकैः श्रवणलब्धपदैश्च यवांकुरैः परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरबलैरबलैकरसाः कृताः ४२ अमदयन्म
धुगन्धसनाथया किसलयाधरसंगतया मनः कुसुमसंभृतया नवमल्लिका स्मितरुचा तनुचारुविलासिनी ४३ उपचितावयवा शुचि
भिः कणैरलिकदंबकयोगमुपेयुषी सदृशकांतिरलक्ष्यत मंजरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ४४ ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतः
छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः कुसुमकेसररेणुमलिव्रजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ४५ अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि
प्रियकंठजिघृक्षया ॥ ९९ सगंधेन सनाथया गंधप्रधानयेत्यर्थः किसलयमेवाधरस्तत्र संगतरागया प्रसक्तरागयेत्यर्थः कुसुमैः संभृतया संपादितया
कुसुमरूपयेत्यर्थः स्मितरुचा हासकांत्या मनः पश्यतामिति शेषः अमदयत् ४३ उपचितेति शुचिभिः शुभ्रैः कणैः रजोभिः उपचितावयवा पुष्टावयवा
अलिकदंबयोगं उपेयुषी प्राप्ता तिलकजा तिलकवृक्षोत्था मंजरी अलकेषु यज्जालकं आभरणं तस्मिन्मौक्तिकैः सदृशकांतिः सती अलक्ष्यत भृंगसंगिनी तिल
कमंजरी नीलालकसक्तमुक्ताजालमिवालक्ष्यतेति वाक्यार्थः ४४ ध्वजेति अलिव्रजाः षट्पदनिवहाः धनुर्भृतो धानुष्कस्य मदनस्य ध्वजपटं पताकाभूत एम
मृतुश्रियो वसंतलक्ष्म्याः छविकरं मुखचूर्णं मुखालंकारचूर्णभूतं सपवनोपवनोत्थितं पवनेन सहितमुपवनं तस्मादुत्थितं पवनकंपितोपवनोद्भूतमित्य
र्थः कुसुमानां केसरेषु किंजल्केषु यो रेणुस्तमन्वयुः अन्वगच्छन् यातेर्लङ् ४५ अनुभवन्निति नवादोलाप्रेंखा यस्मिन्नृतं नवदोलमृतूत्सवं अनुभवन् । ७५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वलाजनः पटुरपि निपुणोपि प्रियकंठस्य जिघृक्षयाग्रहीतुमालिंगितुमिच्छया आसनरज्जुपरिग्रहे पीठरज्जुग्रहणे भुजलतां बाहुलतां जलतां शैथिल्यं डलयोरभेदः अनयत् दोलाक्री
डासु पतनभयनाटितके न प्रियकंठमाश्लिषदित्यर्थः ४६ त्यजतेति वतेत्यामंत्रणे विस्मयामंत्रणे वतेत्यमरः वत अंगनाः मानं कोपं त्यजत तदुक्तं स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो
मानोऽन्यासंगिनि प्रिये इति विग्रहैर्विरोधैरलं विग्रहो न कार्य इत्यर्थः गतमतीतं चतुरमुपभोगक्षमं वयो यौवनं पुनः नैति नागच्छतीत्येवं रूपे स्मरमते स्मराभिप्राये
नपुंसके भावे क्तः परभृताभिः कोकिलाभिः निवेदिते सति वधूजनो रमते स्म रेमे कोकिलाकूजितोद्दीपितस्मरस्त्रीजनः कामशासनभयादिवोच्छृंखलमखेलदित्यर्थः
४७ अथेति अथानंतरं मधुं मथ्नातीति मधुमत् विष्णुः संपदादित्वात् क्विप् मधुर्वसंतः मथ्नातीति मथः पचाद्यच् मन्मथो मन्मथः तेषां सन्निभः सदृशः मधुमन्मधुमन्म
थसन्निभः स नरपतिः दशरथो विलासवतीसखः स्त्रीसहचरः सन् ऋतुः प्राप्तोस्यास्तीति आर्तवं तं मुत्सवं वसंतोत्सवं यथासुखं समनुभूय मृगयारतिं मृगयाविहारं चकमे आचकांक्ष
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामवलाजनः ४६ त्यजतमानमलं वत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः परभृताभिरितीव नि
वेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ४७ अथ यथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः नरपतिश्चकमे मृगयारतिं स मधुमन्मधु
मन्मथसन्निभः ४८ परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरुषोश्च तदिंगितबोधनं श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोनुमतः सचिवैर्ययौ
४९ मृगवनोपगमक्षमवेषभृद्विपुलकंठनिषक्तशरासनः गगनमश्वखुरोद्धुतरेणुभिर्नृसविता स वितानमिवाकरोत् ५० ॥ ९ ॥
४८ व्यसनासंगदोषं परिहरन्नाह परिचयमिति असौ मृगया चललक्ष्याणि मृगगवयादीनि तेषां निपातने परिचयं अभ्यासं करोति भयरुषोर्भयक्रोधयोः सतोः त
दिंगितबोधनं तेषां चललक्ष्याणां इंगितस्य चेष्टितस्य भयादिलिंगभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति तनुं शरीरं श्रमस्य जयान्निरासात् प्रगुणां प्रकृष्टलाघवादिगुण
वतीं च करोति अतो हेतोः सचिवैरनुमतो अनुमोदितः सन् ययौ सर्वं चैतद्युद्धोपयोगीत्यतः तदपेक्षया मृगयाप्रवृत्तिर्न तु व्यसनितयेति भावः ४९ मृगवनेति
मृगाणां वनं तस्योपगमः प्राप्तिः तस्य क्षमं समर्हं वेषं बिभर्तीति स तथोक्तः मृगयाविहारानुगुणवेषधारीत्यर्थः विपुलकंठे निषक्तशरासनो लग्नधन्वा नासविते वन्
सविता पुरुषश्रेष्ठः उपमितसमासः स राजाऽश्वखुरोद्धुतरेणुभिः गगनं वितानं तुच्छं असदिवाकरोत् गगनं नालक्ष्यतेत्यर्थः वितानं तुच्छमंदयोरिति विश्वः अथवा।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. स.९ ७६

सवितानमितेभ्यःपदं सवितानमुस्त्रोचसदितमितिवाकरोत् अस्त्रीवितानमुल्लोचइत्यमरः ५० ग्रथितेति वनमालयावनेपुष्पस्रजा ग्रथितमौलिः बद्धमौलिर्बद्धधम्मि
स्वः तरुणांपलाशैः पत्रैः सवर्णः समानः तनुच्छदोवर्मयस्यसतथोक्तः इदंचधर्मणः पलाशशब्दवर्णाभिधानं मृगादीनां विश्वासार्थं तुरगस्यवल्गनेनगतिविशेषे
णचंचलकुंडलोसौदशरथो रुरुभिर्मृगविशेषैः चेष्टिताश्चरितायाः भूमयः तासुविरुरुचेविदिद्युते ५१ तन्विति तनुषुलतासुविनिवेशिभिः विग्रहाः संक्रमितात्मा
नः भ्रमरेषुसंक्रमिताः ईक्षणहृद्योदृग्व्यापारयाभिस्ताः वनदेवताः सुनयनंसुलोचनंनयनेननीत्यानंदिताः कोसलाः येनतंदशरथं अध्वानिरस्य पावन।
तत्यानंदेवताअपिमूढवृत्त्यादददृशुरित्यर्थः ५२ श्वगणीति सदशरथः शुनांगणः श्वगणः सस्यास्तीतिश्वगणिनः श्वग्राहिणस्तैः वागुरामृगबंधनरज्जुः वागुराम्
गबाधिनीत्यमरः तयाचरंतीतिवागुरिकाः चरतीतिठक् द्वौवागुरिकजालिकावित्यमरः तैश्च प्रथममास्थितंअधिष्ठितं व्यपगताः अनलादावाग्नयोदस्यवस्तस्करा

ग्रथितमौलिरसौवनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः तुरगवल्गनचंचलकुंडलोविरुरुचेरुरुचेष्टितभूमिषु ५१ तनुलताविनिवे
शितविग्रहाभ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः ददृशुरध्वनितंवनदेवताः सुनयनंनयनंदितकोसलम् ५२ श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थि
तंव्यपगतानलदस्युविवेशसः स्थिरतुरंगमभूमिनिपानवन्मृगवयोगवयोपचितंवनं ५३ अथनभस्यइवत्रिदशायुधंकनकपिंगत
डिद्गुणसंयुतं धनुरधिज्यमनाधिरुपाददेनरवरोरवरोषितकेसरी ५४ तस्यस्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावैर्व्याहन्यमानहरिणीगमनंपु

श्चयस्मात्तम धीतंदस्युस्तस्करमोषकावित्यमरः कार्येद्वनविशोधनमादौमातुरंनिकममपिप्रविविक्षुः आप्तैः शास्त्रमनुगतः प्रविशेद्वासंकटेषुचगहनेषुवनान्तिष्वितिदिति
कामंदकः स्थिराद्धपंकादिरहितातुरंगमयोग्याभूमिर्यस्यतत्तन्निपानवत् आहावयुक्तं आहावस्तुनिपानंस्यादुपकूपजलाशयइत्यमरः मृगैर्हरिणादिभिः व।
योभिः पक्षिभिः गवयैः गोसदृशैः अरण्यपशुविशेषैश्चोपचितंसमृद्धंवनविवेश ५३ अथेति अनाधिर्मनोव्यथारहितः नरेषुवरः श्रेष्ठः रवेणधनुष्टंकारेण
रोषिताः केसरिणः सिंहाः येनसराजा कनकमिवपिंगः पिशंगोयस्तडिदेवगुणोमौर्वीतेनसंयुतंसंयुक्तंत्रिदशायुधंइंद्रचापंनभस्योभाद्रपदमासइवस्युर्नभस्यः प्रौ
ष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाइत्यमरः अधिज्यमधिगतमौर्वीकंधनुरादेदेजग्राह ५४ तस्येति स्तनप्रणयिभिस्तनप्रार्थिभिरेणशावैः हरिणशिशुभिः एपुकः ॥ रघु ७६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शावकः शिशुरित्यमरः मुहुर्ग्रीवाभंगेन तदृत्तसलतया तद्गमनानुसारेण मुहुर्मुहुः प्रतिषिध्यमानं हरिणीनां गमनं गतिर्येस्य तत् कुशगर्भे ये ग्रासा निमुखानि यस्य तत्
कुशगर्भमुखं तस्य यूथस्याग्रेसरः गर्वितः दृप्तश्च कृष्णसारो यस्य तत् मृगाणां यूथं कुलं सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकमित्यमरः तस्य दशरथस्य पुर
स्तादग्रे आविर्बभूव ५५ तदिति जवनो जव शीलः जुचंक्रम्येत्यादिना युच् प्रत्ययः तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जव इत्यमरः तं वाजिनमश्वं गतेना रूढेन तूर्णी
इषुधिः वह्वादिभ्यश्चेति विकल्पान्ङीप् तस्याः मुखाद्विवरात् उद्धृत शरेण राज्ञा प्रार्थितमभियातं यात्रा यामभियानेच प्रार्थनाकथ्यते बुधैरिति केशवः अत एव वि
शीर्णा पंक्तिः संघो यस्य तत् मृगयूथं कर्तृ आर्द्रैर्भयादश्रुसिक्तैः राकुलाभयचकितायै दृष्टिपाताः तैर्वातेरितैः पवनप्रेरितैः उत्पलदलप्रकरैः इंदीवरपत्रवृंदैः
श्यामीचकार
आदिदेव भूर्वकुशगर्भमुखं मृगाणां यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारं ५५ तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपंक्ति
श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातैर्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवार्द्रैः ५६ लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय
देहं आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ५७ तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः कर्णांतमेत्य विभिदे
निविडोऽपि मुष्टिः त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ५८ उत्तस्थुषः सपदि पल्वलपंकमध्यान्मुस्ताप्र
रोहकवलावयवानुकीर्णं जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं सुव्यक्तमार्द्रपदपंक्तिभिरायताभिः ५९ ॥ ९८ रिवनं श्यामीचकार ५६ लक्ष्यीकृत
स्येति हरिरिंद्रो विष्णुर्वा तस्येव प्रभावो यस्य सः धन्वी धनुष्मान्स नृपो लक्ष्यीकृतस्य वेद्धुमिष्टस्य हरिणस्य स्व प्रेयसो देहं व्यवधाय अनुरागादंतर्धाय स्थितां सह
चरतीति सहचरीं तां पचादिषु चरेति ष्टित्करणान्ङीप् यथाह वामनः अनुचरीति चरेष्टित्वादिति हरिणीं मे स्य कामितया स्वयं कामुकत्वा
त्कृपामृदुमनाः करुणार्द्रचित्तः सन् आकर्णकृष्टमपि दुष्प्रतिसंहरमपीत्यर्थः बाणं प्रतिसंजहार निपुणत्वादित्यर्थः नैपुण्यं धन्वीत्यनेन गम्यते ५७ तस्येति
त्रासात् भयादतिमात्रं चटुलैः अत्यंतं चंचलैः सुनेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि चतुरकांतावलोकनविलासव्यापारान् स्मरतः अपरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमु
क्षोः तस्य नृपस्य निविडो दृढोऽपि मुष्टिः कर्णांतमेत्य विभिदे स्वयमेव भिद्यते स्म भिदेः कर्मकर्तरि लिट् कामिनस्तस्य प्रियाविभ्रमस्मृतिजनितकृपातिरेकात्
मुष्टिभेदे न तु नैपुण्यादिति तात्पर्यार्थः ५८ उत्तस्थुष
इति स नृपः मुस्ताप्ररोहाणां मुस्तांकुराणां कवलाः ग्रासाः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ टी॰ तेषांमवयवैःअमर्षितमुखभ्रंशिभिः शकलैरनुकीर्णं व्याप्तं आयताभिर्दीर्घाभिरार्द्रपदपंक्तिभिः सुव्यक्तं सपदि पल्वलपंकमध्यादुत्थितस्युषः उत्थितस्य द्रुतवराहकुल
स॰ ९ स्य पलायितवराहयूथस्य मार्गं जग्राह अनुससार ५९ तमिति वराहावाहमर्द इत्यादौ षद्वनतोत्तरकायं किंचिदानतपूर्वकायं कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां
६७ मूर्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः विध्यंतं प्रहरंतं तं नृपं उद्धतसटा उद्धतकेसराः संतः सटा जटाकेसरयोरिति केशवः प्रतिहंतुमीषुः प्रतिहर्तुमैच्छन् आसेषुरिति सहसाज ।
घनानामाश्रयेषु वृक्षेषु अवष्टंभेषु विद्धमात्मानं न विविदुः ६० तेन वराहाणां मनस्वित्वं नृपस्य हस्तलाघवं चोक्तं ६० तेनेति अभिघाते रभस औत्सुक्यं यस्य तस्य अ
भिद्रुतमुद्यतस्येत्यर्थः वन्यस्य वने भवस्य महिषस्य नेत्रविवरे नेत्रमध्ये तेन नृपेण विकृष्य मुक्तः पत्री शरः विग्रहं महिषदेहं निर्भिद्य विदार्य शोणितलिप्तो न ।
भवतीत्यशोणितलिप्तः पुंखो यस्य स तथोक्तः सन् तं महिषं प्रथमं पातयामास स्वयं पश्चात्पपात कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्त

तं वाहनादवनतोत्तरकायमीषद्विध्यंतमुद्धतसटाः प्रतिहंतुमीषुः । नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ६०
तेनाभिघातरभसस्य विकृष्य पत्री वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः । निर्भिद्य विग्रहमशोणितलिप्तपुंखस्तं पातयांप्रथममास पपात प
श्चात् ६१ प्रायो विषाणपरिमोक्षलघूत्तमांगान्खड्गांश्चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः । शृंगं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषामत्युच्छ्रितं न ममृ
षे न तु दीर्घमायुः ६२ व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान्गुहाभ्यः फुल्लासनाग्रविटपानिव वायुरुग्णान् ॥

६१ प्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात्पातयांप्रथ
मम् आसेत्यप्रयोग इति पाणिनीयाः अथाह वार्तिककारः विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वाव्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति ६१ प्राय इति नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः शरविशेषैः ।
खड्गान्खड्गाख्यान्मृगान् गंडके खड्गखड्गिनावित्यमरः प्रायो बाहुल्येन विषाणपरिमोक्षेण शृंगभंगेन लघूनि अगुरूणि उत्तमांगानि शिरांसि येषां तान् चकार न
तु अवधीदित्यर्थः कुतः दृप्तविनयाधिकृतः दुष्टनिग्रहनियुक्तः स राजा परेषां प्रतिकूलानामत्युच्छ्रितं शृंगं विषाणं प्राधान्यं च शृंगं प्राधान्यसान्वोश्चेत्यमरः
न ममृषे न सेहे दीर्घमायुर्जीवितकालं आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधमित्यमरः न न ममृषे इति न — किंतु ममृष एवेत्यर्थः ६२ व्याघ्रानिति अभीर्नि । राम॰
र्भीकः स धन्वी गुहाभ्यो अभिमुखं उत्पतितान्वायुनारुग्णान्भग्नान् फुल्लाः विकसिता ये असनस्य सर्जकवृक्षस्याग्रविटपानिव स्थितानिषुधिभूतानित्यर्थः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व्याघ्राणां चित्ररूपत्वादुपमाने कुड्मलविशेषणं अनुपसर्गत्वात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघा इति निष्ठातकारस्य लत्वनिपातः सर्जकासनबंधूकपुष्पप्रियकजीवकाः इत्यमरः शरैः पू
रितानि वक्त्ररंध्राणि येषां तान् व्याघ्रान् शिक्षाविशेषेण अभ्यासातिशयेन लघुहस्तः तया क्षिप्रहस्ततया निमेषात् तूणीचकार तूणीं शरैः पूरितवा — नित्यर्थः ६३ निर्घातेति
कुंजेषु लीनान् निकुंजकुंजौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे इत्यमरः सिंहान् जिघांसुः हंतुमिच्छुः निर्घातो व्योमोत्थितः औत्पातिकः शब्दविशेषः तद्वदुग्रैः ज्यानिर्घोषैः मौर्वी
शब्दैः क्षोभयामास अत्रोत्प्रेक्ष्यते तेषां सिंहानां संबंधिनि वीर्ये योदग्रे उन्नते मृगेषु विषये राजशब्दः तस्मिन् अभ्यसूयापरोभूत् नूनं अन्यथा कथमेतान् नाथान्वि
हन्यादित्यर्थः मृगाणामिति पाठे समासे गुणभूतत्वात् राजशब्देन संबंधो दुर्घटः शालिनी वृत्तमेतत् छंदः सूत्रं शालिनी म्तौ तौ गः समुद्रऋषयः ६४ तानिति का

शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेषात् तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररंध्रान् ६३ निर्घातोग्रैः कुंजलीनान् जिघांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान्
नूनं तेषामभ्यसूयापरोभूद्वीर्योदग्रे राजशब्दे मृगेषु ६४ तान् हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान् काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान् आत्मानं
रणकृतकर्मणां गजानामानृण्यं गतमिव मार्गणैरमंस्त ६५ चमरान् परितः प्रवर्तिताश्वः क्वचिदाकर्णविकृष्टभल्लवर्षी नृपतीनिव तान्वि
योज्य सद्यः सितवालव्यजनैर्जगाम शांतिम् ६६ अपि तुरगसमीपादुत्पतंतं मयूरं न स रुचिरकलापं बाणलक्षीचकार सपदिगतमनस्क
श्चित्रमाल्यानुकीर्णे रतिविगलितबंधे केशपाशे प्रियायाः ६७ ॥ ९९ कुत्स्थो दशरथः गजकुलेषु बद्धं तीव्रं वैरं यैस्तान् कुटिलेषु नखाग्रेषु लग्नमुक्तान्

लग्नाः मुक्ताः गजकुंभमौक्तिकानि येषां तान् सिंहान् हत्वा आत्मानं रणेषु कृतकर्मणां कृतोपकाराणां गजानाम् आनृण्यं अनृणत्वं मार्गणैः शरैः मार्गणो याचके शरे
इति विश्वः गतं प्राप्तमिव अमंस्त मेने प्रहर्षिणी वृत्तं म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ६५ चमरानिति क्वचिच्चमरान् परितः अभितः परितः समया इत्यादिना द्वि
तीया प्रवर्तिताश्वः आकर्णं निकृष्टान् भल्लान् इषुविशेषान् वर्षतीति तथोक्तः स नृपो नृपतीनिव तांश्चामरान् सितवालव्यजनैः शुभ्रचामरैर्वियोज्य विरहय्य सद्यः शां
तिं जगाम शूराणां परकीयमैश्वर्यमेवासह्यं न तु जीवितमिति भावः औपच्छंदसिकं वृत्तं ६६ अपीति स नृपस्तुरगसमीपादुत्पतंतमपि सुप्रहारमपीत्यर्थः रुचि
रकलापं भासुरबर्हं मह्यां रौतीति मयूरो बर्ही पृषोदरादित्वात् साधुः चित्रेण माल्येनानुकीर्णे रत्यां विगलितबंधे प्रियायाः केशपाशे सपदि गतमनस्कः प्रवृत्तचित्तः उरः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ स॰९ ७८

प्रभृतिभ्यः कवितिके प्रत्ययः नवाणलक्ष्मीच कारत्नप्रजहारेत्यर्थः मालिनीवृत्तम् ६७ तस्येति कर्कशविहारादतिव्यायामात्संभवो यस्य तमाननेविलग्नजालकं वद्धकदं
वकं तस्य नृपस्य स्वेदम् तुषारशीकरः शिशिरांबुकणसहितः भिन्नानिदलिताः पल्लवानांपुटाः कोशा येन सः वनानिलः आचचामजहारेत्यर्थः रथोद्धतावृत्तम् ६८ ।
इतीति इति पूर्वोक्तप्रकारेणात्मनो विस्मृतमन्यत्करणीयं कार्यं येन तं विस्मृतात्मकार्यांतरमित्यर्थः सचिवैरवलंविताधृताधूर्यस्य तं ऋद्धप्रवृद्धः प्रपामान स इति
समासांतः अनुबंधसेवया परिवृद्धः रागो यस्य तं नराधिपं मृग्यंते मृगा अस्यामिति मृगया परिचर्या परिसर्या मृगयाराख्यानामुपसंख्यानमिति शप्रत्ययान्तो नि।
पातः चतुरामुग्धा कामिनीवजहार आचकर्ष न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धत इति भावः सुमंगलावृत्तं ६९ स इति

तस्य कर्कशविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकं आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ६८ इति विस्मृतान्यकरणी
यमात्मनः सचिवावलंवितधुरं नराधिपं परिवृद्धरागमनुबंधसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ६९ स ललितकुसुमप्रवालश।
य्यां ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथां नरपतिरतिवाहयांबभूव क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामां ७० उषसि स गजयूथकर्णता।
लैः पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः अरमतमधुरस्वराणि शृण्वन्विहगविकूजितवंदिमंगलानि ७१ अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा।
विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरंगमेण ७२ ॥ ९ स नरपतिः ललितानि कुसुमानि प्रवालानि

शय्यायैस्यास्तां ज्वलिताभिर्महौषधीभिरेव दीपिकाभिः सनाथां तत्प्रधानामित्यर्थः त्रियामां रात्रिं क्वचिदसंमेतपरिच्छदः परिहृतपरिजनः सन्नित्यर्थः ॥
अतिवाहयांबभूव गमयामास पुष्पिताग्रावृत्तं ७० उषसीति उषसि प्रातः पटूनां पटहानामिव ध्वनिर्येषां तैर्गजयूथानां कर्णैरेव तालैर्वाद्यप्रभेदैर्विनीतनिद्रः
सन्स नृपस्तत्र वने मधुराणि विहंगानां विकूजितान्येव वंदिनां मंगलानि मंगलगीतानि शृण्वन्नरमत॥ ७१ ॥ अथेति अथ जातु कदाचित् रुरोर्मृगस्य गृही।
तवर्त्मा स्वीकृततरुमार्गो विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणस्तुरगवेगादित्यर्थः ॥ श्रमेण फेनमुचा सफेनं स्विद्यतेत्यर्थः ॥ तुरंगमेण तपस्विभिर्गाढां रघु॰ ७८
सेवितां तमसां नाम नदीं प्राप ७२ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कुंभेतितस्यास्तमसाथ्याः अंभसिकुंभपूरणेनभवः उत्पन्नः पचाद्यच् पटुर्मधुरः उच्चैर्गंभीरः निनदो ध्वनिरुच्चचार उदियाय तत्र निनदे सनृपः द्विरदबृंहितशंकीत इति द्विरदबृंहितशं
कीसन् शब्दे न शब्दानुसारेण पततीति शब्दपातीतमिषुं विससर्ज स्वागता वृत्तमेतत् स्वागता रनौ लौ गुरू इति सूत्रं ७३ नृपतेरिति तत्कर्म नृपतेः क्षत्रियस्य प्रतिषिद्धमेव यद्देतत्क
मिगजवधरूपं पंक्तिरथो दशरथो विलंघ्य लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यादिति शास्त्रमुल्लंघ्य कृतवान् ननु विदुषस्तस्य कथमीदृक्कुविचेष्टितमित्याशंक्याह श्रु
तवंत इति श्रुतवंतोऽपि विद्वांसोऽपि रजोनिमीलिताः रजोगुणावृताः संतः न पंथा इत्यपथं पथो विभाषेति वा समासांतः अपथं नपुंसकं अपंथास्त्वपथं तुल्ये इत्यमरः न
स्मिन्नपथे अमार्गे पदं अर्पयंति हि निक्षिपंति हि प्रवर्तन्त इत्यर्थः वैतालीयं वृत्तं ७४ हा तातेति हे तात हा तातो जनकः हा विषादशुगर्तिषु तातस्तु जनक

कुंभपूरणभवः पटुरुच्चैरुच्चचार निनदोऽंभसि तस्याः तत्र स द्विरदबृंहितशंकी शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ७३ नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत्कृतवान्
पंक्तिरथो विलंघ्य यत् अपथे पदमर्पयंति हि श्रुतवंतोऽपि रजोनिमीलिताः ७४ हा तातेति क्रंदितमाकर्ण्य विषण्णस्तस्यान्विष्यन्वेतसगू
ढप्रभवं सः शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुंभं मुनिपुत्रं तापादंतःशल्य इवासीत्क्षितिपोऽपि ७५ तेनावतीर्य तुरगात्प्रथितान्वयेन पृष्टान्वयः स
जलकुंभनिषण्णदेहः तस्मै द्विजेतरतपस्विसुतं स्खलद्भिरात्मानमक्षरपदैः कथयांबभूव ७६ तच्चोदितश्च तमनुद्धृतशल्यमेव पित्रोः
पितेत्यमरः हा तातेति क्रंदितं क्रोशनमाकर्ण्य विषण्णो भग्नोत्साहः सन् तस्य क्रंदितस्य वेतसैर्गूढं छन्नं प्रभवत्यस्मादिति प्रभ ॥ सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय
वः कारणं तमन्विष्य न शल्येन शरेण प्रोतं स्यूतं शल्यं शंकौ शरे रेवं श इति विश्वः सकुंभं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य क्षितिपोऽपि तापादुःखादंतः शल्य इवासीत् मत्तमयूरं वृत्तम् ।
७५ तेनेति प्रथितान्वयेन प्रख्यातवंशेन एतेन पापभीरुत्वं सूचितं तेन राज्ञा तुरगादवतीर्य पृष्टान्वयः ब्रह्महत्याशंकया पृष्टकुलः जलकुंभनिषण्णदेहः मुनिपुत्रः तस्मै
राज्ञे स्खलद्भिरक्षरपदैः शक्तिवशाद्धीर्घोच्चारितैरित्यर्थः आत्मानं द्विजेतरश्चासौ तपस्वी च तस्य सुतं द्विजेतरतपस्विसुतं कथयांबभूव न तावदत्रैव वाहमस्मि किंतु
करणः वैश्यात्तु करणः शूद्रायामिति याज्ञवल्क्यः कुतो ब्रह्महत्येत्यर्थः तथा च रामायणे ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयतां न द्विजातिरहं राजन्मा भूत्ते मनसो व्यथा ।
शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिपेति ७६ तदिति तच्चोदितस्तेन पुत्रेण चोदितः पित्रोः समीपं प्रापयेत्युक्तः सन् नृपतिः अनुद्धृतशल्यं अनुद्धृतशरमेव तं मुनिपुत्रं अव

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्टी॰ सु॰ ९ ७९ सन्नद्दशोर्नेत्रहशोरंधयोरित्यर्थः पित्रोर्मातापित्रोः पितामात्रेत्येकशेषः सकाशं समीपं निनाय इदं च रामायणविरुद्धं अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ अस्य
शीयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्ययेति तत्र नदीतीर एवमृतं पुत्रं प्रति पित्रोरागमनाभिधानात् तथागतं वेतसगूढं एकश्चासौ पुत्रश्च तमेकपुत्रं एकग्रहणं पित्रोरनन्यगति
कत्वसूचनार्थं उपेत्य सन्निकृष्याज्ञानतः करिभ्रांत्या स्वचरितं स्वकृतं ताभ्यां पितृभ्यां क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी शशंस कथितवान् ७७ ताविति तौ जाया च पतिश्च दंपती।
राजदंतादिषु जायाशब्दस्य दंभावो जंभावश्च विकल्पेन निपातितः दंपती जंपती जायापती भार्यापती च ताविल्यमरः बहु विलप्य भूरि परिदेव्य विलापः परिदेवनमित्यमरः
शिशोः उरस्तो वक्षसः पंचम्यास्तसिः निखातं शल्यं शरं प्रहर्त्रा राज्ञा उदहारयतामुद्धारयामासतुः स शिशुः परासुर्गतप्राणोऽभूत् अथ वृद्धो हस्तेऽर्पितैर्नयनवारिभिरेव
शापदानस्य जलपूर्वत्वात्तैरेव भूमिपतिं शशाप ७८ दिष्टांतमिति हे राजन् भवानप्यंते वयसि अहमिव पुत्रशोकाद्दिष्टांतं कालावसानं मरणमित्यर्थः दिष्टः काले

ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्रमज्ञाननतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ७७ तौ दंपती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्त्रा शल्यं निखातमुदहार-
यतामुरस्तः सोऽभूत्परासुरथ भूमिपतिं शशाप हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ७८ दिष्टांतमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोकादंत्ये वयस्य-
हमिवेति तमुक्तवंतं आक्रांतपूर्वमिव मुक्तविषं भुजंगं प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराद्धः ७९ शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे सा-
नुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयं कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिंधनेद्धो बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ८० ॥ ९ ॥ ९ ॥

च दैवस्यदितिविश्वः आप्स्यति प्राप्स्यतीत्युक्तवंतं आक्रांतः पादाहतः पूर्वं ——— आक्रांतपूर्वः सुप्सुपेति समासः तं प्रथममपकृतमित्यर्थः मुक्तविषमपका रा
त् पश्चादुत्सृष्टविषं भुजंगमिव स्थितं वृद्धं प्रति प्रथमापराद्धः प्रथमापराधी कर्त्तरि क्तः इदं च सहने कारणमुक्तं शापदानात्पश्चादथ तं मुनिं कोसलपतिः दशरथः
प्रोवाच ७९ शाप इति अदृष्टा तनयाननपद्मशोभा येन तस्मिन्न पुत्रे मयि भगवता पातितः वज्रप्रायत्वात्पातित इत्युक्तं अयं पुत्रशोकान्म्रियस्वेत्येवंरूपः
शापोऽपि मे ऽनुग्रहः वृद्धकुमारीवरन्यायेनेष्टावाप्तेरनंतरीयकत्वात् सोपकार एव निग्रहस्याप्यनुग्राहकत्वं अर्थांतरन्यासेनाह कृष्यामिति इंधनैः काष्ठैरिद्धः प्र
ज्वलनोऽग्निः कृष्यां कर्षणार्हां क्षितिं दहन्नपि बीजप्ररोहाणां बीजांकुराणां जननीमुत्पादने समर्थां करोति ॥ ८० ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इत्थमिति इत्थंगते प्रवृत्ते स निवसुधाधिपेन राज्ञा गतघृणः निष्करुणोऽहं तत्वादत एव तव वध्यो वधार्हः अयं जनः अयमिति राज्ञो निर्वेदाद नादरेण स्वात्मनिर्देशः किं
विधत्तामिति अभिहितः मया किं विधेयमिति विज्ञापित इत्यर्थः स मुनिः सदारः सभार्यः परासुं गतासुं पुत्रमनुगंतुमनो यस्य सोऽनुगंतुमनाः सन् तुंकाममनसोरपी
ति मकारलोपः हुताशनवतः साग्नीन् एधान्काष्ठानि ययाचे न चात्रात्मघातदोषः अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः भृग्वग्निजलसंघातैर्मरणं तु विधीयत इति ८१
प्राप्तेति प्राप्तानुगो राजा स पद्यः स्य मुनेः शासनं काष्ठसंभरणरूपं प्रागे कृत्वा दशकम पिसं प्रति प्राप्तानुचरत्वात् संपाद्य पातकेन मुनिवधरूपेण विलुप्तधृतिः नष्टोत्सा
हः सन् अंतर्निविष्टपदं अंतर्लब्धस्थान मात्मविनाशहेतुं शापं अंबुराशिः और्वं ज्वलनं वडवानलमिव और्वस्तु वाडवो वडवानलः इत्यमरः दधत् धृतवानस्तननिवृत्तो
इत्थं गते गतघृणः किमयं विधत्तां वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन एधान्हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे पुत्रं परासुमनुगंतुमनाः सदारः
८१ प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा संपाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः अंतर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं शापं दधज्ज्वलनमौर्वमिवां
बुराशिः ८२ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ मृगयावर्णनं नाम नवमः सर्गः ९ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः किंचिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ १ नचोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनं सुताभिधा
नं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहं २ ॥ ९ ॥ वनादिति शेषः ८२ इति श्रीरघुवंशे महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्या
ख्यायां संजीविनीसमाख्यायां नवमः सर्गः ९ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः आशासे नित्यमानंदं राम नामकथामृतं सद्भिः संश्रवणीनित्यं पेयं पापप्रणोदि
यत् १ पृथिवीमिति पृथिवीं शासतः पालयतः पाकशासनतेजसः इंद्रवर्चसः अनूनर्द्धेर्महासमृद्धेस्तस्य दशरथस्य किंचिदूनं ईषन्न्यूनं शरदां वत्सराणामयुतं द
शसहस्रं ययौ एकादश शतसहस्राण्ययुतं नियुतं तथा प्रयुतं कोट्यर्बुदं च पद्मं स्थानात् स्थानं दशगुणं स्यादित्यार्यभटः इदं च मुनिशापात्प्राक्वेदितव्यं न तु जननात्
षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसीति रामायणविरोधात् नाप्यभिषेकात्परं तस्यापि सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमा
रमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानामिति कौमारानुष्ठितत्वाभिधानात्तस्य एव विरोध इति स्य हृ नौ वत्सरे शरदित्यमरः १ नचेति स दशरथः पूर्वेषां पितृणां ऋणनि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ अनवाप्य पुत्राप्तिस्तुतेः पितृणामृणाद्विमुक्तिकारणं सद्यः शोकसंबंधतमसः तदपहंतीति शोकतमोपहं अत्रामेयंकरइतिवदुपपदे पितदंतविधिमाश्रित्य अ।
स॰ १० पेलेश्यातमसोरितिडप्रत्ययः सुताभिधानं सुतारव्यं ज्योतिर्नोपलेभे न प्राप च २ अतिष्ठदिति प्रत्ययं हेतुमपेक्षते इति प्रत्ययापेक्षा संततिर्यस्य सतथोक्तः प्रत्य
८० योधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्विल्यमरः सनृपो मंथात्पाकू मंथनात्पूर्वमनभिव्यक्ता अदृष्टा रत्नोत्पत्तिर्यस्य सोऽर्णव इव चिरं अतिष्ठत् सामग्र्यभावाद्विलंबो
नतु वंध्यत्वादिति भावः ३ ऋष्यशृंगेति ऋष्यशृंगादयः ऋष्यशृंगो नाम कश्चिदृषिः तदादयः ऋतुमृत्तौ वा यजंतीति ऋत्विजः याज्ञिकाः ऋत्विग्दधृगित्यादि
नाकिन्प्रत्ययांतो निपातः जितात्मानो जितांतःकरणाः संतः संतानकांक्षिणः पुत्रार्थिनस्तस्य दशरथस्य पुत्रीयां पुत्रनिमित्तां पुत्राच्छ च इतिछप्रत्ययः इष्टिं
यागमारेभिरे प्रचक्रिरे ४ तस्मिन्निति तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये देवाः पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान् पौलस्त्यः रावणः तेनोपप्लुताः पीडिताः

अतिष्ठत्प्रत्ययापेक्षसंततिः स चिरं नृपः। प्राङ्मंथादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः ३ ऋष्यशृंगादयस्तस्य संतः संतानकांक्षिणः।
आरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः ४ तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिं अभिजग्मुर्निदाघार्त्ताश्छायावृक्षमिवा
ध्वगाः ५ ते च प्रापुरुदन्वंतं बुबुधे चादिपूरुषः अव्याक्षेपो भविष्यंत्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ६ भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दि

संतो निदाघार्त्ताः घर्मातुराः अध्वानं गच्छंतीत्यध्वगाः पांथाः अंतात्यंताध्वदूरपारसर्वानंतेषु ड इति डप्रत्ययः छायाप्रधानं वृक्षं छायावृक्षमिव
शाकपार्थिवादित्वात्समासः हरिं विष्णुमभिजग्मुः ५ त इति ते देवाश्चोदन्वंतं समुद्रं उदन्वानुदधौ चेति निपातः प्रापुः आदिपूरुषो विष्णुश्च बुबुधे योग
निद्रां जहावित्यर्थः गमनप्रतिबोधयोरविलंबार्थौ चकारौ तथाहि अव्याक्षेपो गमस्य स्यादव्यासंगः अविलंब इति यावत् भविष्यंत्याः कार्यसिद्धेर्लक्षणं लिंगं
हि उक्तं च अनन्यपरता चास्य कार्यसिद्धेस्तु लक्षणमिति ६ भोगीति द्यौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः पृषोदरादित्वात्साधुः यद्वा दिवशब्दोऽदंतोप्यस्ति तथा
च वुद्धचरिते नशोभते तेन हि नो विना पुरं मरुत्वता वृत्रवधे यथा दिवमिति तत्र दिवु क्रीडादाविति धातोरिगुपधेति कः दिवमोको येषामिति विग्रहे
ओकारस्य मध्यो पि भोगिनः शेषस्य भोगः शरीरं भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरः स एवासनं सिंहासनं तत्रासीनमुपविष्टं आसः शान

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्य सह इती कारादेशः तस्य भोगिनः फणामंडलेयेउद र्चिषः उत्तू ऊर्ध्वं अर्चिषो रश्मयोयेषां तेउदर्चिषः उदर्चिषस्ते मणयस्तैर्द्योतितंतदि ग्रहं तं विस्तुंददृशुः ७ श्रि
यइति कीदृशं विस्तुं पद्मे निषण्णायाः उपविष्टायाः श्रियः क्षौमांतरिनादुकूलव्यवहितामेखलायस्य तस्मिन् आस्तीर्णौ करपल्लवौ पाणिपल्लवौ यस्मिं तस्मिन् विशेष
णद्वयेनापि चरणयोः सौकुमार्यात्कटिमेखलास्पर्शासहत्वं सूच्यते तस्मिन्नंके निक्षिप्तौ चरणौ येन तं ८ प्रवुद्धेति पुनः कीदृशं प्रवुद्धं विकसितं पुंडरीकं तद्व
दक्षिणी यस्य तं दिवसे तु पुंडरीकमेवाक्षियस्येति विग्रहः वालातपनिभं वालातपसदृशमंशुकं यस्य तं पीतांवरधरमित्यर्थः अन्यत्र वालातपव्याजांशुक
मित्यर्थः निभो व्याजसदृशयोरिति विश्वः प्रकाशः आरंभो योगोयेषां ते प्रारंभा योगिनः तेषां सुखदर्शनं अन्यत्र प्रारंभे आदौ सुखदर्शनं शारदं शरत्संबंधिनं दिवसमि
वस्थितम् ९ प्रभेति पुनः किंविधं प्रभया नुलिप्तमनुरंजितं श्रीवत्सनामलांछनं येन तं लक्ष्म्याः विभ्रमदर्पणाविति सुभ इति आस्या यस्य तं अपांसमुद्र
नतफणामंडलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् ७ आदिकुलकम् श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमांतरितमेखले अंके निक्षिप्तचरणम् आस्ती
र्णकरपल्लवे ८ प्रवुद्धपुंडरीकाक्षं वालातपनिभांशुकम् दिवसं शारदमिव प्रारंभसुखदर्शनम् ९ प्रभानुलिप्तश्रीवत्सल
क्ष्मीविभ्रमदर्पणम् कौस्तुभाख्यमपांसारं विभ्रतं वृहतोरसा १० वाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः आविर्भूतमपांमध्ये पा
रिजातमिवापरम् ११ दैत्यस्त्रीगंडलेखानां मदरागविलोपिभिः हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् १२ मुक्तशेषविरोधेन कु
णांसारं स्थिरांशं मणिमित्यर्थः वृहता उरसा विभ्राणम् १० वाहुभिरिति विटपाकारैः शाखाकारैः दिव्याभरणभूषितैः वाहुभिरु लिशव्रणलक्ष्मणा॥
पलक्षितं अत एवापां मध्ये आविर्भूतमपरं द्वितीयं पारिजातमिव स्थितं ११ दैत्येति दैत्यस्त्रीगंडलेखानां मुखरागनां गंडस्थलीनां यो मदराग तं।
विलुपंति हरंतीति मदरागविलोपिनः तैश्चेतनावद्भिः सजीवैर्हेतिभिः सुदर्शनादिभिः शस्त्रैः खैरर्चिश्च शस्त्रे च वन्हिज्वाला चेहेतयः उदीरितजयस्वनं जपशब्द।
मुद्घोषयंतीभिः मूर्तिमतीभिः शस्त्रदेवताभिरुपास्यमानमित्यर्थः १२ मुक्तेति मुक्तो भगवत्सन्निधानात्त्यक्तः शेषेण सह विरोधः सहजमपि वैरं येन तेन कुलि
शव्रणाः अमृताहरणकाले इंद्रयुद्धे वज्रप्रहारास्त एव लक्ष्माणि यस्य स तेन प्रवद्धः अंजलिर्येन तेन प्रांजलिना प्रवद्धांजलिनेत्यर्थः विनीतेनानुद्धतेन गरुत्म

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ उपस्थितमुपासितं पुरा किल तेन विष्णुना प्रांजलि प्रार्थितेन दुहितुर्गुणकेश्यः पत्युः कस्यचित्सर्पस्य गरुडादभयदानेन कृते स्वविपक्षरक्षणात्क्षुभितं पक्षिराजं त्वद्वोढा
स॰१॰ हं त्वत्तो बलाढ्य इति गर्वितं स्ववामतर्जन्याभर्त्सितमेव भगवान्विनिनाय इति महाभारतीयां कथां सूचयति विनीतेनेत्यनेन १३ योगेति · योगो मनसो विषयांत
८९ रव्यावृत्तिलक्षणया यानिद्रा तस्यां तेऽवसाने विशदैः प्रसन्नैः पावनैः शोधनैः अवलोकनैः सुखशयनं पृच्छतीति सौखशायनिकाः तान् पृच्छतौ सुस्नाता
दिभ्यः इत्युपसंख्यानाट्ठक्प्रत्ययः भृग्वादीनृषीननुगृह्णंतं, १४ प्रणिपत्येति अथ दर्शनानंतरं सुराः सुरद्विषामसुराणां शमयित्रे विनाशकाय तस्मै वि
ष्णवे प्रणिपत्य स्तुत्यं स्तोत्रार्हं एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यबिति क्यप्प्रत्ययः वाक् च मनश्च वाङ्मनसे अचतुरेत्यच्प्रत्ययांतो निपातः तयोर्गोचरो विषयो न भ
उपस्थितं प्रांजलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ १३ ॥ योगनिद्रांतविशदैः पावनैरवलोकनैः । भृग्वादीननुगृह्णंतं सौखशायनिकान्मुनीन् ॥
१४ ॥ आदिकुलकम् ॥ प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विषां । अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५ ॥ नमो विश्वसृजे पूर्वं —
विश्वं तदनु बिभ्रते । अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधा स्थितात्मने ॥ १६ ॥ रसांतराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते । देशे देशे गुणेष्वेवमव —
स्थास्त्वमविक्रियः ॥ १७ ॥ एकः कारणतस्तां तामवस्थां प्रतिपद्यसे । नानात्वं रागसंयोगात्स्फटिकस्येव ते स्मृतम् ॥ १८ ॥ अमेयो मि
तलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ॥ १९ वतीत्यवाङ्मनसगोचरं तं एनं विष्णुं तुष्टुवुः १५ नम इति पूर्वमादौ विश्वसृजे विश्वस्रष्टे तदनु सर्गानन्तरं वि
श्वं बिभ्रते ऽथ विश्वस्य संहर्त्रे एवं त्रेधा सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वेन स्थितः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै ब्रह्मविष्णुहरात्मने तुभ्यं नमः १६ ननु कूटस्थस्य कथं त्रैरू
प्यमित्याशंक्यौपाधिकमित्याह रसांतराणीति एकरसं मधुरैकरसं दिव्यमंतरिक्षभवं दिव्यं पयो वर्षोदकं देशे देशे ऊषरादिदेशे आस्वाद्यमानरसानंतराणि लवणादीनि यथा
ऽश्नुते प्राप्नोति एवमविक्रियो निर्विकारः एकरूप इत्यर्थः त्वं गुणेषु सत्वादिषु अवस्थाः स्रष्टृत्वादिरूपा अश्नुषे १७ एक इति एकः एकरूपस्त्वं कारणात्
तदुपाधितः तां तामवस्थां ब्रह्मविष्णुरुद्रलक्षणां मत्स्यकूर्मादिकां वा प्रतिपद्यसे तत्ते नानात्वं रज्यते ऽनेनेति रागो द्रव्यं जपाकुसुमादि तस्य संयोगात्स्फटिकस्येव प्र एघ॰
सिद्धमेतद्ज्ञानार्थं च १८ अमेय इति हे देव त्वममेयो लोकैरियत्तया न परिच्छेद्यः मितलोकः परिच्छिन्नलोकः अनर्थी निस्पृहः आवहतीत्यावहः ॥ ८ ८९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पचाघव प्रार्थनानामावहः कामदः अजितः अन्यैर्नजितः जिष्णुर्जयनशीलः अत्यंतमव्यक्तः सूक्ष्मरूपः व्यक्तस्य स्थूलस्य कारणम् १९ हृदयेति हे देव त्वां हृदयस्थं सर्वान्तर्या
मिनं तया नित्यसन्निहितं तथाप्यनामनमगम्यरूपत्वात् विप्रकृष्टं च विदुः तथा अकामं न कामोऽभिलाषो यस्य तं परिपूर्णत्वान्निस्पृहत्वाच्च निष्कामं ४—४
तथापि तपस्विनं प्रशस्ततपोयुक्तं यो निष्कामः स कथं तपः कुरुते इति विरोधः परिहारस्तु ऋषिरूपेण दुस्तरं तपस्तप्यते दयालुं परदुःखप्रहरणपरं तथाप्यनघस्पृष्टं
नित्यानंदस्वरूपत्वाददुःखिनं विदुः अघं दुरितं दुःखयोरिति विश्वः दयालुरदुःखी चेति विरोधः ईर्ष्यी घृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशंकितः परभाग्योपजीवी च षडेते
नित्यदुःखिता इति महाभारते पुराणमनादिमजरं निर्विकारत्वादस्मर विदुः चिरंतनं न जीर्यत इति विरोधालंकारः उक्तं च आभासत्वे विरोधस्य विरोधालंकृतिर्मतेति
विरोधेन चालौकिकमहिमत्वं व्यज्यते २० सर्वज्ञ इति त्वं सर्वं जानातीति सर्वज्ञः इगुपधेति कप्रत्ययः अविज्ञातो न केनापि विज्ञातः स्वयंभूः त्वं सर्वस्य योनिः कारणं त्वमात्मनः
भव नीत्यात्मभूः न ते किंचित्कारणमस्तीत्यर्थः त्वं सर्वस्य प्रभुः त्वमनीशः त्वमेकः सर्वरूपभाक् त्वमेक एव सर्वात्मना वर्त्तसे २१ सप्तेति हे देव त्वां सप्तभिः सामभिः रथं

अजितोजिष्णुरत्यंतमव्यक्तोव्यक्तकारणम् १९ हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनं दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः २० सर्व
ज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः सर्वप्रभुरनीशस्त्व मेकस्त्वं सर्वरूपभाक् २१ सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् स
प्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् २२ चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ।
२३ अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ॥ १९ तरादिभिरुपगीतं तद्धितार्थे स्वत्तरपदसमासः सप्तानामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलं पूर्ववत्समासः
तत्र शेते इति तं सप्तार्णवजलेशयं शयवासिवासिष्वकालादिति अलुक् सप्तार्चिर्मुखं यस्य तं अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः सप्तानां लोकानां भूर्भुवःस्वरादीनां एकसंश्र
यं एवं भूतमाचख्युः २२ चतुरिति चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गः चतुर्वर्गः त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैरित्यमरः तत्फलकं यत् ज्ञानं चत्वारि युगा
नि कृतत्रेतादीनि यासु ताः चतुर्युगाः कालावस्थाः कालपरिमाणं चत्वारो वर्णाः प्रकृताः उच्यंते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः चातुर्वर्ण्यप्रचुर इत्यर्थः तत्प्रकृतवचने मय
ट् तद्धितार्थेति तद्धितार्थविषये तत्पुरुषः सलोक इत्येवंरूपं सर्वं चतुर्मुखात् चतुर्मुखरूपिणः त्वत्तः जातमिति शेषः इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचिदिति श्रुतेः २३ अ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. अन्विष्यंति ध्यायंतीत्यर्थः २४ अजस्येति न जायत इत्यजः अन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्ययः तस्याजस्य जन्मशून्यस्यापि जन्म गृह्णतः मत्स्यादिरूपेण जायमानस्य निरी
स.१ हस्य चेष्टारहितस्यापि हतद्विषः शत्रुघातिनः जागरूकस्य सर्वसाक्षित्वतया नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतो योगनिद्रामनुभवतः इत्थं विरुद्धचेष्टस्य तव याथार्थ्यं को वेद को वेत्ति
८२ विरोधालय इति शालादेशः २५ शब्दादीनिति शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं नरनारायणादिरूपेणादुश्चरं तपश्चरितुं तथा दैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुं औदासीन्येन तटस्थत्वेन वर्तितुं च पर्याप्नः स
मर्थोसि भोगतपसोः पालनौदासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयोः आचरणात्वदन्यः कः समर्थ इत्यर्थः २६ बह्वधेति आगमैस्त्रयीसांख्यादिभिः दर्शनैर्बहुधा भिन्नाः अपि सिद्धिहेत
वः पुरुषार्थसाधकाः पन्थान उपायाः जाह्नव्या इमे जाह्नवीयाः गांगाः ओघाः छ इति छप्रत्ययः ओघाः प्रवाहा इव ते त्वय्यागमैः आगतिभिर्बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्चा
र्णवइव त्वय्येव निपतंति प्रविशंति येन केनापि रूपेण त्वामेवोपयांतीत्यर्थः यथाहुराचार्याः किं वहुना कारवोपि विश्वकर्मेत्युपासते २७ त्वयीति त्वय्यावेशि
ज्योतिर्मयं विचिन्वंति योगिनस्त्वां विमुक्तये २४ अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव २५ शब्दा
दीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः पर्याप्तोसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् २६ बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः त्वय्ये
वनिपतंत्योघा जाह्नवीया इवार्णवे २७ त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणां गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयः सन्निवृत्तये २८ प्रत्य
क्षोप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा २९ केवलस्मरणेनापि पुनासि पुरुषं यतः ॥ ६ ॥
तनिवेशितं निहितं चित्तं येषां तेषां तुभ्यं समर्पितानि कर्माणि यैस्तेषां मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु मामेवैष्यसि कौंतेय प्रतिजाने प्रियोसि म इति भगवद्व
चनात् वीतरागाणां विरक्तानां अभूयः सन्निवृत्तये पुनरावृत्तये मोक्षायेत्यर्थः त्वमेव गतिः साधनं त्वमेव विद्वानमृत इह भवति नान्यः पंथा विद्यते यनायेति
श्रुतेरिति यः २८ प्रत्यक्ष इति प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणगम्योपि तव मह्यादिः पृथिव्यादिर्महिमा ऐश्वर्यं चापरिच्छेद्यः इयत्तया नावधार्यः आप्तवाग्वेदः यतो वाइमानीति श्रुतेः
अनुमानं क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्यादि ताभ्यां साध्यं गम्यं त्वां प्रति का कथा प्रत्यक्षमपि त्वत्कृतं जगदपरिच्छेद्यं तत्कारणं प्रत्यक्षस्त्वं अप॥ राम.
रिच्छेद्य इति किमु तव वक्तव्यमित्यर्थः २९ केवलमिति स्मरणेन केवलं कृत्स्नं केवलः कृत्स्न एकश्चेति शाश्वतः पुरुषं स्मर्तारं जनं पुनासि पवित्रयतीत्यर्थः अनेनैव स्मृति ८२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कार्येणैवत्वयित्वद्विषयेयाः शेषाः अवशिष्टाःवृत्तयोदर्शनस्पर्शनादयोव्यापारास्तानिवेदितफलाः ज्ञापितकार्याःतवस्मरणस्येवफलंदर्शनस्पर्शनादीनांतुकियदित्य
वधारयाम इत्यर्थः ३० उदधेरिति उदधेःरत्नानीवविवस्वतस्तेजांसीवदूराणि अवाङ्मनसगोचरत्वात्तेचरितानिस्तुतिभ्योव्यतिरिच्यंतेनिःशेषंस्तोतुंनशक्यतइत्य
र्थः ३१ अनवाप्तइति अनवाप्तमप्राप्तं——अवाप्तव्यंतेतवकिंचनकिंचिदपिनविद्यतेनित्यपरिपूर्णत्वादितिभावः तर्हिकिंनिबंधनेजन्मकर्मणीतत्राह लोकेति
एकोलोकानुग्रहएवतेजन्मकर्मणोर्हेतुःपरमकारुणिकस्यतेपरार्थैवप्रवृत्तिर्नस्वार्थे—त्यर्थः ३२ महिमानमिति नवमहिमानमुक्त्वोत्र्यवचःसंह्रियतेइतियत्तद्व
चःसंहरणंश्रमेणवाग्व्यापारश्रांत्याःशक्त्यावाकात्स्न्येनवक्तुमशक्यत्वाद्वागुणानामियत्तयाएतावन्मात्रतायाननतेषामानंत्यादितिभावः ३३ इतितेसुराःतम

अनेनवृत्तयःशेषानिवेदितफलास्त्वयि ३० उदधेरिवरत्नानितेजांसीवविवस्वतः स्तुतिभ्योव्यतिरिच्यंतेदूराणिचरितानिते ३१ अ
नवाप्तमवाप्तव्यंनतेकिंचनविद्यते लोकानुग्रहएवैकोहेतुस्तेजन्मकर्मणोः ३२ महिमानंयदुत्कीर्त्यतवसंह्रियतेवचः श्रमेणतदशक्त्या वानगुणानामियत्तया ३३ इतिप्रसादयामासुस्तेसुरास्तमधोक्षजं भूतार्थव्याहृतिःसाहिनस्तुतिःपरमेष्ठिनः ३४ तस्मैकुशल
संप्रश्नव्यंजितप्रीतयेसुराः भयममलयोद्वेलादाचख्युर्नैरृतोदधेः ३५ अथवेलासमासन्नशैलरंध्रानुवादिना स्वरेणोवाचभगवा
न्परिभूतार्णवध्वनिः ३६ पुराणस्यकवेस्तस्यवर्णस्थानसमीरिता ॥ ९ धोभूतमक्षजमिंद्रियजंज्ञानंयस्मिंस्तमधोक्षजंविष्णुंप्रसादयामासुःप्रस
न्नंचक्रुःहियस्मात्परमेष्ठिनःसर्वोत्कृष्टस्यतस्यदेवस्यसादेवैःकृताभूतार्थव्याहृतिःभूतस्यसत्यस्यार्थस्यव्याहृतिरुक्तिःयुक्तेक्ष्मादावृतेभूतमित्यमरःनस्तु
तिर्नप्रशंसामात्रंमहांतोहियथार्थंवक्तुंसुलभाइतिभावःपरमेस्थानेतिष्ठतीतिपरमेष्ठीस्थःकिदित्सुणादिसूत्रेणतिष्ठतेरिनिःनसुहृषेष्कृतिदकुलमितिसत्वम्या
अलुक्स्याप्यिन्यस्थाणामितिवक्तव्यात्षत्व॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥तस्माइति सुराःदेवाःकुशलस्यसंप्रश्नेनव्यंजिताप्रकटीकृताप्रीतिर्यस्यलक्षितप्रसादायेत्यर्थःअ
न्यथाअनवसरविज्ञप्तिर्मुखरराणामिवनिष्फलास्यादितिभावःतस्मैविष्णवेऽमलयेप्रलयाभावेप्युद्वेलादुन्मर्यादात्नैरृतोराक्षसएवोदधिस्तस्माद्भयमाचख्युः
कथितवंतः ३५ अथेति अथवेलायांअब्धिकूलेसमासन्नानांसन्निकृष्टानांशैलानांरंध्रेषुगह्वरेषुअनुवादिनाप्रतिध्वनिमतास्वरेणपरिभूतार्णवध्वनिःतिरस्कृ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कु॰टी॰ स्वचिरंतनस्यकवेस्तस्यभगवतोवरप्रदस्यानेषूरः कंठादिषुसमीरितारसम्यगुच्चारिताऽतएवकृतः संपादितः संस्कारः साधुत्वंयस्याः तथाभूता। दिव्यमल्लोयस्याः साभारतीवा
स॰१ गीचरितार्थावभूवेव एवकारस्त्वसंभावनादिपरीतभावनाव्युदासार्थः ३७ वभाविति विभोर्विष्णोर्वदनादुद्गतानिः सृतासदशनज्योत्स्नादंतकांतिसहिता इदं।
८३ चविशेषणंधावल्यातिशयार्थम् अतएवसाभारतीचरणादंघ्रेर्निर्यातावासौशेषाचनिर्यातशेषानिः सृतावशिष्टेत्यर्थः स्त्रियाः पुंवदित्यनुवर्त्ये पुंवत्कर्मधारय।
येतिपुंवद्भावः निर्यातशब्दस्यया निर्यातासावशेषासागंगेवेतिसामानाधिकरण्यनिर्वाहः नियाताप्याशेषेति विग्रहेपुवद्भावोदुर्घटएवऊर्ध्वप्रवर्तिनीऊर्ध्वप्र
वाहिनीगंगेववभावित्युत्प्रेक्षा ३८ अदाहभगवानतदाहजानइति हेदेवाः वोयुष्माकं अनुभावपराक्रमौ महिमपुरुषकारौ रक्षसारावणेन अंगिनांश।
रीरिणांप्रथममध्यमौ उभौगुणौसत्वरजसौतमसेवतमोगुणेनेवाक्रांतौजानेवाक्यार्थः कर्म ३९ विदितमिति किंच अकामेन अनिच्छयाउपनतेनप्रमा

वभूवकृतसंस्काराचरितार्थैवभारती ३७ वभौसदशनज्योत्स्नासाविभोर्वदनोद्गता निर्यातशेषाचरणाद्गंगेवोर्ध्वप्रवर्तिनी ३८
जानेवोरक्षसाक्रांतावनुभावपराक्रमौ अंगिनांतमसेवोभौगुणौप्रथममध्यमौ ३९ विदितंतप्यमानंचतेनमेभुवनत्रयम् अ।
कामोपनतेनेवसाधोर्हृदयमेनसा ४० कार्येषुचैककार्यत्वादभ्यर्थ्योस्मिनवज्रिणा स्वयमेवहिवातोग्नेः सारथ्यंप्रतिपद्यते ४१
स्वासिधारापरिहृतः कामंचक्रस्यतेनमे स्थापितोदशमोमूर्द्धालभ्यांशइवरक्षसा ४२॥ १९दादागतेनएनसापापेनत्वसाधोः सज्जन
स्यहृदयमिवतेनरक्षसातप्यमानंसंतप्यमानं तपेभौवादिकात्कर्मणिशानच् भुवनत्रयंचमेविदितमथाज्ञायतइत्यर्थः जानातेर्बुद्धीत्यादिनावर्तमानेक्तः
क्तस्यचवर्तमानइतिषष्ठी ४० कार्येष्विति किंच एककार्यत्वादावयोः एककार्योद्देशतोः कार्येषुकर्तव्यार्थेषुविषयेषुवज्रिणेंद्रेणाभ्यर्थ्यइदंकुर्विति प्रा
र्थनीयोनास्मितथाहिवातः स्वयमेवाग्नेः सारथ्यंसहायभावंप्रतिपद्यतेप्राप्नोतिनतुवन्हिप्रार्थनयाइत्येवकारार्थः प्रेक्षावतांस्वार्थेषुस्वतएवप्रवृत्तिः
नतुपरप्रार्थनयास्वार्थश्चायंममापीत्यर्थः ४१ पुराकिलत्रिपुरारिप्रीणनायस्वशिरांसिछित्त्वादशाकंधरेणयद्दशमंशिरोऽवशेषितंतन्ममचक्रार्थमित्याहस्वेतिस्वासि
धारयास्वखड्गधारयापरिहृतोऽछिन्नइत्यर्थः दशमोमूर्द्धामेचक्रस्यकामंपर्याप्तोलभ्यांशः प्राप्यभागइवतेनरक्षसास्थापितः सर्वथातमहंहनिष्यामीत्यर्थः ४२ ८३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तर्हि किं भागुपेक्षितः अत आह त्वष्टुरिति किंतु त्वद्ब्रह्मणो वरातिसर्गात् वरदानाद्धेतोः मया तस्य दुरात्मनो रिपो रावणस्यात्यारूढमत्यारोहणमतिवृद्धिरित्यर्थः नपुंसके
भावे क्तः भोगिनः सर्पस्यात्यारूढं चंदनेनेव सोढं चंदनस्यापि तथा सहनं त्वष्टुर्नियते रिति द्रष्टव्यं ४३ संप्रति वरस्वरूपमाह धातारमिति स राक्षसस्तपसा प्रीतं संतुष्टं धातारं ब्रह्मा
णं मर्त्येषु विषये आस्थापराङ्मुखः सन् मत्तो न नाद्यस्त्यर्थः दैवाद्देवसंबधिनो अष्टविधात्सर्गाद्वधस्पष्टे वध्यत्वं ययाचे हि ४४ तर्हि कागतिरित्याशंक्य मनुष्यावता
रेणाहनिष्यामीत्याह सोहमिति सोहं दशरथस्य अपत्यं पुमान्दाशरथिः अत इञ् इतीञ् प्रत्ययः रामो भूत्वा तीक्ष्णैः शरैः तस्य रावणस्य शिरांस्येव कमलानि तेषा
मुच्चयं राशिं रणभूमेर्वलिक्षमं पूजार्हं करिष्यामि पुष्पविशदादिपूजेति भावः ४५ अचिरादिति हे देवाः यूयं यज्वभिर्याज्ञिकैः विधिवत्कल्पितमुपहृतं भागं हविर्भा
गं मायाविभिः मायावद्भिः अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिप्रत्ययः निशाचरै रक्षोभिरनालीढमनाक्रांतं यथा तथा अचिरात्पुनरादास्यध्वे ग्रहीष्यध्वे ४६ ॥

त्वष्टुर्वरातिसर्गाच्च मया तस्य दुरात्मनः। अत्यारूढं रिपोः सत्त्वं चंदनेनेव भोगिनः ४३ धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः। दैवात्सर्गा
दवध्यत्वं मर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः ४४ सोहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्वलिक्षमं। करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयं ४५ अ
चिराद्यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत्पुनः। मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ४६ वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजंतु मरुतां पथि। पु
ष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्पराः ४७ मोक्ष्यध्वे स्वर्गवंदीनां वेणीवंधानदूषितान्। शापयंत्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ४८।

वैमानिका इति मरुतां देवानां पथि व्योम्नि वैमानिकाः विमानैश्चरंतीति चरतीति ठक्प्रत्ययः मेघावरण ९ रावणावग्रहक्लांतमिति वागमृतेन सः ॥०
तत्पराः रावणभयान्मेघेष्वन्तर्धानतत्पराः पुण्यकृतः सुकृतिनः पुष्पकालोकेन यदृच्छया रावणविमानदर्शनेन यः संक्षोभः तं त्यजंतु ४७ मोक्ष्यध्व इति हे देवाः
यूयं शापेन नलकूवरशापेन यंत्रिताः प्रतिबद्धाः पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेण ये कचग्रहाः केशाकर्षाः तैरदूषितान् अनुपहतान्स्वर्गवंदीनां हृतस्वर्गांगनानां
वेणीबंधान्मोक्ष्यध्वे पुरा किल नलकूवरणात्मानमभिसरंत्याः रंभायाः बलात्कारेण संभोगात्क्रुद्धेन दुरात्मा रावणः शप्तः स्त्रीणां बलाद्ग्रहणे मूर्धा ते शतधा भ
विष्यतीति भारतीयाकथानुसंधेया ४८ रावणेति सकृत्स्नाविष्णुः स एव मेघः नीलमेघश्च विश्रवसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहः विश्रवः शब्दात् शिवादि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र·टी·
स·१·
८४

त्वादर्शाविश्रवसोविश्रवसारावणावित्यंतगणात्स्तत्रेणविश्रवःशब्दस्यवृत्तिविषयेरवणादेशोरावणइतिसिद्धंसएववाऽवग्रहोवर्षप्रतिबंधःतेनक्लांतंम्लानंमरु।
तोदेवासवसस्यमिस्तैवंरूपेणवागमृतेनवाक्सलिलेन·अमृतंयज्ञशेषेस्यात्पीयूषेसलिलेऽमृतमितिविश्वः अभिवृष्य अभिषिच्यतिरोदधेंतर्दधे ४९ पुरुहूतेति पुरु
हूतप्रभृतयःइंद्राद्याःसुराःसुरकार्येरावणवधरूपेउद्यतंविष्णुंअंशैर्मात्राभिःद्रुमाःपुष्पैःस्वांशैर्वायुमिवानुययुःसुग्रीवादिरूपेणवानरयोनिषुजाताइत्यभिप्रायः
५० अथेति अथतस्यविशांपत्युःदशरथस्यसंबंधिनःकाम्यस्यकर्मणःपुत्रकामेष्टेरंतेऽवसानेऽग्नेःपावकात् पुरुषःकश्चिद्दिव्यःपुमानितिऋत्विजांविस्मयेनसहप्रब
भूवप्रादुर्बभूवतदाविर्भावात्तेषामपिविस्मयोभूदित्यर्थः ५१ तमेवपुरुषंविशिनष्टिहेमपात्रेति आद्यस्यपुंसोविष्णोरनुप्रवेशादधिष्ठानाद्धेतोःतेनापिदिव्यपुरु
षेणापिदुर्वहंचतुर्दशभुवनोदरस्यभगवतोहरेरतिगरीयस्त्वाद्वोढुमशक्यंहेमपात्रगतंपयसिपक्वंचरुं पयश्चरुंपायसान्नंदोर्भ्यामादधानोवहन् अनत्याग्निभिरूभय

अभिषिच्यमरुत्सस्यंकृष्णमेघस्तिरोदधे ४९ पुरुहूतप्रभृतयःसुरकार्योद्यतंसुराः अंशैरनुययुर्विष्णुंपुष्पैर्वायुमिवद्रुमाः ५० अथत
स्यविशांपत्युरंतेकाम्यस्यकर्मणः पुरुषःप्रबभूवाग्नेर्विस्मयेनसहर्त्विजां ५१ हेमपात्रगतंदोर्भ्यामादधानःपयश्चरुं अनुप्रवेशादाद्य
स्यपुंसस्तेनापिदुर्वहम् ५२ युग्मम् प्राजापत्योपनीतंतदन्नंप्रत्यग्रहीन्नृपः वृषेवपयसांसारमाविष्कृतमुदन्वता ५३ अनेनकथिता
राज्ञोगुणास्तस्यान्यदुर्लभाः प्रसूतिंचकमेतस्मिंस्त्रैलोक्यप्रभवोपियत् ५४ सतेजोवैष्णवंपत्न्योर्विभेजेचरुसंज्ञितं॥ ॥

रुः ओदनश्चरुरितियाज्ञिकाः ५२ प्राजापत्येतिनृपःप्राजापत्येनप्रजापतिसंबंधिनापुरुषेणोपनीतंनतुवसिष्ठेनप्राजापत्यंनरंविद्धिमामिहसंभ्यागतंनृपेतिरामा
यणात् तदन्नंपायसान्नमुदन्वतोदधिनाविष्कृतंप्रकाशितंपयसांसारममृतंवृषावासववइववासवोवृत्रहावृषेत्यमरःप्रत्यग्रहीत्स्वीचकार ५३ अनेनेति
तस्यराज्ञोदशरथस्यान्यैर्दुर्लभाःअसाधारणागुणाअनेनकथिताव्याख्याताःयद्यस्मात्त्रयोलोकास्त्रैलोक्यंचातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थेष्यञ् तस्यप्रभवःकारणं
विष्णुरपितस्मिन्राज्ञिप्रसूतिंचकमेकामितवान् त्रिभुवनकारणस्यापिकारणमितिपरमावधिर्गुणसमुदायइत्यर्थः ५४ सइतिसनृपःचरुसंज्ञास्यसंजाता
चरुसंज्ञितंवैष्णवंतेजःपत्न्योःकौशल्याकैकेय्योःद्यौश्चपृथिवीचद्यावापृथिव्योदिवसश्चपृथिव्यामितिचकाराद्दिवशब्दस्यद्यावादेशःतयोर्द्यावापृथिव्योः।

राम·
८४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अन्हः पतिरहर्पतिः अहरादीनां पत्यादिषुवा रेफः इत्युपसंख्यानाद्वैकल्पिको रेफस्य रेफादेशो विसर्गापवादः प्रत्यग्रमातपं वालातपमिव विभजे विभज्य ददाविव
ये: ५५ पत्नीत्रये सति द्वयोरेव विभागे कारणमाह अर्चितेति तस्य राज्ञः कोसलस्यापत्यं स्त्री कौसल्या वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङिति ञ्यङ् यङश्चाबिति चाप् अत एव सूत्रे
निर्देशात्कोसलशब्दो दंत्यसकारमध्यमः कौ पृथिव्यां सलति गच्छतीति सलगतौ पचाद्यच् कुशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्गुणः अर्चिता ज्येष्ठा मान्या केकयवंशजा कैकेयीनि
प्रियाद्रष्टाऽतो हेतोरीश्वरो भर्ता नृपः सुमित्रां ताभ्यां कौसल्याकैकेयीभ्यां संभावितां भागदानेन मानितामैच्छदिच्छतिस्म एवं च सामान्यं तिसृणां च भागप्रापणामिति राद्धि
उचितज्ञता कौशल्यं च लभ्यते ५६ तेइति वहुज्ञस्य सर्वज्ञस्य उचितज्ञस्येतर्थः पत्युर्महीक्षितः क्षितीश्वरस्य विशेषणत्रयेणाराज्ञोऽनुसरणीयत्वमाह उचितज्ञे अभि
प्रायज्ञे ते कौशल्याकैकेय्यौ चरोर्यावर्द्धभागौ सममागौ तयोर्यावर्द्धौ च तौ भागौ च एकदेशौ ताभ्यामर्द्धार्द्धभागाभ्यां पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशक इत्यमरः तां सुमित्रामयो

द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम् ५५ अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः
५६ ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः चरोरर्द्धार्द्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ५७ सा हि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि भ्रम
रीवारणस्येव मदनिष्यन्दलेखयोः ५८ ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसंभवः सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः ५९ ॥ ६

जयतां युक्तां चक्रतुः अयं च विभागो न रामायणसंवादी तत्र चरोरर्द्धं कौसल्यायै अवशिष्टार्द्धं कैकेय्यै शिष्टं पुनः सुमित्राया इत्यभिधानात् किंतु पुराणान्तरसंवादो
द्रष्टव्यः उक्तं च नारसिंहे ते पिंडप्राशने काले सुमित्रायै महीपतेः पिंडाभ्यामल्पमल्पं तु स्वभागिन्यै प्रयच्छतः इति एवमन्यत्रापीति सति विरोधे पुराणान्तरात्स
माधातव्यम् ५७ न चैवं सत्यपीर्ष्या स्यादित्याह साहीति सा सुमित्रा ह्युभयोरपि समानएकः पतिर्ययोः तयोः सपत्न्योर्नित्यं सपत्न्यादिष्विति ङीप् नुन् कारादेशश्च भ्रमरी
भृंगांगना वारणस्य गजस्य मदनिष्यंदरेखयोरिव गंडद्वयगतयोरिति भावः प्रणयवती प्रेमवती आसीत् सपत्न्योरित्यत्र समासांतगनस्य पत्युरुपमानं
वारणस्येति ५८ ताभिरिति ताभिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूत्यै अभ्युदयाय देवस्य विष्णोरंशः संभवः कारणं यस्य स गर्भः सूर्यस्येमाः सौर्यः ताभिः सौरीभिः सूर्य
तिष्ये सु पधायकारस्य लोपः अमृता इत्याख्या यासां ताभिर्जलवहनसाम्यान्नाडीभिरिव नाडीभिः वृष्टिविसर्जनीभिः दीधितीभिः अपां विकारोऽम्मयः ज

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघु॰ टी॰ स॰ १॰ ८५ लमयोगर्भइवदध्रेध्रतःजातावेकदचनंगर्भादघ्रिरेइत्यर्थः अत्रयादवः तासांशतानिचत्वारिरश्मीनांवृष्टिसर्जनेशतत्रयंहिमोत्सर्गेतावद्धर्मस्यसर्जनेत्रानं।
दाश्चहिमेध्याश्चभूतनाः घृतनाइतिचतुःशतंवृष्टिवाहास्ताःसर्वाअमृतास्त्रियइति ५९ सममिति युगपदापन्नाः गृहीताःसत्वाःयाभिस्ताःआपन्नसत्वाःगर्भि
एयःआपन्नसत्वास्याद्गुर्विण्यंतर्वत्नीचगर्भिणीत्यमरः अतएवापांडुरत्विषःपांडुवर्णाःराजपत्न्यःअंतर्गताःफलारंभाः फलप्रादुर्भावाःयासांताःसस्यानांसंपद
इवरेजुःबभुः ६० संप्रतितासांस्वप्नदर्शनान्याहगुप्तमितिसर्वास्ताःस्वप्नेषुजलजःशंखःजलजासिगदाशार्ङ्गचक्रैःलांछितामूर्तयोयेषांतैर्वामनैर्ह्रस्वैःपुरुषैः
गुप्तंरक्षितमात्मानंस्वरूपंददृशुः ६१ हेमेतिकिंचेतिचार्थःहेम्नःसुवर्णस्यपक्षाणांप्रभाजालंकांतिपुंजंवितन्वताविस्तारयतावेगेनाकृष्टाःपयोमुचोमेघाःये

समममापन्नसत्वास्तारेजुरापांडुरत्विषः अंतर्गतफलारंभाःसस्यानामिवसंपदः ६० गुप्तंददृशुरात्मानंसर्वाःस्वप्नेषुवामनैः जलजासि
गदाशार्ङ्गचक्रलांछितमूर्तिभिः ६१ हेमपक्षप्रभाजालंगगनेचवितन्वता उह्यंतेस्मसुपर्णेनवेगाकृष्टपयोमुचा ६२ बिभ्रत्या
कौस्तुभन्यासंस्तनांतरविलंबिनं पर्युपास्यंतलक्ष्म्याचपद्मव्यजनहस्तया ६३ कृताभिषेकैर्दिव्यायांत्रिस्रोतसिचसप्तभिः ब्रह्मर्षि
भिःपरंब्रह्मगृणद्भिरुपतस्थिरे ६४ ताभ्यस्तथाविधान्स्वप्नान्श्रुत्वाप्रीतोहिपार्थिवः मेनेपरार्ध्यमात्मानंगुरुत्वेनजगद्गुरोः ६५ विभक्ता
त्मविभुस्तासामेकःकुक्षिष्वनेकधा उवासप्रतिमाचंद्रःप्रसन्नानामपामिव ६६ अथाग्रमहिषीराज्ञःप्रसूतिसमयेसती ॥ ६ ॥

तेनसुपर्णेनगरुत्मतागगनेताःउह्यंतेस्मऊढाः ६२ बिभ्रत्येतिकिंचस्तनयोरंतरेमध्येविलंबिनेलंबमानंन्यस्तंइतिन्यासःसपत्न्यान्यस्तंकौस्तुभमित्यर्थःबिभ्रत्यापद्म
मेवव्यजनंहस्तेयस्याःतयालक्ष्म्यापर्युपास्यन्तउपासिताः ६३ कृतेति दिविभवायादिव्यायात्रिस्रोतसिआकाशगंगायांकृताभिषेकैःकृतावगाहैः
परंब्रह्मवेदरहस्यंगृणद्भिःसप्तभिःब्रह्मविद्भिःकश्यपप्रभृतिभिरुपतस्थिरेउपासांचक्रिरे ६४ ताभ्यइतिपार्थिवोदशरथस्ताभ्यःपत्नीभ्यःआख्यातोप
योगइत्यपादानात्पंचमीतथाविधानुक्तप्रकारान्स्वप्नान्श्रुत्वाप्रीतःआत्मानंजगद्गुरोर्विष्णोरपिगुरुत्वेनहेतुनापरार्ध्यंसर्वोत्कृष्टंमेनेहि ६५ विभक्तेति। राम॰
एकःसकलोविभुर्विष्णुःतासांराजपत्नीनांकुक्षिषुगर्भेषुप्रसन्नानांनिर्मलानामपांकुक्षिषुप्रतिमाचंद्रःप्रतिबिंबइवअनेकधाविभक्तात्मासन्उवास ६६ अथे ८५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

महिषी चात्र महिषी कौसल्या प्रसूतिसमये प्रसूतिकाले ओषधिर्नक्तं रात्रिसमयेन मोपहंतीतितमीपहं अपेक्ष्य शतमसोरितिडप्रत्ययः ज्योतिरिव तथा तमोपहं तमोना
शकरं पुत्रं लेभे प्राप ६७ रामइति अभिरमतेऽत्रेति अभिरामं मनोहरं अधिक रम्यार्थे घञ् तेन वपुषा नोदितः प्रेरितो गुरुः पिता दशरथः तस्य पुत्रस्य जगतां प्रथ
मं मंगलं सुलक्षणं राम इति नामधेयं चक्रे अभिरामत्वमेव रामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ६८ रघ्विति रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेनाप्रतिम तेजसा तेन रामेण रक्षागृह
गताः सूतिकागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टाः प्रतिबद्धा इवाभवन् महादीपसमीपे नाल्पा दीपाः स्फुरंतीति भावः ६९ शय्येति शातोदरी गर्भमोचनात्कृशोदरी माता शय्यागतेन रा
मेण सैकते पुलिने योऽब्जोजवलिः पद्मोपहारस्तेन शरदि कृशा जाह्नवी गंगेव वभौ ७० कैकेय्या इति केकयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी तस्याः पत्त्यमित्यणि कृते केकयमि

पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ६७ राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य नोदितः नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममंगलम् ६८ रघुवंशप्र
दीपेन तेनाप्रतिमतेजसा रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ६९ शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी वभौ सैकतांभोजवलिना जाह्नवी
व शरत्कृशा ७० कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् जनयित्रीमलंचक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ७१ सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषु
वे यमौ सम्यगाराधिता विद्या प्रवोधविनयाविव ७२ निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ७३
तस्योदये चतुर्मूर्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः विरजस्कैर्नभस्वद्भिर्दिश उच्छ्वसिता इव ७४ ॥ ९९ त्युप्रत्ययानां पादेरीयङ्तो यादेशः तस्याः भरतो नाम शील

वान् तनयो जज्ञे जातः यस्तनयः प्रश्रयो विनयः श्रियमिव जनयित्रीं मातरमलंचक्रे ७१ सुताविति सुमित्रा लक्ष्मण शत्रुघ्नौ नाम यमौ युग्मजातौ यमो दण्डधरे ध्वां
क्षे संयमे यमजेपि चेति विश्वः सुतौ वात्मजौ सम्यगाराधिता स्वभ्यस्ता विद्या प्रवोधविनयौ तत्त्वज्ञानेंद्रियजयाविव सुषुवे ७२ निर्दोषमिति सर्वं जग
द्लोको निर्दोषं दुर्भिक्षादिदोषरहितमाविष्कृतगुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं चाभवत् अत्रोत्प्रेक्ष्यते गां भुवं गतमवतीर्णं पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गोप्यन्वगादिव स्वर्गो हि
गुणवान्निर्दोषश्चेत्यागमः स्वर्गतुल्यमभूदित्यर्थः ७३ तस्येति चतुर्मूर्तेः रामादिरूपेण चतूरूपस्य सतः तस्य हरेरुदये सति पौलस्त्याद्रावणाच्चकिताः भीताः ईश्वराः
नाथाः इंद्रादयो यासां ता दिशस्ततः विरजस्कैरपधूलिभिः नभस्वद्भिः वायुभिः मिषेणोच्छ्वसिता इवेत्युत्प्रेक्षा श्वासैः कर्त्तरि क्तः स्वनाथशरण्यलाभसंतुष्टानां दिशामुच्छ्वा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ सवातादुक्याभावत्वु रित्यर्थः चतुर्दिगीशांशरूपं मूर्ति चतुष्टयप्रयोजनमितिभावः ७४ कृशानुरिति रक्षसा रावणेन विप्रकृतौ पीडितावित्यर्थः कृशानुरग्निः प्रभाकरः
स॰१॰ सूर्यश्च यथासंख्यमयधूमत्वात्प्रसन्नत्वाच्चापविद्धशुचौ निरस्तदुःखाविवाभवतां ७५ दशाननेति तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे रामोत्पत्तिसमये राक्षसश्रियः अश्रुविं
८६ दवः दशाननकिरीटेभ्यः मणीनां व्याजेन मिषेण पृथिव्यां पर्यस्ताः पतिता रामोदये सति तद्वध्यस्य रावणस्य किरीटमणिभ्रंशलक्षणं दुर्निमित्तमभूदित्यर्थः ७६ पुत्रे
ति पुत्रिणो जातपुत्रस्य तस्य दशरथस्य स्वपुत्रजन्मनि प्रवेश्यानां प्रवेशयितव्यानां वादनीयानामित्यर्थः तूर्याणां वाद्यानां आरंभमुपक्रमं प्रथमं दिवि देवदुंदुभयः चक्रुः
सोत्साहास्मिंस्तु दशरथादपि देवा अधिकं प्रहृष्टा इत्यर्थः ७७ संतानकेति अस्य राज्ञो भवने संतानकानां कल्पवृक्षकुसुमानां विकारः संतानकमयी वृष्टिश्च पेतुषीप।

कृशानुरपधूमत्वात्प्रसन्नत्वात्प्रभाकरः। रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव ७५ दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिंदवः ७६ पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः आरंभं प्रथमं चक्रुर्देवदुंदुभयो दिवि ७७ संतानकमयी वृष्टिर्भवने तस्य पेतुषी सन्मंगलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत् ७८ कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः आनंदेनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः ७९। स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा मुमूर्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ८० परस्पराविरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलम् ॥ . ९ ॥

पातकसुम्स्थेति कसुप्रत्ययः उगितश्चेति ङीप् सा वृष्टिरेव संततः पुत्रजन्मन्यावश्यकाये मंगलोपचारास्तेषामादिरचना प्रथमक्रियाभवत् ७८ कुमाराइति कृ
ताः संस्कारा जातकर्मादयो येषां ते धात्रीणां उपमातृणां स्तन्यानि पयांसि पिबंतीति तथोक्ताः ते कुमाराः अग्रजेन ज्येष्ठेनेव स्थितेन पितुरानंदेन समं ववृधिरे कु।
मारवृद्ध्या पितामहांतमानंदमवापेत्यर्थः कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रजत्वोक्तिरानंदस्य ७९ स्वाभाविकमिति तेषां कुमाराणां संबंधि स्वाभाविकं सहजं विनी
तत्वं विनयकर्मणा शिक्षया हविर्भुजामग्नीनां सहजं तेजो हविषा आज्यादिकेनेव मुमूर्च्छ ववृधे निसर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः ८० परस्परेति परस्परमविरु रम॰
द्धाः अविद्विष्टाः सौभ्रात्रगुणवंत इत्यर्थः ते कुमाराः तत्प्रसिद्धं अनघं निष्पापं रघोः कुलं अनवोदसंतादयोदेवारण्यं नंदनमिव सहजविरोधिनामपि ऋतूनां सहा· ८६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वस्थानसंभावनार्थं देवविशेषणं अलमत्यंतमुद्योतयामासुः सौभ्रात्रवंतः कुलभूषणवंतइतिभावः ८१ समानइति शोभनाः स्निग्धाः भ्रातरो येषां ते सुभ्रातरः नद्यूतश्चेतिकप्नुनभवति · वंदिते भ्रातु
रितिनिषेधात् तेषांभावः सौभ्रात्रं युवादित्वादण् · तस्मिन्समानेचतुर्णांतुल्येपिययोर्भौरामलक्ष्मणौ प्रीसाद्वंद्वंबभूवतुः तथाभरतशत्रुघ्नौ प्रीसाद्वंद्वंद्वौद्वौ सहचर्येणाभिव्यक्तौ द्वंद्वं रह
स्यमयदतिनिपातः क्वचित्कस्यचित्स्नेहोनातिरिच्यतइतिभावः ८२ तेषामिति तेषांचतुर्णांमध्ये द्वयोः रामलक्ष्मणयोर्भरतशत्रुघ्नयोश्चैत्यथः वायुविभावस्वो
नातवन्ह्योरिवचंद्रसमुद्रयोरिवसैक्यमैकमत्यंकदाचननविभिदे एककार्यत्वंसमानसुखदुःखत्वंचक्रमादुपमाद्वयात्लभ्य तेसहजः सहकारीहिवन्हेर्वायुः चंद्रस्
होवर्द्धतेसिंधुःतत्क्षयेसीयतइति ८३ तइति प्रजानाथास्तेकुमाराःतेजसाप्रभावेनप्रश्रयेणविनयेनचनिदाघांतेग्रीष्मांतेश्यामाभ्रच्छन्नाणियेषांतेश्यामाभ्राःनाति

अलमुद्योतयामासुर्देवारण्यमिवर्त्तवः ८१ समानेपिहिसौभ्रात्रेययोर्भौरामलक्ष्मणौ तथाभरतशत्रुघ्नौप्रीत्याद्वंद्वंबभूवतुः ८२ तेषां
द्वयोर्द्वयोरैक्यंविभिदेनकदाचन यथावायुविभावस्वोर्यथाचंद्रसमुद्रयोः ८३ तेप्रजानांप्रजानाथास्तेजसाप्रश्रयेणच मनोजह्रुर्निदा
घांतेश्यामाभ्राद्विवसाइव ८४ सचतुर्द्धाबभौव्यस्तःप्रसवःपृथिवीपतेः धर्मार्थकाममोक्षाणामवताराइवांगवान् ८५ गुणैराराधया
मासुस्तेगुरुंगुरुवत्सलाः तमेवचतुरंतेशंरत्नैरिवमहार्णवाः ८६ सुरगजइवदंतैर्भग्नदैत्यासिधारैर्नयइवपणवंधव्यक्तयोगैरुपायैः ॥
हरिरिवयुगदीर्घैर्दोर्भिरंशैस्तदीयैः पतिरवनिपतीनांतैश्चकासेचतुर्भिः ८७ इतिश्रीरघुवंशेमहाकाव्येकालिदासकृतौरामावतारवर्णनं
नाम दशमः सर्गः १०।

शीतोष्णाद्यस्यर्थः दिवसाइवप्रजानांमनोजह्रुः ८४ सइति चतुर्द्धासंख्यायाविधार्थइत्यनेनधाप्रत्ययः व्यस्तोविभक्तःपृथिवीपतेः
दशरथस्यप्रसवःसंतानःचतुर्द्धाङ्गवान्मूर्तिमान् धर्मार्थकाममोक्षाणामवताराइवाबभौ ८५ गुणैरिति गुरुवत्सलाःपितृभक्ताःतेकुमाराःगुणैर्विनया
दिभिस्तंगुरुंपितरंचतुरंतानांदिगंतानामीशंचतुरंतेशं · तद्धितार्थेत्यादिनाउत्तरपदसमासः तंदशरथमेवमहार्णवाश्चत्वारोरत्नैरिवाराधयामासुः ८६ सुरगजइति
भग्नादैत्यानामसिधारायैस्तैश्चतुर्भिर्दंतैःसुरगजऐरावतइवपणवंधेनफलसिद्ध्याव्यक्तयोगैरनुमितप्रयोगैरुपायैश्चतुर्भिःसामादिभिःनयोनीतिरिवयुगइवदी
र्घास्तैर्युगादीर्घैश्चतुर्भिर्दोर्भिर्भुजैर्हरिर्विष्णुरिवतदीयैर्हरिसंबंधिभिरंशभूतैश्चतुर्भिःसौःपुत्रैःअवनिपतीनांपतिःराजराजोदशरथश्चकासेविदिद्युते ८७ इतिश्रीपद

र.टी. ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ रामचंद्रचरणारविंदयोरंतरंगचरभृंगलीलया तत्रसंतिहिरसाश्चतुर्विधास्तान्ययाहृचिसदेवनिर्दिशेत् १ कौशिकेनेति कौशिकेनकुशि
स.१०. कापत्येनविश्वामित्रेणरत्यसः क्षितीश्वरोदशरथः अध्वरविघातशांतयेयज्ञविघ्नध्वंसायकाकपक्षधरंबालकोचितशिखाधरं बालानांतुशिखाप्रोक्ताकाक पक्ष
८७ क्षःशिखंडकइतिहलायुधः तंरामंयाचितः किलप्रार्थितःखलुयाचेर्द्विकर्मकत्वादप्रधानकर्मणिक्तः अप्रधानेदुहादीनामितिवचनात् नायंबालाधिकारइत्याशंक्याह तेज
स्वीनांतेजस्विनांवयोबाल्यादिनसमीक्ष्यतेहि अप्रयोजकमित्यर्थः अत्रसर्गेरथोद्धतावृत्तं उक्तंच रान्नराविहरथोद्धतालगाविति १ कृच्छ्रलब्धमिति सराजाकृच्छ्रल
ब्धमपिलक्ष्मणांतं राममसुनयेदिदेश अतिसृष्टवान् तथाहि अस्तुप्रणयिनामपिमाणार्थिनामपिअर्थितायाच्ञारघोःकुलेकदाचिदपिनव्याहन्यतननविफली

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ कौशिकेनसकिलक्षितीश्वरोराममध्वरविघातशान्तये काकपक्षधरमेत्ययाचितस्तेजसांहिनवयःसमीक्ष्य
ते १ कृच्छ्रलब्धमपिलब्धवर्णभाक्तंदिदेशमुनयेसलक्ष्मणम् अप्यसुप्रणयिनांरघोःकुलेनव्यहन्यतकदाचिदर्थिता २ यावदादि
शतिपार्थिवस्तयोर्निर्गमायपुरमार्गसत्क्रियाम् तावदाशुविदधेमरुत्सखैःसांद्रपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ३ तौनिदेशकरणोद्यतौपितु
र्धन्विनौचरणयोर्निपेततुः भूपतेरपितयोःप्रवत्स्यतोर्नम्रयोरुपरिबाष्पबिंदवः ४ तौपितुर्नयनजेनवारिणाकिंचिदुक्षितशिखंडकावु
भौ धन्विनौतमृषिमन्वगच्छतांपौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ५ ॥ १ कृतेत्यर्थः येरर्थिभ्यःप्राणाअपिसमर्प्यन्तेतेषांपुत्रादित्यागोनविस्मयावह इति
भावः २ यावदिति पार्थिवःपृथिवीश्वरःतयोःरामलक्ष्मणयोः निर्गमायनिष्क्रमायपुरमार्गसत्क्रियांधूलीसंमार्जनगंधोदकसेचनपुष्पोपहारसंस्कारंयावदादिश
ति आज्ञापयतितावन्मरुत्सखैर्वायुसखैः अनेनधूलीसंमार्जनंगम्यते सांद्रपुष्पजलवर्षिभिः पुष्पसहितजलवर्षिभिर्घनैःमार्गसत्क्रियाआशुशीघ्रंविदधेविहिता।
एतेनदेवकार्यप्रवृत्तयोःदेवानुकूल्यंसूचितंविज्ञेयं ३ ताविति निदेशकरणोद्यतौपित्राज्ञाकरणोद्युक्तौधन्विनौधनुष्मंतौतौकुमारौपितुश्चरणयोर्निपेततुःप्र
णताविमित्यर्थः भूपतेरपिबाष्पबिंदवःप्रवत्स्यतोःप्रवासंकरिष्यतोःअतएवनम्रयोःप्रणतयोःनमिकंपीतिरप्रत्ययःतयोरुपरिनिपेतुःपतिताः ४ ताविति पितु राम.
र्नयनजेनवारिणाकिंचिदुक्षितशिखंडकौईषत्सिक्तचूडौ शिखाचूडाशिखंडःस्यादित्यमरः शेषाद्विभाषेतिकप्प्रत्ययः धन्विनौतावुभौपौरदृष्टिभिःकृतानिमार्ग ८७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तोरणानि संपाद्यानि कुवलयानि। पयोस्तौ तयोस्तौ संघशोनिरीक्ष्यमाणा वित्यर्थः तमृषिमन्वगच्छताम् ५ लक्ष्मणेति· ऋषिर्लक्ष्मणानुचरमेव लक्ष्मणमात्रानुचरं तं राघवं नेतुमैच्छदिति हेतोः असौ नृपः आशिषं प्रयुयुजे प्रयुक्तवान् वाहिनीं सेनां न प्रयुयुजे न प्रेषितवान्· हि यस्मात्ताभ्यामाशीरेव तयोः कुमारयोः रक्षणविधौ क्षमा शक्ता ६ मा
तृवर्गेति· मातृवर्गस्य चरणान्स्पृष्टा तइति मातृवर्गे चरणस्पर्शोकृत मातृवर्गे नमस्कारा वित्यर्थः स्पर्शोनुदके किन्लितिकिन्प्रत्ययः तौ महौजसो मुनेः पदवीं प्रपद्यम।
हौजसो भास्करस्य गतिवशान्मेषादिराशिसंक्रान्त्यनुसारात्प्रवर्तिनौ मधुमाधवाविव चैत्रवैशाखाविव रेजतुः फणं च सत्त्वानामिति वैकृत्यिका वेत्ताभ्यां सलोपौ
स्यादैत्रे चैत्रिको मधुः वैशाखे माधवो राधइति चामरः ७ वीचीति वीचिलोलभुजयोः तरंगचंचल बाह्वोः इदं विशेषणं नदोर्प्यानसिद्धर्थं वेदितव्यं तयोपलं वंच
ल मपि गतं गतिः शोभावाह्वनोरशोभत· किमिव· तोयदागमे वर्षासमये उज्झतसुदकमित्सु व भिनत्ति कूलमिति भिद्यः भिद्यौ शोनदइति कयवंतौ निपातौ
लक्ष्मणानुचरमेव राघवं नेतुमैच्छदृषिरित्यसौ नृपः आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ६ मातृवर्गचरणस्पृशौ
मुनेस्तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः रेजतुर्गतिवशात्प्रवर्त्तिनौ भास्करस्य मधुमाधवाविव ७ वीचिलोलभुजयोस्तयोर्गतं शैशवाच्चपलमप्य
शोभत तोयदागमइवोद्ध्यभिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ८ तौ वलातिवलयोः प्रभावतो विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः मम्लतुर्न
मणिकुट्टिमोचितौ मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव ९ पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः उह्यमान इव वाहनोचितः पादचा
रमपि न व्यभावयुते १० ॥
उद्ध्यभिद्ययोर्नदविशेषयोर्नामधेयसदृशं नामानुरूपं विचेष्टितमिव उदकोज्झनकूलभेदनरूपव्यापारद्वयसमयोस्त्वन्नं चापल
मपि शोभतइति भावः ८ ताविति· मणिकुट्टिमोचितौ मणिबद्धभूमिसंचारोचितौ तौ मुनिप्रदिष्टयोः कौशिकेनोपदिष्टयोः वलातिवलयोः विद्ययोर्मन्त्रयोः प्रभावतः
सामर्थ्यान्मातृपार्श्ववर्तिनौ मातृसमीपप्रवर्तिनाविव पथि न मम्लतुः न म्लाना वित्यर्थः अत्र रामायणश्लोकः क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम वलामतिव
लां चैव पठतः पथि राघव ९ पूर्वेति वाहनोचितः सानुजो राघवः पुराविदः पूर्ववृत्ताभिज्ञस्य पितृसखस्य मुनेः पूर्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिरुह्यमान इव वा
हनेन प्राप्यमाण इव वहेर्धातोः कर्मणि शानच्· पादचारमपि न व्यभावयत न ज्ञातवान्· उह्यमान इत्यत्र दीर्घादिरपपाठः दीर्घप्राप्त्यभावात् ॥ १० ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ स॰११ ८८ ताविति तौ राघवौ कर्मभूतौ सरांसि कर्तृणि रसवद्भिर्मधुरैरंबुभिः सिषेविरे पतत्रिणः पक्षिणः सुखयंतीति सुखानि पचाद्यच् श्रुतीनां सुखानि तैः कूजितैः वायवः सुरभिपुष्परे
णुभिर्जलदाः छायया च सिषेविरे इति सर्वत्र संबध्यते ११ नेति तप एषामस्तीति तपस्विनः तपः सहस्राभ्यां विनिनीविति विनिप्रत्ययः लघुनाद्रुष्टेन । त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुरित्यम
रः तयोरुभयोः कर्मभूतयोर्दर्शनेन यथा प्रीतिमापुः तथा कमलशोभिनामंभसां दर्शनेन न चापुः परिश्रमच्छिदां फलभृतां शाखिनां दर्शनेन च नापुः १२ स्थाण्विति स ।
आत्तकार्मुकः दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथी रामः स्थाणुर्हरः स्थाणुः कीले हरे स्थिरे इति विश्वः तेन दग्धवपुषो मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा विग्रहेण कायेन विग्रहः ।
समरे काये इति विश्वः प्रतिनिधिः प्रकृतिसदृशोऽभवत् कर्मणा न पुनरीहे न मदनसुन्दर इति भावः १३ ताविति अत्र रामायणवचनं आगस्त्यः परमक्रुद्धस्ताडकामभि
शप्तवान् पुरुषादी महापक्षी विकृता विकृतानना इदं रूपमपहाय दारुणं रूपमस्तु ते इति तदेतदाह विदितशापयेति कौशिकाद्राख्यातुः आख्यातोपयोग इत्यपादा
तौ सरांसि रसवद्भिरंबुभिः कूजितैः श्रुतिसुखैः पतत्रिणः वायवः सुरभिपुष्परेणुभिश्छायया च जलदाः सिषेविरे ११ नांभसां कमलशोभिनां तथा
शाखिनां न च परिश्रमच्छिदां दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः १२ स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकार्मु
कः विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत्प्रतिनिधिर्न कर्मणा १३ तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते कौशिकाद्विदितशापया पथि निन्यतुः स्थलनिवे
शिताटनीलीलयैव धनुषी अधिज्यताम् १४ ज्यानिनादमभिगृह्णती तयोः प्रादुरास बहुलक्षपाछविः ताडका चलकपालकुंडला कालिकेव नि
नात्पंचमी विदितशापया सुकेतुसुतया ताडकया खिलीकृते पथि खिलमप्रहतस्थानं इति हलायुधः तौ रामलक्ष्मणौ स्थलेनिवेशिते अटनी ९ विडावलाकिनी १५ ।
धनुष्कोटी याभ्यां तौ तथोक्तौ कोटिरस्याटनिरित्यमरः लीलयैव धनुषी अधिकृते ज्ये मौर्व्यौ ययोस्ते अधिज्ये ज्यामौर्वीमातृभूमिषु इति विश्वः तयोर्भावस्तत्तामधिज्य
तां निन्यतुः नीतवंतौ नयतिर्द्विकर्मा १४ ज्येति अथ तयोर्ज्यानिनादं अभिगृह्णती जानती शृण्वतीत्यर्थः बहुलक्षपाछविः कृष्णपक्षरात्रिवर्णा बहुलं कृष्णपक्षे च शी
ते च बहुला गवीति विश्वः चले कपाले एव कुंडले यस्याः सा तथोक्ता ताडका निविडा सांद्रा बलाकिनी बलाकावती बलाका बकपंक्तिः ब्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिः कालिकेव । राम॰
घनावलीव कालिका योगिनीभेदे कार्ष्ण्ये गौर्यां घनावलावपि इति विश्वः प्रादुरास प्रादुर्बभूव १५ ॥ ८८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तीव्रवेगेनधूताः कंपितामार्गवृक्षाः ययातथोक्ता याप्रेतचीवरापिवसते सौप्रेतचीवरवाः तयाप्रेतचीवरवसावसतेराच्छादनार्थात्क्विप् स्वनेनसिंहनादेनउग्रयातयाताडकयापितृका
ननेषुश्मशानेउत्थाउत्पन्ना आतश्चोपसर्गेइतिउत्पूर्वात्तिष्ठतेः कर्तरिकप्रत्ययः तयावात्यायेववातसमूहेनेव पाशादिभ्योयइतियः भरताग्रजोरामोऽभ्यभावित्ब्रभिभूतःकु
र्मणिलुङ् तीव्रवेगेत्यादिविशेषणानिवात्यायामपियोज्यानि १६ उद्यतेति उद्यताउन्नमिताएकाभुजएवयष्टिर्यस्यास्तांआयती आयतीतीण् धातोःशतरिउगितश्चेति
ङीप् श्रोणिलंबिनीपुरुषाणामंत्राण्येवमेखलायस्यास्तांइतिविशेषणद्वयेनापिआततायित्वंसूचितं अतएवतांविलोक्यराघवोवनितावधेघृणांजुगुप्सांकरुणांवा
जुगुप्साकरुणाघृणेत्यमरः पत्रिणाइषुणासह पत्रीरोपइषुर्द्वयोरित्यमरः मुमोचमुक्तवान् आततायिवधेमनुः आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन् नाततायि
वधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चनइति १७ पदितिसरामसायकः शिलाइवघनंसान्द्रंतस्मिन्शिलाघनेताडकोरसियद्विवरंरंध्रंचकार तद्विवरंरक्षसामप्रविष्टविषयस्याप्र
तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षयाप्रेतचीवरवसास्वनोग्रया अभ्यभाविभरताग्रजस्तयावात्ययेवपितृकाननोत्थया १६ उद्यतैकभुजयष्टिमायतीं
श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रमेखलाम् तांविलोक्यवनितावधेघृणांपत्रिणासहमुमोचराघवः १७ यच्चकारविवरंशिलाघनेताडकोरसिसरामसाय
कः अप्रविष्टविषयस्यरक्षसांद्वारतामगमदंतकस्यतत् १८ वाणभिन्नहृदयानिपेतुषीसास्वकाननभुवंनकेवलां विष्टपत्रयपराजयस्थिरांरा
वणश्रियमपिव्यकंपयत् १९ राममन्मथशरेणताडितादुःसहेनहृदयेनिशाचरी गंधवद्रुधिरचन्दनोक्षिताजीवितेशवसतिंजगामसा २०
विष्टरक्षोदेशस्येत्यर्थः सापेक्षत्वेपिगमकत्वात्समासः विषयःस्यादिंद्रियार्थेदेशेजनपदेपिचेतिविश्वः अंतकस्ययमस्यद्वारतामगमत् इयंप्रथमाद्यसृतिरिति भावः
१८ बाणेति बाणभिन्नहृदयानिपेतुषीनिपतितासतो क्वसुश्चेतिक्वसुप्रत्ययः उगितश्चेतिङीप् साकेवलामेकांनिर्णीतिकेवलमितित्रिलिंगेत्वेकक्रत्स्नयोरित्यमरः स्वका
नभुवंनव्यकंपयत् किंतुविष्टपत्रयस्यलोकत्रयस्यपराजयेनस्थिरांरावणश्रियमपिव्यकंपयत् ताडकावधश्रवणेनरावणस्यापिभयमुत्पन्नमितिभावः १९ अ
त्रताडकायाः अभिसारिकायाःसमाधिरभिधीयते रामेति सानिशासुचरतीतिनिशाचरीराक्षसीअभिसारिकाचदुःसहेनसोढुमशक्येनरामएवमन्मथःअन्यत्रा
भिरामोमन्मथस्तस्यशरेणहृदयेउरसिमनसिच हृदयंमनउरसोरितिविश्वः ताडिताविद्धागंधवत्दुर्गंधियद्रुधिरंअसृक्तदेवचंदनंतेनोक्षितालिप्ता अपरत्रगंध

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ वतोसुनंधिनीयेरुधिरचन्दनेकुंकुमचन्दनेताभ्यामुक्षिता रुधिरंकुंकुमास्रजोरित्युभयत्रापिविश्वः जीवितेशस्यांतकस्यप्राणेश्वरस्यवसतिंजगाम २० नैर्ऋतेति अ
स॰११ पानेतरं ताडकांतकोरामः अवदानंपराक्रमः पराक्रमोऽवदानेस्यादिति भागुरिः तेनतोषितान्मुनेर्नैर्ऋतान्राक्षसान्हंतीतिनैर्ऋतघ्नं अमनुष्यकर्तृके चेतिठक्।
८६ मंत्रवन्मंत्रयुक्तं असूर्यकांतोमणिविशेषः भास्करादिन्धनानिनिपातयतीतिइंधननिपातिकाष्ठदाहकंज्योतिरिवप्रापत्‌ प्राप्तवान्‌ २१ वामनेति ततःपरंरा
घवःऋषेःकौशिकाद्रम्यात्तुः श्रुतंपावनंशोधनंवामनस्यपूर्वावतारविशेषस्याश्रमपद मुपेयिवान्‌ उपगतःसन्‌ उपेयिवाननाश्वानन्‌चानश्चेतिनिपा।
तः प्रथमजन्मचेष्टितानिरामवामनयोरैक्यात्स्मृतियोग्यान्यपरामस्याज्ञानावतारत्वेनसंस्कारदौर्वल्यादस्मरन्नपिउन्मनाउत्सुकोवभूव २२ आससादेति ततोमुनिः
शिष्यवर्गेणपरिकल्पितासर्जितार्हणापूजासामग्रीयस्मिंस्तत्तथोक्तं वद्धाःपल्लवपुटाएवांजलयोयैस्तेतथाभूताःद्रुमाःयस्मिंस्तत्तथोक्तंदर्शनेनमुनिदर्शनेनउन्मुखाः

नैर्ऋतघ्नमथमंत्रवन्मुनेः प्रापदस्त्रमवदानतोषितात्‌ ज्योतिरिंधननिपातिभास्करात्सूर्यकांतइवताडकान्तकः २१ वामनाश्रमपदं
ततःपरंपावनंश्रुतमृषेरुपेयिवान्‌ उन्मनाःप्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपिवभूवराघवः २२ आससादमुनिरात्मनस्ततःशिष्यव
र्गपरिकल्पितार्हणं वद्धपल्लवपुटांजलिद्रुमंदर्शनोन्मुखमृगंतपोवनं २३ तत्रदीक्षितमृषिंररक्षतुर्विघ्नतोदशरथात्मजौशरैः लो
कमंधतमसात्क्रमोदितौरश्मिभिःशशिदिवाकराविव २४ वीक्ष्यवेदिमथरक्तविंदुभिर्वंधुजीवपृथुभिःप्रदूषितां ॥ ६ ॥ ६ ॥

मृगायस्मिंस्तदात्मनस्तपोवनंआससाद एनेनविशेषणत्रयेणातिथिसत्कारताच्छील्यविनयशांतयःसूचिताः २३ तत्रेति तत्रतपोवनेदशरथात्मजौदीक्षितंदीक्षा।
संस्कृतंऋषिंशरैर्विघ्नतोविघ्नेभ्यःक्रमेणपर्यायेणरात्रिदिवसयोःउदितौशशिदिवाकरौरश्मिभिःअंधतमसाद्गाढध्वांतात्‌ ध्वांतेगाढेंधतमसमित्यमरः अवसमं ॥
धेभ्यस्तमसइतिसमासांतोऽच्प्रत्ययः लोकमिवररक्षतुःरक्षणाप्रवृत्तौअभूतां २४ वीक्ष्येति अथवंधुजीवपृथुभिःवंधुकुसुमस्थूलैरक्तकणैःवंधूकोवंधुजीवकइत्य
मरः रक्तविंदुभिःप्रदूषितांउपहतांवेदींवीक्ष्यापोढकर्मणात्यक्तव्यापाराणांस्रुचाःविकंकतस्रुचोयेभ्यस्तेषांऋत्विजांयाजकानांसंभ्रमोऽभवत्‌ विकंकतग्रहणंखदि राम॰
राद्युपलक्षणं स्रुगादीनांखदिरादिप्रकृतिकत्वात्स्रुगादिपात्रस्यैवविकंकतप्रकृतिकत्वात्‌ अथविकंकतस्रुचावृक्षइत्यमरः यद्वास्रुग्भ्रात्रस्यविकंकतप्रकृतित्वम ८९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यत्रापि शास्त्रसंभवात्. यथाह भगवानापस्तंबः खादिरस्रुचः पर्णमयी जुहूराश्वत्थ्युपभृद्वैकंकती ध्रुवैतेषां वृक्षाणामेकस्य स्रुचः कारयेदिति २५ उन्मुख इति. सप
दि लक्ष्मणाग्रजो रामो बाणमाश्रयमुखात्तूणीरमुखात्समुद्धरन् उन्मुखः ऊर्ध्वमुखः मुखमुपाये प्रारंभे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोरिति विश्वः अम्बरे गृध्रपक्षपवनेनेरि
ताः कंपिता ध्वजा यस्य तथोक्तं राक्षसादुर्निमित्तसूचनमेतत् तदुक्तं शाकुनार्णवे. आसन्नमृत्योर्निकटे चरंति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्द्ध्वभागे इति. र
क्षसां बलं सेनाम पश्यत् २६ तत्रेति. स रामः तत्र राक्षसां बले यो मखद्विषामधिपती तौ सुबाहुमारीचौ शरव्यं लक्ष्यमकरोत्. वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं चेति हलायुधः इतरान्नाक
रोत्. तथाहि महोरगविसर्पिविक्रमो महोरगवद्गरुत्मान् राजिलेषु जलव्यालेषु प्रवर्तते किं न प्रवर्तत इत्यर्थः अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुंडुभौ इत्यमरः २७
स इति. अस्त्रकोविदोऽस्त्रज्ञो स रामः उग्रजवं उग्रः क्षत्रियतः शूद्रायां सुतः [illegible] यो रिति विश्वः उत्कट जवं वायुदेवतं वायुर्देवता यस्य तद्वाय

संभ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकंकतस्रुचाम् २५ उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजो बाणमाश्रयमुखात्समुद्धरन् रक्षसां बलमप
श्यदंबरे गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् २६ तत्र यावधिपती मखद्विषां तौ शरव्यमकरोत्स नेतरान् किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रव
र्तते २७ सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः संदधे धनुषि वायुदेवतं तेन शैलगुरुमप्यपातयत्पांडुपत्रमिव ताडकासुतम् २८ यः सुबाहु
रिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विससर्प मायया तं क्षुरप्रशकलीकृतं कृती पत्रिणां व्यभजदाश्रमाद्बहिः २९ इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः सांयुगीन
मभिनंद्य विक्रमं ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं वाग्यतस्य निरवर्तयन्क्रियाः ३० ॥ १९ व्यमस्त्रं धनुषि संदधे संहितवान्. कृती [illegible] नास्त्रेण शैल

वद्गुरुः तमपि ताडकासुतं मारीचं पांडुपत्रमिव परिणतपर्णमिवेत्यर्थः अपातयत् पातितवान् २८ य इति. सुबाहुः यो परो राक्षसः तत्र तत्र मायया शंबरविद्यया विससर्प संच
चार क्षुरप्रैः शकलीकृतं खंडीकृतं तं सुबाहुं कृती कुशलो रामः कृती च कुशल इत्यपीत्यमरः आश्रमाद्बहिः पत्रिणां पक्षिणां. पत्रिणौ शरपक्षिणौ इत्यमरः व्यभजत्
विभज्य दत्तवानित्यर्थः २९ इतीति. अपास्तमखविघ्नयोस्तयो राघवयोः संयुगे साधुः सांयुगीनः प्रतिजनादिभ्यः खञिति खञ्प्रत्ययः सांयुगीनो रणे साधुरित्यमरः ॥
तं विक्रममभिनंद्य ऋत्विजो याज्ञिकाः वाचियतो वाग्यतो मौनी तस्य कुलपतेः मुनिकुलेश्वरस्य क्रियाः कृतक्रिया यथाक्रमं निरवर्तयन् निष्पादितवंतः ॥ ३० ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ नाविति॰ अवभृथे दीक्षान्ते आप्लुतः स्नातो मुनिः दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञ इत्यमरः प्रणामेन चलकाकपक्षकौ चंचलचूडौ तौ भ्रातरौ आशिषाम् अनु पदं अनन्तरं कुदर्भपाटिततलेन
स॰ ११ कुशक्षततलेन प्रदेशेन पवित्रेणेत्यर्थः पाणिना समस्पृशत् संस्पृष्टवान् संतोषादिति भावः ३१ तमिति संभृतक्रतुः संकल्पितसंभारः मिथिलायां भवो मैथिलो जन
९० कः तं विश्वामित्रं न्यमंत्रयत् आहूतवान् वशी स मुनिः मिथिलां जनकनगरीं व्रजन् तस्य जनकस्य यज्ञः तत्क्रतुः श्रवणजं कुतूहलं विभ्रतौ राघवावपि निनाय नीतवान् ३२ तै
रिति गताध्वभिस्तैस्त्रिभिः सायं शिवेषु रम्येषु आश्रमतरुषु वसतिः स्थानम् अगृह्यत ये ध्याश्रमतरुषु दीर्घतपसो गौतमस्य परिग्रहः पत्नी पत्नीपरिजनादानमूलशा
पाः परिग्रहा इत्यमरः अहल्येति यावत् वासवस्य इंद्रस्य क्षणं कलत्रतां प्रययौ ३३ प्रत्येति॰ शिलामयी भर्तुः शापात् शिलात्वं प्राप्ता गौतमवधूः रजसा [illegible] स्वं वपुः श्रि रा

तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ भ्रातरावभृथाप्लुतो मुनिः आशिषाम् अनुपदं समस्पृशद्दर्भपाटिततलेन पाणिना ३१ तं न्यमंत्रयत संभृतक्र
तुर्मैथिलः स मिथिलां व्रजन् मुनिः राघवावपि निनाय बिभ्रतौ तत्क्रतुश्रवणजं कुतूहलं ३२ तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्र
मद्रुमेष्वगृह्यत येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवक्षणकलत्रतां ययौ ३३ प्रत्यपद्यत चिराय यत्पुनश्चारु गौतमवधूः शिलामयी स्वं वपुः
स किल किल्बिषच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ३४ राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः अर्थकामसहितं सपर्यया
देहवद्धमिव धर्ममभ्यगात् ३५ तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू मन्यते स्म पिबतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वंचनां

यपुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती यत्तत् स किल्बिषच्छिदां पापहारिणां पापं किल्बिषकल्मषमित्यमरः रामपादरजसाम् अनुग्रहः किल प्रसादः किल ॥१॥ मनः ३६
लक्ष्यते ३४ राघवेति राघवाभ्याम् अन्वितं उपस्थितं आगतं तं मुनिं जनको जनेश्वरः निशम्य अर्थकामाभ्यां सहितं देहवद्धं बद्धदेहं मूर्तिमंतमित्यर्थः वा [illegible] भ्या
दित्वात्साधुः धर्ममिव सपर्यया अभ्यगात् प्रत्युद्गतवान् ३५ ताविति॰ तौ दिवः सुरवर्त्मनः आकाशात् द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोरिति विश्वः गां भुवं गतौ स्वर्गेषु पशु वा
ग्वज्रदिग्नेत्रघृणिभूजलेलक्ष्ये दृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौरिति अमरः पुनर्वसू इव तन्नामकनक्षत्राधिदेवते इव स्थितौ विडंबनां राघवौ विलोचनैः पिबतां आस्वादयतां पश्य राम॰
तामित्यर्थः विदेहनगरी मिथिला तन्निवासिनां मनः पक्ष्मपातम् अपि निमेषमपि तद्दर्शनप्रतिबंधकत्वाद् वंचनां विडंबनां मन्यते स्म मिने॰ लदृक्ष्म इति भूता ९०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यूपेति· यूपवति क्रियाविधौ कर्मानुष्ठाने क्रतावित्यर्थः अवसिते समाप्ते सति कालविदवसरज्ञः कुशिकवंशवर्द्धनः स मुनिः रामं अस्यतेऽनेनेत्यसनं इषूनामसनं इष्वसनं चापं तस्य दर्शनोत्सु
कं मैथिलाय कथयांबभूव कथितवान् ३७ तस्येति पार्थिवो जनकः प्रथितवंशजन्म यस्य तथोक्तः सः एतेन वरसंपत्तिरुक्ता शिशोस्तस्य रामस्य ललितं कोमलं वपुः वीक्ष्य
स्वं स्वकीयं दुरानमं आनमयितुमशक्यं· न मे सांप्रतं तत्त्वल धनुः विचिंत्य दुहितृशुल्कं कन्यामूल्यं जामातृदेयं· शुल्कं घट्टादिदेये स्याज्ज्ञा· मातर्यधिकेपि चेति विश्वः त
स्य धनुर्भंगरूपस्य संस्थया स्थित्या संस्था स्थितौ शरे नाशे इति विश्वः पीडितो बाधितः शिशुना रामेण दुःखित इति भावः ३८ अब्रवीदिति· अब्रवीच्च मुनिं मि[थिले]शः।
किमिति· हे भगवन्मुने बृहद्भिर्मतंगजैरपि दुष्करं यत्कर्म तत्र कर्मणि कलभस्य वालगजस्य कलभः करिशावक इत्यमरः मोघवृत्तिर्व्यर्थव्यापारं साहसं अनुमंतुमहं नोत्सहे ३९

यूपवत्यवसिते क्रि[या]विधौ कालवि[त्]कुशिकवंशवर्द्धनः रामभिष्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयांबभूव सः ३७ तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः
शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः स्वं विचिंत्य च धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ३८ अब्रवीच्च भगवन्मतंगजैर्यद्बृहद्भि
रपि कर्म दुष्करं तत्र नाहमनुमंतुमुत्सहे मोघवृत्ति कलभस्य साहसम् ३९ ह्रेपिता हि बहवो नरेश्वरास्तेन तात धनुषा धनुर्भृतः ज्यानिघातकठि
नत्वचो भुजान्स्वान्विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ४० प्रत्युवाच तमृषिर्निशम्यतां सारतोऽयमथवा कृतं गिरा चाप एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्ति
रशनिर्गिराविव ४१ एवमाप्तवचनात्स पौरुषं काकपक्षकधरेपि राघवे श्रद्दधे त्रिदशगोपमात्रके दाहशक्तिमिव कृष्णवर्त्मनि ४२ ॥ हू ॥

ह्रेपिता इति· हे तात तेन धनुषा बहवो धनुर्भृतो नरेश्वराः ह्रेपिताः ह्रियं प्रापिताः जिह्रतेर्धातोर्ण्यंतात्कर्मणि क्तः अर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः तेन नरेश्वराः ज्यानिघाते· कठि
नत्वचः स्वान्भुजान्धिगिति विधूय आवमत्य प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ४० प्रतीति ऋषिस्तं प्रत्युवाच किमिति· अयं रामः सारतो बलेन निशम्यतां श्रूयतां अथवा गिरा सा
रतो वर्णनया कृतं अलं गीर्न वक्तव्येत्यर्थः युगपर्याप्तयोः कृतमित्यमरः अव्ययं चैतत्कृतमिति निवारण नि[षे]धयोरिति गणव्याख्याने· गिरेति करणे तृतीया नि
षेधक्रियां प्रति करणत्वादिति· किंत्वशनिर्वज्रो गिराविव चापे धनुष्येव भवतस्तव व्यक्तशक्तिः दृष्टसारो भविष्यति ४१ एवमिति· एवमाप्तस्य मुनेर्वचनात्स जनकः।
काकपक्षकधरेपि बालेपि राघवे पुरुषस्य कर्म पौरुषं पराक्रमं· हायनांतयुवादिभ्योऽणिति युवादित्वादण्· पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे कर्मणि तेजसीति विश्वः त्रिदशगोप

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ टी॰ इंद्रगोप कीटः प्रमाणमस्य त्रिदशगोपमात्रः प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच इत्यादिना मात्रच्प्रत्ययः ततः स्वार्थे कः तन्मात्रके हुतवर्त्मनि वन्हौ दाहशक्तिमिव श्रद्दधे विश्वस्तवान् ४२
स॰ ११ व्यादिदेशेति· अथ मैथिलः पार्श्वगान्पुरुषान्कार्मुकाभिहरणाय कार्मुकमानेतुं तुमर्थाच्चेति चतुर्थी सहस्रलोचनः इंद्रः तैजसस्य तेजोमयस्य धनुषः प्रवृत्तये आविर्भा
९१ वायतोयदान्मेघानिव गणशः गणान् गणान् संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्प्रत्ययः व्यादिदेश प्र जिघाय ४३ तदिति दाशरथी रामः प्रसुप्तभुजगेंद्र इव भीषणं भयंकरं त
द्धनुर्वीक्ष्य आददे जग्राह· वृषो ध्वजं चिह्नं यस्य स शिवो येन धनुषा क्रतुरेव मृगः विद्रुतं पलायितं क्रतुमृगमनुसरति ताच्छील्ये णिनिः तं विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं बाण
मसृजत् मुमोच ४४ आततेति सरामः ससदा सभया विस्मयेन स्तिमित्तनेत्रं यथा स्यात्तथा वीक्षितः सन् शैलस्येव सारो यस्य तच्छैलसारमपि तद्धनुः स्मरः पेशलं मृदुलं
व्यादिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान्कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव सहस्रलोचनः ४३ तत्प्रसुप्तभुजगेंद्रभी
षणं प्रेक्ष्य दाशरथिराददे धनुः विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं येन बाणमसृजद्वृषध्वजः ४४ आततज्यमकरोत्स संसदा विस्मयस्तिमितने
त्रवीक्षितः शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ४५ भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्तेन वज्रपरुषस्वनं धनुः भार्गवाय दृ
ढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव न्यवेदयत् ४६ दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके वीर्यशुल्कमभिनंद्य मैथिलः राघवाय तनयामयोनिजां रूपिणीं
श्रियमिव न्यवेदयत् ४७ मैथिलः सपदि सत्यसंगरो राघवाय तनयामयोनिजाम् ॥ ९९ पुष्पचापमिव नातियत्नतः नातियत्नात् नञर्थस्य नशब्द
स्य सुप्सुपेति समासः आततज्यमधिज्यमकरोत् ४५ भज्यमानमिति· तेन रामेणातिमात्रकर्षणात् भज्यमानमत एव वज्रपरुषस्वनं वज्रमिव परुषः स्वनो
यस्य तद्धनुः दृढमन्यवे दृढक्रोधाय मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये इति विश्वः भार्गवाय क्षात्रं क्षत्रकुलं पुनरुद्यतमिति न्यवेदयदिव ज्ञापयामासेव ४६ दृष्टेति· अथामर
द्युतिरमरतेजाः मैथिलः पार्थिवो रुद्रकार्मुके दृष्टः सारः सारांशो यस्य तत् दृष्टसारं सारो बले स्थिरांशे चेति विश्वः वीर्यमेव शुल्कं धनुर्भंगरूपं अभिनंद्य राघवाय रामाय अयो
निजां देवयजनसंभवां तनयां सीतां श्रियमिव साक्षाल्लक्ष्मीमिव न्यवेदयत् अर्पितवान्· वा चेति शेषः ४७ उक्तमेवार्थं सोपस्कारमाह· मैथिल इति सपदि सत्यसंगरः राम॰
सत्यप्रतिज्ञः अथ प्रतिज्ञा जिज्ञासा संपदापत्सु संगर इत्यमरः मैथिलो राघवाय अयोनिजां तनयां द्युतिमतस्तेजस्विनः तपोनिधेः कौशिकस्य सन्निधौ अग्निः साक्षी ९१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यस्य सः अग्निसाक्षिकः शेषाद्विभाषेति कप्रत्ययः सद्वाति सृष्टवान् दत्तवान् ४८ प्राहिणोदिति महाद्युतिर्जनकोमहितं पूजितं पुरोधसं कोसलाधिपतये दशरथाय प्राहिणो-
त्प्रहितवान् किमिति निमिर्नाम जनकानां पूर्वजः कश्चित् इदं निमेः कुलं दुहितुः सीतायाः परिग्रहात्स्नुषात्वेन स्वीकाराद्धेतोः भृत्यस्य भावो भृत्यत्वं सोऽस्यास्तीति भृत्यभा-
वि दिश्यतां चानुमन्यतामिति ४९ अन्वियेषेति सदृशरथश्च सदृशीमनुरूपां स्नुषामन्वियेष रामविवाहमाचकाङ्क्षेत्यर्थः अनुकूल वाक् स्नुषासिद्धिरूपानुकूल-
र्थवादी द्विजो जनकपुरोधाश्चैनं दशरथं प्रापत्त याहि कल्पवृक्षफलस्येवधर्मः सद्यःपाकरूपः सोऽस्यास्तीति कल्पवृक्षफलधर्मि अतः सुकृतां पुण्यकारिणां कां-
क्षितं मनोरथः सद्यः पच्यते हि कर्मकर्त्तरि लट् स्वयमेव पक्वं भवतीत्यर्थः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति कर्मवद्भावः भावकर्मणोरिति तङ् ५० तस्येति तस्य वलभित्सखः इन्द्र-

सन्निधौ द्युतिमत[...]तपोनिधेरग्निसाक्षिक इवातिसृष्टवान् ४८ प्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः कोसलाधिपतये पुरोधसं भृत्यभावि दुहितुः
परिग्रहादिश्यतां कुलमिदं निमेरिति ४९ अन्वियेष सदृशीं च स स्नुषां प्राप चैनमनुकूलवाग्द्विजः सद्य एव सुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्ष-
फलधर्मि काङ्क्षितम् ५० तस्य कल्पितपुरस्क्रियाविधेः शुश्रुवान्वचनमग्रजन्मनः उच्चचाल वलभित्सखो वशी सैन्यरेणुमुषितार्कदीधि-
तिः ५१ आससाद मिथिलां स वेष्टयन्पीडितोपवनपादपां बलैः प्रीतिरोधमसहिष्ट सा पुरी स्त्रीव कान्तपरिभोगमायतम् ५२ तौ समेत्य स-
मये स्थितावुभौ भूपती वरुणवासवोपमौ कन्यकातनयकौतुकक्रियां स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः ५३ पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनु-
[...]जामथोर्मिलां ॥

सहचरः वशी स्वाधीनतावान् वशमापन्नताचेति विश्वः कल्पितपुरस्क्रियाविधेः कृतपूजाविधेस्तस्याग्रजन्मनो द्विजस्य वचनं जनकेन सं-
दिष्टं शुश्रुवान् शृणोतेः क्वसुः सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः सन्नुच्चचाल प्रतस्थे ५१ आससादेति सदशरथो बलैः सेनाभिः पीडितोपवनपादपां मिथिलां वेष्टय-
न् परिधीकुर्वन्नाससाद सा पुरी स्त्रीव प्रीतिरायतं अतिप्रसक्तं कान्तपरिभोगं प्रियसंभोगमिव प्रीत्या रोधमसहिष्ट सोढवती द्वेषरोधं तु न सहत इति भावः ५२ ताविति
समये स्थितौ आचारस्थितौ समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद इत्यमरः वरुणवासवौ उपमा उपमानं ययोस्तौ तथोक्तौ भूपती जनकदशरथौ समेत्य मिलित्वा स्वप्र-
भावसदृशीं आत्ममहिमानुरूपां कन्यकानां सीतादीनां तनयानां रामादीनां कौतुकक्रियां विवाहोत्सवं वितेनतुर्विस्तृतवन्तौ तनोतेर्लिट् ५३ पार्थिवीमिति उद्वहतीत्यु-

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी.
स.११
९२

रघूणां मध्ये वीरः रघुवीरः एमः पृथिव्या अपत्यं स्त्री पार्थिवी तस्यापत्यमित्यणि टिड्ढेति ङीप् तां सीतामुदवहत् परिणीतवान् अथ लक्ष्मणस्तस्याः सीतायाः अनुजां जनकस्यौरसीमूर्मिलामुदवहत् यौ वरौजसौ तयोः रामलक्ष्मणयोरवरजौ अनुजौ तौ भरतशत्रुघ्नौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजस्य जनकानुजस्य सुते कन्यके मांडवीं श्रुतकीर्तिं गुरुवहताम् अत्र व्युत्क्रमविवाहदोषः भिन्नोदरत्वात् तदुक्तं पितृव्यपुत्रे सापत्ने परनारीसुतेषु च विवाहदानयज्ञादौ परिवेत्ता घ्यदूषणमिति ५४ त इति ते चतुर्थसहितास्त्रयः अश्वत्वा र इत्यर्थः क्रमानुसारादेवमुक्तं सूनवो नववधूपरिग्रहाः सिद्धिमन्तः फलसिद्धियुक्ताः तस्य भूपतेर्दशरथस्य सामदानविधिभेदनिग्रहा इव चत्वार उपाया इव बभुः विधीयत इति विधिः निग्रहो दंडः सूनूनामुपाये वधूनां सिद्धिसाम्यौपम्यमित्यनुसंधेयम् ५५ ता इति ता नराधिपसुताः जनककन्यकाः नृपात्मजैर्दशरथसुतैः कृतार्थतां कुलशीलवयोरूपादिसाफल्यमगमन् ते च ताभिः तथा किंच स वराणां वधूनां च समागमः प्रत्ययानां प्रकृतीनां च योग इव सन्निभः प्रतीतिसन्निभोऽभवत् आनन्त्यापसर्गे

यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ५४ ते चतुर्थसहितास्त्रयो बभुः सूनवो नववधूपरिग्रहाः सामदानविधिभेदनिग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ५५ ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च ताभिरगमन्कृतार्थताम् सोऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः ५६ एवमात्तरतिरात्मसंभवांस्तान्निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः अध्वसु त्रिषु विसृष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्तत ५७ तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः चिक्लिशुर्भृशतया वरूथिनीमुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ५८ लक्ष्यते स्म तदनंतरं रविर्बद्धभीमपरिवेषमंडलः ॥

इति कः प्रत्ययः सनादयो यास्ये विधीयन्ते ताः प्रकृतयः यथा प्रकृतिप्रत्यययोः सहैव कार्यसाधकत्वं तद्वदत्रापीति भावः ५६ एवमिति एवमात्तरतिरनुरागवान् दशरथः तांश्चतुरोऽप्यात्मसंभवान् सुतान् तत्र मिथिलायां निवेश्य विवाह्य निवेशः शिविरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तित इति विश्वः त्रिषु अध्वसु प्रयाणेषु सत्सु विसृष्टमैथिलः स्वां पुरीं न्यवर्तत उद्देशे क्रियापेक्षया कर्मत्वं पुर्याः ५७ तस्येति जातु कदाचित्तस्य राज्ञो वर्त्मसु ध्वजा एव तरवस्तान्प्रमथ्नंतीति ये प्रतीपगाः प्रतिकूलगामिनो मरुतः उत्तटा नदीरयाः स्थलीमकृत्रिमभूमिमिव जानपदेत्यादिना ङीप् तस्य वरूथिनीं सेनां भृशतया भृशं चिक्लिशुः क्लिश्यंति स्म ५८ लक्ष्यत इति तदनंतरं प्रतीपपवनानंतरं बद्धं भीमं परिवेषस्य परिधेर्मंडलं यस्य सः परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमंडले इत्यमरः रविः वैनतेयशमितस्य गरुडहतस्य भोगिनः ॥ राम.
९२

सर्पस्य भोगे नकाये नभोगः सुखेस्त्र्यादिभृतावहेश्चफणकाययोरित्यमरः वेष्टित श्च्युतः शिरोभ्रष्टो मणिरिव लक्ष्यते स्म ५९ श्येनेति श्येनपक्षावत्परिधूसरा अलका यासां ताः सां
ध्यमेघा एव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां तास्तथोक्ताः रजो धूलिरासां अस्तीति रजस्वला रजः कृष्यासुतिपरिषदेवलजितिवलच्चाप्ययः दिशो रजस्वलाः ऋतुमत्यो ऽङ्गना इव स्याद्र
जः पुष्पमार्तवमित्यमरः अवलोकनक्षमाः दर्शनार्हा नो बभूवुः एकत्र अदृष्टदोषादपरत्र शास्त्रदोषादिति विवेकः अत्र रजोवृष्टिः उत्पात उक्तः ६० भास्कर इति भास्करो
यां दिशमध्युवास यस्यां दिश्युषितः उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वम् तां दिशं श्रिताः शिवाः गोमायवः स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः इत्यमरः क्षत्रशोणितेन या
पितृक्रिया पितृतर्पणं तत्रोचितं पुष्टिचितं भार्गवं नोदयन्त्य इव प्रतिभयं भयंकरं ववाशिरे रुरुदुः वाशृ शब्द इति धातोर्लिट् तिरश्चां वाशितं रुतमित्यमरः ६१ तदिति त

वैनतेयशमितस्य भोगिनो भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ५९ श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सान्ध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः अंगना इव रजस्वला दिशो नो
बभूवुरवलोकनक्षमाः ६० भास्करश्च दिशमध्युवास यां तां श्रिताः प्रतिभयं ववाशिरे क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं नोदयन्त्य इव भार्गवं शि
वाः ६१ तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् अन्वयुंक्त गुरुमीश्वरः क्षितेः स्वन्तमित्यलघयत्स तद्व्यथाम् ६२ तेजसः सपदि
राशिरुत्थितः प्रादुरास किल वाहिनीमुखे यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात् ६३ पित्र्यमंशमुपवीतलक्षणं मातृ
कं च धनुरूर्जितं दधत् यः ससोम इव घर्मदीधितिः सद्विजिह्व इव चंदनद्रुमः ॥ ६४ ॥ येन रोषपरुषात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोपि त

त्प्रतीपपवनादि वैकृतं दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य कृत्यवित् कार्यज्ञः क्षितेरीश्वरः शान्तिमनर्थनिवृत्तिमधिकृत्य उद्दिश्य गुरुं वसिष्ठमन्वयुंक्त अपृच्छत् प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः
स गुरुः स्वन्तं शुभोदर्कं भावीति तस्य राज्ञो व्यथामलघयत् लघूकृतवान् ६२ तेजस इति सपदि उत्थितस्तेजसो राशिर्वाहिनीमुखे सेनाग्रे प्रादुरास किल यः सैनिकैर्नय
नानि प्रमृज्य चिरात् लक्षणीया भावनीया पुरुषाकृतिर्यस्य स तथोक्तः अभूदिति शेषः ६३ पित्र्यमिति उपवीतं लक्षणं चिन्हं यस्य तं पितुरयं पित्र्यः वाय्वृतुपित्रुषसो
यदिति यत्प्रत्ययः तमंशं धनुषा ऊर्जितं मातुरागतः मातृकः ऋतष्ठगिति ठञ् तमंशं दधत् यो भार्गवः ससोमश्चंद्रयुक्तो घर्मदीधितिः सूर्य इव सद्विजिह्वाः ससर्
पः चंदनद्रुम इव स्थितः ६४ येनेति रोषपरुष आत्मा बुद्धिर्यस्य स आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिरित्यमरः स्थितिभिदो मर्यादालंघिनोऽपि पितुः शासने तस्थुषा स्थितेन

र.टी.
नतोपि[illegible]च्छिदायेन प्राक्‌ घृणाजुगुप्सा ऽजीयत: ततो ऽनंतरं महीत्र जीयत· मातृहंतु: क्षत्त्रवधात्‌ कुतोजुगुप्सेतिभाव: ६५ अक्षेति·योभार्गव·दक्षिणश्रवणेसंस्थितेनाक्ष
११ वीजवलयेनअक्षमालया क्षत्त्रियांतकरणानां क्षत्त्रियवधानां एकविंशतेरेकविंशतिसंख्याया: व्याजो ऽक्षमालारूप: पूर्वो यस्यास्तां गणनामुद्वहन्निवनिर्वभौ ६६
६३ [illegible]ति पितुर्जमदग्नेर्वधेन क्षत्त्रियकर्तृकवधोद्भवेनमन्युनाकोपेनराजवंशानांनिधनायनाशार्थंनिधनंस्यात्कुलेनाशे इतिविश्व: दीक्षितंप्रवृत्तमित्यर्थ:।
तं[illegible]वंस्वां दशां चावलोक्य वाला: सूनवोयस्यसपार्थिवोविषसाद स्वस्याति दौर्वल्यात्‌ शत्त्रोश्चातिक्रौर्यात्कां दिशांको ऽभवदित्यर्थ: ६७ रामेति [illegible]त्मजे पुत्त्रे दा।
रुणे घोरे हिते शत्रौ च तुल्यमप्यविशेषेणवर्त्तमानं राम इतिनाम· हारसर्पयोर्वर्त्तमानं रत्नजातमिवास्यदशरथस्य हृद्यं हृदयंगमं भयदायि भयंकरं चाभवत्‌ ६८ अ
देयमानजनेतो[illegible]रुच्छिदां प्रागजीयत घृणा ततो मही ६५ अक्षवीजवलयेन निर्वभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन य: [illegible]तकरणैकविंशति
व्याजपूर्वगणनामिवोद्वहन्‌ ६६ तं पितुर्वधभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम्‌ वालसूनुरवलोक्य भार्गवं स्वां दशां च विषसाद पा
र्थिवः ६७ नाम राम इति तुल्यमात्मजे वर्तमानमहिते च दारुणे हृद्यमस्य भयदायि चाभवद्रत्नजातमिव हारसर्पयो: ६८ अर्घ्यमर्घ्यमिति ८
वादिनं नृपं सो ऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यत: क्षत्त्रकोपदहनार्चिषं तत: संदधे दृशमुदग्रतारकाम्‌ ६९ तेन कार्मुकनिषिक्तमुष्टिना राघवो विग ९
तभी: पुरोगत: अंगुलीविवरचारिणं शरं कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ७० क्षत्त्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुश: शमं गत: सुप्तसर्प इव १०
घ्यमिति·सभार्गवो ऽर्घ्यमितिवादिनं नृपमनवेक्ष्य यतो यत्र भरताग्रज: ततस्तत्र· इतराभ्योपि दृश्यं ते सार्वविभक्तिकस्तसि: क्षत्त्रे क्षत्त्रकुलविषये य: कोपदहनो रोषाग्निस्तस्यार्चिषं ज्वालामिवस्थितां· ज्वालाभासो न पुंस्यर्चिरित्यमर: उदग्रातारका कनीनिका यस्यास्तां दंडघट्टनादुत्थितो ऽस्मि तव विक्रमश्र
तारकाक्ष्ण: कनीनिके त्यमर: दृशं संदधे ६९ तेनेति कार्मुकनिषिक्तमुष्टिना शरमंगुलीविवरचारिणं कुर्वता योद्धुमिच्छतायुयुत्सुनातेन भार्गवेण विगतभी: नि
र्भीक: स न पुरोगतो ऽग्रगत: सन्‌ राघवो निजगदे उक्त: कर्मणि लिट्‌ ७० क्षत्त्रेति· क्षत्त्रजातं क्षत्त्रजाति: अपकारेण पितृवधरूपेण वैरि द्वेषितं क्षत्त्रजातं वहुश: रघु
एकविंशतिवारान्निहत्य शमं गतो ऽस्मि· तथापि सुप्तसर्प: दंडघट्टनादिव तव विक्रमस्य श्रवादाकर्णनात्‌ रोषितो रोषं प्रापितो ऽस्मि॥ ७१ ॥ ६ ॥ ६३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मैथिलस्येति· अन्यैः पार्थिवैः अनमित पूर्वं पूर्वं मनमितं सहसुप्सुपेति समासः अस्य मैथिलस्य धनुस्त्वमक्षिणोः क्षतवान् किलेति वार्त्तायां वार्त्ता संभावयोः किलेत्य
मरः तद्धनुर्भग्नं निशम्याकर्ण्य भवता आत्मनो मम वीर्यमेव शृंगं भग्नमिव समर्थये मन्ये ७२ अन्यदेति· अन्यदाऽन्यस्मिन्काले जगति· रामइत्ययंशब्द· उच्चरितः
सन्मामेवागात् संप्रति त्वयि उदयोन्मुखे सति व्यस्तवृत्तिर्विपरीत वृत्तिः अन्यगामीत्ति पावत्सशब्दो मेव्रीडमावहति लज्जां करोति ७३ विभ्रतइति अचलेष्वकुंठितमपि
अकुंठितं अस्त्रं विभ्रतो मम द्वौ समागसौ तुल्यापराधौ रिपू मतौ धेनोः पितृहोमधेनोः वत्सस्य हरणाद्धेतोः हैहयः कार्त्तवीर्यश्च कीर्त्तिमपहर्त्तुमुद्यत उद्युक्तस्त्वं च वत्स
हरणे भारत श्लोकः प्रमत्तस्य आश्रमात्तस्य होमधेन्वास्ततो वलात् जहार वत्सं क्रोशन्त्या वभंज च महाद्रुमानिति ७४ क्षत्रियेति तेन कारणेन क्रियते येनासौ करणः॥
मैथिलस्य धनुरन्यपार्थिवैस्त्वं किलानमितपूर्वमक्षिणोः तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृंगमिव भग्नमात्मनः ७२ अन्यदा जगति राम
इत्ययं शब्द उच्चरितएव मामगात् व्रीडमावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ७३ विभ्रतोऽस्त्रमचलेप्यकुंठितं द्वौ ममरिपू स
मागसौ धेनुवत्सहरणाच्च हैहयस्त्वं च कीर्त्तिमपहर्त्तुमुद्यतः ७४ क्षत्रियांतकरणोपि विक्रमस्तेन मामवति नाजिते त्वयि पावकस्य महिमा स ग
ण्यते कक्षवज्जलनिधावपि स्थितः ७५ विद्धि चात्तवलमोजसा हरेरैश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया खातमूलमनिलो नदी रयैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमं
७६ तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया संगमय्य सशरं विकृष्यतां तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं तुल्यबाहुतरसा त्वया जितः ७७ ॥ ९ ॥ ९ ॥
क्षत्रियांतकरणोपि विक्रमः त्वयि अजिते मां नावति न प्रीणाति· तथाहि· पावकस्य अग्नेर्महिमा सगण्यते यः कक्षवत्तृकक्षेष्व· न तत्तस्येवेति स्पर्धते· सागरे
पि ज्वलति ७५ विद्धीति किंच· ऐश्वरं धनुर्हरेर्विष्णोरोजसा वलेनात्तवलं हृतसारं च विद्धि· यद्धनुस्त्वया भाजि अभंजि भंजेश्च चिणीति विभाषा नलोपः तथाहि न
द्याः रयैः खातमूलं अवदारितपादं तटद्रुमं मृदुरप्यनिलः पातयति· ततः शिशुरपि रौद्रं धनुः आनमयेदिति मा गर्वीरिति भावः ७६ तदिति· तत्तस्मान्मदीयमिदमायुधं
कार्मुकं ज्यया संगमय्य संयोज्य ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशः सशरं यथा तथा त्वया विकृष्यतां प्रधनं रणस्तिष्ठतु प्रधनं धारणे रणे इति विश्वः एवमपि मद्धनुः कर्षणेपि
अहं तुल्यबाहुतरसा समबाहुवलेन तरसा वेलरंहसोइत्यमरः त्वया जितः ७७ ॥ १८

सर०
रा०
६४

कातर इति यदि वा उद्गतार्चिषा उद्गता लिषा मम परशुधारया न तर्जितः कातरोऽसि भीतश्चेत् त्वया ज्यानिघातकठिना अंगुलयो यस्य स तथोक्तः अभयया चनां जलिः वध्यतां
नौ युक्तावंजलिः प्रमाणितं समरः ७८ एवमिति भीमदर्शने भार्गवे एवमुक्तवति सति राघवः स्मितेन हासेन विकंपिताधरः सन् तदनुग्रहलाभमेव समर्थमुचितं उत्तरं प्रत्यपद्यत अं
गीकार ७९ पूर्वेति पूर्वजन्मनि नाराय[ण]त्वेनावतारे इदं धनुः तेन समागतः संगतः स रामोऽतिमात्रमत्यंतं लघुदर्शनः प्रियदर्शनोऽभवत् तथा हि नवांबुदः केवलः रिक्तोपि सु
भगः किं पुनरिंद्रचापेनेंद्रधनुषा लांछितः चिह्नितः किं पुनः सुभग एवेति भावः ८० तेनेति बलिना तेन रामेण भूमिनिहिता एका कोटिर्यस्य तत् कार्मुकं धनुश्च
कर्मणि उक्तनिष्ठाप्रत्ययः अधिरोपितं भूभृतां पुरुभार्गवश्च धूमशेषो धूमकेतनः अग्निरिव निष्प्रभो निस्तेजास्तु आस बभूव आसेति तिङंतप्रतिरूपकमव्ययम्

कातरोऽसि यदि वोद्गतार्चिषा तर्जितः परशुधारया मम ज्यानिघातकठिनांगुलिर्वृथा वध्यतामभयया चनांजलिः ७८ एवमुक्तवति भीमदर्श
ने भार्गवे स्मितविकंपिताधरः तदनुग्रहलाभमेव राघवः प्रत्यपद्यत समर्थमुत्तरम् ७९ पूर्वजन्मधनुषा समागतः सोऽतिमात्रलघुदर्शनोऽभवत्
केवलोपि सुभगो नवांबुदः किं पुनस्त्रिदशचापलांछितः ८० तेन भूमिनिहितैककोटि तत्कार्मुकं च बलिनाधिरोपितं निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृ
तां धूमशेष इव धूमकेतनः ८१ तावुभावपि परस्परस्थितौ वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ पश्यति स्म जनता दिनात्यये पार्वणौ शशिदिवाकराविव ८२ तं कृ
पामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि स्वं च संहितममोघमाशुगं व्याजहार हरसूनुसन्निभः ८३ न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं विप्र इत्यभिभ
वत्यपि त्वयि शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमथ ते मखार्जितं ८४॥

८१ ॥८१॥ ताविति परस्परस्थितावन्योन्याभियुक्तौ वर्द्धमानपरिहीनं
चेति द्वंद्वः वर्द्धमानपरिहीने तेजसी ययोस्तौ तावुभौ राघवभार्गवौ दिनात्यये सायंकाले पर्वणि भवौ पार्वणौ शशिदिवाकराविव जनता जनानां समूहः ग्रामजनबंधुभ्य
स्तलिति तल्प्रत्ययः पश्यति स्म अपश्यत् अत्र राघवस्य शशिना भार्गवस्य भानुना औपम्यं द्रष्टव्यं ८२ कृपेति हरसूनुसन्निभः स्कंदसमः कृपामृदू राघवः आत्म ६४
नि विषये स्खलितवीर्यं कुंठितशक्तिं भार्गवं स्वं स्वकीयं संहितं अमोघमाशुगं बाणं चावेक्ष्य व्याजहार बभाषे ८३ नेति अभिभवत्यपि त्वयि विप्र हेतोः निर्दयं प्रह
र्तुं अलं शक्तो नास्मि किंतु अनेन पत्रिणा शरेण गतिं गमनं हन्मि उत मखार्जितं लोकं स्वर्गं हन्मि शंस ब्रूहि ८४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रतीति· प्रति ऋषिर्भार्गवस्तं रामं प्रत्युवाच· किमिति· तत्त्वतः स्वरूपतस्त्वां पुरातनं पुरुषं न वेद्मि इति न किं तु वेद्म्येवेत्यर्थः किं तु गां गतस्य भुवमवतीर्णस्य तव वैष्णवं धाम तेजो दिदृ
क्षुणा द्रष्टुमिच्छता मया कोपितस्त्वमसि ८५ भस्मसादिति· पितृद्विषः पितृवैरिणो भस्मसात्कृतवतः कोपेन भस्मीकुर्वतः विभाषा साति कार्त्स्न्ये इति साति प्रत्ययः ससागरां वसुधां च
पात्रसात्पात्राधीनं देयं कृतवतः देये त्रा चेति चकारात्सातिः कृतकृत्यस्य मे परमेष्ठिना परमपुरुषेण· त्वया आ[illegible]ः कृतः जयविपर्ययः पराजयोपि श्लाघ्यः अप्राप्स्य एव ८६
तदिति तत्तस्मात्कारणात् हे मतिमतां वर पुण्यतीर्थगमनाय अत्रानुमिष्टा मोक्षितां मे गतिं रक्ष पालय किं तु खिलीकृता दुर्गमीकृतापि स्वर्गपद्धतिः स्वर्गलोलुपं भोगनिस्पृहं।
मां न पीडयिष्यति· अतस्तामेव जहीत्यर्थः ८७ प्रत्यपद्यतेति राघवः तथेति प्रत्यपद्यत अंगीकृतवान् प्राङ्मुखः इंद्रदिङ्मुखः सायकं विससर्ज च स सायकः सुकृतोपि साधुका
मं स्तुवानं तमृषिर्ननन्द[illegible] त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनं गां गतस्य तव धाम वैष्णवं कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ८५ भस्मसात्कृतवतः पितृद्विषो
पात्रसाच्च वसुधां ससागरां आहितो जयविपर्ययोपि मे श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ८६ तद्गतिं मतिमतां वरेप्सितां पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे पी
डयिष्यति न मां खिलीकृता स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपं ८७ प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकं भार्गवस्य सुकृतोपि सोभवत्स्व
र्गमार्गपरिघो दुरत्ययः ८८ राघवोपि चरणौ तपोनिधेः क्षम्यतामिति वदन्समस्पृशत् निर्जितेषु तरसा तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ८९
राजसत्त्वमवधूय मातृकं पित्र्यमस्मि गमितः शमं यदा नन्वनिंदितफलो मम त्वया निग्रहोप्ययमनुग्रहीकृतः ९० साधुयाम्यहमविघ्नमस्तु
ते देवकार्यमुपपादयिष्यतः ऊचिवानिति वचः सलक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजमृषिस्तिरोदधे ९१ ॥ ८८ रिणोपि· करोतेः क्विप्· भार्गवस्य [illegible]त्ययो दुरतिक्रमः
स्वर्गमार्गस्य परिघः प्रतिबंधोऽभवत् ८८ राघव इति राघवोपि क्षम्यतामिति वदन् तपोनिधेर्भार्गवस्य चरणौ समस्पृशत् प्रणनाम तथा हि· तरस्विनां बलवतां तरसा बले
न [illegible]तेषु शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये भवतीति शेषः ८९ राजसत्त्वमिति यदा मातुरागतं मातृकं राजसत्त्वं रजोगुणः प्रधानमवधूय पितुरागतं पित्र्यं शमं यदा गमितोऽस्मि
तदा त्वया मम मायेक्षितत्वात्· अनिंदितं अगर्हितं फलं स्वर्गहानिलक्षणं यस्य सोयं निग्रहोपकारोप्यनुग्रहीकृत उपकारीकृतः ९० साधुयामीति· अहं साधुयामि गच्छा
मि देवकार्यमुपपादयिष्यतः संपादयिष्यतस्तेऽविघ्नमस्तु विघ्नाभावोस्तु अव्ययं विभक्तीत्यादिनाऽर्थाभावेऽव्ययीभावः सह लक्ष्मणेन सलक्ष्मणः तेनेन सहेति तुल्ययोग इति

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ टी॰ वद्धो हि ॥ लक्ष्मणाग्रजं राममिति वचः ऊचिवान् उक्तवान् ऋषिः ऋषिस्तिरोदधे अन्तर्दधे ९१ तस्मिन्निति तस्मिन्भार्गवे गते सति विजयिनं रामं पिता स्नेहात् परिरभ्य आलिंग्य पु
स॰ ११ नः जातमेवामन्यत क्षणं शुक् यस्येति विग्रहः क्षणशुचस्तस्य परितोषलाभः संतोषप्राप्तिः कक्षः शुष्ककाननवीरुधोरिति विश्वः अतः कक्षाग्निना दावानलेन लंघितस्य
४ द्रुमस्य तरोर्वृष्टिपात इवाभवत् ९२ अथेति अथ ईषदसमाप्तः शर्वरीः शर्वरीकल्पः ईषदसमाप्ताविति कल्पप्रत्ययः अवनिपालः क्लृप्ताः रम्याः नवाः उपकार्याः य
स्मिन् तस्मिन् पथि कतिचिच्छर्वरीः रात्रीर्गमयित्वा मैथिलीदर्शिनीः नाम अंगनानां लोचनैः कुवलयानि येषां संजातानि कुवलयिताः तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् इति इत
च्प्रत्ययः कुवलयिताः गवाक्षाः यस्यास्तां पुरीमयोध्यामविशत् प्रविष्टवान् ९३ इति श्रीमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायामेकादशः सर्गः ११

तस्मिन्गते विजयिनं परिरभ्य रामं स्नेहादमन्यत पिता पुनरेव जातं तस्याभवत्क्षणशुचः परितोषलाभः कक्षाग्निलंघिततरोरिव वृष्टि
पातः ९२ अथ पथि गमयित्वा क्लृप्तरम्योपकार्ये कतिचिदवनिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः पुरमविशदयोध्यां मैथिलीदर्शिनीनां कुवलयि
तगवाक्षां लोचनैरंगनानाम् ९३ इति श्रीरघुवंशे सीतापरिणयनो नामैकादशः सर्गः ११ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ निर्विष्ट
विषयस्नेहः स दशान्तमुपेयिवान् आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिरिवोषसि १ तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति कैकेयीशंक
येवाह पलितच्छद्मना जरा २ ॥१२ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ वन्दामहे महोद्दण्डदोर्दण्डौ रघुनन्दनौ तेजोगलितमार्तण्डमण्डलौ लोकमण्डनौ १ निर्विष्टे
ति स्नेहयन्ति प्रीणयन्ति पुरुषमिति स्नेहाः स्निह्यन्तीति वा ... स्निह्यति पुरुषा येषु इति स्नेहाः अधिकरणेऽर्थे घञ् विषयाः शब्दादयः तेष्वेव स्नेहा निर्विष्टाः भुक्ताः विषयाः स्नेहाः येन स
तथोक्तः निर्वेशो भृतिभोगयोरिति विश्वः दशा जीवनावस्था तस्या अन्तं वार्धकमुपेयिवान् सदशारथः उषसि प्रदीपार्चिरिव दीपज्वालेव आसन्नं निर्वाणं मोक्षो यस्य
स तथोक्तः आसीत् अर्चिःपक्षे तु विषयो देश आश्रयो भाजनमिति यावत् विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि चेति विश्वः स्नेहस्तैलादिः स्नेहस्तैलादिकरसे द्रवे स्यात्स्नेहो
ऽपि चेति विश्वः दशा वर्तिकादशावर्ताववस्थायामिति विश्वः निर्वाणं विनाशः निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने इति यादवः १ तमिति जरा कैकेयीशंकयेव पलितस्य केशादिशौ राम॰
क्ल्यस्य छद्मना मिषेण पलितजरसा शौक्ल्यं केशादावित्यमरः कर्णमूलं कर्णोपकण्ठमागत्य रामे श्रीः राजलक्ष्मीर्न्यस्यताम् निधीयतामिति तं आह वृद्धोऽहमिति विचार्यरा ॥ ९५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मस्यैवराज्याभिषेकं चिकीर्षितुं चकांक्षेत्यर्थः २ सेति सा पौरकांतस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः अभिषेकवार्ता कुल्या कृत्रिमा नदी कुल्याल्पा कृत्रिमा
सरिदित्यमरः उद्यानपादपानिव पौरान्प्रत्येकं ल्हादयांचक्रे ३ तस्येति· क्रूरनिश्चया कैकेयी तस्य रामस्य कल्पितं संभृतं अभिषेकस्य संभारं उपकरणं शोकोष्णैः पार्थि-
वाश्रुभिर्दूषयामास स्वयं दुःखमूलेन राज्ञा शोकेन ववंधेत्यर्थः ४ सेति· चंडी अतिकोपना चंडस्त्वत्यंतकोपन इत्यमरः स किल भर्त्रा आश्वासिता अनुनीता तेन भर्त्रा संश्रुतौ प्र-
तिज्ञातौ वरौ इन्द्रेण सिक्ता अभिवृष्टा भूर्विलेवल्मीकादौ मग्नावुरगाविव उद्ववाम उज्जगार ५ तयोरिति· सा तयोर्वरयोर्मध्ये एकेन वरेण रामं चतुर्दश समाः संवत्सरान् अ-
रण्यसंयोगे द्वितीया प्राव्राजयत् द्वितीयेन वरेण सुतस्य भरतस्य वैधव्यैकफलां वैधव्यमात्रफलां श्रियमैच्छत् इष्येषनतु उपभोगफलामिति भावः ६ पित्रेति रामः प्रा-

सा पौरान्पौरकांतस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः प्रत्येकं ल्हादयांचक्रे कुल्येवोद्यानपादपान् ३ तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं क्रूरनिश्चया दूषयामास
कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ४ सा किलाश्वासिता चंडी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ उद्ववामेंद्रसिक्ता भूर्विलमग्नाविवोरगौ ५ तयोश्चतुर्दशैकेन
रामं प्राव्राजयत्समाः द्वितीयेन सुतस्यैच्छद्वैधव्यैकफलां श्रियं ६ पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत पश्चाद्वनाय गच्छेति तदा-
ज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ७ दधतो मंगलक्षौमे वसानस्य च वल्कले ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ८ स सीतालक्ष्मणसखः सत्याद्गु-
रुमलोपयन् विवेश दंडकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः ९ राजापि तद्वियोगार्तः शापं स्मृत्वा स्वकर्मजम् शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत ॥ १० ॥

क्पित्रा दत्तां महीं रुदन् प्रत्यपद्यत अंगीचकार स्वत्यागदुःखादिति भावः पश्चाद्वनाय गच्छेति एवंरूपां तदाज्ञां पित्राज्ञां मुदितोऽग्रहीत् पित्राज्ञाकरणलाभादिति भावः
७ दधत इति· मंगलक्षौमे दधतो वल्कले वसानस्य आच्छादयतश्च तस्य रामस्य समं एकविधं मुखरागं मुखवर्णं जनाः विस्मिता ददृशुः सुखदुःखयोरविकृत-
[illegible]त्वं: ८ स इति· स रामः गुरुं पितरं सत्याद्वरदानरूपात् अलोपयन् अभ्रंशयन् सीतालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः ताभ्यां सहितः सन् दंडकारण्यं विवेश सतां मन-
श्च प्रत्येकं विवेश पितृभक्तया सर्वे संतः संतुष्टा इति भावः ९ राजेति· तद्वियोगार्तः पुत्रवियोगदुःखितः राजा स्वकर्मणा मुनिपुत्रवधरूपेण जातः स्वकर्मजः शापः
तं पुत्रशोकजं मरणात्मकं स्मृत्वा शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभं प्रायश्चित्तममन्यत मन्तत इत्यर्थः ॥ १० ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र·वी·
स·१२
९६

विप्रोषितेति· विप्रोषिताः कुमाराय स्मिंस्तत्तथोक्तं अस्तमितई श्वरो राजा यस्य तत्तथोक्तं तद्राज्यं रंध्रान्वेषणादक्षाणां द्विषामामिषतां भोग्यवस्तुतां ययौ आमिषं भोग्यव
स्तुनीति केशवः ११ अथेति· अथानाथाः प्रकृतयोऽमात्याः प्रकृतिः सहजे योनावमात्ये परमात्मनीति विश्वः मातृवंशनिवासिनं भरतं स्तंभिताश्रुभिः पितृमरणगुप्त
मतिभावः मौलैः सचिवैरानाययामासुः आगमयांचक्रुः १२ श्रुत्वेति केकेयीतनयो भरतः पितुस्तथाविधं स्वमातृमूलं मृत्युं मरणं श्रुत्वा स्वस्याः मातुः केव
लं परं अभिमुखो न किं तु श्रियोपि पराङ्मुख आसीत् १३ ससैन्य इति ससैन्यो भरतः रामम् अन्वगात् अगच्छत् किं कुर्वन् आश्रमालयैर्वनवासिभिर्दर्शितान् एते राम निवासा इति कथि
तान् ससौमित्रेर्लक्ष्मणसहितस्य रामस्य वसतिद्रुमान् निवासवृक्षान् उदश्रुः रुदन् पश्यन् १४ चित्रेति चित्रकूटवनस्थं तं रामं गुरोः पितुः कथितस्वर्गतिः।

विप्रोषितकुमारं तद्राज्यमस्तमितेश्वरं। रंध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ११ अथानाथाः प्रकृतयो मातृवंशनिवासिनं। मौलै
रानाययामासुर्भरतं स्तंभिताश्रुभिः १२ श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः। मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोप्यासीत्पराङ्मुखः १३
ससैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयैः। तस्य पश्यन्ससौमित्रेरुदश्रुर्वसतिद्रुमान् १४ चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिर्गुरोः। ल
क्ष्म्या निमंत्रयांचक्रे तमनुच्छिष्टसंपदा १५ स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे। परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुवः १६ तमशक्य
मपाक्रष्टुं निदेशात्स्वर्गिणः पितुः। ययाचे पादुके पश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते १७ स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीं। नंदिग्रामगत
कथितपितृमरणः सन् इत्यर्थः अनुच्छिष्टया अननुभूतया शिष्टया संपद्गुणोत्कर्षो यस्याः सा संपद्भूतो गुणोत्कर्षे इति केशवः १ स्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक् १८
तया लक्ष्म्या करणेन निमंत्रयांचक्रे आहूतवान् १५ स इति स हि भरतः प्रथमजे अग्रजे रामे अकृतश्रीपरिग्रहे सति स्वयं भुवः स्वीकरणात् आत्मानं परिवेत्तारं मेने परि
वेत्ता अनुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारप रिग्रहादित्यमरः भूपरिग्रहोपि दारपरिग्रहसम इति भावः १६ तमिति· स्वर्गिणः पितुः निदेशादपाक्रष्टुं निवर्तयितुम् अशक्यं तं रामं प
श्चात् राज्याधिदेवते स्वामिन्यौ कर्तुं पादुके ययाचे १७ स इति स भरतो भ्रात्रा रामेण तथेत्युक्त्वा विसृष्टः सन् पुरीमयोध्यां नाविशत् एव किं तु नंदिग्राममगतः सन्· रा
रामस्य राज्यं न्यासमिव निक्षेपमिवाभुनक् अपालयत् न तूपभुक्तवानित्यर्थः अन्यथा भुजोऽनवन इत्यात्मनेपदप्रसंगात् भुजेरेवं॥ १८ ॥

राम·
९६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दृढेति ज्येष्ठे दृढभक्तिः राज्यतृष्णापराङ्मुखो भरत इति पूर्वोक्तानुष्ठानेन मातुः पापस्य प्रायश्चित्तं तदपनोदकं कर्माकरोदिवेत्युत्प्रेक्षा दृढभक्तिरित्यत्र दृढशब्दस्य स्त्रियाः पुंवदि
त्यादिना पुंवद्भावो दुर्घटः अप्रियादिष्विति निषेधात् भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् अतो दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिः इति गणव्याख्याने दृढभक्तिरित्येवमादिषु
पूर्वपदस्य नपुंसकत्वस्य विवक्षितत्वात्सिद्धमिति समाधेयं वृत्तिकारश्च दीर्घनिवृत्तिमात्रपरः दृढभक्तिशब्दो लिंगविशेषस्यानुपकारत्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितं भवत् तस्माद् स्त्री
लिंगत्वाद् दृढभक्तिशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः न्यासकारोप्येवं भोजराजस्तु कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात् भवानीभक्तिरित्यादौ
कर्मसाधनत्वात् पुंवत् भावप्रतिषेधः दृढभक्तिरित्यादौ भावसाधनत्वात्पुंवद्भावसिद्धिः पूर्वपदस्यैतादृ यद्वा सामान्येन नपुंसकमिति नपुंसके दृढशब्दे विग्रह इति द्रष्टव्यम् १९
राम इति सानुजः शांतो रामोपि वैदेह्या सह वने वन्येन वनभवेन कंदमूलादिना वर्त्तयन् वृत्तिं कुर्वन् जीवन् वृद्धेक्ष्वाकूणां व्रतं वनवासात्मकं युवा यौवनस्थ एव चचार २०
दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् १९ रामोपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्त्तयन् चचार सानुजः
शांतो वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा २० प्रभावस्तंभितच्छायमाश्रितः स वनस्पतिं कदाचिदंके सीतायाः शिश्ये किंचिदिव श्रमात् २१ ऐन्द्रिः किल नखैस्त
स्या विददार स्तनौ द्विजः प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन् २२ तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः आत्मानं मुमुचे तस्मा
देकनेत्रव्ययेन सः २३ रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः आशंक्योत्सुकसारंगां चित्रकूटस्थलीं जहौ २४ ॥ १९ प्रभावेति स रामः कदाचित् प्रभावे
न स्वमहिम्ना स्तंभिता स्थिरीकृता छाया यस्य तं वनस्पतिमाश्रितः सन् किंचिदीषच्छ्रमाद् दिवसीतायाश्चांके शिश्ये सुष्वाप २१ ऐन्द्रिरिति ऐन्द्रिरिन्द्रस्य पुत्रो द्विजः पक्षी काकः
तस्याः सीतायाः स्तनौ प्रियस्य रामस्योपभोगचिह्नेषु तत्कालनखक्षतेषु इत्यर्थः पुरोभागिनो दोषैकदर्शिनः कर्म पौरोभाग्यं दोषैकदृक् पुरोभागीत्यमरः दुःश्लिष्टदोषग्रा
हमाचरन् कुर्वन्निव नखैर्विददार विलिलेख किल २२ तस्मिन्निति रामया सीतया अवबोधितो रामस्तस्मिन्काके इषीकास्त्रं काशास्त्रं इषीका काश उच्यत इति हलायुधः त
दास्थत् अस्यति स्म असु क्षेपणे इति धातोर्लुङ् अस्यति वक्तिख्यातिभ्योऽङिति च्लेः अङ् प्रत्ययः अस्यतेस्थुगिति थुगागमः स काकः आत्तः सन् एकनेत्रस्य व्ययेन दानेन त
स्माद्रामात् आत्मानं मुमुचे मुक्तवान् मुचेः कर्मकर्तरि लिट् धेनुर्मुमुचे इतिवत् २३ राम इति रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्धेतोः पुनर्भरतागमनमाशंक्य उत्सुकसारंगां उत्कंठितहरिणां चित्र

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰
स॰१२
८७

कूटस्थलौजहौतस्याजन्नासन्नस्यासौदिशश्चेतिविग्रहः २४ प्रययाविति॰ सरामोऽतिथिषुसाधून्यातिथेयानिपथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञितिढञ्प्रत्ययः तेषुऋषिकु।
लेषुऋष्याश्रमेषुकुलंकुल्येगणेदेहे गेहेजनपदेऽन्वयेइतिहैमः वर्षासुभवानिवार्षिकाणिवर्षाभ्यष्ठगितिठक्प्रत्ययः तेषुऋक्षेषुनक्षत्रेषुभास्कर इववसन्दक्षिणांदि
शंप्रतिययौ २५ वभाविति॰ तंरामंअनुगच्छंतीविदेहाधिपतेःसुतासीताकैकेय्याप्रतिषिद्धानिवारितापिगुणोन्मुखीगुणोत्सुकालक्ष्मीराजलक्ष्मीरिवबभौ २६ अनु।
सूयेति॰ सासीताऽनुसूययाऽत्रिभार्ययाऽतिसृष्टेनदत्तेनपुण्यगंधेनांगरागेणकाननंवनंपुष्पेभ्यउच्चलिताःनिर्गताःषट्पदायस्मिंस्तत्तथाभूतंचकार २७ संध्येति॰ स।
ध्याभ्रकपिशोविराधोनामराक्षसोग्रहोराहुरिवेंदोःतस्यरामस्यमार्गमावृत्यावरुध्यातिष्ठत् २८ सइति॰ लोकस्यशोषणःशोषकःदूषकःसराक्षसःरामलक्ष्मणयो।

प्रययावातिथेयेषुवसन्नृषिकुलेषुसः दक्षिणांदिशमृक्षेषुवार्षिकेष्विवभास्करः २५ बभौतमनुगच्छंतीविदेहाधिपतेःसुताप्रतिषिद्धापि
कैकेय्यालक्ष्मीरिवगुणोन्मुखी २६ अनुसूयातिसृष्टेनपुण्यगंधेनकाननम् साचकारांगरागेणपुष्पोच्चलितषट्पदं २७ संध्याभ्रकपि
शस्तस्यविराधोनामराक्षसः अतिष्ठन्मार्गमावृत्यरामस्येंदोरिवग्रहः २८ सजहारतयोर्मध्येमैथिलींलोकशोषणः नभोनभस्ययोर्वृष्टिमं।
वग्रहइवांतरे २९ तंविनिष्पिष्यकाकुत्स्थौपुरादूषयतीस्थलीं गंधेनाशुचिनेतिवसुधायांनिचख्नतुः ३० पंचवट्यांततोरामःशासना
त्कुंभजन्मनः अनपोढस्थितिस्तस्थौविंध्याद्रिःप्रकृताविव ३१ रावणावरजातत्रराघवंमदनातुरा ॥ ९ मध्येमैथिलीं॰ नभोनभस्ययोःश्रावणभा।
द्रपदयोरंतरेमध्येवृष्टिमवग्रहोवर्षप्रतिबंधइवजहारअवग्रहोवृष्टिप्रतिबंधइत्यर्थः वृष्टिर्वर्षेतद्विघातेऽवग्राहावग्रहौसमावित्यमरः २९ तमिति॰ काकुत्स्थ
स्यगोत्रापत्यंपुमांसौकाकुत्स्थौरामलक्ष्मणौतंविराधंविनिष्पिष्यहत्वाऽशुचिनाऽपवित्रेणगंधेनस्थलीमाश्रमभुवंपुरादूषयतीतिहेतोःयावत्पुरानिपातयोर्ल
डितिभविष्यदर्थेलट्वसुधायांनिचख्नतुःभूमौनिक्षिप्तवंतौच ३० पंचवट्यामिति॰ ततोरामःकुंभजन्मनोऽगस्त्यस्यशासनात् पंचानांवटानांसमाहारःपंचवटी
तद्धितार्थेतितत्पुरुषःसंख्यापूर्वोद्विगुरितिद्विगुसंज्ञायांद्विगोरितिङीप्द्विगुरेकवचनमितिएकवचनंतस्यांपंचवट्यांविंध्याद्रिःप्रकृतौवृद्धेःपूर्वावस्थायामिवा
नपोढस्थितिरनतिक्रांतमर्यादस्तस्थौ ३१ रावणावरजेति॰ तत्रपंचवट्यांमदनातुरारावणावरजाशूर्पणखापूर्वपदात्संज्ञायामगइतिणत्वंराघवंनिदाघार्तोघर्मार्त्ता

राम॰
८७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कुलाव्यालीभुजंगीमलयद्रुममिवाभिपेदेप्राप ३२ सेति॰ साशूर्पणखासीतासन्निधावेवकथितान्वयाकथितवंशासतीतंराममंववेवृतवती तथाहिअत्यारूढोऽतिप्र॰
वृद्धो नारीणामनोभवः कामः कालज्ञोनभवतीति अकालज्ञोहि ३३ कलत्रवानिति वृषः पुमान् वृषःस्याद्वासवेधर्मेसौरभेयेचशुक्रजे पुंराशिभेदयोः शृंग्यामूषकश्रे
ष्ठयोरपीतिविश्वः वृषंपुरुषं आत्मार्थमिच्छतीतिवृषस्यंती चकामुकीत्यमरः सुपआत्मनःक्यजितिक्यच्प्रत्ययः अश्ववृषक्षीरलवणानामात्मप्रीतौक्यचीतिसुडागमः त
त्रलटःशत्रादेशः उगितश्चेतिङीप् असुरार्थमुद्धृषस्कंधोरामः वृषस्यंतींतांराक्षसींहेबालेऽहंकलत्रवानस्मिकनीयांसंकनिष्ठंभजस्वेतिशशासआज्ञापितवान् ३४ ज्येष्ठा
भिगमनादिति पूर्वंज्येष्ठाभिगमनात्तेनलक्ष्मणेनापिअनभिनंदितानांगीकृताभूयोराममाश्रयासाराक्षसीउभेकूलेभजंतीत्युभयकूलभाक्नदीवाभूत् साहियातायाता
अभिपेदेनिदाघार्त्ताव्यालीवमलयद्रुमं ३२ सासीतासन्निधावेवंतंवव्रेकथितान्वया अत्यारूढोहिनारीणामकालज्ञोमनोभवः ३३ कलत्रवा
नहंबालेकनीयांसंभज स्वमितिरामोवृषस्यंतींवृषस्कंधःशशासताम् ३४ ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वंतेनाप्यनभिनंदिता साभूद्रामाश्रयाभूयोनदी
वोभयकूलभाक् ३५ संरंभंमैथिलीहासःक्षणसौम्यांनिनायतां निवातस्तिमितांवेलांचंद्रोदयइवोदधेः ३६ फलमस्योपहासस्यसद्यःप्राप्स्य
सिपश्यमां मृग्याःपरिभवोव्याघ्र्यामित्यवेहित्वयाकृतः ३७ इत्युक्त्वामैथिलींभर्तुरंकेनिर्विशतींभयात् रूपंशूर्पणखानाम्नःसदृशंप्रत्य
पद्यत ३८ लक्ष्मणःप्रथमंश्रुत्वाकोकिलामंजुवादिनीं शिवाघोरस्वनांपश्चाद्बुबुधेविकृतेतितां ३९ उभयांपर्यायेणकूलद्वयगामिनीनदी
सदृश्यभूदित्यर्थः ३५ संरंभमितिमैथिलीहासःक्षणंसौम्यांसौम्याकारांतांराक्षसींनिवातेनस्तिमितांनिश्चलामुदधेर्वेलांअंबुविकृतिंअंबुपूरमित्यर्थः अब्ध्यंबुवि
कृतौवेलेत्यमरः चंद्रोदयइवसंरंभंक्षोभंनिनाय ३६ फलमिति॰ श्लोकद्वयेनान्वयः तस्योपहासस्यफलंसद्यःसंप्रत्येवप्राप्स्यसिमांपश्यत्वयाकर्त्रीकृतंउपहास
रूपंकरणंव्याघ्र्याविषयेमृग्याःकर्त्र्याःपरिभवोमत्यवेहि ३७ इतीति भयाद्भर्तुरंकेनिविशतींआलिंगतींमैथिलींइत्युक्त्वाशूर्पणखाकर्त्रीनाम्नःस्वनाम्नः सदृ
शंशूर्पाकारनखयुक्तमित्यर्थः रूपमाकारंप्रत्यपद्यतस्वीचकार अदर्शयदित्यर्थः ३८ लक्ष्मणइति॰ लक्ष्मणःप्रथमंकोकिलावन्मंजुवादिनींपश्चात्शिवावद्घोरस्वनां
भीमस्वनांतांश्रुत्वातस्याःस्वनंश्रुत्वेत्यर्थः मुखमार्गेरवःश्रूयतइतिवत्प्रयोगः विकृतामायाविनीतिबुबुधेबुद्धवान् कर्तरिलिट् ॥ ३९ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी०
स०२

पर्णशालामिति अपलक्ष्मणो विकृष्टासिः कोशोद्धृतखङ्गः सन् क्षिप्रं पर्णशालां प्रवेश्य भीषयतीति भीषणां तानं यादित्वाद्ल्युः कर्तरि तेन भीषणाख्यातां तां राक्षसीं वैरू-
प्यस्य पौनरुक्त्यं द्वैगुण्यं लक्ष्मण यातेनायोजयत् योजितवान् स्वभावत एव विकृतां नाकर्णादिच्छेदेन पुनरतिविकृतामकरोदित्यर्थः ४० सेति सा वक्रनखं धारयतीति वक्रन-
खधारिणी तया वेणुरिव कर्कशपर्वं यांतरवांकुशाकार इवाकारो यस्याः सा तमांगुल्या तौ राघवावंबरे स्थिता व्योम्नि स्थिताऽतर्जयत् अभर्त्सयत् तर्जभर्त्सन इति धातो
श्चौरादिकादनुदात्तत्वादात्मनेपदेन भाव्यं तथापि चक्षिङो । ङित्करणाज्ज्ञापकादनुदात्तेत्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदमूह्यमित्युक्तं व्याख्यातचंद्रिकायां तन
र्जयते भर्त्सयते तर्जयतीत्यपि च दृश्यते क्वचिदिति ४१ प्राप्येति सा क्रूरा शुजनस्थानं प्राप्य खरादिभ्यो राक्षसेभ्यस्तथाविधं स्वां गच्छेदात्मकं उपक्रम्यत इत्युपक्रमः प्रारभः

पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः । वैरूप्यं पौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ४० सा वक्रनखधारिण्या वेणुकर्कशपर्वया । अंकुशा
कारयांगुल्या तावतर्जयदंबरे ४१ प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधं । रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवं ४२ मुखवाक्यवलूनां
तां नैर्ऋता पुत्रुरोदधुः । रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमंगलं ४३ उदायुधानापततस्तान्दृप्तान्प्रेक्ष्य राघवः । निदधे विजयाशंसां चापे सीतां
च लक्ष्मणे ४४ एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः । नैतु यावंत एवाजौ तावद्ददृशे स तैः ४५ असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दू
षणम् । न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ४६ तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ॥ ४९ कर्मणि घंत्रस्तयः रामस्य कर्तुरुपक्रमः रामोपक्रमं रा
मेणादावुपक्रांतमिति उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति क्लीवत्वं तन्नवं रक्षसां कर्मभूतानां परिभवमाचख्यौ च ४२ मुखेति नैर्ऋता यातुधानाः नैर्ऋतो यातु रक्षसी ।
त्यमरः मुखावयवेषु कर्णादिषु लूनां छिन्नां तां पुरोदधुः अग्रे चक्रुरिति यत् तदेव रामाभियायिनां राममभिसरतां तेषाममंगलमभूदित्यर्थः ४३ उदिति उदायुधानुद्य-
तायुधान् आपततः आगच्छतो दृप्तान् खरादीन् प्रेक्ष्य राघवश्चापे विजयस्याशंसां आशां लक्ष्मणे सीतां निदधे सीता रक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय सन्नद्ध इति भावः
४४ एक इति दाशरथी रामः एकोऽद्वितीयः यातुधाना कामं सहस्रशः संतीति शेषः तैस्तु स रामः आजौ यावन्तो यातुधानाः यावत्संख्यास्तावद्ददृशे ४५ असदिति अथ दु
भाचारेण साधुचारी स हृत्त अस काकुत्स्थोऽसज्जनेन रक्षोजनेन च प्रयुक्तं प्रेषितं उच्चारितं दूषणं दूषणाख्यं राक्षसं आत्मनो दूषणं दोषमिव न चक्षमे न सेहे प्रतिकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० वोपुष्पाकमपच्यदद्रुति पाठः सस्यं धान्यमिति यावत् नीवारपाकादिरादिशब्दाः काद्यादि धान्यसङ्ग्रहः तत्रपदे भव्यागमैः दानपदैः ततस्त्वागतद्
स०५ त्वणकडङ्गरीयैः कडङ्गरं तुषम् अर्हन्तीति कडङ्गरीयाः कडङ्गरो बुसं क्लीवं धान्यत्वचि स्त्रियां तु षट् इत्यमरः कडङ्गरं दक्षिणाच्छ चेति छः नैर्गोमहिष्या
४७ दिभिर्नोपसर्ग्यते किमिति न भक्ष्यते किमित्यर्थः ८ अपीति किच्चित्त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षयित्वा विद्यामुपदिश्येत्यर्थः गृहाय
गृहाश्रमं प्रवेष्टुम् क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी अनुमतोपि अनुज्ञातः किम् हि यस्मात्तेतव सर्वेषामाश्रमाणामुपकारे क्षमम् शक्तम् क्षमं शक्ते
के हिते त्रिष्वित्यमरः द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुमयं कालः विद्याग्रहणानन्तर्यादिरिभावः कालसमयवेलासु तुमुन्निति तुमुन्प्रत्ययः सर्वोप

कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ९ अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय
कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते १० तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे अप्या
ज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ११ इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ॥

कारक्षममित्यत्र मनुः यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः वर्त्तन्ते गृहिणस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमा इति १० कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रश्नं वि
धातुं तवेति अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययः तव अभिगमनेनागमनमात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टं किन्तु नियोगक्रियया आ
ज्ञाकरणेन उत्सुकं सोत्कण्ठम् तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्तउत्सुकइत्यमरः प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया चेति सप्तम्यर्थे तृतीया शासितुर्गुरो
राज्ञया पि आत्मना स्वतो वा प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति तृतीया मां सम्भावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि गुर्वर्थे स्वार्थेन वा आगमनमित्यर्थः ११ इ
तीति अर्घ्यपात्रेण मृण्मयपात्रेणानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य रघोरित्थं प्रकाराम् उदाराम् औदार्ययुक्तामपि गाम् वाचम् रामः ४७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥श्रीगणेशायनमः इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम्‌॰ वन्दारुजनमन्दारं वन्देहंयदुनन्द नम् १ तमिति विश्वजिति॰ विश्वजिन्नाम्निअ
ध्वरेयज्ञे यज्ञःसवोध्वरोयागइत्यमरः निःशेषंविश्राणितंदत्तम् श्रणदानेचुरादिः कोशानामर्थराशीनांजातंसमूहोयेनतंनयोक्तम् कोषोस्त्रीकुड्मलेदि
दिव्येखड्गपिधानेर्थौघदिव्ययोरित्यभरः जातंजनसमूहयोरिति विश्वः एतेनकौत्सस्यानवसरप्राप्तिंसूचयतिक्षितीशंरघुम्‌॰ उपात्तविद्योलब्धविद्यः
वरतन्तोःशिष्यःकौत्सः ऋष्यन्धकेत्यण गुरुदक्षिणार्थीपुष्करादिभ्योदेशेत्यत्रार्थाच्चसन्निहितात्तदन्ताच्चेतिइनिः अप्रत्याख्येयइतिभावः प्रपे
देप्राप सर्गेऽस्मिन् वृत्तमुपजातिः तल्लक्षणंतु॰ स्यादिन्द्र — वज्रायदितौजगौगउपेन्द्रवज्राजतजास्ततोगौ अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौपादौयदी॰

॥श्रीगणेशायनमः तमध्वरेविश्वजितिक्षितीशंनिःशेषविश्राणितकोशजातंउपात्तविद्योगुरुदक्षिणार्थीकौत्सःप्रपेदेव
रतंतुशिष्यः १ समृन्मयेवीतहिरण्मयत्वात्पात्रेनिधायार्घ्यमनर्घ्यशीलः श्रुतप्रकाशंयशसाप्रकाशःप्रत्युज्जगामातिथिम
मातिथेयः २ तमर्चयित्वाविधिवद्विधिज्ञस्तपोधनंमानधनाग्रयायी॥ पात्तुं जातयस्मादिति १ सइति अनर्घ्यशीलः अमूल्यस्वभावः

असाधारणस्वभाव इत्यर्थः मूल्येपूजाविधावर्घ्यः शीलंस्वभावेसहृत्तइतिचामरशाश्वतौ यशसाकीर्त्याप्रकाशतइतिप्रकाशः पचाद्यच् अति
थिषुसाधुरातिथेयः पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञितिढञ्प्रत्ययःसरघुः हिरण्यस्यविकारोहिरण्मयः दाण्डिनादिसूत्रेणनिपातः वीतहिरण्मयत्वा
त् अपगतसुवर्णपात्रत्वात् सर्वस्वदक्षिणाकत्वादितिभावः मृन्मयेमृद्विकारेपात्रेअर्घ्यम् अर्घार्थमिदम्‌॰ अर्घ्यम् पादार्घाभ्यांचेति
यत्प्रत्ययः पूजार्थद्रव्यंनिधायश्रुतेनशास्त्रेणप्रकाशम्प्रसिद्धम् श्रूयतइतिश्रुतम् वेदशास्त्राभ्यां श्रुतंशास्त्रावधृतयोरित्यमरः अतिथिम् अ
भ्यागतंकौत्सम्‌॰ अतिथिर्नागृहागतइत्यमरः प्रत्युज्जगाम २ तमिति विधिज्ञः शास्त्रज्ञः अकरणेप्रत्यवायभीरुरित्यर्थः मानधनानामग्रयायी॰

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० सद्मनि स रघुः सर्वस्वदक्षिणाय ... नयत्स ... क्षिपन्मू दक्षिणपारिकं प्रतिष्ठाययन्तु ... तिहेमः विश्वजित्सर्वस्वदक्षिण इत्यश्रुतेः विश्वजितं नामय
स०४ ज्ञम् आरेभे आहृतवानित्यर्थः युक्तं चैतदित्याह सतां साधूनां वारिमुचां मेघानामिव आदानम् अर्जनं विसर्गाय हि पात्रविनियोगायेत्यर्थः ८६ सत्रान्त इति
४५ काकुत्स्थो रघुः सत्रान्ते पत्रान्ते स... च्छादने ... सदादाने धने पिचेत्यमरः सचिवानाम् आमात्यानां सत्वादृतिं सचिवसखः स सन् सचिवो भृत्यके मा
स्त इति हेमः तेषामन्यंतानुसरणद्योतनार्थं ... सखिवन्य पदेशः राजाहः सखिभ्यष्टच् गुर्वीभिर्महतीभिः गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशाकद
तिहेमः पुरस्क्रियाभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् दुःखवैलक्ष्ये व्यलीकमितियादवः चिरविरहेण ... उत्सुकाः

स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणं आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ८६ सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभिर्गुर्वीभिः श
मितपराजयव्यलीकान् काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ८७ ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचि
ह्नं सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यं प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रुर्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ८८ ॐ इति श्रीरघुवंशे
महाकाव्ये कालिदासकृतौ रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ४ ॥ अवरोधाः अन्तःपुराङ्गनाः येषां तान् राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः क्षत्रि
यास्तान् राजश्वशुराद्यदिति यत् मूर्द्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराडित्यमरः स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनायानुमेने अनुज्ञातवान् ८७ त इ
ति ते राजानो रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशाश्चातपत्राणि च ध्वजाद्याकारा रेखा इत्यर्थः तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तम् प्रसादेनैवानुग्रहेणैव लभ्यम् इति प्र एमः
सादलभ्यं सम्राजः सार्वभौमस्य रघोश्चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रणतयो नमस्कारास्ताभिः करणैः अङ्गुलीषु मौलिषु केशबन्धनेषु याः स्रजो मा ४५
ल्यानि ताभ्यश्च्युतैर्मकरन्दैः पुष्परसैः रेणुभिः परागैश्च गौरं गौरवर्णं चक्रुः ८८ इति पदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथ

अवततार कैलासमगत्वैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः न हि शूराः परेण पराजितम् अभियुञ्जत इति भावः ८० चकम्प इति तस्मिन् रघौ तीर्णलौहित्याः
नामनदी येन तस्मिन्तीर्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानामीश्वरस्तस्य रघोर्गजानामालानतां प्राप्तैः कालागरुद्रुमैः कृष्णागरुवृक्षैः सह चकम्पे कम्पि
तवान् ८१ नेति तं प्राग्ज्योतिषेश्वरः रुद्धार्कम् आवृतसूर्यम् अर्को द्रुमे स्फटिके ताम्रे सूर्ये विडौजसीति हेमः अधारावर्षं च तद्दुर्दिनं च धारावृष्टिं विना दु
र्दिनताभूतम् अस्य रघोः रथवर्त्मरजोपि न प्रसेहे पताकिनीं सेनां कुतः एव प्रसेहे न कुतोपीत्यर्थः ८२ तमिति कामरूपाणां नाम देशानामीशः अत्याखण्ड
लविक्रमम् अतीन्द्रपराक्रमं तं रघुं भिन्नाः स्रवन्मदाः कटाः गण्डाः येषां तैर्नागैः गजैः साधनैः भेजे [illegible]नू दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः कीदृशैर्नागैर

चकंपे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागरुद्रुमैः ८१ न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनं
रथवर्त्मरजोप्यस्य कुत एव पताकिनीं ८२ तमीशः कामरूपाणामत्याखंडलविक्रमं भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ८३
कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवतां रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ८४ इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतं
रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ८५ ॥ ॥ अन्यान् रघुव्यतिरिक्तान् नृपानुपरुरोध यैः शूराणामपि शूरो रघुरिति भावः ८३ कामरूपेति का

मरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवताम् पीठमासनमित्यमरः तस्य रघोः पादयोः छायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्तिं रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण
समर्पणेन आनर्च अर्चयामास उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदेत्यमरः ८४ इतीति जिष्णुः जयशीलः ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति ग्स्नुप्रत्ययः स रघुरि
त्थं दिशो जित्वा रथैरुद्धतं रजः छत्रशून्येषु रघोरेकच्छत्रत्वादिति भावः राज्ञां मौलिषु किरीटेषु धम्मिल्लेषु वा विश्रामयन् संक्रामयन्नित्यर्थः न्यवर्त
[illegible] त निवृत्तः ८५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ तस्येति तस्य रघोः उत्कर्षेषु उच्छ्रितेषु निवासेषु कण्ठरज्जुभिः गजवर्ष्मैः क्षतानि त्वचो येषां ते देवदारवः किराते भ्यो वनचरेभ्यो गजानां वर्ष्म प्रमा
स॰४ णम् वर्ष्म देहप्रमाणयोरित्यमरः शशंसुः कथितवन्तः देवदारुस्कन्धनिकषक्षतैर्गजानामौन्नत्यमनुमीयत इत्यर्थः ७६ तत्रेति तत्र हिमाद्रौ रघोः
४४ पर्वतैर्भवैः पार्वतीयैः पर्वताच्चेति छप्रत्ययः गणैरुत्सवसंकेताख्यैः सप्तभिस्सह गणानुत्सवसंकेतान्जयत्सप्त पाण्डव इति महाभारते नाराचा
नां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानामश्मनांच निष्पेषेण संघर्षेण आउत्पतितो अनलो यस्मिन् तत्तथोक्तम् क्षेपणीयो भिन्दिपालः स्या
गोदरसहाफल इति यादवः घोरं भीमं जन्यं युद्धमभूत् युद्धमायोधनं जन्यमित्यमरः ७७ शरैरिति स रघुः शरैर्बाणैः उत्सवसंकेतान्नामग

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कंठरज्जुक्षतत्वचः । गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ७६ तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलं ७७ शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् । जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किन्नरान् ७८ परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु । राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ७९ तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्या
वरुरोह सः । पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव श्रियाम् ८० ॥

णान् विरतोत्सवान् कृत्वा जितेत्यर्थः किन्नरान् बाह्वोः स्वभुजयोर्जयोदाहरणं जयाख्यायकं प्र
बन्धविशेषं गापयामास गतिबुद्धीत्यादिना किन्नराणां कर्मत्वम् ७८ परस्परेणेति तेषु गणेषु उपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु सत्सु परस्परेण
अन्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारो धनरूपो विज्ञातः हिमाद्रिणा राज्ञः सारो बलरूपो विज्ञातः एतेन तत्र पूर्वं वस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वप रामः
राजय इति ध्वन्यते ७९ तत्रेति स रघुस्तत्र हिमाद्रौ अक्षोभ्यम् अप्रधृष्यं यशोराशिं निवेश्य निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य ४४
चालितस्य अद्रेः कैलासस्य श्रियम् आदधानो जनयन्निवावरुरोह

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिंहस्तु राशिभेदे मृगाधिपे श्रेष्ठः स्यादुत्तरस्थश्चेति हैमः सम्बन्धिपरिवृत्य· परावर्त्यावलोकितं· ग्रीवाभङ्गेनैवग्रीवाभङ्गे· नावलोकनं कर्तृ सैन्यघोषे· सेना
कलकले सम्भ्रमकारणे सत्यपि· असम्भ्रमम् अन्तः क्षोभविरहीतं नञासह प्रसज्यप्रतिषेधेपि समासो दृश्यते शशास· कथयामास सैन्येभ्य इत्यर्थो ध्व
न्यते बाह्यचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमितिभावः असम्भ्रमत्वे हेतुस्तुल्यसत्वानामिति नहि समबलः समबलाद्बिभेतीतिभावः ७२ भूर्जेष्विति भूर्जे
षु भूर्जपत्रेषु भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मिकामतेतियादवः मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः मर्मरः शुष्कपर्णानामितियादवः अयं च शुक्लादिशब्दव
द्गुणिन्यपिवर्तते· प्रयोज्यतेच मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिरिति अतो मर्मरीभूताः मर्मरशब्दवन्तो भूताद्भूतार्थः कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेत

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्त्यावलोकितं ७२ भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः गंगाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे
७३ विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः दृषदो वासितोत्संगा निषण्णमृगनाभिभिः ७४ सरलासक्तमातंगग्रैवे
यस्फुरितत्विषः आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ७५ ॥ एवं श्रोत्र[illegible]वहाश्चेतिभावः गङ्गाशीकरिणः शीतला इत्यर्थः
मरुतो [illegible]ः मार्गेतं सिषेविरे ७३ विशश्रमुरिति सैनिकाः सेनायां समेताः प्राग्वहतीक[illegible]ण्यन्ययः नमेरूणां सुरपुन्नागानां छायासु निषण्णानां
दृषदुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिर्वासितोत्सङ्गाः सुरभितलाः दृषदः शिलाः· अध्यास्य· अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मत्वम् दृषत्सु
अधिरुह्येत्यर्थः विशश्रमुः विश्रान्ताः ७४ सरलेति सरलेषु देवदारुविशेषेषु आसक्तानि यानि मातङ्गानां गजानां ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि कण्ठ
भूषणानि· ग्रीवाभ्यो ऽण्चेतिचकारात्ढञ्प्रत्ययः तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितत्विषः ओषधयः नक्तं रात्रौ उज्वलन्त्यो ज्योतिर्लता विशेषाः ने
तुः नायकस्य रघोः अस्नेहदीपिकाः तैलनिरपेक्षाः प्र[illegible]दीपिका आसन् ७५ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० तत्रेति तत्र उदीच्यां दिशि। भर्तृषु व्यक्तविक्रमम्। भर्तृवधे। स्फुटपराक्रममित्यर्थः रघुचेष्टितं रघुव्यापारः हूणा जनपदाः क्षत्रिया... णामवरोधाः अन्तःपु
स०४ रः स्त्रियः तासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्नः ताडनादिकृतोऽरुण्यस्य आदेशिः उपदेशको बभूव अयं भावः पाटलः आदेशी आदेशो यस्य तद्बभूव स्वयं
४३ लेख्यायन्त इत्यर्थः ६८ काम्बोजा इति काम्बोजाः एतज्जानः समरे तस्य रघोर्वीर्यमनुभावं सोढुमनीश्वराः अशक्ताः सन्तः वीर्यं तेजः प्रभावयोः शुक्रे शक्तौ चे
ति हेमः गजानामालानं बन्धनम् भावे ल्युट् विभाषा लीयते रित्यात्वम् तेन परिक्लिष्टैः परिक्षतैः अक्षोटैर्वृक्षविशेषैः सार्द्धं मानताः ६९ तेषामिति तेषां का
म्बोजानां तद्विरश्वैः भूयिष्ठा बहुला उत्तुङ्गाः द्रविणानां हिरण्यानाम हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमित्यमरः राशयः एव उपदाः उपायनानि उपदेयन त्युपग्राह्यमु

तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमं कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितं ६८ कंबोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्द्धमानताः ६९ तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुंगाद्रविणराशयः उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसले
४३ श्वरं ७० ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः वर्द्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ७१ शशंस तुल्यसत्वानां सैन्य
घोषेऽप्यसंभ्रमं

पह्लादस्तथोपदेत्यमरः कोसलेश्वरं कोसलदेशाधिपतिं तं रघुं शश्वदशकृद्दिविशुः मुहुः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समा
इत्यमरः तथापि उत्सेकाः गर्वास्तु न विविशुः सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वुरित्यर्थः ७० ततइति ततोनन्तरम् अश्वसाधनः सन् गौर्याः गुरुं पितरं शैलं हि
मवन्तं उद्धूतैः अश्वखुरोद्धूतैर्धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिस्तत्कूटान् तस्य शृङ्गाणि कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गमित्यमरः वर्द्धयन्निव आरुरोह उत्पतन् एमः
नधूलिदर्शनाद्गिरिशिखरं वर्द्धिष्णुमोजायत इति भावः ७१ शशंसेति तुल्यसत्वानां सैन्यैः समानबलानां गुहाशयानां गुहासु शेरत इति गुहाशयाः अधिकरणे ४३
शेतेरित्यच्प्रत्ययः तेषां सिंहानां दरीषु कन्दरो वा स्त्री देवखात बिले गुहेत्यमरः हरीणाम् सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिरित्यमरः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कोपः संरम्भः
सन्नः शीर्षकं शीर्षण्यं शिरस्त्राणमित्यमरः शरणागतलक्षणमेतत् तं रघुं शरण्यं ययुः तथाहि महात्मनां संरम्भः सम्भ्रमे कोप इति विश्वः प्रणिपातः प्र
णतिरेव प्रतिकारो यस्य स हि महतां परकीयमौद्धत्यमेवासह्यं न तु जीवितमिति भावः ॥ ६४ ॥ विनयन्त इति तस्य रघोर्योधा भटा आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि
चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु द्राक्षावलयानां भूमिषु मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति चेत्यमरः मधुभिर्द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यैर्विजयश्रमं युद्ध
खेदं विनयन्ते स्म अपनीतवन्तः कर्तृस्थे चाशरीरकर्मणीत्यात्मनेपदम् लट् स्मे इति भूतार्थे लट् ॥ ६५ ॥ तत इति ततो रघुर्भास्वान् सूर्य इव शरैर्बाणै
रुस्रैः किरणैरिव किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मय इत्यमरः उदीच्यानुदग्भवान्नृपान् राज्ञः उद्धरिष्यन् कौबेरीं कुबेरसम्बन्धि

प्रणिपातप्रतीकारः संरंभो हि महात्मनां ॥ ६४ ॥ विनयंते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमं । आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु
॥ ६५ ॥ ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् । शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥ विनीताध्वश्रमास्तस्य सिंधुतीर
विचेष्टनैः । दुधुवुर्वाजिनः स्कंधान् लग्नकुंकुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

नीं दिशम् उदीचीं प्रतस्थे अनेकेवशब्देनैयमुपमा यथाह दण्डी
एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधेति ॥ ६६ ॥ विनीतेति सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशे कश्चिन्नदविशेषः देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामि
त्यमरः सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैरङ्गपरिवर्तनैर्विनीताध्वनः श्रमास्तस्य रघोर्वाजिनोऽश्वाः लग्नकुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुसुमकिञ्जल्का येषां तान् यद्वा
लग्नकुङ्कुमाः केसराः सटा येषां तान् अथ कुङ्कुमं काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकं पीतनं रक्तसंकोचपिशुनं धीरं लोहितचन्दनमित्यमरः जटा
सटा केसरः स्त्रियामिति हैमः केसरो नागकेसरे तुरङ्गसिंहग्रीवाकेशेषु बकुलद्रुमे पुन्नागवृक्षे किञ्जल्के केसरस्यादिति हैमः स्कन्धान् कायान् कायो देहः
क्लीबं तु पुंसोरित्यमरः स्कन्धः प्रकाण्डे कायांसविज्ञानादिषु पञ्चसु नृपे समूहे व्यूहे चेति हैमः स्कन्धान् दुधुवुः कम्पयन्ति स्म ॥ ६७ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ ध्येनसमुद्रपानस्यनिषिद्धत्वादितिभावः ॥६०॥ यवनीतिस्त्राघुः यवनीनां यवनस्त्रीणां जातेरस्त्रीविषयादितिङीष् मुखानि पद्मानीव मुखपद्मानि उपमितस
स॰४ मासः तेषां मधुना मद्येन यो मदो मदरागः कार्यकारणभावात् सोऽभेदेन निर्दिष्टः तं न सेहे कमिव अकाले प्रावृड्व्यतिरिक्ते काले जलदोदयः प्रायेण प्रावृषि प
४२ द्माविकासास्यात्प्रसक्त्या ऽब्जानां सम्बन्धिनं बालातपमिव अब्जहितत्वादब्जसम्बन्धित्वं बालातपस्य ॥६१॥ संग्राम इति तस्य रघोः अश्वसाधनैः वाजिसे
न्यैः साधनं सिद्धिसैन्ययोरुपाये ऽपगन्तरि निरन्तौ कारकेन यो दापने कृतसंस्कारे प्रमाणेगमनेऽधनेऽवितिहैमः पश्चाद्भवैः पाश्चात्यैः पवनैः सह दक्षिणप
श्चात्तुरास्त्यकु सहार्थे वृत्तीयाः शृङ्गाणां विकाराणि शार्ङ्गाणि धनूंषि तेषां कूजितैः शब्दैः हेतुभिः अक्षं नरे शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः जयेच शृङ्गं विहितेचा

इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥६१॥
संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥६२॥ भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रु
लैर्महीं तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥६३॥ अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ॥

॥ पेष्याह विशेषत इति केशवः अ
प्रवाशार्ङ्गैः शृङ्गसम्बन्धिभिः कूजितैः विज्ञेयाः अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटा यस्मिंस्तस्मिन् रजसि तुमुलः सङ्ग्रामः सङ्कुलं युद्धमभूत्तुमुलं रणस
ङ्कुलमिति विश्वः ॥६२॥ भल्लेति स रघुर्भल्लापवर्जितैर्बाणविशेषच्छिन्नैः लोहादलफलीभल्ला इति यादवः श्मश्रुलैः प्ररूढमुखरोमभिः सिध्मादित्वाल्लच्प्र
त्ययः तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिः व्याप्तैः सरघा मधुमक्षिकेत्यमरः क्षुद्राः सरघाः क्षुद्राख्या नानाविधाः सरघा कपटकारिके
त्यमरशाश्वतौ क्षुद्राभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि क्षौद्रं मधुनि पानीयइत्यमरः क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादितिसंज्ञायामण्प्रत्ययः तेषां पटलैः सञ्चयैः ॥
रिव पटलं तिलकेनेत्ररोगवृन्दसिमस्वपेपटिकेपरिवारे चेति हैमः महीं तस्तार आच्छादयामास ॥६३॥ अपनीतेति शेषाः हता एव शिष्टाः अपनीत शिरस्त्रा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयइत्यमरः गात्ररिङ्गितैः गात्रेषुशब्दायमानैः कर्तरिक्तः सङ्गितैरितिवापाठः सञ्जयते एर्यन्तात्कर्मणिक्तः वर्मभिः
कवचैः पवनेनोद्धूतानांकम्पितानांराजतालीवनानांध्वनिर— भ्यर्थभूयततिरस्कृतः मर्मरइतिपाठेवाहानांगात्ररिङ्गितैःगात्रध्वनिभिरित्यर्थः मर्म
रः स्वरोपमाण इतिध्वनेर्विशेषणम् ५६ खर्जूरीति खर्जूरीणांतृणद्रुमविशेषाणां खर्जूरीकेतकीनालीखर्जूरीचतृणद्रुमाइत्यमरः स्कन्धेषुप्रका
ण्डः स्कन्धस्स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोरित्यमरः नद्धानांबद्धानांकरिणांमदोद्गारेणमदस्रावेणसुगन्धिषुगन्धस्येत्यादिनाइकारःकटेषुगण्डेषुपुन्नागे
भ्यः नागकेसरेभ्यः पुन्नागपुष्पाणिविहायपलायोपेपञ्चमीशिलीमुखाः अलयः पेतुः आलिबाणौशिलीमुखावित्यमरः ततोधिकसौगन्ध्यातिशयादितिभावः ५७ अव-

मर्मरैः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ५६ खर्जूरीस्कंधनद्धानांमदोद्गारसुगंधिषु कटेषुकरिणांपेतुःपुन्नागेभ्यःशिलीमुखाः
५७ अवकाशंकिलोदन्वान्रामायाभ्यर्थितोददौ अपरांतमहीपालव्याजेनरघवेकरं ५८ मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणं
त्रिकूटमेवतत्रोच्चैर्जयस्तंभंचकारसः ५९ पारसीकांस्ततोजेतुंप्रतस्थेस्थलवर्त्मना ॥ अवकाशमिति उदन्वानुदधिः रामायाभ्यर्थितोयाचितः सन्नवकाशंस्थानंददौकिलेतिप्रसिद्धावित्यर्थः रघवेतु अपरान्तमहीपालव्याजेनकरंबलिंददौ बलिहस्तांशवःकराइत्यमरः
अपरान्तानामसमुद्रमध्यदेशवर्तिनांनेदत्तेकरेसमुद्रदत्तोवोपचारैः करदानंचभीत्यानतुयाच्ञयाइतिरामादपिरघोरुत्कर्षः ५८ मत्तेति तत्ररघु
सेनानामिभानांरदनोत्कीर्णानिदन्तक्षतान्येवभावेत्तः व्यक्तानि स्फुटानि व्यक्तोमनीषिस्फुटयोरितिहैमः विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि वि
न्यपवर्णवलिस्थानानियस्मिन् तंतथोक्तम् त्रिकूटमेवउच्चैर्जयस्तम्भंचकारगाढप्रकारस्त्रिकूटोद्रिरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भइवरघोर्जयस्तम्भोभूदित्य
र्थः ५९ पारसीकानिति ततः सरघुः संयमीयोगीतत्त्वज्ञानेनेन्द्रियनामकान्रिपूनिवपारसीकान्राज्ञोजेतुंस्थलवर्त्मनाप्रतस्थेनतुनिर्दिष्टेनापि जल

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० श्रीचन्दनोस्त्रियामित्यमरः स्तनपक्षे प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपैः तस्याः दक्षिणस्याः दिशः स्तनाविव स्थितौ मलयदर्दुरौ नाम शैलौ यथाकामं यथेष्टं
स०४ निर्विश्योपभुज्य निर्विशो भृतिभोगयोरित्यमरः उदकान्यस्य सन्तीत्युदन्वानुदधिः उदन्वानुदधौ चेति निपातः उदन्वता दूरान्मुक्तं दूरतस्त्यक्तम् स्तोका
४१ न्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति समासः पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् स्रस्तांशुकं मेदिन्याः नितम्बमिव स्थितम् स सह्यं सह्याद्रिमलङ्घयत् [illegible] अन्तिका
न्तोवा ५२ अथ ससम्प्रति प्रतीचीं दिशामभियया विन्याहतस्येति अपरान्तानां पाश्चात्यानां जये उद्यतैः रघुकैः अपरान्तास्तु पाश्चात्यास्ते च सूर्पारिकादयः
इत्यादवः विसर्पद्भिर्गच्छद्भिस्तस्य रघोः अनीकैः सैन्यैः अनीकं तु रणे सैन्ये इति विश्वः अर्णवो रामस्य जामदग्न्यस्यास्त्रेणोत्सारितः परिसारितोपि

स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ५१ असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता नितंबमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलंघ
यत् ५२ तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरांतजयोद्यतैः रामास्त्रोत्सारितोप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ५३ भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन के
रलयोषिताम् अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ५४ मरुलामारुतोद्भूतमगमत्कैतकं रजः तद्योधवारवाणानाम
यत्नपटवासताम् ५५ अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिंजितैः ॥ ॥सह्यलग्न इवासीत् सैन्यं द्वितीयोर्णव इव दृश्यत इति भावः ५३ भ
येति तेन रघुणा भयेनोत्सृष्टविभूषणानां परिहृतभूषणानां केरलयोषितां केरलाङ्गनानाम् अलकेषु चमूरेणुः सेनारजः चूर्णस्य कुङ्कुमा
दिरजसः प्रतिनिधीकृतः एतेन योषितां पलायनं चमूनां च तदनुधावनं च ध्वन्यते ५४ मरुलेति मुरला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी मुरवीति के
चित्पठन्ति तस्या मारुतेनोद्भूतमुत्थापितं कैतकं केतकीसम्बन्धि रजः तद्योधवारवाणानां रघुभटकञ्चुकानाम् कञ्चुको वारवाणोऽस्त्रीत्यमरः अ रामः
यत्नपटवासताम् अयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वमगमत् पिष्टातः पटवासक इत्यमरः ५५ अभ्यभूयतेति चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् ४१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समसज्जुरिति अश्वैः क्षुण्णानामेलालतानामुत्पतिष्णवः उत्पतनशीलाः अलंकृञ् इत्यादिना इष्णुच् प्रत्ययः फलरेणवः फलरजांसि तुल्यगन्धिषु समा
नगन्धिषु सर्वदेशो... इतिवदिनन्तो बहुव्रीहिः मत्तेभानां कटेषु गण्डेषु समसज्जुः सक्ताः गजगण्डौ करटौ करटा इत्यमरः ४७ भोगीति चन्दनानां चन्दनवृक्षा
णां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनानां निम्नेषु समर्पितं सज्जितं त्रिपदीछेदिनां पादशृंखलछेदिनामपि त्रिपदी पादबन्धनं अभिनियादवः करिणां ग्रै
वासु भवं ग्रैवेयं कण्ठबन्धनम् ग्रीवाभ्योऽण् चेति अण् प्रत्ययः नाश्लसत् नश्लथमभूत् द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदम् पुषादित्वादङ् अनिदितामित्यादि
नानकारलोपः ४८ दिशीति दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दम्भवति लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् वाक्यष इत्यात्मनेपदम् दक्षिणाय ५५

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः तुल्यगंधिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ४७ भोगिवेष्टनमार्गेषु चंदनानां समर्पितं
नास्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीछेदिनामपि ४८ दिशि मंदायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि तस्यामेव रघोः पांड्याः प्रतापं न वि
षेहिरे ४९ ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितं ५० स निर्विश्य यथाकामं त
टेष्वालीनचंदनौ

नैतेजो मान्द्यादिति भावः तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः पाण्डोर्ड्यण् वक्तव्यः रघोः
प्रतापम् प्रतापस्तेजसि खेदे इति हैमः न विषेहिरे न सोढवन्तः सूर्यविजयिनोपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ४९ ताम्रपर्णीति ते
पाण्ड्याः ताम्रपर्ण्या नद्या समेतस्य सङ्गतस्य महोदधेः सम्बन्धि सञ्चितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबे वरे त्रिषु इ
त्यमरः स्वं स्वकीयं सञ्चितं यश इव तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः यशसः शुभ्रत्वादौपम्यं ताम्रपर्णीसङ्गमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति सिद्धम् ५०
स इति असह्योऽसि सुगममेतत् असह्यविक्रमः स रघुः तटेषु कटकेषु आलीनचन्दनौ व्याप्तचन्दनद्रुमौ गन्धसारो मलयजो भद्रः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२०७ त्तेनेति धर्म विजयः धर्मार्थं विजयशीलः सन्नृपो रघुः गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार धर्मार्थमिति भावः मेदिनीं तु न
र०४ जहार शरणागतत्वात्सत्त्वादिति भावः ४३ ततइति ततः प्राचीविजयानन्तरम् फलवत्पूगमालिना फलितक्रमुकश्रेणीमता व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः वे
४० लायाः समुद्रकूलस्य तटेन उपान्तेनैव अगस्त्येन आचरितम् आशां दक्षिणां दिशम् अनाशास्यजयः अयत्नसिद्धत्वात् अप्रार्थनीयजयः कृष्णसौ अ
गस्त्याद्दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दन इति ब्रह्मपुराणे ४४ सइति सरघुः गजानां दानेन मदेन सु
गन्धिना सुरभिगन्धिना गन्धस्येत्वादिना इकारादेशः सन्नतान्तः यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारः

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ४३ ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना अ-
गस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ४४ स सैन्यपरिभोगेन गजदानसुगन्धिना कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत्
४५ बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ४६ ॥देशः तथापि निरङ्कुशाः कवयः तथा माघ

काव्ये ववुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः सततगास्ततगाननिरोलिभिः नैषधे च अयाहितप्लापनवारिधाराः स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारेति न कर्मधार
यान्मत्वर्थीय इति निषिधादिनिप्रत्ययः पक्षोपि जघन्य एव सेनायां समवेताः सैन्याः सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च न इत्यमरः सेनाया वेति
ण्यप्रत्ययः सैन्यानां परिभोगेन उपभोगेन कावेरीं नाम सरितम् सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयां न विश्वासनीयामिवाकरोत् सम्भोगलिङ्गदर्शना
द्भर्तुर विश्वासो भवतीति भावः ४५ बलैरिति विजिगीषोः विजेतुमिच्छोः गताध्वनस्तस्य रघोः बलैः सैन्यैः बलं शक्तिर्बलं सैन्यमिति यादवः मारीचेषु म
रीचवनेषु उद्भ्रान्ताः हारीताः पक्षिविशेषाः यासु ताः तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लव इत्यमरः मलयाद्रेरुपत्यकाः आसन्नभूमयः उपत्यकाद्रेर एमः
रासन्ना भूमिरित्यमरः उपाधिभ्यां त्यकन्नित्यादिना त्यकन्प्रत्ययः अध्युषिताः उपत्यकाध्युषितमित्यर्थः उपान्वध्याङ्वसइति कर्मत्वम् ४६ ॥ ९ ॥ ५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सद्भि सरघुः कलाद्विरदाएवसेतवोयैस्तैः सैन्यैः क..पेशांनामनदींकरमामिति..चित्यठन्ति तीर्त्वोउत्कलैराजभिर्दर्शितपथः सन्दर्शितमार्गःसनूकलिङ्गाभिमु
खोययौ ३८ सूतीसरघुर्महेन्द्रस्यकुलपर्वतविशेषस्य महेन्द्रोमलयःसह्यः शक्तिमानृक्षपर्वतः विन्ध्यश्चपारियात्रश्चसप्तैतेकुलपर्वताइतिविष्णुपुरा
णात् मूर्ध्नितीक्ष्णं दुःसहं प्रतापंयन्ता सारथिः गम्भीरवेदिनोद्विरदस्यगजविशेषस्यमूर्ध्नितीक्ष्णं निशितमृत्कुशमिवन्यवेशयत् निक्षिप्तवानत्वगभे
दाच्छोणितुलाव.. मांसस्यमथनाद पि.. आत्मानंयोनजानातिसस्याद्गम्भीरवेदितिनिराजपुत्रीयेचिरकालेनयोवेत्ति शिक्षांपरिचितामपिगम्भीरवेदीविते
ज५ यः सगजोगवेदि..नि..निस्तगचर्मीये ३९ प्रतीति गजसाधनःसनूकालिङ्गः कलिङ्गानांराजा द्यज्ज्मराधककलिङ्गः स्वरमसादण अस्त्रैः आयुधैस्तंरघुंपक्षाः

सतीर्त्वोकपिशांसैन्यैर्बद्ध द्विरदसेतुभिः उत्कलादर्शितपथः कलिंगाभिमुखोययौ ३८ सप्रतापंमहेंद्रस्यमूर्ध्नितीक्ष्णंन्यवेशय
त् अंकुशंद्विरदस्येवयंतागंभीरवेदिनः ३९ प्रतिजग्राहकालिंगस्तमस्त्रैर्गजसाधनः पक्षच्छेदोद्यतंशक्रंशिलावर्षीवपर्वतः
४० द्विषांविषह्यकाकुत्स्थस्तत्रनाराचदुर्दिनं सन्मंगलस्नानइवप्रतिपेदेजयश्रियम् ४१ तांबूलीनांदलैस्तत्ररचि
तापानभूमयः नारिकेलासवंयोधाः शात्रवंचपपुर्यशः ४२ ॥ ..णांछेदेउद्यतम् उद्युक्तंशक्रंशिलावर्षी पर्वतइवप्रतिजग्राह अभियु
क्तवान् ४० द्विषामिति काकुत्स्थः रघुः तत्रमहेन्द्राद्रौ द्विषांनाराचदुर्दिनम् नाराचाणांम्बाणविशेषाणांदुर्दिनंलक्षणयावर्षमुच्यते विषह्य सहि
त्वाइदंयथाशाल.. मङ्गलस्नानइवविजयमङ्गलार्थम् अभिषिक्तइवजयश्रियम्प्रतिपेदे प्रापयत्तुसर्वौषधिस्नानंतम्माङ्गलस्नानमिति
४१ ..कवः ४२ ताम्बूलीनामिति तत्रमहेन्द्राद्रौ युध्यन्तइतियोधाः पचाद्यच् रचिताः कल्पिताः आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशाः येस्तेतथोक्ताः
..न्नः नारिकेलासवम् नारिकेलमद्यम् ताम्बूलीनां नागवल्लीनांदलैः पपुः तत्रविजहुरित्यर्थः शात्रवंयशोवपपुःजहुरित्यर्थःदन्त्योष्ठ्यावश

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ पा॰ पैर्दत्तैर्न गजस्येव तस्य रघोः मार्गः उल्वणः प्रकाश आसीत् प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुल्वणं विशदं स्फुटं इति यादवः ३३ पौरस्त्यानिति जयी जयनशीलः
स॰ ४ जिदृक्षि विश्रीवि एव भित्यादिना इनिप्रत्ययः स रघुरेवं पुरोभवान् पौरस्त्यान् प्राच्यान् दक्षिणापश्चात्पुरस्तस्त्यगिति त्यक्प्रत्ययः तांस्तान् सर्वानित्यर्थः
३९ तालीवनं ... जनपदान् देशान् आक्रामन् तालीवनैः श्यामं महोदधेरुपकण्ठम् अन्तिकम् आप ३४ अनम्राणामिति अनम्राणां ... समु
द्धर्तुरुन्मूलयितुः तस्माद्रघोः सकाशात् भीत्यार्थानां भयहेतुरित्यपादानत्वात्पञ्चमी सिन्धुरयात् नदीवेगादिव सुह्मैः सुह्मदेशीयैः सुह्मादयः शब्देजनप
दवचनाः क्षत्रियमाचक्षते वेतसीम् वेतससम्बन्धिनीं वृत्तिम् प्रणतिमित्यर्थः आश्रित्य आत्मा संरक्षितः अत्र कौटिल्यः बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्व

तस्यासीदुल्वणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ३३ पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं म
होदधेः ३४ अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिंधुरयादिव आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ३५ वंगानुत्खाय तरसा
नेता नौसाधनोद्यतान् निचखान जयस्तम्भान् गंगास्रोतोन्तरेषु सः ३६ आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुं फलैः संवर्द्धयामा
सुरुत्खातप्रतिरोपिताः ३७
आनुप्रणतो वेतसधर्ममातिष्ठेदिति ३५ वङ्गानिति नेता नायकः स रघुः नौभिः साधनैरुद्यतान् सन्नद्धान् वङ्गान् राज्ञः
सी॰ तरसा बलेन तरः बलं रंहः सीदृतिया यादवः उत्खाय ... उन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसाम् प्रवाहाणाम् अन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान् निचखान स्थापितवा
नित्यर्थः ३६ आपादेति आपादपद्मम् अङ्घ्रिपद्मपर्यन्तम् प्रणताः अत एव उत्खाताः पूर्वम् उद्धृता अपि प्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापिताः ते वङ्गाः = रघु॰
कलमा इव शालिविशेषा इव शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंसीत्यमरः ते आपादपद्मं मूलपद्मपर्यन्तम् पादो वृध्नेतुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्व ४ राम:
ते चरणे च मयूखे चेति विश्वः उत्खातप्रतिरोपिताश्च रघुं फलैर्धनैरन्यत्र सस्यैः समवर्द्धयामासुः फलं फले धने बीजे नियत्यौ भोगलाभयोः सस्य इति केशः ३९

रजोभिरिति॰ किं कुर्वन् स्यन्दनोद्धूतैः रजोभिः घनसन्निभैः वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैः गजैश्च पर्यायक्रमं व्योम आकाशं भुवस्तलमिव भूतलमूर्ध्वमेव कुर्वन् पर्यायादि तिपूर्वेण सम्बन्धः २९ प्रतापइति अग्रे प्रतापस्तेजो विशेषः सप्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजमित्यमरः ततः शब्दः सेनाकलकलः तदनन्तरं परस्तो धूलिः परागः पुष्परजसि धूलिस्तानीययोरपीति विश्वः रथादिकं चतुरङ्गबलं इतीत्थं चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यूहेव साचमूः पर्योस्कन्धः प्रकाण्डे कायसेविज्ञानादिषु पञ्चसु नृपे समूहव्यूहे चेति हेमः रथानीकं पाठे इति शब्दाध्याहारेण योज्यम् ३० मरुपृष्ठानीति सरघुः शक्तिमत्वात्समर्थत्वात् मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि समानौ मरुधन्वानौ इत्यमरः उदम्भांसि उद्भूतजलानि चकार नाव्याः नौभिस्तार्या नदीः नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्यं इत्यमरः नौ

रजोभिः स्यंदनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलं ॥ प्रतापोग्रे ततः शब्दः परागस्तदनंतरं ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कंधेव साचमूः ॥ मरुपृष्ठान्युदंभांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्वाच्चकार सः ॥ ससेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीं बभौ हरजटाभ्रष्टां गंगामिव भगीरथः ॥ त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहु

वयोधर्मविषमूलेत्यादि नौयत्प्रत्ययः सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार विपिनानि अरण्यानि अटव्यरण्यं विपिनमित्यमरः प्र ५५ धान्यृपैः काशानि निर्वृक्षाणि चकार तस्योत्कर्षाद्भुतस्यागम्यं किमपि नासीतिभावः ३१ सइति महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन् सः रघुः हरस्य जटाभ्यो भ्रष्टां गङ्गां कर्षन् सापि पूर्वसागरगामिनी भगीरथ इव बभौ, भगीरथो नाम कश्चित् कपिलदग्धानां सागराणां पावनाय हरकिरीटात् गङ्गामवतारयद् इति तत्सम्बन्धात् गङ्गा भागीरथीति गीयते ३२ त्याजितैरिति फलं फले धने वीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोरिति केशवः फलं लाभं वृक्षपक्षे प्रसवं त्याजितैः त्यजेर्ण्यन्तात् द्विकर्मकात् अप्रधाने कर्मणि क्तः उत्खातैः स्वपदात्याजितैः अन्यत्रोत्पाटितैर्भग्नैः युद्धाभग्नैः रणे जितैः अन्यत्र छिन्नैर्नृपैः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ तस्मा इति वाजिनामश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि सम्यग्विधिवत्‌ हुतो होमसमिद्धो वह्निः प्रगतो दक्षिणं तिर्यग्गुप्रभृतिन्यादव्ययी भावः
स॰ ४ प्रदक्षिणं यस्यार्चिर्ज्वाला तत्‌ व्याजेन हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ। उक्तं महायात्राथाम्। इद्धः प्रदक्षिणगते हुतभुक्‌ नृपस्य धात्रीं समुद्ररशनां वशगां करोतीति
८१ वाजिग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानात्‌ २५ सेति गुप्तो मूलं स्वनिवासस्थानं पर्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स गुप्तमूलपर्यन्तः शुद्ध
पार्ष्णिरनुद्धतपश्चाच्छत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा अथानन्तरं शुभदेवान्वितः अथः शुभावहो विधिः इत्यमरः स रघुः षड्विधमौ
लभृत्यादिरूपं बलं सैन्यं मौलं भृत्यं सुहृत्‌ श्रेणी द्विषदाटविकं बलमित्यमरः आदाय दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे चचाल २६ अवाकिरन्निति

तस्मै सम्यग्हुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ २५ स गुप्तमूलपर्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्
न्वितः षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया २६ अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इ
वाच्युतम्‌ २७ स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः २८ ॥ २ ॥

ति वयसा वृद्धाः पौरयोषितः तं रघुं प्रयान्तं लाजैराचारलाजैर्मन्दरोद्धूतैः पृषतैर्बिन्दुभिः क्षीरोर्मयः २७ क्षीरसमुद्रोर्मयः अच्युतं विष्णुमिव
अवाकिरन्‌ प्रक्षिपन्‌ २७ स इति प्राचीनबर्हिर्नाम कश्चिन्महाराज इति केचित्‌ इन्द्रः पर्जन्यमघवा वृद्धश्रवा हरिहयः प्राचीनबर्हिरित्येतेन्द्र एमः
पर्यायेषु हलायुधाभिधानात्‌ तेन तुल्यः स रघुः अनिलेनानुकूलवातेनोद्धूतैः केतुभिर्ध्वजैः अहितान्‌ रिपून्‌ तर्जयन्निव भर्त्सयन्निव तर्जिभर्त्स्यो ८१
रनुदात्तत्वेपि च क्षिङो ङित्करणेनानुदात्तत्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्‌ परस्मैपदमिति वामनः प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ २८ ॥

आकुमारकथं उद्घातोपक्रमे कर्मणि गायनं क्रियाविशेषणमेतत् स्यादभ्यादानमुद्घात इत्यमरः आकुमारकथोद्घातमिति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिश्च
रितैरुद्घातं यथा तथा शः तथा शा आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् २० प्रससादेति महौजसः कुम्भयोनेरगस्त्यस्य अगस्त्यः कुम्भसम्भव इत्यमरः उदयादभ्भः प्रस
साद प्रसन्नं बभूव महौजसो रघोरुदयात् अभिभवाशङ्कि द्विषतां मनस्तु क्षुभे कालुष्यं प्राप अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्तीत्यागमः २१ मदेति मदोदग्रा
मदोद्धताः ककुदेषामस्तीति ककुद्मन्तः महाककुद इत्यर्थः यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः सरितां कूलानि उद्रुजन्तीति ~ ~ ~ कूलमुद्रुजाः उद्वि
लेरुजिवहोरिति खश्प्रत्ययः अरुर्द्विषेत्यादिना मुमागमः महान्तः उक्षाणः महोक्षाः अचतुरेत्यादिना निपातनादकारान्तत्वम् लीला खेलं विलासमभ

आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः २० प्रससादोदयादंभः कुंभयोनेर्महौजसः रघोः परिभवाशंकि चुक्षुभे द्विषतां
मनः २१ मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमं २२ प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगंधि
भिराहताः असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः २३ सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् यात्रायै प्रेरयामास तं
शक्तेः प्रथमं शरत् २४ ॥ ऽऽगंतस्यं घोरुम्साद्युर्ः परुषान्नरभङ्गकस्य विक्रमं शौर्यमनुप्रापुः अनुचक्रुः २२ प्रसवैरिति मदस्येव गन्धो येषां

मदगन्धिभिः उपमानाच्चेति समासान्त इकारः सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणां सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छद इत्यमरः प्रसवैः पुष्पैः आ
हताः स्पृष्टाः तस्य रघोः नागाः गजाः गजेऽपि नागमातङ्गौ इत्यमरः असूययेव आहतनिमित्तया स्पर्धयेव सप्तधैव प्रसुस्रुवुः मदं ववृषुः प्रतिगजगन्धेनादिति
भावः करात् कटाभ्यां मेढ्रान्नेत्राभ्यां च मदस्रुतिरिति पालकाप्ये करेन्द्रायां सारं घ्राभ्यामित्यर्थः २३ सरित इति सरितो गाधाः सुप्रतराः कुर्वती पथो मार्गांश्च आ
श्यानकर्दमान् शुष्कपङ्कान् कुर्वती संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति श्यतेर्निष्ठानत्वम् शरत् शरदृतुः तं रघुं शक्तेरुत्साहशक्तेः प्रथमं प्राकृ यात्रायै दण्डया

र.टी. विषमश्चयपो तौ पर्यायोद्यतविक्रमौद्वयोः पर्यायकरणादक्लेश इति भावः १६ पुण्डरीकेति पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपत्रं यस्य स तथोक्तः विलसंतिका
स०४ शानि काशस्य तृणकुसुमान्येव चामराणि यस्य स तथोक्तः ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रः काशनिभचामरः तं रघुं विडम्बयामास अनुचकार
३७ कार रघोः श्रियं पुनः शोभां तु नप्रापयशोभासंपत्तिं न प्राप लक्ष्मीः श्रीरिव हर्षयनेद्दृग्मिशाश्वतः १७ प्रसादेति प्रसादेन सुमुखे तस्मिन् रघौ प्रसादप्रभे
निर्मलकान्तौ चन्द्रे च द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरनुरागः समरसा समस्वादा तुल्यभोगेति यावत् रसो गन्धरसे स्वादे इति विश्वः आसीत् १८ हंसेति
ति हंसानां श्रेणीषु तारासु नक्षत्रेषु कुमुदानि येषु सन्ति तानि कुमुद्वान् कुमुदप्राये ष्वित्यर्थः कुमुद्वान् कुमुदप्राये इत्यमरः कुमुदनडवेतसेभ्यो वतुप् इति सुवा

पर्यायेसाधनेनौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ १६ पुंडरीकातपत्रस्तं विलसत्काशचामरः ऋतुर्विडम्बयामासन पुनः प्रापनच्छ्रियम् स१
१७ प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चंद्रे च विशदप्रभे तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः १८ हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वा म२
रिषु विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव १९ इक्षुच्छायानिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयं ॥ ॥रिषु च नदीर्ण्यां रघुसम्बन्धि

नां यशसां विभूतयः सम्पदः पर्यस्ता इव प्रसारिता इः किमित्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमेवमेषां धवलिमेति भावः १९ इक्ष्विति इक्षूणां छायाइतिइक्षु
छायम् छायाबाहुल्ये इति नपुंसकत्वम् तत्र निषण्णा इक्षुच्छायानिषादिन्यः स्त्रीलिङ्ग पाठे इक्षोः छायेति विग्रहः अन्यथा बहुत्वे सति नपुंसकत्वप्रसङ्गा
त् यद्वा आ अश्लेषः आसमन्तात् निषादिन्यः शालीन् गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः सस्यपालिकाः स्त्रियः कर्मण्यण् त्रिकाणजित्यादिना डी एमः
प् गोप्तुः रक्षकस्य रघोः गुणेभ्यः उदयो यस्य तद्गुणोत्पन्नम् आकुमारात्कुमारमारभ्य कथोद्घातः कथारम्भो यस्य तत्कुमारैरपि स्वयं गीयमानमित्य ३२
र्थः यशो जगुः गायन्ति स्म अथवा कुमारस्य सतो रघोर्याकथा इन्द्रविजयादयः ताम् आरभ्य आकुमारकथं तत्रापि अभिविधावव्ययीभावः ॥

दृषं गुरोः२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनादन्वर्थः सार्थः सार्थको राजशब्दोऽभूत् यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेः तथापि धातूनामनेका
र्थत्वाद्रञ्जेरिति उक्तं कविना १२ कामम् इति विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते कर्णप्रान्तगते चक्षुष्मत्ता तु चाक्षुषं फलं त्वित्यर्थः सूक्ष्मान्का
र्यार्थान्कर्तव्यार्थान्संदर्शयति प्रकाशयतीति तेन सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव शास्त्रदृष्टिर्विवेकिनामिति भावः १३ लब्धेति अनलब्धस्य राज्यस्य प्र
शमनेन परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन सम्यक्समाहित चित्तमेनं रघुं पङ्कजलक्षणाः पद्मचिह्ना श्रियोपि विशेषणमेतत् रक्षा
पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु गुप्तिः लयायोधानामपि संग्रहो पितुलयामानव्यवस्थापनं साम्यं संगिषु दानवृत्तिकरणे त्यागः समानार्चनं कार्याण्येवमष्टौ

तथैव सोभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् १२ कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने। चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्म
कार्यार्थदर्शिना १३ लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा १४ निर्वृष्टलघु
भिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः १५ वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ १६ ॥

भुजां प्रशमनात्स्वस्थं निराज्येत्रवेति शरत् द्वितीया पार्थिवश्रीः राजलक्ष्मीरिव समुपस्थिता प्राप्ता १४ निर्वृष्टेति निःशेषं वृष्टा निर्वृष्टाः अत एव
लघवः तैर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः अत एव सुदुःसहः तस्य रघोः भानोश्च प्रतापः पौरुषमातपश्च प्रतापः पौरुषातपाविति यादवः युगपद्दि
शो व्यानशे व्याप १५ वार्षिकमिति इन्द्रो वर्षासु भवं वार्षिकं वर्षानिमित्तमित्यर्थः वर्षाभ्यष्ठगिति ठक् धनुः संजहार रघुर्जैत्रं जयशीलं जे
तृशब्दात्तृन्नन्तात्प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः धनुर्दधौ हि यस्मात् इन्द्ररघू प्रजानामर्थसाधने प्रयोजनसत्त्वात् ... धनविषये
पर्यायेण धत्ते कार्मुके ताभ्यां पर्यायोद्यतकार्मुकौ पाठान्तरे पर्यायेण। तमो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ टी॰ स॰ ४

भवतीति निशीतोष्मः नष्ट ऊष्मा यस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः दक्षिणदिग्भवो नभस्वान्वायुरिव मलयानिल इवेत्यर्थः युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकीये दण्ड्यपतितीक्ष्णेन मृदुनापरिभूयते दण्डेन नृपतिस्तस्मात्सुयुक्तं दण्डमाचरेत् इति ८ नयेति नयविद्भिर्नीतिशास्त्रज्ञैः नवे तस्मिन्राज्ञि विषये न्यधिकृतेत्यर्थः सद्धर्म युद्धादिकम् प्रसन्नं युद्धादिकं उपदर्शितं तस्मिन् राज्ञि पूर्व पक्ष एवाभवत्तं करोतेत्यर्थः उत्तरपक्षो नाभवत्तु न संक्रान्त इत्यर्थः तत्र सद सतो मेध्ये सदेवाभिमतं नासत्तद्दूषणेन उद्घाटनार्थमेवेत्यर्थः पक्षः साधनयोग्यार्थः पक्षः पार्श्वगतः साध्यसहायवलमिति विश्वकोशः ९ पञ्चेति तेन रघुणा प्रजागुरौ दिलीपविषये सहकारः तिसौरभश्रूतः आम्रश्रूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभेदृत्यमरः अस्य फलेन पुष्पोद्गम

मेदरे नानिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ८ नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितं पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्त
रः ९ मंदोत्कंठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गमदव प्रजाः १० पंचानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपु
षुर्गुणाः नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ११ यथा प्रह्लादनाच्चंद्रः प्रतापात्तपनो यथा ॥

मे पुष्पोदय इव ततो पि गुणाधिकतयाहेतुना मन्दोत्कण्ठाः अल्पोत्सुकाः कृताः गुणोत्तरश्चुत्तरो विषयः पूर्वं विस्मारयतीति भावः १० पञ्चानामिति पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणाः गन्धादयः उत्कर्षमतिशयं पुपुषुः अत्रोत्प्रेक्षते तस्मिन् रघौ नाम नवे महीपाले सति सर्वं वस्तुजातं नवमिवाभवत् तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ११ यथेति चन्दयति आह्लादयतीति चन्द्रः चदि धातोरौणादिको रक् प्रत्ययः प्रह्लादनादाह्लादकारणादन्वर्थो अनुगतार्थनामको भूत् यथा चन्द्रः तपतीति तपनः सूर्यः नन्द्यादित्वाल्ल्युट् प्रत्ययः प्रतापात्तापजननादित्यर्थः ॥ रघुः ९६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथसिंहासनारोहणानन्तरंतस्यलक्ष्मीसन्निधानमाहछायेति अन्तर्धौस्तेजोविशेषेणस्वयंसन्निहितयालक्ष्म्याछत्रधारणंकृतमित्युत्प्रेक्ष्यते
पद्मालक्ष्मीः लक्ष्मीः पद्मालयापद्माकमलाश्रीर्हरिप्रियेत्यमरः सास्वयमदृश्याकिलेतिसम्भावनायांछायामण्डललक्ष्येणकान्तिपुञ्जानुमेये
ननुरूपतोऽदृश्येनछायामण्डलमित्यनेनातपत्रानंदृश्यंते छायापूर्वप्रियाकान्तिःप्रतिबिम्बमनातपःइत्युभयत्राप्यमरः तेनपद्मातपत्रेणपद्म
मेवातपत्रं तेनकारणभूतेनसाम्राज्यदीक्षितं साम्राज्येसाम्राज्यकर्मणिमण्डलाधिपत्येदीक्षितम् अभिषिक्तम् भेजे अन्यथाकथमेतादृशीका
ति ५ न्तिसम्पत्तिरितिभावः ५ सम्प्रतिसरस्वतीसान्निध्यमाहपरिकल्पितेति सरस्वतीकालेकालेसर्वेष्वपियोग्यकालेषुनित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्वच

छायामण्डललक्ष्येणतमदृश्याकिलस्वयं पद्मापद्मातपत्रेणभेजेसाम्राज्यदीक्षितम् ५ परिकल्पितसान्निध्याकालेका
लेचवन्दिषु स्तुत्यंस्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थेसरस्वती ६ मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्तायद्यपिराजभिः तथाप्यनन्यपूर्वेवत
स्मिन्नासीद्वसुंधरा ७ सहिसर्वस्यलोकस्ययुक्तदण्डतयामनः ॥

॥नम् वन्दिषुपरिकल्पितसान्निध्याकृतसन्निधानासतीस्तुत्यंस्तो
तार्हंरघुम् अर्थ्याभिः धर्मपथ्यर्थन्यायादितियत्प्रत्ययः स्तुतिभिःस्तोत्रैरुपतस्थेदेवताबुद्ध्यापूजितवतीत्यर्थः देवतात्वंचावेद्युः पृथिवीप
तिरितिलोकपालात्मकत्वाद्देत्यनुसन्धेयम् एवंसतिउपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वर्त्तमानादात्मनेपदंसिद्ध्यति ६ म
न्विति वसुन्धरामनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिः मान्यैः पूज्यैर्नृपैर्भुक्तायद्यपि भुक्तैवेत्यर्थः यद्यपीत्यवधारणेऽप्यर्थेस्यादितिकेशवः तथापितस
स्मिन्नृपति अन्यः पूर्वोपस्यासात्वन्यपूर्वा अन्यपूर्वानभवतीत्यनन्यपूर्वा अनन्योपभुक्तेवासीत् तत्प्रथमपतिकेवानुरक्ताभवदित्यर्थः ७ अत्रका
रणमाह सहीति हियस्मात्कारणात्सरघुः युक्तदण्डतयायथापराधदण्डनयासर्वस्यलोकस्यमनश्चित्तंददेजहार कथमिव अतिशीतोष्णस्पर्शोवानर

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० स० ४

॥श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीमदरविन्दनाभ... यां शारदाम्भोजवदनां वदनाम्बुजे सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥ स इति स रघुः गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजा परिपालनात्मकम् पुरो हित्वा दित्वा च प्रतिपद्य प्राप्य दिदीप्यते सायंकाले सवित्रा सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशन इव अग्निरिव बभौ सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते आदित्यो वा अस्तं यन् अग्निमनुप्रविशति अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशतीत्यादि श्रुतिः प्रमाणम् १ दिलीपेति दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितमवस्थितं तं रघुं निशम्य आकर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदयं प्रकर्षेण धूमोऽस्य संजातो प्रधूमितोऽग्निः सन्तापाग्निरुत्थितः दूरं प्रज्वलित इव पूर्वस्मादधिकसन्तापोऽभूदित्यर्थः राज्यकर्तुरपि निशमनस्याग्नेरुपचारादेतेन समानकर्तृकत्वं नाविरोधं इत्यर्थः २ पुरुहूतेति पुरुहूत

॥श्रीगणेशाय नमः॥ स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ॥ दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः १ दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितं ॥ पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः २ पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपंक्तयः नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो नन्दुः सप्रजाः प्रजाः ३ सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ४ पुरु०॥ ध्वजः इन्द्रध्वजः स

किल वर्षार्थे राजभिः पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरपुराणे एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर पर्जन्यः कामवर्षी स्यात्तस्मिन् राज्ये न संशय इति वत्सरं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोके सुखावहम् पुरुहूतध्वजस्येव तस्य नवाभ्युत्थानं अभ्युन्नतिम् अभ्युदयं च नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः ऊर्ध्वं प्रस्थितनाडुत्र सितास्वनयनपंक्तयो यासां ताः सुप्रजाः सुसन्तानाः प्रजाः प्रजाः स्यात्सन्ततौ जने इत्यु भयत्राप्यमरसिंहः ननन्दुः ३ सममिति द्विरद इव द्विरदैश्वर्यवाग्गच्छतीति द्विरदगामिना कर्तर्युपमाने सुप्यजातौ णिनिः तेन रघुणा समं युगप देव द्वयं समाक्रान्तम् अधिष्ठितं किन्तद्द्वयं पित्र्यम् पितुरागतं पित्र्यम् पितुर्यदिति यत्प्रत्ययः सिंहासनम् अखिलम् अरिमण्डलं राष्ट्रं च समं युगपदेव

रघुवंशटीका ॥४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि शिरेण पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितं तस्य रघोरिदं तदीयम् अङ्गम् शरीरं परामृशन् स्पृशन् तं रघुं अभ्यनन्दत् ६८ इतीति इतिहेतुप्रकरणप्रका
रादिसमाप्तिष्वित्यमरः महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः क्षितीश इति महाक्रतूनाम् अश्वमेधानां नवभिः अधिकां नवतिम् एकोनशतम् आयुषः
क्षये सति दिवम् आरुरुक्षुः आरोढुमिच्छुः सोपानपरम्परां पङ्क्तिमिव ततान ६९ अथेति विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स दिलीपो यथा
शास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राजचिह्नं ककुद्ककुदं श्रेष्ठे नृपाङ्के राजलक्ष्मणीति विश्वः सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्वा तया देव्या सुदक्षिणया स

परामृशन् हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितं ६८ इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशास
नः समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरम्परामिव ६९ अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे नृपतिककु
दं दत्वा यूने सितातपवारणं मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ७०

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रघूत्पत्तिवर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ३ ॥ ३ ॥

ह मुनिवनतरोः छायां शिश्रिये श्रितवान् वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः तथा हि गलितवयसां वृद्धानाम् इक्ष्वाकूणाम् इक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानां
त्यानां राजसु अकत्वादिण्लुक् इदं वनगमनं कुलव्रतं हि देव्या सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमः सूचितः तथा च याज्ञवल्क्यः सुते वि
न्यस्य पत्नीं वा तया वानुगतो वनम् वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपानसो व्रजेदिति हरिणीवृत्तमेतत् ७० ॥ ३ ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोला
चलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां तृतीयः सर्गः ३ ॥ ३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नरेन्द्रसू
नुः रघुः

। श्री ततइति ततः [illegible] निषङ्गात्तूणीरात् असमग्रं यथातथोद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिभिः रञ्जिता अङ्गुलयो येन तं महेषुमस्त्रानि संहरन्निव
स० ३ त्यन्नापहरन्नं प्रहरेदिति निषेधादिति भावः प्रियंवदतीति प्रियम्वदः प्रियवशेवदः खजिति खच् प्रत्ययः अरुर्द्विषेत्यादिना मुमागमः सुरेश्वरं
३४ प्रत्यवदत् ततु प्राहरन्निति भावः ६४ अमोच्यमिति हे [illegible]न्द्र अस्त्रम् अमोच्यं मन्यसे यदि अतः न हि अजस्रदीक्षायां सततदीक्षायां प्रयतः
समद्गुरुर्मम पिता विधिनैव कर्मणि [illegible] प्राप्तेसति क्रतोर्यज्ञस्य तेन अशेषेण [illegible] युज्यतां युक्तोस्तु अश्वमेधफललाभे किमश्वेनेति भावः ६५
यथेति सदोगतः त्रिलोचनस्येश्वरस्य एकांशतया [illegible] नाम अन्यतममूर्तिकतया दुरासदो मादृशैर्दुः प्राप्यो विशांपतिः यथा [illegible] मं वृत्तान्तं तव [illegible]

ततो निषंगादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुंखद्युतिरंजितांगुलिं नरेंद्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ६४ अ
मोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि अजस्रदीक्षाप्रयतः समद्गुरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यतां ६५ य
थाचवृत्तांतमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणोति [illegible] तथा विधीयतां ६६ त
थेति कामं प्रतिशुश्रुवान्रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ६७ लोके प्रा३
तमभ्यनंदत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ॥ ११ देशहरात्रवार्ता हरात् देव शृणोति च हे लोके[illegible] तथा विधीयताम्
तथेति मातलिसारथिः इन्द्रः रघोः सम्बन्धिनं कामं मनोरथं तथास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् प्रतिश्रुतवान् भाषायां सदवसश्रुवः इति क्वसुप्रत्ययः य
थागतं ययौ सुदक्षिणासूनुः रघुरपि नातिप्रमनाः विजयलाभेप्यश्वनाशान्नातिहृष्टः सन् नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः नृपस्य सदोगृ रघु:
हं प्रतिन्यवर्तत ६७ तमिति हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितो ज्ञापितो वृत्तान्तमिति शेषः प्रजेश्वरो दिलीपः हर्षजडेन हर्ष ३४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सद्रूति विरूढमत्सर आरूढवैरः सन् इन्द्रः चापमुत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः मूलविभुजादि
त्वात्कप्रत्ययः तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेदे उचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रं वज्रायुधम् आददे जग्राह ६० रघुरिति रघुस्तेन वज्रेण भृशमत्यर्थं व
क्षसि ताडितः सन् सैनिकानाम् अश्रुभिः सह पपात । तस्मिन् पतिते रुरुदुरित्यर्थः निमेषमात्रात् तद्व्यथां वज्रदुःखम् अवधूय तिरस्कृत्य सैनिका
नां हर्षेणये निस्वनाः क्ष्वेडाः तैः सह उत्थितश्च तस्मिन्नुत्थिते हर्षात् सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यादित्यमरः ६१ तथापीति तथा
पि वज्रघातेऽपि शस्त्राणाम् आयुधानां व्यवहारेण निष्ठुरे विपक्षभावे शत्रुत्वे चिरं तस्थुषः स्थितवतोऽस्य रघोः वीर्यातिशयेन वृत्रं हतवान् इति वृ

सचापमुत्सृज्य विरूढमत्सरः प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः॥ महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामंडलमस्त्रमाददे ६०
रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः॥ निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैः ६१
तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः॥ तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ६२ अ
सङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधं॥ अवेहि मां प्रीतमृते तुरंगमात् वृणीष्वेति तमाह वासवः ६३

[illegible] तुतोष स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः कथं शत्रोः सन्तोष अत आह गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदं प्रतिष्ठा नि
धीयते गुणैः सर्वत्र संक्रम्यत इत्यर्थः गुणाः शत्रूनप्याक्रामन्तीति भावः ६२ असङ्गमिति सारवत्तया स्थैर्यादद्रिष्वप्यसङ्गम् अप्रतिहतम् इमं मे आयुधं
वज्रं त्वदन्येन न विसोढुं न शक्यत इति शेषः अतो मां प्रीतं सन्तुष्टम् अवेहि तुरङ्गमात् अश्वं वर्जयित्वा वरं [illegible] न्यस्मादितरं ते निपा
तो किमिच्छसीति स्फुटं वासवः आह तुरङ्गमादन्यद्देयं नास्तीति भावः ६३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
जहारेति अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य महाशनिध्वजं महान्तमशनिरूपं ध्वजं जहार चिच्छेद स शक्रः सुरश्रियः प्रसह्य
वलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणादवकर्षणात् छेदनादिवातस्मै रघवे भृशमत्यर्थं चुकोप तं हन्तुमियेषेत्यर्थः क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानाच्चतुर्थी ५६
तयोरिति जयैषिणोस्तयोरिन्द्ररघ्वोर्गरुत्मन्तः पक्षवन्तः गरुत्पक्षच्छदाः पत्रमित्यमरः आशीविषा [illegible] विषं येषां ते [illegible] आशीविषाः सर्पाः [illegible] दि
त्वात्साधुः आशीर्भुजगदंष्ट्रायामित्यमरः तद्वद्भीमदर्शनैः तैः सपक्षाः सर्पा इव भयावहा इत्यर्थः तैरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च न्विनोरुपर्यधोदेशावस्थि
तत्वादिति भावः पत्रिभिर्बाणैः उपान्तस्थिताः [illegible] सिद्धा देवाः इन्द्रस्य सैनिकाश्च रघोर्यस्मिन् [illegible] तुमुलं संकुलं युद्धं बभूव ५७ अतीति वास

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण श[illegible]स्य महाशनिध्व[illegible]जं चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ५६
तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः ५७
अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुःप्रसहस्य तेजसः शशाक निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ५८
ततः प्रकोष्ठे हरिचंदनांकिते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं रघुः शशांकार्द्धमुखेन पत्रिणा शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः ५९

वो ऽतिप्रबन्धेनातिसातत्येन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिः अस्त्रवृष्टिभिर्दुःप्रसहस्य दुःखेनाप्रसह्यानतिदुःप्रसहस्य दुःखेनाप्रसहस्येत्यर्थः तेजसः
प्रतापस्य आश्रयं तं रघुम् अम्बुदो ऽद्भिः स्वतश्च्युतं वह्निमिव निर्वापयितुं न शशाक रघोरपि लोकपालात्मकस्येन्द्रांशत्वाद [illegible] दिति भावः ५८ त
तद्गति ततो रघुः हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिबन्धे प्रमथ्यमानार्णववद्धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् वेवेष्टि व्याप्
नोतीति विड्व्यापकमोजो यस्य तस्य विडौजसः इन्द्रस्य पृषोदरादित्वात् साधुः शरासनस्य धनुषो मौर्वीं शशांकस्यार्द्धः खण्ड इव मुखं यस्य तेन पत्रि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सइति रघुरन्मुखः सन्मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चापं सशरं करिष्यमाणः आलीढेन आलीढाख्येन स्थानकभेदेन विशेषशोभिना अतिशय
शोभिना वपुःप्रकर्षेण देहोन्नत्या तेन विडम्बितेश्वरो ऽनुकृतपिनाकी सन् अतिष्ठत् आलीढलक्षणमाह यादवः स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखम
स्त्रियाम् त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृतिः अन्वर्थं स्यात्समपदमालीढं तु ततो ऽग्रतः दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्यये इति ५२
रघोरिति रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरिति विश्वः पत्रिणा बाणेन हृदि हृदये क्षतो विद्धः अत एवामर्षणो ऽसह
नः क्रुद्ध इत्यर्थः गोत्रभिदपीन्द्रो ऽपि सम्भावनीये चार्थे ऽपि गोत्रः क्षोणीधरे मत इति विश्वः नवाम्बुदानाम् अनीकस्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनं अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ५२
रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यमोघं समधत्त सायकं ५३
दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम्
हरेः कुमारो ऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते स्वनामचिह्नं निचखान सायकं

धनुषि दिव्ये धनुषीत्यर्थः अमोघमवन्ध्यं सायकं समधत्त संहितवान् ५३ दिलीपेति भीमानां महतामसुराणां शोणिते ऽभ्यस्तकम् ५४
रुधिरे उचितः परिचितः स इन्द्रमुक्तः आशुगः सायकः दिलीपसूनोः रघोर्बृहद्विशालं भुजान्तरं वक्षः प्रविश्य अनास्वादितपूर्वं अनास्वादितं सुखु
चितिस ऽभ्यासः मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ ५४ हरेरिति कुमारस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य तथोक्तः स सप्तममनुभवान् पूर्वस्येत्यादि हरेः कु
मारो रघुरपि सुरद्विपस्यैरावतस्यास्फालनेन कर्कशा अङ्गुलयो यस्य स तस्मिन् शच्याः पत्रविशेषकैरङ्किते शची पत्नी ऽपि ऽङ्किते हरेरिन्द्र
स्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कितं सायकं निचखान निखातवान् निष्कण्टकराज्यमन्त्रस्यापि महाचविनेवद इति भावः ५५ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुराज्ञोदण्डधरस्य पुरुषस्य पश्येत्यादौ राजन् शब्दादपि पूर्वोक्तरीत्या द्वितीयाप्राप्नोति राजसम्बन्धविशिष्टदण्डधराभिन्नस्य पुरुषस्य दर्शनकर्मत्वेन राज्ञोपि तद्विष
यत्वसम्भवादिति चेन्न अभेदसम्बन्धेन विशेष्यान्वयियद्विशेषणन्तद्वाचकादपि विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्त्युत्पत्तिस्वीकारात् कट
श्रीमद्भुविन्त्यादौ यथा विशेष्यस्य तु कारकाधिकारीय यत्संज्ञाविशिष्टत्वन्तद्बोधिकाविभक्तिर्भवत्येवेति भवत्समते मृगस्य विशेष्यत्वतया कर्मत्वेन च तद्वाचकाद्वि
तीयाप्राप्नोतीति भावः श्रुत्वा मम्मैतन्माहात्म्यं तया चोक्तस्तथः श्रु भाइति त्वार्षम् क्रियापाः ईप्सितत्वं मांस्वतुकर्मणापम अभिप्रेतीति सूत्रस्य ड्यापापि क्रियया ईप्सिता
भवति कपाकि पचासन्दर्योनादि क्रियये ति भाष्यमेव मन्मते तु धावनस्य प्राधान्या तस्य कर्मत्वेपि तद्वाचकस्या प्रातिपदिकत्वान्नतनो द्वितीया सुबन्ततिङन्त
यदौरामः पचतीत्यादि शब्दपरौ तयोश्च न विशेषणविशेष्यभावः प्रसिद्ध इत्यत आह तिङन्तेत्यादि स्वोक्तार्थे प्रामाण्यं प्रदर्शयितुमाह [illegible] भूवादिसूत्र

तिङन्तसुबन्तशब्देन तदर्थे क्रियादिः पचति क्रियाभवतीति अर्थ इति स्पष्टं भूवादिसूत्रे भाष्ये ॥

भाष्य इति तत्र क्रियावचनो धातुरिति न्यासे कथं पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति प्रश्ने यदेते षां करोतिना सामानाधिकरण्यम् किं करोति पचति किं क
रिष्यति पक्ष्यति किमकार्षीत् अपाक्षीदित्युक्तम् ततः शङ्कितम् अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति यथा हि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधि
करण्यन्दर्शितन्न तथा अस्त्यादीनां निदर्श्यते न हि भवति किं करोति अस्तीति इत्याद्युक्त्वा यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेनेत्युक्तम् कथं पुन
र्ज्ञायते भाववचनाः पचादयः यदेतेषां भवतिना सामानाधिकरण्यम् भवति पचति भवति पक्ष्यति भवति अपाक्षीदिति कथितम् नाह शंन्यासे पचादीनां धा
तुसंज्ञा न प्राप्नोति यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना सामानाधिकरण्यन्निदर्शितन्न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्स
र्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तते भवति पुनर्वर्तमानकालमेकवचनञ्च तत्र कैयटः भवति पुनरिति न हि भवति भविष्यति पक्ष्यति अभूदपाक्षीत् भवतः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श० री० ततोभाष्यकृतोक्तम् कातदर्थंवाचोयुक्तिः भवतिपचति भवतिपक्ष्यतिभवत्यपाक्षीदितिप्रश्नेएषैषावाचोयुक्तिः पचादयः क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्योभ
२ वन्ति यद्यपितावदत्रैतच्छक्यतेवक्तुम् यत्रान्याचान्याचक्रिया यत्रतुखलुसैवक्रियातत्रकथम् भवेदपिभवेत् स्यादपिस्यादिति अत्रैकैवक्रियातस्याः साध्यसा
२५२ धनभावोविरुद्धइतिभावः अत्राप्यन्यत्वमस्तिकुतः कालभेदात्साधनभेदाच्च एकस्यात्रभवतेर्भवतिः साधनम् सर्वकालश्चप्रत्ययः अपरस्यवाह्यसाधन
म् वर्तमानकालश्चप्रत्ययः यावतात्रास्त्यन्यत्वमस्तिपचादयश्चक्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्योभवन्तीत्युक्तम् ननुयोऽश्वमेधेनयजतेसब्रह्महत्यान्तरतीतिवा
क्यादश्वमेधयागकर्तायः सब्रह्महत्यातरणकर्त्तेतिवोधोजायतइतिक्रियाविशेष्यकएवशाब्दवोधइतिसिद्धान्तोव्यभिचरितइत्यतआह योऽश्वमेधेनेति इ
त्येववोधइति एवञ्चानसिद्धान्तभङ्गइतिभावः यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादुभयक्रियाकर्तृत्वमेकस्मनसानिश्चीयतएव नन्वेवम्पचतिभवतीत्यादिभ्योपिपक्त

योऽश्वमेधेनयजतेसब्रह्महत्यान्तरतीत्यादौयत्कर्तृकायागक्रियातत्कर्तृकातरणक्रियेत्येववोधइत्यन्यत्रविस्तरः अपदार्थ
त्वादिति तत्रयेपदजन्योपस्थितिविषयस्यैवप्रकारत्वविशेष्यत्वस्वीकारात् पदाध्याहारस्यात्र॥ ॥ ॥

र्तृकापचिक्रियातत्कर्तृकाभवनक्रियेतिवोधः कस्मान्नभवतीतिचेन्न तत्रताहशशाब्दवोधजननगमकयत्तत्पदस्याभावादन्नगमकाभावात् किञ्चपच
तीत्यनेनैवपचिक्रियाकर्तुर्वर्त्तमानसत्त्वमवगतमितिभवतीत्यस्यवैयर्थ्योपत्तिश्च अतएवभविष्यतिपक्ष्यति अभूदपाक्षीदितिनभवति नैयायिकमतेतु
तस्यापत्तिरुक्तभाष्यविरोधश्चेतिदिक् अन्यत्रं उद्योतादौ ननुपदार्थत्वम्पदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वन्तदभावश्चनप्रकारत्वाभावसाधकः घटादिशब्द
जन्यशाब्दवोधेघटत्वादेः प्रकारत्वमस्तिपदजन्यप्रतीतिविशेष्यतातुतेषान्नास्तीत्यतआह तत्रयइति शब्दज्ञानादेवार्थवोधइतिनयइत्यर्थः एवञ्चाप २५२
दार्थत्वादित्यस्यपदजन्यप्रतीतिविषयत्वाभावादित्येवार्थः ननुतन्त्रेपिपधेहीत्यादिभ्योद्वारमित्यादिशब्दाध्याहाराद्यथाशाब्दवोधस्तथात्रापितामित्या
दिशब्दाध्याहारेणशाब्दवोधोभवत्वित्यतआह पदाध्याहारस्येति अत्र धावतिपक्ष्य पचतिभवतीत्यादौ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥६॥ [illegible]

स्था ऽप्रस्थिते स्तनिस्थाः स्थिते सति काले दशमे मासि अन्यत्र श्रीख्यावसाने प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मुखीमासन्नप्रसवामित्यर्थः स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचन इत्यमरः प्रियां भार्यां अभ्राणयस्याः संजातान्यभ्रिनात्तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतिइतच्प्रत्ययः तां दिवमिव पतिर्भर्त्ता प्रतीतः हृष्टः सन् ख्याते हृष्टे प्रतीत इत्यमरः ददर्श दृष्टवान् गर्भभर्मणीति पाठे गर्भाधान प्रतीतावौचित्यमिति भाव इति १९ ग्रहैरिति ततः शच्या इन्द्राण्या स्समा पुलोमजा शचीन्द्राणीत्यमरः सा सुदक्षिणा समये प्रसूतिकाले सति दशमे मासीत्यर्थः दशमे मासि जायत इति श्रुतेः उच्चसंश्रयैरुच्चसंस्थैस्तुङ्गस्थानगैरसूर्यगैरनस्तमितैः कैश्चिद्ग्रहैः पञ्चभिर्ग्रहैः सूचिता भाग्यसम्पद्यस्य तं पुत्रं त्रीणि प्रभावमंत्रोत्साहात्मकानि सामर्थ्यानि उत्पादकानि यस्याः सा त्रिसाधना शक्तिः

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव १९ ग्रहैस्ततः पंचभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदं अ

सूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् १२ ॥ ः षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमंत्रजा इत्यमरः अक्षयमर्थमिवा

सूत सूङ् प्राणिगर्भविमोचने इत्यदादिषु पठ्यते तस्माद्धातोः कर्त्तरि लङ् अत्रेदमनुसन्धेयम् अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा मनवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेस्तनीचा इति सूर्यादीनां मेषवृषभादयो [illegible] उच्चस्थानानीति स्वस्वतुङ्गात्सप्तमस्थानानि नीचानीति तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो [illegible] त्रिंशांशाय [illegible] उच्चेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः अत्रांशशब्दस्त्रिंशो भागः यथाह नारदः त्रिंशद्भागात्मकं लग्नमिति सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणां मस्तमयो नाम [illegible] विनाशमे
योगस्तदुदयो भवेदिति तेच स्वोच्चस्थाः फलन्ति अस्तगाना [illegible] नीचगाः तदुक्तं राजमृगाङ्के स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षेऽर्द्धं सुहृद्भे [illegible] शुभं खेचरेन्द्रः नीचस्थायी
नास्तमासेन किंचित्यादन्तं [illegible] त्रिकोणे ददातीजिनादि दमाह कविः उच्चसंस्थैरसूर्यगैरिति च एवं सति रघुजन्मकाले पंच प्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः सदै

पा दो गो वि

पादं द्वि औ ॥२॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० दिग्वर्णने क्षणं तस्मिन्क्षणे कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः मरुतो वाताः सुखाः मनोहरा ववुः वान्ति स्म अग्निः प्रदक्षि
स०३ णार्चिः सन् हविरादद्दे स्वीचकार इत्थं सर्वं शुभशंसि शुभसूचकं बभूव तथा हि तादृशो रघुप्रकाराणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय भवतीति शेषः ततो देवा
२७ अपि सन्तुष्टा इत्यर्थः १४ अरिष्टेति अरिष्टं सूतिकागृहमित्यमरः अरिष्टं सूतिकागृहे शय्यां तल्पं परितो ऽभितः सर्वतः समन्तान्निकषा हा प्रतियोगे
द्वितीयेत्यतः द्वितीया विसारिणा सुजन्मनः शोभनोत्पत्तेः जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः तस्य शिशोः निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा
हतत्विषः क्षीणकान्तयो निशीथदीपाः अर्द्धरात्रदीपाः आलेख्ये समर्पिता चित्रार्पिता इव बभूवुः [illegible] प्रभाधिक्यसम्भावनार्थः

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हुतमग्निराददे । बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशा
म् १४ अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा । निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यस
मर्पिता इव १५ जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् । अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमु
भे च चामरे १६ निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ॥ १५ जनायेति भूपतेर्दिलीपस्य अमृतसं
मिताक्षरम् अमृतसमानाक्षरं सरूपसमसंमितादृत्याह द्रव्यः कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचराय अन्तःपुरचारिणे जना
य त्रयमेवादेयमासीत् किन्तत् शशिप्रभम् उज्ज्वलं छत्रम् उभे चामरे च छत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वादिति भावः १६ निवातेति निवातो निर्वा एमः
तः प्रदेशः निवातावाताश्रयावातावित्यमरः तत्र यत्पद्मं तद्वत् स्तिमितेन निश्चलेन चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्रमुखम् पिबतः स्ने २७
हस्यापश्यतो नृपस्य गुरुरुत्कटः प्रहर्षः कर्त्ता इन्दुदर्शनाद्गुरुर्महोदधेः पूरो जलौघ इव आत्मनि शरीरे न प्रबभूव ॥ ९ ॥ ॥

CC-0 Shri.Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आत्मानं स्यातुं न शशाक अन्तरं ख मातिस्लेतियावत् न ह्यल्पाधारे अधिकं मीयत इति भावः पद्मा प्रवाहश्चात्मनि स्वस्मिंस्तु विषयेन प्रबभूव स्यातुं न शशाक
किंतु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः १७ स इति स दिलीपसूनुः तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन पुरोधास्तु पुरोहित इत्यमरः वशिष्ठेन तपस्विना तदनुष्ठितं कर्म सवीर्यं
स्यादिति भावः तपोवनादेत्य आगत्य अखिले समग्रे जातकर्मणि जातस्य कर्तव्ये संस्कारविशेषे कृते सति प्रयुक्तसंस्कारः शाणोल्लेखनादिर्यस्य सतथोक्तः
आकरोद्भवः खनिप्रभवः खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः मणिरिवाधिकं बभौ वशिष्ठमंत्रप्रभावात्तेजिष्ठोभूदित्यर्थः अत्र मनुः प्राङ्नाभिवर्द्धनात्
पुंसो जातकर्म विधीयत इति १८ सुखश्रवा इति सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः श्रुतिसुखा इत्यर्थः मङ्गलतूर्यनिःस्वनाः मङ्गलवाद्य

महोदधेः पूर इवेंदुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि १७ स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते दि
लीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ १८ सुखश्रवा मंगलतूर्यनिःस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषितां
न केवलं सद्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृंभंत दिवौकसामपि १९ न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे स बंधनात् २० ॥ ध्वनयो वारयोषितां वेश्यानां वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवेत्य
मरः प्रमोदनृत्यैर्हर्षनर्तनैः सह मागधीपतेर्दिलीपस्य सद्मनि केवलं गृह एव न व्यजृम्भंत किंतु दिवौ[illegible] येषां ते दिवौकसः पृषोदरादित्वात्साधुः दे
वानां तेषां पथ्याकाशेपि व्यजृम्भंत तस्य देवांशत्वाद्देवोपकारित्वाच्च देवदुंदुभयोपि नेदुरिति भावः १९ नेति रक्षितुः भुवः पालनशीलस्येत्यर्थः त
न्निमित्तं तस्य दिलीपस्य अत एव चोराद्यभावात्संयतो बद्धो न बभूव नाभूत् किं नेत्यत आह विसर्जयेदिति सुतजन्महर्षितः सन्नृपो यं बद्धं वि
सर्जयेद्विमोचयेत् किंतु स राजा तदा पितॄणाम् ऋणाभिधानाद्बंधनात् केवलं यथा तथा स्वयमेव एक एवेत्यर्थः केवलः कृत्स्नः एकश्च केवलश्चावधारण
इति शाश्वतः मुमुचे कर्मकर्तरि लिट् स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः अस्मिन्नर्थे एष वा अनृणो यः पुत्रीति श्रुतिः प्रमाणम् २० ॥ ९ ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रुतस्येति अर्थवित् शब्दार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरो दिलीपः अयमर्भकः बालकः श्रुतस्य शास्त्रस्य अन्तं पारं यायात् यथा तथा युधि परेषां शत्रूणां पारं त्वा
न्तं यायात् यातुं शक्नुयादित्यर्थः शकि लिङ् चेति शक्यार्थे लिङ् इति हेतोः अगि रघि लघि गत्यर्था इति लघि धातोः [illegible] नाम्यमर्थं विदित्वा अवेक्ष्य आलो
च्य आत्मसम्भवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार लघिवह्योर्नलोपश्चेत् प्रत्यये बालमूलं [illegible] लीनां वालि [illegible] मापद्य [illegible] निर्वृत्तके कर्मके रेफादेशे रघुरिति रू
पं सिद्धम् अत्र [illegible] वः अभ्येचेतु व्यतिक्रान्तेनामकर्म विधीयते इति २१ पितुरिति स रघुः सनयः [illegible] सम्पदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुर्दिलीपस्य प्रयत्नात्
शुभैर्मनोहरैः शरीरावयवैः हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्य [illegible] भास्वद्दिवसस्य प्राप्य [illegible] इत्यमरः रश्मिः [illegible] बालचन्द्रमा इव

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभव
म् २१ पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचं
द्रमाः २२ उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ २३

दिने दिने प्रतिदिनम् नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनम् वृद्धिं पुपोष अत्र संहितावचनम् सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छितास्तमो
नैशं क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तरिति २२ उमेति उमावृषाङ्कौ पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मना कार्तिकेयेन कार्तिकेयो महासेन शर
जन्मा षडानन इत्यमरः यथा ननन्दतुः शचीपुरन्दरौ इन्द्राणीन्द्रौ पुलोमजा शचीन्द्राणीत्यमरः जयन्तेन पाकशासनिः जयन्तः पाकशासनिरित्यम तमः
रः यथा ननन्दतुः तथा तत्समौ ताभ्याम् उमावृषाङ्काभ्यां शचीपुरन्दराभ्यां च समौ सा मागधी च स नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां सदृशेन २४
तेन रघुणा ननन्दतुः मागधीश्वरौ [illegible] २३॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रथाङ्गनाम्नोरिति रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ चक्रवाकौ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः तयोरिव दम्पत्योर्भावबन्धनं हृदयावकर्षकम् परस्पराश्रयम्
अन्योन्यविषयं यत्प्रेम तदेकेन केवलेन ताभ्यामन्येन वा एके मुख्यान्यकेवलाइत्यमरः एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा साधारणे
समानेल्पे संख्यायां च प्रयुज्यत इति विश्वः सुतेन विभक्तमपि कृतविभागमपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत ववृधे कर्मकर्तरि लिङ् अकृत्रिम
त्वात्स्वयमेवोपचितमित्यर्थः यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते अत्र तु न तथा प्रागेकविषयं प्रेम सम्प्रति द्वितीयलाभेपि नाहीय
त प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः २४ उवाचेति सोर्भकः शिशुः पोतः पाकोर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः धात्र्या उपमात्रा धा

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत २३
उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिं अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोर्भकः २४
तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ
२६ अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयं ॥ धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु इति विश्वः प्रथममुपदि

ष्टं वच उवाच तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ प्रणिपातस्य शिक्षया उपदेशेन नम्रोभूच्चेति यत्तेन [illegible] ततान [illegible]मिति शरीरयोगजैः सुखैः
त्वचि त्वगिन्द्रिये अमृतं निषिञ्चन्तमिव तं पुत्रमङ्कमारोप्य [illegible]र्भावात् उपान्तयोः संमीलिते लोचने यस्य सः नृपः [illegible] सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ स्पर्शसु
स्वादुः २६ अमंस्तेति स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः स नृपः परार्ध्यजन्मना उत्कृष्टजन्मनानेन गुणात्मना अन्वयं प्रजानां पतिः ब्रह्मा गुणाः सत्त्वा
दयः गुणाः सत्त्वं रजस्तम इत्यमरः तेषु [illegible] रजसि [illegible] सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियते इति गुणात्मा [illegible] स्वस्य मूर्तिभेदेन अवतारविशेषेण

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० विभुना। आत्मनः सर्गं सृष्टिमिव स्थितिमनन्तं प्रतिष्ठावन्तम्। अत्र मंस्त मन्यतेरन्तदात्वादिट्प्रतिषेधः। अथोपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरत्र योज्या

स०३ नि। तत्र पुपक्षे गुणा विद्याविनयादयः गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे सत्त्वादिसन्ध्यादिविद्यादि हरितर्जनी विविधाः एवं समागमम्। २७ स इति

२९ चूडाकार्यं द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनादिति मनुस्मरणात् तृतीये वर्षे वृत्तचूडो वृत्तं चूडाकर्म यस्य सः ततो

नन्तरः प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेदिति वचनात् पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैश्चञ्चलशिखण्डकैः बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिख

ण्डक इति हलायुधः। सवयोभिः स्निग्धैः स्निग्धो वयस्यः सवया इत्यमरः। अमात्यपुत्रैरन्वितः सन् लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया मातृकायाः यथावद्ग्रहणे

समूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्त्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः २७ स वृत्तचूडश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः

लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् २८ अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियं

अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति २९ धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः

न सम्यग्बोधेनोपायभूतेन वाङ्मयं शब्दजालं नद्याः द्वारं मुखं तद्वदनेन मुख्यारम्भेण ग्राह्या पापद्मेति निपातः। तेन कश्चिन्मकरादिः समुद्रमिवाविशत् प्र

विष्टः ज्ञातवानित्यर्थः २८ अथेति गर्भाष्टमे प्रकुर्वीत ब्राह्मणस्योपनयनम्। गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विश इति मनुस्मरणात्। अथ गर्भैका

दशेऽब्दे विधिवदुपनीतं कृतोपवीतं गुरुप्रियमेनं रघुं विपश्चितः विद्वांसो गुरवो विनिन्युः शिक्षितवन्तः। ते गुरवोऽस्मिन् रघौ अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः एग्मः

तथा हि क्रिया शिक्षाक्रिया तु नियतनो शिक्षाविधिः किसोपायकर्म स्तिति यादवः वस्तुनि पात्रभूते उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति क्रिया हि द्रव्यं विनयति २९

नाद्रव्यमिति कौटिल्यः २९ धिय इति अत्र कामन्दकः शुश्रूषा ग्रहणं चैव श्रवणं धारणं तथा। ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः इति ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः इति उदारधीरुत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैर्द्वियोगुणैः चत्वारोऽर्णवाउ
पमा उपमानं यासां ताश्चतुरर्णवोपमाः तद्धितार्थोत्तरपदसमासः चतस्रो विद्याः हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिर्हरिद्भिर्निजाश्वैः हरित्ककुभिवं
र्णे च तृणवाजिविशेषयोरिति विश्वः चतस्रो दिश इव चक्रे ताः तनार चतुरर्णवोपमत्वं दिशामिति द्रष्टव्यम् ३० त्वचमिति कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि
ब्रह्मचारिणः वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि चेति मनुस्मरणान्मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुरुसम्बन्धिनीं रुरुर्महाकृष्णसारङ्ग इति यादवः त्वचं चर्म
परिधाय वसित्वा मंत्रवत्समन्त्रकमस्त्रम् आग्नेयादिकं पितुरेवोपाध्यायादशिक्षत अभ्यस्तवान् आख्यातोपयोगे इत्यपादानपञ्चमी पितुरेव न

तनार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ३० त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मंत्रवत्
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ३१ महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ३२ अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः

वरणमुपपादयतीति तद्गुरुरेको द्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वर एव नाभूत् किंतु क्षितौ स एकधनुर्धरोऽप्यभूत् ३१ महोक्षतामिति रघुः
क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवः निरस्तशिशुभावः सन् महानुक्षा च महोक्षा महर्षभः अचतुरेत्यादिसूत्रेण निपातनादकारान्तत्वम् तस्य भावस्तत्तां तामस्पृशन्
वत्सतरोदम्यः वत्सस्तनरोसमौ दम्यमरः द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन्भजन् कलभः त्रिंशद्वर्षः कलभः यौवनोद्भेदे अवस्थाविशेषे
पोष ३२ अथेति गौर्नादित्येवलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः स्त्री तु स्यादिशि भाम्यां भूमौ च सुरभावपि पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु इति वि
श्वः गावः लोमानि केशाः दीयन्ते खण्ड्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्त्तव्यं केशान्ताख्यं कर्मोच्यते ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदुक्तंमनुनागर्भाष्टमेऽब्देकुर्वीतब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशेराज्ञोगर्भात्तुद्वादशेविशः ॥ इति । गोदानंनामकेशान्तःषोडशेवर्षेब्राह्मणस्य । द्वाविंशेक्षत्रियस्य । चतुर्विंशेवैश्यस्य । अधीयतेऽस्मादितिगुरुःपिता । गुरुर्गीष्पतिपित्राद्योरित्यमरः । अस्य गोदानविधेरनन्तरंविवाहदीक्षांनिरवर्तयत्कृतवानित्यर्थः । अथनरेन्द्रकन्याःसंरघुंदक्षसुताःसोमंरोहिण्यादयइव । गुरुःदक्षस्यैवसुतारोहिण्यादयःसोममिवचन्द्र ३० इविवभुः सत्यमिवाप्यप्रापवभुः रघुरपितमोनुदं
३३ सम्प्रतियौवराज्यायोग्यतामाह युवेति युवायुगोनामधुर्यस्कन्धगतस्थितिद्र...विशेषः यानाङ्गेयुगः पुंसियुग्मेयुगेनेता...
समरः युगावद्व्यायतौदीर्घौबाहूयस्यसः अंसोस्यालीन्यंसलोबलवान्मांसलस्थेतिवृत्तिकारः वंशप्राप्त... वत्सांसाभ्यांकामबलेद्
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्यसत्पतिंतमोनुदंदक्षसुताइवाबभुः ३३ युवायुगव्यायतबाहुरंसलःकपाटवक्षाःपरिणद्धकन्धरः
वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुंरघुस्तथापिनीचैर्विनयाददृश्यत ३४ ततःप्रजानांचिरमात्मनाधृतांनितान्तगुर्वींलघयिष्यताधुरम्
निसर्गसंस्कारविनीतइत्यसौनृपेणचक्रेयुवराजशब्दभाक् ३५ ॥ तिलचूमत्ययंकपाटवत्...कपाटमररत्तुल्य... इत्यमरः
परिणद्धकन्धरोविशालग्रीवः अथग्रीवायांशिरोधिःकन्धरेत्यमरः परिणाहोविशालतेत्यमरः वपुर्वपुषःप्रकर्षादधिक्याद्धेतोर्गुरुंपितरं
मजयत् तथापिविनयात्नम्रत्वेननीचैरल्पकोदृश्यतअनौद्धत्यंचविवक्षितम् ३४ सम्प्रतियौवराज्यमाह ततइति ततआत्मनास्वयंचिरं
धृतांनितान्तगुर्वींवातोगुणवत्तानादितिङीप् प्रजानांधुरंपालनप्रयासंलघयिष्यतातत्करोतिलघुधातुःशब्दाणिच् ततोलृटःसदेतिशतृ
प्रत्ययः नृपेणदिलीपेनअसौरघुर्निसर्गेणस्वभावेनसंस्कारेणशास्त्राभ्यासजनितेनविनीतोविनयाचविनीतोनम्रइतिहेतोःयुवराजइतिशब्दंभजतीति रघुः
प्रत्ययः नृपेणदिलीपेनअसौरघुर्निसर्गेणस्वभावेनसंस्कारेणशास्त्राभ्यासजनिताभासनयाचविनीतोनम्रइतिहेतोःयुवराजइतिशब्दंभजतीति ३०
तथाचोक्तं... शिविप्रत्ययः चक्रेकृतः द्विविधोविनयःस्वाभाविकःकृत्रिमश्चेतिकौटिल्यः तदुभयसम्पन्नत्वात्पुत्रंयुवराजंचकारेत्यर्थः
तथाचकामन्दकः विनयोपग्रहान्भूत्यैकुर्वीतनृपतिःसुतान् अविनीतकुमारंहिकुलमाशुविशीर्यतेविनीतमौरसंपुत्रंयौवराज्येऽभिषेचयेदिति ३५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नरेन्द्रेति गुणान् विनयादीन् सौरभ्यादींश्चाभिलषतीति गुणाभिलाषिणी श्रीः राज्यलक्ष्मीरंशेन आश्रयाच्चनरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मा
दपादानादनन्तरं संनिहितं युवराज इति संज्ञाऽस्य संजाता युवराजसंज्ञितम् तारकादित्वादितच्प्रत्ययः आत्मनः पदं स्थानमास्पदम् आस्पदं प्रति
ष्ठायामिति निपातः स रघुरित्यास्पदं तदास्पदं कमलात् ... नवावतारं ... उत्पलमिव अंशेनागच्छत् ... इति राज्यलक्ष्मीति भावः
... विभावसुरिति सारथिना सहायभूतेन एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्यनुषज्यते ... तेन वायुना विभावसुः ... सूर्यवह्नी विभावसू इत्यमरः घनव्य
पायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान् सूर्य इव कटो गण्डः गण्डः कटो मदो दानमित्यमरः तस्य प्रभेदेः स्फुटनेन मदोदयेनेत्यर्थः तेन करीव पार्थिवो दिलीपस्तेन

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितं अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ... विभा
वसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ३७ नियुज्य
तं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतं अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ३८ ततः परं तेन म
खाय यज्वना तुरंगमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ३९ ॥ रघुम् अतितरामत्यन्तं
सुदुःसहः सुदुःखेन सोढुं शक्यः अभूत् ३७ नियुज्येति शतक्रतुरिन्द्रः उपमानं यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः शतं वै तु ... इन्द्रस्य आशापाल्ल्यवृत्त्या दिक्षु ...
राजसुतैरनुद्रुतम् अनुगतं धनुर्धरं तं रघुं होमतुरङ्गरक्षणे ... एकेन क्रतुना अपूर्णमेकोनं क्रतूनां शतम् ... अपविघ्नं यथा तथाप ...
इति ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिलीपेन पुनरपि मखाय मखं कर्तुं क्रियार्थेत्यादिना चतुर्थी उत्सृष्टं मुक्तमनर्गलम
प्रतिबन्धम् अव्याहतसंचारमिति ... अर्थावर्त्तयन्तो ... अनुचरन्तीत्यापत्तस्मरणा तुरङ्गं धनुर्भृतां रक्षिणां रक्षकाणामग्रत एव शक्रो गूढविग्रह

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० विषादेतितत्कुमारसैन्यं सपदि । विषादः दुःखेनाशक्ततो मनोभङ्गः तदुक्तं विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोरिति तेन लुप्ताप्रतिपत्तिः कर्त्तव्यज्ञानंय
स० ३ स्यतत्तथोक्तं विस्मितमश्वनाशस्याकस्मिकत्वादाश्चर्यान्वितं सत् स्थितं तत्तथो अथ श्रुतप्रभावो यदृच्छया स्वेच्छया आगतानन्दिनी नाम वशिष्ठधेनुश्च ददृशे
३१ रघोः स्वप्रसादलब्धत्वाद् दिदृक्षयेति भावः द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ ४० तदिति सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनो रघुः पुण्येन अस्या इदं तदङ्गं तदि
तदङ्गं तस्य निष्यन्दो द्रवः स एव जलं तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा अतीन्द्रियेषु इन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीय
येति समासः द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधाद् विशेष्यनिघ्नत्वं भावेषु वस्तुषूपपन्नदर्शनः सम्पन्नसाक्षात्कारशक्तिर्बभूव

विषादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् वशिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ४०
तदंगनिष्यंदजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सतां अतींद्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनंदनः ४१ स
पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरंतमश्वं रथरश्मिसंयुतं ४२ शतैस्त
मक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ४३

४१ स इति नरदेवसम्भवः स रघुः पुनः पुनः सूतेन सारथिना निषिद्धचापलं निवारितौद्धत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः किरणप्रग्रहौ रश्मी इत्यमरः सं
युतं बद्धमश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ४२ शतैरिति रघुस्तमश्वहर्त्तारं अनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापा राम:
रशून्यैरक्ष्णां शतैः हरिभिः हरिद्वर्णैः हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोरिति विश्वः वाजिभिरश्वैश्च हरिमिन्द्रं विदित्वा ज्ञात्वा हरिर्वातार्कचन्द्रे ३१
न्द्रयमोपेन्द्रमरीचिष्विति विश्वः एनमिन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गम्भीरेण ध्वनिनैव निवर्त्तयन्निव अवोचत् ४३ ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सदा।

मखेति हे देवेन्द्र मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे तथापि अजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य मद्गुरोः क्रि
याभिघाताय क्रियां विहन्तुमित्यर्थः तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी कथं प्रवर्तसे ४४ त्रिलोकेति त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः तद्धितार्थेत्यादि
नोत्तरपदसमासः तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषा अतीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखद्विषः क्रतुविघातकाः सदा नियम्याः ननु शिक्ष्याः खलु स
त्वं धर्मचारिणां सतां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो विघ्नो भवसि चेत् विधिरनुष्ठानं च्युतः लोके सत्कर्म कथैव नास्तीत्यर्थः ४५ तदिति हे मघवन् तस्मात्का
रणान्महाक्रतोरश्वमेधस्य अग्र्यं श्रेष्ठम् अङ्गं साधनम् अमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुं प्रतिदातुम् अर्हसि तथा हि श्रुतेः पथो दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वराः महा

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ४४
त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ४५
तदङ्गमग्र्यं मघवन्महाक्रतोरमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिं ४६ इति
प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसां निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ४७
यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः । ...न्तः मलीमसां मलिनां पद्धतिं मार्गं नाददते न स्वीकुर्वते असन्मार्गेण ना
वलम्बन्त इत्यर्थः मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितमित्यमरः ४६ इतीति इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्य श्रुत्वा दिवौकसः दिवं स्वर्ग ओ
को येषां ते दिवौकसः ओकः सद्मनि चेति विश्वः तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो रघुप्रभावात्सविस्मयः सन् रथं निवर्तयामास उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ४७ यदिति हे राजन्यकुमार
क्षत्रियकुमार मूर्द्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराडित्यमरः यद्वाक्यमात्थ ब्रवीषि ब्रुवः पञ्चानामित्यादिना आहादेशः तत्तथा सत्यं

॥ ४८ ॥

टी० किंतु यशोधनैः मादृशैः परतः श्रुतोपयोगुक्ष्यं ततः किमत आह भवद्गुरुस्त्वत्पिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धमशेषं सर्वं ममतद्यशः दुर्ज्ययायागेन
र० ४ लंघयितुं तर्कयितुमुद्यतः उद्युक्तः ४८ किं तद्यशादृत्याह हरिरिति पुरुषोत्तमदृतिसप्तमीसमासः न निर्धारणदृति षष्ठीसमासनिषेधात् कर्मधा
३९ रयेतु महतपरमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैरित्युत्तमपुरुषः स्यात् यथाहरिर्विष्णुरेक एव पुरुषोत्तमः स्मृतः शंभुः शिव एव महेश्वरः ... प
रः अपरः पुमान्नतथा स्मृतः तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुः ... लटो वेति णलादयः नोऽस्माकं हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः एष त्रितयापि शब्दो द्विती
यागामीनहि द्वितीयाप्रकरणे गमिगम्यादीनामुपसंख्यानात्समासः ४९ ... हि यतो हमेव शतक्रतुरनन्यदीयं यपितः अयं शततमोऽश्वः

तेन प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुर्लंघयितुं ममोद्यतः ४८ हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यंबक एव नापरः
तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी नहि शब्द एष नः ४९ अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापह
हारितः अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य संतते: ५० ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं पुनर्बभाषे तुरगस्य र
क्षिता गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ५१ ॥ ५० कपिलानुकारिणा कपिलमुनिरूपेण मयापहारि
तोऽपहृतः अपहारित इति स्वार्थे णिच् तवात्राश्वे प्रयत्नेनालं प्रयत्नो माकारीत्यर्थः निषिद्धस्य सिद्धेः करणे तृतीया सगरस्य राज्ञः सन्तते:
सन्तानस्य पदव्यां मा निधाः मा निधेहि इति निपूर्वाद्धातेर्लुङ् नमाङ्योगे इत्याडागमः प्रतिषेधः महदास्कन्दनेन विनाशमूलं भवेदिति भावः ५० त
तदृति ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा अपभयो निर्भीकः सन् पुनः पुरंदरं बभाषे किमिति हे देवेन्द्र एष अश्वमोचनरूपस्ते नव सर्गो
निश्चयो यदि सर्गः स्वभाव निर्मोक्ष निश्चयाध्यायसृष्टिष्वित्यमरः तर्हि शस्त्रं गृहाण भवान् रघुं मामनिर्जित्य कृती कृतकृत्यो न खलु दृष्टादिभ्यश्चेति

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मीपंगतेत्तत्राह शस्त्रेणेति यद्रक्ष्यं धनं शस्त्रेणायुधेन शस्त्रमायुधलोहयोरित्यमरः अशक्यारक्षा यस्य तदशक्यरक्ष्यं रक्षितुमशक्यमित्यर्थः तद्रक्ष्यं नष्टमपि
शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति न हिनस्ति अशक्यार्थेषु प्रतिविधानं दोषायेति भावः ४० इतीति पुरुषाणामधिराजो नृपः इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य सिंहस्य वचो नि
शम्य श्रुत्वा गिरिशस्य ईश्वरस्य प्रभावात् प्रत्याहतास्त्रः कुंठितास्त्रः सन् आत्मनि विषये अवज्ञां अपमानं शिथिलीचकार तत्याजेत्यर्थः अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्रा
पेत्यर्थः समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानो न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः ४१ प्रतीति स एव पूर्वः प्रथमः संगः प्रतिबंधो यस्य तस्मिन् तत्पूर्वसंगे इषुप्रयोगे वितथप्रय
त्नो विफलप्रयासः अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन् मोक्तुमिच्छन् त्र्यंबकं लोचनं दृष्टिर्नेत्रलोचनं चक्षुर्नयनांबकेक्षणाक्षिणीति हलायुधः त्रीणि त्र्यंबका

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ४० इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य प्रत्याहता
स्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ४१ प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वसंगे वितथप्रयत्नः जडीकृतस्त्र्यंबकवी
क्षितेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ४२ संरुद्धचेष्टस्य मृगेंद्र कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः अंतर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भ
वानूभावमतोऽभिधास्ये ४३

नि यस्य स त्र्यंबकः हरस्तस्य वीक्षणेन जडीकृतो निष्पंदीकृतः वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिरिंद्र इव
शत्रुभ्यः परे निश्राम यत्नो भवद्भिः स पाणेः स प्रत्यन्तस्योत्तर निपातः सद्द्व स्थित नृपः एनं सिंहं प्रत्यब्रवीत् बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तं
भयत्प्रभुरिति महाभारते ४२ संरुद्धेति हे मृगेंद्र संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तद्वचः वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयं यद्वचः सत्त्वं त्वदीयेनेत्यादिकं
अहं विवक्षुः वक्तुमिच्छुः स्मितं हि तद्गोस्थीयतामित्याशंक्याह ईश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमिति भावः हि यतः भवान् प्राणभृतां अंतर्गतं
हृद्गतं वाक् कृत्वा बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति विदो लटो वेति णलादेशः अतोऽहमभिधास्ये वक्ष्यामि कथयिष्यामि इति प्रकृतं कर्म संबध्यते अन्ये त्वीदृग्वचन
माकर्ण्य संभावितं गर्वमेतद्विसृज्य हरनिश्चयात् मौनमेव भूषणं त्वं तु वाङ्मनसयोरेकविध एवायमिति जानासि अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ४३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ मान्य इति अत्यवेद्यारः अत्यपः स्थावराणां तरुशैलादीनां जंगमानां मानुषादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारे षु हेतुः सत्वं इतीमे मम मान्यः पूज्यः अलंघ्यशासन इत्यर्थः

स॰२ शासन्वसिंहत्वं अंकागतसत्वं वृत्तीत्य करूपं तर्हि विसृज्य गम्यतामनेनेत्याह गुरोरपीति पुरस्तादग्रेनश्यदिदं हिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गोरूपमनुपेक्षणीयं अतो

२० हिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणहविःसाधनत्वं सूचयति ४४ सइति सोंकागतसत्वहृति हृष्यमदीयेन देहेन शरीरस्य हृतिजीवनं निर्वर्त्तयितुं संपा

दयितुं प्रसीद दिनावसानेउत्सुको मातामार्गमिष्यतीत्युत्कंठितो बालः वत्सोयस्याः सामहर्षेः प्रियं धेनुं विसृज्यतां ४५ अथेति अथभूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्ती

नुचरः स सिंहः गिरेर्गह्वराणांगुहानां दरवातो विलेगुहागह्वरमित्यमरः अंधकारं ध्वांतं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खंडानि कुर्वन्निरस्यन्नित्यर्थः किंचिद्वि

मान्यः समेस्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयं ४४ सत्वं मद

दीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विमुच्यतां धेनुरियं महर्षेः ४५ अथांधकारं गिरि स्रज्यतां

गह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्त्ती किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ४६ एकातपत्रं जगतः

प्रभुत्वं नववयः कांतमिदं वपुश्च अल्पस्य हेतोर्बहुहातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वं ४७ भूतानुकंपा तव चेदियं गौ

हस्यार्थपतिं नृपं भूयो बभाषे हासकारणं अल्पस्य हेतोर्बहुहातुमिच्छन्निति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यं ४६ एकेति एकातपत्रमेकाभवेत्स्वस्तिमतीत्वदंते

कांतपत्रं एकछत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वं नवं वयः यौवनं कांतं रम्यं वपुश्चेति एवं बहु अल्पस्य हेतोरल्पेन फलेन कारणेन अल्पफलायेत्यर्थः षष्ठी

हेतुप्रयोगइति षष्ठी हातुं त्यक्तुमिच्छन् त्वं विचारे कार्याकार्यविमर्षे मूढः मंदः प्रतिभासि ४७ भूतेति तव भूतेषु अनुकंपा कृपा चेत् कृपादयानुकंपा स्या

दित्यमरः कृपैव वर्त्तते चेदित्यर्थः तर्हि त्वदंते तव नाशे सति इयमेका गौः स्वस्तिः क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती भवेज्जीवेदित्यर्थः स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादावि

मे ममर

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हे प्रजानाथ जीवन्पुनः पितेव प्रजाः उपप्लवेभ्यः विघ्नेभ्यः शश्वत्सदा पुनः सदर्थयोः शश्वदित्यमरः पासि रक्षसि स्वप्राणात्ययेन एकधेनुरक्षणं वरं जीवितमेव शश्वद् खि
लजगत्त्राणमित्यर्थः ४८ न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किंतु गुरुभयादित्यत्राह अथेति पक्षांतरे अथवा एकैव धेनुर्यस्य तस्मात्स्वल्पोपकारणोपन्यासइति विज्ञेयं अ
न एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चंडात् अतिकोपनात् चंडस्त्वं ... ः अत एव कृशानुः प्रतिमाउपमायस्य तस्मादग्निकल्पाद्गुरोः बिभेषि भीतिकाकुः भी
त्रार्थानांभयहेतुरित्यपादानात्पंचमी अल्पवित्तस्य धनहानिर्... सहोतिभावः अस्य गुरोर्मन्युः क्रोधः मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः घटा ... धांसि यासां ता घ
टोध्न्यः ... कोटिशो गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनमित्यमरः भर्वता विनेतुमप

जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ४८ अथैकधेनोरपराधचंडाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि शक्यो
स्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ४९ तद्रक्ष कल्याणपरंपराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहं महीतलस्पर्श
नमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैंद्रमाहुः ५० एतावदुक्त्वा विरते मृगेंद्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमु
च्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ५१

नेतुं शक्यः ४९ तदिति तत्तस्मात्कारणात्कल्याणपरंपराणां भोक्तारं कर्मणि षष्ठी ऊर्जो बलमस्यास्तीत्यूर्ज
स्वलं ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना ... आत्मदेहं रक्ष न तु गामुपेक्ष्य आत्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यादित्यत्राह महीति नवसमृद्धं राज्यं मही
तलस्पर्शनमात्रेण भूतलसंबंधमात्रेण भिन्नं ऐंद्रं इंद्रसंबंधिपदं स्थानमाहुः स्वर्गान्न भिद्यत इत्यर्थः ५० एतावदिति मृगेंद्रे एतावदुक्त्वा विरते सति गुहा
गतेनास्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोऽपि प्रीत्या तमेवार्थं क्षितिपालं उच्चैरभाषतेवेत्युत्प्रेक्षा ... विसमाप्तत्वात् द्विकर्मकः ब्रुविद्रु
द्विकर्मकेषु पठितः तदुक्तं दुहियाचिरुधि प्रच्छि भिक्षि चित्रामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ब्रुविशासि गुणेन ... यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना निपु

वलच ।।२।।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० निशम्येति देवानुचरस्येश्वरकिंकरस्य सिंहस्य वाचं निशम्य .. मनुष्यदेवो राजा पुनरप्युवाच किंभूतः सन् ... ध्यासितः ... नपुंसके भा
स०२ क्तः तेन कातरे अक्षिणी यस्यासौ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच् षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीप् किं वक्ष्यतीति भीत्या ... त इत्यर्थः धेन्वा निरीक्ष्यमाणो ऽत एव सु
२१ तरां दयालुः सन् सुतरामित्यत्र द्विवचनं ... दिना सुशब्दात्तरप् किमेत्तिङव्ययेत्यादिना मुः प्रत्ययः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति अव्ययसंज्ञा ५२ किमुः
वाचेत्याह क्षतादिति क्षणु हिंसायामिति धातोः संपदादित्वात्क्विप् गमादीनामिति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे ... क्षतदिति रूपं सिद्धं क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्रः सु
पीति योगविभागात्कः नामेनो ऽप्युप्रंतिकविरर्थतो ऽनुक्रामति क्षतादित्यादिना उदग्रः उन्नतः क्षत्रस्य क्षत्रवर्णस्य शब्दो ... वाचकः क्षत्रशब्द इत्यर्थः ...

निशाम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ... धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ५२ क्षतात्किल त्रायत
इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ५३ ... शक्यो ऽनुनये महर्षेर्विश्राणनाच्चा
... पयस्विनीनां ॥

... सो ऽयं क्षतात् नाशात्त्रायत इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु नाश्वकर्णादिवत्केवलरूढः किंतु पंकजादिवद्योगरूढ
इत्यर्थः ततः किमित्यत आह तस्य क्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विरुद्धव्यापारस्य क्षतत्त्राणमकुर्वतः पुंसो राज्येन किं उपक्रोशमलीमसैर्निंदामलिनैः उपक्रोशो जुगुप्सा च कु
त्सा निंदा च गर्हणे इत्यमरः ज्यायसं ... तमिस्रेत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः ... किं निंदितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः एते नैकान्तपक्षमित्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं दत्तोत्त
रमिति वेदितव्यं ५३ अथैकधेनोरित्यस्योत्तरमाह कथमिति अनुनयः क्रोधापनयः चकारो वाकारार्थः महर्षेरनुनयो ऽन्यासां पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्रा [ग]म:
णनाद्दानात्कथं शक्यो न शक्य इत्यर्थः अत्र हेतुमाह इमां गां सुरभेः कामधेनोः पंचमी विभक्त इति पंचमी अनूनां न्यूनां मा वेहि जानीहि न हि कथमस्याः परिभवो ऽभूदित्याह २२

टी० त्यागो वितरणं दानमुत्सर्जनविसर्जने विश्राणनमित्यमरः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रुद्रौजसामिति अस्यां गवि त्वया प्रहृतं तु प्रहारस्तु नपुंसके भावे क्तः रुद्रौजसां ईश्वरसामर्थ्येन नतु तवेत्यर्थः सप्तम्यधिकरणे चेति सप्तमी ५४ तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह सेय
मिति सेयं गौर्मया निष्क्रियते प्रत्याह्रियते अनेन परगृहीतमिति निष्क्रयः [illegible] जितिश्च प्रत्ययः स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयस्तेन भवतः त्वत्तः पंचम्यास्तसिल् मोचयि
तुं न्याय्या दनपेता युक्तेत्यर्थः [illegible] एवं सति तव [illegible] नं विहता न स्यात् मुनेः क्रिया होमादिः सैवार्थः प्रयोजनं स चालुप्तो भवेत् स्वप्राणव्य
येनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ५५ अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह भवानिति परवान्स्वामिपरतंत्रो भवानपि इदं वक्ष्यमाणमवैति वेत्ति भवमानुभूयत एवेत्यर्थः
शेषे प्रथमेदृति प्रथमपुरुषः किमित्यत्राह हि यस्माद्धेतोः हि हेतावव धारणमित्यमरः तव देवदारौ विषये महान् हि यत्नः मह तायत्नेन रक्ष्यमित्यर्थः इदं शब्दो

द्रुमाममनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसां तु प्रहृतं त्वयास्याम् ५४ सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः न पारणा स्याद्विह
ता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ५५ भवानपीदं परवानवैति महान्हि यत्नस्तव देवदारौ स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य
रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ५६ किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिंडेष्वनास्था खलु भौतिके

कर्मार्थं दर्शयतिस्यात् मिति रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेनाव्रणेन नियुक्तेनेति शेषः नियोक्तुः स्वामिनो अग्रे स्थातुमशक्यं ५६ सर्वथा चेत् द
प्रतिहार्यमित्याह किमपीति किं वाहं तावत् [illegible] अवध्यो मतश्चेत् तर्हि मे यश एव शरीरं तस्मिन्दयालुः कारुण्यो को भव स्यादयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः
त्यमरः ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेश इत्याह एकांतेति मद्विधानां मादृशानां विवेकिनामेकांतविध्वंसिषु अवश्यं विनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादि भू
त विकारेषु पिंडेषु पिंडो हं देजयासु पुष्पगोलेबालेजासिहं यो केवल इति हैमः शरीरेष्वनास्था नपेक्षा आस्थालंबनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते इति विश्वः ५७

खलु १

र॰टी॰ सौहार्दादहमनुसर्पणीयोऽस्मीत्याह संबंधमिति संबंधंसख्यमाभाषणमालापः पूर्वकारणंयस्यतमाहुः स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः इत्यमरः मृगात्मकसंबंधोवनांते संगतयो
स॰२ र्नौ आवयोर्वृत्तोजातस्ततोहे भूतनाथानुगशिवानुचर एतेनतस्यमहत्त्वंसूचयति अतएवसंबंधिनोमित्रस्यमे प्रणयं प्रणयात्त्वमसि निर्भयाद्यप्रमाणइत्यमरः
२२ एविहंतुंनार्हसि भूत नथे त्यागमुक्तवनेहरये सिंहापकर्षो सिंहे सुवर्णेचवर्णेविसोहरि विंदुरितिशाश्वतः सद्यस्तत्क्षणे प्रतिबंधाद्विमुक्तोबाहुर्यस्यस दिलीपो
न्यस्तशस्त्रस्त्यक्तायुधः सन्स्वदेहमांसपिंडमात्मनः पललंक्रव्यमामिषमित्यमरः पिंडंकवलमिवउपानयन्समर्पितवान्नेनेन निर्ममत्वमुक्तं ५९ तस्मिन्नि
तितस्मिन्क्षणेदुग्रंसिंहनिपातमुन्मुखस्यतउत्प्रेक्षमाणस्यतर्कयतोऽवाङ्मुखस्याधोमुखस्यप्रजानांपालयितुः राज्ञः उपर्युपरिष्टात् उपर्युपरिष्टाद्दिनिः नि

संबंधमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः सनौसंगतयोर्वनांते तद्भूतनाथानुगनार्हसित्वंसंबंधिनोमे प्रणयंविहंतुं भूत नथेतिगामुक्तवते
दिलीपः सद्यः प्रतिष्टंभविमुक्तबाहुः सन्न्यस्तशस्त्रोहरयेस्वदेहमुपानयत्पिंडमिवामिषस्य ५९ तस्मिन्क्षणेपालयितुः प्रजा
नामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रं अवाङ्मुखस्योपरिपुष्पवृष्टिः पपातविद्याधरहस्तमुक्ता ६० उत्तिष्ठवत्सेत्यमृतायमानंवचो
निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ददर्शराजाजननीमिवस्वांगामग्रतः प्रस्रविणींनसिंहं ६१ तंविस्मितंधेनुरुवाचसाधोमायांम
पातः विद्याधराणांदेवविशेषाणांहस्तैर्मुक्तापुष्पवृष्टिः पपात ६० उत्तिष्ठेति राजाअमृतमिवआचरः ययोद्भाव्यपरीक्षितोऽसि ॥६२॥
नीतिअमृतायमानं उपमानस्याचारइतिक्यच् उत्थितमुत्पन्नं हेवत्से उत्तिष्ठेतिवचोनिशम्यश्रुत्वाउत्थितःसन् असेः शानच्प्रत्ययः अग्रतोऽग्रेप्रस्रवोक्षीर
स्रवोयस्यास्तीतिप्रस्रविणींगांस्वांजननीमिवददर्शसिंहंनददर्श ६१ तमिति विस्मितमाश्चर्यगतं कर्तरिक्तः तंदिलीपंधेनुरुवाच किमित्यत्राह हेसा
धोमयामायामुद्भाव्यकल्पयित्वापरीक्षितोऽसि ऋषिप्रभावात्मयिअंतकोपिप्रहर्तुंनप्रभुर्नसमर्थः अन्येहिंस्राघातुकाः शरारुर्घातुकोहिंस्रइत्यमरः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नमिकं कृत्यादिनात्मन्ययः किमुतनमुष्टनप्रभवदृतियोऽयं बलवत्सुष्टा केमुतनत्यतोवचनिर्भरदृत्यमरः ६२ भक्त्येति हेपुत्र गुरौभक्त्यामयिअनुकंपया चतेतुभ्यं प्रीतास्मि क्रियाग्रहणमपिकर्तव्यमितिचतुर्थी वरं देवेभ्यः वरणीयमर्थं देवाद्वृतेवरः श्रेष्ठेत्रिषुक्लीबंमनाक्प्रियमित्यमरः वृणीष्वस्वीकुरु तथाहि मां केवलानांपयसांप्रसूतिंकारणं नावेहिनविद्धि किंतुप्रसन्नांमांकामान् दोग्धीतिकामदुघामवेहि दुहःकप्घश्चेतिकप्प्रत्ययः ६३ ततइति ततःमानितार्थीस्वहस्तार्जितोवीरइतिशब्दोयेनसः एतेनास्यदातृत्वंदैन्यराहित्यंचोक्तं सराजाहस्तौसमानीयसंधायअंजलिंबध्वेत्यर्थः वंशस्यकर्तारंप्रवर्तयितारंअतएवरघुकुलमितिप्रसिद्धिः अनंतकीर्तिस्थिरयशसंतनयंसुदक्षिणायांययाचे ६४ संतानेति सापयस्विनीगौः संतानंकामयतइतिसंतानकामः

ऋषिप्रभावान्मयिनांतकोपिप्रभुःप्रहर्तुंकिमुतान्यहिंस्राः ६२ भक्त्यागुरौमय्यनुकंपयाचप्रीतास्मितेपुत्रवरंवृणीष्व नकेवलानां पयसांप्रसूतिमवेहिमांकामदुघांप्रसन्नां ६३ ततःसमानीयसमानितार्थीहस्तौस्वहस्तार्जितवीरशब्दः वंशस्यकर्तारमनंतकीर्तिंसुदक्षिणायांतनयंययाचे ६४ संतानकामायतथेतिकामंराज्ञेप्रतिश्रुत्यपयस्विनीसा दुग्ध्वापयःपत्रपुटेमदीयंपुत्रोपभुंक्ष्वेतितमादिदेश ६५ वत्सस्यहोमार्थविधेश्चशेषमृषेरनुज्ञामधिगम्यमातः ऊधस्यमिच्छामितवोपभोक्तुंषष्ठांशमुर्व्याइवरक्षितायाः ६६ इत्थंक्षितीशेनवसिष्ठधेनुर्विज्ञापिताप्रीततराबभूव। ॥कर्मण्यण तस्मैराज्ञेनयेतिकाम्यतइतिकामोवरः कामार्थेघञ्प्रत्ययः तंप्रतिश्रुत्यप्रतिज्ञायहेपुत्रमदीयंपयःपत्रपुटेपत्रनिर्मितेपात्रेदुग्ध्वाउपभुंक्ष्वपिबेति उपभुंक्ष्वेतिपाठः तमादिदेशआज्ञापितवती ६५ वत्सस्येति हेमातःवत्सस्यवत्सपीतस्यशेषंवत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः तवऊधसिभवंऊधस्यंक्षीरं शरीरावयवाच्चेतियत्प्रत्ययः रक्षितायाः[illegible]षष्ठांशमिवऋषेरनुज्ञामधिगम्यउपभोक्तुमिच्छामि ६६ इत्थमिति इत्थंक्षितीशेनविज्ञापितावसिष्ठधेनुःप्रीततरापूर्वंशुश्रूषयाप्रीतां[illegible]नयाविज्ञापनेनयाप्रीततराअतिसंतुष्टा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ वेभूवनरन्विनातेनादिलीपेनान्विता हैमवतात् हिमवत्संबंधिनः कुक्षेः गुहायाः सकाशादश्रमेणानायासेनाश्रमं प्रत्याययौ आगता ६७ तस्या इति प्रसन्नेंदुरिव
स॰२ मुखं यस्य स नृपाणां गुरुर्दिलीपः प्रहर्षचिन्हैर्मुखरागादिभिरनुमितं महितं तस्या धेनोः प्रसादमनुग्रहं प्रहर्षचिन्हैरेवाज्ञातत्वात्पुनरुक्तेनेव वाग्रूपेणैव निवेद्य वि
२३ ज्ञाप्य पश्चात्प्रियायै शशंस कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः न चेह तदस्ति किंतु चिन्हैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेवस्थितयेत्युत्प्रेक्षा ६८ स इति अनिंदिता
त्मा अगर्हितस्वभावः सत्सु वत्सलः प्रेमवान् सद्वत्सलः वत्सांसाम्यांकामबलेद् इति चलच्प्रत्ययः वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः स नृपः वत्सस्य हुतस्य च वा
वशेषं पीतहुतावशिष्टं नंदिन्याः स्तन्यं क्षीरं शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यश इव अमितृष्णः सन् पपौ ६९ प्रातरिति वशी वसिष्ठः प्रातर्यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस

तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ६७ तस्याः प्रसन्नेंदुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य प्रहर्षचिन्हानुमितं
प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ६८ स नंदिनीस्तन्यमनिंदितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषं पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं
यशो मूर्तमिवातितृष्णः ६९ प्रातर्यथोक्तव्रतपारणांते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य तौ दंपती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामा
स वशी वसिष्ठः ७० प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनंतरं भर्तुररुंधतीं च धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मंगलोदग्रतरप्रभावः ७१

गोसेवारूपस्यांगभूतायाः पारणात् तस्याः अंते प्रास्थानिकं प्रस्थाने भवं तत्कालोचितमित्यर्थः कालाट्ठञिति ठञ्प्रत्ययः यथाकथंचिद्गुणवृत्त्यापि काले वर्त्तमा
नत्वात् प्रत्ययदूष्यतदिति व्यभिचारः ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनं स्वस्त्ययनं शुभावहमाशीर्वादं प्रयुज्य तौ दंपती स्वां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ७०
प्रदक्षिणीति नृपो हुतं तर्पितं हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः कर्मण्यण् तं भर्तुर्मुनेरनंतरं प्रदक्षिणानंतरमित्यर्थः अरुंधतीं च धेनुं सवत्सां च प्रदक्षिणीकृत्य प्रग
तो दक्षिणं प्रदक्षिणं तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेत्यव्ययीभावः ततः च्विः अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य सद्भिर्मंगलैः प्रदक्षिणादिभिर्मंगलाचौ

सं २

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रोत्रेति धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः व्रतादिदुःखसहनशीलः सन् श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाल्हादकरस्वनेन अनुद्घातः पाषाणादिप्रतिघातरहितोऽत एव
सुखयतीति सुखस्तेन रथेन स्वेन पूर्णेन सकलमनोरथेनेव मार्गमध्वानं ययौ मनोरथपक्षे ध्वनिः श्रुतिः अनुद्घातः प्रतिबंधनिवृत्तिः ७२ तमिति प्रद
र्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितोत्सुक्यजनितदर्शनोत्कंठं प्रजार्थेन व्रतेन नियमेन कर्षितं क्षीणीकृतमंगं यस्य स तं नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजास्तृप्तिमना
प्नुवद्भिः अतिशय्य भिर्नेत्रैरोषधीनां नाथं सोममिव तं पपुः अत्यास्थया ददृशुरित्यर्थः चंद्रपक्षे अदर्शनकलाक्षयनिमित्ते प्रजार्थे लोकहितार्थे

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ययावनुद्घातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन।
७२ तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शितांगं नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौ
षधीनां ७३ पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनंद्यमानः भुजे भुजंगेंद्रसमानसारे भूयः स भूमे
र्धुरमाससंज ७४ ॥

व्रतं देवताभ्यः कलादाननियमः तं च होमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः इति व्यासः उदय
आविर्भावोऽन्यस्य मातं ७३ पुरंदरेति पुरः पुरीरसुराणां दारयतीति पुरंदरः शक्रः पूः सर्वयोर्द्वारि सद्मेति [illegible] प्रत्ययः वाचंयमपुरंद
रौ चेति मुमागमनिपातौ तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य सः तद्रूपः पौरैरभिनंद्यमानः उत्पताकमुच्छ्रितध्वजं पताका वैजयंती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियामित्यमरः
पुरं प्रविश्य भुजंगेंद्रेण समानसारे तुल्यबले सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिष्वित्यमरः भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससंज अर्पितवान् ७४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ अथेति अयदौः सुरवर्त्मद्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोरिति विश्वः अत्रेर्महर्षेर्नयनसमुत्थं समुत्पन्नमुत्पन्ननयनवत्समुत्थं आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः तज्ज्योतिरि
स॰२ वचंद्र इवेत्यर्थः अत्रिर्नेत्रजः स्यादत्रिनेत्रप्रसूत इति हलायुधः चंद्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे नेत्राभ्यां परिसुस्राव दशधा द्योतयन् दिशः तं गर्भं दशधा
२४ दृष्ट्वा दिशो देव्यो दधुस्तदा ततः १ समेत्य धारयामासुर्न चैनं ता समशक्नुवन् सताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः २ पपातं पावयन् लोकान् शीतांशुः सुर
भावन इति सुरसरिद्गंगा वह्निना निष्ठ्यूतं विक्षिप्तं तेजो मृडनुनासिके कौ चेत्यनेन निपूर्वकाष्ठीवतेर्वकारस्य ऊठ्‌ सुखास्त निष्ठ्यूतविद्धक्षिप्तेरिताः
समा इत्यमरः ऐशं तेजः स्कंदमिव अत्र रामायणं गत्वाथ पर्वतं रामकैवलं धातुमंडितं अग्निं संयोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः १ देवकार्यमिदं देव सं
माधत्स्व हुताशन शैलपुत्र्यां महत्तेजो गंगायां तेज उत्सृज २ देवतानां प्रतिज्ञाय गंगामभ्येत्य पावकः गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियं ३ इत्येतद्वचं

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशं नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी गुरुभि

रभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ७५ इति श्रीरघुवंशे द्वितीयः सर्गः २॥ ॥तं श्रुत्वा दिव्यं रूपमंधारयत् तस्या महिमानं दृष्ट्वा समंताद्वकी
र्णं च ४ समंततस्तदा देवि समभ्यासिंचत पावकः सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गंगाया रघुनंदनेति ५ राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुलभूत्यै संततिलक्षणा
यै गुरुभिर्महद्भिर्लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभिनिविष्टमनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त दधावित्यर्थः अत्र मनुः अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृप इति
अत्राधत्तेत्यनेन स्त्रीकर्तृधारणमुच्यते न यामं ते चद्दृश्यते यथेयं पृथिवीमत्युता नागर्भमादधे एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे इत्याश्वलाय रामः
नानां सीमंतमंत्रे स्त्रीव्यापारधारणे व्याख्यानशब्दप्रयोगदर्शनादिति मालिनीवृत्तमेतत् तदुक्तं ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ७५ ॥ इ २४
ति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः २ ॥ॐ॥

यय॥२॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥श्रीगणेशायनमः उपाधिगम्योप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योप्यसमावलोक्यः भवोपियोऽभूदभवश्शिवोयंजगन्त्यपायादपिनः सपायात् १ राज्ञीगर्भमा
धत्तेत्युक्तं सम्प्रतिगर्भलक्षणानिवर्णयितुंप्रस्तौति अथेति अथगर्भधारणानन्तरंसुदक्षिणा उपस्थितोदयंप्राप्तकालम् भर्तुरीप्सितंमनोरथम् मा
वेक्तः पुनः सखीजनस्योद्वीक्षणानां दृशीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् यद्वाकौमुदीनामदीपोत्सवोतिथिः तदुक्तम्म विष्णोत्तरे कौमोदन्ते
जनायस्यांतेनासौकौमुदीमतेति तस्यामुखम्प्रारम्भम् अतएवकेचित्कौमुदीमुखमितिपाठंपठन्ति इक्ष्वाकुकुलस्यसन्ततेरविच्छेदस्यनिदानम्मू
लकारणम् निदानंत्वादिकारणमित्यमरः एवंविधंदोहदलक्षणं गर्भचिह्नंवक्ष्यमाणंदधौ स्वहृदयेनगर्भहृदये नचद्विहृदयागर्भिणी यथाहवाहटः

॥श्रीगणेशायनमः अथेप्सितंभर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् निदानमिक्ष्वाकुकुलस्यसंततेः
सुदक्षिणादोहदलक्षणंदधौ १ शरीरसादादसमग्रभूषणामुखेनसालक्ष्यतलोध्रपांडुना तनुप्रकाशेनविचेयता
रकाप्रभातकल्पाशशिनेवशर्वरी २ ॥ ॥मातृजंस्वस्यहृदयंमातुश्चहृदयंचतत् सम्बध्यतेचगर्भिण्याःचेष्टंश्रद्धाभिधानतमिति तत्सम्ब
न्धित्वाद्गर्भोदोहदमित्युच्यतेसाचतद्योगाद्दोहदिनीति तदुक्तंसङ्ग्रहे द्विहृदयांनारींदोहदिनींमाचक्षतइति अत्रदोहदलक्षणस्येप्सितत्वेनकौमुदी
मुखत्वेनचनिरूपणात् रूपकालङ्कारः अस्मिन्सर्गेवंशस्थवृत्तंजतौतुवंशस्थमुदीरितंजरौ वितितल्लक्षणात् १ सम्प्रतिक्षामतारव्यंगर्भलक्षणंव
र्णयति शरीरेतिशरीरसादात्कार्श्यात् असमग्रभूषणापरिमिताभरणा लोध्रपुष्पवत्पाण्डुनामुखेनोपलक्षितासुदक्षिणाविचेयामृग्यास्तारकायस्यांसातथोक्ता विरलनक्षत्रेत्यर्थः तनुप्रकाशेन अल्पकान्तिनाशशिनोपलक्षिताईषदपरिसमाप्तेप्रभाता प्रभातकल्पा प्रभातादीषन्न्यूनानस्ति
लादिष्वाह्कल्पसुचइतिप्रभातशब्दस्ययुम्बद्भावः शर्वरीरात्रिरिवालक्ष्यत शरीरसादादिगर्भलक्षणमाहवाहटः क्षामतागरिमाकुक्षेमूर्छाच्छर्दिररोच
कं जृम्भाप्रसेकःसदनंरोमराज्याःप्रकाशनमिति २॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० तदेति । क्षितीश्वरो रहसि मृदा सुरभि सुगन्धि तस्या आननं तदाननम् सुदक्षिणामुखं उपाघ्राय तृप्तिं नाययौ कः किमिव शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने शुचिशु
स० ३ क्रौ ग्रीष्मावाढयोः सिते ग्रीष्मे हुतवहे पि स्याद् उपधाशुद्धमन्त्रिणीति विश्वः पयोमुचां मेघानां पृषतैर्बिन्दुभिः पृषन्ति बिन्दु पृषतदृत्यमरः सिक्तमुक्षि
२५ तम् वनराज्याः पल्वलमुपाघ्राय करी गज इव अत्र करिवनराजिपल्वलानां कान्तकामिनीवदनस्थानीयत्वं ज्ञेयम् गर्भिणीनां मृद्भक्षणं लोके प्रसिद्धमेव
एतेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुक्तम् ३ दोहदलक्षणे मृद्भक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते दिवमिति हि यस्मात् दिगन्तविश्रान्तरथः तस्याः सुत
प्र स्तु मरुत्वानिन्द्रः इन्द्रो मरुत्वान् मघवेत्यमरः दिवं स्वर्गमिव भुवं भोक्ष्यते भुजोऽनवन इत्यात्मनेपदम् अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तथाविधे भू वि
तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम्
३ दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते महीं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलं
घ्य सा ४ न मे ह्रिया शंसति किंचिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः प्रियासखीरुत्तर
कार सद्रूपे अभिलष्यत इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु तस्मिन् कर्मणि घञ् अन्यरसः अन्ये साधन इति रसा भोग्यार्थाः अन्ये च ते र कोसलेश्वरः ५
सांश्च तान् विलङ्घ्य विहाय मनो बबन्ध निदधौ दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षते ४ नेति मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मा
गधी सुदक्षिणा द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्ि त्यण् ह्रिया किञ्चित्किमपीप्सितं न मे शंसति नाचष्टे केषु वस्तुषु स्पृहावतीत्यनुवेलमनु रामः
क्षणमादृतः आदरवान् कर्त्तरि क्तः आदृतौ सादराचिता विश्वमरः प्रियायाः सखीः सहचरीः उत्तरकोसलेश्वरो दिलीपः पृच्छति स्म पप्रच्छ भूतार्थ २५
येलट् लट्स्मे इत्यनेन सखीनां विस्रम्भभूमित्वादिति भावः ५ ॥

द्येऽस्मिन् दोहदं गर्भिणीमनोरथः दोहदं दौहदं श्रद्धा लालसं च समं स्मृतमिति हलायुधः सा सुदक्षिणा दोहदेन गर्भिण्या मनोरथेन दुःखशीलतां दुःखभाव
तामुपेत्य प्राप्य यद्वस्तु वव्रे आचकाङ्क्ष तदाहृतमानीतं भर्त्रा इति शेषः तद्वस्तु अपश्यदेव आलभतेत्यर्थः कुतो हि यस्मादस्य भूपतेस्त्रिदिवेऽपि इष्टं वस्तु अ
नासाद्यम् अनवाप्यं नाभूत् किं पाद्यस्यानेनेत्याह अधिज्यधन्वन इति न हि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किञ्चिदस्तीति भावः अत्र वाहटः यादृशो भावि दोहा
न्तेऽश्रद्धा च विच्छिन्नात्मकेति एतच्च पत्नीमनोरथपूरणाकरणे दस्स्दोषसम्भावान्नतु राज्ञः स्त्रीलौल्यात् तदुक्तम् देयमप्याहितं तस्यै हिताय हितदल्पक
म् श्रद्धाविघाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव च अन्यत्र च दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयादिति ६ क्रमेणेति सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहदव्यथां च नि

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतं नहीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः
६ क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा पुराणपत्रापगमादनंतरं लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा ७
दिनेषु गच्छत्सु नितांतपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयं तिरश्चकार भ्रमराभिलीढयोः सुजातयोः पंकजकोशयोः श्रि
यं ८ निधानगर्भामिव सागरांबरां शमीमिवाभ्यंतरलीनपावकां॥ ॥ स्तीर्य प्रचीयमानावयवा पुष्यमाणा ऽवयवा सती पुराणपत्राणा

मपगमान्नाशादनन्तरं संनद्धाः संजाता मनोज्ञाः प्रत्यग्राः पल्लवा यस्याः सा लतेव राज ७ लक्षणान्तरं वर्णयति दिनेष्विति दिवसेषु गच्छ
त्सु नितान्तपीवरमतिस्थूलमासमन्तान्नीले मुखे चूचुके यस्य तत्तदीयं स्तनद्वयं भ्रमरैरभिलीढयोराभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः प
द्मकोशयोः श्रियं तिरश्चकार अत्र वाहटः आश्लिष्टौ नौ स्तनौ पीनौ श्वेतानौ कृष्णचूचुकाविति ८ निधानेति नृपस्सत्प्रजाम् आपन्नसत्वां गर्भिणीमित्य
र्थः अ सत्वमुत्वास्याद्गर्भिण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणीत्यमरः महिषीं निधानं निधिर्गर्भो यस्यास्तां सागराम्बरां समुद्रवसनां भूमिमिवेत्यर्थः भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ नामिवं भ्रमन्तरेलीनःपानं कोयस्यां तांशमीमिवशमीनरौवन्हिरस्तीत्यत्रलिङ्गं शमीगर्भदग्निमश्वत्थनीति अन्तः सलिलामन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीमिवअम
स॰ ३ न्वत एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वनेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि ९ प्रियेति धीरः सराजा प्रियायामनुरागस्यस्त्रेहस्य मनसः समुन्नतेरौदार्यस्य भुजेन
२६ भुजबलेन कोणणा अर्जितानां न तु वाणिज्यादिना दिगन्तेषु सम्पदां धृतेः पुत्रो मे भविष्यतीति सन्तोषस्य च धर्मयोगान्नौ धैर्य्यधारणाध्वतुष्टिष्विता
ति विश्वः सदृशीः अनुरूपाः पुमान् सूयते ऽनेनेति पुंसवनं तदादिर्यासां ताः क्रियाः यथाक्रमं कर्मानतिक्रम्यव्यधत्तकृतवान् आदिशब्देन अनवलो
भनसीमन्तोन्नयने गृह्यन्ते अत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनम् यदाह पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमसायुक्तः स्यात् इति पारस्करः चतुर्थेनवलोभनमित्याश्वला
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ९ प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगं
तसम्पदाम् यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः १० सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्न
मुक्तासनया गृहागतः तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननंद पारिप्लवनेत्रया नृपः ११ कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठि
तैर्भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि . ॥ यनः षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्त इति याज्ञवल्क्यः १० सुरेन्द्रमात्रेति गृहागतो नृपः सुरेन्द्राणां लोकपाला
नां मात्राभिः अंशैः आश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवात् भारात् प्रयत्नेन मुक्तासनया आसनादुत्थितया अर्थः उपचारस्याञ्जलिकरणे खि
न्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तरैक्षिणयातया सुदक्षिणया चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवइत्यमरः ननंद सुरेन्द्रमात्राश्रितेत्यत्र मनुः अष्टाभिश्च सु रघुः
रेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृप इति ११ कुमारेति अथ कुमारभृत्या बालचिकित्सासंज्ञायां समजनिषद्येत्यादिना क्यप् तस्यां कुशलैः कृतिभिः कृती कु २६
शल इत्यमरः आप्तैर्भिषग्भिर्वैद्यैः भिषग्वैद्यौ चिकित्सक इत्यमरः गर्भस्य भर्मणि भरणे पोषणे भर्म हेम भृतिर्भर्म इति शाश्वतः भृञो मनिन् प्रत्ययः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्रिति ईत्याकारस्यैकारादेशः त्वत्सदृशो भवत् पुत्रोऽस्त्विति भावः ९१ तथेति देशकालज्ञोदेशोऽग्निसन्निधिः कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः वशिष्ठस्य देशकालोत्पन्न
मार्षज्ञानमव्याहतं इति जानन् अतएव प्रीतिमान् शिष्योऽन्तेवासी राजा छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये इत्यमरः सपरिग्रहः सपत्नीकः पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहा
इत्यमरः आनतो विनयनम्रः सन् शासितुः गुरोरादेशम् आज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ९२ अथेति अथ प्रदोषे रात्रौ दोषज्ञो विद्वान् विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञ इत्यम
रः सूनृतवाक् सत्यप्रियवाक् प्रियं सत्यं च सूनृतमिति हलायुधः स्रष्टुः सूनुः ब्रह्मपुत्रो मुनिः अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूचयति उदितश्रियं विशांपतिं मनुजेश्वरम्
द्वौ विशौ वैश्यमनुजावित्यमरः संवेशाय निद्रायै स्वापाय विससर्ज स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपीत्यमरः ९३ सत्यामिति कल्पवित् व्रतप्रयोगाभिज्ञो मुनिः

अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणां ९१ तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरा॰
॰नतः ९२ अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिं सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टुर्विससर्जोदितश्रियम् ९३ सत्यामपि तपःसिद्धौ निय॰
मापेक्षया मुनिः कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवाऽस्य संविधां ९४ निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशालामध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ९५ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ प्रथमः सर्गः १॥

तपःसिद्धौ सत्यामपि तपसैव राजयोग्याहारसंपादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः नियमापेक्षया नदाप्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्षया अस्य राज्ञो वन्यामेव संविधीयतेऽनयेति संविधां
कुशादिशयनसामग्रीं आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति कर्मार्थत्वं कल्पयामास सम्पादयामास ९४ निर्दिष्टामिति सराजा कुलपतिना मुनि
कुलेश्वरेण वशिष्ठेन निर्दिष्टां पर्णशालां अध्यास्य अधिष्ठानं कृत्वेत्यर्थः अधिशीङ्स्थेत्यादिना कर्मणि द्वितीया प्रयतो नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयो यस्येति सतथोक्तः कुशानां
शयने संविष्टः सुप्तः सन् तस्य वशिष्ठस्य शिष्याणामध्ययनेनापररात्रौ वेदपठनेन निवेदितमवसानं यस्यास्तां निशां निनाय गमयामास अपररात्रावध्ययने मनुः निशा
न्तेन परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् न च, ररात्रमधीत्य पुनः स्वपेदिति गौतमस्म प्रहर्षिणी वृत्तमेतत् म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ९५ इति श्रीमहामहोपा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जा॰ २

र॰टी॰ ॥श्रीगणेशाय नमः ॥ आशासु राशीभवदंगवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिंधुं मंदस्मितैर्निंदितशारदेंदुं वंदेऽरविंदासनसुंदरि त्वां १ अथ निशानयनानंतरं यशोधः
स॰ २ नः प्रजानामधिपतिः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिणया ... पित्र्या प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गंधमाल्ये यया सा ... पी ... प्रतिग्राहित
१४ गंधमाल्या ज्ञातयोः कां पीतं पानमस्येति पीतः पीतवानित्यर्थः अर्शआदिभ्योऽजित्यच्प्रत्ययः पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इति महाभाष्ये दर्शनात् पीतः प्रतिबद्धो वत्सो
यस्यास्तां ऋषेर्धेनुं वनाय वनं गंतुं मुमोच क्रियार्थोपपदस्य इत्यादिना चतुर्थी जायापदसामर्थ्यात्सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयं तथा हि श्रुतिः पतिर्जायां
प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरं तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरिति यशोधन इत्यनेन पुत्रवत्कीर्तिलोभानुरंजा

॥श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगंधमाल्यां वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषे
र्मुमोच १ तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् २

नर्हे गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति १ तस्या इति पांसवो दोषा आसां संतीति
पांसुलाः स्वैरिण्यः स्वैरिणी पांसुला च स्यादित्यमरः सिध्मादिभ्यश्चेति लच्प्रत्ययः अपांसुलानां पतिव्रतानां धुरि अग्रे कीर्तनीया परिगणनीया मनुष्येश्वरस्य धर्मप
त्नी खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य तं रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रज इत्यमरः तस्याः धेनोर्मार्गं स्मृतिर्मन्वादिवाक्यं श्रुतेर्वेदस्यार्थमभिधे रघु॰
यमिवान्वगच्छदनुसृतवती च यथा स्मृतिः श्रुतिलक्षणमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोखुरक्षणमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्ये १४
र्थ्ये षष्ठीसमासः प्रकृतिविकाराभावात् पांसुलपथनिवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो ध्वन्यते २॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निवर्त्येति दयालुः कारुणिकः स्याद्दयालुः कारुणिक इत्यमरः स्पृहिगृहीत्यादिना आलुच् प्रत्ययः यशोभिः सुरभिः मनोज्ञः सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपीति विश्वः स राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नंदिनीं धरंतीति धराः पचाद्यच् पयसां धराः स्तनाः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधराविन्यमरः अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः अभूततद्भावे च्विः कुगतिप्रादय इति समासः पयोधरीभूताः चत्वारः समुद्राः यस्याः तां अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेकपदग्रहणसामर्थ्यात्त्रिपदो बहुव्रीहिः गोरूपस्य धरामुर्वीमिव जुगोप ररक्ष भूतलरक्षणप्रयत्नेनैव ररक्षेति भावः २ व्रतायेति व्रताय धेनोरनुचरेण न तु जीवनायेति भावः तेन दिलीपेन शेषोऽवशिष्टोऽप्यनुयायिवर्गः अनुचरवर्गो न्यषेधि निवर्तितः शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया कथं तर्हि आत्मरक्षणमत आह न चेति तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा चान्यतः पुरुषान्तरान्न कुतो हि यस्मात्कारणात् मनोः

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीं २ व्रताय तेनाऽनुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः न चाऽन्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ३ आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कंडूयनैर्दंशनिवारणैश्च अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ४ स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयाऽऽतां निषेदुषीमाऽऽसनबंधधीरः ॥

प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः स्ववीर्यगुप्ता स्ववीर्येणैव रक्षिता नहि स्वपरनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ३ आस्वादवद्भिरिति सम्राट् मंडलेश्वरः येनेष्टं राजसूयेन मंडलस्येश्वरश्च यः शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकमित्यमरः स राजा आस्वादवद्भिः रसवद्भिः स्वादुयुक्तैरित्यर्थः तृणानां कवलैर्ग्रासैः कंडूयनैः खर्जनैर्दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणैश्च दंशस्तु वनमक्षिकेत्यमरः अव्याहतैरप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छंदगमनैश्च तस्याः धेन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तोऽभूत् तदेव परं प्रधानं यस्येति तत्परः तत्परे प्रसितासक्ताविन्यमरः ४ स्थित इति भूपतिस्तां गां स्थितां सतीं स्थितः सन् स्थितिनिवृत्तिः स्थानं प्रयातां प्रस्थितां उच्चलितः प्रस्थितः निषेदुषीं निषण्णां उपविष्टामित्यर्थः भाषायां सदवसश्रुव इति क्वसुप्रत्ययः उगितश्चेति ङीप् ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ आसनबंधे उपवेशने धीरः स्थितः उपविष्टः सन् जलमाददानां पिबंतीं जलाभिलाषी सन् पिबन्नित्यर्थः इत्थं छायेवान्वगच्छत् अनुसृतवान् ६ सद्गति न्यस्तानि स
स॰ २ मुज्झितानि परिहृतानि चिन्हानि छत्रचामरादीनि यस्याः सा तथाभूतामपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमितां सर्वथा राजा एवायं भवेदित्यूहितां राज्यलक्ष्मीं द
१५ धानः स राजा अनाविष्कृतदानराजिः बहिरप्रकटितमदरेखः अंतर्गतामदावस्था यस्य स तथाभूतो द्विपेंद्र इवासीत् ७ लतेति लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिल
तंतुभिः उन्नमय्य ग्रथिताः ये केशास्तैः उपलक्षितः इत्थंभूतलक्षणे तृतीया स राजा अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्यासौ अधिज्यधन्वा सन् धनुषश्चेत्यनङादे
शः मुनिहोमधेनोः रक्षोपदेशात् रक्षणव्याजात् वन्यान् वने भवान् दुष्टसत्वान् दुष्टजंतून् द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वमस्त्री तु जंतुष्वित्यमरः विनेष्यन् शिक्षयि

जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ६ स न्यस्तचिन्हामपि राज्यलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः
आसीदनाविष्कृतदानराजिरंतर्मदावस्थ इव द्विपेंद्रः ७ लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावं रक्षा
पदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्वान् ८ विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य उदीर
यामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ९ ॥ ष्यन्निव दावं वनं विचचार वने च वनवन्हौ च दवो दाव इहेष्यते इति यादवः वने
संचचारेत्यर्थः देशकालाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामिति दावस्य कर्मत्वं ८ विसृष्टेत्यादिषड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोपि राजोपचा
रं चक्रुरित्याह विसृष्टेति विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य अनुभावोऽनेन सूचितः तस्य राज्ञः पार्श्वयो
द्रुमाः उन्मदानां उत्कटमदानां वयसां खगानां खगबाल्यादिनोर्वय इत्यमरः विरावैः आलोकशब्दं आलोकस्य शब्दं वाचकं आलोकयेति शब्दमित्यर्थः उदीरया
मासुरिव अवदन्निवेत्युत्प्रेक्षा ९ ॥ रघुः १५

जायपराछ आलोका जोपकोच कदलिविश्वः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मरुदिति मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता बाललताः आरात्समीपे अभिवर्त्तमानं आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः मरुतः वायोः सखा मरुत्सखः अग्निः स इवाभा
तीति मरुत्सखाभः आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्याः आचारार्थैर्लाजैरिवावाकिरन् तस्योप
रि विक्षिप्तवंत्य इत्यर्थः सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः १० धनुर्भृत इति धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः एतेन भयसंभावना दर्शिता तथापि विशंकैर्निर्भी
कैरंतःकरणैः कर्तृभिः दयया आर्द्ररसेन आर्द्रो भावोऽभिप्रायो यस्य तत् दयार्द्रभावं तदाख्यातं दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः भावः सत्तास्वभावा
भिप्रायचेष्टात्मजन्मसु इत्यमरः तथाविधं वपुर्विलोकयंत्यो हरिण्यः अक्ष्णां प्रकामविस्तारस्यात्यंतविशालतायाः फलमापुः विमलं कलुषीभव

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानं अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः १०
धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमंतःकरणैर्विशंकैः विलोकयंत्यो वपुरापुरक्ष्णां प्रकामविस्तारफलं हरि
ण्यः ११ स कीचकैर्मारुतपूर्णरंध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यं शुश्राव कुंजेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः
१२ पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकंपितपुष्पगंधी ॥ ११ चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं चेति न्यायेन स्वांतःकर

णवृत्तिप्रामाण्यादेव विस्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ११ स इति मारुतपूर्णरंध्रैः अतएव कूजद्भिः स्वनद्भिः कीचकैर्वेणुविशेषैः वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये
स्वनंत्यनिलोद्धता इत्यमरः वंशः सुषिरवाद्यविशेषः वंशादिकं तु सुषिरमित्यमरः आपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा कुंजेषु ल
तागृहेषु निकुंजकुंजौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे इत्यमरः वनदेवताभिः उद्गीयमानं उच्चैर्गीयमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान् १२ पृक्त इति गि
रिषु निर्झराणां प्रवाहाणां प्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः तुषारैः शीकरैः तुषारो हिमशीकर इति शाश्वतः पृक्तः संपृक्तः अनोकहानां वृक्षाणां आ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कर्मसीए छन्द २

र॰टी॰ कपितानि दूषितं कंपितानि पुष्पाणि येन सः तथोक्तः एवं शीतो मंदः सुरभिः पवनो वायुः अनातपत्रं अनातपत्रं वर्थं परिहृतछत्रं अत एवातपक्लांतं
स॰२ आचारपूतं शुद्धं तं नृपं सिषेवे आचारपूतत्वात् राजा जगत्पावनस्य पवनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः १३ शशामेति गोप्तरि तस्मिन् राज्ञि वनं गाहमाने प्र
१९ विशति सति वृष्ट्या विनापि दवाग्निः वनाग्निः दवदावौ वनानलवनेदूतिहेमः शशाम फलानां पुष्पाणां वृद्धिः विशिष्यतदूतिविशेषात् अतिशयिता आ
सीत् सत्वेषु प्राणिषु अधिकः प्रबलो दुर्बलं हरिणादिकं न बबाधे १४ संचारेति पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः रागो ऽनुरक्ते मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु इति शाश्वतः सदृक् ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतंगस्य सूर्यस्य प्रभा कांतिः पारदेशं तु भेजा सौ पतंगः पक्षिसूर्ययोरिति शाश्वतः मुनेः धेनुश्च दिगंतरा

तमीं ऽऽतपक्लांतमनातपत्रमाऽऽचारपूतं पवनः सिषेवे १३ शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ऊ
नं न सत्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने १४ संचारपूतानि दिगंतराणि कृत्वा दिनांते निलयाय गंतुं प्रचक्रमे प
ल्लवरागताम्रा प्रभा पतंगस्य मुनेश्च धेनुः १५ तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः बभौ च सा तेन स
तां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना १६ स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्याऽऽवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ॥ ९ ॥

णि दिशावकाशान् अंतरमवकाशावधीन्यमरः संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनांते सायंकाले निलयाय अस्तमयाय धेनुपक्षे आलयाय च गंतुं
प्रचक्रमे १५ तामिति मध्यमलोकपालः भूपालः देवतापितृतिथीनां क्रियाः यागश्राद्धदानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्याः तां धेनुं अन्वक् अनुपदं
ययौ अन्वगन्वक्षमनुगेनुपदं क्लीबमव्ययं इत्यमरः सतां मतेन सद्भिर्मान्येन मतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने क्तः तस्य च वर्त्तमान इति षष्ठी तेन राज्ञा सा एमः
धेनुः विधिना अनुष्ठानेन उपपन्ना युक्ता साक्षात्प्रत्यक्षा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिरिव बभौ च १६ स इति स राजा पल्वलेभ्यः अल्पजलाशयेभ्यः ॥ १९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि बर्हाण्येषां संतीति बर्हिणाः मयूराः मयूरो बर्हिणो बर्हीत्यमरः फलबर्हाभ्यामिनन् प्रत्ययो वक्तव्यः आवास
वृक्षाणां उन्मुखा बार्हिणा येषु तानि श्यामायमानानि वराहबर्हिणादिभ्यः श्यलिम्ना श्यामानि भवंति श्यामायमानानि लोहितादिडाच्भ्यः क्यषिति क्यष् प्रत्ययः वा
क्यष इत्यात्मनेपदे शानच् मृगैरध्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि शादाः शष्पाणि येषु देशेषु संतीति शाद्वलाः शष्पश्यामादेशाः शाद्वलः शाद्वहरित इत्य
मरः शादः कर्दमशष्पयोरिति विश्वः नडशादाड्ड्वलजिति ड्वलच् प्रत्ययः वनानि पश्यन् नृपयौ १७ आपीनेति गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौरिति
हलायुधः नरेंद्रश्च उभौ यथाक्रमं आपीनमूधः ऊधस्तु क्लीबमापीनमित्यमरः आपीनभारोद्वहने प्रयत्नात् गृष्टिः सा तनुवपुषो गुरुत्वात् आधिक्याच्च अंचिताभ्यां

पयौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् १७ आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद्गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेंद्रः उभावः
लंचक्रतुरंचिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्यां १८ वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनांतात् पपौ निमेषालस
पक्ष्मपंक्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्यां १९ पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या तदंतरे सा विरराज धेनुर्दि

वावृत्ताभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनाद् वृत्तेः पंथानं तपोवनावृत्तिपथं ऋक्पूरित्यादिना अकारप्रत्ययः समासांतः अलंच ॥ नक्षपामध्यगतेव संध्या २०
क्रतुः भूषितवंतौ १८ वसिष्ठेति वसिष्ठधेनोरनुयायिनं अनुचरं वनांतादावर्तमानं प्रत्यागतं तं दिलीपं वनिता सुदक्षिणा निमेषेण अलसा मंदा पक्ष्मणां पं
क्तिर्यस्याः सा निमेषालसपक्ष्मपंक्तिः लोचनाभ्यां करणाभ्यां उपोषिताभ्यामिव उपवासो भोजननिवृत्तिः तद्वद्भ्यामिव वसतेः कर्तरि क्तः यथोपयो उपोषितोऽतितृ
ष्णया जलमधिकं पिपासति तद्वदतिवृष्णयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः १९ पुरस्कृतेति वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्याः ईश्वरेण तस्येश्वर इत्यञ् प्रत्ययः पुर
स्कृता अग्रतः कृता धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी धर्मार्थपत्नीत्यर्थः अश्ववासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः पार्थिवस्य धर्मपत्न्या प्रत्युद्गता सा धेनुस्तदंतरे तयोर्दंपत्यो
र्मध्ये दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता संध्येव रराज २०

र॰टी॰ प्रदक्षिणीकृत्येति अक्षतानां पात्रेण सह वर्त्तत इति साक्षतपात्रो हस्तो यस्याः सा सुदक्षिणा पयस्विनीं प्रशस्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च अस्याः
स॰२ धेन्वाः विशालं शृंगांतरं शृंगमध्यं अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धेः द्वारमिव प्रवेशमार्गमिव आनर्च अर्चयामास अर्च तेर्भौवादिकाल्लिट् २१ वत्सोत्सुकेति साधेनुर्वत्सोत्सु
३० कापि वत्सेउत्कंठितापि स्तिमिता निश्चला सती सपर्यां पूजां प्रत्यग्रहीत् इति हेतोस्तौ दंपती ननंदतुः पूजास्वीकारस्य हेतुत्वमाह भक्त्येति पूज्येष्वनुरागो भक्तिः तयो
पपन्नेषु युक्तेषु विषये तद्विधानां तस्याः धेनोः विधेव विधा प्रकारो येषां तेषां महतामित्यर्थः प्रसादस्य चिन्हानि लिंगानि स्वीकरण लिंगानि पूजास्वीकारादीनि
पुरः फलानि पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि [illegible] तानि येषां तानि हि अविलंबितफलसूचकलिंगदर्शनादानंदो युज्यत इत्यर्थः २२ गुरोरिति भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता। प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृंगांतरं द्वारमिवार्थसिद्धेः २१ वत्सो
त्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति ननंदतुस्तौ। भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिन्हानि पुरःफलानि २२ गुरोः स
दारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः। दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णां २३ तामंतिकन्य
स्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः। क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् २४ ॥ सदारस्य दारा अर्हं

त्यां सह वर्त्तमानस्य गुरोः हमयोरपीत्यर्थः पादौ निपीड्य अभिवंद्य सांध्यं संध्यायां विहितं विधिं अनुष्ठानं च समाप्य दोहावसाने निषण्णामासीनां दोग्ध्रीं
दोहनशीलां धेनुमेव तृन्निति तृन् प्रत्ययः पुनर्भेजे सेवितवान् दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते २३ तामिति गोप्ता रक्षकः गृहिणीसहा
यः पत्नीद्वितीयः सन् उभावपीत्यर्थः अंतिके न्यस्ता बलयः प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्तां तां पूर्वोक्तां निषण्णां धेनुं अन्वास्य अनूपविश्य क्रमेण सुप्तामनु
अनंतरं संविवेश सुष्वाप प्रातः सुप्तोत्थितां अनूदतिष्ठत् उत्थितवान् अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणां

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इत्थमिति इत्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या सममभिषिक्त पत्न्या सह कृताभिषेका महिषीत्यमरः व्रतं धारयतो महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य दीनाना
मुद्धरणं दीन विमोचनं तत्र उचितस्य नृपस्य त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्तदिनानि एकविंशतिदिनानि व्यतीयुः २५ अन्येद्युरि
ति अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिने द्वाविंशे दिने सद्यः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरित्यादिना निपातनादव्ययत्वम् अत्राद्य पूर्वेद्युरित्यादौ पूर्वे जरापरान् तथाधरान्यान्यतरे
तरात्पूर्वेद्युरादयः इत्यमरः मुनिहोमधेनुरात्मानुचरस्य नृपस्य भावमभिप्रायं दृढभक्तित्वं भावोभिप्रायवस्त्वाशय इत्यादवः जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छं
ती गौरीगुरोः गह्वरं गुहां विवेश सनदृत्यात्मनेपदे शानच् प्रपतन्त्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः गंगायाः प्रपातस्तस्यांते समीपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृण
इत्थं व्रतं पालयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य २५ अन्ये
द्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः गंगाप्रपातांतविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश २६ सा दुःप्रधर्षा
मनसापि हिंस्रैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष २७ तदीयमाक्रं
दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घं रश्मिष्विवादाय नगेंद्रसक्तां निवर्त्तयामास नृपस्य दृष्टिं २८ ॥ ९ ॥
नियस्मिन्तत् शष्पं बालतृणं घासइत्यमरः गौरीगुरोः पार्वतीपितुः गह्वरं गुहामाविवेश २६ सेति सा धेनुः हिंस्रैर्व्याघ्रादिभिर्मनसापि दुःप्रधर्षा दुर्धर्षेति हेतोर रामः
द्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेण अलक्षितमभ्युत्पतनमाभिमुख्येन उत्पतनं यस्य सः सिंहस्तां धेनुं प्रसह्य हठात् प्रसह्य त्वनुहठार्थकमित्यमरः च १७
कर्ष किलेत्यलीके २७ तदीयमिति गुहानिबद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घं तस्याः दूरं तदीयमाक्रंदितं घोषणं आर्तेष्वापन्नेषु साधोर्हितस्य ॥
कारिणः नृपस्य नगेंद्रसक्तां दृष्टिं रश्मिषु प्रग्रहेषु किरणप्रग्रहौ रश्मीत्यमरः आदायेव गृहीत्वेव निवर्त्तयामास २८ ॥ २८ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० सइति धनुर्द्धरः सनृपः पाटलायां रक्तवर्णायां गवितस्थिवांसंस्थितं क्वसुश्चेति क्वसुप्रत्ययः × × केसरिणं सिंहं सानुमतोऽद्रेर्धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयीन
स०२ स्तामधित्यकायांऊर्ध्वभूमौ उपत्यकाद्रेरासन्नाभूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोरितित्यकन्प्रत्ययः प्रफुल्लो विकसितः फुल्लविकसनइ
१८ तिधातोः पचाद्यच् लोध्रारव्यंद्रुममिवददर्श प्रफुल्लमितिनिकारपाठे त्रिफलाविशरणइतिधातोः कर्त्तरिक्तः अथरः स्यान्नइत्तुकारादेशः २९ ततइति ततः सिंह
दर्शनानंतरं मृगेंद्रगामी शरण्यांरक्षणं शरणंगृहरक्षित्रोरित्यमरः शरणंरक्षणेगृहइतियादवः शरणेसाधुः शरण्यः तत्रसाधुरितिय
त्प्रत्ययः प्रसभेनबलात्कारेणउद्धृतारिः पायेनसनृपतिः राजाजाताभिषंगः जातपराभवः सन् अभिषंगः पराभवइत्यमरः वध्यस्यवधार्हस्यदंडादिभ्योयत्

सपाटलायांगवितस्थिवांसंधनुर्द्धरः केसरिणंददर्श अधित्यकायामिवधातुमय्यांलोध्रद्रुमंसानुमतः प्रफुल्लं २९ ततोमृगेंद्र
स्यमृगेंद्रगामीवधायवध्यस्यशरंशरण्यः जाताभिषंगोनृपतिर्निषंगादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ३० वामेतरस्तस्यकरः प्रहर्त्तु
र्नखप्रभाभूषितकंकपत्रे सक्तांगुलिः सायकपुंखएवचित्रार्पितारंभइवावतस्थे ३१ बाहुप्रतिष्टंभविरुद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृ
तमस्पृशद्भिः राजास्वतेजोभिरदह्यतांतर्भोगीवमंत्रौषधिरुद्धवीर्यः ३२ ॥ ततइतियत्प्रत्ययः मृगेंद्रस्यवधायनिषंगात्तूणीरात् तूणोपासं

गतूणीरनिषंगाइषुधिर्द्वयोरित्यमरः शरमुद्धर्तुमैच्छत् ३० वामेति प्रहर्त्तुस्तस्यवामेतरोदक्षिणंकरः नखप्रभाभिर्भूषितानिविच्छुरितानिकंकस्यपक्षिविशेष
स्यपत्राणियस्यतस्मिन् कंकः पक्षिविशेषस्यात्कुप्राकारेपुधिश्चिरेइतिविश्वः कंकसुकर्द्धटइतियादवः सायकस्यपुंखएवकर्त्तर्योः कर्त्तर्योमूलेदेशेकर्त्त
रीपुंखयादवः सक्तांगुलिः सन् चित्रार्पितारंभचित्रलेखितशरोद्धरणोद्योगइवावतस्थे ३१ बाहिति बाह्वोः प्रतिष्टंभेनप्रतिबंधेनप्रतिबंधः प्रतिष्टंभइत्यमरः रामः
विरुद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो राजामंत्रौषधिभ्यांरुद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिः भोगीसर्पइव भोगीराजभुजंगयोरितिशाश्वतः अभ्यर्णमासन्नउपकंठांतिकाभ्यर्णाभ्य १८
ग्राम्भाप्यनितो व्ययमित्यमरः आगस्कृतमपराधकारिणमस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरंतर्दह्यत अधिक्षेपोपसहनंतेजः प्राणात्ययेष्वपीतियादवः ३२ ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तमिति निग्रहीनो पीडिता धेनुर्येन स सिंहः आर्याणां सतां गृह्यं पक्ष्य पदास्तैरिवाह्यापक्षेषु चेतिक्यप् मनुवंशस्य केतुं चिन्हं केतुवत् व्यावर्त्तकं सिंह इव उरुसत्त्वो म
हाबलस्तं आत्मनो ऽवृत्तौ बाहुस्तंभरूपे व्यापारे अभूतपूर्वत्वाद्विस्मितं कर्त्तरि क्तः तं दिलीपं मनुष्यवाचा करणेन भूयन विस्मापयन् विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन् निजगा
द स्मिङ् ईषद्धसन इति धातोर्णिचि हृद्यौ आत्मनेपदे आत् प्रत्यये च सति विस्मापयन्निति रूपं सिद्धं विस्मापयन्निति पाठे युगागममात्रं वक्तव्यं तच्च नित्यं स्मयः
ते रिति हेतुभये विवक्षायामेवेति भीस्मयोर्हेतुभय इति आत्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् तस्मान्मनुष्यवाचा विस्मापयन्निति रूपसिद्धं करणविवक्षया
न कश्चिद्दोषः ३३ अलमिति हे महीपाल तव श्रमेण अलं साध्याभावात् त्वया श्रमो न कर्त्तव्य इत्यर्थः अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्

तं माऽर्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुं विस्मापयन् विस्मितमाऽऽत्मवृत्तौ सिंहं निजगाद सिंहः ३३ अलं मही — सिंहोरुसत्त्वं १
पालतव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् न पाऽऽदपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलोच्चये मूर्छति मारुतस्य ३४ कैलासगौरं वृष
माऽऽरुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठं अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुंभोदरं नाम निकुंभमित्रं ३५ ॥ तृतीया उक्तं च न्यासोद्योतेन के
वलं श्रूयमाणैव क्रियानिमित्तं करणभावस्यापि तर्हि गम्यमानापीति अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः इतः अस्मिन्नपि सार्वविभ
क्तिकस्तसिल् प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात् तथा हि पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्छति न प्रसरति ३४ कैलासे
न कैलासवद्वा गौरं शुभ्रं वृषमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोः चामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मनीषिण इति शाश्वतः तस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः अष्टौ
मूर्तयो यस्य तस्याष्टमूर्तेः शिवस्य पादार्पणं पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुंभस्य मित्रं कुंभोदरनाम किंकरं मामवेहि विद्धि
पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च सूर्याचंद्रमसौ याजी इत्यष्टौ शंकरमूर्त्तय इति यादवः ३५ ॥ ३५ ॥ ॥

मि ३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२-३६ अमुमिति पुरः अग्रतः अमुं देवदारुं पश्यसीति काकुः असौ देवदारुः वृषभो ध्वजे यस्य तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः अभूतन्तद्भावे च्विः यो देव
३७ दारुः स्कंदस्य मातुः गौर्य्याः हेम्नः कुंभ एव स्तनः स्तस्मान्निःसृतानां पयसां अंबूनां रसज्ञः स्वादज्ञः स्कंदपक्षे हेमकुंभ इव स्तन इति विग्रहः पयसां क्षीरेणां प
१९ यः क्षीरं पयोंबु चेत्यमरः स्कंदसमानप्रेमास्पदमिति भावः ३६ कंडूयमानेनेति कदाचित् कटं कपोलं कंडूयमानेन कषता कंडूादिभ्यो यक् ततः शानच् वन्य
द्विपेनास्य देवदारोः त्वक् उन्मथिता अथ अद्रेस्तनया गौरी असुराणां अस्त्रैः आलीढं क्षतं सेनां नयतीति सेनानीः स्कंदः आर्नेतीनंदनः स्कंदः सेनानीरित्यमरः सन्मुद्दि
श्यादिना क्विप् तमिव एनं शुशोच ३७ तदेति तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवे

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोसौ वृषभध्वजेन यो हेमकुंभस्तननिःसृतानां स्कंदस्य मातुः पयसां रसज्ञः ३६ कंडूयमानेन
कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ३७ तदाप्रभृत्येव वनद्वि
पानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमंकागतसत्ववृत्ति ३८ तस्यालमेषा क्षुधितस्य
तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चांद्रमसी सुधेव ३९ स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गु
रोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः

नांकं समीपमागताः प्राप्ताः सत्वाः प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिंस्तत् अंकः समीप उत्संगे चिन्हे स्यानापराधयोरिति केशवः तस्यैषा उपस्थिता आपन्ना एषा
सिंहत्वं विधायास्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायामहं व्यापारितः नियुक्तः ३८ तस्येति परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सा उपस्थिता आपन्ना एषा एमः
गोरूपा शोणितपारणा सुरद्विषो राहोश्चंद्रमसः इयं चांद्रमसी सुधेव तस्य क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य मे तृप्त्यै अलं पर्याप्ता नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी ३९ सद्गुति १९
सएव सुपाय शून्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व भवान्त्वं गुरोर्दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोसि ननु गुरुधनं विनाश्य कथं न तस्य

तद्धिरस्य
श्रेतात भो
अतेन

१प्रकागतसत्ववृत्तिः सिंहस्य ॥२॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सूर्यं [illegible] क्षत्रकुलांगनानां ईप्सितं मेषां मध्ये वीरसूरिति शब्दं ता कामयेतां वीरप्रसवो दुःखहेतुरिति भावः ४ क्लेशावहेति । आवहतीत्यावहा ।
भर्तुः क्लेशावहा क्लेशकारिणी [illegible] एव अलक्षणा अहं सीतेति स्वं नाम उदीरयंती स्वर्गः प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य तस्य स्वर्गस्थितस्य गुरोः श्वशुरस्य महि-
ष्योः श्वश्र्वोः वधूः स्नुषा सीता वधूः स्नुषा वधूर्जायेत्यमरः । अभक्तिभेदेन ववंदे स्वर्गप्रतिष्ठस्येत्यनेन श्वश्रूवैधव्यदर्शनदुःखं सूचयति ५ उत्तिष्ठेति । न
नु वत्से उत्तिष्ठ असौ सानुजो भर्तानि वैव शुचिना आर्यवृत्तेन महत् कृच्छ्रं दुःखं तीर्णः तीर्णवान् इति प्रियार्हां तां वधूं प्रियमप्यमिथ्या असत्यतया ते श्वश्र्वौ
ऊचतुः उभयं दुर्वचमिति भावः ६ अथेति । अथ जनन्योरानंदजलैरानंदवाष्पैः प्रारब्धं प्रक्रांतं रघुवंशकेतोः रामस्य अभिषेकं आमात्यवृद्धाः

अशीप्सितं क्षत्रकुलांगनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् ४ क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयंती स्वर्गप्र-
तिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन वधूर्ववंदे ५ उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव कृच्छ्रं महत्तीर्ण इति
प्रियार्हां तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ६ अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानंदजलैर्जनन्योः निर्वर्तयामासुरमात्यवृ-
द्धास्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुंभतोयैः ७ सरित्समुद्रान्सरसीश्च गत्वा रक्षःकपींद्रैरुपपादितानि तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जि-
ष्णोर्विंध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ८ तपस्विवेषक्रिययापि तावद्यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ॥ ।। तीर्थेभ्यो गंगाप्रमुखेभ्य आ-

हृतैरानीतैः काञ्चनकुंभतोयैर्निर्वर्तयामासुः निष्पादयामासुः ७ सरिदिति । रक्षःकपींद्रैः सरितो गंगाद्याः समुद्रान्पूर्वादीन्सरसीर्मानस-
आदीः आगत्वा उपपादितानि आनीतानि जलानि जिष्णोर्जयनशीलस्य ग्लाजिस्थश्च क्स्नुरिति क्स्नुप्रत्ययः तस्य मूर्ध्नि विंध्यस्य मूर्ध्नि आद्रेः मेघ-
प्रभवा आप इवापतन् ८ तपस्वीति । यो रामस्तपस्विवेषक्रियया अपि तपस्विवेषरचनया अपि सुतरां अत्यन्तम् प्रेक्षणीयः तावत् दर्शनीयो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नः श्रमुं देववत्
एवं तस्मिन् सत्सम स्य राजेंद्रस्य भर्तुः हे मनः दानेन राजेन्द्र वंश [illegible] यायाः शोभा उदिता सा पुनरुक्ते ग्रामदोषाय स्यात् सा पुनरुक्तदोषा सा तु द्विगुणा आसी
स० १४ नृ० ९ स इति सः समः सः सेनेन्द्र दसमः सैनेरानंदितपौरवर्गः सन्नृ मूलेभवा मौलाः मन्त्रिवृद्धाः तेः [illegible] भिः हरिभिश्च सह सौधेभ्यः उन्नतालाजवर्षा यस्यां तां सुचोरा
१४४ ग्राममन्वय राजधानीं विवेश प्रवि [illegible] न पुष्पमसौ [illegible] दिव्य [illegible] वरजेन मन्दं प्रयुक्तेन मन्दमाधूतेश्च वालव्यजनेश्च चामरैः पर्यस्त रथस्यो भरतेन धृतातपत्रः एवंच
तुर्व्यूहो रामः मूर्त्तः सा [illegible] आसीत् सामा [illegible] संघातः समाः इव विवेशेति पूर्वेण संबंधः ११ प्रासादेति वायुवशेन भिन्ना प्रासादेषु
कालागरुधूमः तस्य राजिरेखा वनान्निवृत्तेन [illegible] भेन रामेण स्वयं मुक्ता नस्याः पुरः पुर्याः वेणिरिवश्राव भासे पुरी पिपतिव्रता सम्माधि [illegible]
राजेंद्रनेपथ्यविधान शोभा तस्योदिता [illegible] पुनरुक्तदोषा ९ सं मौल [illegible] हरिभिश्च सैन्यः स्वसैन्यनानंदितपौरवर्गः वि
वेश सौधोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् १० [illegible] सो वरजेन मंदं माधूतवालव्यजनो रथस्थः धृताता
पत्रो भरतेन साक्षादुपाय संघात इव प्रवृद्धः चतुर्व्यूहमं ११ प्रासादका [illegible] धूमराजिस्तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना वनान्नि
वृत्तेन रघूत्तमेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवाबभासे १२ श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषां कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम् प्रासादवाता
यनदृश्यबंधैः साकेतनार्योऽञ्जलिभिः प्रणेमुः १३ . स्फुरत्प्रभामंडलमानसूयं सा विभ्रती शाश्वतमंगरागम् ॥ १४॥
नप्रोषितेन सुसंस्कृर्यान्न वेणीं च प्रमोचयेदिति हारीतः १२ श्वश्रूजनेति श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषां कृतसौम्यनेपथ्यां आकल्पवेषो नेपथ्य
मित्यमरः कर्णीरथः स्त्रीयोग्यो अल्परथः कर्णीरथः कर्णीरथप्रवहणार्यनंजुरयगर्भकडूतियादवः तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां साकेतनार्यः
प्रासादवातायनेषु दृश्यबंधैः लक्ष्यपुटैः अंजलिभिः प्रणेमुः १३ स्फुरदिति स्फुरत्प्रभामंडलमानुसूयं अनुसूयया दत्तं शाश्वतं सदा तनं ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

...गुर्विमानीसासीताभर्त्रा सप्तपुत्रैः सुहृद्भिः संदर्शिता पुनर्वहिगतैर्वराज १४ वेश्मानीति सुहृदो भावः सौहार्दं सौजन्यं हृद्भगसिंधुं ते पूर्वपद
स्योभयपदवृद्धिः तस्य निधिः सौहार्दनिधिः रामः सुहृद्भ्यः सुग्रीवादिभ्यः परिवर्हवंति उपकरणवंति वेश्मानि विश्राण्य दत्वा आलेख्यशेष
स्य चित्रमात्रशेषस्य पितुर्वलिमत्पूजायुक्तं निकेतनं गृहं वाष्यायमाणो वाष्पमुद्वमन् विवेश वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने इति क्यङ् प्रत्ययः १५
कृतांजलिरिति तत्र निकेतने कृतांजलिः सन् रामः हे अम्ब नो गुरुः पिता स्वर्गः फलं यस्य तस्मात् सत्यान्नाभ्रश्यत न भ्रष्टवान् इति पदं भ्रंश
नं न चिंत्यमानं विचार्यमाणं तव सुकृतं इत्येवं प्रकारेण भरतस्य मातुः कैकेय्याः लज्जां जहार अपानयत् राज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसा

रराज सुहृद्भिः पुनः सप्तपुत्रैः संदर्शितानावहिगतैर्वभर्त्री १४ वेश्मानि रामः परिवर्हवंति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः वाष्याय
माणो बलिमन्निकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश १५ कृतांजलिस्तत्र यदम्ब सत्यान्नाभ्रश्यत स्वर्गफलाद्गुरुर्नः तच्चिंत्यमानं
सुकृतं तवेति जहार लज्जां भरतस्य मातुः १६ तथैव सुग्रीवविभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः संकल्पमात्रोदितसि
द्धयस्ते क्रांता यथा चेतसि विस्मयेन १७ सभाजनायोपगतान्स दिव्यान्मुनीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः शुश्राव तेभ्यः प्रभवा
दिवृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् १८ ॥

धनमित्यर्थः भरतग्रहणं तदंगेश्याऽपि कैकेय्यानुसरणद्योतनार्थम् १६ तथेति
तथा सुग्रीवविभीषणादीन् संविधीयंत इति संविधाः भोग्यवस्तूनि अकृत्रिमसंविधाभिः भोग्यवस्तुभिः तथा तेन प्रकारेण उपाचरत् यथा सं
कल्पमात्रेण इच्छामात्रेणोदिताः सिद्धयस्ते सुग्रीवादयश्चेतसि विस्मयेन क्रांताः आक्रांताः १७ सभाजनायेति स रामः सभाजनाय अभि
नंदनाय उपगतान् दिव्यान् प्रभवान् मुनीनगस्त्यादीन् पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः रावणस्य प्रभवादि जन्मादिकं स्वविक्रमे गौरवमुत्कर्षमादधानं
दधानं तेभ्यो मुनिभ्यः शुश्राव श्रुतवान् विजितोऽप्यस्य वीर्यज्ञो नुत्कर्ष इत्यर्थः १८ ॥

तपसो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ प्रतीति॰ तपोधनेषु मुनिषु प्रतियातेषु प्रतिनिवृत्तेषु गतेषु सत्सु सुखाद् विज्ञात एव गतोर्द्धमासो येषां तान् अनंतरं सीतायाः स्वहस्तेनोपहृतादुत्ता
स॰१४ र्थ्यपूजा उत्तमसंभावना येभ्यस्तान् एतेन सौहार्दातिशय उक्तः रक्षःकपीन्द्रान् रामो विससर्ज विसृष्टवान् १९ तच्चेति॰ आत्मनः चिंतासुल
१४५ भं स्वेच्छामात्रलभ्यं सुरारेः रावणस्य जीवितेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं पुष्पकं भूयः पुनरपि कैलासनाथस्य कुवेरस्य उद्वह
नाय वहनाय अनुज्ञातवान् मन्यतेर्लङ्॰ गु॰ पौत्र्येहत्वेन पूर्वमेव एतत्कौवेरमेवेति मत्वेतो २० पितुरिति॰ रामः पितुर्नियोगात् शासना
द् वनवासं निस्तीर्य अनंतरं प्रतिपन्नराज्यः सन् धर्मार्थकामेषु यथा तथैवावरजेष्वनुजेषु समां वृत्तिं प्रपेदे अवैषम्येन व्यवहृतवानित्यर्थः २१

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगतार्द्धमासान् । सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान् रक्षःकपींद्रान् विससर्ज रामः १९ तच्चात्म
चिंतासुलभं विमानं हृतं सुरारेः सह जीवितेन कैलासनाथोद्वहनाय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमंस्त २० पितुर्नियोगाद्व
नवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् २१ सर्वासु मातृष्वपि वत्स
लत्वात् स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् षडाननापीतपयोधरासु नेता चमूनामिव कृत्तिकासु २२ तेनार्थवांल्लोभपराङ्मुखेन

सर्वास्विति॰ स रामो वत्सलत्वात् स्निग्धत्वात् अनुलोकं प्रतीत्यर्थम् स्निग्धस्तु वत्सलः स्यादित्यमरः स॰ ऽऽनेतेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान् ॥ ९॥
र्वासु मातृष्वपि निर्विशेषप्रतिपत्तिः तुल्यसत्कार आसीत् कथमिव चमूनां नेता षण्मुखः षडाननेन पीताः पयोधराः स्तनाः यासां
तासु कृत्तिकास्विव २२ तेनेति॰ लोको लोभपराङ्मुखेन वदान्येन तेन रामेणार्थवान् धनिकः आसीत् एव भूवतिङ्॰ न प्रतिरूपकमव्ययमेतत्
विघ्नेभ्यो भयं घ्नता नुदता तेन क्रियावान् अनुष्ठानवान् विनेत्रा नियामकेन तेन पितृवत् नियच्छतीत्यर्थः शोकमपनुदतीति शोकापनुदः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सुखस्याहर्त्तानुंदःशोकयोःपरिसमाप्तनुदेरितिकप्रत्ययः तेनपुत्रीपुत्रवानासपुत्रवदानंदयतीत्यर्थः २३ सइति· सरामःकालेऽवसरेपौराणांकार्या
णिप्रयोजनानिसमीक्ष्यविदेहाधिपतेर्दुहित्रासीतयाउपभोगोत्सुकयाअतएवतदीयंसीतासंबंधिचारुवपुःकृत्वास्थितयालक्ष्म्येवोपस्थितः
संगतःसन्रेमे उपस्थानंतुसंगतिरितियादवः २४ तयोरिति· चित्रवत्सुवनवासवृत्तांतलेख्यवत्सुसद्मसुयथाप्रार्थितं· यथेष्टमिंद्रिया
र्थानिंद्रियविषयान्शब्दादीन् आसेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोः सीतारामयोः दंडकेषुदंडकारण्येषुप्राप्तानिदुःखान्यपिविरहविलापा
न्वेषणादीनिसंचिंत्यमानानिस्मर्यमाणानिसुखान्यभूवन् स्मारकंतुचित्रदर्शनमितिद्रष्टव्यं २५ अथेति· अथसीताअधिकस्नि

तेनासलोकः पितृमान्विनेत्रातेनैवशोकापनुदेनपुत्री २३ सपौरकार्याणिसमीक्ष्यकालेरेमेविदेहाधिपतेर्दुहित्राउ
पस्थितश्चारुवपुस्तदीयंकृत्वोपभोगोत्सुकयेवलक्ष्म्या २४ तयोर्यथाप्रार्थितमिंद्रियार्थानासेदुषोः सद्मसुचित्रवत्सु
प्राप्तानिदुःखान्यपिदंडकेषुसंचिंत्यमानानिसुखान्यभूवन् २५ अथाधिकस्निग्धविलोचनेनमुखेनसी
ताशरपांडुरेण आनंदयित्रीपरिणेतुरासीदनक्षरव्यंजितदोहदेन २६ तामंकमारोप्यकृशांगयष्टिंवर्णांतराक्रांतप
योधराग्रां विलज्जमानांरहसिप्रतीतः पप्रच्छरामांरमणोभिलाषम् २७ ॥ ग्धविलोचनेनात्यंतमसृणेलोचनेयस्मिंस्तेनशरव

णविशेषवत् पांडुरेण अतएवानक्षरमवाग्व्यापारंयथाभवतितथाव्यंजितंदोहदंगर्भोयेनतेनमुखेनपरिणेतुःपत्युरानंदयित्रीआसीत् २६
तामिति· प्रतीतोगर्भेज्ञानवान्· रमयतीतिरमणः प्रियांकृशांगयष्टिंवर्णांतरेणनीलिम्नाआक्रांतपयोधराग्रांविलज्जमानांतांरामांरहस्यंकमारो
प्याभिलाषंमनोरथंपप्रच्छ एतच्चदोहदस्याप्रदानेनगर्भोदोषमवाप्नुयादितिशास्त्रात्नतुलौल्यादित्यनुसंधेयं २७ ॥ २० ॥ १ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०टी० सेति सासीताहिंस्त्रैः दृष्टानीवाराः एवबलयोयेषुतानि तिर्यग्भिशुकादिदानं वलिः संवद्धाः कृतसंबंधाः कृतसख्या वैखानसानां कन्यका येषुतानि

स०१४ कुशवंतिभागीरथीतीरतपोवनानि भूयः पुनरपिगंतुमिषेषाभिललाष २८ तस्यादृति रघुप्रवीरोरामः तस्यैसीतायैतन्पूर्वोक्तंईप्सितंमनोरथं

१४६ थंप्रतिश्रुत्यपार्श्वचरैः सात्वाकालोचितैरनुयातः सन्मुदितामयोध्यामालोकयिष्यन् अभ्रंलेढीत्यभ्रंलिहमभ्रंकषंप्रासादंमारुरोह वहाभ्रेलिह

इतिखश्प्रत्ययः अरुर्द्विषदितिमुमागमः २९ ऋद्धापणमिति सरामः ऋद्धाः समृद्धाः आपणाः पण्यभूमयोयस्मिन्तंराजपथंनौमिः समु

सा दृष्टनीवारवलीनिहिंस्त्रैः संवद्धवैखानसकन्यकानि इयेषभूयःकुशवंतिगंतुंभागीरथीतीरतपोवनानि २८ तस्यैप्रति

श्रुत्यरघुप्रवीरस्तदीप्सितंपार्श्वचरानुयातः आलोकयिष्यन्मुदितामयोध्यांप्रासादमभ्रंलिहमारुरोह २९ ऋद्धापणंराजप

थंसपश्यन्विगाह्यमानांसरयूंचनौभिः विलासिभिश्चाध्युषितानिपौरैः पुरोपकंठोपवनानिरेमे ३० सकिंवदंतींवदतांपुरोगः

स्ववृत्तमुद्दिश्यविशुद्धवृत्तः सर्पाधिराजोरुभुजोपसर्पंपप्रच्छभद्रंविजितारिभद्रः ३१ निर्बंधपृष्टःसजगादसर्वंस्तुवंतिपौराः

श्चरितंत्वदीयं अन्यत्ररक्षोभवनोषितायाःपरिग्रहान्मानवदेवदेव्याः ३२ ॥ सद्रवाहिनीभिः विगाह्यमानांसरयूंचपौरैः विला

सिभिः अध्युषितानिपुरोपकंठोपवनानिचपश्यन्रेमे ३० विलासिन्यश्च विलासिनश्चविलासिनः पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः सइति वदतां

वाग्मिनांपुरोगः श्रेष्ठः विशुद्धवृत्तः सर्पाधिराजःशेषः तद्वदूरुभुजौयस्यसः विजितारिभद्रो विजितारिश्रेष्ठः सरामः स्ववृत्तंउद्दिश्यभद्रं

भद्रनामकं अपसर्पंचारं किंवदंतीजनवार्तांपप्रच्छ अपसर्पश्चरस्पशः किंवदंतीजनश्रुतिरित्यमरः ३१ निर्बंधेति निर्बंधेनआग्रहेण

पृष्टःसोपसर्पःजगादकिमितिहेमानवदेवरक्षोभवनेउषितायाःस्थितायाःदेव्याःसीतायापरिग्रहात्स्वीकारात् अन्यत्रइतरांशेतंवर्जयित्वा

[illegible]

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कलत्रेति एवं किलकलत्रनिंदया गुरुणा दुर्वहेण कीर्त्तिविपर्ययेण अपकीर्त्या अभ्याहतं वैदेहि वंधोर्वैदेहिवल्लभस्य बन्धुर्भर्तरीवास्य वेदूत्समरः
इत्यापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वः कालिदासदूतिवत् हृदयमयोघनेन अभ्याहतं अभितप्तं अयइव विददे विदीर्णं कर्मणि लिट् किलेत्यै
तिह्ये ३३ किमिति आत्मनो निर्वादिपैवादं एवकथानाउपेक्षे किंउत अदोषां साध्वीं जायां संत्यजामि किं उभयत्रापि प्रश्ने लोट् इत्येकपक्षाश्र
येऽन्यतरस्य पक्षस्य परिग्रहे विक्लवत्वादपरिच्छेत्तृत्वात् स रामो दोलाइव चलाचित्तवृत्तिर्यस्य स आसीत् ३४ निश्चित्येति किंच वाच्यमपवा
दं अन्येन त्यागातिरिक्तोपायेन निवृत्तिर्यस्य नास्ति तदनन्यनिवृत्ति निश्चित्य पत्न्याः त्यागेन परिमार्ष्टुं परिहर्तुमैच्छत् तथाहि यशोधनानां पुं

कलत्रनिंदागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण अयोघनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिबंधोर्हृदयं विददे ३३ किमा
त्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषामुत संत्यजामि इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वादासीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ३४ नि
श्चित्य चानन्यनिवृत्तिवाच्यं त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् अपि स्वदेहात्किमुतेंद्रियार्थाद् यशोधनानां हि यशो गरीयः
३५ स संनिपात्यावरजान्हतौजास्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वा
क्यं ३६ राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयं ॥ ॥ स्वदेहादपि यशो गरीयः गुरुतरं इंद्रियार्थात् स्रक्चंद

नवनितादेरिंद्रियविषयादरीयद् इति किमुवक्तव्यं पंचमी विभक्तेरित्युभयत्रापि पंचमी सीता चेंद्रियार्थ एव ३५ स इति हतौजा निस्तेजस्कः स रामः
तस्य रामस्य विक्रियादर्शनेन लुप्तहर्षान् अवरजान्संनिपात्य संगमय्य आत्माश्रयं स्वविषयकं कौलीनं निंदां तेभ्य आचचक्षे पुनरिदं वाक्यमु
वाच ३६ राजर्षीति रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचेः सहृत्तानुगुद्धान्मत्तो मत्सकाशात् दर्पणस्य पयोदवातादिवायमः ॥ ९॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ कमादित्यर्थः कीदृशोयं कलंकः उपस्थितः प्राप्तः अस्यन ३७ पौरेष्विति सोहमपांतरंगेषुतैलविंदुमिवपौरेषुवहुलीभवंतंप्रसरंतं तदेवपूर्वय
स॰१४ स्यतत्पूर्वंअवर्णमपवादं अवर्णक्षेपनिर्वादपरिवादापवादवदित्यमरः द्विपेंद्रः आलानमेवंआलानिकं विनयादित्वात्स्वार्थेठक् अथवाआ
१५७ लानंवंधनंप्रयोजनमस्येति आलानिकंप्रयोजनमितिठक् स्थाणुंस्तंभमिव चूतंवृक्षेदृतिवत्सामान्यविशेषभावात् अपौनरुक्त्यमुद्रष्टव्यं
सोढुंनेशेनशक्नोमि ३८ तस्येति तस्यावर्णस्यापनोदायफलप्रवृत्तौअपत्योत्पत्तौउपस्थितायांसत्यामपि निर्व्यपेक्षोनिस्पृहःसन् वैदेः
हसुतांपुरस्तात्पूर्वं पितुराज्ञयासमुद्रनेमिरिवनेमिर्यस्याः साभूमिः तामिवत्यक्ष्यामि ३९ ननुसर्वयासाध्वीनत्याज्येत्याह अवैमीति ए

मत्तः सदाचारशुचेः कलंकः पयोदवातादिवदर्पणस्य ३७ पौरेषुसोहंवहुलीभवंतमपांतरंगेष्विवतैलविंदुम् सोढुं
नतत्पूर्वमवर्णमीशेआलानिकंस्थाणुमिवद्विपेन्द्रः ३८ तस्यापनोदायफलप्रवृत्तावुपस्थितायामपिनिर्व्यपेक्षः
त्यक्ष्यामिवैदेहसुतांपुरस्तात्समुद्रनेमिंपितुराज्ञयेव ३९ अवैमिचैनामनघेतिकिंतुलोकापवादोवलवान्मतोमे
छायाहिभूमेः शशिनोमलत्वेनारोपिताशुद्धिमतःप्रजाभिः ४० रक्षोवधांतोनचमेप्रयासोव्यर्थःसवैरप्रतिमोचना
य अमर्षणःशोणितकांक्षयाकिंपदास्पृशंतंदशतिद्विजिह्वः ४१ ॥ एनांसीतांअनघांसाध्वींचावैमि किंतुमेममलोकाप

वादःवलवान्मतः कुतः हियस्मात्प्रजाभिःभूमेःछायाप्रतिविंवंशुद्धिमतोनिर्मलस्यशशिनोमलत्वेनकलंकत्वेनारोपिता अतोलोकाप
वादएववलवानित्यर्थः ४० रक्षइति किंमेरक्षोवधांतःप्रयासोव्यर्थोन किंतुसवैरप्रतिमोचनायवैरशोधनाय निर्यातनंवैरशुद्धा
वित्यमरः तथाहि अमर्षणोसहनोद्विजिह्वःसर्पःपदापादेनस्पृशंतंपुरुषंशोणितकांक्षयादशतिकिंनकिंतुवैरनिर्यातनायेत्यर्थः ४१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नदिति॰ दंतस्मादेषमेसर्गः निश्चयः सर्गः स्वभावेन निर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिरित्यमरः करुणार्द्रचित्तैर्भवद्भिर्न प्रतिषेधनीयः निर्हृतं निर्ग
तं वाच्यमेव शल्यं येषां तान् प्राणान् मया चिरं धारयितुं धारणं कारयितुं वा युष्माकं अर्थिना अर्थित्वं इच्छा यद्यस्तीति शेषः ४२ इतीति॰ इ
त्युक्त्वैवं तं जनकात्मजायां विषये नि॰ शेहक्षाभिनिवेशं अतिक्रूराग्रहं ईशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चनापि निषेद्धुं निवारयितुं अनुमोदितुम
नुवर्तयितुं वा शक्तो वासीत् पक्षद्वयस्यापि प्रबलत्वादित्यर्थः ४३ सइति॰ लोकत्रयगीतकीर्तिः यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणाग्रजः
सरामो निदेशे स्थितं आज्ञाकारिणं लक्ष्मणं हे सौम्य सुभगेत्याभाष्य पृथक् भरतशत्रुघ्नाभ्यां विनाकृत्य आदिदेश आज्ञापयामास ४४ प्रजा
तदेषसर्गः करुणार्द्रचित्तैर्नमे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः यद्यर्थिता निर्गतवाच्यशल्यान्प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ४२ इत्यु
क्त्वैवं तं जनकात्मजायां नितांतरूक्षाभिनिवेशमीशं नकश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धुमासीदनुमोदितुं वा ४३ सल
क्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदे
श ४४ प्रजावतीदोहदशंसिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव॰ सत्वं रथीतद्व्यपदेशनेयां प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्य
जैनाम् ४५ सशुश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वत् ॥ ऽऽवतीति॰ दोह दो गर्भिणी मनोरथः तं शंसिनी
ते तव प्रजावती॰ प्रजावती भ्रातृजायेत्यमरः तपोवनेषु स्पृहयालुरेव सस्पृहैव॰ स्पृहिगृहीत्यादिना आलुच् प्रत्ययः सत्वं रथीसन्॰ तद
व्यपदेशेन दोहदमिषेण नेयां नेतव्यामेनां सीतां वाल्मीकेः पदं स्थानं प्रापय्य गमयित्वा॰ विभाषायद्दत्यपादेशः त्यज ४५ सइति॰
पितुर्नियोगाच्छासनात् भार्गवेण जामदग्न्येन ... नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः मातरि द्विषतीव द्विषद्वत्॰ तत्र तस्येतिवति प्रत्ययः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ टी॰ प्रत्यग्रहीत् गृहीतवान् भाषायां सदवसश्रुवइति कसुप्रत्ययः स लक्ष्मणस्तदग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत् हि यस्माद्गुरूणामाज्ञा अविचारणीया ४६
स॰ १४ अथेति अथ सौ लक्ष्मणः अनुकूलश्रवणेन प्रतीतां हृष्टां कर्णेनेन तुष्टां वैदेहसुतां अत्रस्नुभिरभीरुभिर्गर्भिणीवहनयोग्यैः त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः
१४८ क्नुरिति क्नुप्रत्ययः तुरंगैर्युक्तधुरं सुमंत्रेण प्रतिपन्नरश्मिं गृहीतप्रग्रहं रथमारोप्य प्रतस्थे ४७ सेति सा सीता रुचिरान्प्रदेशान्नीयमाना प्राप्यमाणा
सती मे मम प्रियः प्रियंकरोतीति प्रियंकरः प्रियकारी इत्यनंदत् क्षेमप्रियमद्रेऽण्चेति चकारात्खच्प्रत्ययः तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां
विहाय असिपत्रवृक्षत्वं जातं नावुद्धनाज्ञासीत् वुध्यतेर्लुङ् असिपत्रः खड्गाकारदलः कोप्यपूर्वो वृक्षविशेषः असिपत्रो भवेत्कोषकारेचनर

प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ४६ अथानुकूलश्रवणप्रतीतामत्रस्नुभिर्युक्तधुरं तुरंगैः रथं
सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिमारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ४७ सा नीयमाना रुचिरान्प्रदेशान्प्रियंकरो मे प्रियइत्यनंदत् नावु
द्धकल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम् ४८ जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्सव्येतरेण स्फुरता तदक्ष्णा आ
ख्यातमस्यै गुरुभाविदुःखमत्यंतलुप्तप्रियदर्शनेन ४९ सा दुर्निमित्तोपगताद्विषादात्सद्यः परिम्लानमुखारविंदा ५०॥

कांतवद् इति विश्वः आसन्नघातुक इति भावः ४८ जुगूहेति पथि लक्ष्मणो यद्दुःखं तस्याः सीतायाः जुगूह प्रति संवृतवान् तद्गुरुभावि भ
विष्यद्दुःखं अत्यंतलुप्तप्रियदर्शनं यस्य तेन स्फुरता सव्येतरेण दक्षिणेन अक्ष्णा अस्यै सीतायै आख्यातं स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्नि राम
मित्तमाहुः ४९ सेति सा सीता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेणोपगतात्प्राप्तान्विषादाद्दुःखात्सद्यः परिम्लानमुखारविंदा सती १४८
रावणजस्य मानुजस्य राज्ञो रामस्य शिवं भूयादिति अवाद्यैः करणैरंतःकरणैराशशंसे शंसतेरपेक्षायामात्मनेपदमिष्यते अंतःकरणे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऽरीति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायं पुनः पुनराशशंसेदित्यर्थः ५० गुरोरिति । गुरोर्ज्येष्ठस्य नियोगात्साध्वीं वनितामुत्याज्यामित्यर्थः वनांते विहा
स्यन्नुत्स्रक्ष्यन्सुमित्रातनयो लक्ष्मणः पुरस्तादग्रे स्थितया जह्नोर्दुहित्रा जाह्नव्या उत्थितैर्वीचिहस्तैरवार्यत इव अकार्यं मा कुर्वित्यवार्यतेवे
त्युत्प्रेक्षा ५१ रथादिति । सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः स लक्ष्मणो यंत्रा सारथिना गृहीतवाहान्निरुद्धाश्वात् रथात्तां भ्रातृजायां पुलिने ऽवतार्य आ
रोप्य निषादेन किरातेनाहृतनौविशेषः आनीतनौकः सन् गंगां भागीरथीं संधां प्रतिज्ञामिव ततार संधा प्रतिज्ञा मर्यादेत्यमरः ५२ अथेति ।
अथ कथंचिद्व्यवस्थापिता प्रकृतिमापादिता वाग्यस्य सोंऽतर्गतबाष्पः कंठो यस्य सः कंठस्तंभितास्रुरित्यर्थः सौमित्रिर्महीपतेः शासनं उत्पा॰

राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयादित्याशशंसे करणैरबाह्यैः ५० गुरोर्नियोगाद्वनितां वनांते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैर्जह्नोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ५१ रथात्स यंत्रा निगृहीतवाहात्तां भ्रातृजायां पुलिनेऽवता
र्य गंगां निषादाहृतनौविशेषस्ततार संधामिव सत्यसंधः ५२ अथ व्यवस्थापितवाक्कथंचित्सौमित्रिरंतर्गतबाष्पकं
ठः औत्पातिको मेघ इवाश्मवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगार ५३ ततोऽभिषंगानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना
स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ५४ ॥ ॥तेभवमौत्पातिकं मेघोऽश्मवर्षं शिलावर्षमिवरुक्षीर्णचान् द्रा
रुणत्वेनावाच्यमुज्जगारेत्युक्तम् ५३ ततइति । ततोऽभिषंगः पराभवः शापे त्वभिषंगः पराभवइत्यमरः स एवानिलस्तेन विप्रविद्धा अभिहता
भ्रश्यमानानि पतंति आभरणान्येव प्रसूनानि यस्याः सा सीता लतेव सहसा स्वमूर्तिलाभस्य स्वशरीरलाभस्य प्रकृतिं योनिं स्वोत्पत्तेः कारणं
धरित्रीं जगाम भूमौ पपातेत्यर्थः स्त्रीणामापदि मातैव शरणमिति भावः ५४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ इक्ष्वाक्विति॰ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो महाकुलप्रसूतिरित्यर्थः आर्यवृत्तः साधुचरितः पतिर्भर्त्ता त्वां अकस्मादकारणात्कथं त्यजेत् असंभावित
स॰१४ मित्यर्थः इति संशयितेव संदिहानेव त्यागहेतुज्ञानावधेः प्रागित्यर्थः जननी क्षितिः तस्यै सीतायै प्रवेशं आत्मनीति शेषः न ददौ ५५ से
१४९ ति॰ लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्छिता सा दुःखं न विवेद प्रत्यागतासुः लब्धसंज्ञा सती अंतः समतप्यत दुःखेनादह्यतेत्यर्थः तपेः कर्मणि लङ् कर्मक
र्तरीति केचित् तन्न तपस्तपः सकर्मकस्यैवेति यक् नियमात् तस्याः सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधो मोहात्कष्टतरो दुःखदो
भूत् दुःखवेदनासंभवादिति भावः ५६ न चेति आर्या साध्वी सा सीता वृजिनादृते एनसा विनापि कलुषं वृजिनैनोघमित्यमरः अन्यारा

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात्पतिरार्यवृत्तः इति क्षितिः संशयितेव तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ५५ सा लु
प्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतांतः तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ५६ न चा
वदद्भर्तुरवर्णमार्या निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेपि आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिंद ५७ आश्वा
स्य रामावरजः सतीं तामाख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ५८ ॥

दितरर्ते इति पंचमी निराकरिष्णोर्निरासकस्य अलंकृञ् इति इष्णुच्प्रत्ययः भर्तुरवर्णमपवादं न चावदत् नैवावादीत् किंतु स्थिरदुःख
भाजमत एव दुष्कृतिनमात्मानं पुनः पुनर्निनिंद ५७ आश्वास्येति॰ रामावरजो लक्ष्मणः सतीं साध्वीं तां सीतामाश्वास्य आख्यातः उपदि
ष्टो वाल्मीकेर्निकेतस्याश्रमस्य मार्गो येन स तथोक्तः सन् निघ्नस्य पराधीनस्य अधीनो निघ्न आयत्त इत्यमरः मे भर्त्तुर्निर्देशेन स्वाम्यनुज्ञया
हेतुना यद्रौक्ष्यं पारुष्यं तत् हे देवि क्षमस्वेति नम्रः प्रणतो बभूव ५८ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सीतेति॰ सीता तं लक्ष्मणं उत्थाप्य वाक्यं जगाद किमिति॰ हे सौम्य साधो तेन तव प्रीतास्मि चिराय चिरं जीव यस्मात् बिडौजसा इन्द्रेण विष्णुः इव पूर्वं इन्द्रदुवा पूर्वजेन ज्येष्ठेन भ्रात्रा छंदानुवर्त्ती परवान् अनुवर्त्ती असि ५९ श्वश्रूजनमिति॰ सर्वं श्वश्रूजनं अनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन् मत्प्रणामं प्रापय इत्यर्थः विज्ञापय॰ किमिति॰ निषिच्यत इति निषेकः मयि वर्त्तमानं सूनोः त्वत्पुत्रस्य प्रजा निषेकं गर्भं चेतसा अनुध्यायत शिवमस्त्विति चिंतयत इति ६० वाच्य इति॰ स राजा त्वया मद्वचनात् मद्वचनमिति कृत्वा॰ ल्यब्लोपे पंचमी वाच्यः॰ वक्तव्यः किमित्यत आह वह्नौ विशुद्धामित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः अक्ष्णोः समीपे समक्षं विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः सामीप्यार्थे वा॰ अव्ययीभावे शरदिति समासांतो टच् प्रत्ययः समक्षमग्रे वह्नौ विशुद्धां

सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्यं प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव । बिडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन भ्रात्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ।

५९ श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः । प्रजानिषेकं मयि वर्त्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६०

वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् । मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ।

६१. कल्याणबुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शंकनीयः । ममैव जन्मांतरपातकानां विपाकविस्फूर्ज्जथुरप्रसह्यः ।

६२. उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्द्धमसि प्रपन्नः ॥ ॥ मपि मां लोकापवादस्य मिथ्यापवादस्य श्रवणाद्धेतोः अहासीः त्यक्तवानसि इति यत् तत् श्रुतस्य प्रख्यातस्य कुलस्य सदृशं किं न सदृशमित्यर्थः यद्वा श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति योजना कामचार्य सीति भावः ६१ कल्याणेति॰ अथवा कल्याणबुद्धेः सुधियः तव वर्त्तुर्मयि विषये अयं त्यागः कामचारः इच्छाचारः कारणं न शंकनीयः कामचारशंकापि न क्रियत इत्यर्थः किंतु ममैव जन्मांतरपातकानां प्रसह्यो विपच्यत इति विपाकः फलमेव विस्फूर्जथुः अशनिनिर्घोषः स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोष इत्यमरः ६२ उपस्थितामिति॰ पूर्वमुपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मीमपास्य मया सार्द्धं वनं प्रपन्नोसि प्राप्तोसि तन्न स्मात् यालक्ष्म्या निरोषात् इत्

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० वनेऽस्मास्पदं प्रतिष्ठां त्वपि आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः प्राप्य वसंती अहं सोढानास्मि ६३ निशाचरेति निशाचररूपेणोपप्लुताः पीड़िताः भ
स०१४ र्त्तारो यासां ताः निशाचरोपप्लुतभर्तृकाः नद्यात् तस्रेनिकपृप्रसयः तासां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् अनुग्रहात् शरण्या शरणासमर्था भूत्वाऽन्यत्व
१५० यि दीप्यमाने प्रकाशमाने सत्येव शरणार्थं अन्यं तपस्विनं कथं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ६४ किं वा इति किं वात्यय वा तव संबंधिनात्यंतेन पुनः प्राप्ति
रहितेन वियोगेन मोघे निष्फले अस्मिन् हतजीविते तुच्छजीविते उपेक्षां कुर्यां कुर्यामेव रक्षणीयं रक्षणार्हं मे अंतर्गतं कुक्षिस्थं त्वदीयं तेजः शुक्रं गर्भ
रूपं शुक्रं तेजो रेतसी च बीजवीर्ये द्रियाणि चेत्यमरः मे मम अंतरायो विघ्नो न स्याद्यदि ६५ सेति सा अहं प्रसूतेरूर्ध्वं सूर्यनिबद्धदृष्टिः सती नया

तस्या स्पदं प्राप्य नयान्निरोधात् सोढास्मि निन्द्रद्वनेषु संती ६३ निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात्
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ६४ किं वा तवात्यंतवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मि
न्‌ स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमंतर्गतमंतरायः ६५ सोऽहं तपः सूर्यनिबद्धदृष्टिरूर्द्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये
भूयो यथा मे जननांतरेऽपि त्वमेव भर्त्ता न च विप्रयोगः ६६ नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनुना प्रणी
तः निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ६७ ॥ विधं तपश्चरितुं यतिष्ये यथा भूयः तेन तपसा मे मम रामः
जननांतरेऽपि त्वमेव भर्त्ता विप्रयोगश्च न स्यात् ६६ नृपस्येति वर्णानां ब्राह्मणादीनां आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च परिपालनं यत्स एव नृ १५०
पस्य धर्मः अत्र मनुना प्रणीतः उक्तः अतः कारणादेवं त्वया निर्वासिता निष्कासिता अपि अहं तपस्विभिः सामान्यं साधारणं यथा भवति
तथाऽवेक्षणीया कलत्रदृष्ट्यभावेऽपि वर्णाश्रमदृष्टिः सीतायां कर्त्तव्येत्यर्थः ६७ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मयेति · तथेतितस्याः सीतायाः वाचं प्रतिगृह्य अंगीकृत्य रामानुजे लक्ष्मणे दृष्टिपथं व्यतीते तिरःक्रांते सति सा सीता व्यसनातिभारात् दुःखातिरेकात् मुक्त
कंठं यथा स्यात्तथा वाग्व्याहृत्येत्यर्थः किंत[illegible] सीता कुररीव उत्क्रोशीव उत्क्रोशकुररौ समाविस्यमरः भूयो भूयिष्ठं चक्रंद चुक्रोश ६८ नृत्यमिति · मयूराः
नृत्यं विजहुः त्यक्तवंतः वृक्षाः कुसुमानि हरिण्यः उपात्तान् दर्भान् इत्यंतं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने तुल्यदुःखत्वं प्राप्ते वने पित्र्यत्यंतं
रुदितमासीत् यथा रामगेहे पितृत्यपि शब्दार्थः ६९ तमिति · कुशेध्माहरणाय यातः कविर्वाल्मीकिः हृदितानुसारी सन् तां सीतामभ्यगा
त् अभिगमनं चक्रे दयालुत्वेत्याह निषादेति निषादेन व्याधेन विद्धस्यांडजस्य क्रौंचस्य दर्शनेनोत्थः उत्पन्नो यस्य शोकः श्लोकत्वमाप

तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते सा मुक्तकंठं व्यसनातिभारा चक्रंद विग्ना कुररीव भूयः ६८ नृ
त्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भाननुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यंतमासीद्रुदितं वनेऽपि ६९ ताम
भ्यगच्छद्रुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः निषादविद्धांडजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ७० त
मश्रुनेत्रावरणं प्रमृज्य सीताविलापाद्विरतां ववंदे तस्यै मुनिर्दोहदलिंगदर्शी दाश्वास्तु पुत्राशिषमित्युवाच ७१ ॥

घत्त श्लोकरूपेणावोचदित्यर्थः सच श्लोकः पठ्यते मानिषादप्रतिष्ठांत्वमगमः शाश्वतीः समाः यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितं
मिति तिरश्चामपि दुःखं [illegible] सेहे किमुतान्येषामिति भावः ७० तमिति · सीताविलापाद्विरतां सतीं नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिबंधकमश्रु प्रमृज्य तमु
निं ववंदे · दोहदलिंगदर्शी गर्भचिह्नदर्शी मुनिस्तस्यै सीतायै सुपुत्राशिषं तत्प्राप्तिहेतुभूतां दाश्वानुदत्तवान् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच
दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति क्वसंतो निपातः ७१ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० जानइति· त्वांमिथ्यापवादेनक्षुभितेनभर्त्रा विसृष्टांत्यक्तांप्रणिधानतःसमाधिदृष्ट्याजाने·हेवैदेहि विषयांतरस्थंदेशांतरस्थंपितुर्जनकस्येव
स०१४ निकेतंगृहंप्राप्तासि· तत्तस्मान्माव्यथिष्ठाःमाशोचीः व्यथेर्लुङ्·नमाङ्योगेइत्यडागमप्रतिषेधः भर्त्रापेक्षितानांशिक्षासएवोचितइतिभावः७२
१५१ उत्खातेति· उत्खातलोककंटकेपिरावणादिकंटकोद्धरणेपि सर्वलोकोपकारिण्यपीत्यर्थः सत्यप्रतिज्ञेपिसत्यसंधेप्यविकत्थनेपि अश्लाघिनि
पित्वांप्रत्यकस्मादकारणात्कलुषप्रवृत्तौगर्हितव्यापारे भरताग्रजेमेमन्युःकोपोस्त्येव सर्वगुणाच्छादकोयंदोषइत्यर्थः सीतानुनयार्थोयंरामो
पलंभः ७३ तवेति· उरुकीर्तिस्तवश्वशुरोदशरथोमेसखातेपिताजनकःसतांविदुषांभवोच्छेदकरः ज्ञानोपदेशादिनासंसारदुःखध्वंसकारी

जानेविसृष्टांप्रणिधानतस्त्वांमिथ्यापवादक्षुभितेनभर्त्रा तन्माव्यथिष्ठाविषयांतरस्थंप्राप्तासिवैदेहिपितुर्निकेतम् ७२ उत्खा
तलोकत्रयकंटकेपिसत्यप्रतिज्ञेप्यविकत्थनेपि त्वांप्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येवमन्युर्भरताग्रजेमे ७३ तवोरुकीर्तिः
श्वशुरःसखामेसतांभवोच्छेदकरःपितातेधुरिस्थितात्वंपतिदेवतानांतत्किंनयेनासिममानुकंप्या ७४ तपस्विसंस
र्गविनीतसत्वेतपोवनेवीतभयावसास्मिन् इतोभविष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयोविधिस्ते ७५ अमूंस्यतीरांमु
निसन्निवेशैस्तमोपहंत्रींतमसांविगाह्य॥ ४ त्वंपतिदेवतानां पतिव्रतानांधुर्यग्रेस्थिता येननिमित्तेनममानुकंप्यानुग्राह्यानासितत्किं एमः
नकिंचिदित्यर्थः ७४ तपस्वीति· ... विसंसर्गेणविनीतसत्वेशांतजंतुकेऽस्मिंस्तपोवनेवीतभयानिर्भीकावसइतोऽस्मिन्वनेऽनघप्रसूतेसुखप्र १५१
सवेरपत्यसंस्कारमयोजातकर्मादिरूपोविधिरनुष्ठानंभविष्यति ७५ अमूंस्यतेति ·संनिविशंतेयेष्वितिसन्निवेशाउटजाः अधिकरणार्थेघञ् मु
नीनांसन्निवेशैरुटजैरमूंस्यतीरांपूर्णतीरां तमसःशोकस्यपापस्यापहंत्रीं तमस्तुक्लीबेंपापेनरकशोकयोरित्यमरः तमसांनदींविगाह्यस्वतंत्र

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आदिदेशेति॰ अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकारणाय राघवो रामः शत्रुघ्नमादिदेश आज्ञापयते अस्य शत्रुघ्नस्य नामारिनिग्रहात् शत्रुहन
नादुःखः यथाभूतः अर्थोपस्य नद यथार्थं करिष्यन्निव शत्रून् हंतीति शत्रुघ्नः अमनुष्यकर्तृकेपि चित्यपि शब्दात्कृतघ्न शत्रुघ्नादयः सिद्धा इति दु
र्गसिंहः पाणिनीयेपि बहुलग्रहणाद्ययेष्टसिद्धिः कृत्यल्युटो बहुलमिति रामस्य स्वयमप्रयाणे हेतुमाह ६ य इति परान् शत्रून् तापयतीति प
रंतपः द्विषत्परयोस्तापेरिति खच् प्रत्ययः रघूणां हि यस्मात् रघूणां मध्ये यः कश्चन एकः अपवादो विशेषशास्त्रं उत्सर्गं सामान्यशास्त्रमि
व परं शत्रुं व्यावर्तयितुं बाधितुमीश्वरः समर्थोऽतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति पूर्वेणान्वयः ७ अग्रजेनेति॰ अग्रजेन रामेण प्रयुक्ताशीर्वादोर

आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ६ यः कश्चन रघूणां हि परमेकः
परंतपः अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः ७ अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ययौ वनस्थलीः पश्य
न् पुष्पिताः सुरभीरभीः ८ रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ९
आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः विरराज रथप्रष्ठैर्वालखिल्यैरिवांशुमान् १० ॥ ततो रथिको ऽभीर्निर्भीको दाशरथिः

शत्रुघ्नः पुष्पिताः संजातानि पुष्पाणि यासां ताः पुष्पिताः सुरभीः सुगंधीः वनस्थलीः पश्यन् ययौ ८ रामेति॰ रामादेशादनुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्याध्ययनमर्थो
ऽभिधेयं यस्य धातोरिङः अध्ययने इत्यस्य धातोः पश्चादधि उपसर्ग इवार्थसिद्धये प्रयोजनसाधनायेत्येकत्र अन्यत्राभिधेयार्थसाधनायाभवत् ।
अर्थाभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः पश्चादिङः कावध्युपसर्गेन नित्यमिति तदुक्तं न्यायेन तेनाध्युपसर्गः स्वयमेवार्थसाधकस्य धातोः सं
निधिमात्रेणोपकरोति सेनानातस्यनद्ध दिति भावः ९ आदिष्टेति॰ रथप्रष्ठैरित्यस्यागम्य मिति प्रष्ठोग्रगामिनीति निपातः मुनिभिः पूर्वोक्तैरादिष्ट
वर्त्मोपदिष्टमार्गो गच्छन् तपतां दीप्यमानानां मध्ये वरः श्रेष्ठः स शत्रुघ्नो वालखिल्यैर्मुनिभिरंशुमान् सूर्य इव विरराज ने पि स्वरथ स्थाद्यत्यप्यनुसं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र.टी. तस्येति पिथोगाछतः दृप धातोः घ्रान्प्रत्ययः तस्य शत्रुघ्नस्य मार्गवशात् रथस्वनेनउत्कंठाउद्ग्रीवाः मृगा यस्मिन् वाल्मीकीये वाल्मीकिसंबंधि निर
स०१५ गीत्वद्दृतिछप्रत्ययः तपोवने एकावसतीरात्रिर्बभूव तत्रैकां रात्रिं बभूवतत्रैकां रात्रिमुषितइत्यर्थः वसती रात्रिवेश्मनोरित्यमरः ११ त
१५८ मिति क्लांतवाहनं श्रांतवाहनं शत्रुघ्नं तं कुमारं शत्रुघ्नं ऋषिर्वाल्मीकिः तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिरत्युत्कृष्टसंभावनाभिः पूजयामास
१२ तस्यामिति तस्यामेव यामिन्यां रात्रौ अस्य शत्रुघ्नस्य अंतर्वत्नी अंतर्वत्नी गर्भिणी अंतर्वत्नी गर्भिणीत्यमरः अंतर्वत्यनिवतो
नुगितिङीपूर्वर्णागमश्च प्रजावती भ्रातृजाया सीताक्षितिः संपन्नौ समग्रौ कोशदंडाविव सुतावसूत १३ संतानइति भ्रातुर्ज्येष्ठस्य संतानस्य

तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः रथस्वनोत्कंठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ११ तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लां
तवाहनं तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः १२ तस्यामेवास्य यामिन्यामंतर्वत्नी प्रजावती सुतावसूत सं
पन्नौ कोशदंडाविव क्षितिः १३ संतानश्रवणाद्भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् प्रांजलिर्मुनिमामंत्र्य प्रातर्युक्तर
थो ययौ १४ स च प्राप मधूपघ्नं कुंभीनस्याश्च कुक्षिजः वनात्करमिवादाय सत्वराशिमुपस्थितः १५ धूमधूम्रो

वसागंधी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ॥
श्रवणात् सौमनस्यवान् प्रीतिमान् सौमित्रिः शत्रुघ्नः प्रातर्युक्तरथः सन् प्रांजलिः कृता
मुनिमामंत्र्य पृष्ट्वा ययौ १४ सइति स शत्रुघ्नश्च मधूपघ्नं नाम लवणपुरं प्राप कुंभीनसी नाम रावणस्वसा तस्याः कुक्षिजः पुत्रो लवण राम
श्च वनात् करं बलिमिव सत्वानां प्राणिनां राशिमादायोपस्थितः प्राप्तः १५ युग्मं धूमेति किंभूतो लवणः धूमइव धूम्रः कृष्णलोहितव १५४
र्णः धूम्रधूमलो कृष्णलोहिताविित्यमरः वसागंधः हृन्मेदोगंधः सोऽस्यास्तीति वसागंधी हृन्मेदस्तु वपा वसेत्यमरः ॥ ५ ॥

ज्वाला इव बभ्रवः पिशंगाः शिरोरुहाः केशाः यस्य [illegible] न योक्तः विफले तु कुले विरोमो बभ्रुः स्यात्पिंगले त्रिष्विति अमरः क्रव्यमाममांसं अदंति ते क्रव्या
दो [illegible] साः क्रव्ये पेचितेऽदेविंट् राक्षसः कौणपः क्रव्यादित्यमरः [illegible] गणएव परिवारो यस्य स न योक्तः अतएव जंगमश्चरिष्णु श्चिताग्नि
[illegible] स्थितः कृशानु [illegible] धूमैर्धूम्रवर्णः ज्वाला [illegible] शिरोरुहाः क्रव्यादो गृध्रादयः इत्यनुसंधेयं १६ युग्मं अपेति लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नो अपमू
लं [illegible] निरं [illegible] णमांसं [illegible] न प्रा [illegible] ध्रमहार [illegible] अपमूलत्वमेवात्मरं भंजयः संमुखीनो हि संमुखं दृश्यो हि यथा मुखसं
मुखस्य दर्शनः इति निखप्रत्ययः [illegible] लक्षणं [illegible] तु दुर्लभ एव १४ नेति राक्षसो लवणो ऽद्य मत्कुक्षेः भुज्यते इति भोजनं भोज्यं मृगा

क्रव्याद्गणपरीवारः श्विनाग्निरिवजंगमः १६ युग्मं अपमूलं नमांसाद्यं लवणं लक्ष्मणानुजः [illegible] संमुखीनो हि जयो [illegible]
हारिणो १७ [illegible] पर्याप्त [illegible] कुक्षेरद्य भोजनं दिष्ट्या [illegible] सि मे धात्रा [illegible] नैवोपपादितः १८ इति संतर्ज्य शत्रु
घ्नं [illegible] उत्पाटयं [illegible] मिव द्रुमं १९ युग्मं सौमित्रेर [illegible] वाणैरंतराशा कलीकृतः
[illegible] पुष्पर जः प्रापन [illegible] [illegible] विनाशान [illegible] राक्षस [illegible] महोपलं प्रजिघायकृतां तस्य मुष्टिं पृथगि
[illegible] इति शत्रु [illegible] एवं स्थितं २१
[illegible] नाति पर्याप्तम न तिक्रम समग्रमा [illegible] नैव धात्रा दिष्ट्या भाग्येन मे त्वमुपपादितः कल्पितो [illegible] इति शत्रु
[illegible] राक्षस [illegible] जिघां [illegible] मिव [illegible] मुन्नतं द्रुमं [illegible] वमिवा क्लेशेनोत्पाटयामास १९ युग्मं नैऋतेरितो राक्षसेरि
[illegible] शाखी अंतरा [illegible] वाणैः शकलीकृतः [illegible] सौमित्रेः शत्रुघ्न [illegible] किंतु पुष्परजः प्राप २० रक्षो लवणस्तस्य रक्षस्य वि
[illegible] नाशाद्बहोर्महोपलं [illegible] पृथक्कृशितं कतां तस्य पेमस्य मुष्टिमिव [illegible] तस्मै शत्रु [illegible] प्रजिघाय प्रहितवान् २१ ॥ ९
[illegible] हांत [illegible]

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ ऐन्द्रमिति समहोप[illegible] तत्[illegible] ऐन्द्रं इन्द्रदेवताकं [illegible]सुर्पादा[illegible]तनाडितो भिन्[illegible] [illegible]त्मानं[illegible] मिक[illegible] परमाणुतां प्रपेदे यतः।
स॰ १५ [illegible]परमाणु[illegible] तम् [illegible] २२ तमिति रक्षो[illegible] दक्षिणं दोर्दोसंम[illegible] उद्यम्य [illegible] एकतालो[illegible]स एव एकतालः उत्पातपवने
१५५ [illegible]गिरिरिव [illegible]पाद्रवत् [illegible] २३ कार्ष्णेनेति कार्ष्णेन [illegible]चरामायणे [illegible] विष्णोस्तेजो[illegible]शरः विष्णु
[illegible] [illegible]त्रुर्लवणः [illegible] [illegible]हृदयः पतन् भुवः कंपमानिनाय [illegible] देहभारादित्यर्थः आश्रमवा
सिनां [illegible]जहार [illegible]भयात् [illegible] [illegible] वयसामिति हतस्य रक्षसः उपरि वयसां पंक्तयः पेतुः तत्प्रतिद्वन्द्विनः शत्रुघ्नस्य मूर्ध्नि दि

ऐन्द्रं म[illegible] [illegible]नाडितः [illegible]पि पंक्ति प्रपेदे परमाणुतां २२ तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः
एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः २३ कार्ष्णेन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् आनिनाय भुवः कंपं जहाराश्र
मवासिनां २४ वयसां पंक्तयः पेतुर्हतस्योपरि विद्विषः तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः २५ स हत्वा लवणं
वीरस्तदा मेने महौजसः भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोभिनः २६ तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः शु
शुभे विक्रमोदग्रं व्रीडयावनतं शिरः २७ ॥ [illegible] कुसुमवृष्टयः पेतुः २५ स इति वीरः शत्रुघ्नो लवणं हत्वा तदात्मानं महौज
[illegible]बलस्य [illegible]वध[illegible] [illegible]समानोदरे शयितं सोदर्यं एकोदर्यं मेने सोदराद्य दितिपंत्रत्ययः २६ तस्येति चरिता १५५
[illegible]र्थैस्तपस्विभिर्मुनिभिः [illegible] [illegible]शत्रुघ्नस्य विक्रमेणोदग्रमुन्नतं व्रीडया लज्जयावनतं नम्रं शिरः शुशुभे विक्रान्तस्य
॥ [illegible]भूषणमिति भावः ॥ २७ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उपेति। पौरुषभूषणः अर्थेषु विषयेषु निर्ममो निस्पृहो मधुराकृतिः सैन्यः स शत्रुघ्नः कालिंद्या यमुनाया उपकूलं कूलसमीपे समीप्यार्थेऽव्य
यीभावः मथुरानामपुरीं निर्ममे निर्मितवान् निर्ममेति च्छया व्याख्यात यादृशि यापूः शत्रुघ्नः शोभनो राजा यस्याः सा पूः सुराज्ञी सुराज्यभावः
सौराज्यं तत्र प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौरजनविभूतिभिः स्वर्गस्य अभिस्यंदो निरिक्तो जनस्तस्य वमनमाहरणं कृत्वा उपनिवेशिता इ
वदस्से अत्रकोऽपि स्वर्गपूर्वमभूत् स्वर्गे पदे वाहेत्स्वदेशाभिस्यंदवमनेन वा निवेशयेदिति २९ तत्रेति तत्र मथुरायां सौधगतः
तोहर्म्यारूढः शत्रुघ्नः चक्रवाकिनी चक्रवाकवतीं यमुनां हेमभक्तिमतीं सुवर्णरचनावतीं भूमेर्वेणीं प्रवेणीं वेणी प्रवेणी शिर्षण्यमित्यम

उपकूलं स कालिंद्याः पुरीं पौरुषभूषणः निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः २८ या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरवि
भूतिभिः स्वर्गाभिष्यंदवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता २९ तत्र सौधगतः पश्यन् यमुनां चक्रवाकिनीं हेमभक्तिमतीं भूमेः
प्रवेणीमिव पिप्रिये ३० सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मंत्रकृत् संचस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ३१
स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ३२ तत्रेति पश्यन् पिप्रिये प्रीतः प्रीङ् प्रीण

ने ... जातो दैवादिका ... ३० संप्रति ... संस्कारमाह सखेति दशरथस्य जनकस्य च मंत्रकृत् मंत्रद्रष्टा सखा वाल्मीकिरपि
सुवर्णपात्रे ... दिना ... पादे शरथ ... जनेन ... सीतायास्ते हे न मैथिलेयौ सीतापुत्रौ यथाविधि शास्त्रतः संचस्कार संस्कृतवान् जातक
र्मादिभिरिति शेषः ३१ स इति ... कविर्वाल्मीकिः कुशैर्दर्भैः लवेर्गोपुच्छ ... कवोलन्म ... जन्का ... गोपुच्छलोम ... उन्मृ
ष्टः ... गर्भक्लेदौ ... तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ मैथिलेयौ तेषां कुशानां लवानां च याख्या नाम तेन नाम ... यथासंख्यं कुशलवावेव चका
र किल कुशोन्मृष्टः कुशः लवोन्मृष्टो लव इत्यर्थः ३२ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ [illegible] निःकांतस्ता स्तौतौ सांगवेदमध्याप्य कवीनं प्रथममा [illegible] बीजमिसूर्यः [illegible] तिकाव्यं रामायणाख्यं
स॰ [illegible] पयामास शब्दः [illegible] दूष [illegible] मीतकमं [illegible] तिकुर्दान्यदिनाद्दिकमीव [illegible] ३३ रामस्येति [illegible] तौमधुरं [illegible] मातुरग्रतो मधुरं [illegible] तौन द्वियो
१५६ [illegible] विरह [illegible] नरं [illegible] मैथिलीतनयौ ३४ इतरेपीति [illegible] तेतत्यगन्तु [illegible] तेजाये [illegible] तेजसः इतरेरा
[illegible] मरतादयोपि [illegible] योगाते [illegible] नाम [illegible] पुमर्थ [illegible] पतिकाः [illegible] कादूत्यसः [illegible] निवतो
[illegible] तिडीपूमन्तू [illegible] गमश्च तामुपर्व [illegible] तनू द्वौ [illegible] येषां ते द्विसंख्यवद्वृत्तिविग्रहः [illegible] त्याग्रावदस्यस्त्वं निविषये वीसार्थत्वं
सांगं [illegible] मध्याप्य [illegible] चितुल्यौ [illegible] कृति [illegible] कविप्रथमपद्धतिं ३३ रामस्य [illegible] गायंतौ मधुरं मातुर
[illegible] तः [illegible] मैथिली [illegible] पि [illegible] तेजसः तयोगान्यतिवन्नीपुरुषा
[illegible] ३५ [illegible] निशत्रुघ्नः सुबाहो [illegible] मथुरा विदिशो [illegible] पूर्वजोत्सुकः ३६ भूयस्तपो [illegible]
[illegible] मैथिलीतनयो [illegible] निस्पंदमृगमाश्रमं ३७ [illegible] विवेश चायो ध्याः रथ्यासंस्कारशो
[illegible] प्रियः शत्रुघ्नो [illegible] शत्रुघातिति सुबाहो [illegible] नामकयोः सूत्वो [illegible] मिनीं
[illegible] मैथिलीतनययोः कुशलव [illegible] तेन निस्पंदमृगं गीतप्रि रामः
[illegible] वाल्मीके [illegible] तपोहानिर्माभूदिति [illegible] गतदूत्यर्थः १५६
[illegible] स लवण [illegible] मैथिली [illegible] तयावीक्षितः सनूरथ्यासंस्कारैस्तोरणादिभिः ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible]भिनेतारं [illegible]संस्कारशोभिनीं शोभनीयां तामयोध्यां विवेश ३८ सइति॰ शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासद्भिः सभ्यैरुपस्थितं सेवितं सीतापरित्यागाद्भुवः
[illegible]पतिमसाधारणपतिं [illegible]दर्श ३९ समिति॰ अग्रजो [illegible]वणासुरान्तकं हन्तारं प्रणतं शत्रुघ्नं कालनेमिनामराक्षसस्य वधात्प्रीतः
[illegible]सह तद्रूतिनु[illegible]षाड्डंद्र[illegible]क्षिप्र[illegible]ति [illegible]भस्यामप्ययुज्यते अन्येषामपि दृश्यतइतिदीर्घः सहेः साडः सइतिषत्वं शार्ङ्गिः
[illegible]मिवाभ्यनंदत् ४० सपृष्टः [illegible]सन्सर्वतः[illegible]नकुशलमाख्यात् आख्यातवान् ख्याते[illegible]ङ्॰ सननिं कुशलवोत्पत्तिं राज्ञे
[illegible]ख्यात् पुन[illegible]वसरे[illegible]भाय[illegible]तः [illegible]यस्य कवेर्वाल्मीकेः शासनात् ४१ अथेति॰ अथ जनपदे भवो जानपदो विप्रः कश्चि

लवणस्य[illegible]यो[illegible]विगो[illegible]स्थितः ३८ सं[illegible]सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितं रामं सीतापरित्यागादसामा
[illegible]न्यपतिं भुवः ३९ तं[illegible]त्त्राणं लवणान्तक[illegible]कालनेमिवधप्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम् ४० सपृष्टः सर्व
तो वार्त्त[illegible]प्रत्ययेत्[illegible]लंकार[illegible]स्य शासनात् ४१ अथ जानपदो विप्रः पुत्रमप्राप्त
यौवनं [illegible]वनीयां [illegible]सिवसुधे [illegible]याच्चुक्रोश अहो नृपाह्रमनु
[illegible]पक[illegible]नरंगतो ४२ [illegible]तुं[illegible]गाक्रिहाय[illegible]वः नर्दक[illegible]कालमवां[illegible]पुरि इक्ष्वाकुपदमस्पृशत् ४४
दि[illegible]षः अप्राप्त[illegible]सुं मृत मिति[illegible]भूपते[illegible]कयोस्थं यथानया[illegible]वेने वाव[illegible]ो अ ४२
[illegible]वेति॰ [illegible]सुधे[illegible]या त्वं[illegible]महत्कंमन्नु प्राप्य[illegible]तीशोच[illegible]नीयासि ४३ शुत्वेति॰ गोप्ता रक्षको राघवः नसविप्र
[illegible]शोकस्पदे[illegible]शुत्वा [illegible]कुतो[illegible]लभवंम[illegible]इक्ष्वाकु[illegible]पदी[illegible]चतिपवी
[illegible]त्रैनिव[illegible]
[illegible]हान्तं[illegible]

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० [illegible] मुहूर्तमहर्नि [illegible] स्वांकस [illegible] षेपाजे [illegible] मिच्छ [illegible] वे [illegible] सस्मार [illegible] जेति: सरघु
स०१५ [illegible] : तप [illegible] ध्यास [illegible] प्रस्थि [illegible] मितस्तवनी [illegible] बभूव ४६ हे राजन्तत्र प्रजासु कश्चि
१५० [illegible] धर्मेव्य [illegible] मवर्तत [illegible] : [illegible] न विनाशि [illegible] ४७ इत्या [illegible] कर्तियां व
[illegible] वेगेन [illegible] हेनेन [illegible] पत्रं वाहनपक्षयोरित्यमरः [illegible] प्रान धावति स्म ४८ अथेति दृ
[illegible] कोपधा [illegible] यनेन [illegible] दिनाउकारलोप निपातः [illegible] धूमेन पीयमानेनाभिताम्राक्षं वृक्ष

समुहूर्तं [illegible] स्पदुःखि [illegible] विवस्वतजिगीषया ४५ आत्तशास्त्रस्तद्ध्यासस्थस्थि
वः [illegible] गूढरूपास [illegible] ४६ [illegible] प्रजासु नैकश्चिद्दपचारः प्रवर्त्तते तमन्विष्य प्रशमये
भेविता [illegible] कृती ४७ इत्याप्त [illegible] विक्रियां दिशः पपात पत्त्रेण वेग [illegible] कंपहेतुना ४८ अथ धूमाभि
ताम्राक्षं वृक्षशाखावलंबिनं ददर्श [illegible] कं विद्विश्वाकस्तप [illegible] यन्तमधोमुखं ४९ पृष्टनामान्वयौ तज्ज्ञास किलात्त्वष्टृधूमपः आत्मा
[illegible] नाम [illegible] पदाप्सि [illegible] तपस्सेनाधि [illegible] त्वात्प्रजानां तमघावहं शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शास्त्रमा
[illegible] ददे ५१
[illegible] विनमधो [illegible] तपस्यंतमसा [illegible] ४९ [illegible] पृष्टेति [illegible] ज्ञानाम च अन्वयश्च नामान्वयौ पृष्टो नामान्व
[illegible] यातः धूमं पिबती [illegible] योगविभागात् [illegible] सत्पुरुषः आत्मानं सुरपदार्थिनं स्वर्गार्थिनं अनेन प्रयोजनम राम:
[illegible] जेयं [illegible] कं नाम शूद्रमात्त्वष्टृवभाषे ५० तपसीति तपस्यः [illegible] त्वात्प्रजानामघावहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदाय १५०
च्छेतियत्प्रत्ययः परिच्छिद्य निश्चित्य नियन्ता रक्षको रामः शास्त्रमाददे जग्राह ५१॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible]मोज्योति[illegible]कणैः स्फुलिंगैरा[illegible]हतानि दग्धानि श्रमश्रणि यस्य तस्य वक्त्रं हिम[illegible]केशरं किंजल्कं पंकजमिव कंठ एव नालं तस्मादपातयत् ५२ शूद्रः शंबुको
[illegible] तस्मात् कृतदंडः [illegible] सन् सतां [illegible] अपि स्वर्मार्ग [illegible] अनधिकारदुष्टेनेत्यर्थः तपसा न लेभे अत्र मनुः राजभिः कृतदंडा
[illegible] निर्मलाः स्वर्गमायांति [illegible] ५३ रघुनाथोपि मार्गसंदर्शितात्मना महौजसा अगस्त्येन इंदुना शरत्का
लेन [illegible] युजे संगतः [illegible] ५४ कुंभयोनिरिति कुंभयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्क्रयमिवात्ममोचनमू
[illegible] हिमक्लिष्टकिंजल्कं [illegible] ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कंठनालादपातयत् ५२ कृतदंडः स्वयं राज्ञा लेभे शू
द्रः सतां गतिं [illegible] तपसा [illegible] स्वर्मार्गविलंघिना ५३ रघुनाथोप्यगस्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना महौजसा संयु
युजे [illegible] कुंभयोनिरलंकारं [illegible] प्रददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयं ५५ तं द
[illegible] बाहुना पथो निववृते रामः प्राक् परासुर्द्विजात्मजः ५६ तस्य पूर्वोदितां निंदां द्विजः पुत्र
[illegible] निववृते [illegible] ५७ तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षः कपिनरेश्वराः मेघाः सस्यमिवांभो
[illegible] ५८ ॥ [illegible] दिव्यपरिग्रहो [illegible] तमलं
कारं [illegible] मैथिलीकंठनिर्वीर्य [illegible] धत्त रामः पथः [illegible] निववृते परासुर्मृतो द्विजात्मजः [illegible]
[illegible] निववृते ५६ [illegible] नस्य
[illegible] तं [illegible] वर्तयामास ५७ [illegible] अध्वरायाश्वमेधाय मुक्तः [illegible] कपिनरेश्वराः [illegible] विशेषणं [illegible] ज्ञानस्य मे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰टी॰ [illegible] मे [illegible] मुहूर्तेन महर्षिः [illegible] स [illegible] विवस्वतस्यांतकस्य [illegible] यजेत्तमिच्छ [illegible] वेरं [illegible] ल समाप [illegible] जेति॰ सरघू

स॰ १५ [illegible] तशाल [illegible] मध्यास्य [illegible] प्रस्थिते [illegible] गो [illegible] मिस्त्वनी [illegible] शरीर [illegible] अद्भूव ४६ हे राजन्वृते प्रजासु क स्वि

१५७ [illegible] वर्ण धर्मे व्यति [illegible] वर्तते तमपचा [illegible] मन्विष्य [illegible] भवितासि भविष्यसि ४७ इत्याप्नव च [illegible] क्रियां व

[illegible] विनेष्य [illegible] वेगेन निषं [illegible] हनेन पु [illegible] पत्रं वाहनपक्षयोरित्यमरः [illegible] प्रान धावतिस्म ४८ अथेति॰ दू॰

[illegible] रः कोपधादि [illegible] यनेन [illegible] दिनाडुकारलोप निपातः [illegible] धूमेन पीयमानेनाभितास्त्राक्षं वृक्ष।

समुहूर्तं [illegible] स्वदुःखि [illegible] विवस्वत जिगीषया ४५ आत्तशास्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थि

वे [illegible] गूढरूपास्त [illegible] प्रजासु तेन कश्चिदपचारः प्रवर्तते तमन्विष्य प्रशमये

भवितासि [illegible] ४७ इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्य [illegible] क्रियां दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्कंपहेतुना ४८ अथ धूमाभि

ताम्राक्षं वृक्षशाखावलंबिनं ददर्श कंचिदिक्ष्वाकुस्तप्यमानमधोमुखं ४९ पृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः आत्मा

[illegible] नाम [illegible] पदार्थिनं [illegible] तपस्यंतमनधिकारित्वाच्छूद्रं तं मघावहं शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियंता शस्त्रमा

[illegible] विनम [illegible] तपस्यंतम [illegible] रुषं [illegible] ५० [illegible] इति॰ राज्ञा नाम च अन्वयश्च नामान्वयो पृष्टौ नामान्व ददे ५१

यो [illegible] धूमं पिबतीति धूमपः [illegible] योगविभागात् [illegible] सुपुरुषः आत्मानं सुरपदार्थिनं स्वर्गार्थिनं अनेन प्रयोजनम रामः

[illegible] शंबूकं नाम शूद्रमाचष्ट बभाषे ५० तपसीति॰ तपस्य [illegible] कारित्वात् अजानामघावहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदाय १५७

च्छेतिपाठ्य न्यायः परिच्छिद्य निश्चित्य नियंता [illegible] रामः शास्त्रमाददे जग्राह ५१॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible]मोज्योतिः [illegible]कणैः स्फुलिंगैरावृतत्वात् निदग्धा निश्मश्रूणि यस्य तत्तस्य वक्त्रं हिम[illegible]क्लिष्टं किंजल्कं पंकजमिव कंठ एव नालं तस्मादपातयत् ५२ शूद्रः शंबुको
[illegible]स्वयं कृतदंडः [illegible]नुशिष्टः सन् [illegible] दुश्चरेणापि स्वर्मार्गं त्रिलंघि[illegible] अनधिकारादुष्टेनेत्यर्थः तपसानलेभे अत्र मनुः राजभिः कृतदंडा
[illegible] कृत्वा पापानि मानवाः निर्मलाः स्वर्गमायांति [illegible] सुकृतिनो यथेति ५३ रघुनाथो पि मार्गसंदर्शिना आत्मना महौजसा अगस्त्येन इंदुनाशरत्का
[illegible] संयुयुजे संगतः [illegible] पि विशेषणं [illegible] ५४ कुंभयोनिरिति कुंभयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्क्रयमिव आत्ममोचनमू
स [illegible] हिमक्लिष्टं किंजल्कं [illegible] पंकजं ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कंठनालादपातयत् ५२ कृतदंडः स्वयं राज्ञा लेभे शू
द्रः सतां गतिः तपसा तु [illegible] स्वर्मार्गं विलं[illegible] ५३ रघुनाथो प्यगस्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना महौजसा संयु
युजे [illegible] कालेंदु[illegible] कुंभयोनिरलंकारं [illegible] दिव्यं ५४ प्रहं ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयं ५५ तं द
धन्मैथिलीकंठ[illegible] [illegible]ण वाहुना पश्चान्निववृते रामः प्राक्परासुर्द्विजात्मजः ५६ तस्य पूर्वोदितां निंदां द्विजः पुत्र
समागतः [illegible] [illegible] विवक्षि[illegible] ५७ तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षः कपिनरेश्वराः मेघाः सस्यमिवांभो
[illegible] भ्यवर्षन्नुपायनैः ५८ ॥ ५५ [illegible] [illegible] देवपरि[illegible] तदिति [illegible] न्यादिव्यपरिग्रहो देवानां परिग्राह्य इत्यर्थः तमलंo
कारं [illegible] रामाय ददौ [illegible] मैथिलीकंठनिर्लोपिना [illegible] अलंकारं दधत् रामः पश्चात् [illegible] परासुर्मृतो द्विजात्मजः [illegible]रा
मात् पुत्रे निवर्तिते ५६ [illegible] [illegible] ब्राह्मणः संगतो द्विजः [illegible] कालेनेत्यर्थः [illegible] दक्षस्य भीत्या [illegible] दुहितृ [illegible] ना सप्तमी तस्य
[illegible] पूर्वोदितां [illegible] वर्तयामास ५७ [illegible] अध्वराय अश्वमेधाय मुक्तः [illegible] [illegible] [illegible] विशेषण [illegible] अश्वमे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कु॰टी॰ अगेति· अगस्त्यः चिन्हं मस्य तस्मायनात् भास्वति समीपं प्रतिनिवृत्ते सति उत्तरा दिक् आनंदशीतं बाष्पवृष्टिमिव हेमवतीं हिमवत्संबंधिनीं हि
स॰९६ मसृतिं हिमनिष्यंदं ससर्ज अत्र प्रोषितप्रियसमागमसमाधिर्गम्यते ४४ प्रेति· अतिमात्रं प्रकृष्टतापो दिवसः अत्यर्थं एवात्यंतं तन्वी कृशा
१६७ क्षणदा चेत्येतावुभौ विरोधक्रियया प्रणयकलहं विना विरोधाचरणे न सानुशयौ जायापती इवास्तां [illegible] पिनाम [illegible] र्यसंभवा [illegible]
शौ क्षणदा दिवसश्चेत्येतावुभौ विरोधक्रियया प्रणयकलहं विना विरोधाचरणेन सानुशयावभूतामित्यर्थः ४५ दिन इति· दिने दिने प्रति
दिनं शैवलवंति अधस्तात् यानि सोपानानां पर्वाणि भंग्यस्तानि विमुंचत् अत एव उद्दंडपद्मं गृहदीर्घिकाणामंभः नारीनितंबः प्रमाणमस्य

अगस्त्यचिन्हादयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते आनंदशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ४४
प्रकृष्टतापो दिवसोतिमात्रमत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ जायापती सानुशयाविवास्तां ४५
दिने दिने शैवलवंत्यधस्तात्सोपानपर्वाणि विमुंचदंभः उद्दंडपद्मं गृहदीर्घिकाणां नारीनितंबद्वयसं बभूव ४६ न
वेषु सायंतनमल्लिकानां विजृंभणोद्गंधिषु कुड्मलेषु प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ४७
स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षतांके भूयिष्ठसंक्लिष्टशिखं कपोले ॥ नारीनितंबद्वयसं बभूव विहारयोग्यमभूदित्यर्थः प्रमाणेद्व
यसजिति द्वयसच्प्रत्ययः ४६ वनेष्विति· वनेषु विजृंभणेन विकाशेनोद्गंधिषु उत्कटसौरभेषु गंधस्येदित्यादिना समासांत इदादेशः रामः
सायंतनमल्लिकानां कुड्मलेषु प्रत्येकस्मिन् निक्षिप्तपदः मकरंदलोभादित्यर्थः भ्रमर एषां कुड्मलानां संख्यां गणनां चकार इव ४७ १६७
स्वेदेति· स्वेदेनानुविद्धः आर्द्रः नूतनो नखक्षताङ्को यस्य तस्मिन् कामिनीनां कपोले भूयिष्ठमत्यर्थं संश्लिष्टशिखं संश्लिष्टकेसरं ॥ ९

संश्लिष्टशिखं कपोले ४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अतएवकार्णाच्युतमपि शिरीषपुष्पंसहसानपपात ४८ यंत्रेति ऋद्धिमंतोधनिकाः धारागृहेषुशिशिरैर्यंत्रप्रवाहैर्यंत्रसंचारितसलि
लपूरैः परीतान्व्याप्तान्मलयोद्भवस्यरसेनचंदनेनधौतान्क्षालितान्शिलाविशेषान्मणिमयासनानिअधिशय्यतेषुशयित्वाआतपं
निन्युः परिहारयांचक्रुः ४९ स्नानेति यस्तस्यात्मदोहदकारणस्य ात्ययेनातिक्रमेणमंदवीर्योऽतिदुर्बलः कामः स्नानार्द्रेष्वतेमुक्ता
श्वधूपसंचारणार्थमित्यर्थः तेषुअनुधूपवासंधूपवासानंतरंविन्यस्ताः सायंतनमल्लिकायेषुतेष्वंगनानांकेशेषुबलंलेभेतेरुद्धीपित
इत्यर्थः ५० आपिंजेति वद्धरजःकणत्वात्स्यात्प्रजःकणत्वादापिंजरापीताउदाराद्राघीयसी अर्जुनस्यवकुलवृक्षस्य इंद्रद्रुःककुभो

च्युतंजकर्णात्पेशलकामिनीनांशिरीषपुष्पंसहसापपात ४८ यंत्रप्रवाहैःशिशिरैः परीतान्रसेनधौतान्मलयोद्भ
वस्य शिलाविशेषानधिशय्यनिन्युर्धारागृहेष्वातपमृद्धिमंतः ४९ स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासंविन्यस्तसायंतन
मल्लिकेषु कामोवसंतात्ययमंदवीर्यःकेशेषुलेभेवलमंगनानां ५० आपिंजराबद्धरजःकणत्वान्मंजर्युदारा
शुशुभेर्जुनस्य दग्ध्वापिदेहंगिरिशेनरोषात्खंडीकृताज्येवमनोभवस्य ५१ मनोज्ञगंधंसहकारभंगंपुराणशीधुं
नवपाटलंच संबध्नतांकामिजनेषुदोषाः सर्वेनिदाघावधिनाप्रमृष्टाः ५२ ॥ ५ ॥ ऽऽर्जुनद्रुस्सेमरः मंजरीदग्ध्वापिरोषाद्गिरिशेन
खंडीकृतामनोभवस्यज्याजोर्वीवमु... ...एनेत्युत्प्रेक्षा... सर्वत्रसंबध्यते सहकारभंगंचूतपल्लवमस्यखंडंपुराणंनिर्वापितिशोणेने
नेनेतिशीधुः पक्वेक्षुरसप्रकृतिमघ श्रोण... ...धुकृतमत्स्यः पक्वैरिक्षुरसैरस्मीशीधुः पक्वरसः शिवरतिमिधाद्रबेः पाटलायाः पुष्पंपाट
लंनवंसंबध्नतां ...चसंबध्नतापरस्परंसंघट्टयत्तानिदाघावधिनाग्रीष्मकालेन अत्रधिमलवसानेन ...इतिविश्वः कामिजनेषुविषयेसर्वे
दोषाः तापादयः प्रमृष्टाः परिहृताः ५२॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० तस्मिन्समये यस्मिन्विगाढे कठिने सति जनितः दोस विशेषं सानि शयं यातया कोनौ काकवन्तु कोनाप पदं दक्ष मं यो यो ग्ययोः पादयोश्चरणयोः पा
स०१६ दमारश्मीनां च सेवाय योस्तौ उदयस्यो अभ्युदयस्थः सनृपतिः शशीच ५३ अथो मिलो ला उन्मदाः राजहंसा यस्मिन् लोलश्चलसं
१६८ ट्सयोरित्यमरः । घोधैर्लितापुष्प्याणां वहे प्राप्य ... सुखे सुखकरे सरस्याम् भतिनस्य कुर्यात्स्थिव निनाम ... वनिता ... सहे
त्यर्थः विहर्तुमिच्छाव भूवं ५४ सइति चक्रधर प्रभावः विष्णुतेजाः सकुशः नीरभूमौ विहिनाउपकार्यायस्या ... आनायो जालमिमामन्ति
ति आनायिनो जालिकाः तैः जलमानायद्ति निपानः आनायः पुंसि जालं स्यादित्यमरः अपकृष्ट ... काम पनीतया हांसा सरसं श्रीमहिम्नोः

जन्मयं तस्मिन्समये यो विगाढे व भृशं ... म विशेषकांतौ नाप ... पनोदक्षमपादसेवी ... उदयस्थौ नृपतिः शशीच ५३
अथो मिलोलो न्मदराजहंसे रोधोलते पुष्प्यवहे ... प्याः विहर्तुमिच्छावनितासखस्यं तस्यां सिंघ्रीष्म सुखे व भूवं ५४
सतीरभूमौ विहितोपकार्यामानायिभिस्तामपकृष्टनक्रां विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ५५
सां तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः सनूपुरक्षोभपदाभिरासीदुद्विग्नहंसा सरिदंगनाभिः ५६
परस्पराभ्युक्षणतत्पराणां तासां नृपो मज्जनरागदर्शी ॥ ऽऽसम्पन्नभावयोरनुरूपं विगाहितुं प्रचक्रमे अत्र कामंदकः परितापि
पुत्रा सरेषु पश्यं सतट ले ... स्थितमात्मसौम्यकं सुविशोधितनक्रमीनेनालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतइति ५५ सेति सा सरित्सरयूः तीरसो सम० १६८
पानपथेनावतारात् ... णादन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः परस्परांगदसंघर्षिणीभिः सनूपुरक्षोभानि सनूपुरस्खलितानि पदानि यासां नाभि
रंगनाभिः हेतुभिः ... उद्विग्नहंसा भीतहंसा आसीत् ५६ परेति नौसंश्रयः परस्परं मभ्युक्षणे सेचने तत्पराणा मासक्तानामासां स्त्रीणां मज्जने रागो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिलाषस्तद् शौनृपः पार्श्वगतामुपात्तबालव्यजनां गृहीतचामरां किरातीं चामरधारिणीं बभाषे किरातस्तु वचः स्त्रियां चामरवाहिन्यां म्लेच्छजात्यं
तरेदयोरिति केशवः पश्येति । गलितांगरागैर्मदीयैः शतशोऽवरोधैर्विगाह्यमानो विलोड्यमानः एषः सरयूप्रवाहः साभ्रः समेघः संध्योदयः
संध्याविर्भाव इव अनेकं नानाविधं वर्णं रक्तपीतादिकं पुष्यति पश्य वा क्रियार्थः कर्म ५८ विलुप्तेति । नौलुलिताभिर्नौक्षुभिताभिरद्भिरासामंतःपुर
सुंदरीणां यदंजनकं कज्जलं विलुप्तं हृतं तदंजनं विलोचनेषु मदरागशोभां बध्नतीभिर्घटयंतीभिरद्भिः प्रतिमुक्तं प्रत्यर्पितमासां प्रतिनिदा
नमपि तत्स्वार्थकारित्वात्प्रत्यर्पितमेवेति भावः ५९ एता इति । एता गुरुर्दुर्वहः दुर्वहश्रोणिपयोधरत्वादात्मानं शरीरं वोढुमशक्नुवंत्यः एताश्च

नौसंश्रयः पार्श्वचरीं किरातीमुपात्तबालव्यजनां बभाषे । ५७ पश्यावरोधैः शतशो मदीयैर्विगाह्यमानो गलितांगरागैः ।
संध्योदयः साभ्र इवैष वर्णं पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः । ५८ विलुप्तमंतःपुरसुंदरीणां यदंजनं नौलुलिताभिरद्भिः । तद्ब
ध्नतीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासां । ५९ एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्वोढुमशक्नुवंत्यः । गाढां
गदैर्बाहुभिरप्सु बालाः क्लेशोत्तरं रागवशात्प्लवंते । ६० अमी शिरीषप्रसवावतंसाः प्रभ्रंशिनो वारिविहारिणीनां । पा
रिप्लवाः स्रोतसि निम्नगायाः शैवाललोलांश्छलयंति मीनान् ६१ ॥ ॥ बद्धा गाढांगदैः श्लिष्टांगदैर्बाहुभिः क्लेशोत्तरं दुःखप्रायं यथा

तथा रागवशात् आप्लवंते क्रीडाभिनिवेशात्प्लवंते ६० अमी इति । वारिविहारिणीनामासां प्रभ्रंशिनोऽभ्रष्टाः निम्नगायाः स्रोतसि
पारिप्लवाश्चंचलाः चंचलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे इत्यमरः अमी शिरीषप्रसवावतंसाः शिरीषपुष्पकर्णपूराः शैवाललोलान्
भूषाः शैवाललोलान् जलनीलीप्रियान् जलनीली तु शैवालं शैवाल इत्यमरः मीनान् छलयंति भ्रामयंति शैवालभ्रमात् प्रियत्वात् शिरीषपुष्पे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० आसामिति॰ जलास्फालनेनतस्या आसां स्त्रीणामासां स्त्रीमुक्ताफलस्पर्द्धिषु मौक्तिकामुक्तादिषु पयोधरेषु स्तनेषु पतितुत्पतितेषु येषु शीकरेषु शीक
स०१६ राणां मध्ये स्त्रीयं भागो गलनू हार: अनएव छिद्रुरोपि स्वयं छिन्नोपि न संलक्ष्यते विदिविदि छिद्रे रुकु जितिन्रुप्रत्ययः शीकरसंसर्गा छिन्न
१६९ इतिभाव: ६२ आवर्त्तेति॰ विलासिनीनां विलासवतीनां ...वो कषलसकन्त्यं घन्नदू मिधिनुणप्रत्ययः हूपाणि यवानां सुपमेयानां योन्युः
पमानानि च्छदूरवर्त्तीनि ...गतानि जातानि कस्य किमुपमानमित्यत्राह ननतानाभिकानेर्निम्न नाभिशोभायां आवर्त्तशोभास्यादावर्त्तो भसां
भ्रमदूतमः ...भंग्य... स्तनानां द्वंद्वचराश्चक्रवाकाः उपमानानीति सर्वत्र संबध्यते ६३ तीरेति॰ उत्कलापे हृच्चंबर्हैः प्रस्निग्धाः

आसां जल स्फालनेन तस्य राणां मुक्ताफलस्पर्द्धिषु शीकरेषु पयोधरोत्सर्पिषु शीर्ये मानः संलक्ष्यते न छिद्रुरोपि हारः
६२ आवर्त्तशोभा नननाभिकान्ते र्भंग्यो स्तनवांद्वंद्वचराः स्तनानां जातानि रूपावयवोपमानान्यदूरवर्त्तीनि विलासि
नीनां ६३ तीरस्थलीबर्हिभिरुत्कलापैः प्रस्निग्धकेकैरभिनंद्यमानम् श्रोत्रेषु संमूर्छति रक्तमासां गीतानुगं वारि
मृदंगवाद्यं ६४ संदष्टवस्त्रेष्ववलानितंबेष्विंदुप्रकाशांतरितोडुकल्पाः अमी जलापूरितसूत्रमार्गा मौनं भजं

मधुराः केकाः येषां तैः तीरस्थलीषु बर्हिभिर्मयूरैरभिनंद्यमानं स्त्रीणां गीतानुसारि आसां स्त्रीणां ...तेरं स्तनाकलापाः ६५ ॥
संबंधि वार्येव मृदंगस्तस्य वाद्यं वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु संमूर्छति ६४ समिति॰ संदष्टवस्त्रेषु जलसेकात्संश्लिष्टांशुकेषु वलानां नितंबेषु आ राम०
धिकरणेषु इंदुप्रकाशेन ज्योत्स्नयांतरितान्याच्छादितानि उडूनि नक्षत्राणि तत्तुल्या मुक्तामयत्वादिति भावः अमी जलापूरितमार्गा १६९
निश्चलां दूरस्थैः रसनाः एककलापाः भूषाः कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेपि चेत्यमरः मौनं निःस्वनतामित्यर्थः भजंते ६५ ॥ ९८ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एताइति· दर्पाद्धर्षात् [illegible] वीजनं प्रतिकर्तुं करत्पीडितावारिधारया सिक्ताः स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः एतास्तरुण्यो वक्रेतराग्रै
जलसेकाद्द्रव्यैरलकैश्चूर्णैः कुंकुमादिभिररुणान्वारिलवानुदकबिंदून्वमंति वर्षंति ९६ उद्धद्वेति· उद्धधोः केशा यस्मिन्स च्युतपत्त्रलेखः क्षरितप·
त्ररचनो विश्लेषिणो विभ्रंशिनः मुक्तापलपत्त्रवेष्टा मुक्ता अपतारकायस्मिन्सः स एवमंभोविहाराकुलितोपि प्रमदामुखानां वेषः नेपथ्यं मनोज्ञ एव रम्या
णां विकृतिरपि श्रियं तनोतीति भावः ९७ सइति· स कुशः नौर्विमानमिव नौविमानं समासः तस्मादवतीर्य विलोलहारः सन्नृताभिः स्त्रीभिः सहकरेणुभिः
कर्णाभिः स्कंधावलग्नाउद्धृतापद्मिनीउत्पाटितानलिनीयस्यसः तथोक्तः सन् नद्युत्तरश्चेतिकप्रत्ययः वन्यः द्विपइवाप्सुरेमे ९८ ततइति· ततोभ्राजि·

एतोः करोत्पीडितवारिधाराहर्षात्सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः वक्रेतराग्रैरलकैस्तरुण्यश्चूर्णारुणान्वारिलवान्वमंति ९६ उ
द्धधकेशश्च्युतपत्त्रलेखो विश्लेषिमुक्ताफलपत्त्रवेष्टः मनोज्ञ एव प्रमदामुखानामंभोविहाराकुलितोपि वेषः ९७ स
नौविमानादवतीर्य रेमे विलोलहारः सह ताभिरप्सु स्कंधावलग्नोद्धृतपद्मिनीकः करेणुभिर्वन्यइव द्विपेंद्रः ९८
ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः प्राप्योन्मयूखं किमुतेंद्रनी
लं ९९ वर्णोदकैः कांचनशृंगमुक्तैस्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिंचन् ॥ अमुनाप्रकाशनशीलेन [illegible] भ्राजिष्णुनेति तं कारादिसूत्र नृपे·
णानुगताः संगतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा विरेजुः आत्मेंद्रनीलयोगात्पूर्वमेव केवलमपि मुक्ताः [illegible] नयनाभिरामाः उन्मयूख
मिंद्रनीलं प्राप्य किमुताभिरामाइति किमुतवक्तव्यमित्यर्थः ९९ वर्णेति· तं कुशमायताक्ष्यः कांचनस्य शृंगेषु शृंगस्थैर्मुक्तानि तैर्वर्णोदकैः
प्रणयात्स्नेहादसिंचन् ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० तथागतस्तथास्थितः वर्णोदकैः सिक्त इत्यर्थः सकुशः स धातुनिष्यंदो गैरिकद्रवयुक्तैः अद्रिराजइव [illegible] बभासे अत्यर्थं चकाशे ७० तेने
स०१६ ति अवरोधप्रमदासखेन अंतःपुरसुंदरीसहचरेण तां सरिद्वरां सरयूं विगाहमाने न तेन कुशेन आकाशगंगारतिः [illegible] भिः क्रीडापरस्य [illegible] अप्सरोभिर्वृत्तः
१७० आवृतो मरुत्वानिन्द्रः [illegible] अनुयातक्रमः [illegible] भूदिति शेषः इदमनुकृतवानित्यर्थः ७१ यदिति। [illegible] रामः कुंभयोनेर
गस्त्यादधिगम्य प्राप्य कुशाय [illegible] राज्येन समं दिदेश राज्यसममूल्यमित्यर्थः सलिले विहर्तुः क्रीडितुरस्य कुशस्य तज्जैत्राभरणं जयनशीलमाभ
रणं मज्जतपातं सन्नममज्ज [illegible] स्नात्वेति। अयं कुशः सदारः यथाकामं यथेच्छं स्नात्वा [illegible] तीरे उपकार्यां पूर्वं [illegible] गतमात्रः प्राप्तः एवा

तथागतः सोऽतितरां बभासे सबिंदुधातुर्निगराडिवाद्रिराजः ७० तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां तां आका-
शगंगारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ७१ यत्कुंभयोनेरधिगम्य रामः कुशाय राज्येन समं दिदेश तदस्य
जैत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपातं सलिले ममज्ज ७२ स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्यां गतमात्र एव दिव्येन
शून्यं वलयेन बाहुमपोढनेपथ्यविधिर्ददर्श ७३ जयश्रियः संवननं यतस्तदामुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् सेहेऽस्य न
भ्रंशमतो न लोभात्स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः ७४ ॥ अपोढनेपथ्यविधिः अकृतप्रसाधन एव बाहुं दिव्येन वलयेन शून्यं दद एमः
र्श ७३ जयेति। यस्मात् यतः कारणात्तदाभरणं जयश्रियः संवननं वशीकरणं वशक्रियासंवननमित्यमरः यस्माद्गुरुणा पित्रा आमुक्तपू १७०
र्वं पूर्वमामुक्तं [illegible] इत्यर्थः सुप्सुपेति समासः अतो हेतोरस्याभरणस्य भ्रंशं नाशं न सेहे लोभान्न कुतः हि यस्माद्धीरः विद्वान् स कुशः तुल्या
नि पुष्पाणि आभरणानि च यस्य सः पुष्पेष्विवाभरणेषु निर्माल्यबुद्धिं करोतीत्यर्थः नदाधीरिति पाठः ७४ ॥ ७४ ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सइति· नद्यांस्नातिकौशो निनिनदीस्नां स्त सु पी तियोग विभागात् प्रत्ययः निनदीभ्यांस्नातेः कौशलइतिषत्वंसर्वाणानापिनोजालिकान् तस्या
भरणस्य विचयेन्वेषणे निमित्ते आशुसमाज्ञापयत् आदिदेशतेस्नानायिनः सरयूं विगाह्य विलोड्य वंध्यश्रमाः विफलप्रयासाः तेप्यानायि
नसन्नद्धन्यत्रत्नाशाम्लानमुखाः विन्दादृतियाठएवंविधाः संतसंकुशमूचुः ७५ कृतइति· हे देव प्रयत्नः अस्माभिः कृतः पयसि निमग्नं तेनाभर
णोत्तमं न लब्धं किंतु त्वदाभरणमंतर्ह्रदवासिना कुमुदेन कुमुदनाम्ना नागेन लोल्यात् लोभादुपात्तं नूनं वितर्कये ७६ तत इति· ततो धनुर्द्धरः को
पविलोहिताक्षः नरस्त्रीबलवान्कुशः धनुषा ततं ज्यं कृत्वा भुजंगस्य कुमुदस्य नाशाय गरुत्मदेवताकमस्त्रमाददे ७७ तस्मिन्निति· तस्मिन्ह्रदे

स तेन सर्वाणानायिनस्तद्विचये नदीं स्नातुं व्यश्रमाः सरयूं विगाह्य तमूचुरम्लानमुखाः सविंदाः ७५

७५ कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं मग्नं पयस्याभरणोत्तमं ते नागेन लौल्यात्कुमुदेन नूनमुपात्तमंतर्ह्रदवासिना तत् ७६ .

ततः सकोपो धनुराततज्यः कुशः कोपविलोहिताक्षः गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजंगनाशाय समाददे स्त्रं ७७ त

स्मिन्ह्रदः संहितमात्रएव क्षोभात्समाविद्धतरंगहस्तः रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः करीव वन्यः परुषं ररास ७८ त

स्मात्समुद्रादिव मथ्यमानादुद्वृत्तनक्रात्सहसोन्ममज्ज लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः ७९

संहितमात्रे सत्येव क्रूरः क्षोभहेतोः समाविद्धास्तरंगाः यस्य कुमुदस्याशाद हितात्तरंगाः ... तस्य ... रोधांसि निघ्नन् अवपाते गजग्र
हणगर्ते मग्नः अवपातमग्नः ... वन्यः करीव परुषं घोरं ररास ध्वान ७८ तस्मादिति· मथ्यमानात्समुद्रादि
वोद्वृत्तनक्रात्तस्माद्ध्रदात् लक्ष्म्या सार्धं सुरराजस्येंद्रस्य वृक्षः पारिजात इव कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः कुमुदः सहसोन्ममज्ज ७९ ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी विभूषणेति विशांपतिर्मनुजपतिः प्रजापतिः कुशः द्वौ विशौ वैश्यमनुजावित्यमरः विभूषणप्रत्युपहारहस्तं उपस्थितं प्राप्तं कुमुदं वीक्ष्य सौपर्णमा
स०र्१८ हात्मनमस्त्रं प्रतिसंजहार तथाहि सतः महत्सु जनेषु अनिर्बंधरुषः अनियतकोपा हि ८०. त्रैलोक्येति अस्त्रविदां नितिनि अस्त्रं विद्वान् अस्त्रविद्वा
१२१ न् नलोकदूत्यादिना षष्ठीनिषेधः श्रिताद्विगत्य द्वितीयासमासात् ... कुमुदस्त्रयो लोकाः त्रैलोक्यं
चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो जनकोऽस्य तं अत एवं प्रभावात् द्विषाकुशं मूर्ध्ना अभिषिक्तं राजानं कुशं मानोन्न
तेनापि मूर्ध्ना मिवंद्य प्रणनाम ८१ अवैमीति त्वामोदनं तरस्तं दुलदनिवन्का ... यार्थः स्यात्तान्मीः यान्यतादर्थ्यरं धांतनन्तर्ये पुत्रं

विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशांपतिस्तं सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार महत्सु निर्बंधरुषो हि संतः ८०
त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्कुशं द्विषामस्त्रविद्वान् मानोन्नतेनाप्यभिवंद्य मूर्ध्ना मूर्धाभिषिक्तं कुमुदो बभाषे ८१
अवैमि कार्यांतरमानुषस्य विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वां सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य धृतेर्विघातं ८२
कराभिघातोत्थितकंदुकेयमालोक्य बालातिकुतूहलेन जवात्पतज्ज्योतिरिवांतरिक्षादादत्तजैत्राभरणं त्वदीयं ८३

तरमिति शाश्वतस्य चासौ मानुषश्चेति तस्य रामस्य सुताख्यं ... अपरां तनुं मूर्तिमवैमि आत्मा वै पुत्रनामासीदिति श्रुतेरित्यर्थः रघुः
संज्ञानन्त्वहमाराधनीयपस्योपास्यस्य तव धृतेः प्रीतेः धृञ् प्रीता विनिघातोः स्त्रियां क्तिः विघातं कथं नामाचरेयमसंभावितमित्यर्थः ॥ १२१
८२ करेति कराभिघातेनोत्थितः ऊर्द्ध्वं गतः कंदुको यस्याः सा कंदुकार्थं मूर्द्ध्वं पश्यंतीत्यर्थः सेयं बाला जवादंतरिक्षाज्ज्योतिरिव न
क्षत्रमिव ज्योतिर्नक्षत्रविद्युतोरित्यमरः पतदीयं जैत्राभरणं आलोक्य आदत्त अग्रहीत् ८३ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदेतदिति॰ तदेतदाजानुप्रमाणमाजानुविलंबिना ज्याघातरेखाकिणलांछनेन भुजेन रक्षायाः परिघेण रक्षार्गलेन परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयो रिति मेदिनी अंसलेन बलवता भुजेन पुनर्योगं संगतिमुपैतु। अनेन विशेषणेन महाभाग्यशौर्यसौंदर्यधुरंधरत्वं बलवत्त्वादि गम्यते ८४ इमा मिति॰ हे पार्थिव ते पादयोः शुश्रूषया परिचर्यया शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याप्रदानयोरिति विश्वः आत्मापराधमाभरणग्रहणरू पं नुदतीं परिजिहीर्षंतीमित्यर्थः आसंसारायां तव चेति चकारादुक्तं माने तद्भूप्रत्ययः आच्छीनद्योर्नुमित्यस्य वैकल्पिकत्वान्नुमभावः इ मां मे यवीयसीं कनिष्ठां भगिनीं कुमुद्वतीं अनुमंतुं नार्हसीति नार्हस्येवेत्यर्थः ८५ इतीति इति पूर्वोक्तं श्लोकमूचिवानुक्तवानुपहृता

तदेतदाजानुविलंबिना ते ज्याघातरेखाकिणलांछनेन भुजेन रक्षापरिघेण भूमेरुपैतु योगं पुनरंसलेन ८४ इमां

स्वसारं च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमंतुं आत्मापराधं नुदतीं चिराय शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते ८५ इत्यू

चिवानुपहृताभरणः क्षितीशं श्लाघ्यो भवान्स्वजन इत्यभिभाषितारं शर्यामुपेत्य विधिवत्समेतबंधुः कन्यामये

न कुमुदः कुलभूषणेन ८६ तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते मांगल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य

भरणः प्रत्यर्पिताभरणः कुमुदः हे कुमुद भवान्स्वजनो बंधुरित्यनुभाषितारं क्षितीशं शंसन् तत्र बंधुः सन् कन्यामयेन कन्यारूपेण कुलस्यो

भूषणेन विधिवत्संयोजयामास न केवलं त्वदीयमेव किंतु स्वकीयमपि भूषणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनितः अनेन मंत्रस्य यानुप्रयोगस्तु प्रागे॰

वर्समाहितः ८६ तस्येति॰ मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय सहधर्माचरणायेत्यर्थः मांगल्यां मंगले साधुर्या ऊर्णा ऊर्णा मेषादि लोम्नि

स्यादित्यमरः अर्पणलक्षणया तया त्रिगुणितं सूत्रमुच्यते वलयिनि वलयवति॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ तस्याः कुमुद्वतीहस्ते [illegible] उद्दिष्टस्योदर्चिषः पावकस्य पश्चात् सदृशे गृहीते दिवि [illegible] [illegible] भुवन दिव्यास्त्रपंथिवि [illegible] चरद्भुक्तितः तदनुसर्पाश्व
स॰१६ यस्मेयाः अद्भुतमेघ [illegible] ककुटं पुष्पं पुष्पाणि जातानि प्रायेण कवचनं व वपुः [illegible] [illegible] [illegible] चतुर्दं [illegible] वचनं त्रिलिंगत्वं [illegible] दूः
१७२ त्यत्ति [illegible] नागः कुमुदः [illegible] भुवनानां समाहारः तद्धितार्थे [illegible] दिनाम् [illegible] पुरुषः [illegible] पापात्मा [illegible] तन्त्रा [illegible] याच्यतेऽस्मे [illegible]
गुणैश्च अनुसारत इत्यगरः तस्यां [illegible] श्रीलक्ष्मः तस्यौरसं धर्मपत्नीजं पुत्रं श्रौरसो धर्मपत्नीजः [illegible] याज्ञवल्क्यः मैथिलेयं [illegible] लब्ध्वां कुशोपि तक्षकस्य

दिव्यास्त्रपंथिवनिवृत्त [illegible] [illegible] दिग्गजानुगंधो रघ्वंद्धनुवपुः पुष्पमोक्ष [illegible] [illegible] त्यं नागस्त्रिभुवनगुरोरौरसं
मैथिलेयं लब्ध्वा बंधुं तमपि च कुशः पंचम [illegible] क्षकस्य एव शंकां पितृवधारोपौरत्यजद्दैनतेयाच्छांतव्यालामवनिमपरः
पौरकांतः शशास ॥ ८८ ॥ ॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ भूषणप्रत्यानयनं नाम षोडशः
॥ सर्गः १६ ॥ ॥ ॥ ॥

पंचमं पुत्रं कुमुदं बंधुं लब्ध्वा एकः तयोरन्यतरः कुमुदः पितृवधनारोपैर्वैनतेयात् गरुडात् गुरुणा वैश्मवांशेन त्याजितकौर्यादिति भावः शंकां राम:
भयमत्यजत् अपरः कुशः शांतव्यालां कुमुद्वतीयाः सर्पभयामवनिं अत एव पौरकांतः पौराणां प्रियः सन् शशास ॥ ८८ ॥ ॥ इति श्री १७२
महोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशटीकायां संजीविनीसमाख्यायां षोडशः सर्गः १६ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥श्रीगणेशायनमः॥ नमो रामपदांभोजरेणवे यन्महीतलं कुर्वंति कुमुदप्रीतिमरण्यग्रहमेधिनः १ अतिथिमिति· कुमुद्वती काकुत्स्थात् कुशात् अतिथिं
नामपुत्रं चेतनावृत्तिमप्रश्चिमार्द्धं निमात् यामिन्याः रात्रेः पश्चिमात् प्रहरात् द्वौ याम प्रहरौ समावित्यमरः प्रसादं वैशद्यमिव नैर्मल्यमिव प्राप ब्राह्मसमये
सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति प्रसिद्धिः १ सइति· पितृमान् प्रशंसा ... तनयः ... रोक्षितइत्यर्थः अनुपमद्युतिः सवितुश्चेदं विशेषणं सोतिथिः पितुः कु
शस्य मातुः कुमुद्वत्याश्चवंशौ सवितानस्तरदक्षिणो मार्गा विवा पुण्य पवित्रीकृतवान् २ तमिति· अर्थान् शब्दार्थानुदानसंग्रहादिक्रियाप्रयोजना
नि चविद्वतो अर्थविदः तेषां वरः श्रेष्ठः पिता कुशः ... मादौ प्रथमं कुलविद्यानां आन्वीक्षकीत्रयीवार्तादंडनीतीनां अर्थं समभिधेयमग्राहयत् दु

॥श्रीगणेशायनमः॥ अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रं प्राप कुमुद्वती पश्चिमाद्यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना १ सपि
तुः पितृमांस्तं शमातुश्च अनुपमद्युतिः ... सवितेवोभौ मार्गावुत्तरदक्षिणो २ तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदांवरः
पश्चात् पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत् पिता ३ जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः अमन्यतैकमात्मानमने
कं वशिनां वशी ४ सकुलोचितमिंद्रस्य साहाय्यकमुपेयिवान् जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ५ ॥ अथ तस्य पश्चात् पा
र्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत् सम्यक् कारितवान् उदवाहयदित्यर्थः दंडनोवचनात् हे ... कर्म ... ३ जात्यइति जात्योभिजातोभवः
जात्यः कुलीनः ... कुशः अभिजातेन कुलीनेन अभिजातः कुलीनः स्यादित्यमरः ... पुत्रेण ... तिथिना करणेन एक
मात्मानं एकोन भवतीत्यनेकं मन्यत सर्वगुणसामग्र्यादात्मजमात्मन एवरूपांतरमेमं मंस्तेत्यर्थः ४ सइति सकुशः ... कुलाभ्यस्तं इंद्रस्य सा
हायकं सहकारित्वं योपधादित्यादिना वुञ् उपेयिवान् प्राप्तः सन् समरे नामतो दुर्जयं दैत्यं जघान ... तेन दैत्येन सः अवधि हतश्च लुङि चे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible]० तमिति· कुमुदस्यनाग[illegible]नागराजस्यस्व[illegible]कुमुद्वतीकुशपत्नी कुमुदानंदं शशांकं कौमुदीज्योत्स्नेवतंकुशं [illegible]कुशमात्मजः पृथिवीतस्य[illegible]मुत्क्रीतिः सैव
स०१७ आनंदोयस्यसोयंकुमुद् आनंदेनय आनंदतीत्यर्थः ६ तयोरिति· तयोःकुशकुमुद्वत्योर्मध्येएकः कुशः दिवस्पतेरिंद्रस्य [illegible]सनार्द्धं सिंहासनैकदेशः
१२३ तद्भागासीत् द्वितीयाकुमुद्वती[illegible]रिशच्याइंद्राण्याः पारिजातांशस्यभागिनी ग्राहिणीसं[illegible] पृ[illegible]स्याविरामतो[illegible]र्धिनुगुग्रस्यपः सखीत्यासीत् कः
स्मादित्याह्दिवस्पतिः साधुः ७ तदिति· संग्राममयायिनः संग्रामंयास्यतः आनुरूप्यकार्ये [illegible]मोर्भविष्यदाधमर्ण्ये[illegible]रितिषष्ठीनिषेधः [illegible]र्जुः
स्वामिनः कुशस्य पार्श्वमामंत्रित[illegible]प्रज्ञांविपर्ययेयमरणेपुत्रोभिषेक्तव्यइत्येवंरूपां स्मरंतः [illegible]वृद्धाः तदात्मसंभवंतमतिथिंराज्येसमादधुः निदधुः

तंस्वसानागराजस्यकुमुदस्य[illegible]कुमुद्वती अन्वगात्कुमुदानंदंशशांकमिवकौमुदी ६ तयोर्दिवस्पतेरासीदेकः सिंहासना
र्द्धभाक् द्वितीयापिसखीशच्याःपारिजातांशभागिनी ७ तदात्मसंभवंराज्येमंत्रिवृद्धाः समादधुः स्मरंतःपश्चिमामाज्ञां
भर्तुःसंग्राममयायिनः ८ तेतस्यकल्पयामासुरभिषेकायशिल्पिभिः विमानंनवमुद्वेदिचतुःस्तंभप्रतिष्ठितं ९ तत्रैनं
हेमकुंभेषुसंभृतैस्तीर्थवारिभिः उपतस्थुःप्रकृतयोभद्रपीठोपवेशितं १० नदद्भिःस्निग्धगंभीरंतूर्यैराहतपुष्करैः अन्व
मीयतकल्याणंतस्याविच्छिन्नसंतति ११ ॥ ८ तद[illegible]तेमंत्रिणः तस्यातिथेरभिषेकायशिल्पिभिरुद्वेदि उन्नतवेदिकंचतुःस्तंभप्रतिष्ठि रामः
तंचतुर्षुस्तंभेषुप्रतिष्ठितंनवंविमानंमंडपंकल्पयामासुः कारयामासुः ९ तत्रेति· तत्रविमानेभद्रपीठेपीठविशेषेउपवेशितमेनमतिथिंहेमकुंभेषु १२३
संभृतैःसंगृहीतैस्तीर्थवारिभिःकरणैःप्रकृतयोमंत्रिणउपतस्थुरभिषेकंददुः १० नेति· आहतंताडितंपुष्करंमुखंयेषांतैः पुष्करंकरिहस्ताग्रेवाद्य
भांडमुखेजलेव्योम्निखड्गेत्यपद्मेचतीर्थौषधिविशेषयोरित्यमरः स्निग्धंमधुरंगंभीरंचनदद्भिस्तूर्यैस्तस्यातिथेरविच्छिन्नसंततिरव्यवछिन्नपारंपर्यंक
ल्याणंकुशलमन्वमीयतअनुमितं ११ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दूर्वेति सोतिथिः दूर्वाश्च यवांकुराश्च प्लक्षत्वचश्च अभिन्नपुटा बालपल्लवाश्चोत्तराणि प्रधानानि येषु तान् अभिन्नपुटानि मधूकपुष्पाणि इति केचित् कमलानीत्यन्ये ज्ञातिवृद्धैः ससैः प्रयुक्तान् राजनः विधीन् भेजे १२ पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखाः द्विजातयो ब्राह्मणाः जिष्णुं जयशीलं तमतिथिं जैत्रैर्जयशीलैरथर्वभिर्मन्त्रविशेषैः करणैः पूर्वमभिषेक्तुमुपचक्रमिरे १३ तस्याति येमूर्द्धि सशब्दं निपतंती ओघमहती महाप्रवाहमहती अभिषिच्यते नेनेत्यभिषेकः जलं स एव श्रीः यद्वा तस्य श्रीः समृद्धिः त्रिपुरद्विषः शिवस्य मूर्द्धि निपतंती गंगेव व्यरोचत त्रयाणां पुराणां द्विष इति विग्रहः
१४ तस्मिन् स्नानाभिषेककाले वंदिभिः स्तूयमानः सोतिथिः प्रवृष्टः प्रवर्षणवान् कर्तरि क्तः अत एव सारंगैः चातकैरभिनंदितः चातके हरिणे पुं

दूर्वायवांकुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान् ज्ञातिवृद्धप्रयुक्तान् स भेजे नीराजना विधीन् १२ पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः उपचक्रमिरे पूर्वमभिषेक्तुं द्विजातयः १३ तस्यौघमहती मूर्द्धि निपतंती व्यरोचत सशब्दमभिषेकश्रीर्गंगेव त्रिपुरद्विषः १४ स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स वंदिभिः प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारंगैरभिनंदितः १५ तस्य सन्मंत्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ववृधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव द्युतिः १६ स तावदभिषेकांते स्नातकेभ्यो ददौ वसु यावत्तेषां समाप्येरन् यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः १७ ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिषमुदीरयन् ॥ सारंगः शबले त्रिषु इति

मरः सन्नतः पर्जन्यो मेघइवालक्ष्यत १५ तस्येति सन्मंत्रैः पूताभिरद्भिः स्नानमभिषेकं प्रतीच्छतः कुर्वतः वृष्टिसेकाद्वैद्युतोग्नेर्वैद्युतः तस्येव विधतस्याद्येरिव द्युतिर्ववृधे १६ स इति स अभिषेकांते स्नानान्ते स्नातकेभ्यो गृहस्थब्राह्मणेभ्यस्तावतो वसूनि धनं ददौ यावद्भ्यो वसुभ्यो वसु
नानेषां स्नातकानां पर्याप्तदक्षिणाः समग्रदक्षिणा यज्ञाः समाप्येरन् तावद्ददावित्यन्वयः १७ त इति प्रीतमनसः स्नातकास्तस्मै अतिथये यामा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० थिव मुदीरयन्नाहरन् मा॥ पीसस्यातिथेः कर्मनिर्वर्तनैः पूर्वपुण्यजन्यैः फलैः साम्राज्यादिभिः द्वंद्वमाः पश्चात्कृता स्वफलदानस्यतदानी
स०१७ मनघकाम्यैः कालान्तरोदीक्षणां चकारेत्यर्थः १८ बंधच्छेदमिति सोतिथिर्बद्धानां बंधच्छेदं वधार्हाणामवध्यतां धुर्याणां धुरिवाहिनीति धुर्याः बलिवर्दादयः
१२४ तेषां धुरो भारान्मोक्षं गवाम दोहं वत्सानां पानार्थं दोहनिवृत्तिं चादिशत् १९ क्रीडेति पंजरस्थाः शुकादयः तस्यातिथेः क्रीडापतत्रिणोपि
किमुतान्ये पिशाच्छार्थः तदादेशात् तस्यातिथेः शासनात् लब्धमोक्षाः संतो यथेष्टं निर्गन्तुं स्वेच्छाचारिणो अभवन् २० तत इति सोतिथिर्ने
पथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीकाराय कक्षान्तरे हर्म्यांगविशेषे कोष्ठे हर्म्याद्विशेषे न्यस्तं स्थापितं शुचि निर्मलं सोत्तरच्छदं स्वा

सानस्य कर्मनिर्वर्तनैर्द्वंद्वमभ्युदयोज्ज्वलैः फलैः १८ बंधच्छेदं स बद्धानां वधार्हाणामवध्यतां धुर्याणां च धुरो मोक्षमदोहं
चादिशद्गवां १९ क्रीडापतत्रिणोप्यस्य पंजरस्थाः शुकादयः लब्धमोक्षास्तदादेशाद्यथेष्टगतयोऽभवन् २० ततः
कक्षान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः २१ तं धूपाश्यानकेशान्तं तोयनि
र्णिक्तपाणयः आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः प्रसाधकाः २२ तेऽस्य मुक्तागुणोन्नद्धं मौलिमन्तर्गतस्रजं प्रत्यूपुः
पद्मरागेण प्रभामंडलशोभिना २३ ॥ ॥स्तरणं गजदन्तस्यासनं पीठमध्यास्तोपविष्ट इत्यर्थः २१ तमिति तोयेन नि रामः
र्णिक्तपाणयः क्षालितहस्ताः प्रसाधकाः अलंकर्तारः धूपेन गंधद्रव्येन आश्यानकेशान्तं शोषितकेशपाशान्तं तैस्तैराकल्पस्य नेपः १७४
थ्यस्य साधनैः आकल्पवेषौ नेपथ्यमित्यमरः गंधमाल्यादिभिरुपसेदुः अलंचक्रुः २२ त इति मुक्तागुणेन मौक्तिकसूत्रेणोन्नद्धं
उद्बद्धं अंतर्गतस्रजं ते प्रसाधकाः अस्यातिथेर्मौलिं धम्मिल्लं प्रभामंडलशोभिना पद्मरागेण माणिक्येन प्रत्यूपुः प्रतिचक्रुः २३॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चंदनेनेति· तनोमृगनाभ्यादिं स्तूरिकयासुगंधिना चंदनेनांगरागमंगलेपनं समापय्य समारच्य विन्यस्तारोचनाय स्मिंस्तत्पत्रं पत्ररचनां चक्रुः २४ आमुक्तेति
आमुक्ताभरणः आमुक्ताभरणः आसज्जिताभरणो वा स्रजोः स्यसंतिस्रग्वीन्नस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिप्रत्ययः हंसाश्चिह्नमस्येति हंसचिह्नं यद्दु
कूलंतद्वान् अत्र बहुव्रीहिणैवार्थसिद्धेर्मत्वर्थानर्थक्योपि सर्वधनीत्यादिवत् कर्मधारयादपि मत्वर्थीयप्रत्ययमिच्छति एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं राज्य
श्रीरेव वधूर्नवोढा तस्यावरो राज्यश्रीवधूवरः वधूस्नुषानवोढास्त्रीवरो जामातृ स्त्रिंगयोरिति विश्वः सोतिशयेन प्रेक्ष्यो दर्शनीयः आसीत् वरो
प्यवं वि... २५ तपथ्येति· हिरण्मये सौवर्णे आदर्शे दर्पणे नेपथ्यदर्शिनो वेषं पश्यतः तस्या तिथेः छायाप्रतिबिंबं यथाउदिते सूर्ये दर्पणकल्पे

चंदनेन ... मृगनाभिसुगंधिना समापय्यावरचक्रुः पत्रं विन्यस्तरोचनं॥ २४ आमुक्ताभरणः स्रग्वी हंसचि
ह्नदुकूलवान् आसीदतिशयप्रेक्ष्यः सराज्यश्रीवधूवरः २५ नेपथ्यदर्शिनश्छायातस्यादर्शे हिरण्मये विरराजोदिते
सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव २६ सराजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः ययावुदीरितालोकः सुधर्मानवमां सभां २७
वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनं चूडामणिभिरुद्धृष्टपादपीठं महीक्षितां २८ शुशुभे तेन चाक्रांतं मंगलायतनं
महत्

मेरौयः कल्पतरुस्तस्य छायेव राजन् सूर्यसंक्रांतबिंबस्य संभवाद्धि राविन्युक्तं २६ सराजेति· सोतिथिः राजकक्कुदा निराजचिह्नानि
छत्रचामरादीनि प्राधान्ये राजलिंगे च वृषांसे ककुदो स्त्रियामित्यमरः तेषु व्यग्राः पाणयो येषां तैः पार्श्ववर्तिभिर्जनैरुदीरितालोकः आरितालोक
शब्दः सुधर्मा यादवसभा तामनवमां नवां सुधर्मानाम सभा मास्थानीं ययौ स्यात्सुधर्मा देवसभामित्यमरः २७ वितानेति तत्र सभायां वितानेनोल्लोचेन उप
लिवर्हितं सहितं च लोचितानमुल्लोचं मित्यमरः महीक्षितां राज्ञां चूडामणिभिरुद्धृष्टमुल्लिखितं पादपीठं यस्य तत्पितुरागतं पैतृकं आसनं पित्रुर्य
चेति ठञ् प्रत्ययः आसनं सिंहासनं भेजे २८ शुशुभ इति तेनाक्रांतं मंगलायतनं नाम गृह विशेषः ... श्रीवत्सलांछनं वक्षसा कौस्तुभादिविच्छुदाव

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ हवेोहृद्यारतिसृजनः महदधिकंमंगलायतनंमंगलगृहं सभारूपंकौस्तुभेनमणिनाऽक्रांतं श्रीवत्सलक्षणंकेशवस्येदंकेशवंवक्षइवबभुस्तुभे २९ वंभा
स॰१७ विजिष्णोतिष्ठि॰ कुमारत्वात् यौवराज्यमवाप्यैवभूयोधिकतरं अधिराजस्यभावंः अधिराज्यंमहाराज्यमवाप्यलेखर्षभस्यवासवइंद्रस्येवत्वमधाप्यैवंसामग्र्यं
१७५ पारूढः पूर्णत्वंगतश्चंद्रमाइवबभावितिव्याख्यानंतदपियौवराज्याभावनिश्चयेज्यायएव ३० प्रसन्नेतिप्रसन्नोमुखरागोमुखकांतिर्यस्यतं स्मितपूर्वं
यथातथाभिभाषिणमाभाषणंशीलंतमतिष्ठिं अनुजीविनो मूर्तिमंतंविग्रहवंतं विश्वासंविश्रंभं अमन्यंत सर्वेविश्रंभविश्वासावित्यमरः ३१ सइ
ति॰ पुरुहूतश्रीः सोतिथिः कल्पद्रुमाणांनिभाः समानाः ध्वजाः यस्यास्तां पुरमयोध्यां ऐरावतसोजइवोजोवलंयस्यतेननागेनकुंजरेणक्रममाणश्च

श्रीवत्सलक्षणंवक्षः कौस्तुभेनैवकेशवं २९ वभौभूयः कुमारत्वादधिराज्यमवाप्यसः रेखाभावादुपारूढः सामग्र्यमि
वचंद्रमाः ३० प्रसन्नमुखरागंतंस्मितपूर्वाभिभाषिणं॰ मूर्तिमंतममन्यंतविश्वासमनुजीविनः ३१ सपुरंपुरुहूतश्रीःक
ल्पद्रुमनिभध्वजां क्रममाणश्चकारद्यांनागेनैरावतौजसा ३२ तस्यैकस्याच्छ्रितंछत्रंमूर्ध्नितेनामलत्विषा पूर्वराजवि
योगोष्मंकृत्स्नस्यजगतोहृतं ३३ धूमादग्नेःशिखाःपश्चादुदयादंशवोरवेः सोतीत्यतेजसांवृत्तिंसममेवोत्थितोगुणैः ३४

रन् अनुपसर्जञ्चेतिविवेकल्पिकमात्मनेपदंद्यांचकार स्वर्गलोकसदृशींचकारेत्यर्थः द्यौःस्वर्गेचसुखात्मनोरितिविश्वः ३२ तस्येति॰ तस्यैकस्यमूर्ध्निच्छ रामः
त्रमुच्छ्रितमुन्नमितंअमलत्विषातेनछत्रेणकृत्स्नस्यजगतः पूर्वराजस्यकुशस्यवियोगेयदुष्मंसंतापः तद्धृतं अत्रछत्रोन्नमनसंतापहरणलक्षणयोः १७५
कारणकार्ययोर्भिन्नदेशत्वादसंगतिरलंकारः तदुक्तंकार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वेसत्यसंगतिरिति ३३ धूमादिति॰ अग्नेर्धूमात्पश्चादनंतरमित्यर्थः
शिखाज्वालारवेरुदयादनंतरंअंशवः उत्तिष्ठंतइतिशेषः सोतिथिस्तेजसांअग्न्यादीनांवृत्तिंस्वभावमतीत्यगुणैःसममेवसहैवोत्थितः उदितः अपूर्वसिद्धमि

तमिति· पौरयोषितः प्रीत्या विशदैः प्रसन्नैर्नेत्रैः करणैः तमतिथिं अन्वयुः अनुजग्मुः दृष्टिप्रसरमस्याकुर्वन्नित्यर्थः कथमिव शरदि प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्नक्षत्रैर्विभा
वर्यो रात्रयो ध्रुवमिव ध्रुवकपर्यावर्तवान्नाराचक्रस्येत्यर्थः ३५ अयोध्येति· प्रशस्तेषु आयतनेषु आलयेषु अर्चिता अयोध्यादेवताश्च अनुध्येयमनुग्राह्यमेन
मतिथिं प्रतिमागतैः संक्रान्तैः सान्निध्यैः सन्निधानैरनुदध्युः अनुजगृहुः अनुध्यानमनुग्रह इति उत्पलमालायां तदनुग्रहबुद्ध्या सन्निदधुरित्यर्थः ३६
यावदिति· अभिषेकजलेन आप्लुता सिक्ता वेदिरभिषेकवेदिर्यावन्नाश्यायते न शुष्यति क्नैरितिटू· तावदेवास्य राज्ञो दुःसहः प्रतापो वेलान्तं वेलापर्यन्तं प्राप ३७
वसिष्ठेति· गुरोर्वसिष्ठस्य मन्त्राः धन्विनस्तस्यातिथेः सायकाश्च उभये संगताः संहिताः यत्साध्यं न साधयेयुः तदसाध्यं किं न किंचिदित्यर्थः तेषामसाध्यं

तं प्रीतिविशदैर्नेत्रैरन्वयुः पौरयोषितः शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्विभावर्य इव ध्रुवम् ३५ अयोध्यादेवताश्चैनं प्रशस्तायतना
र्चिताः अनुदध्युरनुध्येयं सान्निध्यैः प्रतिमागतैः ३६ यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलाप्लुता तावदेवास्य वेलान्तं प्रतापः
प्राप दुःसहः ३७ वसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न संगताः ३८ स धर्मस्थस
खः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयं ददर्श संशयच्छेद्यान्व्यवहाराननतन्द्रितः ३९ ततः परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ९॥

नास्तीति भावः ३८ सइति· धर्मे तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सभ्याः राज्ञा सभायां देयः कार्या इति [illegible] समादृत्य उक्तलक्षणाः तेषां सखा धर्मस्थसखः तस्
हितइत्यर्थः अतन्द्रितो नलसः स नृपः शश्वदन्वहमित्यर्थः अर्थिनां साध्यार्थवतां प्रतिवादिनां च प्रत्यर्थिनां संशयच्छेद्यान् संशयाद्धेतोः छेद्यान्
परिच्छेद्यान् संदिग्धत्वादवश्यनिर्णेयानित्यर्थः व्यवहारानृणादीन् विवादान् स्वयं ददर्श अनुसंदधौ ननु [illegible] कथमेव [illegible] वानित्यत
र्थः अत्र याज्ञवल्क्यः व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सहेति ३९ ततइति· ततः परं व्यवहारदर्शनानन्तरं [illegible]नानुजीविनः ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० अभिव्यक्तं मुखप्रसादादिलिंगैः स्फुटीभूतं यत्सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वेन निवेदितैः सूचितैः फलाभिमुखैः सिद्धप्रायैः विज्ञापनाभिर्विज्ञप्तीनां फ
स०१७ लैः भृत्यान्सेवकान्युयोज योजयामास अत्र बृहस्पतिः नियुक्तः कर्मनिष्पत्तौ विज्ञप्तौ च परेच्छया भृत्यानुबंधेन नियम्यां सुजनोऽपि क्षोभितां जेदिति कवि
२७६ श्च वक्ष्यति गोष्ठीभ्य इति अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिर्नृपस्य संरक्षणसमाधि ध्वनितेत्यनुसंधेयं ४० प्रजा इति प्रजाः अस्यातिथेर्गुरुणापि
त्रा कुशेन नभसा श्रावणमासेन नद्य इव विवृद्धिं गताः तस्मिन्नतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदमासे इव भूयसीं वृद्धिं अभ्युदयं मायपुः प्रजापोष
णेन पितरमतिशायितवानित्यर्थः ४१ यदिति सोऽतिथिर्यद्वाक्यं दानपात्रादिविषयं वचनं तन्मिथ्यानृतं नाभूत् यद्वस्तु ददौ तन्न जहार

युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान्विज्ञापनाफलैः ४० प्रजास्तद्गुरुणा नद्यो नभसेव विवर्धिताः तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये
ता इवाययुः ४१ यदुवाच न तन्मिथ्या यद्ददौ न जहार तत् सोऽभूद्भग्नव्रतः शत्रूनुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ४२ वयोरूपविभू
तीनामेकैकं मदकारणं तानि तस्मिन्समस्तानि न चास्योत्सिषिचे मनः ४३ इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरं अक्षो
भ्यः स नवोऽप्यासीद्दृढमूल इव द्रुमः ४४ ॥ नापुनरादद्दे किंतु शत्रूनुद्धृत्य उत्खाय तान् प्रतिरोपयन् पुनः स्थापयन् भ ग्नव्रतो भग्ननिय
मो भूत् अस्वयंवृतिः वयोरूपविभूतीनां यौवनसौंदर्यैश्वर्याणां मध्ये एकैकं मदकारणं मदकारणानि मदहेतवः तानि तस्मिन्राज्ञि समस्तानि मि राम:
लितानि तथापि अस्यातिथेः मनो नोत्सिषिचे न जगर्व सिंचतेः स्वरितत्वादात्मनेपदं अत्र वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वान्मदस्य च मदिराकार्य २७६
त्वेन तत्कारकत्वात् मदिराशब्देन गर्वो लक्ष्यते इत्याहुः उक्तं च ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्याबलैरपि इष्टलाभादिनान्येषामवज्ञा गर्व ईरित
मदस्त्वानंदसंमोहसंभेदो मदिरास्पृगिति अत एव कविनापि नोत्सिषिचे इत्युक्तं न तु न ममादेति ४३ इत्थमिति इत्थमनुवासरमन्वहं
प्रकृतिषु प्रजासु जनितरागासु सतीषु स राजा नवोऽपि दृढमूलो द्रुम इव अक्षोभ्यः अप्रधृष्यः आसीत् ४४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनित्या इति· यतो बाह्याः शत्रवः प्रतिनृपाः अनित्याः द्विषंति स्विह्यांति चेत्यर्थः किंच ते बाह्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च अतः सोऽभ्यंतराणंतर्वर्तिनो नि
त्यान् षट् रीपून् कामक्रोधादीन् पूर्वमजयत् अंतः शत्रुजये बाह्या पि न दुर्जया इति भावः ४५ प्रसादेति· स्वभावतश्चपलाच चलापि श्रीः
प्रसादाभिमुखे तस्मिन् नृपे निकषे कषोपले हेमलेखेवानपायिनी स्थिरा आसीत् ४६ कातर्यमिति· केवला शौर्यवर्जिता नीतिः कातर्यं भीरुत्वं·
शौर्यं केवलमिति नुषज्यते नीतिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितं व्याघ्रादिचेष्टाप्रायमित्यर्थः व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापदा मता इति हलायुधः
अतो हेतोः स नृपतिः समेताभ्यां संगताभ्यामुभाभ्यां नीतिशौर्याभ्यां सिद्धिं जयप्राप्तिं अन्विषेष अन्वेषितवान् ४७ नेति· न्यस्ताः सर्वतः प्रहि

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः अतः सोऽभ्यंतरान्नित्यान् षट् पूर्वमजयद्रिपून् ४५ प्रसादसुमुखे तस्मिं
श्चपलापि स्वभावतः निकषे हेमलेखेव श्रीरासीदनपायिनी ४६ कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितं अतः
सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ४७ न तस्य मंडले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः अदृष्टमभवत्किंचिद्व्यभ्रस्ये
व विवस्वतः ४८ रात्रिंदिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षितां ॥ ॥ताः प्रणिधयश्चारा एव दीधितयो रश्मयो यस्य तस्य प्रणिधि

चार्यनेचारैरिति शाश्वतः तस्य राज्ञो व्यभ्रस्य निर्मेघस्य विवस्वतः सूर्यस्येव मंडले भुवि [illegible] किंचिदल्पमपि अदृष्टमज्ञातं नाभवत् आस्विस
सचाराश्चक्षुषा सर्वं पश्यतीत्यर्थः ४८ रात्रिमिति· रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवं अचतुर इत्यादिना अधिकरणार्थे द्वंद्वसमासांतो निपातः अ
व्ययानामन्त्वादरूपं अत्र ष[illegible]र्थे त्वलक्षणया रात्रिंदिवमिति अहोरात्रयोरित्यर्थः तयोर्विभागा अंशाः प्रहराद्याः तेषु महीक्षितां राज्ञां
यन्मन्वादिष्टं इदमस्मिन् काले कर्तव्यमिति मन्वादिभिरुपदिष्टं तत् स राजा विकल्पे पराङ्मुखः संशयरहितः सन् नियोगे [illegible]

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ नसिषेवेत्यनुष्ठितवानित्यर्थः अत्रकौटिल्यः कार्याणांनियोगविकल्पसमुच्चयाभवंति अनेनैवोपायेननान्येनेतिनियोगः अनेनवानेनवेति
स॰१७ विकल्पः अनेनचेतिसमुच्चयइति ४९ मंत्रइति॰ तस्यराज्ञः प्रतिदिनंमंत्रिभिःसहमंत्रोविचारोबभूवसमंत्रः सेव्यमानोऽप्याश्रावर्तमानोऽ
१२१ पिजातुकदाचिदपिनसूच्यतेनप्रकाश्यते तत्रहेतुः गुप्तद्वारइति संवृतेंगिताकारादिज्ञानमार्गइत्यर्थः ५० परेष्विति॰ यथाकालमुक्तका
लानतिक्रमेणस्वपन्नपिसोतिथिः परेषुशत्रुषुस्वेषुस्वकीयेषुचमंत्र्यादिनीर्थेषुइतिशेषः निक्षिप्तैः प्रहितैः अविज्ञाताः परस्परंयेषांतैर
न्योन्याविज्ञातैरित्यर्थः अपसर्पैश्चरैः अपसर्पश्चरस्पशाइत्यमरः जजागारचारचक्षुर्द्वारमुखेनसर्वमज्ञासीदित्यर्थः अत्रकामंदकः

नसिषेवेनियोगेनसविकल्पपराङ्मुखः ४९ मंत्रः प्रतिदिनंतस्यबभूवसहमंत्रिभिः सजातुसेव्यमानोपिगुप्तद्वारोनसूच्यते ५० परेषुस्वेषुनिक्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः सोपसर्पैर्जजागारयथाकालंस्वपन्नपि ५१ भव्यमुख्याः समारंभाः प्रत्यवेक्ष्यानिरत्ययाः गर्भशालिसधर्माणस्तस्यगूढंविपेचिरे ५२ दुर्गाणिदुर्ग्रहाण्यासन्नस्यरोद्धुरपिद्विषां

चारान्विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्चपरस्यचपाषंडादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेपिचेति ५१ भव्येति॰ भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः नतुविप
रीताः प्रत्यवेक्ष्याएतावत्कालमेतावत्कर्तव्यमित्यनुसंधानेनविचारणीयाः अतएवनिरत्ययाः निर्बाधाः गर्भेंतरेपच्यंतेयेशालयस्तेषां रामः
धर्माणः अतिनिगूढाइत्यर्थः धर्मादनिच्केवलादित्यनिच्प्रत्ययः समासांतः तस्यराज्ञः समारभ्यंतइतिसमारंभाः कर्माणिगूढमप्र १२१
प्रकाशंविपेचिरे फलिनाआप्राइत्यर्थः फलानुमेयाः प्रारंभाइत्यर्थः ५२ दुर्गेति॰ द्विषांरोद्धुः रोधकस्यापिनतुस्वयंरोध्यस्येत्यर्थः
तस्यराज्ञोदुर्ग्रहाणिपरैः दुर्धर्षाणिमहीदुर्गादीन्यासन् नचनिर्भीकस्यकिंदुर्गैरितिवाच्यमित्यर्थोनरन्यासमुखेनाहनहीति॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गजानास्कंदति हिनस्तीति गजास्कंदी सिंहो भयाद्धेतोः गिरिगुहासु शेते इति गिरिगुहाशयो न हि किंतु स्वभावत एवेति शेषः अधिकरणे शेतेरित्य-
स्वचुप्रत्ययः अत्र मनुः धन्वदुर्गं महीदुर्गं मृद्दुर्गं वार्क्षमेव च नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेद्बुध इति ५३ अपथ्येनेति सोतिथिः उपचि-
तो वृद्धिं गतोपि सन् जातु कदाचिदपि अपथ्येन मार्गेण न प्रवर्त्तेत प्रवर्त्तः मर्यादां न जहातीत्यर्थः तथा हि लवणांभसो लवणसागरस्य वृ-
द्धो पूरोपि मत्यां नदीमुखेनैव नदीप्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणं न त्वपथ्येनेत्यर्थः ५४ काममिति प्रकृतिवैराग्यं प्रजोपरागं दैवादुत्प-
न्नमिति शेषः सद्यः कामं सम्यक् शमयितुं प्रतिकर्तुं क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः अनर्थहेतुत्वादित्य

न हि सिंहो गजास्कंदी भयाद्गिरिगुहाशयः ५३ अपथ्येन प्रवर्त्तेत न जातूपचितोपि सः वृद्धो नदीमुखेनैव प्रस्थानं लव-
णांभसः ५४ कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोपपादयेत् ५५ शक्येष्वेवाभ-
वद्याता तस्य शक्तिमतः सतः समीरणसहायोपि नांभःप्रार्थी दवानलः ५६ न धर्ममर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ना-
र्थं कामेन कामं वा सोर्थेन सदृशस्त्रिषु ५७ ॥

ऽर्थः नहि राज्यं नोपपादयेत् क्षिप्रं [illegible] उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः अत्र
कौटिल्यः क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लब्ध्वा यांति विरागतां विरक्ता यांत्यमित्रत्वं भर्तारं घ्नंति वा स्वयं तस्मात्प्रकृतीनां नृपः जयविरागकारणा-
नि नोत्पादयेदित्यर्थः ५५ शक्येष्विति शक्तिमतः शक्तिसंपन्नस्यापि सतः तस्य यातः शक्येषु शक्तिविषयेषु स्वस्माद्दीनबलेष्वेव विषयेषु या-
तो ऽभवत् अनुसमाधिकेष्वित्यर्थः तथा हि समीरणसहायोपि दावानलः अंभःप्रार्थी जलान्वेषी न दग्धुमिच्छतीति शेषः किंतु तृणकाष्ठादिकमे-
वान्विष्यतीत्यर्थः अत्र कौटिल्यः समज्यायोभ्यां संदधीत हीनेन विगृह्णीयादिति ५६ नेति स राजा अर्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे न नाशितवा- ३
न् तेन धर्मेण च तौ अर्थकामौ न अर्थं कामेन कामं वार्थेन न बबाधे एकत्रैवासक्तो नाभूदित्यर्थः किंतु त्रिषु धर्मार्थकामेषु सदृशः समस्तुल्यवृत्तिरभूदित्यर्थः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र० टी० देशाद्दीकयंत्राणि भिराकरैः खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः रत्नं माणिक्यादिकं सुषुवे अजीजनत् क्षेत्रैः सस्यं वनैर्गजान् हस्तिनः सुषुवे॥
स० १७ ६६ सद्गुणिय षण्मुखविक्रमः स षण्णां गुणानां संधिविग्रहादीनां बलानां मूलभृत्यादीनां च साधनीयेषु वस्तुषु संसाध्येषु विनियोगं जानातीति
१७९ विनियोगज्ञः विनियोगस्य ज्ञ इति वा विनियोगज्ञः कर्मविवक्षायामुपपदसमासः आतोनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीसमा
सः इगुपधेत्यादिना कप्रत्ययः बभूव इदमत्र प्रयोक्तव्यमित्यादि ज्ञोसीदित्यर्थः ६७ इतीति· इति चतुर्विधां सामाद्युपायैरिति शेषः॥
राजनीतिं दंडनीतिं क्रमात् सामादिक्रमादेव प्रयुंजानः स राजा आतीर्थात् मंत्र्याद्यष्टादशे स्त्रिकृतितीर्थपर्यंतं योनीजलावतारे त्रमंत्र्याद्यष्टा॥

दिदेशावेतनं तस्मै रक्षासद्म पामेव भूः ६६ स गुणानां बलानां च षण्णां षण्मुखविक्रमः बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु व
स्तुषु ६७ इति क्रमात् प्रयुंजानो दंडनीतिं चतुर्विधां आतीर्थादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ६८ कूटयुद्धविधिज्ञेपि
तस्मिन् सन्मार्गयोधिनि भेजेभिसारिकावृत्तिं जयश्रीर्वीरगामिनी ६९ प्रायः प्रतापभग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः
रणो गंधद्विपस्येव गंधभिन्नान्यदंतिनः ७० प्रवृद्धौ हीयते चंद्रः समुद्रोपि तथाविधः॥ ॥दशास्वपि पुण्यक्षेत्रे न तथा पात्रे तीः

र्थः स्यादिति हलायुधः तस्याः नीतेः फलमप्रतीघातं अप्रतिबंधं आनशे प्राप्तवान् मंत्र्यादिषु यमुद्दिश्य उपायः प्रयुज्यते स तस्य फलतीत्य
र्थः ६८ कूटेति· कूटयुद्धविधिज्ञेपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेपि सन्मार्गेण योधिनि धर्मयोद्धरि तस्मिन् वीरगामिनी जयश्रीः अभिसारिका
वृत्तिं भेजे कांतार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिकेत्यमरः जयश्रीस्तं मन्विष्य गच्छदित्यर्थः ६९ प्राय इति· अरीणां सर्वेषां अतिप्रतापे रामः
न तेजसैव भग्नत्वात् तस्य राज्ञः गंधेन मदगंधेन भिन्ना भग्ना अन्ये दंतिनो येन तस्य गंधद्विपस्येव प्रायः प्रायेण रणो दुर्लभः खलसंयोगे पिशे १७९
षत्वविवक्षायां षष्ठी स्यिज्ञीत्युक्तं ७० प्रेति· प्रवृद्धौ सत्यां चंद्रो हीयते समुद्रोपि तथाविधः चंद्रवदेव प्रवृद्धौ हीयते प्रवृद्ध इति वा पाठः॥ ९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समतानुताभ्यां चंद्रसमुद्राभ्यां समावृद्धिर्यस्य सततस्समरद्विष्ठाभूततौ चंद्रसमुद्राविवक्षयी जिदक्षीत्यादिनाद् निप्रत्ययः नाभूत् ७१ संतइति· अ
स्यर्थेऽकृशादपि द्राअत एवार्थिनो याचनशीलाः संतो विद्वांसो महतस्तस्य राज्ञोऽभिगमनात् उदधेरभिगमनात् जीमूतादूवदातृत्वं प्रापुः अर्थिनो
दान भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छंतीत्यर्थः ७२ सस्तज्ञाम्नुत्यं स्तोत्राहमेव यत्· तदेव समाचरन् अत एव स्तूयमानः सन् जिह्राय ललज्जे तथापि ही
नत्वे पि तत्कारिणः स्तोत्रकारिणो द्वेष्टीति तत्कारिद्वेषिणः नस्य राज्ञोऽयशो ववृधे गुणाढ्यस्य पुंसः स्तुतौ लज्जैव भूषणमिति भावः ७३ दु
रितमिति· स राजाउदितः सूर्य इव दर्शनेन दुरितं प्रन निवर्त्तयन् तथा समर्यते अग्निचित्कपिलासश्रीराजाभिक्षुर्महोदधिः दृष्टमात्राः पुन

संतु· अमरद्विष्ठं न चाभूत्ताविवक्षयी ७१ संतस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वं
मर्थिनः ७२ स्तूयमानः स जिह्राय स्तुत्यमेव समाचरन् तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ७३ दुरितं दर्शनेन
नघ्नं स्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः प्रजाः स्वतंत्रयांचक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ७४ इंदोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदें शवः गुणास्त
स्य विपक्षेपि गुणिनो लेभिरेंतरं ७५ पराभिसंधानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितं जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्यमेव बभूव तत् ७६
एवमुद्यन्प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ॥ ॥त्येनेन समान्यश्येन नित्यशात्रुतितत्त्वस्य वस्तुनत्त्वस्यार्थेन समर्थनेन प्रकाशनेन तमोध्वां

तं तमोज्ञानं च नुदन् शश्वत् प्रजाः स्वतंत्रयांचक्रे स्वाधीनाश्चकार ७४ इंदोरंशवः पद्मेऽगतयः अप्रवेशा रश्मिजादूत्यर्थः सूर्यस्यांशवः कुमुदेऽगतयः
गुणिनस्तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्राव पि अंतरमवकाशं लेभिरे प्रापुः ७५ परेति· अश्वमेधाय जिगीषोरस्य पराभिसंधानपरं शत्रुवंचनप्रधानं
यद्यपि विचेष्टितं दिग्विजयरूपं तद्धर्म्यं धर्मादनपेतमेव धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेतइत्यादिना यत् प्रत्ययः बभूव मंत्रप्रभावोत्साहशक्तिभिः
संदध्यादिति कौटिल्यः ७६ एवमिति· एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमार्गेण प्रभावेण कोशदंडजेन तेजसा प्रातिपदिकान्नेतिपा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० क्षितिं रणत्वम् समूनापः पृथ्व्याः ... कोशान्क्वजमित्यमरः उदवृतुसुंनानोचपाच्र्वैवै देवानांदेवद्रव राज्ञां राजाराजराजोवभूव ७७ पंचम

स० १७ मिति तं राजानः धर्मयोगात् आधर्म्ययोगतः ...लोकसंरक्षणपरोपकारभूतानां रूपसमानधर्मत्त्ववलान् लोकपालानामिंद्रादीनां

१८० चतुर्णां पंचममूचुः महतां भूतानां पृथिव्यादीनां पंचानां षष्ठमूचुः कुलभूभृतां कुलाचलानां महेंद्रमलयादीनां सप्तानामष्टममूचुः अवोचन् ७८

दूरेति भूपालाः शासनेषु पत्रेषु अर्पितां उपन्यस्तां अस्य राज्ञः आज्ञां देवाः पौरंदरीमिंद्रसंबंधिनीमाज्ञामिव दूरापवर्जितच्छत्रैर्दूरात्परित्यक्तातपत्रैः शि

रोभिर्दधुः ७९ ऋत्विजइति सराजा महाक्रतावश्वमेधे ऋत्विजो याजकान् दक्षिणाभिस्तथा ... नर्चो ... पामास अर्चनेर्भावादिकाश्चित् यथा

दूति वैदेवैर्देवानां राज्ञां राजावभूवसः ७७ पंचमं लोकपालानां तमूचुर्धर्मयोगतः भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभूभृतां ७८

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पितां दधुः शिरोभिर्भूपाला देवाः पौरंदरीमिव ७९ ऋत्विजः सतथा नर्च दक्षिणा

भिर्महाक्रतौ यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ८० इंद्राद्वृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभूद्यादोनाथः शिवज

लपथः कर्मणे नौचराणां पूर्वापेक्षी तदनुविदधे कोशवृद्धिं कुबेरस्तस्मिन्दंडोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ८१ इ

ति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ अतिथिवर्णनो नाम सप्तदशः सर्गः १७ ॥ ...स्य राज्ञः धनदस्य च नाम साधारणीभूत

मेकीभूतं भवेत् उभयोरपि धनदसंज्ञा यथा तथेत्यर्थः ८० इंद्रादिति इंद्राद्वृष्टिरभूत् यमो नियमितानिवारितो गदस्य रोगस्योद्रेक एव वृत्तिर्येनसो

भूत् यादोनाथो वरुणः नौचराणां नाविकानां कर्मणे संचाराय शिवजलपथः सुचरजलमार्गो भूत् तदनु पूर्वापेक्षी रघुरामादिमहिमाभिज्ञः कु

बेरः कोशवृद्धिं विदधे इत्थं लोकपालाः तस्मिन्राज्ञि विषये दंडोपनतस्य शरणागतस्य चरितं वृत्तिं भेजिरे दुर्बलो बलवत्सेवी विरुद्धाच्छंकि

तादिभिर्वर्तेत दंडोपनतो भर्तर्येवमवस्थित इति कौटिल्यः ८१ इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशटीकायां संजीविनीस

रघु० टी० पत्रम् १८०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्श्रीगणेशाय ... मेः पत्यादपांसुसंसर्गादहल्यासीदपांसुला कारुण्यसिंधवेतस्मैनमोवैदेहिवंधवे १ सइति॰ निषिद्धशत्रुर्निवारितरिपुः सोतिथि
नैषधस्य निषधदेशाधीश्वरस्यार्थपतेः राज्ञः सुतायां निषधान्निषधाख्यान्नगेंद्रान्पर्वतान् नूनसारं पुत्रं अन्यूनवलं सन मुत्पादयामास यं पुत्रं नि
षधाख्यं निषध ... कमेवाहुः १ तेनेति॰ उरुवीर्येण महापराक्रमेण प्रजायै लोकरक्षणार्थं कल्पिष्यमाणेन तेन यूना निषधेन पिता अतिथिः सुदृष्टियोग
त्सम्यक्तिफलोन्मुखेन पाकोन्मुखेन सस्येन जीवलोक इव ननंद संजहर्ष २ सइति सराजा अतिथिस्तेन निषधाख्येन पुत्रेण कल्पिष्यमाणेन प्र
जायै इति ... ण या प्रजापालन तस्मै कल्पिष्यमाणेन समर्थयिष्यमाणेनेत्यर्थः पुनः किंभूतेन कार्येण ... धिकर्तव्येन कः केनेव पितानंद

... आयुनकः॥ स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः अनूनसारं निषधान्नगेंद्रात्पुत्रं
यमाहुर्निषधाख्यमेव १ तेनोरुवीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना सुदृष्टियोगादिव जीवलोकः सस्येन
सम्पत्तिफलोन्मुखेन २ स तेन पुत्रेण पिता ननंद कल्पिष्यमाणेन सुखं प्रजायै सस्येन संपत्तिफलात्मकेन सुदृष्टियो
गादिव जीवलोकः ... शब्दादिनिर्विश्य सुखं चिराय तस्मिन्प्रतिष्ठापितराजशब्दः कौमुद्वतेयः कुमुदावदातैर्द्यामि
... र्जितां कर्मभिरारुरोह ४॥
यथाजीवलोकेः सस्येन आत्मेन ननंद तिकस्मात्सुदृष्टियोगात् उत्तमवर्षणेन संयुक्तः योगात् ... नहनो ...
पापध्यानसंगति ... भूतेन सस्येन ... त्तिफलात्मकेन संपत्फलात्मना ३ शब्देति॰ कुमुद्वत्याः अपत्यं पुमान् कौमुद्वतेयः अतिथिः
शब्दादिविषयान् ... सुखसाधनं ... विश्योपभुज्य चिराय तस्मिन्निषधाख्ये पुत्रे प्रतिष्ठापितराजशब्दः सन् कुमुदावदातैर्निर्मलैः
कर्मभिर ... धादिभिरर्जितां संपादितां द्यां स्वर्गमारुरोह ४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० पौत्रइति· कुशेशयाक्षः [illegible] लोचनः शातपत्रं [illegible] मित्यमरः सागरधीरचेताः सामुद्रगंभीरचित्तः एकवीरोऽसहायशूरः पुरस्यार्गलाकपाट
स०१८ विष्कंभः तद्दीर्घभुजः [illegible] मरः तद्वद्दीर्घभुजः कुशस्य पौत्रो निषधोऽपि ससागरामेकातपत्रां भुवं बुभोज पालयामास भुजोऽनवने इति नियमा
१९१ त्परस्मैपदं ५ तस्येति· [illegible] जाः नलाभिधानो नलाख्यः तस्य निषधस्य तनयः तस्य निषधस्यान्ते एवमस्मार्भे वंश्यश्रियं राजलक्ष्मीं प्राप नलिनाभ
वक्त्रो [illegible] जो नड्वलानीव नडप्रायस्थलानीव नडशादाद्वलजितिड्वलच् प्रत्ययः परेषां [illegible] मृद्नातु ममर्द ६ नभइति नभश्चरैर्गंध
र्वादिभिर् [illegible] सन् नभः [illegible] श्यामतनुं नभः शब्दमयेन नाम्ना कांतं ख्यातं नभः संज्ञकमित्यर्थः नभोमासमिव श्रावणमासमिव प्रजानां कांतं प्रियं

पौत्रः कुशस्यापि कुशेशयाक्षः ससागरां सागरधीरचेताः एकातपत्रां भुवमेकवीरः पुरर्गलादीर्घभुजो बुभोज ५ तस्यां
नलैर्जातनयस्तस्यैवं वंश्यश्रियं प्राप नलाभिधानः यो नड्वलानीव गजः परेषां बलान्यमृद्नान्नलिनाभवक्त्रः ६ नभश्चरैः
[illegible] नभस्तलश्याममतनुं तनूजं ख्यातं नभः शब्दमयेन नाम्ना कांतं नभोमासमिव प्रजानां ७ तस्मै विसृज्यो
त्तरकोसलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रभुत्वं मृगैरजर्य्यं जरसोपदिष्टमदेहबंधाय पुनर्बबंध ८ ॥ ॥तनूजंपुत्रंलेभे ७ तस्मा
इति· धर्मो [illegible] धर्मप्रधानः सनलः प्रभवे समर्थाय तस्मै नभसे तदुत्तरकोसलानां प्रभुत्वमाधिपत्यं विसृज्य दत्वा जरसा जरयोपदिष्टं वा
र्द्धके चिकीर्षितमित्यर्थः मृगैरजर्य्यं मृगैः सहसंगतं अजर्य्यं संगमिति निपातः पुनः अदेहबंधाय पुनर्देहसंबंधनिवृत्तये बबंध मोक्षार्थी [illegible] रामः
वनं गत इत्यर्थः अदेहबंधायेत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समास इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ [illegible] ॥ १९१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेनेति॰ तेन [illegible]मादि पत्नापुंडरीको दिग्गजविशेषइव राज्ञामजय्यो जेतुमशक्यः क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इति निपातनात्साधुः पुंडरीकः पुंडरी॰
कास्यः [illegible] जनि पिता [illegible] स्वर्गतेसति आह्निक पुंडरीकाए हीतश्वेतछत्रायं पद्माश्रीः पुंडरीकं पुंडरीकाक्षं विष्णुमिवाश्रिता ९ सइति॰
अमोघधन्व [illegible] स्येतिसअमोघ [illegible] वाधनुषश्चेत्यनडुदंतः समासांतः सपुंडरीकः प्रजानां क्षेमविधानदक्षं क्षमयोपपन्नं क्षांतियुक्तं क्षेमधं
नुर्यस्येति [illegible] न्वानंनामपुत्रं वा [illegible] स्यामित्यनडुदंतः क्ष्मां लंभयित्वाप्राप्यलभगेत्यर्थत्वाद्द्विकर्मकत्वं क्षांततरोऽत्यंतसहिष्णुः सन् वने
तपश्चकार १० अनीकिनीनामिति [illegible] स्यक्षेमधन्व नापि समरेऽनीकिनीनांच मूनामग्रयायी देवप्रतिमइंद्रादिकल्पः सुतोऽभूत् अनीकप
[illegible] नामैवपुंडरीकोरा [illegible] मजय्योजनि पुंडरीकः शांतेपितर्याहितपुंडरीकायं पुंडरीकाक्षमिवाश्रिता श्रीः
[illegible] सक्षेमधन्वानमंमोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमवि[illegible]दक्षं क्ष्मां लंभयित्वा क्षमयोपपन्नं वनेतपः क्षांततरश्चकार १०
[illegible] नीकिनीनां [illegible] ग्रयायी नस्यापि देवप्रति[illegible]मः सुतोभूत् व्यश्रूयतानीकपदावसानं देवादिनाम त्रिदिवेपि यस्य
[illegible] पितासमूहानन्तरेण पुत्रेण पुत्री [illegible] नेन पुत्रस्त यथात्मजवत्सलेन तेन पित्रा पितृमान्बभूव १२
पूर्व [illegible] योरात्मसम्भविरोढा मात्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य ॥ ११ दावसा [illegible] देवादिदेवशब्दः पूर्वयस्य नाम देवानीक इति नामधेयं
[illegible] देवे [illegible] पि व्यश्रूयत [illegible] ११ पितेति [illegible] तिनाक्षेमधन्वा समाराधनानंतरेण तेन पुत्रेण [illegible] यथा पुत्र्याव बभूव तथैव सपुत्रो देवानीकः आत्म
जकं [illegible] नेनपित्राश्री [illegible] पितृमान भू[illegible]लोके पितृत्व पुत्रत्वयोः फल [illegible] नयो [illegible] दि [illegible] र्थः १२ पूर्वइति॰ गुणानामेकनिधिर्यज्वा विधि
वदिष्टवाननयोः [illegible] धन्व [illegible] आत्म [illegible] स्वतुल्ये आत्मोद्भवे पुत्रे देवानीके [illegible] चिरध्वनां वर्णचतुष्टयस्य धुरं भारं निधाय ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०टी० यजमानलोकं यष्टलोकौ [illegible] गाम १३ वशीति तस्य देवानीकस्य सुतः अहीनगुर्नाम [illegible] माणनामकः वशां वशकारं मधुरं वदतीति वशंवदः प्रि
स०१० यवक्तेत्यहः क्षितिजिगीषुरिति [illegible] युवः तस्य भावः दीनं तस्मादिष्टवादित्वात् [illegible] मरीषुः प्रिय आसीत् आदौ देवानीकनिर्द्धारणे लभ्यते।
१०२ तथा [illegible] मृच्छा [illegible] सहरुदेकनाशि [illegible] विघ्नान् भीतानपिहरिणान् ग्रहीतुं वशीकर्तुं इष्ट्या शक्नोतीति १४ युग्मं अहीनगुरिति अहीनवाहु
द्रविणः [illegible] काचव [illegible] द्रविणं च पराक्रमं द्रुतिविध्यः हीनसंसर्गपराङ्मुख [illegible] द्वितो व्यनर्थैः स्नर्थ [illegible] सानयूः
नारिभिः [illegible] रहितो यः [illegible] अपि तु वाक्यात [illegible] निसर्गकाशालिति अहीनगुर्नाम पूर्वोक्तो देवानीकसुतः सः समग्रां सर्वां गामहीम् भुवं शशास

[illegible] गानां जगाम यज्वा यजमानलोकं १३ वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात् स्वेषामिवासीत् द्विषतामपी
[illegible] नपि हि प्रयुक्तं माधुर्यमीष्टे हरिणान् ग्रहीतुं १४ अहीनगुर्नाम महीं समग्रामहीनवाहुद्रविणः शशास
[illegible] संसर्गपराङ्मुखत्वात् युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीनः १५ गुरोः सचाननन्तरमन्तरज्ञः पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः
उपक्रमैः सर्वलिनैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव १६ तस्मिन्प्रयाते परलोकयात्रां जेतर्यरीणां तनयं तदीयं उच्चैः
शिरस्त्वाज्जितपारियात्रं लक्ष्मीः सिषेवे किल पारियात्रं १७ ॥ ॥स १५ गुरोरिति पुंसामन्तरज्ञो विशेषज्ञः चतुरो निपुणः सोऽही राम:

नगुरुश्च गुरोः [illegible] अनन्तरं अवर्णी [illegible] भुवं [illegible] आद्यः पुमान् विष्णुरिवा स्वलितैरमहतैश्चतुर्भिरुपक्रमैः सामाद्युपायैः सामादिभिरुपक्र
मैरितिमर्थः चतुर्दिगीशः [illegible] यमादिसामाभिः [illegible] भूव १६ तस्मिन्निति अरीणां जेतरि तस्मिन्नहीनगौ परलोकयात्रां प्रयाते प्राप्ते सति उच्चैः
शिरस्त्वादुच्चैः शिरस्त्वाज्जितः पारियात्रः कुलशैलविशेषो येन तं पारियात्राख्यं तदीयं तनयं लक्ष्मीः सिषेवे १७ ॥ १७ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्य पारियात्र [illegible] दार [illegible] सोम हात्मनः शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इत्यमरः शिलापट्ट विशालवक्षाः शिलः शिलाख्यः सूनुरभवत् यः सूनुः शिलीमुखैर्बा
णैः अखिल [illegible] शिलीमुखोलिंबाणयोरित्यमरः जितारिपक्षोपिरिहूर्जमानः स्तूयमानः सन् शालीनतामधृष्टतां सलज्जतामव्रजत् अगच्छत् स्यादधृष्टेतु शालीन इत्य
मरः शालीन [illegible] पीने अधृष्टेकमर्म [illegible] पात्र १८ तमिति अनिर्दितात्मा अगर्हितस्वभावः स पारियात्रः आत्मसंपन्नं बुद्धिसंपन्नं आ
त्मायत्नो धृ [illegible] बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म [illegible] भर्यश्चेत्यमरः युवानं तं शिलं युवराजं कृत्वा विषयसुखोन्यभुंक्त न त्वं कृत्वैवेत्येव कारार्थः किमर्थमि
त्याशंक्याह [illegible] भोगो दुर्लभ इत्याह [illegible] पारो धि [illegible] स्मात् राज्यं तंत्रं प्रजापालनादिरूपं सुखोपरोधिबहुलत्वात् सुखप्रतिबंधकं अ

तस्य [illegible] सत्कृदार शीलः शिलः शिलापट्ट विशालवक्षाः जितारिपक्षोपि शिलीमुखैर्यः शालीनतामव्रजदीड्य
मानः १८ तम् [illegible] आत्मसंपन्नमनिंदितात्मा कृत्वा युवानं युवराजमेव सुखानि सोभुंक्त सुखोपरोधिवृत्तं हि राज्ञामुपरु
द्ध [illegible] वंशक्रियैवं पितृप्रमेव भोगेषु सो भूयसि शेषभोग्यं विलासिनीनामरतिक्षमापि जरा वृथा मत्सरिणी
[illegible] १९ हित [illegible] तपसोत्तमेन त्रिविष्टपांतापिक्षितीशो तदात्मजः सागरधीरचेताः शशासपृथ्वीं सकलां
सुः ॥ नसोमः क्षेपक २१ ॥
तस्योप [illegible] तंडपर [illegible] मित्यर्थः अपुरूढस्य कार्यादिबद्धस्य स्वयमूढ भा [illegible] सुखं नास्तीति भावः १९ न
मित्रि [illegible] सोनैव [illegible] नः रागप्रवर्द्धकाद्वत्यर्थः तेषु भोगेषु विषयेष्वविरतमनसं [illegible] च विलासिनीनां भोक्तॄणां सौभाग्यं तिरस्कृत्य
कैः [illegible] शयनेन [illegible] भोगार्ह वजा [illegible] घिण्यतोरितिकुत्वं [illegible] पारियात्रं रतिश्रमा [illegible] नोति अरति क्षमापि अत एव [illegible] मत्सरि
णी [illegible] क्षमा रतिः [illegible] विलासिनी [illegible] यः जराजहार वशीचकार २० हित्वेति तस्य पारियात्रस्यात्मजः सागरधीरचेताः नाम्ना [illegible] वत्
सोमः उत्तमेन तपसो [illegible] स्थान हित्वा क्षितीशः त्रिविष्टपं प्राप्तवति सति सकलां [illegible] शशास क्षेपक २१ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ तस्मादिति॰ अयदृत्यस्य [illegible] तस्मात् [illegible] दलाभिधानो दलाख्यो राजा बभूव जनिकः [illegible] तिरिति पंचमी [illegible] लस्य पुत्रो दल इत्यर्थः [illegible] भूतो द
स॰ १८ [illegible] लितः [illegible] ति [illegible] पुनः किंभूतः [illegible] दलाभ इति॰ कमलपत्रे [illegible] निजनयनः किंभूतः कुंदाग्रदंतः कुंदस्य पुष्पं कुंदं पुष्पे [illegible] कुं
१८२ [illegible] दं [illegible] सकुंदाग्रदंतः [illegible] नाद [illegible] नारं तारदा [illegible] भिवाच्य पीत्यमर [illegible] भूतः कुलकैरवेंदुः कुलमेव कैर [illegible] वंश
कमला [illegible] रिवेंदु [illegible] यकइत्यर्थः [illegible] उन्नाभ इति॰ तस्य दलस्य उन्नाभ इति [illegible] येयः प्रसिद्धनामा अय यथार्थ यशो [illegible]
रहितं [illegible] पाउन्नतनं [illegible] धंयस्य स गंभीरनाभिरित्यर्थः [illegible] सस्त वंचनो [illegible] गंभीर [illegible] शास्य ते पंकजनाभकल्पः विष्णुसदृशः [illegible]

[illegible] [illegible] भिधानो दयान्वितः पंचदलाभ [illegible] कुंदाग्रदंतोरिपुदंति सिंहः पतिः पृथिव्याः कुलकैरवेंदुः २२
[illegible] नामधेयस्तस्यास यथार्थो [illegible] नाभिरं [illegible] मासीत्सुतः पंकजनाभकल्पः कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमंडलस्य २३
[illegible] धरप्रभावस्तदो [illegible] प्रतिवज्रघोषः बभूव वज्राकर भूषणायाः पतिः पृथिव्याः किल वज्रनाभः २४
[illegible] पलब्ध [illegible] मर्णवांता ॥ ॥ कृत्स्नस्य सर्वस्य नृपमंडलस्य नाभिः प्रधानं नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदे रामः
पिक्क चिदी [illegible] ति विश्वः सुतोभवत् [illegible] सामलोम्न इत्यन्नाजितियोगविभागादुन्नाभवज्रनाभादयः सिद्धाः २३ तत इति॰ ततः परं १८३
[illegible] धरप्रभावः [illegible] तेजाः [illegible] घोषः [illegible] तुल्यध्वनिः वज्रनाभो नाम तस्योन्नाभस्यात्मजः वज्राणां हीरकाणामाकराः खनय
एव भूषणं [illegible] पृथिव्याः पतिर्बभूव किं [illegible] वज्रं [illegible] कुलिशशस्त्रयोर्मणिवेधके रत्नभेदे [illegible] शनावाशनांतर इति केशवः २४
तस्मिन्निति [illegible] सिन्धवज्रनाभे [illegible] पलब्ध्यां यामसद्धर्मार्जितां द्यां स्वर्गं गते सति उन्नवात [illegible] उद्धर्तारिं शंखणं नाम तत्सं भवं तदात्मजं ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अर्णवानां [illegible] धारवनिधयः आकरेभ्यः उदितैः उत्पन्नैः रत्नोपहारैः [illegible] समर्पणैः उपतस्थे सिषेवे जातो जातोपदुत्कृष्टं तदत्नमभिधीयतइत्युक्तंदुतिभ [illegible] २५ तस्येति तस्य [illegible] वसाने हरिदश्वधामासूर्यतेजाः अश्विनोरिवरूपमस्येति अश्विरूपः सुंदरः [illegible] पुत्रइतिशेषः पित्र्यमितिसद्भ्यं [illegible] पदसाम [illegible] पित्र्यं [illegible] देवे [illegible] निटेसु उषिताः निविष्टाः सेनिकाश्वा [illegible] यस्य तमन्वर्थनामानमित्यर्थः यंपुत्रंपुराविदोवृद्धाः व्युषिताश्वः [illegible] २६ आराध्य [illegible] विश्वेश्वरंकाशीपतिं माराध्योपास्य विश्वसहोनाम विश्वसखः समग्रां विश्वं मरां भुवंपातुं [illegible] इतिसहः [illegible] चायच [illegible] पुत्ररूपी आत्मा स्वयमेव आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः विजज्ञे सुषुवे विपूर्वो

[illegible] पौपतस्थेर [illegible] दितैः रवतिभ्यः २५ तस्यावसाने हरिदश्वधामापित्र्यंप्रपेदे पदमश्विरूपः वे [illegible] व्युषितसैनकाश्वं पुरा [illegible] व्युषिताश्वम [illegible] २६ आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेणतेनक्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे [illegible] समग्रां विश्वं [illegible] त्मजमूर्ति [illegible] २७ अंशे हिरण्याक्षरिपोः सजाते हिरण्यनाभे तनयेनयज्ञः [illegible] हिरण्य [illegible] २८ पितापितृणामनृणस्तमंते वयस्यनंतानि सुखानिलिः [illegible] विलं विवाहुं [illegible] भूव २९ ॥ [illegible] निर्भवि [illegible] चनेवर्तते यथाह भगवान्याणिनिः समांविजा [illegible] पात्रिति [illegible] नीतिज्ञः [illegible] विश्वसहः हिरण्याक्षरिपोर्विष्णोरंशे हिरण्य [illegible] तनये जाते सतितरुणांसानिलोहि [illegible] ता [illegible] पितृणामनृणः निस्तीर्णपितृऋणइत्यर्थः [illegible] इतिश्रुतेः अतएवकृती [illegible] इद हुम [illegible] भूत २८ पि [illegible] नान्यविनाशीनि सुखानि [illegible] तेषु [illegible] राजा जानुविलंविवाहुं दीर्घवाहुं भाग्य [illegible] मि त्यर्थः पिताविश्वसहः [illegible] सिवाईके [illegible] त्यर्थः [illegible] हिरण्यनाभंराजानंकृत्वावल्कलवान्भूत्वा [illegible] नंगतइत्यर्थः २९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ कोसलपइति उत्तरकोसलानांपतुः पतंगान्वयभूषणस्य सूर्यवंशाभरणस्य सोमसुत [illegible] अतः यज्वनइत्यर्थः सोमेसुत इति क्विप् तस्य [illegible] ण्यनाभस्य
स॰ १९ द्वितीयः सोम इव द्वितीयः [illegible] जयनानंदकरः कोसल्य इति प्रसिद्धः [illegible] सुतो भूत् ३१ यशोभिरिति आब्रह्मसभायाः आ ब्रह्मसभं
१८४ [illegible] अव्ययीभावः [illegible] प्रकाशः प्रसिद्धः कौसल्यः [illegible] ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मविदमित्यर्थः [illegible]
[illegible] ब्रह्मिष्ठाख्यं सुतं [illegible] आत्मजमेव निजेस्वकीये धिकारे प्रजापालन
[illegible] ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं [illegible] आजगाम [illegible] स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वमित्यमरः भुवो भावे इति क्यप् ३१

कौसल्य इत्युक्तः कोसलानां पतुः पतंगान्वयभूषणस्य तस्यौरसः सोमसुतः सुतो भून्नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ३० यशो
भि [illegible] प्रकाशः स ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतं ३१ तस्मिन्कु
[illegible] नेमेविपीडं सम्यग्महीं शासति शासनांकां प्रजाश्चिरं सुप्रजसि प्रजेशे ननंदुरानंदजलाविलाक्ष्यः ३२ पात्रीकृता
त्मा गुरु [illegible] स्पष्टाकृतिः पत्ररथेन्द्रकेतोः तं पुत्रिणां पुष्करपत्रनेत्रः पुत्रः समारोपयदग्रसंख्यां ३३ ॥ तस्मिन्निति कुलापी
डनिभे कुल [illegible] तुल्ये [illegible] पीडशेखरावित्यमरः सुप्रजसि सत्संतानवति नित्यमसिच्प्रजामेधयोरि
ति असिच् प्रत्ययः समासांतः तस्मिन् [illegible] ब्रह्मिष्ठे शासनं कां शासनचिह्नांमहीं विपीडं निर्बाधं यथातथा सम्यक् शासति सति आनंदजलाविला
क्ष्यः आनंदबाष्पाकुलनेत्राः [illegible] गुरुसेवनेन पित्रादिशुश्रूषया पात्रीकृतात्मा योग्यीकृतात्मा योग्यभाजनयोः पात्रमित्य
मरः पत्ररथेन्द्रकेतोर्गरुडध्वजस्य [illegible] स्पष्टाकृतिः [illegible] तत्स्वरूप इत्यर्थः आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपीति विश्वः पुष्करपत्रनेत्रः प
[illegible] पुत्रः सुतः तं ब्रह्मिष्ठं पुत्रिणामग्रसंख्यां समारोपयत् अग्रगण्यं चकारेत्यर्थः ३३

राम॰ १८४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वंशादिति॰ स[illegible]दृतिस्पृ[illegible]ः विषयाः तेभ्यो निवृत्तलौल्यः निवृत्ततृष्णः अत एव मघोन इंद्रस्य सखा मित्रं भावी भविष्यन् स्वर्गे जिगमिषुरित्यर्थः सत्र
ह्निस्थ्यो वंशकर्त्रे [illegible]नेवंशप्रवर्तकेन तेन पुत्रेण वंशस्थिति कुलप्रतिष्ठां संभाव्य संपाद्य त्रिषु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः
उपस्पृशन् [illegible]न् कुर्वं त्रिदशत्वं [illegible]त्वमाप ३४ तस्येति॰ तस्य पुत्राख्यस्य पत्नी पौष्यां पुष्यनक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां तिथौ पुष्ययुक्ता पौ
र्णमासी पौ[illegible]सूत पत्र सेत्यमरः नक्षत्रे[illegible] युक्तः कालइत्यण् स्त्रियां ङीप् प्रभया निर्जितः पुष्यरागो मणिविशेषो येन तं पुष्यं पुष्याख्यमसू
त द्वितीये पु[illegible] पुष्यनक्षत्रे इव यस्मिन्[illegible]दिते सति [illegible]न समग्रां पुष्टिं वृद्धिमपुष्यन् ३५ महीमिति॰ महेच्छो महाशयः महेच्छस्तु महाशय इत्यमरः

वंशस्थि[illegible]र्वंशकरेण तेन संभा[illegible] भावी [illegible] स सखा मघोनः उपस्पृशन्स्पर्शनिवृत्तलौल्यस्त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ३४
तस्य प्रभानिर्जितपुष्यरागं पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी यस्मिन्नपुष्यन्नुदिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ३५
महीं महेच्छः [illegible] सूनौ मनीषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा तस्मात्सयोगादधिगम्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरुः ३६
ततः प[illegible] तत्प्रभवः प्रपेदे ध्रुवोपमेयो ध्रुवसंधिरुर्वी यस्मिन्नभूज्ज्यायसि सत्यसंधे संधिः ध्रुवः संनमतां नृपाणां ३७

जन्मभीरुः सं[illegible]रुः सू[illegible] लोमहीं परिकी[illegible]र्य विसृज्य मनीषिणे ब्रह्मविद्याविदुषे जैमिनये [illegible]र्पितात्मा शिष्यरूपः सन्नित्यर्थः सयोगिनस्तस्मा
[illegible] योगं [illegible]धिगम्य अजन्मने तन्मात्रनिवृत्तये मोक्षायाकल्पत समपद्यत क्लृपेः [illegible] प्रदीयमाने च चतुर्थी वक्तव्या मुक्त इत्यर्थः [illegible] ततः इ
परं [illegible]त्प्रभवः [illegible] तस्मात् प्रभवः [illegible]त्मज इत्यर्थः ध्रुवेण औत्तानपादिना उपमेयः ध्रुव औत्तानपादिः स्यादित्यमरः ध्रुवसंधिर्नाम प्रपेदे
इ ज्यायसि श्रेष्ठे सत्यसंधे सत्यप्रतिज्ञे यस्मिन् ध्रुवसंधौ सन्नमताः मनुष्याणामित्यर्थः [illegible] नृपाणां संधिर्ध्रुवः स्थिरोऽभूत् ततः सा[illegible]नामेति

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० सुनइति॰ मृगायताक्षोनृसिंहः पु[illegible]मस्तः मधुवसंधिर्दर्शान्त्यपेंदु प्रियदर्शनेप्रतिपच्चंद्रदिश्मिसुदर्शनाख्येसुतेशिशौसत्येवमृगयाविहा[illegible]सनृसिं
रा०१८ हा[illegible]मरणमवाप[illegible]ति॰ [illegible]मसक्तिरनर्थो[illegible]हेतिभावः ३८ सरिति॰ [illegible]मिनं[illegible]धानसर्गान[illegible]ध्रुवसंधे[illegible]मात्यवर्गः अनाथायाः नाथ[illegible]नाःअ
१८५ ना[illegible]शोच्या[illegible] प्रजाः अवेक्ष्य कुलतंतुकुलालंवनमेकमद्वितीयंतंसुदर्शनं विधि[illegible]साकेतनाथं अयोध्याधीश्वरं चकार[illegible] नवे
नि अपि[illegible]रघोः [illegible] इंदुनाबालचंद्रेणनभस्ताव्योम्नाशावकः शिशुरेकः सिंहोस्य[illegible]पृथुकः शावकःशिशुरित्यमरः तेनकानने
नचकुल[illegible]पुष्करेण[illegible]काशकंजकेनकुड्मलावस्थंपुष्करंकंजंयस्मिंस्तेननतोयेनचाप्रमेयमुत्तमानुमर्हमामीत्नृ[illegible]चेन्दाद्युपमानेनतस्यवर्द्धि
सुते[illegible]सुदर्शनाख्येदर्शान्त्येंदु प्रियदर्शनेसः मृगायताक्षोमृगयाविहारीसिंहादवापद्विपदंतु सिंहः ३८ स
[illegible]सिनसस्यितगोकपुत्रमसात्यवर्गःकुलतंतुमेकं अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्यसाकेतनाथंविधिवच्चकार ३९ नवेंदु
दुना[illegible]सोपमेयंशावकेकिंहेनतत्काननेन रघोः कुलंकुड्मलपुष्करेणतोयेनचाप्रौढनरेंद्रमासीत् ४० लोके
नभावी[illegible]तुल्यः संभावितोमौलिपरिग्रहात्सः दृष्टोहिवृण्वन्कलभप्रमाणेप्याशाः पुरोवायुमवाप्यमेघः ४१
तंराज[illegible]थ्यामधिहस्तियंत्रमाधोरणालंबितमध्यदेशं ॥ [illegible]सुनाशौर्यश्रीमनादीनिसूचितानि ४० लोकेनेति॰ ससुदर्शनःबालमः
लोमौलिपरि[illegible]हात्किरीटस्वी[illegible]हे[illegible]पितुस्तुल्यः पितृसरूपएवभावीभविष्यतिलोकेनजनेनसंभावितस्तर्कितस्तथाहिकलभप्रमा १८५
णः कलभमात्रोपिमेघः पुरोवातमेव[illegible]दिशोवृण्वन् आवृण्वन्गच्छन्दृष्टोहि ४१ तमिति॰ राजवीथ्याराजमार्गेहस्तिन्यधिहस्तिवि
[illegible]भावः एतंयांतंवागच्छंतमित्यर्थः आधोरणालंबितमध्यदेशंशिशुत्वान्महादिनागृहीतं अग्र्यवेषमितिपाठे ॥ ८ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उदारनेपथ्यः [illegible] षड्वर्षाणि भूतः षड्वर्षः तद्धितेत्यादिना समासः तम धीष्टो भृतो भूतो भावीत्यधिकारे चित्तवति नित्यमिति तद्धितस्य लुक् ईषदसमाप्तषड्वर्षः
षड्वर्षदेशीयः ईषदसमाप्ताविन्यादिना देशीयर्प्रत्ययः तं षड्वर्षदेशीयमपि बालमपि तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात् पितृगौरवेण प्रैक्षंत पितरियादृशौ
रवनादरकृदृक्षुरित्यर्थः ४२ कामं [illegible]ति सुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य कामं सम्यक् प्रतिपूरणाय नाकल्पत प्रतिपूरणाय बालत्वाद्व्याप्तं न प
र्याप्त इत्यर्थः चामीकरपिंजरेण कनककौ[illegible]ण तेजो महिम्ना [illegible]नः तेजः संपदा अनुवृत्तात्मा विस्तारितदेहः सन् तत् सिंहासनं व्यापत्व्याप्तवान् ४३ तस्मादि
ति तस्मात् सिंहासनादधः पादानादधो दे[illegible] किंचिद् दिवावतीर्णौ ईषद्दवौ तपनीयः पीठं कांचनपीठं अस्पृशत् नौ अल्पकत्वाद प्राप्तौ सालक्तकौ

षड्वर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात्प्रैक्षंत पौराः पितृगौरवेण ।४२। कामं न सोऽकल्पत पैतृकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय । तेजोम
हिम्ना पुनरावृतात्मा तद्व्याप चामीकरपिंजरेण ।४३। तस्मादधः किंचिदिवावतीर्णावसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठं । सालक्तकौ
भूपतयः प्रसिद्धैर्ववंदिरे मौलिभिरस्य पादौ ।४४। मणौ महानील इति प्रभावादल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या । शब्दो महा
राज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन्युयुजेऽर्भकेऽपि ।४५। पर्यंतसंचारितचामरस्य कपोललोलोभयकाकपक्षात् ॥ ९ ॥

रक्तौ वदितौ अस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः प्रसिद्धै उन्नतै मौलिभिर्मुकुटैर्ववंदिरे प्रणेमुः ४४ मणाविति अल्पप्रमाणेऽपि स गोऽद्र
नीलेन्द्र[illegible]जिष्ठत्वात् [illegible]महानील इति शब्दो यथा मिथ्या निरर्थको न तथैव अर्भके शिशावपि तस्मिन् सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धो महाराज इ
ति [illegible] मिथ्या युयुजे ४५ पर्यंतेति पर्यंतयोः पार्श्वयोः संचारिते चामरे यस्य तस्य [illegible] कपोलयोः लोलौ चपलौ भौ काकपक्षौ यस्य तस्य
स्मादाननं दुर्वृत्तिनो विवादानवचनं अर्णवानां वेलास्वपि न च स्वबाल शिखारपि न स्यात् आभंग नासीदित्यर्थः बालसंसर्गेऽपि महांतो न मो[illegible]द् इति ध्व

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० उभयत्र कपक्षादित्यत्र शेषे निविषये उभयपुष्पइति वदुभयशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगादित्युक्तं प्राक् ४६ निर्वृत्तेति · निर्वृत्ता जांबूनदपट्टबंधशोभाय
स०१८ स्मिन् कनकपट्टबंधे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितवदनः स राजा अरिसुंदरीणां मुखानि तेनैव तिलकेनैव भून्यानि तिलकारच
५६ हितलिपिरिपुवर्गमवधीदिति भावः ४७ शिरीषेति · शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः कोमलांगइत्यर्थः अत एव स राजा भूषणेनापि खेदं याया
दभूदित्यत्र एवं भूतः स नितांतगुर्वीमपि धरित्र्याः धुरं भुवो भारं अनुभावात्सामर्थ्याद्धि भेदेव भूव वभार भीतौ मृदुत्वं भुवबच्चेति विवेकस्यादा
भूषणवपुः ४८ न्यस्तेति · अक्षरभूमिकायामक्षरलेखनस्थले न्यस्ताक्षरां रचिताक्षरपंक्तिं रेखां लिपिं पंचाशद्वर्णात्मिकां मातृकां कार्त्स्न्येन

तस्मिन्नतो दुग्धवति ते विवादमसस्वाकुवेलासंपिनार्णवानाम् ४६ निर्वृत्तजांबूनदपट्टबंधे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः
तेनैव भून्यान्परिसुंदरीणां मुखानि स स्मेरमुखश्चकार ४७ शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः खेदं स यायादपि भूषणे
न नितांतगुर्वीमपि चानुभावाद्धुरं धरित्र्या विभरांबभूव ४८ न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कार्त्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न
यावत् तावत्फलानि प्रबुवृद्धयोगादाक्रान्युपायुंक्त स दंडनीतेः ४९ उरस्यपर्याप्तनिवेशभागा प्रौढीभविष्यंतमुदीक्ष

यावन्न गृह्णाति समुदर्शनस्तावे वृद्धयोगाद्विद्यावृद्धसंसर्गात्सर्वाणि दंडनीतेः नीतिशास्त्रस्य फलानि उपायुंक्त अन्वभूत प्रागेवं माणा
वृद्धफलस्य ... सपश्चादभ्यास ... संज्ञादाक्षिणीवाभवदिति भावः ४९ उरस्यपर्याप्तेति निवेशभागो निवेशावकाशो यस्याः सा अत एव प्रौढीभ- रघः ५६
विष्यंतं वर्धिष्यमाणं उदीक्ष्यमाणा प्रौढश्च पुंस्त्वाद्भविष्यतीति प्रतीक्षमाणा लक्ष्मीः संजातलज्जेव साक्षादालिंगितुं लज्जिते वतं सदर्शनं आत
पत्रच्छायाच्छलेनोपगूहांललिंग छत्रच्छायालक्ष्मीरूपेणेति प्रसिद्धिः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रौढांगनाय... प्रौढपुरुषालाभे लज्जा भवतीति ध्वनिः ५० अनेति· युगोपमानं युगसादृश्यं अनश्नुवानेनाप्राप्नुवता अबद्धो मौर्वीकिणो ज्याघातग्रं
थिरेव लांछनं यस्य तेन अस्पृष्टः खड्गत्सरुः खड्गमुष्टिर्येन तेन त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः एवंविधेनापि तस्य सुदर्शनस्य भुजेन भूमिः र
क्षावती आसीत् शिशोरपि तस्य तेजः प्रभुत्वं ... ५१ नेति· काले गच्छति तस्य केवलं शरीरावयवा एव वृद्धिं प्रसारं न ययुः किंतु वंशे भवा व
भ्याः लोककान्ताः जनप्रियाः प्रारंभे आदौ सूक्ष्माः तस्य गुणाः शौर्यौदार्यादयोपि प्रथिमानं पृथुत्वमापुः खलु ५२ सइति· समुदर्शनः पू
र्वस्मिन् जन्मांतरे जन्मविशेषे दृष्टपाराः स्मरन्निव गुरूणामक्लेशकरः सन् त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गः तस्याधिगमस्य प्राप्तेः मू

सं जातल जैवंतमातपत्रछायामकुल गोपज गृहलक्ष्मीः ५० अनश्नुवानेन युगोपमानमबद्धमौर्वीकिणलांछनेन
अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ५१ न केवलं गच्छति तस्य काले ययुः शरीरावयवा वि
वृद्धिं भव्या गुणाः स्वल्पपि लोककान्ताः प्रारंभसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ५२ स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन्निवाक्ले
शकरो गुरूणां तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ५३ व्यूह्य स्थितः किंचिदिवोत्तरा
र्द्धमुन्नद्धचूडोंचितसव्यजानुः ॥ ...लंति तिस्रो विद्याः त्रयी वार्ता दंडनीतिः पित्र्याः पितृसंबंधिनीः प्रकृतीः प्रजाश्च जग्राह स्वायत्ती

चकार अत्र कौटिल्यः धर्माधर्मौ त्रय्यां अर्थानर्थौ वार्तायां नयानयौ दंडनीत्यामिति अत्र दंडनीतिर्नयद्वारे कामं मूलमिति द्रष्टव्यं आ
न्वीक्षिक्यास्त्वनुपादानं त्रय्यन्तर्भावमाश्रित्य यथाह कामंदकः त्रयी वार्ता दंडनीतिस्तिस्रो विद्या मनोर्मते त्रय्या एव विभागोयं येन सा
न्वीक्षिकी मतेति ५३ व्यूह्येति· अस्त्रेषु धनुर्विद्यायां विनीयमानः शिक्ष्यमाणः अतएवोत्तरार्द्धं पूर्वकायं किंचिदिव व्यूह्य दूरं विस्तार्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० इत्यस्थित उन्नद्धचूडः ऊर्द्ध्वमुद्यम्य बद्धकेशः आंचितमाकुंचितं सव्यं जानु यस्य सः आकर्णमाकृष्टं सबाणं धनुः आपो येन स तथोक्तः सन्तु व्यरोच
स०१८ त व्यरोचत ५४ अयेति अयमसुदर्शनः वनितानां नेत्रैर्निर्वेशनीयं भोग्यं नेत्रपेयमित्यर्थः निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः मधु क्षौद्रं रागबंधा
१८१ अनुराग संतान एव प्रवालः पल्लवो यस्य तत् मनसिज एव तरुः तस्य पुष्पं पुष्पभूतं अकृतकविधिः अकृत्रिमसंपादनं सर्वांगं व्याप्नोतीति सर्वांगी
णौ तु सर्वादेरित्यादि खप्रत्ययः आकल्पजातमाभरणसमूहभूतं आद्यं विलसितपदं विलासस्थानं यौवनं प्रपेदे विशिष्टं मधु पुष्प्या
कल्पजातं विलासपदं त्वेन यौवनस्य चतुर्द्धा करणात् सविशेषणमालारूपकमेतत् ५५ प्रतीति दूतिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः
आकर्णमाकृष्टसबाणधन्वा व्यरोचतास्त्रेषु विनीयमानः ५४ अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं मनसिजत
रुपुष्पं रागबंधप्रवालं अकृतकविधिसर्वांगीणमाकल्पजातं विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ५५ प्रतिकृति
रचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः समधिकतररूपाः शुद्धसंतानकामैः अधिविविदुरमात्यैराहृतास्तस्य यूनः प्रथ
मपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ५६ ॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वंशावर्णनो नामाष्टादशः स
संदर्शिताभ्यः इति संदर्शिताभ्यः प्रतिकृतीनां तूलिकादिलिखितकन्याप्रतिमानां रचनाभ्यो विन्यासेभ्यः पंचमी वि सर्गः १८
भक्ते इति पंचमी समधिकतररूपाः चित्रनिर्माणादपि रमणीयनिर्माणा इत्यर्थः शुद्धसंतानकामैरमात्यैराहृताः आनीताः राज
कन्याः यूनस्तस्य सुदर्शनस्य संबंधिन्यौ प्रथममपरिगृहीते श्रीभुवौ श्रीश्च भूश्च अधिविविदुः अधिविन्नाः आत्मसपत्नीभावं चक्रुः कृ राम:
तसापत्निकाध्यूढाधिविन्नेत्यमरः ५६ ॥ ॐ ॥ इति श्रीमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशटीकायामष्टादशः सर्गः १८ ॥ ॐ ॥ १८१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥श्रीगणेशायनमः॥ मनस्वीममसंसारबंधमुच्छेत्तुमुद्यतः रामचंद्रपदांभोजयुगलंनिगडायतां १ अग्नीति श्रुतवतांश्रुतसंपन्नानामपश्चिमः प्रथ
मोवर्णयतेंद्रियो राघवः सुदर्शनः पश्चिमेवयसिवार्द्धकेस्वेपदेस्वस्थाने ऽग्नितेजसमग्निवर्णंतनयमभिषिच्यनैमिषंनैमिषारण्यंवशीश्रियेयश्चिना
वान् १ नत्रेति तत्रनैमिषेतीर्थसलिलंनदीदीर्घिकाः विहारवापीः अंतरितानभूमिर्यैस्तैकुशैस्तल्पं शय्यां उटजेपर्णशालायांसौधवासंवि स्मृतोविस्मृतवान्
सकर्मनिरिक्तः फलेस्वर्गादौनिःस्पृहस्तपः संचिकायसंचितवान् २ लब्धेति तत्सुतः सुदर्शनपुत्रोऽग्निवर्णः लब्धपालनविधौलब्धस्यराज्य
स्यपालनकर्मणिखेदंनापश्रमं लेशेनापालयदित्यर्थः कुतोहियस्माद्भुजनिर्जितद्विषागुरुणापित्रामेदिनीअस्याग्निवर्णस्यभोक्तुमेवकल्पिता

॥श्रीगणेशायनमः॥ अग्निवर्णमभिषिच्यराघवः स्वेपदेतनयमग्नितेजसं शिश्रियेश्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमेवय
सिनैमिषंवशी १ तत्रतीर्थसलिलेनदीर्घिकास्तल्पमंतरितभूमिभिः कुशैः सौधवासमुटजेसविस्मृतः संचिकायफल
निःस्पृहस्तपः २ लब्धपालनविधौनतत्सुतः खेदमापगुरुणाहिमेदिनी भोक्तुमेवभुजनिर्जितद्विषानप्रसाधयितु
मस्यकल्पिता ३ सोधिकारमभिकः कुलोचितंकाश्चनस्वयमवर्त्तयत्समाः तंनिवेश्यसचिवेष्वतः परंस्त्रीविधे
यचितप्रसाधयितुंनप्रसाधनंकंटकशोधनमलंकृतिर्ध्वन्यते तथाचयथालंकृत्यनीतायुवतिः केऽयनवयौवनोभवत् ४ ॥ ९
मुपभुज्यतेतद्वदितिभावः ३ सदृति अभिकः कामुकः अनुकाभिकाभीकः कमितेतिनिपातः कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोभिक
इत्यमरः सोग्निवर्णः कुलोचितमधिकारंप्रजापालनरूपंकाश्चनसमाः कतिचिद्वत्सरानूस्वयमवर्त्तयदकरोत् अतः परंसचिवेषुतन्निवे
श्यनिधायस्त्रीविधेयंस्त्र्यधीनंनवंयौवनंयस्यसोभवत् स्त्र्यासक्तोभूदित्यर्थः ४ ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० कामिनीति० कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदंगनादिषु मृदंगनादवत्सु वेश्मसु अधिकर्द्धिः पूर्वस्मादधिकसंभारः उत्तरउत्सवः ऋद्धिमन्तं
स०१९ द्धिमन्तं समृद्धिसंपन्नं पूर्वमुत्सवमपोहत् अपानुदत् उत्तरोत्तराधिकात्सोत्सवपरंपरां तनोदित्यर्थः ५ इंद्रियार्थपरिशून्यं शब्दादिविषयेभ्यो रहि
१२८ तमेकमपि क्षणांतरं क्षणभेदं सोढुमक्षमो शक्तः सोग्निवर्णो दिवानिशमंतरेव विहरन्समुत्सुकाः दर्शनकांक्षिणीः प्रजाः नव्यपेक्षत नापे
क्षितवान् ६ गौरवादिति० जातु कदाचिन्मंत्रिणां गौरवाद्बहुत्वान्मान्यत्वाद्धेतोर्मंत्रिवचनानुरोधादित्यर्थः प्रकृतिभिः प्रजाभिः कांक्षितं यद्द
र्शनं तद्ददौ गवाक्षविवरावलंबिना केवलेन चरणमात्रेण कल्पितं संपादितं न तु मुखावलोकनप्रदानेनेत्यर्थः ७ तमिति० कोमलेन मृदुले

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेश्मसु मृदंगनादिषु । ऋद्धिमंतमधिकर्द्धिरुत्तरः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ५ इंद्रि
यार्थपरिशून्यमक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणांतरं । अंतरेव विहरन्दिवानिशं नव्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ६ गौरवा
द्यदपि जातु मंत्रिणां दर्शनं प्रकृतिकांक्षितं ददौ । तद्गवाक्षविवरावलंबिना केवलेन चरणेन कल्पितं । ७ तं कृतप्रण
तयोनुजीविनः कोमलात्मनखरागभूषितं । भेजिरे नवदिवाकरातपस्पृष्टपंकजतुलाधिरोहिणं । ८ यौवनोन्नतवि
लासिनीस्तनक्षोभलोलकमलाश्च दीर्घिकाः । गूढमोहनगृहास्तदंबुभिः स व्यगाहत विगाढमन्मथः ९ ॥ ॥नात्मनखा नां राम:

रागेणारुण्येन भूषितं स्फुरितमत एव नवदिवाकरातपेन स्पृष्टं व्याप्तं यत्पंकजं तस्य तुलां साम्यं नामधिरोहतीति तमग्निवर्णं चरणमुपजीविनः प्र १२८
कृतनयः कृतप्रणतयः कृतनमस्काराः संतो भेजिरे सिषेविरे ८ यौवनेति० गाढमन्मथः प्रौढमदनः सोग्निवर्णः यौवनेन हेतुनोन्नतानां विलासि
नीस्तनानां क्षोभेणाघातेन लोलानि चंचलानि कमलानि यासु तास्तदंबुभिस्तासां दीर्घिकाणामंबुभिर्गूढानि अंतर्हितानि मोहनगृहाणि सुरतभवनानि
॥ यासु ता दीर्घिकाः व्यगाहत स्त्रीभिः सह दीर्घिकासु विजहारेत्यर्थः ९॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नेत्रेति नेत्रदीर्घिकासु अंगनाः सेकेन दत्तं लोचनांजनं नेत्रकज्जलं येषां तैः रज्यते नेन निरागो रागद्रव्यं लाक्षादिरागस्य परिपाटलोङ्गुणः गुणेषु
क्लीबादयः पुंसीत्यमरः धौतो रागपरिपाटो येषां तैः [illegible] अधराणि येषां तैर्निर्वर्तनसांक्रमिकरागैरित्यर्थः अत एवार्पितप्रकृतिकांतिभिरभिव्य
जितस्वाभाविकरागैरित्यर्थः एवंभूतैर्मुखैस्तमग्निवर्णमधिकं व्यलोभयन् प्रलोभितवत्यः १० घ्राणेति प्रियासखः सोग्निवर्णो घ्राणकांतेन घ्राण
तर्पणेन मधुगंधेन कर्षिणीः मनोहारिणीः रत्यं नंदूनि रचनाः पानभूमय एव रचनाः रचिताः पानभूमय इत्यर्थः वासितासखः करिणीसह
चरः वासिता करिणी स्त्रियोरित्यमरः द्विपः पुष्पिताः कमलिनीरिवाभ्यपद्यत अभिगतः ११ अंगनारहोरहसि सातिरेकस्य सातिशयस्य

नेत्रसेकदत्तलोचनांजनैर्धौतरागपरिपाटलाधरैः अंगनास्तमधिकं व्यलोभयन्नर्पितप्रकृतिकांतिभिर्मुखैः १० घ्रा
णकांतमधुगंधकर्षिणीः पानभूमिरचनाः प्रियासखः अभ्यपद्यत स वासितासखः पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः
११ सातिरेकमदकारणं रहस्तेन दत्तमभिलेषुरंगनाः ताभिरप्युपहृतं मुखासवं सोपिबद्बकुलतुल्यदोहदः १२
अंकमंकपरिवर्तनोचिते तस्य निन्यतुरशून्यतामुभे वल्लकी च हृदयंगमस्वना वल्गुवागपि च वामलोचना १३

मदस्य कारणं तेनाग्निवर्णेन दत्तं मुखासवमभिलेषुः बकुलेन तुल्यदोहदस्तुल्याभिलाषः अथ दोहदं इच्छाकांक्षास्पृहेहातृडित्यमरः
बकुलद्रुमस्यांगनामद्यार्थित्वात् तुल्याभिलाषं त्वं सोपि ताभिरंगनाभिरुपहृतं दत्तं मुखासवमपिबत् १२ अंकमिति अंकपरिवर्तनोचि
ते [illegible] विहारहेतू उभे तस्याग्निवर्णस्यांकमशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः के उभे हृदयंगमस्वना [illegible] वल्लकी वीणा च वल्गुवाक् म
धुरभाषिणी वामलोचना वामाक्षी हृदयं गच्छतीति हृदयंगमः खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानात् खच्प्रत्ययः अंकाधिरोपितया
॥ वीणा वामाक्ष्योर्वाद्यगीताभ्यामरंस्तेत्यर्थः १३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० सदृनि· कृती कुशलः स्वयं प्रहतपुष्करो वादितवाद्यमुखः लोलानि माल्यानि वलयानि च यस्य सः तथोक्तः मनो हरन्नर्तकीनामिति शेषः सोऽग्निव
स०१९ र्णः अभिनयातिलंघिनीः अभिनयेषु स्खलन्तीरित्यर्थः नर्तकीः लासिकाः विलासिनीः शिल्पिषु मितिषु [illegible]यः षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् नर्त
१८९ की लासिके समे इत्यमरः पार्श्ववर्तिषु गुरुषु नृत्योपदेशकेषु नाट्याचार्येषु पार्श्ववर्तिषु समीपस्थेषु सत्स्वेव अलज्जयत् अलज्जामगमयत् १४ चा
र्विति· चारु सुन्दरं नृत्यविगमे लास्यावसाने परिश्रमात् नर्तनप्रयासात् स्वेदेन भिन्नतिलकं विशीर्णतिलकं तन्मुखं नर्तकीमुखम् प्रेम्णा यद्दत्तवदनानिलम्
प्रवर्तितमुखमारुतम् पिबन्सः अमराणाम् अलकायाश्चेश्वरौ इन्द्रकुबेरौ अत्यजीवत् अतिक्रम्याजीवत् ततोऽप्युत्कृष्टजीवितः आसी

स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती लोलमाल्यवलयो हरन्मनः। नर्तकीरभिनयातिलंघिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत्।
१४ चारु नृत्यविगमे च तन्मुखं स्वेदभिन्नतिलकं परिश्रमात्। प्रेमदत्तवदनानिलं पिबन्सोऽत्यजीवदमरालकेश्वरौ।
१५ तस्य सावरणदृष्टसंधयः काम्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः। वल्लभाभिरुपसृत्य चक्रिरे सामिभुक्तविषयाः समा
गमाः १६ ॥

दित्यर्थः इन्द्रादेरपि दुर्लभमीदृशं सौभाग्यमिति भावः १५ तस्येति· उपसृत्यान्यत्र गत्वा नवेषु काम्यवस्तुषु शब्दादीन्द्रि
यार्थेषु संगिनः आसक्तिमतस्तस्य सावरणाः प्रच्छन्नाः दृष्टाः प्रकाशाश्च संधयः साधनानि येषु ते समागमाः संगमाः वल्लभाभिः प्रेयसीभिः
सामिभुक्तविषयाः अर्धोपभुक्तेन्द्रियार्थाश्चक्रिरे यथेष्टं भुक्तश्चेत्तर्हि अयं निस्पृहस्स्यात् अस्मत्समीपं नायास्यतीति भावः अत्र गोनर्दीयः
संधिर्द्विविधः सावरणः प्रकाशश्च सावरणो भिक्षुकादिना प्रकाशः स्वयमुपेत्य केनेति दूतः स्वयमुपसृत्य विशेषार्थी तत्र स्थितो नुपजयं
स्वयं संधेयदूतिवास्याः [illegible] अन्यत्र गते [illegible] चित्तं संधाय पुनरनुपगमायार्धोपभोगेनातितृप्तं चक्रुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ १६ ॥ ८ ॥

रघु०
१८९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अङ्गु॰ लीति॰ सोग्निवर्णः प्रण[illegible]नीः प्रेय[illegible] चक्षन्ने[illegible]त्रमङ्छन् अंगुल्यः किसलयानि तेषामग्राणि तैस्तर्जनं भर्त्सनं भ्रूविभंगेन भ्रूभेदेन कुटिलं व॰
क्रं वीक्षितं वीक्षणं चासकृन्मेखलाभिर्बंधनं चावाप अपराधिनो दंड्यादिति भावः १७ तेनेति॰ सुरतस्य वारो वासरस्तस्य रात्रिषु दूतीनां विदितं यथा
तथा पृष्टतः प्रियजनस्य पश्चाद्भागे निषेदुषा व्यवस्थितेन वनितानां तेनाग्निवर्णेन विप्रलंभपरिशंकिनो विरहशंकिनः प्रियश्चासौ जनश्च प्रियज
नस्तस्य कातरं वचः अप्रियान्यनेन मां ग्राहीत्येवमादिदीनं वचनं शुश्रुवे श्रुतं १८ लौल्यमिति॰ गृहिणीपरिग्रहाद्वाराङ्गनाभिः समागमाद्धेतो
र्नर्तकीषु वेश्यासु असुलभासु दुर्लभासु सतीषु लौल्यमौत्सुक्यमेत्य प्राप्य अंगुल्योः क्षरणेन स्वेदनेन सन्नवर्तिको विगलितशलाकः सोग्निवर्ण

अंगुलीकिसलयाग्रतर्जनं भ्रूविभंगकुटिलं च वीक्षितं मेखलाभिरसकृच्च बंधनं वंचयन्प्रणयिनीरवाप सः १७
तेन दूतिविदितं निषेदुषा पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरं विप्रलंभपरिशंकिनो वचः १८
लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहान्नर्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः वर्तते स्म स कथंचिदालिखन्नंगुलीक्षरणसन्नवर्ति
कः १९ प्रेमगर्वितविपक्षमत्सराद्दायताच्च मदनान्महीक्षितं निन्युरुत्सवविधिच्छलेन तं देव्य उज्झितरुषः कृ
तार्थतां २० प्रातरेत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतखंडनव्यथाः ॥ ॥र्णस्तासां नर्तकीनां वपुस्तद्वपुरालिखन् कथंचिन्वर्त्तते

स्म वर्तत १९ प्रेमेति॰ प्रेम्णा स्वविषयेण प्रियस्यानुरागेण हेतुना गर्विते विपक्षे सपत्नजने मत्सराद्द्वेषा[illegible]दायतान्मदनाद्धेतोर्देव्यो राज्ञ्य उज्झि
तरुषस्त्यक्तरोषाः सत्यस्तं महीक्षितं उत्सवविधिच्छलेन महोत्सवकर्मव्याजेन कृतोर्थः प्रयोजनं येन स[illegible]यिस्तस्य भावः कृतार्थतां निन्युर्म
दनमहोत्सवव्याजानीतेन स्वमनोरथं कारयामासुरित्यर्थः २० प्रातरिति॰ सोग्निवर्णः प्रातरेत्यागत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन हेतुना [illegible]शीर्ण

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ नास्युद्धृतेन खंडनव्यथायाभिलाषस्तयोक्ताः खंडिताद्दृत्यर्थः तदुक्तं ताते ऽन्यासङ्ग विकृते खंडितेर्ष्याकषायितेति प्रणयिनीः प्राञ्जलिः प्रसाद
स॰ १९ यन् तथापि प्रणयमंथरः प्रणयेन नर्मक्रीडितेन मंथरोऽलसोऽतिशिथिलप्रयत्नः सन्नित्यर्थः पुनरदुनोदपीडयत् ग्रहणमंथर इति पाठे ग्र
१९० हणे तासां सान्त्वीकरणे मंथरः शिथिलप्रयत्नः २१ स्वप्नेति स्वप्ने कीर्तितो विपक्षः सपत्नीजनो येन तमग्निवर्णमवदंत्य एव त्वया गोत्रस्खल
नं कृतमित्यनुपालंभमाना एवमंगनाः प्रच्छदस्यास्तरणपट्टस्यांते मध्ये गलिताश्रुबिंदवो येषु तैः क्रोधेन भिन्नानि वलयानि येषु तैः
विवर्तनैः पराङ्मुखविलुंठनैः प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुस्तिरश्चक्रुरित्यर्थः २२ क्लृप्तेति सोऽग्निवर्णः दूतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् क्लृप्तपुष्प

प्रांजलिः प्रणयिनीः प्रसादयन् सोऽदुनोत्प्रणयमंथरः पुनः २१ स्वप्नकीर्तितविपक्षमंगनाः प्रत्यभैत्सुरवदंत्य एव तं प्र
च्छदांतगलिताश्रुबिंदुभिः क्रोधभिन्नवलयैर्विवर्तनैः २२ क्लृप्तपुष्पशयनांल्लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः
अन्वभूत्परिजनांगनारतं सोऽवरोधभयवेपथूत्तरं २३ नाम वल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य कांक्ष्य

शयनान् लतागृहानेत्यावरोधाद्दरतः पुरजनाद्भयेन यो वेपथुः कंपस्तदुत्तरं तत्प्रधानं यथा तथा परिजनांगनानां रतं दासीरतम् ॥ १ ते
न्वभूत् परिजनस्त्रीः सा चांगना चेति विग्रहः अत्र ङीबंतस्यापि दूतीशब्दस्य छंदोभंगभयाद्ध्रस्वत्वं कृतम् अपि माषं मषं कुर्याच्छंदोभंगं त्य
जेद्गिरामित्युपदेशात् यद्वा दूङ् धातोः स्त्रियां क्तिन्निति क्तिनि कृदिकारादक्तिन इत्यत्र अक्तिन इत्युक्त्या ङीषभावे ह्रस्वान्तो दूतिशब्दः दीर्घान्त
दूतीशब्दे तु क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिचि कृदिकारादक्तिन इति ङीषिति द्रष्टव्यम् २३ नामेति अंगनाः मया ते वल्लभजनस्य प्रियजनस्य र॰म॰
नाम प्राप्य तन्नाममात्रमाहा [illegible] नस्तन्वद्द्य भजनस्य यद्भाग्यं तत्परिहासकारणमिति शेषः तदपि कांक्ष्यते नन्वनेन मे मनो लोलुपं गृध्नु १९०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इत्यनेनप्रकारेणगोत्रेनाम्निविस्खलितवंतंतमग्निवर्णमूचुः गोत्रंनाम्निकुलेचइतियादवः तन्नामलाभेसतितद्भाग्यमपिकांक्षिणोमनः ।। २४ ।। अ
होऽनृसेनिलोलुपमुपालभंतइत्यर्थः ।। २४ ।। चूर्णेति चूर्णबभ्रु चूर्णैर्व्याननकरेणैः अधोमुखावस्थितायाः स्त्रियाश्चिकुरगलितैः कुंकुमादिभिर्ब
भ्रुपिंगलं बभ्रुःस्यात्पिंगलेत्रिषुइत्यमरः लुलितस्रगाकुलंकरिपदाख्यबंधेस्त्रियाभूमिगतमस्तकतयापतिताभिर्लुलितस्रग्भिराकुलंछिन्न
मेखलंहारिविक्रमकरणेः स्त्रियाः उत्थितैकचरणत्वात् छिन्नमेखलंगलितमेखलमित्यर्थः अलक्तकांकितंधेनुकबंधेभूतलनिहितकांताच
रणत्वात्लाक्षाभूषितंशयनंकर्तृउत्थितस्यशयनादितिशेषः विलासिनस्तस्याग्निवर्णस्यविभ्रमरतानिविलासरतानिसुलीलाबंधविशेषा
नित्यर्थः अपारणात् स्फुटीचकारव्याननादीनांलक्षणंरतिरहस्ये व्याननंतरनमिदंप्रियायदास्यादधोमुखंचतुष्पदाकृतिः तत्कटिंसमधि

लोलुपंबभ्रमनोममेतिनितंगोत्रविस्खलितमूचुरंगनाः २४ चूर्णबभ्रुलुलितस्रगाकुलंछिन्नमेखलमलक्तकांकितं
उत्थितस्यशयनंविलासिनस्तस्यविभ्रमरतान्यपारणोत् २५ स्वयंचरणयोरमाद धेयोषितांनतुतथासमाहि
तः लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकैर्मेखलागुणपदैर्नितंबिभिः २६ ।। ।। रुत्थवल्लभः स्यादूर्ध्वादिपंक्तिसंस्थितस्तनः भूगतस्तन
भुजास्यमस्तकामुन्नतस्फिचमधोमुखींस्त्रियं कामतिस्तकरघृष्टमेहनोवल्लभः करिपदंतदुच्यते योषिदेकचरणेसमुच्छ्रितेजायतेहिह
र्षविक्रमाहूयः न्यस्तहस्तयुगलानिजेपदेयोषिदेककटिरूढवल्लभाः अग्रतोयदिशनैरधोमुखीधेनुकंवृषवदन्ततेप्रियेइति २५ सइति
सोऽग्निवर्णः स्वयमेवयोषितांचरणयोरागंलाक्षारसमादधेअर्पयामासकिंचश्लथांशुकैः प्रियांगस्पर्शादितिभावः नितंबिभिर्नितंबवद्भि
र्मेखलागुणपदैर्जघनैः पश्चान्नितंबः स्त्रीकट्याः क्लीवेतुजघनंपुरइत्यमरः लोभ्यमाननयनः आकृष्यमाणदृष्टिः सन् नतुतथासमाहि
तोरचनामादधे यथासम्यक्रागरचनास्यादितिशेषः तासांजघनदर्शनविक्लवत्वाद्ययाकथंचिदरंजयदितिभावः २६ ।। ।।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० चुम्बनेति· चुंबनेप्रहनेसति विपरिवर्तिताधरं परिवर्तितोष्ठं रशनाया विघट्टनेसति ग्रंथिविस्रंसनेप्रसक्तेसति हस्तं हस्तेन द्विवारयन्तीति हस्तरोधि
स०१९ दुःस्पर्शं सर्वतः सर्वत्र विघ्नितेच्छं प्रतिहतमनोरथमपि वधूनां रतं सुरतं तस्याग्निवर्णस्य मन्मथेंधनं कामोद्दीपनमभूत् २७ दर्पणेष्विति· सोग्निव
१९१ र्णः दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः संभोगचिह्नानि पश्यंतीर्वधूर्नर्म पूर्वं परिहासपूर्वमनुपृष्ठसंस्थितः तासां पृष्ठसंस्थितः सन् दर्
पणेषु स्मितेन मनोज्ञया छायया दर्पणगतेन स्वप्रतिबिंबेन ह्रीनिमीलितमुखीः लज्जावनतमुखीश्चकार एतमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इत्यर्थः २८ कं
ठइति· प्रियाः शयनादुत्थितं तमग्निवर्णं कंठसक्तं कंठार्पितं मृदु बाहुबंधनं यस्मिंस्तदग्रपादयोः स्वकीययोः न्यस्तं पादतलं यस्मिंस्तत्

चुंबने विपरिवर्तिताधरं हस्तरोधि रशनाविघट्टने विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेंधनमभूद्वधूरतं २७ दर्पणे
षु परिभोगदर्शिनीर्नर्मपूर्वमनुपृष्ठसंस्थितः छायया स्मितमनोज्ञया वधूर्ह्रीनिमीलितदृशश्चकार सः २८ कण्ठ
सक्तमृदुबाहुबंधनं न्यस्तपादतलमग्रपादयोः प्रार्थयंत शयनोत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गचुंबनं २९ प्रेक्ष्य
दर्पणतलस्थमात्मनो राजवेषमतिशक्रशोभिनं पिप्रिये न स तथा यथा युवा व्यक्तलक्ष्म परिभोगमंडनं ३० मित्र
कृत्यमपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ॥ ॥ निशात्यये विसर्गो विसृज्य गमनं तत्र यच्चुंबनं तत्प्रार्थयंत दुहियाचि
नीत्यादिना द्विकर्मकत्वं अनुरागोनदीपः एतावत्समये यदि चुंबनादि प्रयुज्य प्रियः प्रियायां मदनेस्य वासद्वृति २९ प्रेक्ष्येति· युवा सोग्निवर्णः एमः
अतिशक्रं यथा तथा शोभमानं मतिशक्रशोभितं दर्पणतलस्थं मुकुरसंक्रांतं आत्मनः राजवेषं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये न तुतोष यथा व्यक्त १९१
लक्ष्म प्रकटचिह्नं परिभोगमंडनं नखक्षतादिकं प्रेक्ष्य पिप्रिये ३० मित्रेति· मित्रकृत्यं सुहृत्कार्यमपदिश्य व्याजीकृत्य पार्श्वतः प्रस्थितम
॥ न्यनांगं नमुमुक्षं अनवस्थितमवस्थातुमक्षमं तमग्निवर्णं प्रियाः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हे शठ हे मूढ विप्रियकारिन् मद्दोषेण कृच्छ्रं दृष्टमिदं शरूपके तव पलायनस्य छलानि अंजसा तत्वनः तत्वेत्वद्वांजसाद्वयमित्यमरः विद्मजा
नीमः विदोलटो वेति वैकल्पिको लटो मस्य मादेशः दूत्युक्ते निशेषः कचग्रहैः केशाकर्षणैः रुरुधुः अत्रगोनर्दीयः स्तुतस्ता नाभिगमनै मित्रकार्येन थाप
दितिरिषेते षु प्रियतमः क्षंतव्यो व वरगम्ययेति विरक्तलक्षणप्रस्तावे वात्स्यायनः मित्रकृत्यंचापदिश्यान्यत्र शेतदृति ३१ तस्येति निर्दयरतश्रमे
णालसा निश्चेष्टा योषितः कंठसूत्रमालिंगनविशेषमपदिश्य व्याजीकृत्य पीवरस्तनाभ्यां विलुप्तचंदनं प्रमृष्टांगरागं तस्याग्निवर्णस्य हृदंतं हृदयमध्य
शेरतवक्षःस्थले शेरते स्म कंठसूत्रलक्षणं तु यत्कुर्वते वक्ष्यसि वद्धभस्य स्तनाभिघातं निविडोपगूह्य परिश्रमायेशनकेर्विदग्धास्तत्कंठसूत्रं प्रवदं
ति संतः इदमेव रतिरहस्ये स्तनालिंगनमित्युक्तं तया हि उरसि दर्पितमुच्चैराद्दिशंती वरांगी स्तनयुगमुपधत्ते यत्स्तनालिंगनं तदिति वदन्ति ३२

विद्मते शठ पलायनचूड्छलान्यंजसेति रुरुधुः कचग्रहैः ३१ तस्य निर्दयरतश्रमालसाः कंठसूत्रमपदिश्य योषितः अध्य
शेरतं हृदंतरं पीवरस्तनविलुप्तचंदनं ३२ संगमाय निशि गूढचारिणं चारदूतिकथितं पुरोगताः वंचयिष्यसि कु
तस्तमोवृतः कामुकेति च कृष्णसमंगनाः ३३ योषितामुडुपतेरिवार्चिषां स्पर्शनिर्वृतिमसावनाप्नुवन् आरुरोह कुमु
दाकरोपमां रात्रिजागरपरो दिवाशयः ३४ ॥ ॥ संगमायेति संगमाय सुरतार्थे निशि गूढमज्ञातं चरतीति निःस्वगृहं गच्छतीति गूढचा
रिणं चारदूतिकथितं चलन्ति चरंतीति चाराः गूढचारिण्यः ज्वलिकसंते भ्याणदृत्तिणप्रत्ययः रलयोरभेदः चारा अवनादूतयस्ताभिः कथितं निवे
दितं तमग्निवर्णमंगनाः पुरोग्रेगताः अवरुद्धमार्गाः सत्य इत्यर्थः हे कामुक तमसा रतो गूढः सन् कुतो वंचयिष्यसि दूतिउपालंभ्येति शेषः च
स्तु स्ववासं निन्युरित्यर्थः ३३ योषितामिति उडुपतेरिंदोरर्चिषां भासामिव ज्वाला भा भौ न पुंस्यर्चिरित्यमरः योषितां स्पर्शनिर्वृतिं स्पर्शसु
खमनाप्नुवन् किंच रात्रिषु जागरपरो विनिद्रः दिवा दिवसेषु शेते स्वपितीति दिवाशयः अधिकरणे शेतेरित्यच् प्रत्ययः असावग्निवर्णः कुमु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० वेणुनेति दशनैः पीडिताधराः दष्टोष्ठाः नखपदैर्नखक्षतैरंकिता उरसि स्त्रियो लिंगिताः व्रणिताधरो रक्षद क्षमादृत्यर्थः तथापि वेणुना वीणया चोत्तु
स०१९ भयेन । धरो रः पीडाकारिणेत्यर्थः वेजिताः पीडिताः शिल्पं वेणुवीणावाद्यादिकं कुर्वंतीति शिल्पकार्य्यः गायिकाः कर्मण्यण् इत्यण् टिड्ढाणञि
१९२ त्यादिना ङीप् विजिह्मनयनाः कुटिलदृष्टयः संचेष्टितं जानन्नपि दृष्ट्वा ताः पीडयतीति साभिप्रायं पश्यतीत्यर्थः तं व्यलोभयन् तथाविधालोक
नमपि तस्याकर्षकमेवाभूदिति भावः ३५ अंगेति अंगं हस्तादि सत्त्वमंतःकरणं वचनं गेयं ते आश्रयः कारणं यस्य तदंगसत्त्ववचनाश्रयं आं
गिकसात्त्विकवाचिकरूपेण त्रिविधमित्यर्थः यथाह भरतः सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वागंगसत्त्वज इति नृत्यमभिनयं मिथो रहसि स्त्रीषु न

वेणुना दशनपीडिताधरा वीणया नखपदांकितोरसः । शिल्पकार्य्य उभयेन वेजितास्तं विजिह्मनयना व्यलोभयन् ॥ ३५ ॥
अंगसत्त्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् । स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः संजघर्ष सह मित्रसन्निधौ ॥
३६ ॥ अंसलंबिकुटजार्जुनस्रजस्तस्य नीपरजसांगरागिणः । प्रावृषि प्रमदबर्हिणेष्वभूत्कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥ ३७ ॥
विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्नानुनेतुमबलाः स तत्वरे । ॥ ॥ नर्तकीषूपधायं निधाय दर्शयन् स मित्रसन्निधौ सहचरसमक्षं प्रयोगे
भिनये निपुणैः प्रयोक्तृभिरभिनयाचार्यैः कृतिभिः अभिनयार्थप्रकाशैर्नाट्याचार्यैः सह संजघर्ष संघर्षं कृतवान् घृषु संघर्षे संघर्षः परा
भिभवेच्छा ३६ इतः प्रभृति तस्य कृत्रिमाद्रिषु विरचितविहारप्रकारमाह अंसेति प्रावृषि अंसलंबिन्यः कुटजानामर्जुनानां ककुभानां
च स्रजो यस्य तस्य नीपानां कदंबकुसुमानां रजसा अंगरागिणो रागवतः तस्याग्निवर्णस्य प्रमदबर्हिणेषून्मत्तमयूरेषु कृत्रिमाद्रिषु विहा राम:
रविभ्रमो भवत् विहार एव विभ्रमो विलासः ३७ विग्रहेति प्रावृषीत्यनुषज्यते सोऽग्निवर्णो विग्रहात्प्रणयकलहाच्छयने पराङ्मुखीरब १९२
लाः अनुनेतुं न तत्वरे न त्वरितवान्

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किंतुघनशब्देनगर्जितेनविक्लवाश्चकिताः अतएवविवृत्यस्वयमेवाभिमुखीभूयभुजांतरं विशंतीः प्रविशंतीः आश्लीनयोर्गुमितिनुमागमवि
केत्यः नाश्रवलाः आचकांक्षसयंमहादेवसांमुख्यमेच्छदित्यर्थः ३८ कार्तिकीष्विति कार्तिकस्येमाः कार्तिक्यः तस्येदमित्यण्प्रत्ययः तासु
यामिनीषुशरद्रात्रिष्वित्यर्थः सवितानानि उपरिवस्त्राहृतानिहर्म्याणिभजंतीतिसवितानहर्म्यभाक् भजेर्ण्विप्रत्ययः हिमनिवारणार्थं सवि
तानमुक्तं ललितांगनासखः सोऽग्निवर्णः सुरतक्लमापहांमेघमुक्ततयाविशदाचनां बहुलग्रहणात्सविशेषणसमासः चंद्रिकामन्वभुंक्त
३९ सैकतमिति हंसाएवमेखलायस्यतत्सैकतंपुलिनंश्रोणिबिंबमिवविवृण्वंती अतएवस्वप्रियाविलसितानिअनुकरोतीतितद्विधां

आचकांक्षं घनशब्दविक्लवास्ताविवृत्यविशंतीर्भुजांतरं ३८ कार्तिकीषुसवितानहर्म्यभाग्यामिनीषुललितांगना
सखः अन्वभुंक्तसुरतक्लमापहांमेघमुक्तविशदांसचंद्रिकां ३९ सैकतंचसरयूंविवृण्वतींश्रोणिबिंबमिवहंसमेख
लां स्वप्रियाविलसितानुकारिणींसौधजालविवरैर्व्यलोकयत् ४० मर्मरैरगुरुधूपगंधिभिर्व्यक्तहेमरशनैस्तमेक
तः जह्रुराग्रथनमोक्षलोलुपंहैमनैर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१ अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयोगर्भवेश्मसुनिवातकुक्षि

सरयूंनदींसौधस्यहर्म्यस्यजालानिगवाक्षास्तान्येवविवराणिअवकाशास्तैर्व्यलोकयत ४० मर्मरैरिति मर्मरैः संस्कारवि [illegible]शु
शेषाच्छब्दायमानैः अयमर्मरः स्वनितेवस्त्रपर्णानामित्यमरः अगुरुधूपगंधिभिर्व्यक्ते हेमरशनैर्लीलयालक्ष्यमाणकनकमेखलागुणे
हैमनैर्हेमन्ते भवैः सर्वत्राणूचतलोपश्चेतिहेमंतशब्दादण्प्रत्ययस्तलोपश्चनिवसनैरंशुकैः सुमध्यमाः स्त्रियः एकतोनितंबैकदेशे
आग्रथनमोक्षयोर्नीवीबंधविस्रंसनयोर्लोलुपंसतृष्णंतंजह्रुरचकृषु ४१ अर्पितेति निवाताः वातरहिताः कुक्षयोमध्यंतराणियेषां

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कु०टी० तेषु गर्भवेश्मसु गृहांतरेषु अर्पिता स्तिमिता निवातत्वान्निश्चला दीपा एव दृष्टयो याभिस्ताः अतानिमेषदृष्टित्वं च गम्यते सर्वसुरतानां रक्षमाणा अपस्वे
स०१९ दापनोदत्वाद्दीर्घकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतभेदानां क्षमाः क्रियार्हाः शिशिररात्रयस्तस्याग्निवर्णस्य साक्षिणीं ययुः विविक्तकालदेशत्वाद्यथेष्टं वि
१९३ जहारेत्यर्थः ४२ दक्षिणेनेति अंगनाः दक्षिणेन पवनेन मलयानिलेन संभृतं जनितं सपल्लवं चूतकुसुमं प्रेक्ष्यावधूतविग्रहास्त्यक्तवैराः सत्यः
दुरुत्सहवियोगं दुःसहविरहं तमन्वनैषुः तद्विरहमसहमानाः स्वयमेवानुनीतवत्य इत्यर्थः ४३ तामिति ताः अंगनाः स्वमंकं स्वकीयमुत्संग
मधिरोप्य वर्जितेनाथ विद्रुयासं प्रेषितया दोलया मुक्तरज्जुत्यक्तदोलासूत्रं यथा तथा प्रेंखयन् चालयन् भयच्छलात्यतन भयव्याजात् दृढबाहुभिर्भुजैः

तस्य सर्वसुरतांतरक्षमाः साक्षितां शिशिररात्रयो ययुः ४२ दक्षिणेन पवनेन संभृतं प्रेक्ष्य चूतकुसुमं सपल्लवं अन्व
नैषुरवकीर्णविग्रहास्तं दुरुत्सहवियोगमंगनाः ४३ ताः स्वमंकमधिरोप्य दोलया प्रेंखयन्परिजनापविद्धया मुक्त
रज्जु निबिडं भयच्छलात्कंठबंधनमवाप बाहुभिः ४४ तं पयोधरनिषिक्तचंदनैर्मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः ग्री
ष्मवेषविधिभिः सिषेविरे श्रोणिलंबिमणिमेखलैः प्रियाः ४५ यत्स भग्नसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पपौ
तेन तस्य मधुनिर्गमात्कृशश्चित्तयोनिरभवत्पुनर्नवः ४६ ॥ ॥निबिडं दृढं कंठबंधनमवाप स्वयंग्रहाश्लेषसुखमन्वभूदित्य

र्थः ४४ तमिति प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तं उक्षितं चंदनं येषु तैः मौक्तिकैः ग्रथितानि प्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैर्मुक्ताप्रायाभरणैरि एषः
त्यर्थः श्रोणिलंबिन्यः मणिमेखला मरकतामणिखचितकटिसूत्राणि येषु तान् ग्रीष्मवेषविधिभिः उष्णकालोचितनेपथ्यविधानैः शीतलो १९३
पायैरित्यर्थः तमग्निवर्णमसिषेविरे ४५ सोऽग्निवर्णः लग्नः सहकारश्चूतपल्लवो यस्मिंस्तं रक्तपाटलकुसुमस्य समागमो यस्मिंस्तं मासवं मद्यं प
पौ यत्तेनासवपानेन मधुनिर्गमाद्वसंतापगमानंतरं कृशो मंदवीर्यः तस्य चित्तयोनिः कामः पुनर्नवः प्रबलो भवेत् ४६ ॥ ९ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निगृह्येति॰ धीमान् वर्णानामाश्रमाणां चावेक्षणे अनुसंधाने जागरूकोऽप्रमत्तः जागृ ऊकप्रत्ययः रजोरिक्तमनाः रजोगुणशून्यचेताः स रामः स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारणभोग्यं शरीरस्थितिमात्रोपयुक्तं समृद्धं राज्यं शशास ८५ तस्येति॰ परीवादभीरोः अत एवैकभार्यामपि साध्वीमपि तां सीतां त्यक्तवतो नृपस्य वक्षसि असंघट्टसुखं असंभोग्यसुखं वसती लक्ष्मीः सपत्नीरहितेव रेजे दिदीपे तस्यानन्तरपरिग्रहो नाभूदिति भावः ८६ सीतामिति॰ दशमुखरिपुः रामः सीतां हित्वा त्यक्त्वा अन्यां स्त्रियं नोपयेमे न परिणीतवान् उपायमः स्वकरणइत्यात्मनेप-

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान् वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः। स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास॥
८५ तमेकभार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य। वक्षस्यसंघट्टसुखं वसन्ती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः॥
८६ सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्क्रतूनाजहार। वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रा-
पिणा तेन भर्तुः सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे॥ ८७ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये सीतापरित्यागो नाम
चतुर्दशः सर्गः॥ १४॥

दम्॥ किंच॰ तस्याः सीताया एव प्रतिकृतिः प्रतिमा याः हिरण्मय्याः सा सखा प्रतिकृतिसखः सन् क्रतूनाजहार आहृतवानिति यत् तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्रदेशगामिना भर्तुर्वृत्तान्तेन वार्तया हेतुना सा सीता दुर्वारं निरोद्धुमशक्यं परित्यागेन यद्दुःखं तत्कथमपि विषेहे विसोढवती मन्दाक्रान्ता वृत्तमेतत् तदुक्तम् मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् ८७ ॥ ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां संजीविनीसमाख्यायां सीतापरित्यागो नाम च-
॥ तुर्दशसर्गः॥ १४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ कृतेति॰ कृतसीतापरित्यागः स पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखला यस्यास्तां सार्णवामित्यर्थः केवलामेकामित्यर्थः
स॰१५ पृथ्वीमेव बुभुजे भुक्तवान्॰ न तु पार्थिवीमित्यर्थः सापि रत्नखचितमेखला पृथिवीकान्तासमाधिर्व्यज्यते रामस्य स्त्र्यन्तरपरिग्रहो नास्तीति
१५३ श्लोकाभिप्रायः १ लवणेनेति॰ लवणेन लवणाख्येन नाम्ना मिस्त्रेण तन्मिश्राचारिणा रक्षसेत्यर्थः विलुप्तेज्याः लुप्तयागक्रियाः अत एव शरण्या
र्थिनो रक्षणार्थिनो यमुनाभाजो यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणार्हं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितारमभ्ययुः प्राप्ताः यातेर्लङ्॰ २ अवेक्ष्येति
ति ते मुनयो राममवेक्ष्य रक्षितारमिति शेषः तस्मिंल्लवणे स्वतेजसा शापरूपेण न प्रजह्रुः तथाहि चोपतदृ[illegible]रक्षकं कर्तरि तृच् तदभा

॥श्रीगणेशाय नमः॥ कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् १ लवणेन वि
लुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः २ अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन्न प्रजह्रुः स्वतेजसा
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ३ प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्ति
र्भुवि शार्ङ्गिणः ४ ते रामाय वधोपायमाचख्युर्विबुधद्विषः दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति ५॥ ९॥

वे शाप एवास्त्रं येषां ते शापास्त्राः तपसो व्ययं कुर्वन्ति हि शापदानात्तपःक्षयप्रसिद्धेः ३ प्रतीति॰ काकुत्स्थो रामस्तेभ्यो मुनिभ्यो वि
घ्नप्रतिक्रियां लवणवधरूपां प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे तथाहि भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्तिः रामरूपेणावतरणं धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोज राम:
नं यस्याः सा तदर्थैव ४ तदिति॰ ते मुनयो रामाय विबुधद्विषः सुरारेर्लवणस्य वधोपायमाचख्युः लुनातीति लवणः नंद्यादित्वाल्ल्युट् प्रत्य १५३
यः तत्रैव निपातनात्त्वाणत्वं लवणः शूली शूलवान् दुर्जेयः अक्षयः किन्तु विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यतामभिगम्यताम् याच्ञायामभियाने च प्रार्थ
नाकथ्यते न वधे इति केशवः अथवा प्रार्थ्यतामुपरुध्यतामित्यर्थः तदुक्तं अवनेर्यतेर्यथ्याः समाध्याः मां वधे शरैरिति ५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible] निप्रपतः नियतः सगणः इक्ष्वाकुवंशगुरुर्वसिष्ठः [illegible]ठायप्रणम्यत्र्प्रर्घ्यस्य परिग्रहः स्वीकारः तस्यांते पर्यश्रुः परिगतानन्दवाष्पः सन् भ्रातरं भर
[illegible] प्रस्वजत आलिलिंगत स्मिन् रामे भर[illegible]गः पोढः परिहृतः पितृराज्यमहाभिषेको येन तस्मिन् मूर्द्धन्युपजघ्नौ च घ्रागन्यो पादानेलिटिरूपम् ७० प्रम
श्रुतिः प्रसमूर्ण[illegible]मुख[illegible]णां प्रवृद्धासं[illegible]काराभावाद[illegible]वृद्धा जनिता आननेविक्रिया विकृतिर्येषांतान् अतएव प्ररोहैः शाखावलंविभिः अधोमुख
मूलैर्जटिलान् जट[illegible]तः स्वक्षान्न्यग्रोधानिव स्थितान् प्रणमतो मंत्रिवृद्धांश्च मुभैः कृपार्द्रैः दृष्टिपातैर्वार्त्तस्य प्रश्नं तस्यानुयोगेन कुशलप्रश्नेः
नमधुरासु[illegible]चास्त्र न्वग्रहीत् अनुगृहीतवान् ७१ दुर्जातेति · अयं मे दुर्जातवंधुरापद्बंधुः दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तमिति विश्वः ऋक्षहरीश्व

[illegible]क्ष्वाकुवंशगुरवे [illegible]तः प्रणम्य स भ्रातां भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते पर्यश्रुरस्वजत मूर्द्धनि चोपजघ्रौ तद्भक्त्यपोढपितृरा
[illegible]महाभिषेके ७० प्रमश्रुप्रवृद्धिजनिता[illegible]नविक्रियांश्च प्[illegible] प्ररोहजटिलानिव मंत्रिवृद्धान् अन्वग्रहीत्प्रण
[illegible]पातैर्वार्त्तानुयोगमधुरा[illegible]याचवा[illegible] दुर्जातवंधुरयमृक्षहरीश्वरो मे पौलस्त्य एष समरेषु पुरः
[illegible] [illegible]तनरूथितौ रघुनंदनेन [illegible] लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ७२ सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैनमुत्था
[illegible]सुग्रीव[illegible] समरेषु पुर[illegible] पौलस्त्य[illegible]णदृत्यादतेनत्र्प्रादरेव नाक[illegible]रिक्तः [illegible]णां नंदने [illegible] प्पनम्रशिरसं [illegible] रामालिलिंग
[illegible]कथितौ भौ सुग्री[illegible] वणोल[illegible]म[illegible] व्युत्क्रम्य विहायत्र्प्रालिंग नोदिभिः संभाव्य भरतः ववंदे ७३ सौमित्रिणेति नद
[illegible]गादिद[illegible]भरतः सौमित्रिणा संससृजे तत्संसर्गे प्रापसंगतः सृजो[illegible]षसर्गेदेवादिकात्कर्त्तरिलिट् नम्रशिरसं प्रणमंतं चैनं सौमि
[illegible]पृशात् [illegible]लिंग किं कुर्वन् रूढेन्द्रजित[illegible]णव्रणेः कर्कशेना[illegible] सौमित्रिः [illegible]स्थलेन भुजमध्यं स्वकीयं क्लिश्यन् [illegible]वपीडयन्नि
[illegible]त्यानिरयं सकर्मकः क्लिश्नाति भुवनत्र[illegible] नासाद्यवैदेहीं चपरं नतः अभिवद्यनतः प्रीतो भ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible]चाब्रवीदिति भरतस्य कानिष्ठं प्रतीयते [illegible] मर्त्ये [illegible] वलंव्य [illegible] नाजेवेन [illegible] व्याख्यातः सत्यं किंतु रामायण [illegible] कार्यष्टीका कारोक्तः
[illegible] ग [illegible] लक्ष्मण [illegible] मारीचि [illegible] त्यादि [illegible] आसादनं [illegible] अभिवंदनं तु वैदेह्या एव [illegible] यापूर्वोक्तं भरतस्य ज्येष्ठ्यं विहन्येत [illegible] ७३ रामे
[illegible] चैरा [illegible] लि [illegible] तयः रामाज्ञया मनुष्य [illegible] पुः कृत्वा गजेंद्रान् [illegible] हरुदुः वह्नु धामदवारि [illegible] राः क्षरत्सुवर्षत्सु तेषु गजेंद्रेषु तेकौ [illegible] यनायाः
[illegible] धिरोहणसुखानि उपलेभिरे [illegible] भुजः ७४ [illegible] मानुप्लवः सानुगः अभिसारस्त्वनुसरः सहायो नुप्लवो [illegible] नुः इति [illegible] वः क्षण
[illegible] ग्रणंभ्रमुर्लि भीषण [illegible] मस्यादि [illegible] जनकः दशास्यः प्रभवो [illegible] स्य प्रभवः रामः तेनानुशिष्टः [illegible] सन् [illegible] था

[illegible] ग्रणकर्कशेन [illegible] भुजमध्यमुर [illegible] न ७३ रामाज्ञयाहरिचमूपतयस्तदानीं कृत्वा
मनुष्य [illegible] हुर्गजेन्द्रान् तेषु क्षरत्सु बहुधामदवा [illegible] राः [illegible] धिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ७४ सानुप्लवः प्र-
भुरपि क्षणदाचराणां भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयैर्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभ-
क्तिशोभाः ७५ भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताकमध्यास्त कामगतिमावरजो विमानं दोषातनं बुधबृहस्पतियोग
दृश्यस्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रकूटं ७६ ॥ [illegible] भेजे तानेव विशिनष्टि ये रथा मायाविकल्परचितैः संकल्पविशेषनिर्मितैरपि
तदीयैर्विभीषणीयैः स्यंदनैः रथैः तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः नभवं नितुलिता समीकृता सहशी कृता कृत्रिमा क्रियया निर्वृत्ता भक्तीनां पंक्तीः
नां शोभा [illegible] ताः ते पिन [illegible] साम्यं न लभंत इत्यर्थः कृत्रिमेत्यत्र ड्वितः क्त्रिः प्रत्ययः त्रेर्मनित्यमिति मप्प्रत्ययः ७५ भूय इति ततो रघु
पतिः सावरजो भरतलक्ष्मणसहितः सन् विलसत्पताकं कामेन इच्छानुसारेण गतिर्यस्य तद्विमानं भूयः पुनरपि तारापतिश्चंद्रो दोषाभवं दोषा
[illegible] चिरं प्राह्ण प्रागे व्यये त्यादिना दोषा शब्दाद्व्ययात् [illegible] प्रत्ययः बुधबृहस्पतिभ्यां योगेन दृश्यः दर्शनीयः तरलविद्युत् चंचलतडित् अभ्रवृंदं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible]ति· तत्र विमाने जगतामीश्वरेण [illegible] सहेन [illegible] लयात् दुर्वीमिव वर्षा॰ न्ययेन शरदागमेन अम्बुघनात् मेघसंघात् इंद्रो हर्षिंचंद्रिकामिव एमे
णदशाकंठ एव [illegible] संकटं तस्मात् अत्युद्धृतां धृतिमतीं संतोषवतीं मैथिलसुतां सीतां भरतो ववंदे ७७ लंकेश्वरेति· लंकेश्वरस्य रावणस्य प्रणती
नां भंगेन निरा [illegible] दृढव्रतम खंडितपातिव्रत्यं अत एव वंद्यं तज्जनकात्मजायाश्चरणयोर्युगं ज्येष्ठानुवृत्त्या जटिलं जटायुक्तं सा
धोः सज्जनस्यापि भरतस्य शिरश्च तदुभयं समेत्य मिलित्वा अन्योन्यस्य पावनं शोधकमभूत् ७८ कोशेति· आर्यः पूज्यः काकुत्स्था
तेनेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वीं वर्षात्ययेन रुचिमभ्रघनादिवेंदोः रामेण मैथिलसुतां दशकंठकृच्छ्रात् प्रत्युद्धृतां
धृतिमतीं भरतो ववंदे ७७ लंकेश्वरप्रणतिभंगदृढव्रतं [illegible] वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः ज्येष्ठानुवृत्ति
जटिलं च शिरोस्य साधोरन्योन्यपावनमभूदुभयं [illegible] ७८ कोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा काकुत्स्थः
[illegible] पुष्पकेन शत्रुघ्न [illegible] मार्यः साकेतोपवनमुदारमध्युवास ७९ ॥ ॥ इति
[illegible] रघुवंशे महाकाव्ये [illegible] समुद्रवर्णनो नाम त्रयोदशः सर्गः १३ ॥ १३ ॥ ॥
[illegible] वेगेन पुष्पकेण कोशार्धं [illegible] परिमाणविशेषः कोशार्धं क्रोशार्धं इति [illegible] त्वा यान्तु भ्र
[illegible] प्रकृतयः प्रजाः पुरःसराः [illegible] तेनानुगतेन [illegible] उदारं अतिमहत् इत्यर्थः उदारो दातृमहतोरित्यमरः
[illegible] विहितः प्रचलितः [illegible] पर [illegible] भवन [illegible] उदारं साकेत [illegible] अति [illegible] अयोध्यायां कोसलानन्दिनीनयेनि पादवः ७९ ॥ ॥ इति श्रीमल्लिनाथ
[illegible] व्याख्यायाम् उपवनमध्युवास [illegible] साकेतः साकेतयोध्यायां कोसला [illegible] विनीसमाख्यायां त्रयोदशः सर्गः १३ ॥
[illegible] इति विरचितायां रघुवंशटीकायां प्रसन्नसंज्ञायां विनीसमाख्यायां त्रयोदशः सर्गः १३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible]णेशाय नमः संजीवनं मे मिथिलकन्यकायाः सौं[illegible]सर्वस्वमहानिधानं शशांक[illegible]केरुहयोः समानं रामस्य वंदे रमणीयमास्यं १ भर्तुरि
[illegible] अपत्ययोर्योपवनेन वसा नंदा[illegible]दाशरथी रामलक्ष्मणौ उपघ्नतरो[illegible]श्रयरक्षस्य उप[illegible]त्र आश्रय इति निपातः तस्य छेदात् [illegible]न्योरुतेइव
[illegible] व्रततिलक्ष्मी[illegible]न्यमरः [illegible] दशरथस्य प्रणाशान्मृत्योश्चतुर्थ्यं दशांतरं अवस्थांतर[illegible] अवस्थायां च वस्त्रांते स्यात् दशापीति विश्वः प्रपन्ने प्रा
प्ते [illegible]न्यौ कौसल्यासुमित्रे [illegible]केनोप[illegible]युगपदेव स्यतां दृशोः कर्तरि ल[illegible] उभाविति यथाक्रमं [illegible]मातृपूर्वकं सुणतो नम
स्तत् [illegible]तारिहन शत्रुकौ [illegible]मण पराक्र[illegible]ण शोभेते तौ विक्रमशोभिनौ विक्रमेण [illegible] समानौ विक्रमशालिनौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ उ

[illegible]नमः भर्तुः प्रणाश[illegible]च शोचनीयं दशांतरं ते [illegible]रामं प्रपन्ने अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ छे
दादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ १ उभावुभाभ्यां प्रण[illegible]यथाक्रमं विक्रमशोभिनौ तौ विस्पष्टमस्त्राध
[illegible]नंदशैत्या[illegible]सुतस्पर्शसुखोपलंभात् २ आनंदजः [illegible]जमश्रुवाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद
गंगासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिष्यंद इवावतीर्णः ३ ते पुत्रयोर्नैरृतशस्त्रमार्गानार्द्रानिवांगे सदयं
[illegible]भ्यां मातृभ्यां [illegible]भिः अश्रुभिः अंधतया हेतुना अस्रमश्रु च शोणितं इति विश्वः विस्पष्टं न ददृशे किंतु सुतस्य स्पर्शेनैव "स्पृशंत्यौ
[illegible]रवं तस्योपलंभ[illegible]नु भवान्तात्तौ २ आनंदज इति तयोर्मात्रोः आनंदजः आनन्दाज्जनीति आनन्दजः शिशिरो बाष्पः शोकजम
शीतमुष्णमश्रु[illegible]ष्णतप्तं ग्रीष्म[illegible]गंगासरय्वोर्जलं कर्म अवतीर्णो हिमाद्रेर्निष्यंदो निर्झर इव विभेद आनंदेन शोकस्तिरस्कृत इत्य
र्थः ३ त इति ते मातरौ पुत्रयोरंगे शरीरे नैरृतशस्त्राणां राक्षसशस्त्राणां मार्गान् व्रणान् आर्द्रान् सरसानिव सदयं दयायुक्तं
[illegible]वनि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्यग्रोधं तया रामायणेन्यग्रोधं तमुपस्थाय वैदेही वाक्यमब्रवीत् नमस्तेस्तु महावृक्ष पारयेन्मे व्रतं पते श्यामइति प्रतीतस्स वटोयं फलितः सन्तु

ख्यातः [illegible] हरितप्रतीतं इत्यमरः मरकतपद्मरागगोमेदानां राशिरिव विभाति ५३ क्वचिदित्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैः प्रयागे गंगायमुनासंगमं व

र्णयति हे अनवद्यांगि [illegible]गंगायमुनानरंगैर्भिन्नप्रवाहा मिश्रोद्घा गंगा जान्हवी विभातीइति त्वं पश्य केवल क्वचित् प्रदेशे प्रभया लिंपतिसंदिहंनइति प्र

भा लेपिभिरिंद्रनीलैरनुविद्धा सहगुंफिता मुक्तामयी यष्टि हारावलीव विभाति अन्यत्र प्रदेशे इंदीवरैर्नीलोत्पलैरुन्नखचितांनरा सहग्रंथिता

सितपंकजानां पुंडरीकाणां मालेव विभातीति सर्वत्र संबंधः ५४ क्वचिदिति ·क्वचित्कादंबसंसर्गवतीनीलहंससंस्पृष्टवती प्रियंमानसंनामस

[illegible]र्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ५३ चतुर्भिः कुलकं। क्वचित्प्रभालेपिभिरिंद्रनीलैर्मुक्तामयी

[illegible] विद्धा अन्यत्र माला सितपंकजानामिंदीवरैरुत्खचितांवरेव ५४ क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादंबसंस

र्गवती [illegible] अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चंदनकल्पितेव ५५ क्वचित्प्रभा चांद्रमसी तमोभिश्छाया

[illegible] अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रंध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ५६ क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्मां

[illegible]तनुरीश्वरस्य। पश्यानवद्यांगि विभाति गंगा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगैः ५७ ॥ रोपेषां तेषां खगानां राजहंसानां पंक्तिरिव

[illegible] [illegible]चन्दनोद्दिष्टैः सिता इत्यमरः अन्यत्र कालागुरुणा दत्तपत्रा रचितमकरिका भुवश्चंदनकल्पिता भक्तिरिव ५५ क्वचिच्छा

[illegible]विलीनैः स्थितैस्तमोभिः शावलीकृता चांद्रमसी प्रभा चांद्रिकेव अन्यत्र रंध्रेषु आलक्ष्यनभः प्रदेशा शुभ्रा शारदभ्रलेखा मेघपंक्तिरिव

५६ क्वचिदिति · किं च क्वचित् कृष्णोरगभूषणा [illegible]भस्मांगरागा ईश्वरस्य तनुरिव विभातीति शेषो व्याख्यातः ५७ ● ५७ ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ सर्ग १३ अत्र समुद्रपत्न्योर्गङ्गायमुनयोर्जलसंनिपाते संगमे [illegible] त्वाद बोधेन विनापि अभिषेकस्नानात् पूतात्मनां शुद्धानां तनुत्यजां पुंसां प्रारब्ध शरीर
स॰ [illegible] नश्वरं [illegible] शरीरयोगो नास्ति किल [illegible] ज्ञानादेव अर्थवादश्चायं [illegible] मेव सत्यं भवतीत्यर्थः मुक्तिरत्र स्नानादेवास्तीत्यं
१४० [illegible] निषादाधिपतेर्गुहस्य नगरम् इदं [illegible] पुरे मयामौलिमणिं विहाय जटासु बद्धासु रचितासु सतीषु सुमंत्रः हे कैकेयि त
[illegible] मनोरथाः फलिताः सफलाः जाताः [illegible] हृदि धातोर्लुङ् ५९ पयोधरैरिति पुण्यजनांगनानां यक्षस्त्रीणां पयोधरैर्निर्विशः
उपभुक्तानि [illegible] सनत्तं नेत्रता कीडं [illegible] ब्रह्मणइदं ब्राह्मं नसद्धितद्धिते लोपः ब्राह्मंसरो मानसाख्यं यस्याः सरय्वाः बु
चतुर्भि [illegible] समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां
[illegible] शरीरबंधः ५८ पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन् मया मौलिमणिं विहाय जटासु बद्धास्वरुदत् सुमंत्रः कैकेयि
[illegible] फलितास्तवेति ५९ पयोधरैः पुण्यजनांगनानां निर्विष्टहेमांबुजरेणु यस्याः ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवा
चो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरंति ६० जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनुराजधानीं तुरंगमेधावभृथावत
तीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ६१ [illegible] बुद्धेर्महतत्त्वस्य अव्यक्तं प्रधानमिव कारणमाप्तस्य वाचः आप्तवाचो वेदाः यद्वा
बहुव्रीहिणामुपपत्त्योदाहरंति आचक्षते ६० जलानीति यूपः संस्कृतः पशुबंधनार्थो दारुविशेषः तीरनिखातयूपायाः सरय्वाः तुरंग
मेधाश्वमेधाः तेषु अवभृथार्थमवावतीर्णैरवगाहमानैरिक्ष्वाकुभिरितीक्ष्वाकुगोत्रापत्यैः नःपूर्वैः तद्राजत्वादणो लुक् पुण्यतरीकृता
[illegible] शयेन पुण्यतमानि जलानि यायोध्यां राजधानीं नगरीं अनु समीपेन यालक्षितेत्यर्थः अनुशब्दस्य लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना कर्म
प्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया वहति प्रापयति ६१ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible] पांसरयूं मे मानसं कर्त्तसैकतं पुलिनं तत्तदेवो [illegible] संगस्तत्रयत्सु संतत्रो चितानां प्राज्यैः प्रभूतैः पयोभिरंबुभिः क्षीरैः पयः क्षीरं पयोम्बु चेत्यम
रः परिवर्द्धितानामत्तर कोसलानां उत्तरकोसलेश्वराणां सामान्य धात्रीं साधारणमातरमिव संभावयति तर्कयति धात्री जनन्यामलकी वसुभ
न्युपमातर्यपि [illegible] ६२ सेति मदीयजननी कौसल्येव मान्येन पूज्येन तेन राजा दशरथेन वियुक्ता सेयं सरयूर्दूरे वसंतं प्रवसंतं प्रो
ष्य आगच्छंतं [illegible] मां पुत्रभूतं शिशिरानिलैस्तरंगैरेव हस्तैरुपगूहतीव आलिंगतीव ६३ विरक्तेति विरक्ता अतिरक्ता या संध्या
तद्वत्कपिशा [illegible] पृथिव्या इदं पार्थिवं रजो धूलिः पुरस्तात् अग्रे यतो यस्मात्कारणादुज्जिहीते उद्गच्छति तस्माद्धनुरस्या सीति हनूमान्

[illegible] कृतोत्संगसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्द्धितानां सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभावयत्युत्तरकोसलानाम् ६२ [illegible]
[illegible] वियोगेन [illegible] विनेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता दूरे वसंतं शिशिरानिलैर्मां तरंगहस्तैरुपगूहतीव ६३ चमूभिः कु
[illegible] व्याकपिशं पुरस्तादुत्तंभितं [illegible] उज्जिहीते शंके हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससै
[illegible] पालितसंगरायाः [illegible] प्रेयिष्यत्येनघां स साधुः हत्वा निधने खरादीन् संरक्षितां त्वामिव

[illegible] निर्दोषैः तेन कथितः [illegible] आचार्य [illegible] स तथोक्तः वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तांत इत्यमरः भरतः ससैन्यः सन्मां प्रत्युद्गत इति अहं शंके तर्कयामि
[illegible] संबंधः [illegible] ६४ अद्वेति किंच साधुः सज्जनः स भरतः साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चापि वा
[illegible] इति विश्वः पालितसंगरायाः पालितप्रतिज्ञायाः अनघां अनवद्यां अदोषां [illegible] भावात् अनुच्छिष्टां किंतु संरक्षितां श्रियं मृधे
युद्धे खरादीन् हत्वा निःसत्त्वोपमेलक्ष्मणः संरक्षितां [illegible] त्वामिव प्रत्यर्पयिष्यति अर्पयिष्यति संयंत्यं त्वदां जसाह्वयमित्यमरः ६५ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० [illegible]मिति: असौ पदातिः पादचारी चीरवासा [illegible] भरतः पश्चात्पृष्ठभागे अग्रे दृश्यपिता वाहिनी सेना येन स तथोक्तः सन् नृन घृतश्वे
स०१३ [illegible] व सि: [illegible] वृद्धैरमात्यैः सह अर्घ्यपाणिः सन् रामम् अभ्युपेति ६६ पित्रेति [illegible] भरतः पित्रा विसृष्टां दत्तां अग्रे कमुत्संगे च गताम
१७९ [illegible] युवापि मदपेक्ष [illegible] त्याग भोक्ता सन् [illegible] लोके न्यादिना [illegible] निषेः इयन्ति वर्षाणि इयन्तो वत्सरान् असन्त संयोगे
[illegible] तीयान्तमाश्रियासह [illegible] ति: [illegible] सिधारव्रतं अभ्यस्यतीव वञ्चयतीव युवा युवा पत्या सार्द्धं यस्तु [illegible] धाम [illegible] वदाचरेत् अन्तर्नि
[illegible] स्यादा [illegible] व्रतहि [illegible] दितियादवः [illegible] असिधाराचक्रमरणतुल्यत्वादसिधाराव्रतमित्युक्तं ६७ एतावदिति दाशरथी राम
चतुर्भि [illegible] सहं पदातिः पश्चाद् [illegible] वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा रामम् अर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपेति ६६
[illegible] विसृष्टामदपेक्षया यः श्रियं युवा [illegible] गतामभोक्ता इयन्ति वर्षाणि तया सहायम् अभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्
६७ एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीयामिच्छां विमानमधिदेवता विदित्वा ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभिः
[illegible] प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ६८ तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः यानादि
वानरदूरमहीतलेन मार्गेण भंगिरचितस्फटिकेन रामः ६९ एतावदुक्तवति सति विमानं पुष्पकं कर्तृ तदीयां रामसंबंधिनीमिच्छां
अधिदेवतया [illegible] विदित्वा नतु प्रेरितं सा [illegible] इत्यर्थः सविस्मयाभिर्भरतानुगाभिः प्रजाभिः उद्वीक्षितं ज्योतिष्पथादाकाशादवततार ६८ त
स्मादिति रामः सेवायां विचक्षणः कुशलो हरीश्वरः सुग्रीवस्तेन दत्तो हस्तो यस्य स दत्तहस्तः हस्तावलंबः सन् स्थलं ज्ञात्वा पुरःसरो विभीष
[illegible] दर्शितेन अदूरं महीतलं यस्य तेन भङ्गिभिः विच्छित्तिभिः रचितस्फटिकेन सोपानपर्वणा मार्गेण तस्मात् यानात् पुष्पकादवानरत् अ
वतीर्णवान् ततेले इ ६९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

घ्रि॰नेनाग्नित्रयं त्र्यग्नित्रयमिदं त्रेतेत्यमरः श्रीणि द्रुतान्त्रेतानि पृषोदरादित्वादेत्वं त्रेतेत्यग्नयस्तेनाग्नयः तेषां धूमाग्रमिदं घ्रात्वाऽऽघ्राय रजसो गुणा
द्विमुक्तो मेऽयमात्मांतःकरणं लघिमानं लघुत्वं गुणं समश्नुते प्राप्नोति ३७ एतदिति॰ हे मानिनि शातकर्णेः मुनेः संबंधि पंचाप्सर इति प्रसिद्धं पंचाप्स
रसो यस्मिन् इतोऽस्मिन् ग्रहः पर्यंते पुष्करादिपृष्ठस्य तत्पर्यन्तवनमेतत् विहारवारि क्रीडासरो विदूरात् मेघान्तरालक्ष्यं मेघानामंतरे मध्येऽप्यालक्ष्य
मीषद्दृश्यं यस्माद् इन्दु इन्दवे भ्रमि व्याप्नोति इत्यमरः इन्दुबिंबमिवाभाति ३८ पुरेति॰ पुरा पूर्वस्मिन् काले दर्भांकुरमात्रवृत्तिस्तन्मात्राहारी मृगैः सार्द्धं सं
हचरन् सन्नृषिः समाधेस्तपसः भीतेन मघोनेन्द्रेण पंचानामप्सरसां यौवनं तद्वितार्थेत्यादिना उत्तरपदसमासः तदेव कूटबंधं कपटयंत्र

घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा ३७ एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः पंचाप्सरो नाम विहारवा
रि आभाति पर्यंतवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेंदुबिंबं ३८ पुरा स दर्भांकुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्द्धमृषिर्मघोना
समाधिभीतेन किलोपनीतः पंचाप्सरोयौवनकूटबन्धं ३९ तस्यायमंतर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदंगघोषः
वियद्गतः पुष्पकचंद्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ४० हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसप्तसप्तिः

मुपनीतः उन्मादः कूटयंत्रस्यादित्यमरः किलेत्यैतिह्ये मृगसाहचर्यान्मृगवदेव वद्द इति भावः ३९ तस्येति॰ अंतर्हितसौधभाजः जलांतरगतप्रा
सादगतस्य तस्य शातकर्णेः अयं प्रसक्तः संततः संगीतमृदंगघोषो वियद्गतः सन् पुष्पकस्य चंद्रशालाः शिरोगृहाणि चंद्रशाला शिरोगृहमिति ह
लायुधः क्षणं प्रतिश्रुद्भिः प्रतिध्वानैः मुखराः ध्वनंतीः करोति स्त्री प्रतिश्रुत् प्रतिध्वाने इत्यमरः ४० हविरिति॰ नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा
चरितः नदांतः सौम्यः असौ अपरस्तपस्वी एधवतां इंधनवतां काष्ठं दार्विंधनं त्वेध इत्यमरः चतुर्णां हविर्भुजामग्नीनां मध्ये ललाटंतपति इ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ तिलत्वारं तपः सूर्यः अक्षय्यललाटयोर्दृशिलयोरिति खश्प्रत्ययः अरुर्द्विषेत्यादिना मुमागमः ललाटं तपः सप्तसप्तिः सप्ताश्वः सूर्यो यस्य सन्
स॰१३ ... सन्नृतपस्यति तपश्चरतिकर्मणो रोमंथ तपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्यङ् तपसः परस्मैपदं वक्तव्यं ४१ अमुमिति जनितेंद्रशंकं तपसेति
३३ शेषः अमुं सुतीक्ष्णं महासं प्रहितानि ईक्षणानि दृष्टयो येषु निर्व्याजेन केनचिन्निमिषेण पुंस्यड्डोर्द्वे समे शकट इत्यमरः अर्द्धमीषत्संदर्शिताः मे
खलाः ... नानि सुरांगनानामिंद्रप्रेषितानां विभ्रमा विलासाः एवचेष्टितानि विकर्तुं चालयितुं अलं समर्थानि न बभूवुरिति शेषः ४२ एष
इति ... बाहुरेष सुतीक्ष्णः अक्षमालेव वलयो यस्य तं मृगाणां कंडूयितारं कंडूयमानं कुशा एव सूचकाः ताः लूनातीति कुशसूचिलावः तं

असौ ... तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दांतः ४१ अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजमर्द्धसंदर्शितमेखलानि
... विकर्तुं जनितेंद्रशंकं सुरांगनाविभ्रमचेष्टितानि ४२ एषोक्षमालावलयं मृगाणां कंडूयितारं कुशसूचिलावं
सभाजने मे भुजमूर्द्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुंक्ते ४३ वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कंपेन किंचित्प्रतिगृह्य मूर्द्ध्नः
दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते ४४ ॥ ...कर्मण्यणित्यण् एभिर्विशेषणैर्जयशीलत्वं भूतदयाकर्म
क्षमत्वं च द्योत्यते सव्यादितरं दक्षिणं भुजं मन्निमित्त सभाजने संमाननिमित्ते निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी इतः मयि प्राध्वं प्रह्वतानुकूलप्रबंधं प्र
युंक्ते आनुकूल्ये प्राध्वमित्यमरः अव्ययं चैतत् ४३ वाचंयमत्वादिति एषः सुतीक्ष्णः वाचंयच्छतीति वाचंयमो मौनव्रती वाचि यमो व्र
त इति खच्प्रत्ययः वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातः तस्य भावस्तस्मात् मम प्रणतिं किंचिन्मूर्द्ध्नः कंपेन प्रतिगृह्य विमानेन व्यवधानं तिरोधा
नं ... मुक्ता अपेता पादमुक्त पतितेत्यादिना पंचमीसमासः दृष्टिं पुनः सहस्रार्चिषि सूर्ये संनिधत्ते सम्यङ्निधत्ते सूर्यः अन्यथा ऽक
र्मकत्वप्रसंगात् ४४ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible]श्रौ शरणे रक्षणे साधुः शरण्यं पावयतीति पावनम् [illegible]दोदृश्यमानं तपोवनं आहिताग्नेः शरभंगनाम्नो मुनेः संबंधि यः शरभंगश्चिराय चि-
रमग्निं चिराय चिररात्राय चिरस्याय स्थिरार्थकाः इत्यमरः समिद्भिः संतर्प्य तर्पयित्वा ततो मंत्रैः पूतां स्वां तनुमप्यहौषीत् हुतवान् जुहोतेर्लुङ् ४५
छायेति अधुना [illegible]कालेन तस्य शरभंगस्य संबंधिनां अतिथीनां सपर्या अतिथिपूजा पूजा नमस्योपचितिः सपर्यार्चार्हणाः समा इत्यम-
रः छायाभिर्विनीतोऽपनीतः अध्वपरिश्रमो यैस्तेषु भूयिष्ठानि बहुतमानि संभाव्यानि श्लाघ्यानि फलानि येषां तेषु अमीषु पादपेषु आश्र-
मवृक्षेषु सु[illegible]त्रेष्विव स्थिता सुपुत्रैरिव पादपैरनुष्ठीयत इत्यर्थः ४६ धारेति धारा निर्झराः यद्वा धारया संतत्येन स्वनोद्गारि दर्येवमु-

अदः शरण्यं शरभंगनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः । चिराय संतर्प्य समिद्भिरग्निं यो मंत्रपूतां तनुमप्यहौ षी
४५ छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु । तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रे-
ष्विव पादपेषु ४६ धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृंगाग्रलग्नांबुदवप्रपंकः । बध्नाति मे बंधुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककु-
द्मानिव चित्रकूटः ४७ एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी । मंदाकिनी भाति नगोपकंठे मुक्ता-
वलीकंठगतेव भूमेः ४८ ॥

[illegible]खं यस्य सः शृंगं शिखरं तन्निषां[illegible] तस्याग्रे लग्नोंबुद एव वप्रपंको वप्रक्रीडासक्तः पंको यस्य सः
असौ चित्रकूटः हे बंधुरगात्रि उन्नतांगि बंधुरं तु नतोन्नतमित्यमरः दृप्तः ककुद्मान् वृषभ इव मे चक्षुः बध्नाति नान्यासक्तं करोति ४७
[illegible]ति प्रसन्ना निर्मला स्तिमितो निस्पंदः प्रवाहो यस्याः सा विदूरस्यांतरस्य मध्यवर्त्त्यवकाशभावेन तन्वी दूरदेशवर्त्तित्वात् तनु-
लेवा[illegible]समाना मंदाकिनी नाम काचित् चित्रकूटसन्निकटगा एषा सरित् नगोपकंठे भूमेः कंठगता मुक्तावलीव भाति अत्र नगस्य शि-
[illegible]रस्तद्दुपकंठस्य कंठत्वं च गम्यते ४८ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ अयमिति॰ गिरेः समीपं अनुगिरं गिरेश्च सेनकस्येति समासांतष्टच् प्रत्ययः सुजातः तमालोऽयं दृश्यते शोभनो गंधो यस्य स सुगंधि गंधस्येत्त्यादिनास
स॰ ३ मासान्त इकारादेशः यस्य तमालस्य प्रवालं पल्लवमादाय सुघटनेन यवांकुरवदापांडुरे कपोले शोभते तयः सो ऽवतंसः कर्णावतंसः परिकल्पितः ४९ अ
२२९ निगृहेति॰ अनिग्रहत्रासाः दंडभयरहिता विनीताः सत्वाः जंतवो यस्मिन् तत् अपुण्यलिंगान् पुष्पनिमित्तं विनैव फलबंधिनः फलग्राहिणः वृ
क्षाः यस्मिन् तत् अतएवाधिकं स्फुटोऽग्रतरप्रभावमुनेस्तपसः साधनं वनमेतत् ५० अत्रेति॰ अत्रवने ऽनुसूयया अत्रिपत्नी सप्तस्तपस्तेऽऋषयश्च
साः तेषां पादकमलसंपातस्नानाय नियमितनत्युरुषः तेषां स्नानैः उद्धृतानि हेमपद्मानि यस्याः स्रोतः त्र्यंबकमौलिमालां हर शिरः स्रजं त्रिस्रोतसं भागीरथीं

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगंधि यस्य यवांकुरापांडुकपोलशोभी मयाऽवतंसः परिकल्पितस्ते ४९
अनिग्रहत्रास विनीतसत्त्वमपुष्पलिंगात्फलबंधिवृक्षं वनं तपः साधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावं ५० अत्राभि
षेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्मां प्रवर्त्तयामास किलानुसूया त्रिस्रोतसं त्र्यंबकमौलिमालाम् ५१ वीरा
सनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समाध्यासितवेदिमध्याः निवातनिष्कंपतया विभांति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ५२
त्वयापुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ५३ तपोधनानामृषीणां अभिषेकाय स्नानाय प्रवर्त्तयामास प्रवाहयामास
किलेत्यैतिह्ये ५१ वीरेति॰ वीरासनैः जपशीलैः ध्यानंजुषंते सेवंते इति ध्यानजुषः तेषां तैरुपविश्य ध्यायतां ऋषीणां संबंधिनः समाध्यासितवे
दिमध्याः इदं वीरासनस्थानीयं अमी शाखिनोऽपि निर्वातनिष्कंपतया योगाधिरूढा इव ध्यानभाज इव विभांति ध्यायंतो निश्चलांगा भवंति वीरा
सनलक्षणं एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितं इतरस्मिंस्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतं ५२ त्वयेति॰ त्वया यः पुरस्तात् पूर्वमुपयाचितः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्वचित्सुराणां पथा संचरते क्वचित् घनानां क्वचित् पतत्रिणां च पथा संचरते समस्तृतीयायुक्तादिति संपूर्वाच्चरतेरात्मनेपदं १९ असाविति· महेंद्र
द्विपदानगंधिः ऐरावतमदगंधिः त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा गंगा तत्र द्वितीयेत्यादिना उत्तरपदसमासः तस्या वीचीनां विमर्दनेन संपर्केण शीतः
असौ आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान् मध्याह्नसंभवान् ते मुखे स्वेदलवान् आचामति हरति अनेन सुरपथसंचारो दर्शितः २० करेणेति· हे चं
डि कोपनैव ह्राादिभ्यश्चेति ङीष् चंडस्त्वत्यंतकोपन इत्यमरः कुतूहलिन्या विनोदार्थिन्या त्वया कुर्वी वातायने गवाक्षे लंबितेनावस्रंसितेन
करेण स्पृष्ट उद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते द्वितीयमाभरणं वलयमामुंचतीव अर्पयतीव चंडीत्यनेन कोपशीलत्वात् भीतः क्षिप्रं त्वामुपच

पथा विधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्त्तते पश्य तया विमानं १९ असौ महेंद्रद्विपदानगंधिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशी
तः आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते २० करेण वातायनलंबितेन स्पृष्टस्त्वया चंडि कुतूहलि
न्या आमुंचतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते २१ अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजा
नि अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममंडलानि २२ सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेक
मुर्व्यां अदृश्यत त्वच्चरणारविंदविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनं २३ ॥ऽऽ इति मेघदूतिव्यज्यते २१ अमीति· अमी चीरभृतः

तापसाः जनस्थानमपोढविघ्नं विघ्नस्तविघ्नं मत्वा ज्ञात्वा समारब्धानवोटजाः पर्णशालायेषु तानि पर्णशालोटजोऽस्त्रियामित्यमरः चिरोज्झिताः
निराक्षसभयादित्यर्थः आश्रममंडलान्याश्रमविभागान् यथास्वं स्वमनतिक्रम्य अध्यासते अधितिष्ठंति २२ सैषेति· सा पूर्वानुभूता स्थली
एषा अदृश्यत इत्यर्थः यत्र स्थल्यां किंचिन्वता अन्विष्यता मया त्वच्चरणारविंदेन यो विश्लेषो वियोगस्तेन यद्दुःखं तस्मात् बद्धमौनमिव निःशब्द
मुर्व्यां भ्रष्टमेकं नूपुरं मंजीरं मंजीरो नूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः अदृश्यत दृष्टं हेतूत्प्रेक्षा २३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰
स॰ १३
९६

त्वमिति॰ हे भीरु भयशीले कदाचित् तदा मृगं नात्मबुद्धिः त्वं रक्षसा रावणेन यतो येन मार्गेण सार्व विभक्तिकस्तसिः अपनीतास्त्रपहृतातं मार्गं वा गिरिं
र्यावान् वक्तुमशक्नुवंत्यः एताः लताः वीरुधः आवर्जिताः नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीयाः याभिः शाखाभिः स्वावयवभूताभिः कृपया मे
दर्शयन् हस्तं चेष्टया दर्शयन्नित्यर्थः शाखा वृक्षांतरे भुजइति विश्वः लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव नतु कं मनुनाप्यंतः संज्ञा भवंत्येते सुखदुःख
समन्विताइति २४ मृग्यश्चेति दर्भांकुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षाः निस्पृहा मृग्यो मृगाणामंगनाः अवतु त्वं पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दि
शि व्यापारयंत्यः सत्यनवाः गतिज्ञं गत्यनभिज्ञं मां समवोधयन् दृष्टिचेष्टयात्वद्गतिमवावोधयन्नित्यर्थः २५ एतदिति॰ माल्यवतो नाम गि
त्वं रक्षसा भीरु यतोपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवंत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः २४
मृग्यश्च दर्भांकुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्मां व्यापारयंत्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि
२५ एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यंबरलेखिशृंगं नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विमुक्तं ।
२६ गंधश्च धाराहतपल्वलानां कादंबमर्द्धोद्गतकेसरं च स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां त्वया मे यस्मिन्विनैनान्यसहा
न्यभूवन् २७ पूर्वानुभूतं स्मरता च रात्रौ कंपोत्तरं भीरु तवोपगूढं ॥ ॥ रेरंवरलेखि अभ्रंकषं शृंगमेतत्पुरस्तादग्रेऽस्याविर्भवति
यत्र शृंगे घनैर्मेघैर्नवं पयो मया त्वद्विप्रयोगेण यदश्रु तच्च समं युगपद्विसृष्टं मेघदर्शनाद्वर्षतुल्यमश्रु मुक्तमिति भावः २६ गंधेति॰ यस्मिं
न् शृंगे धाराभिर्वर्षधाराभिराहतानां पल्वलानां गंधश्च अर्द्धोद्गतकेसरं कादंबं नीपकुसुमं च स्निग्धा मधुराः शिखिनां शिखिनो वर्हि बर्हिणो
इत्यमरः केकाः त्वया विना मे असह्या निश्वसह्या निवभूवुः नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादिना नपुंसकैकशेषः २७ पूर्वेति॰ किंच हे भीरु यत्र शृं

पूर्वत्र भूतं कंपप्रधानं नवोपगूढं ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सुपगूहनं स्मरता मया गुहाविसारीणि घनगर्जितानि कथंचिदतिवाहितानि स्मारकत्वेनोद्दीपकत्वानूत्क्लेशेन गमितानीत्यर्थः २८ आसारेति· यत्र
शृंगे विभिन्नकोशैर्विकसितकुड्मलैः नवकंदलैः कदलीपुष्पैररुणवर्णैः आसारेण धारासंपातेन सिक्तायाः धारासंपात आसार इत्यमरः क्षितेर्बा
ष्पस्य धूमवर्णस्य योगाद्धेतोर्विडंब्यमानाः अनुक्रियमाणा ते विवाहधूमेनारुणा लोचनश्रीः सादृश्यात् स्मर्यमाणेति शेषः मामक्षिणोत् अपीड
इयत् २९ उपांतेति· उपांतवेतनीरवनोपगूढानि पार्श्वे वंजुलवनछन्नानि आलक्ष्याईषत्पारिप्लवाश्चंचलाः सारसाः येषु तानि अमूनि पंपा
सलिलानि पंपासरोजलानि दूरादवतीर्णा दृष्टिस्त एव खेदात् पिबतीव न विहातुमुत्सहत इत्यर्थः ३० अत्रेति· अत्र पंपासरसि अन्योन्यस्मै

गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्घनगर्जितानि २८ आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नको
शैः विडंब्यमाना नवकंदलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः २९ उपांतवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि दू
रावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पंपासलिलानि दृष्टिः ३० अत्रावियुक्तानि रथांगनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि
द्वंद्वानि दूरांतरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ३१ इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्रां त्वत्
प्राप्तिबुध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा साश्रुरहं निषिद्धः ३२ ॥ ॥ दत्तोत्पलकेसराणि अवियुक्तानि रथांगनाम्नां द्वंद्वानि चक्रवाक

कमिथुनानि स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वमित्यमरः तेन वदूरांतरवर्तिनादूरदेशवर्तिना मयाहे प्रिये सस्पृहं साभिलाषमीक्षितानि तदानीं त्वामस्मार्षमि
त्यर्थः ३१ इमामिति· किंच स्तनवदभिरामाभ्यां स्तवकाभ्यामभिनम्रां तन्वीमिमां तटाशोकस्य लतां शाखां च अनस्त्वत्प्राप्तिबुध्या त्वमेव प्राप्तेति
भ्रांत्या परिरब्धुमालिंगितुं कामो यस्य सोहं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन नवहूदिभ्यश्चेति द्वूप्रत्ययः साश्रुः अलमश्रुणीति विश्वः निषिद्धः नेयं सीते
ति निवारितः परिरब्धुकाम इत्यत्र तुं काममनसोरपीति चनात्मकारलोपः ३२ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० अमूरिति· विमानस्यांतरे खेव काशेषु लंबंते शास्तासां कांचन किंकिणीनां स्वनं श्रुत्वा शब्दयूय शब्द भ्रमात् खमाकाशमुत्पतंत्यो भूः गोदावरी सारसपंक्तय

स०१३ रुत्थं प्रत्युद्गजंतीव ३३ एषेति· पेशलमध्यया पिचाहमध्य पिचारोद क्षेच पेशलदृत्यमरः भामाक्षमया पीत्यर्थः त्वया घटांबुभिः संवर्द्धितः

१३७ बालचूता यस्याः सा उन्मुखा असद्भिमुखा कृष्णसाराः यस्याः सा चिरात् दृष्टा एषा पंचवटी मेमनः आह्लादयति आनंदयति पंचवटी शब्दः

पूर्वमेव व्याख्यातः ३४ अत्रेति· अत्र पंचवट्यां गोदावरीतस्याः समीपे अनुगोदं अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः मृगयायाः निवृत्तस्तरंगवातेन

विनीतखेदः रहो रहसि अत्यंतसंयोगे द्वितीया त्वदुत्संगनिषण्णमूर्द्धा सन् अहं वानीरगृहेषु सुप्तः स्मरामि वाक्यार्थः कर्मसु प्रवृत्तिर्यत्नास्य

अमूर्विमानांतरलंबिनीनां श्रुत्वा स्वनं कांचनकिंकिणीनां प्रत्युद्व्रजंतीव खमुत्पतंत्यो गोदावरीसारसपंक्तयस्त्वाम्

३३ एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटांबुसंवर्धितबालचूता आल्हादयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पंचवटी मनो मे ३४ अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरंगवातेन विनीतखेदः रहस्त्वदुत्संगनिषण्णमूर्द्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः

३५ भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार तस्याविलांभःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोयं ३६ त्रेताग्निधूमाग्रमनिंद्यकीर्तेस्तस्येदमाक्रांतविमानमार्गं· ॥ ॥ रामीत्यर्थः ३५ भ्रूभेदेति· यो मुनिर्भ्रूभेदमात्रेण भ्रूभंगमात्रेण वन नहुषं राजानं मघोनः पदादिंद्रत्वात् प्रभ्रंशयांचकार प्रभ्रंशयति स्म आविलांभः परिशुद्धिहेतोः कलुषजल प्रसादहेतोस्तस्य मुनेरगस्त्यस्योदपेशारदिजलं प्रसीदतीत्युक्तं प्राक् भूमौ भवो भौमः स्थानपरिग्रह आश्रमो यं दृश्यत इति शेषः भौम इत्यनेन दिव्योप्यस्तीत्युक्तं परिगृह्यत इति परिग्रहः स्थानमेव परिग्रह इति विग्रहः ३६ त्रेतेति· अनिंद्यकीर्तेरगस्त्यस्याक्रांतविमानमार्गे ह विषः गंधो स्यास्तीति हविर्ग·

चदैवेस्यादिति विश्वः आप्य सि प्राप्स्य सीत्यु [illegible]तं आक्रांतः पपादाहतः पूर्वं आक्रांतआक्रांतपूर्वं सुप्सुपेति समासः तं प्रथममपराद्धेनाम-
स्यर्थः मुक्तविषमपकारिणं पश्चादुत्सृष्टविषं भुजंगमिव स्थितं [illegible]कि प्रथमापराद्धः प्रथमापराधी कर्त्तरि क्तः इदं च सहने कारणमुक्तं
शापदानात्पश्चात् [illegible]मुनिं कोसलपतिः दशरथः प्रोवाच [illegible] गुणं [illegible]ति अदृष्टतनयाननपद्मशोभायेन तस्मिन्न पुत्रेमपि भगवता पा-
तितः वज्रप्रायत्वा [illegible]पातित इत्युक्तं अयं [illegible]शापो [illegible] प्रियस्ते [illegible]ण विशे[illegible] शापोपि मे सानुग्रहः इह कुमारीवरन्यायेनेष्टावाप्ति नान्तरीय-
कत्वोपकारएव [illegible] ग्रहस्यायमनुग्राहक [illegible] अर्थान्तरन्यासेनाधानात्सएव [illegible]ति इंधनैः काष्ठैः [illegible] प्रज्वलितो [illegible]ः कृष्यां कर्षणार्हां क्षितिं दह-

[illegible]क्रांतपूर्वमिव मुक्तविषं भुजंगं प्रोवाच कोसलपतिः [illegible]तेजसः [illegible]राद्धः ७९ शापोप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे सां-
नुग्रहो भगवता मयि पातितोयं कृष्यां दहन्नपि [illegible]तिः सद्यः [illegible] बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ८० इत्थं-
गते गतघृणः किमयं विधत्तां वध्यस्तवेत्य [illegible] एधान्हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे पुत्रं परे-
तमनुगन्तुमनाः सदारः ८१ ॥ अपि [illegible] तृणं [illegible]मुत्पादने क्षमां करोति [illegible] इत्थमिति इत्थंगते
[illegible] निष्करुण [illegible] अयं जनः [illegible]ति राज्ञो निर्वेदादर्दे-
[illegible] किं विधत्ता मिति अभिहितः मया [illegible]ति [illegible] समुनिः सदारः [illegible] पुत्र-
मनुगन्तुमनाः [illegible] एधान्काष्ठानि [illegible]
[illegible] अनुष्ठानासमर्थस्य [illegible] भृग्वग्निजलसंपातैर्मरणं तु विधीयत [illegible] ८१ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰टी॰ प्राप्नोतीति प्राप्तान् [illegible] जातमपत्यं यस्य मुनेः [illegible] नं कार [illegible] सा [illegible] नु [illegible] मनिसंप्रति प्राप्तानुचरत्वात् [illegible] पं [illegible] नेन [illegible] वधरूपेण
रघु॰ ९ [illegible] धृतिः [illegible] स्त्रोत्साहः सन् अंतर्निविष्टपदं लघ्वस्यानम् [illegible] स्याः समीपे [illegible] नुगो [illegible]
१०२ [illegible] गनिषण्णमूर्द्धा मन् [illegible] ज्वलनं वडवानल [illegible] विाकं [illegible]

वन [illegible] केणीनां प्रत्युद्गजं [illegible]

[illegible] धितवालचूता [illegible]

प्राप्तानुगः सपदि [illegible] राजा [illegible] तेन विनीतखेदः [illegible] निर्वृतः अंतर्निविष्टपदम्
[illegible] विनाशहेतुं शापं दधज्ज्वलन मौर्वमिव [illegible] चकार [illegible] ॥८॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये
कालिदासकृतौ [illegible] मानमा [illegible] णेनं नाम नवमः सर्गः ९॥

[illegible] यति

[illegible] परिप्र [illegible]

[illegible] दधत् [illegible] निवृत्तो [illegible] शेषः ॥ [illegible] ॥ इति श्रीरघुवंशे महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि [illegible] १०२
विरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां नवमः सर्गः ९॥ [illegible]॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥श्रीगणेशायनमः॥ आशंसे नित्यमानंदं रामनामर्क्षयामृतं सद्भिः सश्रवणैर्नित्यं पेयं पापप्रणोदि यत् १ पृथिवीमिति पृथिवीं शासतः पालय ॥ ९ ॥
तः पाकशासनतेजसइन्द्रवर्चसः अनूनर्द्धेर्महासमृद्धेः तस्य दशरथस्य किंचिदूनं ईषन्न्यूनं शरदां वत्सराणामयुतं दशसहस्रं ययौ एकं दशशा-
नसहस्राण्ययुतं नियुतं तथा प्रयुतं कोट्यर्बुदं [illegible] स्थानात्स्थानं दशगुणं स्यादित्यार्यभटः ईदं च सुनिशापास्परं वेदितव्यं न तु जननात् षष्टिव
र्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक दुःखेनोत्पादितश्चायं [illegible] ततिरामायणविरोधात् तान्यभिषेकात्प्रागत्स्य पितस्त्य विनीतमथ वर्मेह रंकु
मारमादिश परक्षण [illegible] विधिवत्प्रजानामिति [illegible] रानुष्ठितत्वाभिधानात्स एवं विरोध इति स्याद्वत्सरे शरदित्यमरः १ न चेति सद
॥श्रीगणेशायनमः पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः किंचिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ १ न चोपले
भे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनं सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहं २ अतिष्ठत्प्रत्ययापेक्षसंततिः स चिरं
नृपः प्राङ्मन्थादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः ३ ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः संतानकांक्षिणः आरेभिरे जि
तात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः ४ ॥ [illegible] पितॄणां ऋणनि[illegible]साधनं एषवा अनृणी[illegible] पितॄणामृण
विमुक्ति[illegible] शोकतमोपहं [illegible] विधिमा[illegible]
प्रत्यय[illegible] सुताभिधानं सुना[illegible] तिनोंपले[illegible] च २ अ[illegible] इति प्र[illegible] प्रत्ययापेक्ष[illegible] इति प्रत्ययापेक्षा[illegible] प्रत्ययो
धीनरापथ[illegible] सहेतु[illegible] अमरः [illegible] अनभिव्यक्तो [illegible] रत्नोत्पत्तिर्यस्य सोऽर्णव इव चिरं अतिष्ठत् साम
र्थ्य[illegible] ३ ऋष्यशृङ्गेति ऋष्यशृङ्गादयः ऋष्यशृङ्गो नाम [illegible] ऋषिः तदादयः अनुमतो [illegible] जेतीति ऋ
त्विजः याज्ञिकाः ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्विन्प्रत्ययान्तो निपातः जितात्मानो जितान्तःकरणाः सन्तः संतानकांक्षिणः पुत्रार्थिनस्तस्य दशर

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ टी॰ तस्मिन्निति तस्मिन्नवसरे पुत्रकाम्येष्टिप्रवर्तिसमये देवाः पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान् पौलस्त्यः रावणः तेनोपप्लुताः पीडिताः सन्तो निदाघार्ताः

स॰ १० धर्मातुराः अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पान्थाः [illegible] [illegible] तेषु [illegible] इति डप्रत्ययः छायाप्रधानं वृक्षमिव शाकपार्थिवादित्वात्समासः

१०२ [illegible] विष्णुमभिजग्मुः ५ तइति ते देवाः [illegible] मसमुद्रं [illegible] [illegible] प्रापुः आदिपूरुषो विष्णुः [illegible] योगनिद्रां जहौ विस्म

[illegible] [illegible] तथाहि [illegible] पारम्पर्यस्य [illegible] इति यावत् [illegible] कार्यसिद्धेर्लक्षणं

लिंगं [illegible] च अनन्यपरतो [illegible] कार्यसिद्धेस्तु लक्षणम् [illegible] ६ भोगि [illegible] ते दिवौकसो देवाः [illegible] साधुः प्रह्वा

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिं । अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाध्वगाः ५ ते च प्रापुरुदन्वन्तं

बुबुधे चादिपूरुषः । अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ६ भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः

तत्फणामंडलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् ७ आदिकुलं [illegible] श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले

अंके निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे ८ ॥ दिवशब्दोऽदन्तोप्यस्ति तथा च बुद्धचरिते नशो [illegible] नेन हीनो विनापुरं मरु

त्वतारुन्नवधे यथा दिवमिति तत्र दिवु क्रीडादाविति धातोरिगुपधेति कः दिवमोको येषामिति विग्रहे हलन्तेन विग्रहे ओकारमेध्योपि

भोगिनः शेषस्य भोगः शरीरं भोगः सुखे स्यादिभनावहेश्च फणकाययोरित्यमरः स एवासनं सिंहासनं तत्रासीनमुपविष्टं आसेः शान

ईदासइतीकारादेशः तस्य भोगिनः फणामंडले [illegible] उदर्चिषः ऊर्ध्वरश्मयो येषां ते उदर्चिषः उदर्चिषस्ते मणयस्तैर्द्योतितविग्र

ग्रहः तं विष्णुं ददृशुः ७ श्रियइति कीदृशं विष्णुं पद्मनिषण्णायाः उपविष्टायाः श्रियः क्षौमान्तरितादुकूलव्यवहिता मेखला यस्यास्तस्मिन् आ

स्तीर्णौ करपल्लवौ पाणिपल्लवौ यस्मिंस्तस्मिन् विशेषणद्वयेनापि चरणयोः सौकुमार्यात्कटिमेखलास्पर्शासहत्वं सूच्यते तस्मिन्नंके निक्षि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रबुद्धेति पुनः कीदृशं प्रबुद्धं विकसितं पुंडरीकं तद्वदक्षिणी यस्य तं दिवसे तु पुंडरीकमेवाक्षि यस्येति विग्रहः बालातपनिभं बालातपसदृशमं
शुकं यस्य तं [illegible] ताम्बरधरमित्यर्थः अन्यत्र बाला[illegible] व्याजांशुकमित्यर्थः निभो व्याजसदृशयोरिति विश्वः प्रारंभः प्रकृष्टो योगो येषां ते योगि
नः तेषां सुखदर्शनं अन्यत्र प्रारंभे आदौ सुखदर्शनं शारदं शरत्संबंधिनं दिवसमिव स्थितम् ९ प्रभेति पुनः किंविधं प्रभया अनुलिप्तमनुरं
जितं श्रीवत्सं नाम लांछनं येन तं लक्ष्म्याः विभ्रमदर्पणं कौस्तुभं द्युतिश्लाघ्या यस्य तं अपां समुद्राणां सारं स्थिरांशं मणिमित्यर्थः बृहता उ
रसा विभ्राणम् १० बाहुभिरिति विटपाकारैः शाखाकारैः दिव्याभरणभूषितैः बाहुभिरुपलक्षितं अत एवांसैः सैंधवानां मध्ये आविर्भू

प्रबुद्धपुंडरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् दिवसं शारदमिव प्रारंभसुखदर्शनम् ९ प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मी
विभ्रमदर्पणम् कौस्तुभाख्यमपां सारं बिभ्राणं बृहतोरसा १० बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः आविर्भू
तमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ११ दैत्यस्त्रीगंडलेखानां मदरागविलोपिभिः आयुधैश्चेतनावद्भिरुदीरित
जयस्वनम् १२ मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा ॥

अपरं द्वितीयं पारिजातमिव स्थितं ११ दैत्येति दैत्यस्त्रीगंडलेखा
नां [illegible] ये मदरागाः तं विलुपंति हरंतीति मदरागविलोपिनः [illegible] सजीवैः [illegible] हेतिः
[illegible] लयोरिति विश्वः उदीरितजयस्वनं जयशब्दसहितं [illegible] आत्मदेवताभिरुपास्यमानं [illegible] मुक्तेति मु
क्तो भगवत्सन्निधानात्त्यक्तः शेषेण सह विरोधः सहजमपि वैरं [illegible] अमृताहरणकाले [illegible] युद्धे [illegible] लक्ष्माणि
यस्य [illegible] बद्धः अंजलिर्येन तेन प्रांजलिना प्रबद्धांजलिना [illegible] विनीतेन [illegible] गरुत्मता उपस्थितमुपासितं ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० पुरा किल तेन विष्णुना प्राञ्जलिप्रार्थितेन दुहितुर्गुणकेश्याः पत्युः कस्यचित्सर्पस्य गरुडादभयदानेन कृतेन स्वपक्षरक्षणक्षुभितं पक्षिराजं त्वद्दोषादहं
स०१० स्तेनोपलक्षितो [illegible] वितं स्वधामन जेनेन्द्रेणेव [illegible] नया [illegible] भा [illegible] यां कथां सूचयति देनेत्यनेन ॥ १३ योगेति । योगो मन
१०४ संनिवेषणं [illegible] वृत्तिसामान्या निद्रा [illegible] वसानेन विशदैः प्रसन्नैः पाव [illegible] नैः अवलोकनैः सुखशायनं पृच्छन्तीति सौखशायनिकाः
तान् [illegible] नौ सुप्तोत्थितो [illegible] भृग्वादीनृषीन् [illegible] तं ॥ १४ प्रणिपत्येति [illegible] सुरद्विषामसुरा
णां शमयित्रे विनाशकाय तस्मै विष्णवे प्रणिपत्य सुराः [illegible] आह । एतेन [illegible] क्याविनिक्यान्यपक [illegible] मनेश्च वाङ्मनसे [illegible]
उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ १३ योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः । भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशा
यनिकानृषीन् ॥ १४ प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विषां । अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनस
गोचरम् ॥ १५ नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते । अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधा स्थितात्मने ॥ १६ रसान्तराण्ये
करसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते । देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ १७ ॥ ॥ [illegible] तयोर्गोचरो वि
षयो न भवतीत्यवाङ्मनसगोचरस्तं एनं [illegible] तुष्टुवुः ॥ १५ नम इति पूर्वमादौ विश्वसृजे विश्वस्रष्ट्रे तदनु [illegible] अनन्तरं विश्वं बिभ्रते अथ वि
श्वस्य संहर्त्रे एवं त्रेधा सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वेन स्थितः [illegible] स्वरूपं यस्य तस्मै ब्रह्मविष्णुहरात्मने तुभ्यं नमः ॥ १६ ननु कूटस्थस्य कथं
त्रैरूप्यमित्याशङ्क्य [illegible] उपाधिकमित्याह रसान्तराणीति एकरसं मधुरैकरसं दिवि भवं दिव्यं पयो वर्षोदकं देशे देशे ऊषरादिदेशेऽन्यान्रसान्रसां
तराणि लवणादीनि यथाऽश्नुते प्राप्नोति एवमविक्रियो निर्विकारः एकरूप इत्यर्थः त्वं गुणेषु सत्त्वादिषु अवस्थाः स्रष्टृत्वादिरूपा अश्नुषे ॥ १७ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एकइति एकः एकरूपस्त्वं कारणतउपाधितः नानात्वमवस्थां ब्रह्मविष्णुरुद्रलक्षणां मत्स्यकूर्मादिकां वा प्रतिपद्यसे तेन तेन नानात्वं दृश्यते नेनेति राग
गोद्रव्यं जपाकुसुमादि तस्य संयोगात्स्फटिकस्येव प्रक्षिप्तमेतद्दृष्टान्तार्थं च १८ अमेयइति हे देव त्वममेयो लोकैरियं न मानपरिच्छेद्यः मित
लोकः परिच्छिन्नलोकः अनर्थी निस्पृहः आवहतीत्यावहः पदार्थानां प्रार्थनानामावहः कामदः अजितः अन्यैर्नजितः
जिष्णुर्जयनशीलः अत्यंतमव्यक्तः सूक्ष्मरूपः व्यक्तस्य स्थूलस्य कारणम् १९ हृदयेति हे देव त्वां हृदयस्थं सर्वांतर्यामिणं तथापि तप
स्विनं प्रशस्ततपोयुक्तं योनिष्कामः सकर्यं तपः कुरुते इति विरोधः परिहारस्तु ऋषिरूपेण दुस्तरं तपस्तप्यते दयालुं परदुःखप्रहरण

एकः कारणतस्त्वं तां तामवस्थां प्रतिपद्यसे नानात्वं रागसंयोगात्स्फटिकस्येव ते स्मृतं १८ अमेयो मितलोकस्त्व
मनर्थी प्रार्थनावहः अजितो जिष्णुरत्यंतमव्यक्तो व्यक्तकारणम् १९ हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्वि
नं दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः २० सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः सर्वप्रभुरनीशस्त्वमे
कस्त्वं सर्वरूपभाक् २१ ॥ परं तथाप्यनघमस्पृष्टं नित्यानंदस्वरूपत्वाद् दुःखिनं विदुः अघं दुरितं दुःखयोरिति विश्वः दयालु

र्दुःखी चेति विरोधः ईर्ष्युर्घृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशंकितः परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिनः [illegible] पुराणम
दिमजरं निर्विकारत्वादक्षरं विदुः क्षितं न जनं न जीर्यत इति विरोधालंकारः उक्तं च आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इति मता ति. विरोधे
भवा लौकिकमद्भिमत्वं व्यज्यते २० सर्वज्ञइति त्वं सर्वं जानासीति सर्वज्ञः इगुपधेति कप्रत्ययः अविज्ञातो न केनापि ज्ञातः अन्यैः त्वं सर्वस्य योनिः
कारणं आत्मना एव भवतीत्यात्मभूः न ते किंचित्कारणमस्तीत्यर्थः त्वं सर्वस्य प्रभुः त्वमनीशः त्वमेकः सर्वरूपभाक् त्वमेक एव सर्वात्मना वर्त्तसे २१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०टी॰ सप्तेति हे देव त्वां सप्तभिः सामभिः रथंतरादिभिरुपगीतं तद्विनार्थे चतुरपदसमासः सप्तानामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलं पूर्ववत्समासः तत्र शे
२०१० तेऽयः तं सप्तार्णवजले शयं शयनं यस्य स तथा सिंधु कालादित्सलुक् सप्तार्षिर्मुरलीमस्य तं सप्त मुनयः देवा इति श्रुतेः सप्तानां लोकानां भूर्भुवः स्वरादीनां एकं सं
१०५ श्रयं एवं भूतमाचख्युः २२ चतुरिति चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गः चतुर्वर्गः त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैरित्यमरः तत्फलकं
यस्य तं ज्ञानं चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि पादा युगानि चतुर्युगाः कालावस्थाः कालस्य परिमाणं चत्वारो वर्णा प्रकृते ब्राह्मणादिश्चातुर्वर्ण्यमयः
चातुर्वर्ण्यप्रचुर इत्यर्थः तत्सकलन वचनेमयट् तद्विनार्थे मन तदिनार्थे विषये तस्य लोकः इत्येव रूपं सर्वं चतुर्मुखान् चतुर्मुखरूपिणः त्वं
सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् सप्तर्षिर्मुरलीमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् २२ चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालाव
स्थाश्चतुर्युगाः चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् २३ अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ज्यो
तिर्मयं विचिन्वंति योगिनस्त्वां विमुक्तये २४ अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः स्वपतो जागरूकस्य याथा
र्थ्यं वेद कस्तव २५ शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ॥ नः जातमिति शेषः इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचिदिति श्रुतेः २३
अभ्यासेति अभ्यासेन निगृहीतं विषयांतरेभ्यो निवर्तितेन मनसा योगिनो हृदयाश्रयं हृदयस्थं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचिन्वंति
अन्विष्यंति ध्यायंतीत्यर्थः २४ अजस्येति न जायत इत्यजः अन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्ययः तस्याजस्य जन्मशून्यस्यापि जन्म गृह्णतो मत्स्या
दिरूपेण जायमानस्य निरीहस्य चेष्टारहितस्यापि हतद्विषः शत्रुघातिनः जागरूकस्य सर्वसाक्षिकतया नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतो योगनिद्राम
नुभवतः इत्थं विरुद्धचेष्टस्य तव याथार्थ्यं को वेद कोऽवैति विदो लटो वेति णलादेशः २५ शब्दादीनिति शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं नरनारायणा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिरूपेणदुःखंनपश्चरितुंनयादेत्यमर्ईनेनप्रजाः पातुं औदासीन्येननतटस्थेनवर्तितुंचपर्याप्तः समर्थोसिभोगतपसो पालनौदासीन्ययोश्चपर
स्परविरुद्धयोः आचरणेत्वदन्यःकःसमर्थइत्यर्थः २६ वहुधेति आगमैस्त्रयीसांख्यादिभिः दर्शनैर्भिन्नाअपिसिद्धिहेतवः पुरुषार्थसाध
काः पंथानउपायाः जाह्नव्याइमेजाह्नवीयाः गांगाः स्वद्वाच्छइतिछप्रत्ययः ओघः प्रवाहाइवतेत्वय्यागमैः आगतिभिर्वहुधाभिन्नाः सिद्धिहे
तवश्चार्णवइवत्वय्येवनिपतंतिप्रविशंतियेनकेनापिरूपेणत्वामेवोपयांतीत्यर्थः यथाहुराचार्याः किंवहुनाकारवोपिविश्वकर्मेत्युपासते
२७ त्वयीति त्वय्यावेशितंनिवेशितंनिहितंचित्तंयेनतेषुत्वय्यर्पितानिकर्माणियैस्तेषां मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु मामे

पर्याप्तोसिप्रजाःपातुमौदासीन्येनवर्तितुम् २६ वहुधाप्यागमैर्भिन्नाःपंथानःसिद्धिहेतवः त्वय्येवनिपतंत्योघाजा
ह्नवीयाइवार्णवे २७ त्वय्यावेशितचित्तानांत्वत्समर्पितकर्मणां गतिस्त्वंवीतरागाणामभूयःसन्निवृत्तये २८ प्र
त्यक्षोप्यपरिच्छेद्योमह्यादिर्महिमातव आप्तवागनुमानाभ्यांसाध्यस्त्वंप्रतिकाकथा २९ केवलंस्मरणेनापिपुनासि
पुरुषंयदा ३०

वेष्यसिकौंतेयप्रतिजानेप्रियोसिमेइतिभगवद्वचनात् वीतरागाणांनिष्कामानांअभूयःसन्निवृत्तयेपुनरावृ
त्तयेमोक्षायेत्यर्थः त्वमेवगतिःसाधनंत्वमेवविद्वानमृतइहभवतिनान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेतिश्रुतेरित्यर्थः २८ प्रत्यक्षोपि प्रत्यक्षइति
[illegible] तवमहत्त्वादिः पृथिव्यादिर्महिमा [illegible] अपरिच्छेद्यः इयत्तयानावधार्यः आप्तवाग्वेदः यतोवाचोनिवर्तंतेइतिश्रुतिः अनुमानंक्षित्यादि
कंसकर्तृकंकार्यत्वाद्घटवदित्यादि ताभ्यांसाध्यगम्यस्त्वंप्रतिकाकथाप्रत्यक्षस्य [illegible] अनंतजगदपरिच्छेद्यंत्वत्कार्यम् [illegible] अपरि
च्छेद्यइतिकिमुतवक्तव्यमित्यर्थः २९ केवलमिति स्मरणेनकेवलंकृत्स्नंकेवलः कृत्स्नएकश्चेतिशाश्वतः पुरुषंस्मर्तारंजनंपुनासियतोयदि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

(टी०) अनेनैव स्तुतिकार्येण [illegible]वत्वयि तद्विषये याः शेषाः अवशिष्टाः हननोयोदर्शनस्पर्शनादयो व्यापारास्ते निवेदितफलाः ज्ञापितकार्यास्तव स्मरणस्यैव फलद
स०१ र्शनस्पर्शनादीनां तु कियदित्यवधारयामः इत्यर्थः ३० उदधेरिति उदधे रत्नानीव [illegible]तस्तेजांसीव [illegible]णि अवाङ्मनसगोचराणि ते चरितानि
१०६ [illegible] स्तुतिभ्योऽव्यतिरिच्यन्ते नैतिः शेषं स्तोतुं न शक्यत इत्यर्थः ३१ अनवाप्तइति अनवाप्तमप्राप्तम् अवाप्तव्यं ते तव किंचन किं [illegible]पिन विद्यते नित्यपरि
पूर्णत्वादिति भावः तर्हि किं निबंधमे जन्म[illegible]ह लोकेति एको लोकानुग्रह एव ते जन्मकर्मणोर्हेतुः [illegible]मकारुणिकस्य ते परार्थैव प्रवृत्ति
नैस्वार्थैवेत्यर्थः ३२ महिमानमिति तव महिमानमुत्कीर्त्यैव वचः संह्रियते इति नह्वचः संहरणं श्रमेण वाग्व्यापारशान्त्या [illegible] सर्वमनुकुर्म

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ३० उदधेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः स्तुतिभ्योऽव्यतिरिच्यन्ते दूराणि
चरितानि ते ३१ अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किंचन विद्यते लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ३२ महि[illegible]त्की
र्त्य तव संह्रियते वचः श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ३३ इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् भूतार्थव्या
हृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ३४ तस्मै कुशलसंप्रश्नव्यंजितप्रीतये सुराः ॥ अशक्यत्वाद्वा गुणानामियत्तया एतावन्मात्रतया

न तेषामानंत्यादिति भावः ३३ इति ते सुराः तमधोक्षजं [illegible]मिंद्रियजं ज्ञानं यस्मिंस्तम् अधोक्षजं विस्तुंबप्रसादयामासुः प्रसन्नं चक्रुः हि यस्मात्परमे
ष्ठिनः सर्वोत्तमस्य तस्य देवस्य सा देवैः कृता भूतार्थव्याहृतिः भूतस्य सत्यस्यार्थस्य व्याहृतिः उक्तिः युक्ते क्ष्मादावृत्ते भूतमित्यमरः न स्तुतिर्नप्र
शंसामात्रं महान्तो हि प्रियाख्यानं कथं चन सुलभाद्रुतिभावः परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी स्थः किदित्सुणादिसूत्रेण तिष्ठतेरिनिः तत्पुरुषे कृतिबहु
लमिति सप्तम्या अलुक् स्यात्स्थिनस्त्रूणामिति वक्तव्यात्षत्वम् ३४ तस्मादिति सुराः देवाः कुशलस्य संप्रश्नेन व्यंजिता प्रकटीकृता प्रीतिर्यस्य तस्मै क्षि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्प्रसादायेत्यर्थः अन्यथा अनवसरे दिग्गजनिर्मुखरणामिव निष्फलास्यादिति भावः नतस्मै विस्मये प्रलये प्रलयाभावेप्युद्वेलादुन्मर्यादात् नैर्ऋतो राक्ष
स एवोदधिस्तस्मादुपमा चरम्युः कथितवंतः ३५ अथेति अथ वेलायां अब्धिकूले समासन्नानां सन्निकृष्टानां शैलानां रंध्रेषु गह्वरेषु अनुवादिना
प्रतिध्वनिमता स्वरेण परिभूतार्णवध्वनिः तिरस्कृतसमुद्रघोषः भगवानुवाच ३६ पुराणस्येति पुराणस्य चिरंतनस्य कवेस्तस्य भगवतो वर्ण
स्थानेषु उरः कंठादिषु समीरिता सम्यगुच्चारिता अत एवकृतसंस्कारः संपादितः संस्कारः साधुत्वं स्पृष्टताल्वादिप्रयत्नो यस्याः सा भारती वाणी चरितार्था
कृतार्थैव बभूवैव एवकारस्त्वसंभावनाविपरीतभावनिरासार्थः ३७ बभाविति विभोर्विष्णोर्वदनादुद्गतानिः सृतासदशनज्योत्स्ना दंतकां
भय मप्रलयोद्वेलादाचरव्युर्नैर्ऋतोदधेः ३५ अथ वेलासमासन्नशैलरंध्रानुवादिना स्वरेणोवाच भगवान्परिभू
तार्णवध्वनिः ३६ पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ३७ बभौ सद
शनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्गता निर्यातशेषा चरणाद्गंगेवोर्ध्वप्रवर्तिनी ३८ जाने वो रक्षसाक्रांतावनुभावप
राक्रमौ अंगिनां तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमौ ३९ [illegible] दंतेसहिता इदं च विशेषणं धावल्यातिशयार्थम् अनंतर सा भार
ती चरणा[illegible] निर्याता चासौ शेषा च निर्याता[illegible] निः सृतावशिष्टेत्यर्थः स्त्रियाः पुंवदित्यनुवर्त्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावः निर्यातशब्द
स्य[illegible] निर्यातासावशेषा सा गंगेवेति सा[illegible] ण्या निर्वाहः निर्याताशेषेति विग्रहे पुंवद्भावो दुर्घटः ऊर्ध्वप्रवर्तिनी ऊर्ध्वप्रवाहिनी गंगे
वबभावित्युत्प्रेक्षा ३८ यदाह भगवानुत्तदाह जान इति हे देवाः वो युष्माकं अनुभावप्रभावक्रमो महिमा पुरुषकारो रक्षसा रावणेन अंगिनां श
रीरिणां प्रथममध्यमौ उभौ गुणौ सत्वरजसी तमसेव तमोगुणेनेवाक्रांतौ जाने वाक्यार्थः कर्म ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ॥

र०टी० विदितमिति किंच अकामेनअनिच्छयाउपनतेनप्रमादादापतेनएनसापापेनसाधोः सज्जनस्यहृदयमिवतेनरावणेनतप्यमानंसंतप्यमानं तपेः
स०१० मेवादिश्यकर्मणिशानच् भुवनत्रयंचमेविदितंमयाज्ञातमपत्यर्थः गतिबुद्धीत्यादिनावर्तमानेक्तः क्तस्यचवर्तमानइतिषष्ठी ४० कार्येष्विति
१०७ किंचः एककार्यत्वादावयोः एककार्यत्वादेतोः कार्येषुकर्तव्यार्थेषुविषयेषुवज्रिणेंद्रेणाभ्यर्थ्यइदंकुर्विति प्रार्थ्योप्यो नास्मिनयाह्निवातः स्वय
मेवाग्नेः सारथ्यंसहायभावंप्रतिपद्यते तथैवाहमपीन्द्रप्रार्थनयाइन्द्रस्यैवकार्यार्थः प्रेक्षावतांस्वार्थेषुस्वतएवप्रवृत्तिः ननुपरप्रार्थनयास्वार्थेष्वा
पमिंद्रस्येत्यर्थः ४१ स्वेति कुतकिलत्रिपुरौ प्रीणनायस्वशिरांसिछिंदतोदशकंधरेणयद्दशमंशिरोऽवशेषितंतन्मेचक्रकार्यमित्याहस्वासि

विदितंतप्यमानंचतेनमेभुवनत्रयम् अकामोपनतेनेवसाधोर्हृदयमेनसा ४० कार्येषुचैककार्यत्वादभ्य
र्थ्योस्मिनवज्रिणा स्वयमेवहिवातोग्नेः सारथ्यंप्रतिपद्यते ४१ स्वासिधारापरिहृतः कामंचक्रस्यतेनमेस्थापि
तोदशमोमूर्द्धालभ्यांशइवरक्षसा ४२ स्रष्टुर्वरातिसर्गात्तुमयातस्यदुरात्मनः अत्यारूढंरिपोःसोढंचंदनेनैवभो
गिनः ४३ धातारंतपसाप्रीतंययाचेसहिराक्षसः दैवात्सर्गादवध्यत्वंमर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः ४४ ॥ स्वासिधारयास्वख
ड्गधारयापरिहृतोऽवशिष्टइत्यर्थः दशमोमूर्द्धामेचक्रस्यकामंपर्याप्तोलभ्यांशः प्राप्तव्यभागइवतेनरक्षसास्थापितः सर्वथातंमेहंहनिष्या
मीत्यर्थः ४२ तर्हिकिमुपेक्षितः अतआह स्रष्टुरिति किंतुस्रष्टुर्ब्रह्मणोवरातिसर्गात्तुवरदानाद्धेतोः मयातस्यदुरात्मनोरिपोरावणस्यात्या
रूढमत्यारोहणमतिवृद्धिरित्यर्थः नपुंसकेभावेक्तः भोगिनः सर्पस्यात्यारूढंचंदनेनैवसोढंचंदनस्यापिसर्पारूढेनियंतेतिनिद्रष्टव्यं ४३ संप्रतिवर
रूपनामाह धातारमिति सराक्षसस्तपसाप्रीतंसंतुष्टंधातारंब्रह्माणं मर्त्येषुविषयेआस्थापराङ्मुखः सन्मर्त्यानानादृत्येत्यर्थः दैवाद्देवसं
बंधिनोदष्टविधात्सर्गाद्देवसृष्टेरवध्यत्वंययाचेहि ४४ ॥

से०७३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तर्हि का गतिरित्याशंक्य मनुष्यावतारेणाहं निग्रहीष्यामीत्याह· सोहमिति· सोहं दाशरथस्य अपत्यं पुमान्दाशरथिः अत इञ् इतीञ्प्रत्ययः रामो भू
त्वा तीक्ष्णैः शरैः तस्य रावणस्य शिरांस्येव कमलानि तेषामुच्चयेन राशिना रणभूमेर्बलिक्षमं पूजार्हं करिष्यामि पुष्पविशदा हि पूजेति भावः ४५ अ
चिरादिति हे देवाः यज्वभिर्याज्ञिकैः विधिवत्कल्पितमुपहृतं भागं हविर्भागं मायाविभिः मायावद्भिः अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिप्रत्य
यः निशाचरै रक्षोभिरनालीढमनाक्रान्तं पश्यथ [illegible] गस्य धेयग्रहीष्यध्वे ४६ वैमानिका इति महतां देवानां पथि व्योम्नि वैमानिकाः
विमानैश्चरन्तीति· चरतीति ठक्प्रत्ययः मेघावरणतत्पराः रावणभयान्मेघेष्वन्तर्द्धानतत्पराः पुण्यकृतः सुकृतिनः पुष्पकालोके [illegible] यारावण

सोहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमं करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयं ४५ अचिराद्यज्वभिर्भागं कल्पि
तं विधिवत्पुनः मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ४६ वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजन्तु मरुतां पथि [illegible] का
लोकसंक्षोभं मेघावरणतत्पराः ४७ मोक्ष्यध्वे स्वर्गबंदीनां [illegible] बंधानदूषितान् शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः
४८ रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ॥ [illegible] विमानदर्शने [illegible] संक्षोभः तं त्यजन्तु ४७ मोक्ष्यध्व इति हे देवाः यूयं शापेन नलकूब
रशापेन यन्त्रितः प्रतिबद्धः पौ[illegible] बलात्कारेण ये केशग्रहाः केशाकर्षाः तैरदूषितान् अनुपहतान् स्वर्गबंदीनां [illegible] वेणी
बंधान्मोक्ष्यध्वे· पुरा किल नलकूबरेण [illegible] अभिसरन्त्याः रंभायाः बलात्कारेण संभोगात्क्रुद्धेन दुरात्मा रावणः [illegible] स्त्रीणां बलात्कारग्रहणे मूर्द्धा ते शतधा
भविष्यतीति शप्त इति भारतीया कथानुसंधेया ४८ रावणेति सत्यमिति विष्णुः स एव [illegible] विश्रवसो अपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहः विश्रवः
शब्दात् शिवादि[illegible] विश्रवसो विश्रवणरवणौ [illegible] णेन विश्रवः शब्दस्य [illegible] विषये रवणादेशो रावण इति सिद्धं स एव वा अवग्र

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र० टी० दोलर्षप्रतिरोधः तेषु [illegible] तं म्लानिं मरुतो देवा एवं सर्वं भूत्येवंरूपेण वागमृतेन वाक्सलिलेन । अमृतं पक्षशोभे स्यात्पीयूषे सलिले । मृतमिति विश्वः । अभि
स० १० तष्ठ्या मि विध्यन्ति रोदधे तन्दर्थे ४९ पुरुहूतोऽपि पुरुहूतप्रभृतयः इन्द्राद्याः सुराः सुरकार्येषु वापावपि रूपेतदर्पणां विष्णुं अंशैर्मात्राभिः द्रुमाः पुष्पैः स्वं
१०८ वायुमिवानुययुः सुग्रीवादिरूपेण वानरो [illegible] भूत्वा तानुत्यभिप्रायः ५० अथेति अथ तस्य विशांपत्युः दशरथस्य संवंधिनः काम्यस्य कर्मणः
पुत्रकामेष्टिरूपे तेऽवसाने ऽग्नेः [illegible] पुमान् [illegible] मिति विस्मयेन सह प्रबभूव प्रादुर्बभूव तदा विस्मयो वा तेषाममपि विसयो भूरित्यर्थः
५१ तमेव पुरुषं विशिनष्टि हेमेति श्रीयस्य पुंसो विष्णोरनुप्रवेशात् [illegible] दितोः तेनापि दिव्य पुरुषेणापि दुर्वहं चतुर्दशभुवनोदर [illegible]

रघु० अभिविच्यमरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ४९ पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमि
वद्रुमाः ५० अथ तस्य विशांपत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः पुरुषः प्रबभूवाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजां ५१ हेमपात्रगतं दो
र्भ्यामादधानः पयश्चरुं अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहं ५२ प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्
नृपः वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ५३ अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ॥ भगवतो हरेस्तिगरीयस्त्वा
द्दोढुमशक्यं हेमपात्रगतं पयसि पक्वं चरुं पायसान्नं दोर्भ्यामादधानो वहन् अनवं स्राव्येनिरूप्य पक्व ओदनश्चरुरिति याज्ञिकाः ५२ प्राजापत्ये
ति प्राजापत्येन प्राजापतिसंबंधिना पुरुषेणोपनीतं तं नतु वसिष्ठेन प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृपेति रामायणात् तदन्नं पायसान्नमुद
न्वतोदधिना विष्कृतं प्रकाशितं पयसां सारममृतं वृषा वासवदूत्र वासवो वृत्रहा वृषेत्यमरः प्रत्यग्रहीत्स्वीचकार ५३ अनेनेति तस्य राज्ञो
दशरथस्यान्यैर्दुर्लभाः असाधारणा गुणा अनेन कथिता व्याख्याताः यद्यस्मात् त्रयो लोका त्रैलोक्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थेष्यञ् ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्य प्रभवः कारणं विश्वरूपिन् तस्मिन् त्राणि प्रवृत्ति मुत्पत्तिं चकमे कामितवान् त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति परमावधिर्गुणसमुदाय इत्यर्थः ५४
स इति स नृपः चरुसंज्ञा अस्य संजाता चरुसंज्ञितं वैष्णवं तेजः पत्न्योः कौशल्याकैकेय्योः द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ दिवसश्च पृथिव्या मिति च
कारात् दिवशब्दस्य द्यावादेशः तयोर्द्यावापृथिव्योः अह्नः पतिरहर्पतिः अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः इत्युपसंख्यानाद्वैकल्पिको रेफस्य रेफादेशः
विसर्गापवादः प्रत्यग्रमातपं बालातपमिव विभेजे विभज्य ददावित्यर्थः ५५ पत्नीत्रये सति द्वयोरेव विभागे कारणमाह अर्चितेति तस्य
कोसलस्यापत्यं स्त्री कौशल्या इद्देत् कोसलाजादि [illegible] ति ञ्यङ् ङ् ड् श्चा [illegible] ति चापू अत एव सूत्रनिर्देशात्कोसलशब्दोदंत्यसकारमध्य

प्रहितं चकमेऽनेन स्मितं त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत् ५४ स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुसंज्ञितम् द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्प
तिरिवातपम् ५५ अर्चिता तस्य कौशल्या प्रिया केकयवंशजा अतः संभाविता ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ५६ ते
बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ५७ ॥ [illegible]मः कौपश्चिन्त्यं सलकिरन्ञमिसलग [illegible]पः

चाय च कुमारस्य पृषोदरादित्वात् [illegible] णः अर्चिता [illegible] कौशल्या केकयवंश [illegible] केयी ति प्रियस्य दृष्ट्या तो हेतोरीश्वरो भर्ता नृपः सुमित्रां [illegible]
त्या केकय्योभ्यां संभाविता [illegible] नेन मानिता [illegible] छदिति स एवं च [illegible] सिरणां च भागप्रापणमिति [illegible] चित्तज्ञता कौशल्य चल [illegible] ति
पूर्व इति बहु [illegible] सर्वज्ञस्य [illegible] महीक्षितः क्षितीश्वरस्य विशेषणत्रयेण [illegible] अनुरूप [illegible] णतामाह चित्तज्ञे अभिप्राय [illegible] ते
कौशल्याकैकेय्यौ चरोर्यावर्धभागौ समभागौ [illegible] वर्धौ च तौ भागौ च एकदेशौ [illegible] यामर्धार्धभागाभ्यां पूर्वस्यार्धौ [illegible] मंशान्केदत्यमतः तां सुमित्राम [illegible]
[illegible] योजयतां युक्तां चक्रतुः अयं च विभागो [illegible] मायणसंवादी तत्र चरोरर्धं कौसल्यायै [illegible] र्धं कैकेय्यै [illegible] पुनः सुमित्रायाद्भ [illegible] नात्
किंतु पुराणे [illegible] हस्त [illegible] कं चतारद्विः तेपिंडया शने [illegible] सुमित्रायै महीपतेः पिंडाभ्यामल्पमल्पं तु स भागिन्यै प्रयच्छत इति एवमन्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०टी० नचैवंतत्रान्योन्यस्यादित्याह साहीति सा सुमित्रा उभयोरपि मानयोः एकः पतिर्ययोः सपत्न्योः नित्यं सपत्न्यादिषु इति ङीप्नकारादेशश्च भ्रमरी भृंगां
स०१० गनावारणस्य गजस्य मदनिष्यंदरेखयोरिव तयोर्गंडद्वयगतयोरिति भावः प्रणयवती प्रेमवती आसीत् न तु मत्सरिणी सपत्न्योरित्यत्र समासांतर्गतस्य पत्युरुपमानं वा
१०९ रणस्येति ५७ ताभिरिति ताभिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूत्यै अभ्युदयाय देवस्य विष्णोरंशाः संभवः कारणं यस्य स गर्भः सूर्यस्येमाः सौर्यः ताभिः सौ
रीभिः सूर्यसंबंधिनीभिः सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानामुपधायाः इति यलोपः अमृताख्याभिरमृतास्याभिः नामभिर्जलस्य हि नसाम्यात्नाडीभिरिव नाडीभिः वृष्टिविसर्जनीभिः दीधितिभिः
अपां विकारोऽम्मयः जलमयो गर्भ इव दध्रे धृतः ताभिरेकवचनं ताभिरित्यर्थः अत्र यादवः तासां शतानि च त्वारि रश्मीनां हिमसर्जने

सा हि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि भ्रमरी वारणस्येव मदनिष्यन्दलेखयोः ५७ ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवां
शसंभवः सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः ५८ सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापांडुरत्विषः अंतर्गतफलारंभाः
सस्यानामिव संपदः ६० गुप्तं ददृशुरात्मानं सर्वाः स्वप्नेषु वामनैः असिशंखगदाशार्ङ्गचक्रलांछितमूर्त्तिभिः ६१॥

शतमथ्यं हि मोत्सर्गे नावद्गर्भं प्रसर्जने आनंदाश्च हि ... अथ नूतनाः भूतनाः इति चतुःशतेर्वृष्टिवाहास्ताः सर्वा अमृतास्त्रियः इति ५८ सम
मिति युगपदापन्नाः गृहीताः सत्त्वाः याभिस्ताः आपन्नसत्त्वाः गर्भिण्यः आपन्नसत्त्वा स्यादन्तर्वत्नी च गर्भिणीत्यमरः अतएव पांडु
रत्विषः पांडुरवर्णाः राजपत्न्यः अंतर्गताः फलारंभाः फलप्रादुर्भावाः यासां ताः सस्यानां संपद इव रेजुः बभुः ६० संप्रति तासां स्वप्नदर्श
नमाह गुप्तमिति सर्वास्ताः स्वप्नेषु जलजः शंखः जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रैः लांछिता मूर्तयो येषां तैर्वामनैर्ह्रस्वैः पुरुषैः गुप्तं रक्षितं आत्मा

॥ नं स्वरूपं ददृशुः ६१ ॥ ६२ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हेमेति किंचेति चार्थः हेम्नः सुवर्णस्य पक्षाणां प्रभाजालं कांतिपुंजं वितन्वता विस्तारयता वेगेनाकृष्टाः पयोमुचो मेघाः येन सुपर्णेन गरुत्मता गगने तेनाः
उह्यंते स्म उह्यः ६२ विभ्रत्येति किंच स्तनयोरंतरे मध्ये विलंबमानं न्यस्यत इति न्यासः स पाश्यान्यस्तं कौस्तुभमित्यर्थः विभ्रत्या पद्मभेव व्यजनं हस्ते
यस्याः तया लक्ष्म्या पर्युपास्यन्त उपासिताः ६३ कृतेति दिवि भवायां दिव्यायां त्रिस्रोतसि स्व्याकाशगंगायां कृताभिषेकैः कृतावगाहैः परं ब्रह्म वेदर
हस्यं गृणद्भिः सप्तभिः ब्रह्मविद्भिः कश्यपप्रभृतिभिरुपतस्थिरे उपासांचक्रिरे ६४ ताभ्य इति पार्थिवो दशरथस्ताभ्यः पत्नीभ्यः स्वाख्यातो परिष्वेगद्विष्टत्व
पादानात्पंचमीतया विधानुक्तप्रकारान्स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतो आत्मानं जगद्गुरोर्विष्णोरपि गुरुत्वेन हेतुना परार्द्ध्यं सर्वोत्कृष्टं मेने हि ६५ विभक्तेति

हेमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता उह्यंते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचः ६२ विभ्रत्या कौस्तुभंन्यासं स्तनांतरविलं
बिनं पर्युपास्यंत लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ६३ कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म
गृणद्भिरुपतस्थिरे ६४ ताभ्यस्तथाविधान्स्वप्नान्श्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः मेने परार्द्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ६५
विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा उवास प्रतिमाचंद्रः प्रसन्नानामपामिव ६६ अथाग्रमहिषी राज्ञः प्रसू
तिसमये सती पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ६७ ॥ ॥ एकः एकरूपो विभुः तासां राजपत्नीनां कुक्षिषु गर्भेषु प्रसं
न्नानां निर्मलानामपां कुक्षिषु प्रतिमा चंद्रः प्रतिबिंबरूपः अनेकधा विभक्तात्मा सन् उवास ६६ अथेति अथ राज्ञो दशरथस्य सती पतिव्रता अग्र
महिषी कौसल्या प्रसूतिसमये प्रसूतिकाले औषधिर्नक्तं रात्रिसमये तमोपहंतीति तमोपहं सूर्ये लोके ... ज्योतिरिव
ज्योतिरिव तमोपहं तमोनाशकं पुत्रं लेभे प्राप ६७ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० रामइति अभिरमते चेति अभिरामं मनोहरं अधिकरणार्थे घञ् तेन वपुषा नोदितः प्रेरितो गुरुः पिता दशरथः तस्य पुत्रस्य जगतां प्रथमं मंगलं
स०१० मूलं यं रामइति नामधेयं चक्रे ॥ अभि० ॥ वैमेवु राम शब्दं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ६८ रघोर्वंशस्य प्रदीपेन प्रकाशेनाप्रतिमेन तेजसा
१९० तेन रामेण रक्षागृहगताः सूतिकागृहगताः दीपाः प्रत्यादिष्टाः प्रतिविद्धा इवाभवन् महादीप्तसमीपे नाल्पादीप्याः स्फुरंतीति भावः ६९ शय्येति रा
मोदरी गर्भमोचनात् कृशोदरी माता शय्यागतेन रामेण सैदांते पुलिनेयो शांतबलिः पर्योपहारस्तेन शरदि कृशा जाह्नवी गंगेव बभौ ७० कैकेय्या
रामेति अभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममंगलम् ६८ रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा रक्षा
गृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ६९ शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी बभौ सैकताम्भोजबलिना जाह्नवीव शरत्
कृशा ७० कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् जननीमलंचक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ७१ सुतौ लक्ष्मण
शत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमौ सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ७२ निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत्
अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ७३ ॥ इति केकयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी तस्यापत्यमित्यणि कृते केकयमित्रयुप्रल
यानां यादेरियः इतीयादेशः तस्याः भरतो नाम शीलवान् तनयो जज्ञे जातः यस्तनयः प्रश्रयो विनयः श्रियमिव जननीं मातरमलंचक्रे ७१ सुता
विति सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नामधेयौ युग्मजातौ सुतौ यमौ दण्डधरे ध्वांक्षे संयमे यमजे पि चेति विश्वः सुतावात्मजौ पुत्रावित्यमरः सम्यगाराधि
तात्वभ्यस्ता विद्या प्रबोधविनयौ तत्त्वज्ञानेंद्रियजयाविव सुषुवे ७२ निर्दोषमिति सर्वं जगद्भूलोको निर्दोषं दुर्भिक्षादिदोषरहितमाविष्कृतगुणं प्र
कटीकृतारोग्यादिगुणं चाभवत् अत्रोत्प्रेक्ष्यते गां भुवं गतमवतीर्णं पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गोऽप्यन्वगादिव स्वर्गो हि गुणवान्निर्दोषश्चेत्यागमः स्वर्ग
तुल्यमभूदित्यर्थः ७३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्येति चतुर्मूर्तेः रामादिरूपेण चतूरूपस्य सतः तस्य हरेरुदये सति पौलस्त्याद्रावणाच्चकिताः भीताः ईश्वराः नाथाः इंद्रादयो यासां ता दिशश्च तस्तः
विरजस्कैरपधूलिभिः नभस्वद्भिः वायुभिः मिषेणोच्छ्वसिता इवेत्युत्प्रेक्षा श्वसेः कर्तरि क्तः स्वनाथशरणलाभसंतुष्टानां दिशामुच्छ्वासवातादिव ना वभु
रित्यर्थः चतुर्दिगीशरक्षणेश्चतुर्भिः चतुष्टयं प्रयोजनमिति भावः ७४ कृशानुरिति रक्षसा रावणेन विप्रकृतौ पीडितावित्यर्थः कृशानुरग्निः प्र
भाकरः सूर्यश्च यथासंख्यमपधूमत्वात्प्रसन्नत्वाच्चापविद्धशुचौ निरस्तदुःखाविवास्तामभवतां ७५ दशाननेति तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे रामोत्पत्ति
निसमये राक्षसश्रियः अश्रुबिंदवः दशाननकिरीटेभ्यः च्युतानां मणीनां व्याजेन मिषेण पृथिव्यां पर्यस्ताः पतिताः रामोदये सति तद्वध्यस्य रावणस्य किरी

तस्योदये चतुर्मूर्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः विरजस्कैर्नभस्वद्भिर्दिश उच्छ्वसिता इव ७४ कृशानुरपधूमत्वात्प्रसन्न
त्वात्प्रभाकरः रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव ७५ दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः मणिव्या
जेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिंदवः ७६ पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः आरंभं प्रथमं चक्रुर्देवदुंदुभ
यो दिवि ७७ संतानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुषी सन्मंगलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत् ७८ ॥ ॥

टमणिभ्रंशलक्षणं दुर्निमित्तमभूदित्यर्थः ७६ पुत्रेति पुत्रिणो जातपुत्रस्य तस्य दशरथस्य पुत्रस्य जन्मनि प्रवेश्यानां प्रवेशयितव्यानां वाद्यानां
तूर्याणां वाद्यानां आरंभमुपक्रमं प्रथमं दिवि देवदुंदुभयः चक्रुः साक्षात्पितृदशरथादपि देवाश्च अधिकं प्रहृष्टा इत्यर्थः ७७ संतानके
ति अस्य राज्ञो भवने संतानकानां कल्पतरूणां कुसुमानां विकारः संतानकमयी वृष्टिश्च पेतुषी पपात कसुश्चेति क्वसु प्रत्ययः उगितश्चेति ङीप् पु
ष्पवृष्टिरेवेत्यर्थः पुत्रजन्मन्यावश्यकानां मंगलोपचाराणां तेषां मादिरचना प्रथमक्रिया अभवत् ७८ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०८१ कुमारा इति कृताः संस्कारा जातकर्मादयो येषां ते धात्रीणामुपमातॄणां स्तन्यानि पयांसि पिबंतीति तथोक्ताः ते कुमाराः अग्रजेन ज्येष्टेनाव स्थि
स०१० तेन [illegible] आनंदेन समं ववृधिरे कुमारदेहैः [illegible] मानंदः समवर्धतेत्यर्थः कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रजत्वोक्तिरानंदस्य ७९ स्वाभाविक
१११ मिति तेषां कुमाराणां सहजं स्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनयकर्मणा शिक्षया हविर्भुजामग्नीनां सहजं तेजो हविषाज्यादिकेनेव मुमूर्छ
ववृधे निसर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः ८० परस्परेति परस्परमविरुद्धाः अविद्विषाः सौभ्रात्रगुणवंत इत्यर्थः ते कुमाराः तत्प्रसिद्धमनघं
निष्पापं रघोः कुलं ऋतवो वसंतादयो देवारण्यं नंदनमिव सहजविरोधिनामपि ऋतूनां सहावस्थानसंभावनार्थमिदं विशेषणं अलमत्यंतमु
कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः आनंदेनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः ७९ स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां
विनयकर्मणा मुमूर्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ८० परस्पराविरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलम् अलमुद्योतया
मासुर्देवारण्यमिवर्तवः ८१ समानेपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वंद्वं बभूव
तुः ८२ तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं बिभिदे न कदाचन ॥ द्योतयामासुः सौभ्रात्रवंतः कुलभूषणवंत इति भावः ८१ समान इति शो
भनाः स्निग्धा भ्रातरो येषां ते सुभ्रातरः नद्यृतश्चेति कप् नञ्सुभ्यामिति न भवति वंदिते भ्रातुरिति निषेधात् तेषां भावः सौभ्रात्रं युवादित्वादण् तस्मिन्समा
नेपि तुल्येपि यथोभौ रामलक्ष्मणौ प्रीत्या द्वंद्वं द्वौ द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तौ द्वंद्वं रहस्यमर्यादेति निपातः कश्चित्कस्यचित्स्नेहो नातिरिच्यत
इति भावः ८२ तेषामिति तेषां चतुर्णां मध्ये द्वयोः रामलक्ष्मणयोर्भरतशत्रुघ्नयोश्चेत्यर्थः वायुविभावसोर्वह्निवातयोरिव चंद्रसमुद्रयो
रिव ऐक्यमैकमत्यं कदाचन न बिभिदे एककार्यत्वं समानसुखदुःखत्वं च क्रमादुपमाद्वयाल्लभ्यं ते सहजः सहकारी हि वन्हेर्वायुः ॥ ८३ ॥

चंद्र इवोदर्वर्द्धते सिंधुः तत्क्षयं क्षीयत इति ८३ तद्गतिः प्रजानाथास्ते कुमाराः तेजसा प्रभावेन प्रश्रयेण विनयेन च निदाघांते ग्रीष्मांते श्यामा अभ्र
[illegible] येषां ते श्यामाभ्राः नातिशीतोष्णादृत्यर्थः दिवसा इव प्रजानां मनो जह्रुः ८४ स इति चतुर्द्धा संख्यायाविधार्थ इत्यनेन धा प्रत्ययः व्यस्तो विभक्तः
पृथिवीपतेः दशरथस्य प्रसवः संतानः चतुर्द्धा अंगवान् मूर्तिमान् धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इव बभौ ८५ गुणैरिति गुरुवत्सलाः पितृभक्ताः
ते कुमाराः गुणैर्विनयादिभिस्तं गुरुं पितरं चतुरंतानां दिगंतानामीशं चरंतेशं [illegible] नार्येत्यादिना उत्तरपदसमासः तं दशरथमेव महार्णवा अश्वत्वा
[illegible]यों वायुविभावसोर्यथा चंद्रसमुद्रयोः ८३ ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च मनो जह्रुर्निदाघांते श्यामाभ्रा
दिवसा इव [illegible] स चतुर्द्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवांगवान् ८५ गुणै
राराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः तमेव चतुरंतेशं रत्नैरिव महार्णवाः ८६ सुरगज इव दंतैर्भग्नदैत्यासिधारैर्न
य इव पणबंधव्यक्त योगैरुपायैः हरिरिव युगदीर्घैर्दोर्भिरंशैस्तदीयैः पतिरवनिपतीनां तैश्चकासे चतुर्भिः ८७
॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये [illegible] कालिदासकृतौ रामावतारवर्णनं नाम दशमः सर्गः १० ॥ ॥ ॥
रास्तैर्विवाराधयामासुः ८६ सुरगज इति भग्ना दैत्यानामसिधारा यैस्तैश्चतुर्भिर्दंतैः सुरगज ऐरावत इव पणबंधेन फलसिद्ध्या व्यक्तयोगे
रनुमितप्रयोगैरुपायैः [illegible] सामादिभिः [illegible] नीतिरिव युगद्वदीर्घैर्युगदीर्घैश्चतुर्भिर्भुजैर्हरिर्विष्णुरिव तदीयैर्हरिसंबंधिभिरंश
भूतैः [illegible] तैः पुत्रैः अवनिपतीनां पतिः राजराजो दशरथश्चकासे विदिद्युते ८७ ॥ ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्री
[illegible] पाध्याय कोलाचल मल्लिनाथ सूरिविरचितायां रघुवंशदीपिकायां संजीविनीसमाख्यायां दशमः सर्गः १० ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी ॥श्रीगणेशाय नमः ॥ रामचंद्रचरणारविंदयोरंतरंगचरणैर्गलीलया । तत्र संति हि रसाश्चतुर्विधास्तोऽन्यया तच्चिसदैव निर्विशेत् १ कौशिकेनेति·
स० ११ कौशिकेन कुशिकापत्येन विश्वामित्रेण सः क्षितीश्वरः अध्वरविधानशांतये यज्ञविघ्नध्वंसाय काकपक्षधरं बालकोचितशिखा
११२ धरं बालानां तु शिखा काकपक्षशिखंडकः इत्युत्पलमालायां तं रामं याचितः प्रार्थितः खलु· याचेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने क्तः अप्रधाने दुहा
दीनामिति वचनात्· तेजसां तेजस्विनां वयो बाल्यादि न समीक्ष्यते हि अप्रयोजकमित्यर्थः अत्र सर्गे रथोद्धता
वृत्तं लक्षणं च रान्नराविह रथोद्धता लगाविति १ कृच्छ्रलब्धमिति· कृच्छ्रलब्धमपि लक्ष्मणं रामं मुनये दिदेश अतिसृष्टवान्· तथाहि·

॥श्रीगणेशाय नमः ॥ कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये । काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां
हि न वयः समीक्ष्यते १ कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक् तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् । अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न
व्यहन्यत कदाचिदर्थिता २ यावदादिशति पार्थिवस्तयोर्निर्गमाय पुरमार्गसत्क्रियाम् । तावदाशु विदधे मरुत्सखैः
सांद्रपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ३ तौ निदेशकरणोद्यतौ पितुर्धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः ॥ ॥ असुप्रणयिनाम् असून्प्राणानर्थिनाम्·
दिशन्त्यर्थिता याचना रघोः कुले कदाचिदपि न व्यहन्यत न विहता न विफलीकृतेत्यर्थः अर्थिभ्यः प्राणा अपि समर्प्यन्ते तेषां पुत्रादित्यागो न विस्मयावह इ
ति भावः २ यावदिति पार्थिवः पृथिवीश्वरः तयोः रामलक्ष्मणयोः निष्क्रमाय निर्गमाय पुरमार्गसत्क्रियां धूलीसंमार्जनगंधोदकसेचनपुष्पोप· रघ
हारलक्षणां यावदादिशति आज्ञापयति तावन्मरुत्सखैर्वायुसखैः अनेन धूलीसंमार्जनं गम्यते· सांद्रपुष्पजलवर्षिभिः पुष्पसहितजलवर्षि ११२
भिर्घनैः मार्गसत्क्रियाआशु विदधे विहिता· एतेन देवकार्यप्रवृत्तत्वेन देवानुकूल्यं सूचितं विज्ञेयं ३ ताविति· निदेशकरणोद्यतौ पित्राज्ञाक
रणोद्युक्तौ धन्विनौ धनुष्मंतौ तौ कुमारौ पितुश्चरणयोर्निपततुः प्रणतावित्यर्थः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भूपतेरपि वाष्पबिंदवः प्रवत्स्यतोः प्रवासं करिष्यतोः अत एव नम्रयोः प्रणतयोः नमिकंपीति रप्रत्ययः तयोरुपरि निपेतुः पतिताः ४ ताविति
[illegible]मवारिणा किंचिदुक्षितशिखंडकौ ईषत्सिक्तचूडौ शिखाचूडा शिखंडः स्यादित्यमरः शेषाद्विभाषेति कप्प्रत्ययः धन्विनौ तावु
भौ पौरदृष्टिभिः कृतानि मार्गतोरणानि कुवलयमालानि संपाद्यानि ययोस्तौ [illegible] संदृश्यौ निरीक्षमाणावित्यर्थः तमृषिमन्वगच्छताम् ५ लक्ष्म
णेति ऋषिर्लक्ष्मणानुचरं [illegible] लक्ष्मणमात्रानुचरं तं राघवं नेतुमैच्छदिति हेतोः असौ नृपः आशिषं प्रयुयुजे प्रयुक्तवान् वाहिनीं सेनां न प्रयु
युजे न प्रेषितवान् [illegible] सा [illegible] शरीरकयोः कुमारयोः रक्षणविधौ क्षमा शक्ता ६ मातृवर्गेति मातृवर्गस्य चरणान्स्पृशतः इति मातृ

भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोर्नम्रयोरुपरि बाष्पबिंदवः ४ तौ पितुर्नयनजेन वारिणा किंचिदुक्षितशिखंडकावुभौ
धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ५ लक्ष्मणानुचरमेव राघवं नेतुमैच्छदृषिरित्यसौ नृपः आ
शिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ६ मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेस्तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः रे
जतुर्गतिवशात्प्रवर्तिनौ भास्करस्य मधुमाधवाविव ७ वीचिलोलभुजयोस्तयोर्गतं शैशवाच्चपलमप्यशोभत

वर्गचरणस्पृशौ मातृवर्गं नमस्कृत्य प्रस्थितावित्यर्थः स्पृशोनुदके क्विन्निति क्विन्प्रत्ययः तौ महौजसो मुनेः पदवीं प्रपद्य महौजसो भास्करस्य
गतिवशान्मेषादिराशिसंक्रान्त्यनुसारात् प्रवर्तिनौ मधुमाधवाविव चैत्रवैशाखाविव रेजतुः फणां च सप्तानामिति वैकल्पिकावेत्वाभ्यासलो
[illegible] चैत्रे चैत्रिको मधुः वैशाखे माधवो राध इति चामरः [illegible] वीचीति वीचिलोलभुजयोः चंचलबाह्वोः इदं विशेषणं नदोपमा
[illegible]यैवेदितव्यं तयोः [illegible]पि गतं [illegible]नोरशोभत किमिव तोयदागमे वर्षासमये उज्झन्त्युदकमित्युद्धाः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० [illegible]त्रि[illegible]मितिमिथः मिथो[illegible]दृ[illegible]नौ निपा[illegible] [illegible]दविशेषयोर्नामधेयसदृशं नाभानुरूपं विचेष्टितमिवउदकोत्क्रन्नकूलं भेद
स०१० [illegible] अपारइवसमयोन्यत्वर्त्तवापलुम[illegible]भवइति[illegible] [illegible]विति· मणिकुट्टिमोचितौमणिबद्धभूमिसंचारोचितौमुनिप्रदिष्टयोः कौशिके
११३ नोपदिष्टयोः बलातिबलयोः विद्ययोर्मन्त्रयोः प्रभावतः सा[illegible]र्थान्मातृपा[illegible]वर्त्तिनौ मातृसमीपप्रवर्त्तिनाविवपथिनमन्त्रतुः नम्लानाविन्यर्थः
[illegible]मायण [illegible] अपिपासा[illegible]भविष्यते[illegible]मबलामतिबलां चैवपठतः पथिराघव ९ पूर्वेति· वाहनोचितः सानुजोराघवः पुराविदः [illegible]पितृसखस्य[illegible] पूर्वेरतकथितैः पुरातनकथाभिर्हियमान इव वा[illegible] प्रमाण इव· वहेर्धातोः कर्मणि शानच्· यादृशा
तो[illegible]दृशी[illegible]मिथ[illegible]नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ८ तौ बलातिबलयोः प्रभावतो विद्ययोः पथिमुनिप्रदिष्टयोः मं·
म्लतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ [illegible]रिवर्त्तिनाविव ९ पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः उह्य
मान इव वाह[illegible]चितैः [illegible]मपित्र्य[illegible]भावयन् १० तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः कूजितैः श्रुतिसुखैः पतत्रिणः वायवः
सुरभिपुष्परेणुभि[illegible]विजेलदाः सिषेविरे ११ नाम्नि[illegible]कमलशोभिनौ तथाश्मास्विनांनचपरिश्रमच्छिदां ॥ ॥ ॥
[illegible]मपि[illegible]भावयन्नत्तानवीन[illegible]ह्यमान इत्यत्र दीर्घादिरपपाठः दीर्घप्राप्त्यभावात् १० ताविति· तौ राघवौ कर्मभूतौ सरांसि कर्तृणि रसवद्भि
[illegible]भिः सिषेविरे· पतत्रिणः पक्षिणः सुखयंतीति सुखानि पचाद्यच्· श्रुतीनां सुखानि तैः कूजितैः वायवः सुरभिपुष्परेणुभिर्जलदाः छा राम
यया च सिषेविरे इति सर्वत्र संबध्यते ११ नेतिनपरए षामस्तीति नपस्विनः तपः सहस्राभ्यां विनिरीतिविनिप्रत्ययः लघुनाद्दृष्टेनः त्रिष्विष्टे ११३
न्ये लघुरित्यमरः तयोरुभयोः कर्मभूतयोर्दर्शनेन पप्रीतिं प्रापुः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तथा कमलशोभिनाम्भसां दर्शनेनेन नचापुः परिश्रमच्छिदां फलभृतां शाखिनां दर्शनेन च नापुः १२ स्थाणुविति· स्थात्तकार्मुकः दशरथस्यापत्यं पुमा
न् दाशरथी रामः स्थाणुर्हरः स्थाणुः कीले हरे स्थिरे इति विश्वः तेन दग्धवपुषो मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा विग्रहेण कायेन विग्रहः सम
रे काये इति विश्वः प्रतिनिधिः प्रतिनिधिसदृशोऽभवत् कर्मणा न पुनर्देहेन मदनसुंदर इति भावः १३ ताविति· अत्र रामायणवचनं अगस्त्यः
[illegible]: [illegible] प्राप्तवान् पुरुषादी महापक्षी विकृता विकृतानना· इदं रूपमपहाय दारुणं रूपमस्तु ने इति तदेनदाह· विदितशाप
येति· कौशिकाद्विश्वामित्रात् आख्यातो [illegible] पादाना [illegible] च भी [illegible] विदितशापया सुकेतुसुतया ताडकया खिलीकृते पथि· खिलमप्रहत

दर्शनेन लघुना यथा [illegible] तपस्विनः १२ स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकार्मु
कः विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत्प्रतिनिधिर्न कर्मणा १३ तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते कौशिकाद्विदितशाप
या पथि निन्यतुः स्थलनिवेशिताटनी लीलयैव धनुषी अधिज्यताम् १४ ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः प्रादुरास बहु
लक्षपाछविः [illegible] कालिकेव निबिडा बलाकिनी १५ ॥

[illegible] इति हलायुधः तौ राम लक्ष्मणौ स्थ
ले निवेशिते अटनी धनुष्कोटी [illegible] याभ्यां तौ [illegible] स्यादटनिरित्यमरः लीलयैव धनुषी अधिज्यतां ज्यामौर्वी
[illegible] भूमिषु इति विश्वः [illegible] अधिज्यतां [illegible] नीतवन्तौ· नयतिर्द्विकर्मा १४ ज्येति· अथ तयोर्ज्यानिनादं अभिगृह्णती जानती ॥
[illegible]: बहुलक्षपाछविः कृष्णपक्षरात्रिवर्णा बहुलाकृष्णपक्षे [illegible] च बहुलोऽग्नावितिविश्वः चले कपाले एव कुंडले यस्याः सा तथो
क्ता: ताडका [illegible] द्राव [illegible] [illegible] काव [illegible] श्चेतीनि: कालिकेव घनावलीव कालिका योगिनीभेदेकौ
[illegible] विश्वः प्रादुराससमाविर्बभूव आसेति तिडंत [illegible] इति मार्गवृक्षाः पयासारूपकमव्ययम् १५ ॥ ६० ॥ ५ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० गौरेति॰ गौर्[illegible] [illegible]धूमाः कं पिता॰ तयो[illegible] [illegible]णवस्ले स[illegible] [illegible] तयापेतचीवरवसा वसनेराच्छादनात्त्विप्[illegible] स्वेन सिंहना
स० ११ देन[illegible]यानयाताडकया पितृ[illegible]काननेश्मसाने उत्याउत्संन्ना॰ आन्[illegible]ति॰ [illegible]नेउत्पूर्वात्तिष्ठतेः कर्त्तरि कप्रत्ययः तयावान्त्ययेनवातसमूहेने
११८ व॰ पाशादिभ्यो[illegible]इति [illegible] [illegible]भ्रम[illegible] [illegible]भूतः क[illegible]णि[illegible] [illegible]दि विशेषणा[illegible]तिवात्यायामपि[illegible]ज्यानि १६ उद्यतेति॰
उद्यता[illegible]मित[illegible] [illegible]भु[illegible] [illegible]श्चिर्यस्यास्तां[illegible] आयतीं[illegible]णो धातोः शा[illegible]उगितश्चेति ङीप्॰ श्रोणिलंबिनीपुरुषाणामंत्राण्येव
मेख[illegible] [illegible]विशेषणद्वये[illegible] [illegible]त्वं स्त्रूचितं॰ अतएवतांविलोक्य राघवोवनिता[illegible] [illegible]घृणांजुगुप्सां करुणांवा॰ जुगुप्साक
[illegible]त्रवेगधुत[illegible] [illegible]मा[illegible] आभ्यमाविभरताय[illegible] [illegible]काननोत्यया १६ उद्यतैक
भुजयष्टिमायतीं श्रोणि[illegible] [illegible] तांविलोक्य वनितावधे घृणां पत्रिणासह मुमोच राघवः १७ यच्चका
[illegible] शिलाघनेन[illegible] [illegible]मप्रवेशितपूर्वकः[illegible] [illegible] [illegible]क्षसां द्वार[illegible] [illegible]गमदंतकस्यतत् १८ बाणभि
[illegible]यानिपेतुषी[illegible] [illegible]केवलं [illegible]घृणाघृणेत्यमरः पत्रिणाइषुणासह॰ पत्त्रीण्य[illegible]द्वयोरित्यमरः मुमोच मुक्त
[illegible] [illegible]नतापि नमा[illegible]हन्यादेवाम[illegible]चारयन्॰ नानातापि वधेदोषो हंतुर्भवतिकश्चनेति १७ यदिति सरामसायकः
शिलादृढ[illegible] [illegible] शिलाघनेनताडकोरसियद्विवरंरंध्रंचकारः तद्विवरं[illegible] [illegible]ग्राममप्रविष्टविषयस्याप्रविष्टरक्षोदेशस्येत्यर्थः सा
पेक्ष[illegible] [illegible]नासः विषयः स्याद्विद्विपार्थे देशेजनपदेपिचेति विश्वः अं[illegible]कस्यमस्यद्वारतांअगमत्॰ इयंप्रथमाराक्षोमृति
[illegible]निभावः १८ बाणेति॰ बाणभिन्नहृदया निपेतुषीनिपतितास्तनी॰ क्वसुश्चेति[illegible]सुप्रत्ययः उगितश्चेति ङीप्॰ साकेवलमेकाकेवल॰

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मितित्रिलिंगेत्वे[illegible]नूत्सुत्रयोरित्यमरः स्वकाननभुवंनव्यकंपयत् किंतु त्रिलोकविजयस्य लोकत्रयस्य पराजयेन स्थिरां रावणश्रियमपि व्यकंपयत्
ताडकावध[illegible]वेणेन रावणस्यापि भयमुत्पन्नमिति भावः १९ अत्र ताडकायाः अभिसारिकायाः समाधिरभिधीयते रामेति । सा निशाचरी
[illegible]रती [illegible] राक्षसी अभिसारिका दुःसहेन सोढुमशक्येन रामएवमन्मथः अन्यत्राभिरामो मन्मथस्तस्य शरेण हृदये उरसि मनसि
[illegible] [illegible]मर्मेत्यमरः [illegible] इति विश्वः ताडिता विद्धा गंधवद्दुर्गंधिः यद्रुधिरं असृक् तदेव चंदनं तेनोक्षिता लिप्ता अपरत्र गंधवती सुगंधिः
[illegible] रुधिरं [illegible]नकुंकुमचन्दनेत्य[illegible]क्षिता रुधिरं कुंकुमांसजातिस्तु भयत्रापि विश्वः जीवितेशस्यांतकस्य प्राणेश्वरस्य वसतिं

विष्टपत्रयपराजय[illegible] [illegible]श्रियमप्यकंपयत् १९ राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी
गंधवद्रुधिरचन्दनोक्षिता [illegible]मो[illegible] [illegible]गामसा २० नैर्ऋतघ्नमथमंत्रवन्मुनेः प्रापदस्त्रमवदाननोषितात्
[illegible]मितिरिंधनं [illegible] किं [illegible]डकान्तकः २१ वामनाश्रमपदं ततः परं पावनं श्रुतमृषेरुपेयिवान्
उन्मनाः [illegible] [illegible]पि बभूव राघवः २२ ॥ [illegible]जगाम २० [illegible]तिः अथानंतरं ताडकांतको रामः अ
वदानं पराक्रम[illegible]पराक्रमे[illegible]स्यादिति मा[illegible]: तेन तोषितान्मुनेर्नैर्ऋतान् राक्षसान्हंतीति नैर्ऋतघ्नं अमनुष्यकर्तृके चेति ठक् मं
त्रवन्मंत्रयुक्तं अस्त्रं सूर्यकांतमणि विशेषः [illegible]रादीन्ध[illegible]नानि [illegible] इंधनं निपातिकास्त्वदाहिज्योति[illegible]रिव प्रापत् प्राप्तवा
न [illegible]वामनेति । ततः परं राघवः ऋषेः कौशिकादाख्यातुः श्रुतं [illegible]धजं वामनस्य स्वपूर्वावतारविशेषस्याश्रमपदमुपेयिवान्
[illegible] [illegible] पिवान् नाम्यानन्तरं [illegible]निपातः [illegible] आत्मनो रामवामनयोरैक्यात्स्मृतियोग्यान्यपि रामस्याज्ञानाव
तारत्वेन स्मारादौ वंस्याद[illegible] उन्मना उत्सुको बभूव २२ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०टी० आसमसदेति मुनेर्मुनिः शिष्यवर्गेण परिवृतः पनासर्जिताऽर्हणापूजा [illegible] यस्मिंस्तत्तथोक्तं बद्धापल्लवपुटाएवअंजलयोयैस्तेतथाभूताः द्रुमाः
स०१५ यस्मिंस्तत्तथोक्तं दर्शनेनमुनिदर्शनेनउन्मुखाः मृगायस्मिंस्तदात्मने [illegible] आसमंतात् एतेन विशेषणत्रयेणाभिथिहान्यकारताव्यक्तिस्सविनयप्रश्र
११५ तपः सूचिताः ॥२३॥ तच्चेति तच्चतपोवनं दशरथात्मजौ दीक्षितं [illegible] तंत्रमहिम्ने विघ्नेनो विघ्नेभ्यः क्रमेण पर्यायेण रात्रिदिवसयोः उ
दितौ शशिदिवाकरौ [illegible] मसौ हादध्वांते [illegible] ध्वांते गाढे ध्वतमसमित्यमरः अंधंतमसं ध्वंसमसद्भिस्संतमसोनोऽच् प्रत्ययः लोक
क्षिरक्षतुः लक्ष्मणप्रभृतीनाम्भूतां [illegible] अथ बंधुजीवपृथुभिः बंधुकं कुसुमस्थूलै रक्तकं बंधूकोबंधुजीवकइत्यमरः रक्तबिंदु
आससादमुनि[illegible] वर्ग[illegible]कल्पितार्हणं बद्धपल्लवपुटांजलिद्रुमं दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनं ॥२३॥
तत्रदीक्षितमृषिं ररक्षतुः [illegible] प्रजौ शरैः लोकमंधतमसात्क्रमोदितौ रश्मिभिः शशिदिवाकराविव
व २४ वीक्ष्यवेदि[illegible]भिर्बंधुजीवपृथुभिः प्रदूषितां संभ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजांच्युतविकंक
तस्रुचाम् २५ उन्मुखः [illegible] लक्ष्मणाग्रजो बाणमाश्रयमुखात्समुद्धरन् ॥ ॥भिः प्रदूषितांउपहतांवेदीवीक्ष्यापोढकर्म
[illegible]व्यापाराणां [illegible]: विकंकतस्रुचो येषां तेषामृत्विजांयाजकानां संभ्रमोऽभवत् विकंकतग्रहणंखदिराद्युपलक्षणं स्रुचादीनांख
दिरादिप्र[illegible] स्रुचादिपात्रस्यैव विकंकतप्रकृतिकत्वात् अथ विकंकतः स्रुवावृक्षइत्यमरः यद्वा स्रुगाख्यपात्रस्य विकंकतत्वमस्त्युभय
त्राप्रिशाखे संभवात् यथाह भगवानापस्तंबः खादिरः स्रुवः पर्णमयीजुहूराश्वत्थ्युपभृद्वैकंकती ध्रुवैतेषांवृक्षाणामेकस्य स्रुचः कारयेदिति
२५ उन्मुखइति सपदि लक्ष्मणाग्रजोरामोबाणमाश्रयमुखात्तूणीरमुखात्समुद्धरन् उन्मुखः ऊर्ध्वमुखः मुखमुपाये प्रारंभे श्रेष्ठेनिः ॥ ८॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सा॰ ...स्ययोरिति विश्वः अम्बरे गृध्रपक्षपवनेनेरिताः कंपिता ध्वजा यस्य पतयोक्तं रक्षसां दु निर्मि नस्त्व चनमेतत् तदुक्तं शाकुनार्णवे॰ आसन्नमृ
त्यो नैकटे चरंति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्द्ध्व भागे इति॰ रक्षसां वलं सेनामपश्यत् २६ तत्रेति॰ स रामः तत्र रक्षसां वले यो मखविद्विषामधिपती तौ सु
वाहु मारीचौ शरव्यं लक्ष्यमकरोत् वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं चेति हलायुधः इतरानेतान्नाकरोत्॰ तथाहि महोरगविसर्पिविक्रमो गरुत्मान् राजिलेषु ज
लव्यालेषु प्रवर्तते किं न प्रवर्तते तदूत्यर्थः अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुंडुभौ इत्यमरः २७ स इति॰ अस्त्रकोविदो ऽस्त्रज्ञो रामः उग्रजवं उग्रः
क्षिप्रः ... ... रुद्रयोः प्राव चाक्षि ... क ... रिति विश्वः तत्करणं वायुदेवतं वायुर्देवता ऽस्य तद्वायव्यमस्त्रं धनुषि संदधे सं

रक्षसां वलमपश्यदंवरे गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् २६ तत्र यावधिपती मखद्विषां तौ शरव्यमकरोत्स नेतरान्
किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते २७ सो ऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः संदधे धनुषि वायुदेवतं
तेन शैलगुरुमप्यपातयत् पांडुपत्रमिव ताडकासुतम् २८ यः सुवाहुरिति राक्षसो ऽपरस्तत्र तत्र विससर्प मायया
तं क्षुरप्रशकलीकृतं कृती पत्रिणां व्यभजदाश्रमाद्बहिः २९ दृप्तपापमखविघ्नयोस्तयोः सांयुगीनमभिनंद्य वि

हितवान् कर्तरि लिट् तेन शैलवद्गुरुः तमपि ताडकासुतं मारीचं पांडुपत्रमिव परिणतपर्णमिवेत्यर्थः अपातयत् पा ११ क्रमं
तितवान् २८ य इति॰ सुवाहुः यो ऽपरो राक्षसः तत्र तत्र मायया शंवरविद्यया विससर्प संचचार क्षुरप्रैः शकलीकृतं खंडीकृतं तं सुवाहुं कृती कुशलो
रामः कृती च कुशलः समावित्यमरः आश्रमाद्बहिः पत्रिणां पक्षिणां पत्री रोपश्च पक्षिणो इत्यमरः व्यभजत् विभज्य दत्तवानित्यर्थः २९ दृ
प्ति॰ ... दृप्तपापमखविघ्नयो राघवयोः संयुगे साधुः सांयुगीनः प्रतिजनादिभ्यः खञिति खञ्प्रत्ययः सांयुगीनो रणसाधुरित्यमरः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ टी॰ ते विस्तृतमभिनंदयन्त्यृत्विजो याज्ञिकाः वाचंयमतो वाग्यतो मौनी तस्य कुलपतेः मुनिकुलेश्वरस्य क्रतुक्रियां यथाक्रमं निरवर्त्तयन् निस्पादितवंतः ३०

स॰ ११ ताविति॰ अवभृथे दीक्षांते आप्लुतः स्नातो मुनिः दीक्षांतोऽवभृथो यज्ञे इत्यमरः प्रणामेन चलकाकपक्षकौ चंचलचूडौ तौ भ्रातरौ आशिषा

११६ मनुपदं अन्वक् दर्भपाटिततलेन कुशक्षतांतःप्रदेशेन पवित्रेणेत्यर्थः पाणिना समस्पृशत् संस्पृष्टवान् संतोषादिति भावः ३१ ॥ ~

तमिति संभृतक्रतुः संभृतसंभारः मिथिलाधीशो मैथिलो जनकः तं विश्वामित्रं न्यमंत्रयत आहूतवान् वशी स मुनिः मिथिलां

जनकनगरीं व्रजेन् तत्र जनकस्य धनुः तच्छ्रवणजं कूतूहलं बिभ्रतो राघवावपि निनाय नीतवान् ३२ ताविति॰ गताध्वभिस्तैस्त्रिभिः

अथ ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं वाग्यतस्य निरवर्त्तयन् क्रियाः ३० तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ भ्रातरावभृथाप्लुतो मु

निः आशिषामनुपदं समस्पृशद्दर्भपाटिततलेन पाणिना ३१ तं न्यमंत्रयत संभृतक्रतुर्मैथिलः स मिथिलां व्रजन्मुनिः

तद्धनावपि निनाय बिभ्रतौ तद्धनुःश्रवणजं कुतूहलं ३२ तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्रमतरुष्वगृह्यत

येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवक्षणकलत्रतां ययौ ३३ प्रत्यपद्यत चिराय यत्पुनश्चारु गौतमवधूः शिलामयी

सायं शिवेषु रम्येषु आश्रमतरुषु वसतिः स्थानमगृह्यत कीदृशेष्वाश्रमतरुषु दीर्घतपसो गौतमस्य परिग्रहः पत्नी पत्नीपरिजनादान

मूलशापाः परिग्रहा इत्यमरः अहल्येति यावत् वासवस्येंद्रस्य क्षणकलत्रतां ययौ ३३ प्रत्येति॰ शिलामयी भर्तृशापात् शिलात्वं प्राप्ता

गौतमवधूरहल्या चारु स्वं वपुः चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती यत् सकिल्विषच्छिदां पापहारिणां पापं किल्विषकल्मषमित्यमरः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रामपादरजसामनुग्रहः किल प्रसादः किल श्रूयते ३४ राघवेति राघवाभ्यामन्वितं उपस्थितं आगतं मुनिं जनको जनेश्वरः निशम्य अर्घ्यकामाभ्यां सहि
तं देहवद्बद्धदेहं मूर्तिमन्तमित्यर्थः वीहिताग्न्यादित्वात्साधुः धर्ममिव सपर्यया अभ्यगात् प्रत्युद्गतवान् ३५ ताविति तौ दिवः सुरवर्त्मनः आकाशात् द्यौः
स्वर्गसुरवर्त्मनोरिति विश्वः गां भुवं गतौ स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिग्नेत्रघृणिभूतले लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौरित्यमरः पुनर्वसू इव तन्नामकनक्षत्रा
धिदेवते इव स्थितौ राघवौ विलोचनैः पिबतां अत्यास्थया आपश्यतां इत्यर्थः विदेहनगरी मिथिला तन्निवासिनां मनः पक्ष्मपातमपि निमेष
मपि तद्दर्शनप्रतिबंधकत्वात् द्रुहं च नां प्रमादं मन्यते स्म अमन्यत स्ममेने लट्स्मे इति भूतार्थे लट् ३६ यूपेति यूपवति क्रियाविधौ कर्मानुष्ठाने क्र

सं वपुः स किल किल्बिषच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ३४ राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः अ
र्घ्यकामसहितं सपर्यया देहबद्धमिव धर्ममभ्यगात् ३५ तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू मन्यते
स्म पिबतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वंचनां मनः ३६ यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित्कुशिकवंशवर्धनः राममि
ष्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयांबभूव सः ३७ तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ॥

तावित्यर्थः अवसिते समाप्ते सति कालवित् अवसरज्ञः कुशिकवंशवर्धनः स मुनिः रामं अस्यते अनेनेत्यसनः इष्वसनं चापं तस्य दर्शनोत्सु
कं मैथिलाय कथयांबभूव कथितवान् ३७ तस्येति पार्थिवो जनकः प्रथितवंशजन्मनः प्रथितवंशजन्म यस्य तथोक्तस्य एतेनांबरसंयतिरुक्ता शिशोस्त
स्य रामस्य ललितं कोमलं वपुः वीक्ष्य स्वस्य कीयं दुरानमं मानमयितुमशक्यं नमेर्णेर्यतात्खल् धनुः विचिंत्य दुहितृशुल्कं कन्यामूल्यं जा
मातृदेयं शुल्कं घट्टादिदेयस्याज्जामातृबंधकेपि चेति विश्वः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ तस्य धनुर्भंगरूपस्य संस्थया स्थित्या॰ संस्था स्थितौ शरे नाशे इति विश्वः पीडितो बाधितः शिशुना रामेण दुःखित इति भावः ३८ अब्रवीदिति॰ अब्र॰
स॰ ११ वीच मुनिमिति शेषः किमिति॰ हे भगवन्मुने बृहद्भिर्मतंगजैरपि दुष्करं यत्कर्म तत्कर्मणि कलभस्य बालगजस्य कलभः करिशावक इत्यमरः मोघ॰
१८२ वृत्तिं व्यर्थव्यापारं साहसमनुमंतुमहं नोत्सहे ३९ ह्रेपिता इति॰ हे तात तेन धनुषा बहवो धनुर्भृतो नरेश्वराः ह्रेपिताः ह्रियं प्रापिताः जिह्रेतेर्ण्यंतो ण्यं॰
तात्कर्मणि क्तः अर्तिह्रीत्यादिना पुगागमः तेन नरेश्वराः ज्यानिघाते॰ कठिनत्वचः स्वान्भुजान्धिगिति विधूय अवमत्य प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ४० प्रतीति॰
ऋषिस्तं प्रत्युवाच॰ किमिति॰ अयं रामः सारतो बलेन निशम्यतां श्रूयतां अथवा गिरा सारतो वर्णनया कृतं अलं गीर्न वक्तव्येत्यर्थः युगपर्या॰

स्वं विचिंत्य च धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ३८ अब्रवीच्च भगवन्मतंगजैर्यद्बृहद्भिरपि कर्म दुष्करं तत्र

नाहमनुमंतुमुत्सहे मोघवृत्ति कलभस्य साहसम् ३९ ह्रेपिता हि बहवो नरेश्वरास्तेन तेन धनुषा धनुर्भृतः ज्यानिघा॰

तकठिनत्वचो भुजान्स्वान्विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ४० प्रत्युवाच तमृषिर्निशम्यतां सारतोऽयमथवा कृतं गिरा चा॰

प एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविव ४१ एवमाप्तवचनात्स पौरुषं काकपक्षकधरेऽपि राघवे श्रद्दधे

त्रिदशगोपमात्रके दाहशक्तिमिव कृष्णवर्त्मनि ४२ ॥ ॥ प्रयोः कृतमित्यमरः अव्ययं चैतत्कृतमिति निवारणनिषेधयोरिति
गणव्याख्याने॰ गिरेति करणे तृतीया निषेधक्रियां प्रति करणत्वादिति॰ किंत्वशनिर्वज्रो गिराविव चापे धनुष्येव भवतस्तव व्यक्तशक्तिः दृष्ट॰
सारो भविष्यति ४१ एवमिति॰ एवमाप्तस्य मुनेर्वचनात्स जनकः काकपक्षकधरेऽपि बालेऽपि राघवे पुरुषस्य कर्म पौरुषं पराक्रमं॰ हायनांत॰
युवादिभ्योऽणिति युवादित्वादण्॰ पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे कर्मणि तेजसीति विश्वः त्रिदशगोप इंद्रगोपः कीटः प्रमाणमस्य त्रिदशगोपमात्रः
प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच इत्यादिना मात्रच्प्रत्ययः ततः स्वार्थिकः तन्मात्रके कृष्णवर्त्मनि वह्नौ दाहशक्तिमिव श्रद्दधे विश्वस्तवान् ४२ ॥ ८० ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

...दिदेशेति॰ अथ मैथिलः पार्श्वगाननुचरान्कार्मुकाभिहरणाय कार्मुकमानेतुं तुमर्थाच्चेति चतुर्थी॰ सहस्रलोचन इंद्रः तैजसस्य तेजोमयस्य ध-
नुषः प्रवृत्तये आविर्भावाय तोयदान्मेघानिव गणशो गणान्गणशः संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्प्रत्ययः व्यादिदेशाज्ञापयामास ४३ तदिति
दाशरथी रामः प्रसुप्तभुजगेंद्र इव भीषणं भयंकरं तद्धनुर्वीक्ष्याददे जग्राह॰ वृषो ध्वजं चिह्नं यस्य स शिवो येन धनुषा क्रतुरेव मृगः विद्रुतं प-
लायितं क्रतुमृगमनुसरति तच्छीलस्तेिनिः तं द्रुविनक्रतुमृगानुसारिणं बाणमसृजत्प्रमुमोच ४४ आततेति स रामः संसदा सभया विस्म-
येन स्तिमितेन नेत्रं यथा स्यात्तथा वीक्षितः सन्शैलस्येव सारो यस्य तच्छैलसारमपि तद्धनुः स्मरः पेशलं मृदुलं पुष्पचापमिव नातियत्नतः नाति

आदिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान्कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव सहस्रलोच-
नः ४३ तत्प्रसुप्तभुजगेंद्रभीषणं प्रेक्ष्य दाशरथिराददे धनुः विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं येन बाणमसृजद्वृषध्व-
जः ४४ आततज्यमकरोत्स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रवीक्षितः शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव को-
मलं स्मरः ४५ भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्तेन वज्रपरुषस्वनं धनुः भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव
न्यवेदयत् ४६ दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके वीर्यशुल्कमभिनंद्य मैथिलः ॥ ...यत्नात्॰ नञर्थस्य नशब्दस्य सहसुप्सुपेति समा-
सः आततज्यमधिज्यमकरोत् ४५ भज्यमानमिति॰ तेन रामेणातिमात्रकर्षणात् भज्यमानमत एव वज्रपरुषं तं वज्रमिव परुषः स्वनो
यस्य तद्धनुः दृढमन्यवे दृढक्रोधाय मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये इति विश्वः भार्गवाय क्षत्रं क्षत्रकुलं पुनरुद्यतमिति न्यवेदयदिव ज्ञापयामासेव
४६ दृष्टेति॰ अथामरद्युतिरमरतेजा मैथिलः पार्थिवो रुद्रकार्मुके दृष्टः सारः स्थिरांशो यस्य तं दृष्टसारं सारो बले स्थिरांशे चेति विश्वः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ वीर्यमेव शुल्कं धनुर्भङ्गरूपं यस्याः अभिनंद्य राघवाय रामाय अयोनिजां देवयजनसंभवां तनयां सीतां श्रियमिव साक्षाल्लक्ष्मीमिव रूपन्यवेदयत् अर्पितवान् वा
स॰ ११ चेति शेषः ४७ उक्तमेवार्थं सोपस्कारमाह मैथिल इति सपदि सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः अथ प्रतिज्ञाजिज्ञासासंवेदापत्तु संगर इत्यमरः मैथिलो
१९८ राघवाय अयोनिजां तनयां द्युतिमतस्तेजस्विनः तपोनिधेः कौशिकस्य संनिधौ अग्निः साक्षी यस्य सः अग्निसाक्षिकः यथा तथाहि भावेति कप्रत्ययः
सदृवातिसृष्टवान् दत्तवान् ४८ प्राहिणोदिति महाद्युतिर्जनको महितं पूजितं पुरोधसं कोसलाधिपतये दशरथाय प्राहिणोत् प्रहितवान् कि
मिति निमिर्नाम जनकानां पूर्वजः कश्चित् इदं निमेः कुलं दुहितुः ... तायाः परिग्रहात् स्नुषात्वेन स्वीकाराद्धेतोः भृत्यस्य भावो भृत्यत्वं सोऽस्या

राघवाय तनयामयोनिजां स्वां ददौ श्रियमिवासुरद्विषे ॥ ४७ मैथिलः सपदि सत्यसंगरो राघवाय तनयामयो-
निजाम्। संनिधौ द्युतिमतस्तपोनिधेरग्निसाक्षिक इवातिसृष्टवान् ४८ प्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः को-
शलाधिपतये पुरोधसं। भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहाद्दिश्यतां कुलमिदं निमेरिति ४९ अन्वियेष सदृशीं च
स स्नुषां प्राप चैनमनुकूलवाग्द्विजः, सद्य एव सुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् ५० तस्य कल्पितपुरस्क्रि-
याविधेः शुश्रुवान्वचनमग्रजन्मनः ॥

स्तीति भृत्यभावि दिश्यतां त्वानुमन्यतामिति ४९ अन्विष्येषेति सदशरथश्च सदृशी अनुरूपां स्नुषामन्वियेष रामविवाहमाचकाङ्क्षेत्यर्थः अनुकूलवाक् स्नुषासिद्धिरूपानुकूलार्थवादी द्विजो जनकपुरोधाश्चैनं दशरथं प्रापत
यात् कल्पवृक्षफलस्य यो धर्मः सद्यः पाकरूपः सोऽस्यास्तीति कल्पवृक्षफलधर्मि अतः सुकृतां पुण्यकारिणां काङ्क्षितं मनोरथः सद्यः पच्य
ते हि कर्मकर्तरि लट् स्वयमेव पक्वं भवतीत्यर्थः कर्मणा तुल्यक्रियादिति कर्मवद्भावाद्भावकर्मणोरिति तङ् ५० तस्येति तस्य बलभिन्सखः इन्द्र
सहचरः बा... स्वाधीनवान्

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शः स्त्र्यापन्नताचेतिविश्वः कल्पितपुरस्क्रियाविधेः कृतपूजाविधेस्तस्याग्रजन्मनो द्विजस्य वचनं जनकेन संदिष्टं शुश्रुवान् श्रुतवान्· शृणोतेः क्वसुः सैन्यरे
णुमुषितार्कदीधितिः सनुच्चचालमतस्थे ५१ आससादेति· सदशरथो बलैः सेनाभिः पीडितोपवनपादपां मिथिलां संवेष्टयन् परिधीकुर्वन्नाससाद· सा
पुरी स्त्री युवतिरायतं आतिप्रसक्तं कांतपरिभोगं प्रियसंभोगमिव प्रीत्यारोधमसहिष्ट सोढवती द्वेषरोधं तु न सहत इति भावः ५२ ताविति· समये स्थि
तौ आचारस्थितौ समयाः शपथाचारकालसिद्धांतसंविद इत्यमरः वरुणवासवौ उपमा उपमानं ययोस्तौ तथोक्तौ भूपती जनकदशरथौ समेत्य मि
लित्वा स्वप्रभावसदृशीं आत्ममहिमानुरूपां कन्यकानां सीतादीनां तनयानां रामदीनां कौतुकक्रियां विवाहोत्सवं वितेनतुर्विस्तृतवंतौ· तनोतेर्लिट् ५३ पार्थि

सच्चचालबलभित्सखो वशी सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः ५१ आससाद मिथिलां सवेष्टयन्पीडितोपवनपादपां ब
लैः प्रीतिरोधमसहिष्ट सा पुरी स्त्रीव कांतपरिभोगमायतम् ५२ तौ समेत्य समये स्थितावुभौ भूपती वरुणवासवो
पमौ कन्यकातनयकौतुकक्रियां स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः ५३ पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मि
लां यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ५४ ते चतुर्थसहितास्त्रयो बभुः सूनवो नववधूपरि

वीमिति· उद्वहतीत्युद्वहः पचाद्यच्· रघूणामुद्वहो रघूद्वहो रामः पृथिव्या अपत्यं स्त्री पार्थिवी· तस्यापत्यमित्यणि टिड्ढे तिङीप् अग्रहात्
पूर्वं तां सीतामुदवहत परिणीतवान्· अथ लक्ष्मणस्तस्याः सीतायाः अनुजां जनकस्यौरसीं ऊर्मिलां उदवहत् यौ वरौजसौ तयोः रामलक्ष्मणयोर
वरजौ अनुजातौ भरतशत्रुघ्नौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजस्य जनकानुजस्य सुते कन्यके मांडवीं श्रुतकीर्तिमुदवहतां नात्र व्युत्क्रमविवाहदोषः भिन्नोदरत्वात् तदुक्तं·
पितृव्यपुत्रे सापत्न्ये परनारीसुतेषु च· विवाहदानयज्ञादौ परिवेत्ता न दूषणमिति ५४ तदिति· ते चतुर्थसहिताः सत्रयश्चत्वार इत्यर्थः ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० इच्छानुसारादेवमुक्तं सूनवो नववधूपरिग्रहान्सिद्धिमंतः फलसिद्धियुक्ताः तस्य भूपतेर्दशरथस्य सामदानविधिभेदनिग्रहा इव चत्वार उपाया इव
स०११ वचमुः विधीयंते विधिः निग्रहो दंडः सूनूनामुपायैः वधूनां सिद्धिभिश्चौपम्यमित्यनुसंधेयम् ५५ तादृशेति· तान्नराधिपसुतान् जनककन्यकाः नृप
११९ पात्मजैर्दशरथपुत्रैः कृतार्थतां कुलशीलवयोरूपादिसाफल्यमगमन् तेच ताभिस्तथा किंच सुवराणां वधूनां च समागमः प्रत्ययानां प्रकृतीनां च यो
ग इव सन्निभाती(?)नि सन्निभोऽभवत् आतश्चोपसर्गे इति कः प्रत्ययाः सनादयो याभ्यो विधीयंते ताः प्रकृतयः यथा प्रकृतिप्रत्यययोः सहैकार्थसा
धकत्वं तद्वदत्रापीति भावः ५६ एवमिति· एवमात्तरतिरनुरागवान् दशरथः तांश्चतुरो यात्मसंभवान्सुतान् तत्र मिथिलायां निवेश्य विवाह्य नि

सामदानविधिभेदनिग्रहाः सिद्धिमंत इव तस्य भूपतेः ५५ ता नराधिपसुतान्नृपात्मजैस्ते च ताभिरगमन्कृतार्थतां
सोऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः ५६ एवमात्तरतिरात्मसंभवांस्तान्निवेश्य चतुरोऽपि
तत्र सः अध्वसु त्रिषु विसृष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्तत ५७ तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा वर्त्मसु ध्वजतरुप्र
माथिनः चिक्लिशुर्भृशतया वरूथिनीमुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीं ५८ लक्ष्यते स्म तदनंतरं रविर्बद्धभीमपरिवे

वेशः शिविरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तित इति विश्वः त्रिष्वध्वसु प्रयाणेषु सत्सु विसृष्टमैथिलः स्वां पुरीं न्यवर्तत उद्देशान्त्रि ॰षमंडलः ॥
यापेक्षया कर्मत्वं पुर्याः ५७ तस्येति· जातु कदाचित्तस्य राज्ञो वर्त्मसु ध्वजा एव तरवस्तान्प्रमथ्नंतीति ये प्रतीपगाः प्रतिकूलगामिनो मरुतः उत्तटा नदी
रयाः स्थलीं कृत्रिमभूमिमिव जानपदेत्यादिना ङीप् तस्य वरूथिनीं सेनां भृशतया भृशं चिक्लिशुः क्लिश्यंति स्म ५८ लक्ष्यत इति· तदनंतरं
प्रतीपपवनानंतरं बद्धं भीमं परिवेषस्य परिधेर्मंडलं यस्य सः परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमंडले इत्यमरः रविः वैनतेयशमितस्य गरुडह

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नस्य भोगिनः सर्पस्य भोगेन कायेन भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरः वेष्टितश्च्युतः शिरोभ्रष्टो मणिरिव लक्ष्यते स्म ५९ श्येनेति·
श्येनपक्षा एव परिधूसरा अलका यासां ताः सांद्रमेघा इव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां तास्तथोक्ताः रजो धूलिरासां अस्तीति रजस्वला रजः कृष्यासु
तिपरिषदो वलजिति वलच् प्रत्ययः दिशो रजस्वला ऋतुमत्यो ऽगना इव स्त्र्याद्रजः पुष्पमार्तवमित्यमरः अवलोकनक्षमाः दर्शनार्हा नो बभूवुः
एकत्र दृष्टदोषादपरत्र शास्त्रदोषादिति विज्ञेयं अत्र रजोवृष्टिरुत्पात उक्तः ६० भास्कर इति भास्करो यां दिशमध्युवास यस्यां दिश्युषितः
उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वम् तां दिशं श्रिताः शिवाः गोमायवः स्त्रियां शिवा भूरिमायुगोमायुमृगधूर्तका इत्यमरः क्षत्रशोणितपितृक्रियां

वैनतेयशमितस्य भोगिनो भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ५९ श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सान्द्रमेघरुधिरार्द्रवास
सः अंगना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ६० भास्करश्च दिशमध्युवास यां तां श्रिताः प्रतिभयं ववा
शिरे क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं नोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ६१ तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य
कृत्यवित् अन्वयुंक्त गुरुमीश्वरः क्षितेः स्वन्तमित्यलघयत्स तद्व्यथाम् ६२ तेजसः सपदि राशिरुत्थितः प्रादुरास कि

पितृतर्पणं तत्र उचितं परिचितं भार्गवं नोदयन्त्य इव प्रतिभयं भयंकरं ववाशिरे रुरुदुः वाशृ शब्द इति धातोर्लिट् ॥ल वाहिनीमुखे· ॥
निरर्थ्यं वा यितंकृतमित्यमरः ६१ तदिति· तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य कृत्यवित्कार्यज्ञः क्षितेरीश्वरः शांतिमनर्थनिवृत्तिमधिकृ
त्य उद्दिश्य गुरुं वसिष्ठमन्वयुंक्त अपृच्छत् प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः स गुरुः स्वंतं शुभोदर्कं भावीति नस्य एतां व्यथामलघयत् लघूकृतवा
न् ६२ तेजस इति· सपदि उत्थितस्तेजसो राशिर्वाहिनीमुखे सेनाग्रे प्रादुरास किल खलु· ॥ ६० ॥ ६० ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०टी पः सेनिकैर्नेग्नानि प्रमृज्य चिरात्स्वक्षणीयमभावं गीयापुरुषाकृतिर्यस्य सतयोक्तः अभूदिति शेषः ६३ पित्र्यमिति· उपनीतं लक्षणं चिन्हं यस्य तं
पृ० ११ पितादेवतास्येति पित्र्यः वा पूर्तु पित्रुषसोयदिति यत्प्रत्ययः तं वंशं धनुषा ऊर्जितं मातुरागतः मातृकः अतस्त्प्रत्ययः तं वंशं दधत् यो भार्गवः अस
तोमश्वंद्रयुक्तो धर्मदीधितिः सूर्यइव सद्विजिह्वः ससर्पः चंदनद्रुमइवस्थितः ६४ येनेति रोषपरुष आत्मा बुद्धिर्यस्य सः आत्मा जीवो धृति·
त्वे द्विरित्यमरः तस्य स्थितिर्भिदो मर्यादालंघिनोपि पितुः शासनेन तस्य पास्थितेन वेपमानजननीशिरश्छिदा येन प्राक् घृणा जुगुप्सा जीयत·न
तोऽनंतरं मही अजीयत· मातृहंतुः क्षत्रवधात् कुतो जुगुप्सेति भावः ६५ अक्षेति· यो भार्गव· दक्षिणश्रवणसंस्थितेनाक्षबीजवलयेन अक्ष

यः ससोमद्रूव घर्मदीधितिः सद्विजिह्व इव चंदनद्रुमः ६४ येनरोषपरुषात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोपि तस्थुषा
वेपमानजननीशिरश्छिदा प्रागजीयत घृणा ततो मही ६५ अक्षबीजवलयेन निर्बभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः·
क्षत्रियांतकरणैकविंशतिव्याजपूर्वगणनामिवोद्वहन् ६६ तं पितुर्वधभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम् वा
लसूनुरवलोक्य भार्गवं स्वां दशां च विषसाद पार्थिवः ६७ रामनामइति तुल्यमात्मजे वर्तमानमहिते च दारुणे हृद्यम
स्य भयदायि चाभवद्रत्नजातमिव हारसर्पयोः ६८ ॥ ॥ मालयाक्षत्रियांतकरणानां क्षत्रियवधानां एकविंशतेरेकविंशतिसंख्या·
याः व्याजो ऽक्षमालारूपः पूर्वं यस्यास्तां गणनामुद्वहन्निव निर्बभौ ६६ तमिति पितुर्जमदग्नेर्वधेन क्षत्रियकर्तृकवधोद्भवेन मन्युना कोपेन रा·
जवंशानां निधनाय नाशार्थं निधनं स्यात्कुले नाशे इति विश्वः दीक्षितं प्रवृत्तमित्यर्थः तं भार्गवं स्वां दशां चावलोक्य बालाः सूनवो यस्य स पार्थि
वो विषसाद· स्वस्या निर्दौर्बल्यात् छत्रोऽस्मिन्नौ कोयत्कारि दृशीकोऽभवदित्यर्थः ६७ रामेति आत्मजे पुत्रे दारुणे घोरेऽहिते शत्रौ च तुल्यं समं प्रवि
र्णवर्त्तमानं रामइति नाम· हारसर्पयोर्वर्तमानं रत्नजातमिवास्य दशरथस्य हृद्यं हृदयंगमं भयदायि भयंकरं चाभवत् ६८ ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अर्घ्यमिति॰ स भार्गवोऽर्घ्यं अर्घ्यमितिवादिनं नृपमनवेक्ष्य यतो यत्र भरताग्रजः ततस्तत्र॰ दूतराभ्योपि दृश्यं ते सार्वविभक्तिकस्तसिः क्षत्रे क्षत्रकुलवि
षये यः कोपदहनो रोषाग्निस्तस्यार्चिषं ज्वालामिव स्थितां॰ ज्वालाभासो न पुंस्यर्चिरित्यमरः उदग्रा नारका कनीनिका यस्यास्तां तारकाक्ष्णः कनीनि
केत्यमरः दृशं संदधे ६९ तेनेति कार्मुकनिषिक्तमुष्टिना शरमंगुलीविवरचारिणं कुर्वता योद्धुमिच्छता युयुत्सुना तेन भार्गवेण विगतभीः निर्भीकः
सन् पुरोगतोऽग्रगतः सन् राघवो निजगदे उक्तः कर्मणि लिट् ७० क्षत्रेति॰ क्षत्रजातं क्षत्रजातिः अपकारेण पितृवधरूपेण वैरि द्वेषितं क्षत्रजा
तं बहुशः एकविंशतिवारान् निहत्य शमं गतोऽस्मि॰ तथापि सुप्तसर्पः दंडघट्टनादिव नवविक्रमस्य श्रवणादाकर्णनात् रोषितो रोषं प्रापितोऽस्मि॰

अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः संदधे दृशमुदग्रतारकाम् ६९ तेन
कार्मुकनिषिक्तमुष्टिना राघवो विगतभीः पुरोगतः अंगुलीविवरचारिणं शरं कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ७० क्षत्रजा
तमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः सुप्तसर्पइव दंडघट्टनादुत्थितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ७१ मैथिलस्य ध
नुरन्यपार्थिवैस्त्वं किलानमितपूर्वमक्षिणोः तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृंगमिव भग्नमात्मनः ७२ अन्यदा जग
ति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात् व्रीडमावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ७३ ॥ ११ ७३ मैथिलस्ये
ति॰ अन्यैः पार्थिवैः अनमितपूर्वं पूर्वमनमितं सहसुपेति समासः अस्य मैथिलस्य धनुस्त्वमक्षिणोः क्षतवान् किलेति वार्तायां वार्तासंभाव्
वयोः किलेत्यमरः तद्धनुर्भंगं निशम्याकर्ण्य भवतात्मनो मम वीर्यमेव शृंगं भग्नमिव समर्थये मन्ये ७२ अन्यदेति॰ अन्यदाऽन्यस्मिन्काले जग
ति॰ राम इत्ययं शब्दः उच्चरितः सन् मामेवागात् संप्रति त्वयि उदयोन्मुखे सति व्यस्तवृत्तिर्विपरीतवृत्तिः अन्यगामी नियतः स शब्दो मे व्रीडमावह

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ विभ्रत इति अचलेऽसौ चाद्रावपि अकुंठितं अस्त्रं विभ्रतो मम द्वौ समागसौ तुल्यापराधौ रिपू मतौ धेनोः पित्र्यहोमधेनोः वत्सस्य हरणाद्धेतोः हैहयः कार्त
स॰११ वीर्यः स्वकीर्तिमपहर्तुमुद्यत उद्युक्तस्त्वं च   वत्सहरणे भारतश्लोकः प्रमत्तस्याश्रमात्तस्य होमधेन्वास्ततो बलात् जहार क्रोशन्त्याश्च बभंज च म
१२१ हाद्रुमानिति ७४ क्षत्रियेति तेन कारणेन क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमः त्वयि अजिते मां नावति न प्रीणाति तथा हि पावक
स्य महिमा स गण्यते यः कक्षवत् कक्ष इव तत्र तस्यैवेति सम्प्रत्ययैर्वर्तिः सागरेऽपि ज्वलति ७५ विद्धीति किंच ऐश्वरं धनुर्हरेर्विष्णोरोजः
सा बलेन आत्तबलं हृतसारं च विद्धि यद्धनुस्त्वया भाजि भंजेश्च भंजेश्च चिणीति विभाषानलोपः तथा हि नदीरयैः खातमूलं अवदारितपादं तट

विभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुंठितं द्वौ मतौ मम रिपू समागसौ   तात धेनुहरणाच्च हैहयस्त्वं च कीर्तिमपहर्तुमुद्यतः ७४ क्षत्रि
यांतकरणोऽपि विक्रमस्तेन मामवति नाजिते त्वयि पावकस्य महिमा स गण्यते कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ७५ विद्धि
चात्तबलमोजसा हरेरैश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया खातमूलमनिलो नदीरयैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमं ७६ तन्म
दीयमिदमायुधं ज्यया संगमय्य सशरं विकृष्यतां   तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ७७ का
तरोऽसि यदि वोद्गतार्चिषा तर्जितः परशुधारया मम ॥ द्रुमं मृदुरप्यनिलः पातयतीति ततः शिशुरपि रौद्रं धनुः आनमयेदिति
मागवीरिति भावः ७६ तदिति तत् तस्मान्मदीयमिदमायुधं कार्मुकं ज्यया संगमय्य संयोज्य ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशः सशरं यथा स
त्वया विकृष्यतां प्रधनं रणस्तिष्ठतु प्रधनं धारणे रणे इति विश्वः एवमपि मद्धनुःकर्षणेऽपि अहं तुल्यबाहुतरसा समबाहुबलेन तर
सी बलरंहसी इत्यमरः त्वया जितः ७७ कातर इति यदि वा उद्गतार्चिषा उद्गतत्विषा मम परशुधारया तर्जितः कातरोऽसि भीतश्चेद्यया

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्यानिघातकठिनाअंगुलयोयस्यसतथोक्तः अभययाचनांजलिंवध्यतां तौयुतावंजलिःपुमानित्यमरः ७८ एवमिति भीमदर्शनेभार्गवः
एवमुक्तवतिसति राघवः स्मितेनहासेनविकंपिताधरःसन्तद्धनुर्ग्रहणंसमर्थमुचितंउत्तरंप्रत्यपद्यतअंगीचकार ७९ पूर्वेति॰ पूर्वजन्मनि
नारायणावतारेयद्धनुस्तेनसमागतः संगतः सरामोऽतिमात्रमत्यंतंलघुदर्शनः प्रियदर्शनोऽभवत् तथाहि॰ नवांबुदःकेवलंशक्रोपिसुभगः
किंदराचापेनेंद्रधनुषालांछितश्चिह्नितः किंपुनःसुभगस्तेतिभावः ८० तेनेति॰ बलिनातेनरामेणभूमिन्निहिताएकाकोटिर्यस्यतत्कर्मणेप्र
भवतीतिकार्मुकंधनुस्त्वकर्मणउकञित्युकञ्प्रत्ययः अधिरोपितंभूभृतारिपुर्भार्गवस्त्वधूमशेषोधूमकेतनःअग्निरिवनिष्प्रभोनिस्तेजः

ज्यानिघातकठिनांगुलिर्वृथावध्यतामभययाचनांजलिः ७८ एवमुक्तवतिभीमदर्शनेभार्गवेस्मितविकं
पिताधरःतद्धनुर्ग्रहणमेवराघवःप्रत्यपद्यतसमर्थमुत्तरम् ७९ पूर्वजन्मधनुषासमागतःसोतिमात्रलघु
दर्शनोभवत् केवलोपिसुभगोनवांबुदःकिंपुनस्त्रिदशचापलांछितः ८० तेनभूमिनिहितैककोटितत्कार्मुकं
चबलिनाधिरोपितं निष्प्रभश्चरिपुरासभूभृतांधूमशेषइवधूमकेतनः ८१ तावुभावपिपरस्परस्थितौवर्द्ध
मानपरिहीनतेजसौ पश्यतिस्मजनतादिनात्ययेपार्वणौशशिदिवाकराविव ८२ ॥ जनता आस॰ बभूव॰ आसेतिति
ङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ८१ ताविति॰ परस्परस्थितावन्योन्याभिमुखौवर्द्धमानंपरिहीनंचेतिद्वंद्वःवर्द्धमानपरिहीनेतेजसीययोः
तौतथोक्तौराघवभार्गवौ दिनात्ययेसायंकालेपर्वणिभवौपार्वणौशशिदिवाकराविवजनताजनसमूहःपश्यतिस्मअपश्यत्
तत्पर्यायः पश्यतिस्मअपश्यत् अत्रराघवस्यशशिनाभार्गवस्यभानुनाचौपम्यंद्रष्टव्यं ८२ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० नमिति हरसूनुसन्निभः स्कंदसमः कृपामृदु राघवः आर्भनिर्विषये स्वे लितवीर्ये ... न कृत्स्नं भार्गवं स्वस्वकीयसंहितं अमोघमाशुगं वाणं चापे अस्य च्या
स०११ जहार च सापे ८३ अभिभवत्यपि त्वयि विप्र हेतोः निर्दयं प्रहर्तुं अलं ... ना हि किंतु अनेन पत्रिणा ते गतिं गमनं हन्मि उत मखार्जितं लोकं
१२८ स्वर्गं हन्मि योग्यं स ब्रूहि ८४ प्रतीति ... ऋषि भार्गवस्तं रामं प्रत्युवाच किमिति तत्त्वतः स्वरूपतस्त्वां पुरातनं पुरुषं न वेद्मि इति न किंतु वेद्म्येव
स्वर्गं ... किंतु गां गतस्य भुवमवतीर्णस्य तव वैष्णवं धाम तेजो दिदृक्षुणा द्रष्टुमिच्छता मया कोपितश्चासि ८५ भस्मसादिति पितृद्विषः पितृवैरि
णो भस्मसात्कृतवतः कोपेन भस्मीकुर्वतः विभाषा साति कात्स्न्र्ये इति साति प्रत्ययः ससागरां वसुधां च पात्रसात्पात्राधीनं च देयं कृतवतः दे

नैकृपामृदुर्वेक्ष्य भार्गवं राघवस्खलितवीर्यमात्मनि स्वं च संहितममोघमाशुगं व्याजहार हरसूनुसन्निभः ८३ न
प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि शंस किं गतिमनेन पत्त्रिणा हन्मि लोकमथ तेमखार्जितं ८४
प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वतस्त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनं गां गतस्य तव धाम वैष्णवं कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ८५
भस्मसात्कृतवतः पितृद्विषः पात्रसाच्च वसुधां ससागरां आहितो जयविपर्ययोपि मे श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया
८६ तदतिं मतिमतां वरेप्सितां पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे पीडयिष्यति न मां खिलीकृता स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपं
८७ प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकं ॥ ॥ येत्राचेति चकारात्साति ... कृत्यस्य मे परमेष्ठिना परमपुरुषेण
त्वया आहितः कृतः जयविपर्ययः पराजयोपि श्लाघ्यः आशास्य एव ८६ तदिति तत्तस्मात्कारणात् हे मतिमतां वर पुण्यतीर्थगमनाय आप्तुमि
ष्टां ... मे गतिं रक्ष पालय किंतु खिलीकृताऽदुर्गमीकृतापि स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपं भोगनिस्पृहं मां न पीडयिष्यति अनस्तामेव जहीत्यर्थः
८७ प्रत्यपद्येति राघवः तथेति प्रत्यपद्यत अंगीकृतवान् प्राङ्मुखः इंद्रदिङ्मुखः सायकं विससर्ज च स सायकः सुकृतोपि साधुकारिणोपि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मार्गः। स्वर्गदुरत्ययो दुरतिक्रमः स्वर्गमार्गस्य परिघः प्रतिबंधोऽभूत् ८८ राघव इति राघवोपि क्षम्यतामिति वदन् तपोनिधेर्भार्गवस्य चरणौ समस्पृशत् प्र
णनाम तथा हि तरस्विनां बलवतां तरसा बलेन निर्जितेषु शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये भवतीति शेषः ८९ राजसत्वमिति यदा मातृपागतं मातृकं राजसत्वं
रजोगुणः प्रधानत्वं धूय पित्र्यं पित्रागतं शमं यदा गमितोस्मि तदा त्वया ममापेक्षितत्वात् अनिंदितं स्वर्गहितं फलं स्वर्गहानिलक्षणं यस्य सोयं नि
ग्रहोप्यकारोप्यनुग्रहीकृत उपकारीकृतः ९० साधयामीति अहं साधयामि गच्छामि देवकार्यमुपपादयिष्यतः संपादयिष्यतस्ते विघ्नमस्तु विघ्ना
भावोस्तु अव्ययं विभक्तीत्यादिना अर्थाभावे अव्ययीभावः सह लक्ष्मणेन सलक्ष्मणः तं तेन सहेतितुल्ययोग इति बहुव्रीहिः लक्ष्मणाग्रजं रामं इति वचऊ

भार्गवस्य सुकृतोपि सोभवत्स्वर्गमार्गपरिघो दुरत्ययः ८८ राघवोपि चरणौ तपोनिधेः क्षम्यतामिति वदन्समस्पृशत् निर्जितेषु तर
सा तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ८९ राजसत्वमवधूय मातृकं पित्र्यमस्मि गमितः शमं यदा नन्वनिंदितफलो मम त्वया नि
ग्रहोप्ययमनुग्रहीकृतः ९० साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते देवकार्यमुपपादयिष्यतः ऊचिवानिति वचः सलक्ष्मणं लक्ष्मणाग्र
जमृषिस्तिरोदधे ९१ तस्मिन्गते विजयिनं परिरभ्य रामं स्नेहादमन्यत पिता पुनरेव जातं तस्याभवत्क्षणशुचः परितोषलाभः क
क्षाग्निलंघिततरोरिव वृष्टिपातः ९२ अथ पथि गमयित्वा क्लृप्तरम्योपकार्ये कतिचिदवनिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः पुरमवि
शदयोध्यां मैथिलीदर्शिनीनां कुवलयितगवाक्षां लोचनैरंगनानाम् ९३ इति श्रीरघुवंशे सीतापरिणयनो नाम एकादशः सर्गः

चिवान् ऊचः वसुः क्वसुः ऋषिस्तिरोदधे अंतर्दधौ ९१ तस्मिन्निति तस्मिन् भार्गवे गते सति विजयिनं रामं पिता स्नेहात्परिरभ्य आलिंग्य पुनः जातमेवामन्य
त क्षणमुक्ताः शुचः यस्य इति विग्रहः क्षणमुक्त तस्य परितोषलाभः संतोषप्राप्तिः कक्षः शुष्कः कानने वीरुधोऽपि इति विश्वः अतः कक्षाग्निना दावानलेन लंघि
तस्याभिहतस्य तरोर्वृष्टिपात इवाभवत् ९२ अथेति अथ शर्वकल्पः ईषदसमाप्तः शर्वः शर्वकल्पः ईषदसमाप्तौ कल्पबित्यादिना कल्पप्प्रत्ययः अवनिपालः क्लृप्तान्यारम्याः नवाः उप
कार्याः यस्मिन्सः तस्मिन्पथि कतिचिच्छर्वरीः रात्रीर्गमयित्वा मैथिलीदर्शिनीनामंगनानां लोचनैः कुवलयानि येषां संजातानि कुलयिताः तदस्य सं
जातं तारकादिभ्य इतजिति इतच् प्रत्ययः कुवलयिताः गवाक्षाः यस्यास्तां पुरीमयोध्यामविशत्प्रविष्टवान् ९३ इति श्रीमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंश गा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१० टी श्रीगणेशायनमः वन्दामहे महोदंडदोर्दंडौ रघुनंदनौ तेजस्विनि तमस्यंकुमंडलौ लोकमंडलौ १ निर्विष्टेति स्नेहयंति प्रीणयंतिपुरुषमितिस्ने
हाः पत्रादयः स्निह्यन्ति पुरुषायेषुइतिस्नेहाः अग्निकर्णादयो घस्रोभावाः शब्दादयः तएवस्नेहा निर्विष्टाः भुक्ताः विषयाः स्नेहाः येनसतथोक्तः नि
र्विष्टभृतिभोगयोर्निति विश्वः दशाः जीवनावस्थातस्या अंतंवाधकमुपेयिवान्दशा यः उपस्थितप्रदीपार्चिः दीपज्वालेवआसन्न निर्वाणमोक्षो
यस्यसतथोक्तः आसीत् अर्चिर्विषयक्षेतु विषयोदेशः आश्रयोभाजनमितियावत् विषयः स्यादिंद्रियार्थेदेशेजनपदेपिचेतिविश्वः स्नेहस्तैलादिः
स्नेहस्तैलादिकरसद्रवेस्यात्सौहृदेपिचेतिविश्वः दशावर्त्तावस्थायामितिविश्वः निर्वाणंविनाशं निर्वाणंनिर्वृतौमोक्षेविनाशेगजमज्जनइतियादवः

॥श्रीगणेशायनमः॥ निर्विष्टविषयस्नेहः सदशांतमुपेयिवान् आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिरिवोषसि १ तंकर्णमू
लमागत्यरामेश्रीर्न्यस्यतामिति कैकेयीशंकयेवाहपलितछद्मनाजरा २ सापौरान्पौरकांतस्यरामस्याभ्युदयश्रुतिः प्र
त्येकंह्लादयांचक्रेकुल्येवोद्यानपादपान् ३ तस्याभिषेकसंभारंकल्पितंक्रूरनिश्चया दूषयामासकैकेयीशोकोष्णैः
पार्थिवाश्रुभिः ४ साकिलाश्वासिताचंडीभर्त्रातत्संश्रुतौवरौ ॥ १ तमिति जराकैकेयीशंकयेवपलितस्यकेशादिशौक्ल्यस्य
छद्मनामिषेण पलितंजरसाशौक्ल्यंकेशादाविस्यमरः कर्णमूलंकर्णोपकंठमागत्यरामेश्रीः राजलक्ष्मीर्न्यस्यतांनिधीयतामितितंआ
ह हेहरेरमितिविश्वः रामस्ययौवराज्याभिषेकंचिकीर्षितुंचकांक्षेत्यर्थः २ सेति सापौरकांतस्यरामस्याभ्युदयश्रुतिः अभिषेकवा
र्ताकुल्येवअल्पजलनदीइववहित्रिमासरिदित्यमरः उद्यानपादपानिवपौरान्प्रत्येकंह्लादयांचक्रे ३ तस्येति क्रूरनि
श्चयाकैकेयीतस्यरामस्यकल्पितंसंभृतंअभिषेकस्यसंभारंउपकरणंशोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिर्दूषयामास स्वयंदुःखमूलेनराजशोकेनव
वंधेत्यर्थः ५ सेति चंडीअतिकोपना चंडस्त्वत्यंतकोपनइत्यमरः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सा[illegible]सीताप्रतुनीनातेन भर्त्रासंयुनोप्रतिश्रुतौवरौद्न्द्रेण हि कास्रभिद्रष्टा भूर्विलेवल्मीकादौमग्नावुरगाविवउद्ववामउज्जगार ५ तयोरि
ति: मातयोर्वरयोर्मध्ये एकेन वरेणरामं चतुर्दशासमाः संवत्सरान् अत्यंतसंयोगे द्वितीया प्राव्राजयत् द्वितीयेन वरेणसुतस्य भरतस्य
वैधव्यैकफलांवैधव्यमात्रफलांश्रियमैच्छत् इयेषतनुः उपभोगफलामितिभावः ६ पित्रेति रामः प्राक् पित्रादत्तां महीं रुदन् प्रत्यप
द्यत पश्चाच्चकार स्वल्पागदुःखादितिभावः पश्चाद्वनाय गच्छेति एवंरूपां नदात्तां पित्राज्ञां मुदितो गृहीतवान् पित्राज्ञाकरणलाभादितिभावः
७ दध्यदिति मंगलक्षौमे दधतो वल्कलेवसानस्य आच्छादयत स्तस्य रामस्य सममेकविधं मुखरागं मुखवर्णं जनाः विस्मिता ददृशुः

उद्ववामेंद्र तिकाभूर्विलमग्नाविवोरगौ ५ तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्राव्राजयत्समाः द्वितीयेन सुतस्यैच्छद्वैधव्यैकफलां श्रि
यं ६ पित्रादत्तां रुदन् रामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत पश्चाद्वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ७ दधतो मंगलक्षौमेवसा
नस्यचवल्कले ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समंजनाः ८ ससीतालक्ष्मणसखः सत्याद्गुरुमलोपयन् विवेश दंडकारः
ण्यंप्रत्येकं च सतांमनः ९ राजापि तद्वियोगार्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत १० वि
प्रोषितकुमारं तद्राज्यमस्तमितेश्वरं रंध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ११॥ ॥सुखदुःखयोरविशेषइतिभावः ८ सइति
सरामः गुरुं पितरं सत्याद्दत्तादलोपयन् अभ्रंशयन् सीतालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः ताभ्यां सहितः सन् दंडकारण्यं विवेश सतां मनश्च प्र
त्येकं विवेश पितृभक्त्या सर्वेसंतः संतुष्टा इतिभावः ९ राजेति राजापि दशरथः पुत्रवियोगदुःखितः सन् स्वकर्मणः स्वकृतमुनिपुत्रवधरूपेण जा
तः स्वकर्मजः शापः तं पुत्रशोकजं मरणात्मकं स्मृत्वा शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभं प्रायश्चित्तममन्यत [illegible]इत्यर्थः १० विप्रोषितेति विप्रोषि
ताः कुमाराः यस्मिंस्तत्तथोक्तं अस्तमितईश्वरो राजा यस्य तत्तथोक्तं तद्राज्यं रंध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां भोग्यवस्तुतां ययौ आमिषं भो

टीका: ११६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१० टी० अथेति अथानन्तरं निवृत्तयोर्मात्र्याः प्रकृतिः सहजे योनावमात्येप[illegible]दभ्रुवः मातृवंशनिवासिभि[illegible] भरतं [illegible] भिनाश्रुभिः पितृमरणगुप्त्यर्थे

स० १२ [illegible]मिति भावः मौलैः स [illegible]रानाययामासुः आगमयांचक्रुः १२ श्रुत्वेति कैके[illegible]तनयो भरतः पितुस्तथा[illegible]विधं स्वमातृमूलं [illegible] मरणं श्रुत्वा स्वस्याः

प० २८ स्वमातुः केवलपराङ्मुखो न किंतु श्रियोऽपि पराङ्मुखस्त्यक्त आसीत् १३ ससैन्य इति ससैन्यो भरतः राममन्वगच्छत् [illegible] तेन आश्रमालयैर्वनवासि

भिर्दर्शितान् एते राम निवासा इति कथितान् ससौमित्रेर्लक्ष्मणसहितस्य रामस्य वसतिद्रुमान् निवासवृक्षान् उदश्रुः रुदन्नपश्यत् १४ चिं

त्रेति॰ चित्रकूटेति॰ कथितस्वर्गतिः कथितः [illegible] चित्रकूटवनस्थं [illegible]गुरोः पितुः कथितपि[illegible] [illegible]णः सन्निरस्यर्थः अनुच्छिष्टानुभूता स्यासंपद्गुणोत्कर्षो यस्याः सा

अथानाथाः प्रकृतयो मातृवंशनिवासिनं मौलै[illegible]रानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः १२ श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैके-

यीतनयः पितुः मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत्पराङ्मुखः १३ ससैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयैः तस्य

पश्यन्ससौमित्रेरुदश्रुर्वसतिद्रुमान् १४ चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिर्गुरोः लक्ष्म्या निमन्त्रयांचक्रे तमनुच्छि-

ष्टसंपदा १५ स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुवः १६ तमशक्यमपाक्रष्टुं

निदेशात्स्वर्गिणः पितुः ययाचे पादुके पश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते १७ ॥ ११ संपद्गुणोत्कर्ष इति केशवः तया लक्ष्म्या क

रणेन निमन्त्रयांचक्रे आहूतवान् १५ स इति सहि भरतः प्रथमजे अग्रजे रामे अकृतश्रीपरिग्रहे सति निस्वीय भुवः स्वीकरणादात्मनं परिवेत्तारं

मेने परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहादित्यमरः भूपरिग्रहोऽपि दारपरिग्रहसमइति भावः १६ तमिति॰ स्वर्गिणः पितुः निदेशादपा

[illegible] कृष्टुं निवर्तयितुमशक्यं तं रामं पश्चाद्राज्याधिदेवते स्वार्गिन्यो कर्तुं पादुके ययाचे १७ ॥ ० ॥ ० ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स इति । ज्येष्ठो भ्रात्रा रामेण तथेत्युक्त्वा विसृष्टः सन् पुरीमयोध्यां नाविशदेव किंतु नंदिग्राममगतः सन् तस्य रामस्य राज्यं न्यासमिव निक्षेपमिवाभु
नक् अपालयत् [illegible] नतूपभुक्तवानित्यर्थः अन्यथा भुजोऽनवन इत्यात्मनेपदप्रसंगात् भुजेर्लङ् । १८ दृढेति । ज्येष्ठे दृढभक्तिः राज्यतृष्णापराङ्मु
खो भरतः [illegible] पूर्वो [illegible] स्नाननमातुः पापस्य प्रायश्चित्तं [illegible] नोदकं कर्मा करोदित्युत्प्रेक्षा दृढभक्तिरित्यत्र भक्तिशब्दस्य स्त्रियाः पुंवदित्या
दे [illegible] सिद्धान्ते तु घटः अप्रियादिषु [illegible] विधानात् भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात् अतो दृढभक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिः इतिग
णव्याख्याने दृढभक्तिरित्यत्र समासादिषु पूर्वपदस्य नपुंसकत्वस्य विवक्षितत्वा[illegible] इदमिति समाधेयं दृढेति कारस्य दीर्घनिवृत्तिमात्रं परं दृढभक्ति

स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् । नंदिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक् ॥ १८ ॥ दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे
राज्यतृष्णापराङ्मुखः । मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ १९ ॥ रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्तयन् । चचार सा
नुजः शान्तो वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा ॥ २० ॥ प्रभावस्तम्भित[illegible]माश्रितः स वनस्पतिं । कदाचिदङ्के सीतायाः शिश्ये किंचिदिव
श्रमात् ॥ २१ ॥

शब्दो लिंगविशेषस्यानुपकारत्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितमेव तस्मात् स्त्रीलिंगस्य दृढभक्तिशब्दस्यापि प्रयोग इत्यभिप्रायः न्या
सकारोऽप्येवं भोजराजस्तु कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात् भवानीभक्तिरित्यादौ पुंवद्भावप्रतिषेधः दृढभक्तिरित्यादौ भाकस
यद्वा सामान्ये नपुंसकमिति नपुंसकं दृढशब्दे विग्रह इति द्रष्टव्यं
धन त्वात् [illegible] पूर्वपदमेत्याह भक्तौ पूर्वं साधनायात्रत्य स्थले [illegible] नावर्तयन् [illegible] वनजीवनं इक्ष्वाकूणां व्रतं वनवासात्म
म् । १९ रामइति । [illegible] शान्तो रामो वैदेह्या सह वने वन्येन वर्तयन् [illegible] मितास्थिरीकनाढ्य [illegible] स वनस्पतिमाश्रितः सन् किंचिदि
[illegible] वचं २० प्रभावेति स रामः कदाचित् [illegible] क्रमात् [illegible] सीतायाः [illegible] अङ्के शिश्ये सुष्वाप २१ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२०टी ऐन्द्रिरिति ऐन्द्रिः इन्द्रस्य पुत्रो द्विजः पक्षी काकः तस्याः सीतायाः स्तनौ प्रियः आमिषलोभेन विद्द पुत्रं तं तन्नामक इत्यभिधीयते । यः पुरोभागिनोदोषैकदर्शी
रा०१५ नः कर्म पौरोभाग्यं तेषाम् । कद्रकुपुरो । भागीन्यमरः दुःश्लिष्टदोषघातमाचरन्तः स्वं निघ्नन् स्वैर्विददार विदिलिखेव २२ तस्मिन्निति रामयासीतयाव
वोधितारामस्तस्मिन्काले दूषीकाललक्षणास्त्रं इषीकायाः काशमुच्यन्त इति हलायुधः तदास्येत् अस्यतिसम्बन्धे पुषादिः इत्यात्मनेपदं लुङ् अस्यति
वक्तिस्याति भ्यो । ङि । त्यङ् प्रत्ययः अस्यतेस्थुगिति थुगागमः सकाकः भ्रान्तः सन् एकनेत्रस्य व्ययेनदानेन तस्माद्वन्धान्मुमुचे मुक्तवान् मु
चेः कर्मकर्तरि लिट् धेनुर्मुमुचे इतिवत् २३ रामस्त्विति रामस्त्वा मन्दवेशमा द्वेतोः पुनर्भरतागमनमार्गं शंकयन् उत्सुकसारंगां उत्कंठित

ऐन्द्रिः किलनखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन् २२ तस्मिन्नास्यदिषीकास्त्रं रा
मो रामावबोधितः भ्रान्तः सन्मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः २३ रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः आशंक्योत्सु
कसारंगां चित्रकूटस्थलीं जहौ २४ प्रययावातिथेयेषु वसन्नृषिकुलेषु सः दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्क
रः २५ बभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता प्रतिषिद्धापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी २६ ॥ ॥ हरिणां चित्रकूटस्य
स्थलीं आसन्नदेशत्वाद्भरतस्यागमनं आशंक्य उत्सुकसारंगां जहौ इति विग्रहः २४ प्रययाविति सरामः तिथिषु साधूनि आतिथेयानि यथा तिथ्यैवसतिस्वपतेर्ढञ् इति ढ
ञ्प्रत्ययः तेषु ऋषिकुलेषु ऋष्याश्रमेषु कुलं कुल्यं गणे देहे गेहे जनपदे ऽन्वये इति हैमः वर्षासु भवानि वार्षिकाणि वर्षाभ्यष्ठगिति ढक् प्रत्ययः
तेषु ऋक्षेषु नक्षत्रेषु भास्करः इव वसन् दक्षिणां दिशं प्रतिययौ २५ बभाविति । तं रामं अनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता सीता कैकेय्या प्रतिषि
द्धा निवारिता पि गुणोन्मुखी गुणोन्मुखा लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीरिव बभौ २६ ॥ २६ ॥ ६० ॥ ९ ॥ ॐ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनुसूयेति॰ सा सीताऽनुसूययाऽत्रिभार्ययाऽतिसृष्टेन दत्तेन पुण्यगंधेनांगरागेण काननं वनं पुष्पेभ्य उच्चलिताः निर्गताः षट्पदा यस्मिंस्तत्तथा
भूतं चकार २७ संध्येति॰ संध्याभ्रकपिशो विराधो नाम राक्षसो ग्रहो राहुरिवेंदोः तस्य रामस्य मार्गमावृत्यावरुध्यातिष्ठत् २८ स इति॰ लोका
स्य शोषणः शोषकः दूषकः स राक्षसः रामलक्ष्मणयोर्मध्ये मैथिलीं नभोनभस्ययोः श्रावणभाद्रपदयोरंतरे मध्ये वृष्टिमवग्रहो वर्षप्रति
बंधः इव जहार अवग्रहो वृष्टिप्रतिबंधः इत्यर्थः वृष्टिर्वर्षं तद्विघाते ऽवग्राहावग्रहौ समावित्यमरः २९ तमिति॰ ककुत्स्थस्य गोत्रापत्ये पु
मांसौ काकुत्स्थौ रामलक्ष्मणौ तं विराधं विनिष्पिष्य हत्वा ऽशुचिना पवित्रेण गंधेन स्थलीमाश्रमभुवं पुरा दूषयतीति हेतोः यावत्पुरानि॰

अनुसूयातिसृष्टेन पुण्यगंधेन काननम्। सा चकारांगरागेण पुष्पोच्चलितषट्पदं २७ संध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो
नाम राक्षसः। अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येंदोरिव ग्रहः २८ स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः। नभोनभस्ययोर्वृ॰
ष्टिमवग्रह इवांतरे २९ तं विनिष्पिष्य काकुत्स्थौ पुरा दूषयति स्थलीं। गंधेनाशुचिना चेति वसुधायां निचख्नतुः ३०
पंचवट्यां ततो रामः शासनात्कुंभजन्मनः। अनपोढस्थितिस्तस्थौ विंध्याद्रिः प्रकृताविव ३१ रावणावरजा तत्र राघ
वं मदनातुरा। अभिपेदे निदाघार्ता व्यालीव मलयद्रुमं ३२॥ ऽपातयोर्लडिति भविष्यदर्थे लट् वसुधायां निचख्नतुः भूमौ निक्षि
प्तवंतौ च ३० पंचवट्यामिति॰ ततो रामः कुंभजन्मनोऽगस्त्यस्य शासनात् पंचानां वटानां समाहारः पंचवटी तद्धितार्थेति तत्पुरुषः संख्या
पूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञायां द्विगोरिति ङीप् द्विगुरेकवचनमिति एकवचनं तेन सा पंचवट्यां विंध्याद्रिः प्रकृतौ स्वदेहे पूर्वावस्थायामिवानपोढ
स्थितिरनतिक्रांतमर्यादस्तस्थौ ३१ रावणावरजेति॰ तत्र पंचवट्यां मदनातुरा रावणावरजा शूर्पणखा पूर्वपदात्संज्ञायामगः इति णत्वं राघ
वं निदाघार्तो घर्मसंतप्ता व्याकुला व्याली भुजंगी मलयद्रुममिवाभिपेदे प्राप ३२॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०टी· [illegible]तीति· साक्षरूपेण सा [illegible] सन्निधावेव कथितान्वया कथिनवं शासनोत्तरः मं चव्रे रतमती तथाहि [illegible] निप्रसिद्धौ नारीणां मनोभवः कामः।
स०१ कालज्ञो न भवती [illegible] कालज्ञो हि ३३ कलत्रवानिति वृषः सनानः वृषः स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्रजे पुंराशिभेदयोः शृंग्यां मूषिकश्रेष्ठयोरपी
१२६ तिविश्वः वृषं पुरुषं चौन्मार्थमिच्छन्ती [illegible] वृषस्यंती चेकामुकीत्यमरः सुपश्चात्मनः क्यजिति क्यच्प्रत्ययः अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि
तिसुडागमः तत्र लटः शत्रादेशः उगितश्चेति ङीप् [illegible]स्कंधः वृषस्कंधरामः वृषस्यंतीं तां राक्षसीं हे बाले अहं कलत्रवान् मे कनीयांसं कनिष्ठं भ
जस्वेति शशास आज्ञापितवान् ३४ ज्येष्ठाभिगमनादिति पूर्वं ज्येष्ठाभि[illegible]गमनात्तेन लक्ष्मणेनापि [illegible]ऽनभिनंदिता नांगीकृता भूयो रामाश्रया सारा।

सा सीतासन्निधावेव तं वव्रे कथितान्वया [illegible] नारीणामकालज्ञो मनोभवः ३३ कलत्रवानहं बाले कनीयांसं भज
स्व मे इति रामो वृषस्यंतीं वृषस्कंधः शशास ताम् ३४ ज्येष्ठा[illegible]मनात्पूर्वं तेनाप्यनभिनंदिता सा भूद्रामाश्रया भूयो नदीवोभय
कूलभाक् ३५ संरंभं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय तां निवातस्तिमितां वेलां चंद्रोदय इवोदधेः ३६ फलमस्योप
हासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य मां मृग्याः परिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतं ३७ इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरंके निर्विश

[illegible]उभे कूले भजंती तु भयकूलभाक् नदीवाभूत् सा हि यातायाताभ्यां पर्यायेण कूलद्वयगामिनी नदी सदृश्यभूदित्यर्थः ॥तीं भयात्॥
३५ संरंभमिति मैथिलीहासः [illegible]सौम्यां सौम्याकारां तां राक्षसीं निवातेन स्तिमितां निश्चलामुदधेर्वेलां अंबुविकृतिं अंबुपूरमित्यर्थः।
अत्यंबुविकृतौ वेलेत्यमरः चंद्रोदय इव संरंभं क्षोभं निनाय ३६ फलमिति· श्लोकद्वयेनान्वयः तस्योपहासस्य फलं सद्यः संप्रत्येव प्रा।
प्स्यसि मां पश्य त्वया कर्त्री कृतं उपहासरूपं करणं व्याघ्र्यां विषये मृग्याः कर्त्र्याः परिभवो मृत्यवेहि ३७ इतीति भयाद्भर्तुरंके निर्विशंतीं भ्या

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्त्रिंगतौ मैथिलीं दृष्ट्वा शूर्पणखा कर्त्री नाम्ना स्वनाम्ना नखरूपं शूर्पाकारं नखयुक्तमित्यर्थः रूपमाकारं प्रत्यपद्यत स्त्रीचकारस्मदर्शयदित्यर्थः
३८ लक्ष्मणइति लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलावन्मंजुवादिनीं पश्चाच्छिवावद्घोरस्वनां भीमस्वनां तां श्रुत्वा तस्याः स्वनं श्रुत्वेत्यर्थः मुखमार्गेरवः श्रूय
तइति कर्मप्रयोगः विकृतनामायाविनीतिबुबुधे बुध्यानु कर्त्तरि लिट् ३९ पर्णशालामिति अथ लक्ष्मणो विकृष्टासिकोद्धृतखड्गः सन् क्षिप्रं पर्णशा
लां प्रविश्य तां भीषयन्तीति भीषणां तां नरोदितास्युः कर्त्तरिएनेन भीषणा व्याख्याता ताना राक्षसी वैरूप्यस्य पौनरुक्त्यं द्वैगुण्यं लक्षणया तेनायोजयत् यो
जितवान् स्वभावतः एव विकृतां कर्णादिच्छेदेन पुनरतिविकृतामकरोदित्यर्थः ४० सेति सा वक्रनखं धारयतीति वक्रनखधारिणी तया वे

रूपं स शूर्पणखा नाम्ना स दृष्ट्वा प्रत्यपद्यत ३८ युग्मं लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामंजुवादिनीं शिवाघोरस्वनां पश्चा
द्बुबुधे विकृतां ३९ पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ४०
सा वक्रनखधारिण्या वेणुकर्कशपर्वया अंकुशाकारयांगुल्या तौ तर्जयद्वरे ४१ प्राप्य तौ भुजनस्थानं खरादि
भ्यस्तया विधं गमोपक्रममाचख्यौ रक्षः परिभवं नवं ४२ ॥ ऋणुरिव कर्कशपर्वयां याट्ट एवांकुशाकाद्वाकारो यस्याः सा त
तयांगुल्या तौ राघवावंवरे स्थितावाकाशे स्थितौ तर्जयत्र भर्त्सयत् तर्ज भर्त्सनइति धातोः कुसदिकादनुदात्तेत्वात्मनेपदेन भाव्यं तथा
पि चक्षिङो डित्करणोज्ञापकादात्मनेपदस्याऽनित्यत्वात् परस्मैपदमूह्यमित्युक्तः आख्याने चंद्रिकात तर्जयते भर्त्सयते ना
र्जयती ऽपि च दृश्यते विचिति ४१ प्राप्येति सा आभुंजनस्थानं प्राप्य खरादिभ्यो राक्षसेभ्यस्तथा विधंसीतालक्ष्मणोपक्रम्यतदूत्पुप
क्रमः आरंभः कर्मणि घञ्प्रत्ययः रामस्य कर्तृकोपक्रमः रामोपक्रमं मेणादावुपक्रान्तमिति उपक्रोपक्रमं तत्कस्याचिख्यासायामिति क्लीवत्वं त
न्नवं रक्षसां कमभूतानां परिभवमाचख्यौ च ४२ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०-टी॰ मुखेति नैर्ऋर्तायातुधाना: नैर्ऋतोयातुरक्षसीत्यमरः मुखावमवक्षुकर्णादिषु लूनाः छिन्नानासापुरोदधुः अग्रेचक्रुरितियावत् तदेवराणामभियायिनां
स॰ २२ रामाभिसरतां तेषामंगलमभूदित्यर्थः ४३ उदिति उदायुधानुद्यतायुधान् आपततआगच्छतोदृष्ट्वा सीतानदसदीन्वेक्ष्यराघवश्चापे विजयस्था
१२७ शंसी आशालक्ष्मणं सीतां निदधे स्वीतारक्षणेलक्ष्मणंनियुज्यस्वयंयुद्धायसन्नद्ध इतिभावः ४४ एकइति दाशरथी रामः एकोऽद्वितीयः
यातुधानाः कामंमहद्बलाः संतीति शेषः तेतुसमग्रमप्याजौ यावत्तोयातुधानाः यावत्संख्याकास्तेदादृशे ४५ असेदिति अयशुभाचारोरः
णेसाधुचारी सद्वृत्त आसकाकुत्स्थोऽसज्जनेनराक्षसजनेनचप्रयुक्तंप्रेषितंउच्चारितं दूषणं दूषणाख्यंराक्षसंआत्मनोदूषणंदोषमिवनचक्षमे

मुखावयवलूनानां नैर्ऋतानां पुरोदधुः समीक्ष्य रामं तेषामभियातदेवानां भूदमंगलं ४३ उदायुधानापततस्तान्दृष्ट्वाथ
राघवः निदधे विजयस्थां सीतां चापे सीताचलक्ष्मणे ४४ एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः तेतु यावन्त एव
वांजौ तावद्दादृशे सतैः ४५ असज्जनेनकाकुत्स्थः प्रयुक्तमथदूषणम् नचक्षमेशुभाचारः सदूषणमिवात्मनः
४६ तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः क्रमशस्तेपुनस्तस्य चापास्तममिवोद्ययुः ४७ नैलक्ष्यपाणां शितैर्बाणैः
येथापूर्वविशुद्धिभिः असृग्दिग्धाङ्गिभिर्गैः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः ४८ ॥ तं नसेहे प्रतिकर्तुं प्रवृत्तः इत्यर्थः ४६ तमिति सरामस्तं दूष
णंखरत्रिशिरसौचशरैः प्रतिजग्राह प्रतिजहारेत्यर्थः क्रमशः यथाक्रमंप्रयुक्तान्अपीतिशेषः तस्यतेशराः पुनश्चापान्तमंयुगपदेवोद्ययुः अति
लघुहस्तइतिभावः ४७ नैरिति देहमभित्वागच्छन्तीतिदेहातिगाः नैर्यथास्थितापूर्वविशुद्धिर्येषांतैरतिवेगत्वेनदेहभेदात्प्रागवत् रु
धिरलेपरहितैरित्यर्थः शितैस्तीक्ष्णैर्बाणैः त्रयःणां खरादीनांअप्युष्णीनंरुधिरंतुपतत्रिभिः पीतम् ४८॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मिन्निति तस्मिन् रामशरोत्कृत्ते छिन्ने महति रक्षसां बले उत्थानक्रियाविशिष्टं प्राणिकवंधेभ्यः शिरोहीनशरीरेभ्यः कवंधोऽस्त्री क्रियायुक्तमपवि द्धिकलेवरमित्यमरः अन्यत्किंचन न ददृशे कवंधेभ्य इति अन्यारादिति पंचमीनिःशेषं हतमित्यर्थः ४९ सेति सा सुरद्विषां वरूथिनी बाण वर्षिणं रामं योधयित्वा युद्धं कारयित्वा गृध्राणां छाया इति गृध्रच्छायं छाया बाहुल्ये इति क्लीबत्वं तस्मिन्नप्रबोधाय पुनर्बोधाय सुष्वाप ममारे त्यर्थः अत्र सुरत श्रांतकांतासमाधिर्व्यज्यते ५० राघवेति एका शूर्पं वन्नखा नियस्याः सा शूर्पणखा पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं नख मुखात्संज्ञायामिति ङीप्प्रतिषेधः सैव रावणं प्रति राघवास्त्रविदीर्णानां हतानां तेषां रक्षसां खरादीनां दुष्प्रवृत्तिं दुर्वार्त्तां हरति प्रापयतीति दुष्प्र

तस्मिन् रामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसां उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कवंधेभ्यो न किंचन ४९ सा बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषां अप्रबोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वरूथिनी ५० राघवास्त्रविदीर्णानां रावणं प्रति रक्षसां तेषां शूर्पणखैवै का दुष्प्रवृत्तिहराभवत् ५१ निग्रहात्स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्द्धसु ५२ रक्षसा मृगरूपेण वंचयित्वा स राघवौ जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ५३ तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं लूनपक्ष मपश्यतां प्राणैर्दशरथप्रीतेरनृणं कंठवर्तिभिः ५४ ॥ हृत् इति हराभवत् हरतेरनुद्यमनेऽजिति अच्प्रत्ययः ५१ निग्रहादिति स्वसुः शूर्पणखायाः निग्रहात् दंडात् दाराप्तानां बंधूनां वधाच्च कारणाद्धनदानुजो रावणो रामेण दशसु मूर्द्धसु पदं निहितं मेने ५२ रक्षसेति स रावणः मृगरूपेण रक्षसा मारीचेन राघवौ वंचयित्वा पक्षीन्द्रस्य जटायुषः प्रयासेन युद्धरूपेण क्षणं विघ्नितः संजातविघ्नः सीतां ज हार ५३ ताविति सीतान्वेषिणौ तौ राघवौ लूनपक्षं रावणेन छिन्नपक्षं कंठवर्तिभिः प्राणैर्दशरथप्रीतेः दशरथस्य सख्यस्यानृणं ऋणेर्विमुक्तं गृध्रं जटायुषमपश्यतां दृश्यते नोद्दशोर्लङि रूपम् ५४ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰टी॰ इति स जटायुः रावणहृतां मैथिलीं ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति संप्रदानाच्चतुर्थी, वचसा वाच्या वृत्ता आचष्ट आत्मनः सुम-
स॰ ७१ हत्कर्म युद्धरूपं रावणेनावेद्य संस्थितो मृतः ५५ तयोरिति पितृव्यापत्तिः पितृमरणं नवीभूता पितृव्यापत्तिर्मरणजशोकोऽयं ययोस्तौ तयोः राघवयोः
१४ तस्मिन्नपि पितरि इवाग्निसंस्कारात्संस्कारं प्रारभ्य परा उत्तराः क्रियावर्त्तितिरित्यवर्त्तेत तस्य पितृवदौर्ध्वदेहिकं अकुरुतामित्यर्थः ५६ वधे
ति वधेन रामकृतेन निर्धूतशापस्य शापादेव भुजंगतस्य रक्षोविशेषस्य कबंधस्य उपदेशात् रामस्य समानव्यसने समानापदि सख्यमपीत्यर्थः
हरौ कपौ सुग्रीवे सुकाहि कपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिष्वित्यमरः सख्यं मुमूर्छ वद्धे ५७ स इति वीरः रामो वालिनं सुग्रीवाग्रजं हत्वा चिरकां

स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् आत्मनः सुमहत्कर्म रावणेनावेद्य संस्थितः ५५ तयोस्तस्मिन्नवीभूतपितृव्या-
पत्तिशोकयोः पितरीवाग्निसंस्कारात्परा ववृतिरे क्रियाः ५६ वधनिर्धूतशापस्य कबंधस्योपदेशतः मुमूर्छ सख्यं रा-
मस्य समानव्यसने हरौ ५७ स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकांक्षिते धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ५८
दूतास्तन्तश्च वैदेहीं मैत्रेष्टुं भर्तृचोदिताः कपयश्चेरुरार्तस्य रामस्येव मनोरथः ५९ प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः संपाति
दर्शनात् ॥

क्षिते तत्पदे वालिस्थाने धातोः स्थाने आदेशमिवादिष्टभूधात्वंतरमित्यर्थः सुग्रीवं संन्यवेशयत् स्थापितवान् यथासे
भूरिति अस्तिधातोः स्थाने आदेशो भूः अस्तिकार्यमशेषं सर्वं लभते तद्वदिति भावः आदेशो नाम शब्दांतरस्य स्थाने विधीयमानं शब्दांतरमभि-
धीयते ५८ दूतास्तन्तश्चेति वैदेहीमन्वेष्टुं मार्जितुं भर्त्रा सुग्रीवेण चोदिताः प्रयुक्ताः कपयो हनुमत्प्रमुखाः आर्तस्य विहारातुरस्य रामस्य म-
नोरथाः कामा इव दूतास्तान चेरुः नानादेशेषु बभ्रमुः ५९ प्रवृत्ताविति संपातिर्नाम जटायुषो ज्यायान्भ्राता तस्य दर्शनात्तन्मुखादिति भावः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्याः सीतायाः प्रवृत्तौ वार्त्तायां वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तांत इत्यमरः उपलब्धयां ज्ञातायां मारुतस्यापत्यं पुमान्मारुतिः हनुमान् अनदूनिति अन्वयः ससा
गरं ममेत्येतदव्ययं ममता तद्रहितो निर्ममः निस्पृहः संसारमविद्याबन्धनमिवतीर्णस्ततारः तरतेः कर्त्तरि क्तः ६० दृष्टेति लंकायां रावण
वधान्वाविचिन्वता मृगयमाणेन मारुतिना राक्षसीभिर्वृता जानकी विषवल्लीभिः परीतापरिवृत्ता महौषधिः संजीविनीलतेव दृष्टा ६१ तस्या
इति कपिर्हनुमान् भर्त्तुः रामस्य [illegible] अभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानसाधकं अंगुलीयकं ऊर्मिकं अंगुलीयकमूर्मिकमित्यमरः जिह्वामूलांगुलेश्छ इ
तिछप्रत्ययः तत्तस्यै जानक्यै ददौ अनुष्णैः शीतलैः तस्या आनंदाश्रुबिंदुभिः प्रत्युद्गतमिव स्थितं भर्त्रभिज्ञानदर्शनात् द्वाष्पोजातइत्यर्थः ६२

मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ६० दृष्टा विचिन्वता तेन लंकायां राक्षसीवृता जानकी विषवल्लीभिः परीते
व महौषधिः ६१ तस्यै भर्तुरभिज्ञानमंगुलीयं ददौ हरिः प्रत्युद्गतमिवानुष्णैस्तदानंदाश्रुबिंदुभिः ६२ निर्वाप्य प्रियसं
देशैः सीतामक्षवधोद्धतः स ददाह पुरीं लंकां क्षणसोढारिनिग्रहः ६३ प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ह
दयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्त्तिमत् ६४ सप्राप हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिमीलितः अपयोधरसंसर्गां प्रियालिंग
ऽऽन निर्वृतिं ६५

निर्वाप्येति सकपिः प्रियस्य रामस्य संदेशैर्वाचकैः सीतां निर्वाप्य सुखयित्वा अक्षस्य रावणकुमारस्य वधेनोद्धतो दृप्तः
सन् क्षणं सोढ इंद्रजितः कर्त्तुर्निग्रहो बंधो ब्रह्मास्त्रबंधनरूपो येन सतथोक्तः सन् लंकां पुरीं ददाह भस्मीचकार ६३ प्रत्यभिज्ञानेति
ती कृतकृत्यः कपिः स्वयमायातं मूर्त्तिमद्वैदेह्याः हृदयमिव स्थितं तस्या एव प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत् ६४ सेति हृदये वक्षसि
न्यस्तस्य मणेरभिज्ञानरत्नस्य स्पर्शेन निमीलिते नेत्रे मोहितः स रामः अविद्यमानः पयोधरसंसर्गः कुचस्पर्शो यस्यां तां तथाभूतां प्रियायाः आ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० श्रुत्वेति· प्रियायाः उदंतं वार्त्तां उदंतः साधुवार्त्तयोरिति विश्वः श्रुत्वा नस्याः सीतायाः संगमे उत्सुको रामो लंकायाः संगमे उत्सुको रामो लंकायाः सं
स०१२ बंधी यो महार्णवपरिक्षेपः परिवेषस्तं परिखालघुं दुर्गवेष्टनवत्सुतरां मेने ६६ सइति· केवलमेकं भुवः पृष्ठे भूतले न किंतु व्योम्नि च संबाध
२३९ वर्त्मभिः संकटमार्गैः हरिसैन्यैः कपिबलैरनुद्रुतोऽन्वितः सनू रामो रिपुनाशाय प्रतस्थे च चाल ६७ निर्विष्टेति उदधेः कूले निर्वे
शं तं रामं विभीषणो भीषयते विभीषणो रावणानुजो राक्षसः दंत्योष्ठ्यादि रक्षलक्ष्म्याः स्नेहात् बुद्धिं ज्ञातं त्वाविश्य प्रेरितः प्रपीत इव प्रपेदे
६८ तस्मैइति· राघवस्तस्मै विभीषणाय प्रत्याहृत्यांभुवः पूर्वस्य कर्त्तृत्वात् संप्रदानत्वाच्चतुर्थी निशाचरैश्वर्यं निशाचराधिपत्यं प्रति

श्रुत्वा रामः प्रियोदंतं मेने तत्संगमोत्सुकः महार्णवपरिक्षेपं लंकायाः परिखालघुं ६६ स प्रतस्थेरिनाशाय हरि-
सैन्यैरनुद्रुतः न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि संबाधवर्त्मभिः ६७ निर्विष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे विभीषणः स्नेहाद्राक्षसल-
क्ष्म्येव बुद्धिमाविश्य चोदितः ६८ तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः काले खलु समारब्धाः फलं बध्नंति नी-
तयः ६९ स सेतुं बंधयामास प्लवगैर्लवणांभसि रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ७० तेनोत्तीर्य पथा लं-
कां रोधयामास पिंगलैः द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ७१ ॥ जज्ञे प्रतिज्ञातवान् काले वत्सरे समारब्धाः प्रक्रांताः
नीतयः फलं बध्नंति गृह्णंति निजनयतीत्यपि सु ६९ सइति· सरामः लवणं क्षारं अंभो यस्यासौ लवणांभास्तस्मिन् लवणाब्धौ प्लवगैः प्र
योज्यैः शार्ङ्गिणो विष्णोः स्वप्नाय शयनाय रसातलात् पातालादुन्मग्नमुद्गतं शेषमिव स्थितं सेतुं बंधयामास ७० तेनेति· रामः तेन पथा सेतु
मार्गेण उत्तीर्य सागरमिति शेषः पिंगलैः सुवर्णवर्णैः अत एव द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव स्थितैः वानरैः लंकां रोधयामास ७१ ॥ ९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥३७

रणइति॰ तत्र लंकायां प्लवगानां रक्षसां च भीमो भयंकरः दिग्विजृंभितकाकुत्स्थपौलस्त्ययोः रामरावणयोर्जयघोषणो जयशब्दो यस्मिन्स तथो
क्तो रणः प्रववृते प्रवृत्तः अस्त्रियां समराभीकरणाः कलहविग्रहावित्यमरः ७२ पादपेति॰ किंविधो रणः पादपैर्वृक्षैरा विद्धाः भग्नाः परिघा लो
हबद्धकाष्ठानि यस्मिन्स तथोक्तः परिघः परिघातननमित्यमरः शिलाभिर्निष्पिष्टाः चूर्णिताः मुद्गराः अयोघनाः यस्मिन्स तथोक्तः दुघणो मुद्ग
रघनावित्यमरः अतिशस्त्राः शस्त्रमुत्पतिक्रान्ताः नखन्यासाः यस्मिन्स तथोक्तः शैलैः रुग्णाः भग्नाः मतंगजा यस्मिन्स तथोक्तः ७३ अथे
ति अथानंतरं छिद्यते इति छेदः खंडः शिर एव छेद इति विग्रहः रामशिरश्छेदस्य विद्युज्जिह्वाख्यराक्षसमायानिर्मितस्य दर्शनेनोद्भ्रांत

रणः प्रववृते तत्र भीमः प्लवगरक्षसां दिग्विजृंभितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ७२ पादपाविद्धपरिघः शिलानि
ष्पिष्टमुद्गरः अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतंगजः ७३ अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रांतचेतसं सीतां मायेति
शंसंती त्रिजटा समजीवयत् ७४ कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचं प्राङ्मत्वा सत्यमस्यांतं जीवितास्मीति ल
ज्जिता ७५ गरुडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबंधनः दाशरथ्योः क्षणक्लेशः स्वप्नवृत्त इवाभवत् ७६ ॥ ९ ॥

चेतनां गतसंज्ञां सीतां त्रिजटा नामका चित्सीतापक्षपातिनी राक्षसी मायाकल्पितं न त्वेतत्सत्यमिति शंसंती [illegible] पूर्व्यनोर्निबद्ध्येति॰
नित्यनुमागमः समजीवयत् ७४ काममिति॰ सा सीता मे नाथः जीवतीति हेतोः शुचं शोकं कामं विजहौ किंतु प्राक्पूर्वमस्य नाथस्यांतं ना
शं सत्यं यथार्थं मत्वा जीवितास्मीति कर्तरि क्तः जीवितवत्यस्मीति हेतोर्लज्जिता लज्जावती कर्तरि क्तः दुःखादपि दुःसहा लज्जाभूदिति भावः ७५
गरुडेति गरुडस्य तार्क्ष्यः तस्यापातेनागमनेन विश्लिष्टं शिथिलं मेघनादस्येंद्रजितोऽस्त्रेण नागपाशेन बंधनं यस्मिन्स तथोक्तः क्षणक्लेशः दा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰टी॰ ततइति॰ ततः पौलस्त्यो रावणः शक्त्या कासूसंज्ञकेनायुधेन कासूसामर्थ्ययोः शक्तिरित्यमरः लक्ष्मणं वक्षसि विभेद विदारयामास एमत्वनाहतो
स॰१४ पित्वमहतोपि शुचा शोकेन विदीर्णहृदय आसीत् ७७ सइति॰ स लक्ष्मणो मारुतिना मरुत्सुतेन हनुमता आनीतया महौषध्या संजीविन्या हतव्यथः
१९० सन्पुनः शरैः लंकास्त्रीणां विलापे परिदेवने विलापः परिदेवनमित्यमरः आचार्यकं आचार्यकर्म योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् इति वुञ् चक्रे पुनर
पि राक्षसाञ्जघानेति व्यज्यते ७८ सनादमिति स लक्ष्मणः शरत्काले मेघस्येव मेघनादस्य इन्द्रजितो नादं वाक्यम् ... तं चेंद्रायुधप्रभं शार्ङ्गं धनु
श्च भं धनुश्च किंचिदल्पमपि न पर्यशोषयन्न वशोषितवान वधीदित्यर्थः ७९ कुंभकर्णइति॰ कपीन्द्रेण सुग्रीवेण स्वसुः शूर्पणखायाः तुल्याव

ततो विभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणं रामस्त्वनाहतोप्यासीद्विदीर्णहृदयः शुचा ७७ समाहृतिसमानीतमहौ
षधिहतव्यथः लंकास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ७८ स नादं मेघनादस्य धनुश्चेंद्रायुधप्रभं मेघस्येव शरत्का
लो न किंचिदवशोषयत् ७९ कुंभकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः रुरोध रामं शृंगीव टंकच्छिन्नमनःशिलः ८०
अकाले बोधितो भ्रात्रा प्रियस्वप्नो वृथानुजः रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ८१ द्रुतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वा

स्योनासाकर्णच्छेदेन सदृशः कृतः कुंभकर्णः टंकेन शिलाभेदकशस्त्रेण छिन्ना मनःशिला रक्तवर्णधातुविशेषो यस्य स ऽऽनरकोटिषु
तथोक्तः टंकः पाषाणभेदनः धातुर्मनःशिलाद्यद्रेरिति चामरः शृंगी शिखरीव रामं रुरोध ८० अकालइति॰ प्रियस्वप्नः दृष्टनिद्रोऽनुजः
भवान् वृथा भ्रात्रा रावणेनाकाले बोधितं इतीवासौ कुंभकर्णः रामेषुभिर्दीर्घनिद्रां मरणं प्रवेशितो गमितः यथा लोके पुरुषः वस्तु विनाशाद्दुः
खितस्य तमपि भूयिष्टमुपपद्यते तद्वदिति भावः ८१ द्रुतइति॰ द्रुतराणि रक्षांस्यपि वानरकोटिषु समरोत्थानि रजांसि तेषां राक्षसानां शो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

णितनदीपुरः प्रवाहे युद्धवर्येतुः निपत्य मृता इत्यर्थः ८२ निर्ययाविति॰ अथ पौलस्त्यो रावणोऽध जगत् अरावणं रावणशून्यं अरामं रामशून्यं च भवेदि
ति निश्चितवान् कर्तरि क्तः विजयमरणयोरन्यतरं निश्चितवान् पुनर्युद्धाय मंदिरान्निर्ययौ जगाम ८३ राममिति॰ पादाभ्यामततीति पदातिः तं पाद
चारिणं रामं वहूथ्योः रथगुप्तिः रथगुप्तिर्वरूथो नेत्यमरः अत्र वरूथशब्दे न रथो लक्ष्यते वरूथिनं रथिनं लंकेशं चालोक्य पुरंदरः इंद्रः युगं वह
तीति युग्याः रथाश्वाः तद्वहतीति रथः युगप्रासंग मितियत्प्रत्ययः हरियुग्यं कपिलवर्णाश्वं हरिर्नाकपिले त्रिष्वित्यमरः रथं तस्मै रामाय प्रजिघा
य प्रहितवान् ८४ तमिति॰ राघवो व्योमगंगोर्मिवायुभिराधूतध्वजपटं मार्गवशादिति भावः जैत्रं जेत्रो जयनशीलः स जैत्रः जैत्रशब्दात्तदंतां

रजांसि समरोत्थानि तत्क्षोणितनदीष्विव ८२ निर्ययावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मंदिरात् अरावणमरामं वाज गदद्ये
ति निश्चितः ८३ रामं पदातिमालोक्य लंकेशं च वरूथिनं हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरंदरः ८४ तमाधूतध्वज
पटं व्योमगंगोर्मिवायुभिः देवसूतभुजालंबी जैत्रमध्यास्त राघवः ८५ मातलिस्तस्य माहेंद्रमामुमोच तनुच्छदं यत्र
ोत्पलदलक्लैब्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम् ८६ अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् रामरावणयोर्वैरं चरिता
र्थमिवाभवत् ८७ ॥

त्वज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः तं रथं देवसूतभुजालंबी मातलिहस्तावलंबी सन् अध्यास्त अधिष्ठितवान्
अमेरुदः ८५ मातलिरिति॰ मातलिरिंद्रसारथिः माहेंद्रं तनुः छाद्यतेऽनेनेति तनुच्छदो वर्म पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः तं तस्मै रामायाः
मुमोचासंजयामास यत्र तनुच्छदे सुरद्विषामस्त्राणि उत्पलदलानां क्लैब्यं नपुंसकत्वं तदापुः ८६ अन्योन्येति॰ चिरादन्योन्यदर्शनेन प्राप्तवि
क्रमावसरं रामरावणयोः वैरं युद्धं योधनं चरितार्थं सफलमभवदिति च प्राक्परस्पराक्रमाप्रसरदौर्बल्याद्विफलप्रायमासीत् तस्मात्सफलमुत्प्रेक्ष्यते

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० भुजेति यथाभूतः पूर्वं यथापूर्वः सहसुपेति समासः यथापूर्वो न भवतीत्ययथापूर्वः निहतबंधुत्वाद्रक्षः परिवारशून्य इत्यर्थः अत एवैकोपि सन्
स०१४ धनदानुजो रावणः भुजाश्च मूर्द्धानश्चारवं द्रूपादाश्च भुजमूर्द्धोरु प्राण्यंगत्वाद्द्वंद्वैकवद्भावः तस्य बाहुल्याद्दंहुत्वाद्देतोः दंहुत्वेपादवः दशास्या
१३१ मिति भुजश्च तुष्यान्मातृमंदिरइति मातृवंशे मातुः संबंधिनि वंशवर्गे स्थितइव दृश्यते इष्टो हि वंशो वेणो कुलवर्गे इति विश्वः अत रावणानुजः के
शिन्याः रक्षोजातित्वात् दृगौरक्षोवर्गइति लभ्यते अतश्चैकोपि अनेकरक्षः परिवृतइवालक्ष्यतेइत्यर्थः जेतारमिति लोकपालानामिंद्रा
दीनां जेतारं कर्मकर्मणोः कृतेति कर्मणि षष्ठी स्वमुखैः शिरोभिः अर्चितेश्वरं तुलितकैलासं उक्षिप्तहद्रादिं तमेव शौर्यधैर्यसत्वसंपन्नं महाण्व

भुजमूर्द्धोरुबाहुल्यादेकोपि धनदानुजः ददृशेऽयथापूर्वो मातृवंशइव स्थितः ८८ जेतारं लोकपालानां स्वमु
खैरर्चितेश्वरं रामस्तुलितकैलासमरातिं बहुमन्यते ८९ तस्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासंगमशंसिनि निचखा
नाधिकक्रोधः शरं सव्येतरे भुजे ९० रावणस्यापि रामास्तो भित्वा हृदयमाशुगः विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्यइ
व प्रियम् ९१ वचसैव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ॥ अयमरातिं शत्रुं रामो गुणग्राहित्वाज्जेतव्योत्कर्षस्य जेतुः स्वोत्कर्षहेतुत्वा
द्बहुमन्यत साधुमद्विरोधी मया अयं प्राप्तो विषयइति बहुमानः कृतो दित्यर्थः बहुत्विति क्रियाविशेषणं ८९ तस्येति अधिकक्रोधः पौलस्त्यः
रतिस्पंदमाने अत एव सीतासंगमशंसिनि तस्य रामस्य सव्येतरे अपसव्यात् सव्येतरे दक्षिणे न बहुव्रीहाविति निद्र नरशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषे
धः भुजे शरं निचखान निखातवान् ९० रावणस्येति रामेणास्तः क्षिप्तः आशुगो बाणः विश्रुवसोऽपत्यं पुमान् रावणः विश्रवः शब्दादपत्ये
ऽर्थे अण्प्रत्ययेऽनेति विश्रवसो विश्रवणरवणाविति रवणादेशः तस्य रावणस्यापि हृदयं वक्षो भित्वा उरगेभ्यः पातालवासिभ्यः प्रियमाख्यातुमिव भुवं
विवेश ९१ वचसेति वाक्यं वचसैवास्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रतिकुर्वतोः तयोः रामरावणयोः वादिनोः कथकयोरिवान्योन्यविषये जयसंरंभो ववृधे ९२ विक्रमेति जयश्रीर्विक्रमस्य व्यतिहारेण पर्यायक
रणेन तयोर्द्वयोरप्यंतरा अव्ययमेतत् वेदिर्वेद्याकारा भित्तिः मत्तवारणयोरिव सामान्या साधारणी अभूत् न त्वन्यतरनियतेत्यर्थः अत्र मत्तवार
णयोरित्यत्र अंतरांतरेण युक्ते इति द्वितीया न भवतीति अंतराशब्दस्याकारीत्याऽन्यत्रान्वयात् मध्ये कामपि भित्तिं कृत्वा गजाः योधयंतीति प्रसि
द्धिः ९३ कृतेति स्वयमस्त्रप्रयोगः कृतं प्रतिकृतं प्रत्यस्त्रं कृतं प्रतीताः ताभ्यां प्रीतैः सुरासुरैर्यथासंख्यं तयोः रामरावणयोर्मुक्तां पुष्पवृष्टिं द्वयोरपि
विशेषः परस्परं शरश्रेणीनां नसेहिरे अहमेव कृतं [illegible] शालएवदूतरेतरबाणवृष्टिभिरेतरपुष्पवृष्टिमवारयदित्यर्थः ९४ अथपद्भ्यां

अन्योन्यजयसंरंभो ववृधे वादिनोरिव ९२ विक्रमव्यतिहारेण सामान्याऽभूद्द्वयोरपि जयश्रीरंतरा वेदिर्मत्तवा
रणयोरिव ९३ कृतप्रतिकृतप्रीतैस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः परस्परं शरव्राताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ९४ अयःशंकु
चितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ९५ राघवो रथमप्राप्तां तामाशां च सु
रद्विषां अर्धचंद्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीसुखं ९६ ॥

रक्षो रावणः अयसः शंकुभिः कीलैः चितां कीर्णां शतघ्नीं शतघ्नी
चतुस्ताला लोहकंटकसंचिता यष्टिरिति केशवः हृतां विजयलब्धां वैवस्वतस्यांतकस्य कूटशाल्मलिरिति गुर्वा वैवस्वतगदायाः [illegible]णी संज्ञा
कूटशाल्मलिर्नाम मूलप्रकृतिः कंटकी वृक्षविशेषः रोचनः कूटशाल्मलिरित्यमरः तत्सादृश्यं गदायाः अयःशंकुचितेत्यनुसंधेयं ९५ राघव
इति राघवो रथमप्राप्तां तामाशां सुरद्विषां रक्षसां आशां विजयतृष्णां च आशा तृष्णा दिशोः प्रोक्तेति विश्वः अर्धचंद्र इव मुखं येषां तैर्बाणैः
कदलीवत्सुखं यथा तथा चिच्छेद अयवा कदल्यामिव सुखं अक्लेशाय स्मिन्कर्मणि तदिति विग्रहः ९६ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० अमोघमिति॰ एको द्वितीयः धनुर्द्धरो रामः प्रियायाः शोक एव शल्यं तस्य निष्कर्षणं उद्धारकं यदौषधं तदमोघं ब्राह्मं ब्रह्मदेवताकं अस्त्रमभि-
स०१२ मंत्रितं बाणं अस्मै रावणाय तद्वधार्थमित्यर्थः धनुषि संदधे ९७ तदिति॰ व्योम्नि शतधा भिन्नं प्रसृतं दीप्तिमंति मुखानि यस्य तद्ब्रह्मास्त्रं करा-
१३२ लभीषणं फणमंडलं यस्य तत् करालोदंतुरे तुंगे करालो भीषणेपि चेति विश्वः महोरगस्य शेषस्य वपुरिव ददृशे ददृशे ९८ तेनेति
स रामो मंत्रप्रयुक्तेन तेनास्त्रेण अज्ञातव्रणवेदनां अतिशीघ्रपाताद् अननुभूतव्रणः दुःखां रावणशिरः पंक्तिं निमेषार्द्धादपातयत् पातयामास ९९
बालेति॰ पतिष्यतः आसन्नपातस्य रक्षःकायस्य रावणकलेवरस्य छिद्यंते इति छेदाः खंडाः कंठानां छेदाः तेषां परंपरा पंक्तिर्वीचिर्भिन्ना

अमोघं संदधे चास्मै धनुष्येकधनुर्द्धरः ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधं ९७ तद्व्योम्नि शतधा भिन्नं द-
दृशे दीप्तिमन्मुखं वपुर्महोरगस्येव करालफणमंडलं ९८ तेन मंत्रप्रयुक्तेन निमेषार्द्धादपातयत् स रावणशिरः-
पंक्तिमज्ञातव्रणवेदनां ९९ बालार्कप्रतिमेवाप्सु वीचिर्भिन्ना पतिष्यतः रराज रक्षःकायस्य कंठच्छेदपरंपरा १०० म-
रुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि मनो नातिविशश्वास पुनःसंधानशंकिनां १०१ अथ मदगुरुपक्षैर्लो-
कपालद्विपानामनुगतमलिवृंदैर्गंडभित्तीर्विहाय ॥ भिन्ना नानाकृता अप्सु बालार्कस्य प्रतिबिंबमिव रराज अर्कस्य बालवि-
शेषणमारुण्यार्थमित्यर्थः १०० मरुतामिति॰ पतितान्यपि तस्य रावणस्य शिरांसि पश्यतामपि पुनःसंधानशंकिनां पूर्वं तथा दर्शनादिति
भावः मरुताममराणां मरुतौ पवनामरावित्यमरः मनो नातिविशश्वास अतिविश्वासं न प्राप १०१ अथेति॰ अथ मदेन गजगंडसंचारसंक्रांते-
न गुरुपक्षैः भारायमाणपक्षैः अलिवृंदैर्लोकपालद्विपानां ऐरावणादीनां गगनवर्तिनां गंडभित्तीर्विहायानुगतं सुरभिगंधि सुरभिश्चंप-
के स्वर्णे जातीफलवसंतयोः गंधोपले सौरभेय्यां सल्लकीमातृभेदयोः सुगंधौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभिः स्मृतमिति विश्वः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं उपनतश्चासन्नो मणिवंधो राज्याभिषेकसमयो भावी यस्य तस्मिन् पौलस्त्यशत्रोः रामस्य मूर्ध्नि पपात इदमेव राज्याभिषेकसूचक
मिति भावः १०२ यंनेति· हरेरिन्द्रस्य यं मातलिः सपदि संहृतकार्मुकज्यमनुष्ठितदेवकार्यं रावणवधरूपं येन तं राघवं आपृच्छ्य साधु यामीः
त्यामंत्र्य नामांकैर्नामाक्षरचिह्नैः रावणशरैरंकिता चिह्निता केतुयष्टिर्ध्वजदंडो यस्य तं हरीणां वाजिनां सहस्रेण युज्यत इति हरिसहस्रयुक्तं यमा
निलेंद्रचंद्रार्काग्निवसुसिंहांशुवाजिशुकाहिषु हरिरित्यमरः स्वं मूर्द्धं निनाय नीतवान् १०३ रघुपतिरिति· रघुपतिरपि जातवेदस्यग्नौ विशुद्धां
ज्ञातशुद्धिं प्रियां सीतां प्रगृह्य स्वीकृत्य प्रियसुहृदि विभीषणे प्रापूर्णो रावणस्य श्रियं राज्यलक्ष्मीं संततं संगमय्य संगतां कृत्वागमेर्ण्यंताल्ल्यप् :

उपनतमणिवंधेमूर्द्धिपौलस्त्यशत्रोःसुरभिसुरविमुक्तंपुष्पवर्षंपपात १०२ यंनाहरेस्सपदिसंहृतकार्मुकज्यमा
पृच्छ्यराघवमनुष्ठितदेवकार्यं नामांकरावणशरांकितकेतुयष्टिंमूर्द्धंरथंहरिसहस्रयुजंनिनाय १०३ रघुपतिर
पिजातवेदोविशुद्धांप्रगृह्यप्रियांप्रियसुहृदिविभीषणेसंक्रमय्यश्रियंवैरिणः रविसुतसहितेनतेनानुया
तस्ससौमित्रिणाभुजविजितविमानरत्नाधिरूढःप्रतस्थेपुरीं १०४ इतिश्रीरघुवंशेमहाकाव्येकालिदासकृतौ

मितां कृत्वः कृतिकृत्वः ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशः रविसुतसहितेन सुग्रीवयुक्तेन ससौमित्रिणा सल ।।रावणवधोनामद्वादशः सर्गः
क्ष्मणेन तेन विभीषणेनानुयातोऽनुगतः सन् विमानं रत्नमिव विमानरत्नमित्यर्थः उपमितमित्युपमितसमासः भुजविजितं यद्विमानरत्नं पु
ष्पकं तदारूढः सन् पुरीमयोध्यां प्रतस्थे तामवाप्रविश्यः स्थइत्यात्मनेपदं अत्र प्रस्थानक्रियायाश्च कर्मकत्वेपि तदंगभूतो देशक्रियापेक्षया
सकर्मकत्वं अस्ति च धातुनाक्रियांतरोपसर्जनकस्वार्थाभिधायकत्वं यथा कुसूलात्पचतीत्यादावादानक्रियागर्भः पाको विधीयत इति १०४
इतिश्रीमल्लिनाथविरचितायां संजीविनीसमाख्यायां द्वादशः सर्गः १२ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ ॥श्रीगणेशाय नमः त्रैलोक्यशल्योद्धरणाय सिंधोश्चकार बंधं करुणारिपूर्णां पुण्यप्रगामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदामुपासे १ अथेति श्री
स॰ १३ यप्रस्थानानंतरं जानातीति ज्ञः इगुपधज्ञेत्यादिना कः प्रत्ययः गुणानां ज्ञः गुणज्ञः रत्नाकरादिवर्ण्यगुणाभिज्ञः इत्यर्थः सरामाभिधानो हरिः वि
१३३ ष्णुः शब्दः गुणो यस्य तच्छब्दगुणं आत्मनः स्वस्य पदं विष्णुपदमाकाशमित्यर्थः वियद्विष्णुपदमित्यमरः शब्दगुणमाकाशमिति नार्किकाः
विमानेन पुष्पकाख्येन विगाहते विगाहिष्यते सो विगाहमानः प्रविशमानः सन् रत्नानां माणिक्यमुक्तानां आकरं खनिं रत्नाकरं समुद्रं वीक्ष्य दिलो
कय मिथो रहसि मिथोन्योन्यं रहसीत्यमरः जायां पत्नीं सीतामिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच उक्तवान् रामस्य हरिरित्यभिधानं निरंकुशमैश्वर्यम

॥श्रीगणेशाय नमः अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामा
भिधानो हरिरित्युवाच १ वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमंबुराशिं छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमा
काशमाविष्कृतचारुतारं २ गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे ॥ ॥द्योतनार्थं मिथोग्रहणं गोष्ठीविश्रं

भसूचनार्थं वैतन्नत्वक्तं प्राक् १ वैदेहीति हे वैदेहि हे सीते आमलयात् मलयनामकपर्वतपर्यंतमित्यर्थः पंचम्यपाङ्परिभिरिति सूत्रेण पंचमी पद
द्वयं चैतत् मत्सेतुना विभक्तं मम सेतुना द्विधाकृतं आत्यापतनसेतुनेत्यर्थः हर्षातिरेकाच्च मद्ग्रहणमिति भावः फेनिलं फेनवंतं फेनादिलच्चेति इ
लच्प्रत्ययः क्षिप्रकारी चाहमिति भावः अंबुराशिं समुद्रं छायापथेन स्वातीपथेन विभक्तं शरत्प्रसन्नं आविष्कृतचारुतारं आकाशमिव पश्य मम
महानयं श्रमः प्रयासस्त्वदर्थ इति हृदयं छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्तीकश्चित्तिरश्चीनोवकाशः २ गुरोरिति यियक्षोः यष्टुमिच्छोः
यजेः सन्नंतादुप्रत्ययः गुरोः सगरस्य मेध्ये अश्वमेधार्हे तुरंगे कपिलेन मुनिना रसातलं पातालं संक्रमिते सति तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः नः॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अस्माकं पूर्ववृद्धैः सगरसुतैः पूर्वैः पूर्वजैः अयं अंबुधिः समुद्रः परिवर्द्धितः किलेत्यैतिह्ये अतो नः पूज्यः इति भावः यद्यपि तुरंगहारी शतक्रतु
स्तथापि नस्य कपिलसमीपे दर्शनात्संएवेति तेषां भ्रांतिः तन्मतेनैव कविना कपिलेनेति निर्दिष्टं ३ गर्भमिति अर्कमरीचयः अस्मादब्धेः पाद
नाद्गर्भमम्भोमयं दधति इदं सर्वस्य भिप्रायः अयमर्थो दशमसर्गे ताभिर्गर्भमित्यत्र शशीकृतः अयं लोकोपकारीति भावः अत्राप्यब्धौ वसूनि धन
ानि धनेरत्नेव सुस्मृतमिति विश्वः विवृद्धिमश्नुवते प्राप्नुवंतीति संपन्नवन्तीत्यर्थः असौ अब्धिः आपः इंधनं दाह्यं यस्य तद्दाहकं वह्निं बिभर्ति अ
प्रकारेणाश्रितं तनत्स्वनेनेति भावः अनेनप्रह्लादनं ज्योतिश्चंद्रः जनिजनितं जनेर्ण्यंतात्कर्मणि लुङ् सौम्यइति भावः ४ तां तामिति तां तामने

तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्द्धितो नः ३ गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्मात् विवृद्धिमत्राश्नुवते वसू
नि अबिंधनं वह्निमसौ बिभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ४ तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो
महिम्ना विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ५ नाभिप्ररूढांबुरुहासनेन संस्तूयमानः
प्रथमेन धात्रा अमुं युगांतोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ६ ॥ ॥कां तामिति वीप्सयोरितिषी प्सायां द्विरुक्तिः

अवस्थामर्क्षोभाद्यवस्थां विष्णुपक्षे मत्स्याद्यवस्थां प्रतिपद्यमानं भजमानं महिम्ना दश दिशो व्याप्य स्थितं तिष्ठतं विष्णोरिवास्य रत्नाकरस्यैतद्रूपं
स्वरूपं उत्कर्षाकारान्यावहुप्रकारत्वाद्व्यापकत्वाच्च ईदृक्तया इयत्तया वा प्रकारतः परिमाणतश्च अनवधारणीयं दुर्निरूपम् ५ नाभीति युगांतेक
ल्पांते उचितापरिचिंतायोगः स्वात्मनिष्ठैव निद्रेव निद्रा यस्य स पुरुषो विष्णुर्लोकान्संहृत्य नाभ्यां प्ररूढं यदंबुरुहं तदासनेन तन्नाभिकमलाश्र
येण प्रथमेन धात्रा दक्षादीनामपि स्रष्ट्रा पितामहेन संस्तूयमानः सन् अमुमधिशेते अमुष्मिन् शेते इत्यर्थः कल्पांतेऽप्यस्तीति भावः ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०वी० पक्षेति पक्षच्छिदा गोत्रभिदादुद्वेणउभयत्रसत्सुद्विषेत्यादिनाक्विप् आत्तगंधाः हृतगर्वाः अभिभूतादृत्यर्थः गंधोगंधकआमोदेलेशेसंबंधगर्वे
स०१३ रितिविश्वः आत्तगंधोऽभिभूतःस्यादित्यमरः महीं धारयंतीति महीध्राः पर्वताः मूलविभुजादित्वात्कः प्रत्ययः शतशः शरण्यंरक्षणसमर्थमेनं
१३४ समुद्रं परेभ्यः शत्रुभ्यः उपप्लविनोभयवंतोनृपाः धर्मोत्तरंधर्मप्रधानंमध्यमंमध्यमभूपालमिवआश्रयंते अरेश्चविजिगीषोश्चमध्यमो
भूम्यनंतरःद्बुद्धिकामंदकः आर्त्तबंधुरितिभावः ७ रसातलादिति आदिभवेनपुंसाआदिवराहेणरसातलात् प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः कृतो
द्वरणक्रियायाः विवाहक्रियाचव्यज्यतेभुवोभूदेवतायाः प्रलयवृद्धमस्याब्धेः अच्छंअंभः मुहूर्त्तंवक्त्राभरणंलज्जारक्षणार्थमुखावगूहनंब

पक्षच्छिदागोत्रभिदात्तगंधाः शरण्यमेनंशतशोमहीध्राः नृपाइवोपप्लविनः परेभ्योधर्मोत्तरंमध्यममाश्रयंते ७
रसातलादादिभवेनपुंसाभुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः अस्याच्छमंभः प्रलयप्रवृद्धंमुहूर्त्तवक्त्राभरणंबभूव ८
मुखार्पणेषुप्रकृतिप्रगल्भाः स्वयंतरंगाधरदानदक्षः अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौपाययतेचसिंधूः ९
ससत्वमादायनदीमुखांभः संमीलयंतोविवृताननत्वात् ॥ भूवनदुक्तं उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशतबाहुनादूति ८ मुखा
र्पणेति अन्येषांपुंसांसामान्यासाधारणानभवतीत्यनन्यसामान्याकलत्रेषुवृत्तिर्भोगोयस्यसतथोक्तः इममेवार्थंप्रतिपादयतितरंगएवा
धरस्तस्यदानेसमर्पणेदक्षश्चअसौसमुद्रोमुखार्पणेषुप्रकृत्यास्वभावादिप्रेषणंविनाप्रगल्भाः धृष्टाः सिंधूः नदीः सिंधुः समुद्रेनद्यांवेतिविश्वः
स्वयंपिबतिपाययतेचतरंगाधरमितिशेषः नपादम्याङ्यमेत्यादिनापिबतेर्ण्यंतान्नित्यंपरस्मैपदनिषेधः गतिबुद्धीत्यादिनासिंधूनांद्वि
कर्मकत्वंदंपत्योर्युगपत्परस्पराधरपानमस्त्यनन्यसाधारणमितिभावः ९ ससत्वमिति अमीतिमियोमत्स्यविशेषाः तदुक्तंमनुना॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अस्तिमत्स्यस्तिमिर्नामशतयोजनमायतइति विवृत्तानननत्वाद्व्यात्तमुखत्वाद्धेतोराननानि विवृत्तानीत्यर्थः समस्तंमत्स्यादिप्राणिसहितंनदीमुखांभः
आदायसंमीलयंतः चंचुपुटानिघट्टयंतः सरंध्रैःशिरोभिः जलप्रवाहान् ऊर्द्ध्वंवितन्वंतिजलयंत्रक्रीडासमाधिर्व्यज्यते १० मातंगेति· सहसोत्पत
द्भिर्मातंगनक्रैः मातंगा[illegible]र्द्विधाभिन्नान्समुद्रफेनान् पश्ययेफेनाएषांजलमातंगनक्राणांकपोलेषुसंसर्पितयासंसर्पणेनहेतुनाकर्णेषु
क्षणंव्याप्यचामरत्वंव्रजन्तिगच्छंति ११ वेलेति· वेलानिलाय वेलानिलंपातुमित्यर्थः क्रियार्थोपपदेत्यादिनाचतुर्थी प्रसृतानिर्गतामहोर्मीणांवि
स्फूर्जथुः उद्रेकः द्विनो थुजित्यथुच्प्रत्ययः नसन्ति निर्[illegible]षादुग्रहभेदाः एतेभुजंगाः सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैः प्रवृद्धकांतिभिः फणस्थै

अमीशिरोभिस्तिमयः सरंध्रैरूर्द्ध्वंवितन्वंतिजलप्रवाहान् १० मातंगनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान्द्विधापश्यसमुद्र
फेनान् कपोलसंसर्पितयायएषांव्रजंतिकर्णक्षणचामरत्वं ११ वेलानिलायप्रसृताभुजंगामहोर्मिविस्फूर्जथु
निर्विशेषाः सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यंतएतेमणिभिः फणस्थैः १२ तवाधरस्पर्द्धिषुविद्रुमेषुपर्यस्तमेतत्सह
सोर्मिवेगात् ऊर्द्ध्वांकुरप्रोतमुखंकथंचित्क्लेशादपक्रामतिशंखयूथं १३ प्रवृत्तमात्रेणपयांसिपातुमावर्त्तवेगाद्भ्र
मताघनेन आभातिभूयिष्ठमयंसमुद्रः प्रमथ्यमानोगिरिणेवभूयः १४ ॥ र्मणिभिर्व्यज्यंतेउन्नीयंते १२ तवेति· तवा
धरस्पर्द्धिषुअधरसदृशेषुइत्यर्थः विद्रुमेषुप्रवालेषुसहसोर्मिवेगात् पर्यस्तंप्रक्षिप्तंऊर्द्ध्वांकुरैः विद्रुमप्रवालप्ररोहैः प्रोतंमुखंस्यूतवदनमेतत्
शंखानांयूथंवृंदंकथंचित्क्लेशादपक्रामतिविलंबादपसरतीत्यर्थः १३ प्रवृत्तेति पयांसिपातुंप्रवृत्तएवप्रवृत्तमात्रः ननुपीतवान् तेनआवर्त्तवे
गात् स्यादावर्त्तोंभसांभ्रमइत्यमरः भ्रमताघनेनायंसमुद्रोभूयः पुनरपिगिरिणामंदरेणप्रमथ्यमानइवभूयिष्ठंअत्यंतमाभाति १४ ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र० टी० दूरादिति· अयश्चक्रनिभस्य लवणांबुराशेः दूरात्तन्वी अणुत्त्वेनावभासमानातमालतालीवनराजिभिर्नीला वेला तीरभूमिर्धारानिबद्धा चंद्राश्रिता क
स० १३ लंकलेखेव माति कलंकमालिन्यलेशं वा मालिन्यरेखानुकलंकं कलंकमाहुरितिदं डिमनेः १५ वेलानिल इति· हे आयतनाक्षि वेलास्याचीरनीरयोरिति विश्वः वेला
२५४ निलः केतकरेणुभिस्ते आननं संभावयति कि मर्थमित्यपेक्षायामुत्प्रेक्ष्यते विंबाधरे बद्धतृष्णं मां मंडनेनाभरणक्रियया कालहानिर्विलं
बस्तस्याद्यक्षं ममसहमानं कर्मणि षष्ठी कालहानेः अक्षममसहमानं वेत्तीव किं मो चेत्कथं संभावयदित्यर्थः १६ एतइति एते वयं सैकते
षु भिन्नाभिः शुक्तिभिः पर्यस्तानि परितः क्षिप्तानि मुक्तानां पटलानि यस्मिन् तत्तथोक्तं फलैरावर्जिताः आनमिताः पूगमाला यस्मिन् तत्पयः

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला आभाति वेला लवणांबुराशेर्धारानिबद्धेव कलंकलेखा १५ वे
लानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायताक्षि मामक्षमं मंडनकालहानेर्वेत्तीव विंबाधरबद्धतृष्णं १६ एते व
यं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः प्राप्ता मुहूर्त्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम् १७ कुरुष्व
तावत्करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातं एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः १८ क्वचि
त्पथा संचरते सुराणां क्वचिद्घनानां मरुतां क्वचिच्च ऽयोधेः कूलं विमानवेगात् मुहूर्त्तेन प्राप्ताः १७ कुरुष्वेति· मणिबंधादाकनि
ष्ठं करस्य करभो बहिरि ... भ इव ऊरू यस्याः सा करभोरूः ऊरूत्तरपदादौपम्ये इत्यूङ् प्रत्ययः तस्याः संबोधनं हे करभोरु मृग इव प्रेक्ष
त इति विग्रहः हे मृगप्रेक्षिणि तावत्पश्चान्मार्गे लंघिताध्वनि दृष्टिपातं कुरुष्व एषा सकानना भूमिः विदूरीभवतः समुद्रात् निष्पततीव निष्क्रा
मतीव विदूरशब्दाद्विरोष्यनिघ्रात् च्विप्रत्ययः १८ क्वचिदिति हे देवि इदं विमानं पुष्पकं मे मनसोऽभिलाषोपपत्त्याविधः तथा प्रवर्त्तते पश्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२०टी० तदाचष्ट इति णिचूमादस्य दर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः स चन्द्रोपि दिगन्तलम्बी पश्चिमाशां गतः सन् अस्तं गच्छन्नित्यर्थः अत एव
स०५ त्वदाननरुचिं विजहातीत्वनखसादृश्यं त्यजतीत्यर्थः अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाणेत्यर्थः अथवा निद्रावशेन भवता अनवेक्ष्य
५५ माणा अनिरीक्ष्यमाणा कर्मणि शानच् लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्रा येन चन्द्रेण प्रयोज्येन पर्युत्सुकत्वं त्वद्विरहवेदनां कालाक्षमत्वम् औत्सुक्यं मनस्ता
त४ पञ्चरादिकमित्यलङ्कारे विनोदयति निरासयतीति योजना शेषं पूर्ववत् नायस्त्वत्रोपपत्तिमपश्यन् दूषणपक्षमुपेक्षिष्ट ९७ तदिति तत्र स्मात्
लक्ष्मीपरिग्रहकरणाद्वल्गुना मनोज्ञेन वल्गुस्थाने मनोज्ञे च वल्गु भाषितमन्यवदिति विश्वः युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलितेन सद्योदे

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी सोपि त्वदाननरुचिं विजहाति चंद्रः ९७ तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्सद्यः पर
स्परतुलामधिरोहतां द्वे प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तश्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ९८ वृन्तश्लथं हरति पुष्पमनो
कहानां संसज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ९९॥

अपि परस्परतुलाम् अन्योन्यसादृश्यमधिरोहताम् प्राप्नुताम् प्रार्थनायां लोट् द्वे के अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषेतरा स्निग्धा तारा कनीनि
कायस्य तथोक्तम् तारकाक्ष्णः कनीनिकेत्यमरः तव चक्षुः अन्तः प्रचलितभ्रमरं चलद्भृङ्गं पद्मं च युगपदुन्मेषे सति संपूर्णसादृश्यलाभ इति भावः
९८ वृन्तेति विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकम् तेन तव मुखमारुतस्य निःश्वासपवनस्य सौरभ्यं तादृक्सौरभ्यमित्यर्थः
परगुणेनान्यदीयगुणेन साङ्क्रामिकगन्धेनेत्यर्थः ईप्सुः आप्तुमिच्छुरिव आप्ज्ञप्यृधामीदितीकारादेशः अनोकहानां वृक्षाणां श्लथं शिथिलं
पुष्पं वृन्तात् प्रसवबन्धनात् वृन्तं प्रसवबन्धनमित्यमरः हरति आदत्ते अरुणांशुभिन्नैः तरणिकिरणोद्बोधितैः सरसिजातैः सरसिजैः कमलैः

वनाद्व घमिति वा २

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ दूरादिति॰ अयश्चक्रनिभस्य लवणांवुराशेः दूरात्तन्वी अणुत्वेनावभासमानातमालतालीवनराजिभिर्नीलावेलातीरभूमिर्द्धारानिवद्धाचंद्रास्रिताक
स॰ १३ लंकलेखेवमालिन्यलेखेव मालिन्ययेरसात्कलंकमाहुरितिदंडिमतेन॥ वेलानिलइति॰ हेआयतात्क्षि वेलास्यातीरनीरयोरितिविम्बः वेला॰
२५४ निलः केतकरेणुभिस्ते आननंसंभावयतिकि मर्थमित्यपेक्षायामुत्प्रेक्ष्यते विंबाधरेन्द्द्रतृष्णंमांमंडनेनाभरणक्रियया कालहानिर्विलं
वस्तस्यात्वक्षममसहमानंकर्मणिषष्ठी कालहानेः अक्षममसहमानंवेत्तीव किंमोचेत्कथंसंभावयदित्यर्थः १६ एतदिति एतेवयंसैकतेन
भिन्नाभिः मुक्तिभिः पर्यस्तानिपरितः क्षिप्तानिमुक्तानांपटलानियस्मिन्तत्तथोक्तंफलैरावर्ज्जिताः आनमिताः पूगमालायस्मिन्तत्त्य॰

दूरादयश्चक्रनिभस्यतन्वीतमालतालीवनराजिनीला आभातिवेलालवणांवुराशेर्द्धारानिवद्धेवकलंकलेखा १५ वे
लानिलः केतकरेणुभिस्तेसंभावयत्याननमायताक्षि मामक्षमंमंडनकालहानेर्वेत्तीवविंबाधरवद्धतृष्णं १६ एतेवं
यंसैकतभिन्नमुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलंपयोधेः प्राप्तामुहूर्त्तेनविमानवेगात्कूलंफलावर्जितपूगमालम् १७ कुरुष्व
तावत्करभोरुपश्चान्मार्गेमृगप्रेक्षिणिदृष्टिपातं एषाविदूरीभवतः समुद्रात्सकाननानिष्पततीवभूमिः १८ क्वचित्
पथासंचरतेसुराणांक्वचिद्घनानांपततांक्वचिच्च ऽऽयोधेः कूलंविमानवेगात् मुहूर्त्तेनप्राप्ताः १७ कुरुष्वेति॰ मणिवंधादाकनि
ष्ठंकरस्यकरभोवहिर्मि त्वकरभइवऊरूयस्याः साकरभोरूः ऊरूत्तरपदादौपम्येइत्यूङ्॰ प्रत्ययः तस्याः संवोधनंहेकरभोरुमृगइवप्रेक्ष॰
तइतिविग्रहः हेमृगप्रेक्षिणितावत्पश्चान्मार्गेलंघितावनिदृष्टिपातंकुरुष्व एषासकाननाभूमिः विदूरीभवतः समुद्रात् निष्पततिनिष्का
मतीवविदूरशब्दाद्दिशोष्पनिष्प्रात्चिप्रत्ययः १८ क्वचिदितिहेदेविइदंविमानंपुण्यकंमेमनसोऽभिलाषोयथाविधः तथाप्रवर्त्तते पश्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गांधर्वं गन्धर्वदेवताकं संमोह्यतेऽनेनेति संमोहनं नामास्त्रम् आधत्स्व गृहाण यतोऽस्त्रान्प्रयोक्तुरस्त्रप्रयोगिणोऽरिहिंसा न च विजयश्च हस्ते हस्तगतो वि
जयो भवतीत्यर्थः ५७ त्रपालज्जितः कथमस्त्रग्रहणपरस्यामितिचेत्तत्राह अलमिति किन्तु मां प्रतिह्रिया प्रहारनिमित्तया अलंकृतः यद्यतो हेतोः त्वम्
मां प्रहरन्नपि मुहूर्त्तं दयापरः कृपालुरभूः तस्मादुपच्छन्दयति प्रार्थ्यमानमपि त्वया प्रतिषेधपरिहारः स एव रौक्ष्यम् पारुष्यम् तन्न प्रयोज्यं न कर्त्तव्यम्
५८ तथेति नासामश्चन्द्र इव द्युतिर्यस्य सोमः सोमश्चौषधिचन्द्रयोरिति शाश्वतः पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः उपमितसमासः अस्त्रविद् अस्त्रज्ञः सोऽजस्तथेति
सोमउद्भवो यस्याः तस्याः सोमोद्भवायाः सरितो नर्मदायाः रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यकेत्यमरः पवित्रं पयः उपस्पृश्य पीत्वा आचम्येत्यर्थः

गांधर्वमाधत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ५७ अलं ह्रिया मां प्रति यन्मुहूर्त्तं दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वं तस्मादु
पच्छन्दयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यं ५८ तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः उदङ्मुखः
सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ५९ एवं तयोरध्वनि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु एको ययौ चै
त्ररथप्रदेशान् सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ६० तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ॥ ॥

उदङ्मुखः सन् निगृहीतशापात् निवर्त्तितशापात् उपकर्तादित्यर्थः तस्मात्प्रियम्वदादस्त्रमन्त्रं जग्राह ५९ एवमिति एवमध्वनि मार्गे दैवयोगा
द्दैववशाद् अचिन्त्यहेतु अनिर्द्धार्य्यहेतुकं सख्यं सखित्वम् मृत्युर्यदृच्छाप्रत्ययः आसेदुषोः प्राप्तवतोः तयोर्मध्ये एको गन्धर्वः चैत्ररथस्य कु
बेरोद्यानस्य प्रदेशान् अस्त्युद्यानं चैत्ररथमित्यमरः अपरोऽजः सौराज्येन राजन्वतया रम्यान् विदर्भदेशान् ययौ ६० तमिति नगरस्योपकण्ठे
समीपे तस्थिवांसं स्थितं तम् अजम् तस्याजस्यागमेनारूढ उत्पन्नो गुरुः प्रहर्षो यस्य सः क्रथकैशिकेन्द्रः ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० विदर्भराजः प्रवृद्धोर्मिभिः ऊर्मिमालीसमुद्रः चन्द्रमिवप्रत्युज्जगाम ६१ प्रवेश्येति एनमजम् अग्रयायी सेवाधर्मेणपुरोगच्छन्नित्यर्थः नीचैर्नम्रः पुरं प्रवेश्य प्रवे
स०५ शं कारयित्वार्पितस्वात्मर्पितश्रीः तथातेनप्रकारेण उपाचरत् उपाचरितवान् यथायेनप्रकारेणतत्रपुरे समेतो मिलितोजनोवैदर्भं भोजम् आगन्तुम्
५४ आध्वनिकं मेने अजंगृहेशं गृहपतिंमेने ६२ तस्येति रघुप्रतिनिधिः रघुकल्पः रघुतुल्यइत्यर्थः जर्कंचदंडिनासाद्दश्यवाचकप्रस्तावे कल्प
देश्यदेशीयादिप्रसव्य प्रतिनिधीश्चपीतिसोऽजः प्रणतैर्नम्रैः तत्वद्भिः कर्मान्तिकैः तस्य भोजस्य अधिकारिभिर्नियोगः तस्यपुरुषैरधिकृतैरित्यर्थः प्र
दिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यांविनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भोयस्यास्तां स्थापितमङ्गलकलशामित्यर्थः रम्यां रमणीयां नवोपकार्यां नूतनं

प्रत्युज्जगामक्रथकैशिकेंद्रश्चंद्रंप्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ६१ प्रवेश्यचैनंपुरमग्रयायीनीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः मेनेयथा
तत्रजनः समेतोवैदर्भमागंतुमजंगृहेशं ६२ तस्याधिकारिपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टांप्राग्द्वारवेदिविनिवेशितहेमकुंभां रम्यांर
घुप्रतिनिधिः सनवोपकार्य्यांबाल्यात्परामिवदशांमदनोध्युवास ६३ तत्रस्वयंवरसमाहृतराजलोकंकन्याललामकमनी
यमजस्यलिप्सोः भावाववोधकलुषादयितेवरात्रौनिद्राचिरेणनयनाभिमुखीबभूव ६४ ॥ ॥राजभवनं उपकार्याराजसद्मन्युप
कार्योपचितेत्यपदितिविश्वः मदनोबाल्यात्परांशैशवादनन्तरांदशामिव यौवनमिवेत्यर्थः अध्युवास अधिष्ठितवान् तत्रोषितवानित्यर्थः उपान्वध्याङ्वस
इतिकर्मत्वम् ६३ तत्रेति तत्रोपकार्यायां स्वयम्वरनिमित्तंसमाहृतः संमेलितोराजलोकोयेनतत् कमनीयं स्पृहणीयं कन्याललाम कन्यासुश्रेष्ठम्
ललामोस्त्रीललामापिप्रभावेपुरुषेध्वजे श्रेष्ठभूषापुंड्रशृङ्गपुच्छचिह्नाश्वलिंगिषुचितियादवः लिप्सोर्लब्धुमिच्छोः लभेस्सन्नन्तादुप्रत्ययः अजस्यभा एमः
वाववोधे पुरुषस्याभिप्रायपरिज्ञानेकलुषा असमर्था दयितेवरात्रौनिद्राचिरेणनयनाभिमुखीवभूवराजानंकामिनंचौरंप्रविशन्तिप्रजागराइतिभा ५४
वः अभिमुखीशब्दोङीवन्तश्च्व्यन्तोवा तस्येत्याहअभवतिविरलेत्यन्तंवसन्ततिलकाछन्दः तल्लक्षणम् उक्तावसन्ततिलकातभजाजगौगइति ६४

तमिति कर्णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनावंसौ यस्य तं शय्याया उत्तरछदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन घर्षेण कृशो विरलो ऽङ्गरागो यस्य तमनन्तरं ज्ञानासं
गादिति भावः प्रथितबोधं प्रकृष्टज्ञानतमेन मजं सवयः समानवयस्काः उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजाः वन्दिपुत्राः वैतालिका इति वा पाठः वैतालिका बोधकरा
इत्यमरः सुंदरप्रबन्धरचनया मनोहराभिः वाग्भिः स्तुतिपाठैः उषसि प्राबोधयन् प्रबोधयामासुः ६५ रात्रिरिति हे मतिमतां वर निर्द्धारणे षष्ठी रात्रिर्गता
शय्यां मुञ्च विनिद्रो भवेत्यर्थः विनिद्रत्वे फलमाह धात्रेति धात्रा ब्रह्मणा जगतो धूर्भारः धूस्त्याद्यानमुखे भार इति यादवः द्विधैव द्वयोरेवेत्यर्थः एवका
रस्तृतीयानिषेधार्थः विभक्ता ननु विभज्य स्थापिता खलु तत्किमत आह यां धुरम् एकतः एककोटौ तव गुरुः पिता विनिद्रस्सन् विभर्त्ति तस्या धुरो भवा

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् । वैतालिका ललितबन्धमनोहराभिः प्राबोधयन्नुषसि
वाग्भिरुदारवाचः ६५ रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता यामेकतस्तव विभर्त्ति गुरुर्वि
निद्रस्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ६६ निद्रावशेन भवताप्यनपेक्षमाणामर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ॥ ९

धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही तस्य पदं वहनस्थानम् अपरं यद्धुर्यपदं तस्य वलम्बीत गादिर्विनिद्रो भवेत्यर्थः न त्वुभयं वा ह्यमेको वहतीति भावः ६६
निद्रेति चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थाना नीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते निद्रावशेन निद्राधीनेन त्वयनन्तरसङ्गेन श्वश्यते भवतापर्युः
त्सुकत्वमपि त्वय्यनुरक्तत्वम पीतर्थः प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया चेति सप्तम्यर्थे तृतीया अपिशब्दस्त द्विषयाङ्गागस्यानपेक्षेत्त्वद्योतनार्थः निशि ख
ण्डिता भर्त्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिता अवलेव नायकेव चान्तेन्यासङ्गविज्ञाने खण्डितेर्ष्या कषायिते मिदर्शोल्लसके अनपेक्षमाणा अविचार्य
तीसती उपेक्षमाणेत्यर्थः लक्ष्मी येन चन्द्रेण सह त्वदाननसादृश्यत्वादिदिभाद्धः विनोदयति विनोदं करोति विनोदशब्दान्नकरोति ॥ ९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० वप्रक्रियामुवमर्दे ... ः उत्खातकेलिमित्यर्थः उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते इति शब्दार्णवः ध्वंसन् कथयन् सूचयन्नित्यर्थः युग्मम् ४४
स०५ संहारेति संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोः लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण लघुक्षिप्रमरंद्रुतमित्यमरः हस्तेन शुण्डादण्डेन हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करे भे
५२ करयोरपीति विश्वः सशब्दं सघोषं बृहतस्तरंगान् भिन्दन् विदारयन् [illegible] तीराभिमुखः सगज वारीगजबन्धनस्थानम् वारी तु गजबन्धिनीति यादवः
वार्याः अग्र शृंखलायाः विष्कम्भस्य भङ्गे भञ्जने प्रवृत्त इव बभौ ४५ शैलेति शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दानि तरसाकर्षन् पश्चात् तटे
मुत्ससर्प पूर्वं तेन गजेन उत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य सः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ४६ तस्येति तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्त्योर्जे

नीलोर्द्धुरेखाशबलेन शंसन् दंतद्वयेनाश्मविकुंठितेन ४४ संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दं ब
भौ स भिंदन् बृहतस्तरंगान्वार्यर्गलाभंग इव प्रवृत्तः ४५ शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नरसां स पश्चात् पूर्वं त
दुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ४६ तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशांता वन्येतरानेक
पदर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ४७ सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयं विलंघिताधोरणतीव्रयत्नाः
लावगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीः मदवर्षलक्ष्मीः वन्येतराणाम् ग्राम्याणाम् अनेकपानां सेनागजेंद्रा विमुखा बभूवुः ४८
द्विपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे ववृधे ४७ सप्तच्छदेति सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत्कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् कटुस्तिक्त
कषायाम्लमधुरैश्च [illegible] कीर्तिता इति यादवः असह्यं तदीयं मदमाघ्राय सेनागजेन्द्राः विलङ्घितस्तिरस्कृतः आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो म राम:
हान् प्रयत्नो यैस्तेन तथोक्ताः सन्तः आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिन इत्यमरः विमुखाः पराङ्मुखाः बभूवुः ४८ ॥ ९ ॥ ५२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सइति सगजश्छिन्नाः बन्धाः पैस्ते छिन्नबन्धाः अतएवद्रुताः पलायिताः युगंवहन्तीतियुग्याः वाहाः यस्मिन्सः सचासौशून्यश्चतंभग्नाः अक्षाः रथावयवा
द्यारु विशेषाः अक्षोरथस्यावयवेपाशकेप्यक्षमिन्द्रियमितिशाश्वतः भग्नाक्षाअतएवपर्यस्ताः पतिताः रथाः यस्मिन्नम् रामाणांस्त्रीणाम्· परित्राणे·
संरक्षणे विहस्ताः व्याकुलाः विहस्तव्याकुलौसमावित्यमरः योधाःयस्मिन्नं सेनानिवेशंशिविरं क्षणेनतुमुलं·सङ्कुलंचकार ४९ तमिति नृपतेः राज्ञः
वन्यः करीअवध्यइतिश्रुतवान् शास्त्राज्ज्ञातवान्कुमारः आपतन्तम् अभिधावन्तं गजं निवर्तयिष्यन् नेतुप्रह रिष्यन् अतएवनात्यायत्तमनतिदी
र्घंमनर्थस्यनशब्दस्यसुप्सुपेतिसमासः कृष्टशार्ङ्गं ईषदाकृष्टचापस्सन् विशिखेन·बाणेन कुम्भेजघान अत्रचाक्षुषः लक्ष्मीकामोयुद्धादन्यत्रक

सच्छिन्नबंधद्रुतयुग्यशून्यंभग्नाक्षपर्यस्तरथंक्षणेन रामापरित्राणविहस्तयोधंसेनानिवेशंतुमुलंचकार ४९ तमापतंतंनृपतेर
वध्योवन्यः करीतिश्रुतवान्कुमारः निवर्तयिष्यन्विशिखेनकुंभेजघाननात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ५० सविद्धमात्रः किलनागरूपमु
त्सृज्यतद्विस्मितसैन्यदृष्टः स्फुरत्प्रभामंडलमध्यवर्तिकांतंवपुर्व्योमचरंप्रपेदे ५१ अथप्रभावोपनतैः कुमारंकल्पद्रुमोत्थैर
वकीर्यपुष्पैः उवाचवाग्मीदशनप्रभाभिःसंवर्द्धितोरस्थलतारहारः ५२ ॥ ॥रिबधंनकुर्यात् इयंहिशौर्यैकारिणइति अतएवयुद्धादन्य
त्रद्योतनार्थेन अन्यग्रहणंकृतम् ५० सइति सगजो विद्धमात्रः ताडितमात्रः किल नतुप्रहृतः तथापि नागरूपं गजशरीरमुत्सृज्य तेन वृत्तान्तेन वि
स्मितैः तद्विस्मितैः सैन्यैः दृष्टस्सन् स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्ति·कान्तंमनोहरं व्योमचरम् वपुः प्रपेदेप्राप ५१ अथेति अथप्रभावोपनतैः
प्राप्तैः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः कुमारम् अजम् अवकीर्य अभिवृष्य दशनप्रभाभिः दन्तकान्तिभिः· सम्वर्द्धिताउरस्थलेयेतारहा
राः स्थूलमुक्ताहाराः सयेनसतथोक्तः वाचोऽस्यसन्तीतिवाग्मी·वक्तावाचोग्मिनिरिति ग्मिनिप्रत्ययः सपुरुषउवाच ५२ ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० मतङ्गेति अवलेपम्‌लात् गर्वहेतुकात् अवलेपः कुगर्वस्यात्त्रिपनेद्दपयोरपिचेतिविश्वः मतङ्गस्यमुनेः शापात् मतङ्गजत्वंप्राप्तवानस्मिमांप्रियदर्शनस्य प्रियदर्शना
स०५० ख्यस्यगंधर्वपतेर्गन्धर्वराजस्यतनूजम् स्त्रियांमूर्तिः सुतःतुस्तनूरित्यमरः तन्वावेतिकेचिदिन्दूडुःपुत्रं प्रियंवदं प्रियंवदाख्यम् अवेहिजानीहि प्रियंवदतीति
५३ प्रियम्वदः प्रियवशेवदः खजितिखच्प्रत्ययः ५३ सइति सममहर्षिःप्रणतेनमया अनुनीतःसन्पश्चान्मृदुतांशान्तिम् अगच्छत् तथाहि जलस्यउष्णत्वम्
अग्नेः आतपस्यवासम्प्रयोगात् सम्पर्कात् वतुमहत्त्वात् शैत्यंसाप्रकृतिःस्वभावःविधेयप्राधान्यात् सेतिस्त्रीलिङ्गनिर्देशः महर्षीणांशान्तिरेवस्वभा
वोनक्रोधइत्यर्थः ५४ इक्ष्वाकिति इक्ष्वाकुवंशःप्रभवोयस्यसः अजोयदानेकुम्भमयोमुखेन लोहाग्रेणशरेणभेत्स्यति विदारयिष्यति तदास्वेनव
मतंगशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मिमतंगजत्वं अवेहिगंधर्वपतेस्तनूजंप्रियंवदंमांप्रियदर्शनस्य ५३ सचानुनीतःप्र
णतेनपश्चान्मयामहर्षिर्मृदुतामगच्छत् उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यंहियत्साप्रकृतिर्जलस्य ५४ इक्ष्वाकुवंशप्रभ
वोयदातेभेत्स्यत्यजःकुंभमयोमुखेन संयोक्ष्यसेस्वेनवपुर्महिम्नातदेत्यवोचत्सतपोनिधिर्माम् ५५ संमोचितःसत्ववता
त्वयाहंशापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन प्रतिप्रियंचेद्भवतोनकुर्यांवृथाहिमेस्यात्स्वपदोपलब्धिः ५६ संमोहनंनामसखेम
पुषोमहिम्ना पुनःसंयोक्ष्यसेइतिसतपोनिधिर्माम् अवोचत् ५५ संमोचितइति चिरंप्रार्थितंदर्शनं ॥ मोस्त्रंप्रयोगसंहारविभक्तमंत्रम् ॥
नंयस्यतेनसत्ववता बलवता त्वया अहंशापात्संमोचितःमोक्षंप्रापितःभवतःप्रतिप्रियंप्रत्युपकारंनकुर्यांचेत् मेस्वपदोपलब्धिःस्वस्थानप्राप्तिःप
रम्व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांप्रियवस्तुष्विदत्यमरः वृथास्याद्धि तदुक्तं प्रतिकर्तुमशक्यस्यजीवतान्मरणंवरमिति ५६ सम्मोहनमिति हेसखे सविश एमः
देनसमप्राणतोक्ता यथोक्तम् संत्यागासहनोबन्धुःसदैवानुमतःसुहृत् एकक्रियोभवेन्मित्रंसमप्राणःसखाभवेदिति प्रयोगसंहारयोर्विभक्तमन्त्रं ५३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मनोनियोगक्रिययोत्सुकं मे इत्येवंरूपाम्· स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौरित्यमरः निशम्य· श्रुत्वा· वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वा
र्थोपपत्तिं· स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः सन् मृण्मयपात्रदर्शनात् शिथिलमनोरथस्सन् तं रघुम् इति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् १२ सर्वत्रेति हे राजन्त्वं
सर्वत्र नोस्माकं वार्तं स्वास्थ्यम् अवेहि· जानीहि वार्तं फल्ग्वन्यरोगे चेत्यमरः वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यं नाम यमितियादवः न चैतदाश्चर्यमित्या
ह नाथे नित्व यिनाथे· ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः तमाह· अर्थान्तरं न्यस्यति सूर्ये त्यादिना सूर्ये तपति· प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्त
तिः तमिस्रं तिमिरं रोगेतमिस्रा तु नमस्तती कृष्णपक्षनिशायां चेति विश्वः तमिस्रमिति पाठे · तमिस्रं तिमिरं तमः इत्यमरः लोकस्य जनस्य लोकस्तु भुव

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥१२॥ सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम्। सूर्ये तपत्या
वरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥१३॥ भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे॥ व्यतीतकालस्त्वहमभ्यु
पेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥१४॥ शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः नेजनइत्यमरः दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत द
ष्टिमावरितुं नालमित्यर्थः कल्पेरलमर्थत्वात्तदर्थे च नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति भगवान्भाष्यकारः सम्पद्यते तदर्थे इत्यर्थः कल्पेस
म्पद्यमानचतुर्थी वक्तव्या १३ नन्वहं तदित्यादि नाह कृतं तत्र चित्रमित्याह भक्तिरिति प्रतीक्ष्येषु· पूज्येषु पूज्यः प्रतीक्ष्य इत्यमरः भक्तिरनुरागविशेषः ते तव कु
लोचिता कुलागता तत्रापि अन्यत्रापि तु चितं न्याय्यमित्यर्थः हे महाभाग सार्वभौम तया भक्त्या पूर्वान् अतिशेषे· अतिप्रवर्तसे किन्तु सर्वत्र वार्तं चेत्तर्हि कथं खेद
स्तत्राह व्यतीतेति अहं व्यतीतकालः अतिक्रान्तकालस्सन् अर्थिभावाद्याचकत्वाद्धेतोः त्वामभ्युपेत इति मे विषादः १४ शरीरेति हे नरेन्द्र तीर्थे· स
त्पात्रे प्रतिपादिता दत्ता ऋद्धिर्येन स तथोक्तः तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु इति विश्वः ओजस्त्रावनारे च अन्त्यादौ शास्त्रादौ भिपुण्यक्षेत्रे तत्पात्र इति विश्वः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० त्रेनीर्थेस्यते येनेस्य पिविह सुपुधः शरीरमात्रेण तिष्ठन् आरण्यकात्र्यारण्ये भवाम नृषं प्रीतिं मुदाः आरण्यकम नयदृ तिवुन्त्रमय तेरुपात्ता फलमेव
स०५ प्रसूतिर्यस्य सः स म्वे न काराईनीवशिष्टः प्रकृत्यादित्वाच्चतीयांनीवार इव आभासि शीम तनृ स्थानइति भवानेकनराधिपः सन्सार्वभौमः
५८ सन् मखजं अखज मविद्यते किंचन यस्य स्वेन्य विम्बनः मयूरव्यंसकादिषु निपातनात्तत्पुरुषः तस्य भावस्तत्त्वम् निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकट यति स्थाने
युक्तम् युक्ते हे साम्प्रतं स्थानेऽव्ययमरः तथाहि सुरैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयः वृद्धेः उपचयात् श्लाघ्यतरो हि वरः खलु मणिः शाणो
ल्लीढः समर विजयी हेतिदलितो मदक्षीणो नागः शारदिसरितः श्यानपुलिनाः कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवा

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तंबेन नीवार इवावशिष्टः १५ स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिंचनत्वं मखजं व्यनक्ति पर्याय
पीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः १६ तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये स्वस्त्यस्तु ते निर्ग
लिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि १७ एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ॥ ५आर्थिभुन्नृपाइतिभावः

अन्यकामन्दकः धर्मार्थे क्षीणकोशस्य क्षीणत्वमपि शोभते सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव १६ तदिति तत्तस्मात्तावदनन्यकार्यः यावत्ताव
त्साकल्येऽवधौ माने ऽवधारणे प्रयोजनान्तररहितोऽहमन्यतो वदान्यान्तरात् गुर्वर्थं गुरुधनमाहर्तुम् अर्जयितुं यतिष्ये उद्योक्ष्ये ते तुभ्यम् स्वस्ति शुभमस्तु
नमस्स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी तथाहि चातकोऽपि धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरणमिति हेतोरन्यगतिकोऽपीत्यर्थः निर्गलितः अम्बु एव गर्भो य
स्य तं शरद्घनं नार्दति न याचते अर्द गतौ याचने चेति धातुः याचनार्थमार्दनमिति यादवः १७ एतावदिति एतावद्वाक्यमुक्त्वा प्रतियातु एम:
कामो यस्य तं प्रति यातुकामं गन्तुकामम् काममनसोरपीति मकारलोपः महर्षेर्वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपतिः रघुः निषिध्य निवार्य हे विद्वन् त्वया ५८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं कियत् किम्परिमाणं कम् इत्येवं तं कौत्सम् अन्वयुङ्क्त अपृच्छत् प्रश्नोनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः १८ तत इति ततो यथावत् य
थार्हम् अर्हार्थे वतिः विहिताध्वराय विधिवदनुष्ठितयज्ञाय सदाचारायेत्यर्थः स्मयावेशविवर्जिताय गर्वाभिनिवेशशून्याय अनुद्धतायेत्यर्थः वर्णानां
ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणाम् ब्रह्मचर्यादीनां च तेषां गुरवे नियामकाय तेषां गुरुत्वं तद्धर्मप्रतिष्ठापकत्वं वर्णास्स्युर्ब्राह्मणादय इत्यमरः ब्रह्मचारी गृही वा
नप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टय आश्रमोस्त्रीत्यमरः सर्वकार्यनिर्वाहकायेत्यर्थः तस्मै रघवे विचक्षणः कुशलः विद्वान् वर्णी ब्रह्मचारी वर्णिनो ब्रह्मचारिण
इत्यमरः वर्णाद्ब्रह्मचारिणि निप्रत्ययः स कौत्सः प्रस्तुतम् प्रकृतम् आचचक्षे १९ समाप्तविद्येन मया महर्षिः गुरुर्दक्षिणायै दक्षिणास्वीकारार्थम्

किं वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥ १८ ॥ ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय वर्णाश्रमाणां
गुरवे स वर्णी विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥ समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोभूद्गुरुदक्षिणायै स मे चिरायास्खलितोपचारां
तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥ निर्बन्धसंजातरुषार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे

विज्ञापितोभूत् स गुरुः चिरायास्खलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिमेव पुरस्तात् प्रथमम् अगणयत् ॥ कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥
सङ्ख्यातवान् ते भक्त्यैव सन्तुष्टः किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः अथवा भक्तिमेव तां दक्षिणामगणयदिति योज्यम् २० निर्बन्धेति निर्बन्धेन प्रार्थनाति
शयेन संजातरुषा सञ्जातक्रोधेन गुरुणा अर्थकार्श्यम् दारिद्र्यं अचिन्तयित्वा अविचार्य अहं वित्तस्य धनस्य चतस्रो दश कोटीश्चतुर्दश कोटीर्मे
मह्यम् आहर आनयेति विद्यापरिसङ्ख्यया विद्यासङ्ख्यानुसारेणेवोक्तः अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः पुराणं धर्म
॥ शास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश इति २१ ॥ ॥

र॰टी॰ सोऽहमिति सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन अर्घ्यपात्रेण भवन्तम् प्रभुशब्द एव शेषो यस्य तं मत्वेति स्वं निस्स्वत्वेनेत्यर्थः श्रुतनिष्क्रयस्य विद्यामूल्यस्य अल्पेतरत्वा
स॰५ त् अतिमहत्त्वात् सम्प्रति उपरोद्धुं निर्बंधुं नाभ्युत्सहे २२ इत्थमिति द्विजराजकान्तिः चन्द्रकान्तिः द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकर इत्यमरः ता
४९ स्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानामिति श्रुतेः एनसो निवृत्ता इन्द्रियवृत्तिर्यस्य सः जगदेकनाथो रघुः वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेन इत्थमावेदितो ज्ञापि
तः एनं कौत्सं भूयः पुनर्जगाद २३ गुर्वर्थमिति श्रुतस्य पारं दृष्टवान् श्रुतपारदृश्वा दृशेः क्वनिप्प्रत्ययः गुरवे अयं गुर्वर्थः गुरुदक्षिणार्थं यथा तथा
अर्थी याचकः विशेषणद्वयेनाप्यस्य प्रत्याख्येयत्वमाह रघोः सकाशात्कामं मनोरथम् अनवाप्य अप्राप्य वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः सुवदान्यस्तु

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवंतं प्रभुशब्दशेषं अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य २२ इत्थं द्विजेन द्वि
जराजकांतिरावेदितो वेदविदां वरेण एनोनिवृत्तेंद्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः २३ गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः स
काशादनवाप्य कामं गतो वदान्यांतरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवावतारः २४ स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्य
गारे द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्यावद्यते साधयितुं त्वदर्थं २५ ॥ स्थूललक्ष्यदानशौण्डौ वदान्य इत्यमरः इत्येवं रूपस्य परीवादस्य अ
पवादस्य नवः अयं प्रथमोऽवतारः आविर्भावो मे मा भूत् मा भूत् रघोरिति निस्स्वनामग्रहणं सम्भावितत्वद्योतनार्थम् तथा च सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मर
णादतिरिच्यत इति भावः २४ स इति स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीये अग्न्यगारे त्रेताग्निशालायाम् चतुर्थोऽग्निरिव वसन् द्वित्राणि द्वे त्रीणि वा अ
हानि दिनानि संख्यया व्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये इति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येये इत्यादिना डच्प्रत्ययः समासान्तः सोढुम् अर्हसि हे अर्हन् मान्य त्व एम॰
दर्थं तव प्रयोजनम् साधयितुम् ॰ ॰ यावद्यते यतिष्ये यावत्पुरानिपातयोर्लट् इति भविष्यदर्थे लट् २५ ॥ ॥ ४९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तथेति अग्रजन्मा ब्राह्मणः प्रतीतः प्रीतस्सन् तस्य रघोः अवितथाम् अमोघां गिरम् प्रतिज्ञाम् अर्थप्रतिज्ञाजिज्ञासास्सविदायत्तुसङ्गरः इत्यमरः तां गि
रम् इतिकेचित्पठन्ति तथेतिप्रत्यग्रहीत् रघुरपिगाम् भूमिम् आत्तसारां गृहीतधनाम् अवेक्ष्य कुबेरादर्थं निष्क्रष्टुम् आहर्तुंचकमइयेष २६ वशि
ष्ठेति वशिष्ठस्यमन्त्रेणयत् उक्षणम् अभिमन्त्र्यप्रोक्षणं तज्जातप्रभावात् सामर्थ्याद्धेतोः उदन्वदाकाशमहीधरेषुउदन्वति उदधावाकाशेमहीधरेषुवामरुतस्
स्यमरुतस्सखेवतिन्नपुरुषः बहुव्रीहौसमासान्ताभावात् ततोवायुसहायस्येतिलभ्यते वारीणांवाहकोबलाहकः पृषोदरादित्वात्साधुः तस्येव मेघस्येव तद्रथ
स्यगतिः सञ्चारेण विजघ्नन विहताहि २७ अथेति अथप्रदोषे रजनीमुखे तत्कालेयानाधिरोहणविधानात् प्रयतोधीरो रघुः समन्ताद्भवः सामन्तो रा

तथेतितस्यावितथांप्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगिरमग्रजन्मा गामात्तसारांरघुरप्यवेक्ष्यनिष्क्रष्टुमर्थंचकमेकुबेरात् २६ वशिष्ठमंत्रो
क्षणजात्प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु मरुत्सखस्येवबलाहकस्यगतिर्विजघ्नेनहितद्रथस्य २७ अथाधिशिश्येप्रयतःप्रदोषेरथंरघुःक
ल्पितशस्त्रगर्भं सामंतसंभावनयैवधीरः कैलासनाथंतरसाजिगीषुः २८ प्रातः प्रयाणाभिमुखायतस्मैसविस्मयाः कोशगृहेनि
युक्ताः हिरण्मयींकोशगृहस्यमध्ये वृष्टिंशशंसुः पतितांनभस्तः २९ तंभूपतिर्भासुरहेमराशिंलब्धंकुबेरादभियास्यमानात्

जमंत्रमितिसम्भावनयैव कैलासनाथंकुबेरं तरसा बलेन जिगीषुः जेतुमिच्छुस्सन् कल्पितं सज्जितम् शस्त्रंगर्भेयस्यतंरथम् अधिशिश्ये
रथेशयितवानित्यर्थः अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिकर्मत्वम् २८ प्रातरिति प्रातःप्रयाणाभिमुखायतस्मैरघवेकोशगृहेनियुक्ताः अधिकृताः भाण्डागारि
काः सविस्मयाः साश्चर्याः कोशगृहस्यमध्येनभस्तः पञ्चम्यास्तसिल्पञ्चमपदः पतितांहिरण्मयीं सुवर्णमयीं दाण्डिनायनेत्यादिनानिपातनात्साधुः वृष्टिंशशंसुः
कथयामासुः २९ तमिति भूपतिः रघुः अभियास्यमानात् अभिगमिष्यमाणात् कुबेरात् लब्धंवज्रेणकुलिशेनभिन्नंसुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतम्

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ टी॰ द्रवस्थितस्य पादास्तु … वर्धमानास्तु रतः इत्यमरः शृङ्गं सुमेरोरिति ॥ चित्वाढः तमामुरं भास्वरं भस्मभासमिदं सुरत्नमत्ययः हेमराशिं समस्तं कृत्स्नमेव कौत्साय दि
स॰ ५ देश ददौ चाद्रः कोटिमात्रमित्येव कारणं ॥ ३० जनस्येति तावर्थिदातारौ द्वावपि साकेतनिवासिनः अयोध्यानिवासिनः साकेतं स्यादयोध्यायां कोः
५० शलानन्दिनी पुरीति यादवः जनस्याभिनन्द्यसत्त्वौ स्तुत्यव्यवसायावभूताम् द्रव्येषु व्यवसायेषु सत्त्वमस्त्रीतु जन्तुषु इत्यमरः कौ तौ गुरुप्रदेयादधि
कं किंचिदप्य निस्पृहो ऽर्थी अर्थिकामात् अर्थिनो मनोरथादधिकम् प्रददातीति तथोक्तः प्रदाज्ञदूति कप्रत्ययः नृपश्च ॥ ३१ अथेति अन्वी
तमना महर्षिः कौत्सः सम्प्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यदर्थे क्तः उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां वडवानाम् शतैर्वाहि
दिवे तु कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ॥ गु
रुप्रदेयाधिकनिस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः स्पृशा
न्करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूर्वृत्ते स्थितस्याऽधिपतेः प्रजानां ॥ अचिंत
नीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥ ॥ मार्थं प्रापितं धनम् आनतपूर्वकायम् विनयनम्रमित्यर्थः प्रजेश्वरं रघुं करेण स्पृ
शन् वाचमुवाच ॥ ३२ किमिति वृत्ते स्थितस्य न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्द्धनं पालनं तथा सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधमिति कामन्दकः तस्मिन् वृ
त्ते स्थितस्य प्रजानामधिपतेः नृपस्य भूः कामान्सूते इति कामसूः यदि सत्सू द्विषद्दुहेत्यादिना क्विप् अत्र कामप्रसवने किंचित्रमित्यर्थः किंतु तव प्रभ
वप्रभावो महिमा तु अचिंत्यनीयः येन त्वया द्यौरपि मनीषितम् अभिलषितम् दुग्धा दुहेर्द्विकर्मकत्वाद प्रधाने कर्मणि क्तः प्रधाने कर्मण्याख्येये णर्या ५०
दीनाहुर्द्विकर्मकान् अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति स्मरणात् ॥ ३३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आशास्यमिति सर्वाणि श्रेयांसि हिरण्यानि अधिजग्मुषः आप्तवतः तेन वस्त्वन्यत् अतिरिक्तम् आशास्यम् आशीर्विषयम् आशंसनीयमाशास्यम् पुनरुक्तभूतं सर्वं सि
द्धमित्यर्थः किंतु ईड्यं स्तुत्यम् भवन्तम् भवतः पितेवात्मगुणानुरूपं त्वत्तुल्यगुणमित्यर्थः पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि ३४ इत्थमिति अग्रजन्मा ब्राह्मणः अग्र
जन्मा द्विजश्रेष्ठे भ्रातरि ब्राह्मणेऽस्मृत इति विश्वः इत्थं राज्ञे आशिषम् प्रयुज्य दत्त्वा गुरोः सकाशं समीपम् प्रतीयाय प्राप राजापि जीवलोकः जीवसमूहः जी
वः प्राणिनि गीः पताविति विश्वः अर्कादालोकम् प्रकाशमिव चैतन्यमिति पाठे ज्ञानमिव तस्मात् कौत्सवाक्यादाशु सुतं लेभे प्राप ३५ ब्राह्म इति
तस्य रघोः देवी महिषी ब्राह्मे तस्येदमित्यण् ब्रह्मदेवताके अभिजिन्नामके मुहूर्ते किल ईषदसमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं स्कन्दसदृशम् ईषदस

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ३४ इत्थं प्रयु
ज्याशिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशं राजापि लेभे सुतमाशु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ३५ ब्राह्मे मुहूर्ते किल
तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुवे कुमारं अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार ३६ रूपं तदोजस्वि तदेव वी
र्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वं न कारणात्स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ३७ ॥ ईषदसमाप्ताविति कल्पप्रत्य
यः कुमारं स्कन्दं सुषुवे कुमारो बालके स्कन्दे इति विश्वः अतो ब्राह्ममुहूर्ते जातत्वात् पिता रघुः ब्रह्मणो विधेरेव नाम्ना तम् आत्मजन्मानम् पुत्रम् अ
जनामकं चकार अजो हरे हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते इति विश्वः ३६ रूपमिति ओजस्वि तेजस्वि ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः ओजो
बले चदीप्तौ चेति विश्वः रूपं वपुः अयमुत्सेधः सौन्दर्यं वपुषि श्लोकशब्दयोरिति विश्वः तदेव पैतृकमेव वीर्यं शौर्यं तदेव नैसर्गि
कं स्वाभाविकम् उन्नतत्वं तदेव तादृगेवेत्यर्थः कुमारो बालकः प्रवर्तितः उत्पादितो दीपः प्रदीपात् स्वोत्पादकदीपादिव स्वात् स्वकीयात् पूर्वादिभ्यो
नवभ्यो वेति विभाषा नैयायिकः कारणात् जनकात् न बिभिदे भिन्नो नाभूत् सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ३७ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० उपचेति गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रम् उपात्तविद्यं लब्धविद्यं यौवनस्य उद्भेदात् आविर्भावात् विशेषेण कान्तं सौम्यंतमम् अजम् प्रति साभिलाषापि सा धी
स०५ राधीरा अनतिरिक्ता स्त्रियश्चित्तोन्नतिर्यावत् तन्नाईद्यमितिसंज्ञितमिति भूपालः कन्या पितुरिव गुरोः रघोरनुज्ञामाकाङ्क्षन् इयेष यौवराज्याहोऽभूदित्यर्थः अ
५९ तुत्राश्वात् पितृपारतन्त्र्यमुपमासाम्यम् ग्राणिग्रहणे योग्यता च ध्वन्यते ३८ अथेति अथ स्वसुः भगिन्या इन्दुमत्याः स्वयम्वरार्थं कुमारस्य
जस्यानयनोत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञा आप्तो हितो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः क्रियामात्रयोगे लि
चतुर्थी आप्तग्रहणमत्रैकतात्पर्यमिति द्योतनार्थम् ३९ तमिति असौ रघुः तम् भोजं श्लाघ्यसम्बन्धम् अनूचानत्वादिगुणयोगात्स्पृहणीय

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तं श्रीरंगनुकामापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ३८ अथेश्व
रेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ३९ तं श्लाघ्यसंबन्ध
मसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रं प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीं ४० तस्योपकार्यारचि

सम्बन्धम् विचिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशाम् विवाहयोग्यवयस्कं विचिन्त्य ससैन्य तोपचाराः वन्येतरा जानपदोपदाभिः ॥
मेनम् पुत्रम् ऋद्धां समृद्धाम् विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीम् पुरीम्प्रति प्रस्थापयामास धीयन्ते स्वामिति धानी करणाधिकरणयोश्चेत्यधिक
रणे ल्युट्प्रत्ययः राज्ञां धानीति विग्रहः ४० तस्येति उपकार्यासु राजयोग्येषु पटभवनादिषु सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिकेत्यमरः वचन
व्याख्याने क्षीरस्वामी उपक्रियते उपकरोति च पटमण्डपादि राजसदनमिति रचिताउपचाराः शयनादयो येषु तेन तथोक्ताः जानपदानां जनपदेभ्य आ रघुः
गतानां उपदाभिः उपायनैः वन्याः वने भवा इतरे येषां ते वन्येतराः अवन्या इत्यर्थः नञ्बहुव्रीहाविति सर्वनामसंज्ञानिषेधः तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा तु ५९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ताम्रेति ताम्रोदरेषु अरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्द्धौतायाः हारगुलिकाः मुक्तामणयः तद्वद्विशदं हिमाम्भः लब्धपरभागतया लब्धगुणो
त्कर्षतया परभागो गुणोत्कर्ष इत्यादवः अधरोष्ठत्वदीयं सदशनार्चिः दन्तकान्तिसहितं लीलास्मितमिवाभाति शोभते ७० यावदिति प्रतापनिधिः
तेजोनिधिः भानुः सविता यावन्नाक्रमते नोद्गच्छति आङ् उद्गमनइत्यात्मनेपदम् भानावनुदित एवेत्यर्थः अह्नाय झटिति द्राक् झटित्यञ्जसाह्नाये
त्यमरः अरुणेनाः नूरुणा सारथिनाऽरुणो नूरुरित्यमरः तमो निरस्तम् तथाहि हे वीर त्वयि आयोधनेषु युद्धेषु युद्धमायोधनं जन्यमित्यमरः अग्रसरतां
पुरःसरतां याते सति तव गुरुः पितारिपून् स्वयमुच्छिनत्ति किं वा नोच्छिनत्त्येवेत्यर्थः न खलु पुत्रे योग्ये अन्यस्तभारो णां स्वामिनां क्लेशं व्यापारे खेद इति भा

ततर२ ताम्रोदरेषु पतितं द्रुमपल्लवेषु निर्द्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठलीलास्मितं सदश
नार्चिरिव त्वदीयं ७० यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानुरह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तं आयोधनाग्रसरतां त्वयि वी
रयाते किं वारिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ७१ शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः स्तम्बेरमामुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ७२॥

गता५ तः ७१ शय्यामिति उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीता अपनीता निद्रा येषां ते उभयपक्षविनीतनिद्राः अत्र सर्वत्र विषये उभशब्दस्याने उभयप्रयोगः एव साधुरित्य
नुसन्धेयम् यथाह कैयटः उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनम् वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादुभयपुत्र
इत्यादि भवतीति मुखराण्युत्कण्ठितानि च नाञ्छेद्याय मानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तथोक्ताः तेमवस्तम्बेरमाः स्तम्बेरमन्तद्गोनिस्तम्बेरमः हस्तिनः
स्तम्बकर्णयोरमिजयोरित्यच्प्रत्ययः हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यात् द्रुमः स्तम्बेरमः पद्मीत्यमरः तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति सप्तम्या अलुक् शय्यां ज
हतिः त्यजन्ति देशः स्तम्बेरमाणां दन्ताः कोशादुन्नन्तकोशाः तन्त कुड्मलाः

र॰ टी॰ तरुणारुणरागयोगात् बालार्कसम्पर्कात् [illegible] भिन्नाद्रिगैरिकतटाद्रुवद्विभांति धातुरक्ता [illegible] भान्तीत्यर्थः ७२ दीर्घेष्विति हे वनजाक्ष॰ नीरजाक्ष॰ वनं नीरं वनं सत्व
स॰ पु॰ मिति शाश्वतः दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिताः बद्धाः वनायुदेश्याः॰ वनायुदेशोद्भवाः पारसीकावनायुजा इति हलायुधः अमी वाहाः अश्वाः निद्रां विहाय पुरो
धृ॰ गतानि॰ अग्रे प्राप्तानि लेह्यानि॰ आस्वाद्यानि॰ सैन्धवशिलाशकलानि सैन्धवो [illegible] शीतशिवं मणिमन्थं च सिन्धुजमित्यमरः॰ वक्त्रोष्मणा॰ मुखमारुतेन॰ मलिन
यन्ति॰ मलिनानि कुर्वन्ति उक्तं च [illegible] पूर्वाह्ने काले चाश्वानां प्राय [illegible] लवणं हितम् [illegible] लवणं सैन्धवं वरमित्यादि ७३ भवतीति म्लानपु
ष्पोपहारः पुष्पपूजाम्लानत्वादेव विरलभक्तिर्विविरलरचनो भवति प्रदीपाश्च [illegible] किरणानां [illegible] मण्डलस्य उद्भेदेन स्फुरणेन शून्याभवन्ति निस्तेजस्काः

येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगाद्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दंतकोशाः ७२ दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमंडपेषु निद्रां विहाय वनजा॰
क्ष वनायुदेश्याः॰ वक्त्रोष्मणा मलिनयंति पुरोगतानि लेह्यानि सैंधवशिलाशकलानि वाहाः॰ ७३ भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहा
रः स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः॰ अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्तामनुवदति शुकस्ते मंजुवाक्पंजरस्थः॰ ७४ इति
विरचितवाग्भिर्वंदिपुत्रैः कुमारः सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झांचकार ॥ ॥ भवन्तीत्यर्थः॰ अपि च अयं मञ्जुवाक्॰ मधुरवचनः॰ पञ्ज
रस्थः॰ ते॰ तव॰ शुकः॰ त्वत्प्रबोधनिमित्तं प्रयुक्ताम् उच्चारितां नोऽस्माकं॰ गिरं॰ वाणीम्॰ अनुवदति अनुकृत्य वदतीत्यर्थः इत्थमप्रभातलिङ्गानि वर्णितानि
अतः प्रबोधव्यमिति भावः भवतीत्यनयोर्मालिनीवृत्तं॰ तल्लक्षणं ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति ७४ इतीति इत्थं विरचितवाग्भिर्वन्दिपु॰
त्रैः॰ वैतालिकैः॰ पुत्रग्रहणं समानवयस्कद्योतनार्थम् सपदि विगतनिद्रः॰ त्यक्तनिद्रः कुमारस्तल्पं शय्याम् तल्पं शय्या दारेष्वित्यमरः उज्झांचकार॰

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

म४

विससर्ज उक्तउत्सर्गेण तस्मा दिजादे ग्रगुरुमनोः तृच्छद्दत्यामन्यपः कथमिव मदेन पटुमधुरं निनदद्भिः राजहंसैर्बोधितः सुप्रतीकाख्यः सुरगजः ईशानदि
ग्गजः गङ्गायाइदं गाङ्गं सैकतं पुलिनमिव तोयोत्थितं तत् पुलिनं सैकतं सिकतामयमित्यमरः सिकताशर्कराभ्यां चेत्यण् प्रत्ययः सुप्रतीकग्रहणं प्राय
सः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटे विहारसम्भवादित्यनुसन्धेयम् ७५ अथेति अथोत्थानानन्तरम् अक्लिष्टानि चारूणि अक्षिपक्ष्माणि यस्य सोऽजः शा
स्त्रदृष्टमवगतं दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिं अनुष्ठानम् अवसाय्य समाप्य स्वतेराप्तैर्नाह्याप्पू कुशलैः प्रधानदक्षैर्विरचितः सम्पादितः अनुकूल:

मदपटु निनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ७५ अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितमञ्चिता
क्षिपक्ष्मा कुशलविरचितानुरूपवेषः क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थं ७६ इति श्रीरघुवंशकाव्ये अजस्वयंवराभिगमनो नाम पं
चमः सर्गः ५

स्वयंवरोचितो वेषो नेपथ्यं यस्य सः तथोक्तः सन् स्वयंवरस्थं मण्डलगतं क्षितिपसमाजं राजसमूहम् अगात् अगमत् इणो गा लु
ङि इति गादेशः पुष्पिताग्रा वृत्तमेतत् तदुक्तम् तल्लक्षणम् अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा इति ७६ ॥छ॥ इति श्री पदवा
क्यप्रमाणपारावारीण श्रीमहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां पञ्चमः सर्गः ५ ॥छ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० ॥श्रीगणेशाय नमः॥ अनु प्रेक्षुद्दि [illegible] कालंकर्तुमिच्छु कामार्थं कामनातं वा कश्चिद्देव्या जाम्यहम् १ सइति सोऽजस्तत्रस्थाने उपचारवत्सु राजोपकरणवत्सु
स०६ मञ्चेषु पर्यङ्केषु सिंहासनस्थान् [illegible] वेषान् मनोहरनेपथ्यान् वैमानिकानां विमाने चरतां चरतीति ठक् प्रत्ययः म [illegible] अमराणाम् महतीपवनामरा वि
५७ त्यमरः आकृष्टलीलान् आकृष्टमरुद्वीलानित्यर्थः सापेक्षत्वे [illegible] त्वात्समासः [illegible] लोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः [illegible] कर्मण्यण् प्रत्ययः तान्भूपालान पश्यत् सर्गे [illegible] प्रजातिष्ठन्तः ३ रतेरिति रतेः स्मरप्रियायां च रागे च तु रतेस्मृतानिति विश्वः [illegible] प्रियाः [illegible] गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन गृहीतरत्वमनु
नयेनेत्यर्थः सापेक्षत्वे पि गमकत्वात्समासः ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं [illegible] जम् आलोकयतां नृपाणां मनः दूरं तु मतीनि राशं

॥श्रीगणेशाय नमः॥ स तत्र मंचेषु मनोज्ञवेषान्सिंहासनस्थानुपचारवत्सु वैमानिकानामपि [illegible] ष्टलीलान्नरलोकपाला
न् १ रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वांगमिवेश्वरेण काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेंदुमती निराशम् २ वैदर्भनिर्दि
ष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मंचं शिलाविभंगैर्मृगराजशावस्तुंगं नगोत्संगमिवारुरोह ३ परार्घ्यवर्णास्तरणोपपन्नमा
सेदिवान् रत्नवदासनं सः भूयिष्ठमासीदुपमेयकांतिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ४ ॥ १ वैदर्भीति स्रुहं बभूव दूरंतु मतीसत्यनिमेनं विहाय
नास्मान्वरिष्यतीति निश्चितु पुरित्यर्थः सर्वातिशयसौन्दर्यमस्येति भावः २ वैदर्भेति असौ कुमारो वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं मञ्चं पर्य्यङ्कम्
क्लृप्तेन सुविहितेन सोपानपथेन मृगराजशावः सिंहपोत पोतः पाकोऽर्भकोडिम्भः पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः शिलानां विभङ्गैः भङ्गीभिः तुङ्गमुन्नतं नगो
त्सङ्गं शैलाग्रमिवारुरोह ३ परार्घ्येति परार्घ्याः श्रेष्ठावर्णाः नीलपीतादयो यस्य तेनास्तरणेन कम्बलादिना उपपन्नं सङ्गतं रत्नवद्रत्नखचितम् आ राम:
सनं सिंहासनम् आसेदिवान् अधिष्ठितवान् सोऽजः मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह सेनानीरग्निभूर्गुह इत्यमरः भूयिष्ठम् अत्यन्तम् उपेयकान्तिरा ५७
सीत् मयूरस्य विचित्ररूपत्वात् साम्यं रत्नासनस्य तत्र द्वारा तदारूढयोरपीति भावः ४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तास्विति तासु राजपरम्परासु श्रिया कर्त्र्या पयोमुचाम् मेघानां पङ्क्तिषु श्रेणीषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तस्तरङ्गेषु तरणिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामतीत्यर्थः
प्रभाविशेषस्योदयेन आविर्भावेन दुर्निरीक्ष्यो दुर्दर्शनः आत्मा श्रिया स्वरूपं व्यरुचत् व्यद्योतिष्ट द्युभ्यो लुङीति परस्मैपदम् द्युतादित्वादङ् प्रत्ययः तस्मि
न् समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ५ तेषामिति महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासने स्थानाम् उदार
नेपथ्यभृताम् उज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात इव सुरद्रुमविशेष इव पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः सन्तानः कल्पवृ
क्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनमित्यमरः स रघुसूनुरेव धाम्ना तेजसा रराज भूम्नेति पाठे अतिशयेनेत्यर्थः अत्र कल्पद्रुमशब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनमुपकल्पय

तासु श्रिया राजपरंपरासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पंक्तिषु विद्युतेव ५ तेषां महार्हासनसंस्थि
तानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ६ नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वान्नृप
तीन्निपेतुः मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गंधद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ७ अथ स्तुते वंदिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके संचारिते चाग
रुसारयोनौ धूपे समुत्सर्पति वैजयंतीः ८ ॥ नेतिमनोरथानिति ... सुरद्रुम ... तया प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम् कल्पाद् इति द्रुमा ... विग्रहः
६ नेत्रेति पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान्नृपतीन्विहाय तस्मिन्नजे निपेतुः स एव सर्वो ... मो जीद ... वमदेनोत्कटे उद्भिन्नगण्डे निर्भरे वा वन्ये गन्धद्वि
पे गन्धप्रधाने गजे रेचिता रिक्तीकृताः पुष्प ... वृक्षा यैस्ते त्यक्तपुष्प ... इत्यर्थः द्विरेफा भृङ्गा इव पुष्पं वन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्परक्षत्यागसम्भावनार्थं
तम् ७ अथेति पुरेति मनुष्यति ... कमाह अथान्वयज्ञैर्वंशाभिज्ञैर्वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः वन्दिनः स्तुतिपाठकाः इत्यमरः सोमार्कवंश्ये सोमसू
र्यवंशभवे नरदेवलोके स्तुते सति ... राजमार्गे ... तिवेशोत्तु नरेण सम्बन्धः ... पियोज्यम् सञ्चारिते समन्तात्प्रसारिते अगरुसारो निर्यासो यो
निः कारणं ... यस्य तस्मिन्धूपे वैजयन्तीः पताकाः समुत्सर्पति ... अतिक्रम्य गच्छति सति ८ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र० टी० स्तत्र पुरस्तो पिक ठिसमीपेत्तुपवना नृत्य प्रयोपेष्यां तमनेक कलापिनां वर्हिणाम् उद्दतनृत्य हेतो मेघध्वनिशाङ्कयेनोद्धव कारणे प्रध्माताः पूरिताः शंखा यस्मिन्

स० ६ मङ्गलार्थे मद्गल प्रयोजके तूर्य स्वने दिशोद्दिश्य परितः सर्वतो दिगन्तव्यापि मूर्च्छति व्याप्नुवति सति ९ पतिम्वृणोतीति पतिम्वरा स्वयम्वरा पतिम्वरा च वर्या चेत्यमरः सं

५८ तायां भृत्रवृजीत्यादिना खच् प्रत्ययः कॢप्तविवाहवेषा कन्या इन्दुमती मनुष्यैर्वाह्यं परिवारेण परिजनेन शोभि चतुरस्रयानं चतुरस्रवोढ्वं शिविकामध्यास्या

रुह्य मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये यो राजमार्गस्तं प्रविवेश ११० नेत्रशतानामेकलक्ष्ये एकस्मिन् प्रत्येकं न्यामयेन्नरूपे वस्तिन् विधातुः ब्रह्मणो विधानातिशये सृष्टिवि

शेषे नरेन्द्राः अन्तःकरणे निपेतुः आसनेषु केवलं देहैरेव स्थिताः देहान्निः प्रसृतम् [illegible] अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृ

पुरोपकंठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ प्रध्मातशंखे परितो दिगंतान्तूर्यस्वने मूर्च्छति मंगलार्थे ९ मनुष्यवा

ह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि विवेश मंचांतरराजमार्गं पतिंवरा कॢप्तविवाहवेषा १० तस्मिन्विधानातिशये

विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये निपेतुरंतःकरणैर्नरेंद्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ११ तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानांमही

त्व्यपदेशस्त्वादरानिशायार्थः ११ तामिति तामिन्दुमतीं प्रति अभिव्यक्तमनोरथानां प्रकटाभिलाषिणां महीपतीनां पतीनां प्रणयाग्रदूत्यः॥

राज्ञां प्रणयाग्रदूत्यः प्रणयः प्रार्थनां प्रेम वा प्रणया स्त्वमी विस्रम्भयाञ्चा प्रेमाण इत्यमरः प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः प्रणयप्रकाशकत्वसाम्यात्

दूतीत्वव्यपदेशः विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसम्पद इव वभूवुः अत्र शृङ्गारलक्षणं रसार्णवसुधाकरे विभा

वैरनुभावैश्च स्वोचितैर्व्यभिचारिभिः नीता सदस्यरसत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते रतिरिच्छाविशेषः उत्पन्नात चोक्तं तत्रैव यूनोरन्योन्यविषयः स्थायिनीच्छा एमः

रतिः स्मृतेति चेष्टाशब्देन तदनुभावविशेषा उच्यन्ते तेनेयित्तत्रैवोक्ताः भावं मनोगतं साक्षात्स्वहेतुं व्यञ्जयन्तीति येनेनुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपस्मितादयः ५८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नेचतुर्द्दी वित्तशान्तवाकृध्यारम्भसम्भवादिति तत्रगात्रारम्भभेदाच्चेष्टाशब्दो कानुभावात्कश्चिदित्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति मृङ्गारआभासाश्चायमेकत्रैवंप्र
तिपादनात् तदुक्तम् एकत्रैवोनुरागस्यतिर्य्यक्‌म्लेच्छगतेपिवा योषितांवहुसक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधामतइति १२ मृङ्गारचेष्टावभूवुरित्युक्तम् ताएव
दर्शयतिकश्चिदित्यादि कश्चिद्राजाकराभ्याम् उपगूढनालंगृहीतनालम् आलोलैः चञ्चलैः पत्रैरभिहतास्ताडितामद्द्विरेफाः भ्रमरायेनतत्तथोक्तम् रजो
भिः परागैरन्तः परिवेषं मण्डलंवध्नातीतिअन्तः परिवेषवन्धिलीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार कारस्यलीलारविन्दवत्त्वयाहंभ्रमितव्यइतिनृपाभिप्रायः
हलघूर्णकोयमपलक्षणकइतीन्दुमत्यभिप्रायः १३ विस्रस्तमिति विलासनंशीलोविलासीवोकषलषकत्यंसलम्भइतिघिणुन्प्रत्ययः अपरोरा

प्रवालशोभाइवपादपानांमृंगारचेष्टाविविधावभूवुः १२ कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफं रजोभि
रंतःपरिवेषबंधिलीलारविंदंभ्रमयांचकार १३ विस्रस्तमंसादपरोविलासीरत्नानुविद्धांगदकोटिलग्नं प्रालंबमुत्कृष्य
यथाप्रदेशंनिनायसाचीकृतचारुवक्त्रः १४ आकुंचिताग्रांगुलिनाततोन्यः किंचित्समावर्जितनेत्रशोभः तिर्यग्विसं
सर्पिनखप्रभेणपादेनहैमंविलिलेखपीठं १५ ॥ जा[illegible]विचितम् अङ्गदं केयूरं तस्यकोटिलग्नमग्नेलग्नं
प्रालम्बमृजुलम्बिनीस्रक्वम् प्रालम्बमृजुलम्बिस्यात् [illegible] प्रावारपाठेतु उ
त्तं अत्युत्कर्षोत्रयः कोस्यइत्यमरः प्रालम्बि[illegible]नीम् अरजुलम्बिनीस्रक्वम् प्रा[illegible]
तरीयवस्त्रम् उत्कृष्य उद्धृत्य साचीकृतम् तिर्यक्कृतम् चारुवक्त्रं यस्यसतथोक्तः यथावकाशं स्वस्थानं निनाय प्रावारेनक्षेपणच्छलेनाहंत्वामे
वपरिरक्ष्येइति तदभिप्रायः भोपतीतिकिञ्चिदङ्गे लितनेत्रपृष्ठाविषृणुतेइतीन्दुमत्यभिप्रायः १४ आकुञ्चितेति [illegible] पूर्वोक्तादन्योराजाकिञ्चित्समाव
र्जितनेत्रशोभः ईषद्वक्रीकृतानेत्रशोभः सन् आकुञ्चिताः आकुञ्चितान्यग्राङ्गुलयोयस्यतेनतिर्य्यग्विसंसर्पिणीनखप्रभायस्यतेनपादेन हैमंहिरण्मयं
पीठं पादपीठं विलिलेख[illegible]नपदाङ्गुलिसमाकुञ्चितमत्वंसमीपेतिनिगूढाभिप्रायः अयमविलेखकोयमपलक्षणइतीन्दुमत्याश

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स॰ निवेश्येति कश्चिद्राजा वामं भुजं ... सिंहासने ... निवेश्य संस्थाप्य तस्मान्निवेशात् स्ववामभुजस्य संनिवेशात् संस्थापनात् अधिकोन्नतो
स॰ वामांस एव यस्य स तथोक्तः अन्ये विशेषे परा ... त्रिके त्रिक प्रदेशे भिन्नहारो लुठितहारः एष त्रिकं ... त्रिकमित्यमरः सुहृज्जनसमाभाषणतत्परो ऽभू
प॰ त्वामपार्श्वविभिन्ने नैव मित्रेण सम्भाषमाणः अनया ... त्रिकत्वं ... त्वया वामाङ्गे निवेशिता या सह एवं वृत्तं करिष्यद् इति नृपाभिप्रायः प॰
र दृष्टा पराङ्मुखो पंनकार्यकन्ता इतीन्दुमत्यभिप्रायः ८६ विलासिनीति अन्यो युवा विलासिन्याः प्रियायाः विभ्रमार्थं दन्तपत्रं दन्तपत्रभूतम् आ
पाण्डुरं केतकबर्हं केतकदलम् दलेपि बर्हमित्यमरः प्रियानितम्बे ... संनिवेशैः ... नखैः नखाग्रैः विपाटयामास विदारयामा॰
निवेश्य वामं भुजमासनार्धे तत्सन्निवेशादधिकोन्नतांसः कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् ८६
विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकपत्रमन्यः प्रियानितम्बोचितसन्निवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ८७ कुशेशया
ताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान् ८८ कश्चिद्यथाभाग
मवस्थितेऽपि स्वसन्निवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव
सम्प्रहृतं वनितमेव ... रत्नव्रणादीनुद्दास्यामीति नृपाशयेऽसः तृणछेदकवत् पत्र
पाटकोपमपलक्षणइतीन्दुमत्याईनकतनम् ८७ कुशेशयेति कश्चिद्राजा कुशेशयं शतपत्रमिव ताम्रं तलं यस्य तेन शतपत्रं कुशेशयमित्यमरः रेखाध्व
जलाञ्छनं यस्य तेन करेण अङ्गुलीषु भवान्यङ्गुलीयानि ऊर्मिकाः अङ्गुलीयकमूर्मिकेत्यमरः जिह्वामूलाङ्गुलेश्छ इति छप्रत्ययः रत्नानामङ्गुलीयानि एमः
तेषां प्रभया अनुविद्धान् व्याप्तान् अक्षान् पाशान् अक्षास्तु देवनाः कितवाश्च तद्वत्यमरः सलीलमुदीरयामास उत्क्षिप अहं त्वया सह एवं रमे इति नृपा ५९
भिप्रायः अक्षचातुर्यकोऽयं पुरुष इतीन्दुमत्यभिप्रायः अक्षैर्मा दीव्यद् इति श्रुतिनिषेधात् ८८ कश्चिदिति कश्चिद्यथाभागं यथास्थानं अवस्थितः स्वसन्नि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वेशाद्वा निलङ्घि·नीव·स्वस्थानाच्चलितद्दव किरीटे वज्राणां किरीटगतानाम् अंशवो गर्भे येषां तान्यङ्गुलीरन्ध्राणि यस्य तमेकं करं व्यापारयामास किरीट·
स्पर्शनम शिरसि स्थितामपित्वां भारं न मन्ये इति नृपाभिप्रायः शिरसि न्यस्तहस्तोऽयम् अपलक्षण इतीन्दुमत्यभिप्रायः १९ तत इति ततो नृपाणां श्रुतवृत्त
वंशा श्रुताचरणकुलेत्यर्थः सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः प्रगल्भाः वाग्मिनी सुनन्दा·सुनन्दाख्या प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी द्वारपालिका कर्मण्यण
प्रत्ययः टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् प्राक्·प्रथमं·कुमारीम्·इन्दुमतीम्·मगधेश्वरस्य·सन्निकर्षं समीपं·नीत्वा·पुम्वत्·पुंसा तुल्यं तेन तुल्यं = = क्रि
याचेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः अवदत् २० असाविति असौ राजा असाविति पुरोवर्तिनो निर्देशः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां·श

वज्रांशुगर्भांगुलिरंध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे १९ ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी प्राक्
सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनंदा २० असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः राजा
प्रजारंजनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा २१ कामं नृपाः संतु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिं ॥ शरणे·रक्षणे साधुः त

त्र साधुरिति यप्रत्ययः शरणं भवितुमर्हति शरण्यः इति नाथनिरुक्तिनिर्मूलैव अगाधसत्त्वो [illegible]भावः सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयो·
रिति विश्वः मगधा जनपदाः तेषु प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य स मगधप्रतिष्ठः प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदमित्यमरः प्रजा[illegible]नेन लब्धवर्णो विचक्षणः यद्वा प्रजार
ञ्जनेन लब्धोत्कर्षः परान् शत्रून् तापयतीति परन्तपः परन्तपाख्यः द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्प्रत्ययः खचि ह्रस्व इति ह्रस्वः अरुर्द्विषदजन्तस्य
मुमिति मुमागमः नामेति प्रसिद्धौ यथार्थनामा शत्रुसन्तापनाद्भवः २१ काममिति अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु भूमिमनेन राजन्वतीमा
हुः [illegible] नैतावदस्ति [illegible] [illegible]त्यर्थः सुराज्ञि [illegible] राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवानित्यमरः राजन्वान् सौराज्ये इति निपातनात्साधुः तथा हि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ नक्षत्रैरश्विन्यादिभिः ताराभिः साधारणज्योतिर्भिः ग्रहैः सौमादिभिश्च संकुलापि रात्रिः चन्द्रमसैव ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती तामसेन ज्योतिषेत्यर्थः २२
वंशः क्रियेति अयं परन्तपोऽध्वराणां क्रतूनां क्रियाप्रबन्धात् अनुष्ठानसातत्यात् अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः अजस्रं नित्यमाहूतसहस्रनेत्रस्सन् चिरं
६॰ शच्याश्चलकान् पाण्डुकपोलयोर्लम्बान् लुलितान् पचाद्यच् मन्दारैः कल्पद्रुमकुसुमैः शून्यांश्चकार प्रोषितभर्तृका हि केशसंस्कारं न कुर्वन्ति प्रोषिते
मलिनाकुशेति स्मरणादिति भावः २३ अनेनेति • वरेण्येन वरणीयेन वृणोतेरौणादिकोऽकेण्यप्रत्ययः अनेन राज्ञा गृह्यमा
णं पाणिमिच्छसि चेत् पाणिग्रहणमिच्छसि चेदित्यर्थः प्रवेशे प्रवेशकाले प्रासादवातायनसंश्रितानाम् राजभवनगवाक्षस्थितानाम् पुष्पपुराङ्गनानाम् पाटली

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चंद्रमसैव रात्रिः २२ क्रियाप्रबंधादयमध्वराणामजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः शच्याः
श्चिरं पांडुकपोललंबानं मंदारशून्यानलकांश्चकार २३ अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे प्रासाद
वातायनसंश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुरांगनानां २४ एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किंचिद्विस्रंसिदूर्वांकमधूकमाला ऋजुप्रणा
मक्रियपैव तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणा २५ तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजांतरं राजसुतां निनाय ॥ ॥

पुराङ्गनानाम् नेत्रोत्सवं कुरु सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीयाभविष्यसीति भाव २४ एवमिति एवं तया सुनन्दयोक्ते सति तमुपरन्तम् अवेक्ष्य किंचिद्विस्रं राम
सिनी दूर्वाङ्का दूर्वाचिह्ना मधूकमाला गुडपुष्पमालायस्याः सा मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमावित्यमरः वरणे शिथिलप्रयत्नेति भावः तन्वी इन्दुमती एन ६॰
म् नृपम् अभाषमाणा ऋज्वा भावशून्यया प्रणामक्रिययैव प्रत्यादिदेश परिजहार २५ तामिति सैव नान्या चितज्ञत्वादिति भावः वेत्रग्रहणे नियु
क्ता दौवारिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरम् अन्यराजानं निनाय नयतेर्द्विकर्मकः कथमिव संमीरणेत्यावाचोत्पन्ना तरङ्गलेखा ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऊर्मिपङ्क्तिः मानसे सरसि या राजहंसी नाम् पद्मान्तरमिव रंहे जगादेति एनामिन्दुमतीं जगाद किमिति अयमङ्गनाथः अङ्गदेशाधीश्वरः सुराङ्गना-
भिः प्रार्थिता काङ्क्षिता यौवनश्रीर्यस्य सतथोक्तः पुरा किलैनमिन्द्रसहायार्थम् इन्द्रपुरगामिनम् अकामयन्त अप्सरस इति प्रसिद्धिः किञ्च सूत्र-
कारैः गजशास्त्रकृद्भिः पालकाप्यादिभिः महर्षिभिः विनीतनागः शिक्षितगजः किलेत्यैतिह्ये अत एव भूमिगतोपि ऐन्द्रम्पदम् ऐश्वर्यम्भुङ्क्ते
भूर्लोक एव स्वर्गसुखमनुभवतीत्यर्थः गजाः सर्वे देवर्षिसेव्यत्वमैन्द्रपदत्वम् [illegible] पुरा किल सकुनश्चि [illegible] छापकारणाद्भुवमवतीर्णं दिग्गजवर्गमालो-
क्य स्वयमशक्ते हिन्द्राभ्यनुज्ञया आनीतैः देवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान्वशीकृत्य [illegible] विसम्प्रदायं प्रावर्त्तयदिति कथा गीयते २७ अनेनेति शा-

समीरणोत्थेव तरंगलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् रंहे जगाद चैनामयमंगनाथः सुरांगनाप्रार्थितयौवनश्रीः विनीतनागः किल
सूत्रकारैरैन्द्रं पदं भूमिगतोपि भुंक्ते २७ अनेन पर्यासयताश्रुविंदून्मुक्ताफलस्थूलतमांस्तनेषु प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामाक्षि-
प्याक्षसूत्रेण विनैव हाराः २८ निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च कान्त्या गिरा [illegible] तया च योग्यात्वमेव कल्या-

[illegible] ॥ भिन्नयोस्तु [illegible] २९
णि विलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमान् अस्रबिन्दून् अस्रमश्रु णीति विश्वः पर्यासयता [illegible] ता [illegible] दिति
भावः अनेनाङ्गनाथेन बलत्युच्चाक्षिप्य सूत्रेण विनाहारा एव प्रत्यर्पिताः अविच्छिन्नाश्रुविन्दु [illegible] तमित्युत्प्रेक्षा गम्यते २८
निसर्गेति निसर्गतः स्वभावतो भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयं सहावस्थानविरोधी द्वयं श्रीश्च सरस्वती चेति द्वयं [illegible] एकत्र संस्थास्थिति [illegible]
संस्थम् उभय [illegible] कल्याणि वहादि [illegible] सत्यप्रियवाची [illegible] र्गोही [illegible] श्रीसरस्वत्यो-
रोपासमा [illegible] स्यतेत एवेति [illegible] दक्षिणत्वात्मकत्वं चास्य [illegible] तदुक्तं [illegible] नेति २९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० अपेयेति अपेयु मारी अन्य राजा बहुः अवनाथ्यं अप मेत्यर्थः जन्यां मात्सखीं सुनन्दां याहि गच्छेत्यवदत् सा च वाजनीं वधूं वहती तिजन्याः वधूवस्य
स० नान्याग च्छेत्यवदत् अन्यां मातृ सखीं सुदीः जन्यो वरस्यैव धूमिये प्रियं भृत्यहिते इति विश्वः अर्थ मातृ वधू भृत्याः ... पिनवोढादि तिके
६१ शावः संज्ञायां जन्यादि तियत्प्रत्ययान्तो निपातः यदत्राहवजि कारः जनीमधूं वहती तिजन्यां भातुर्वयस्याः इति ... मः ... इति तन्त्र वेमु
पलक्षणार्थमित्यविरोधः नचायमङ ... निषेधो हृश्य दोषान्नापि हृष्टदोषादनत्र हनेत्यादिना ... आ ... राजः ... मनो योने बिन ... नु ... स्वर
वेत्यर्थः साकुमारी च सम्यग्द्रष्टुं विवेक्तुं न वेदेति न वेदेत्यर्थः किन्तु लोको जनो भिन्नरुचिर्हि रुचिमपि ... चित्कस्मैचित् ... चते किं कुमोने ... निय
अथांगराजादवतार्यं चक्षुर्याहीति जन्यामवदत्कुमारी नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक् द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ३० ततः
परं दुःप्रसहं परेषां नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ निदर्शयामास विशेषदृश्यमिंदुं नवोत्थानमिवेंदुमत्यै ३१ अवंतिनाथोयमु
दग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्टेव यत्नोल्लिखितो विभाति ३२ ॥ ॥
नु शक्यत इति भावः ३० तत इति ततोनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता दौवारिकी स्त्री द्वाःस्थं प्रतीहार इत्यमरः द्विषद्भिः शत्रुभिः दुःप्रसहम्
मू मित्यर्थः विशेषेण दृश्यं दर्शनीयं रूपवन्तमित्यर्थः परमन्यं नृपम् नवोत्थानं नवोदयं मिंदुमिवेन्दुमत्यै निदर्शयामास ३१ अवन्तीति उदग्र ए म:
बाहुः दीर्घबाहुः विशालवक्षाः तनुवृत्तमध्यः कृशवर्तुलमध्योयं राजा अवन्तिनाथः अवन्तिदेशाधीश्वरः त्वष्टा विश्वकर्मणा भर्तुस्तेजो वेगम ६१
सहमानयादुहित्रा संज्ञादेव्या प्रार्थितेन निशेषः चक्रभ्रमं चक्राकारं शाणोत्तेजनं यन्त्रम् भ्रमो म्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुण्डाख्ये शिल्पियन्त्रके इति विश्वः आ
रोप्य यत्नेनोल्लिखितः उष्णतेजाः सूर्य इव विभाति अत्र मार्कण्डेयः विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वतः भ्रममारोप्य तत्तेजः शातनायोपचक्रमे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अस्येति समग्रशक्तेः शक्तित्रयसम्पन्नस्य अवन्तिनाथस्य प्रयाणेषु जैत्रयात्रासु अग्रेसरैः वाजिभिः अश्वैः उत्थितानि रजांसि सामन्तानां समन्तोद्भवानां ए
तेषां ये शिखामणयः चूडामणयः तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोऽङ्कुरनाशं कुर्वन्ति नाशीरै रेवास्य शत्रवः पराजीयन्त इति भावः ३३ असाविति अयमवन्तिना
थः महाकालं नाम स्थानविशेषः तदेव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलेः ईश्वरस्यादूरे समीपे वसन् अत एव हेतोस्तमिस्रपक्षेऽपि कृष्णपक्षेऽपि प्रियाभिः
सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् रात्रीः निर्विशति अनुभवति किल नित्यज्योत्स्नाविहारलाभमेतस्यैव नान्यस्येति भावः ३४ अनेनेति रम्भे कदलीस्तम्भाविव ऊरू
यस्याः सा रम्भोरूः तस्याः सम्बोधने हे रम्भोरु उत्तरपदादौपम्ये ऊङ् प्रत्ययः नदीत्वाद्ध्रस्वः यूना नेन पार्थिवेन सह शिप्रा नाम तत्रत्या नदी तस्या

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ३३ असौ म
हाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभिर्ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ३४ अनेन यूना
सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते शिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ३५ ॥ तस्मिन्नभिद्योतितब
न्धुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुद्वती भानुमतीव भावम् ३६ ॥ ... ...णामनिलेन कम्पिता
सु उद्यानानां परम्परासु पङ्क्तिषु विहर्तुं ते तव मनसो रुचिः कच्चित्स्पृहास्ति किमित्यर्थः अभिषङ्गे एरहोर्यां ... ...मित्यमरः ३५ तस्मिन्निति उत्त
मसौकुमार्या उत्तमस्य मार्दवा सा इन्दुमती कुमुद्वतीव अभिद्योतिता उल्लासिता बन्धव एव पद्मानि येन ... प्रतापेन तेजसा ... शत्रवः शत्रु
व एव पङ्काः कर्दमाः येन तस्मिन्नवन्तिनाथे कुमुद्वती कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मतुप् इति ... भानुमती ... भावं ...
वबन्ध ... सूर्यसाम्यं ... ॥ ... ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नामितिसुदै [illegible] मे [illegible] कान्तरा नाम पयोदरतल्पशोभि [illegible] कगो [illegible] मित्यर्थः [illegible] णौ तु नाम अधि [illegible] णः पौर [illegible] नाः [illegible] साम्रुद्र [illegible] सि
दन्नस्पदर्शीतिदं चा [illegible] देशः उगितश्च [illegible] ङीपूताम मकनाम प्रसिद्धामवा विश्यातुले [illegible] तां सृष्टिम मधुरक [illegible] णमा [illegible] मित्यर्थः अ [illegible] पोर्ये बुधै
नृपाल [illegible] देशाः अ [illegible] कपूरधुः पथ्य [illegible] नक्षे दृत्यपूप्रत्ययः समासान्तः उदनोर्देश [illegible] इत्यूदादेशः तेषां [illegible] विधाय [illegible] स्याप्यनूपः
पुनर्जगाद ३७ सङ्ग्राममिति स [illegible] मेषु युद्धेषु निर्विशा अनुभूताः सहस्रं बाहवो [illegible] समतयोक्तः अदन्यत्र द्वि [illegible] समस्ततद्वर्थः अष्टादशसु
द्वीपेषु नि [illegible] नाः स्थापिताः यूपाः येन स तथोक्तः सर्वक्रतुयाजी सार्वभौमश्चे [illegible] भावे [illegible] जनाद्युजादिसर्वभूतर [illegible] नन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य

नामयतं स्नामरसांतरा भामनूपराजस्य गुणैरनूनां विधायहृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद भूयः सुदतीं सुनंदा ३७ संग्राम
निर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूवयोगी किल कार्तवीर्यः ३८ अकार्यचिंतास
मकालमेवप्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् अंतः शरीरेष्वपियः प्रजानांप्रत्यादिदेशाविनयंविनेता ३९ ॥ संतथोक्तः योगीब्रह्मविद् वि
द्वानित्यर्थः स किल भगवतो दत्तात्रेयाल्लब्धयोगः इति प्रसिद्धिः कृतवीर्यस्यापत्यंपुमान् कार्तवीर्यो नाम राजा बभूव किलेति वास्य महिमा
सर्वोपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति महाभारते दृश्यते ३८ अकार्येति विनेता शिक्षकः यः कार्तवीर्यः अकार्यस्य असत्कार्यस्य चिन्तायाः
एवं करिष्यामीति बुद्ध्याः समकाले एककालमेव यथा तथा पुरस्तादग्रे चापधरः प्रादुर्भवन् प्रजास्यात्सन्नः
नोजन इत्यमरः अन्तः शरीरेषु अन्तःकरणेषु शरीरशब्देनेन्द्रियलक्षणे अविनयमपि प्रत्यादिदेश मनसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः
अन्येतु वाक्कायापराधमात्रप्रतिहंतार इति भावः ३९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्याबन्धेति ज्यया मौर्व्या बन्धेन निस्पन्दा निश्चेष्टा भुजा यस्य तेन विनिश्वसती ज्याबन्धोपरोधात् दीर्घनिःश्वसती वक्त्रपरम्परा दशमुखी यस्य तेन॰ नि
र्जितवासवेन इन्द्रविजयिना अत्रेन्द्रादयोप्यनेन जितप्राय एवेति भावः लङ्केश्वरेण दशास्येन कार्तवीर्यस्य कारागृहे बन्धनागारे कारा स्याद्बन्धनालये इ
त्यमरः आप्रसादादनुग्रहपर्यन्तम् उषितं स्थितम् नपुंसके भावे क्तः एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रमिति भावः ४० तस्येति आगमवृद्धसे
वी॰ श्रुतवृद्धसेवी॰ प्रतीप इति ख्यात इति शेषः एष भूपतिस्तस्य कार्तवीर्यस्यान्वये॰ वंशे जातः॰ येन॰ प्रतीपेन॰ संश्रयस्या श्रयस्य पुंसः दोषैः व्यस
नादिभिः रूढम् उत्पन्नं श्रियस्स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चला इत्येवंरूपमयशो दुष्कीर्तिः प्रमृष्टं निरस्तम् दुष्टाश्रयत्यागशीलायाः प्रकृ

ज्याबंधनिस्पंदभुजेनयस्य विनिश्वसद्वक्त्रपरंपरेण कारागृहे निर्जितवासवेन लंकेश्वरेणोषितमाप्रसादात् ४० तस्या
न्वये भूपतिरेषजातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टं ४१ आयोधने कृ
ष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिं धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ४२ ॥ अस्यांकल
क्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीवप्रनितंबकाञ्चीम् ॥ ॥ तिचार्थः तत्पदादी मूढजनप्रकल्पितवृ[illegible] अथ तस्य [illegible] दृष्टान्त कदा
चिदपि श्रिया त्यज्यत इति भावः ४१ आयोधन इति यः प्रतीपः आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मानं [illegible] सहायमवाप्य क्षत्रियाणां का
लरात्रिं संहाररात्रिमित्यर्थः रामस्य परश्वधस्य जामदग्न्यपरशोः द्वयोः कुठारस्वधितिः परशुश्च परश्वधः इत्य[illegible] धारां [illegible] स्वदादी
नांच निशितमुत्ते[illegible] प्रकीर्तिते [illegible] विश्वः उत्पलपत्रसारां उत्पलपत्रवत्सारो यस्यास्तां तथाभूतां स[illegible] तन्नगरं [illegible]
यमेव [illegible] मीति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरो दुर्गां जातेन यागतः [illegible] भारते कथा [illegible] ४२ अस्येति दीर्घ[illegible] प्रदेश
स्वच्छन्दं लक्ष्मीर्भव एतं वृणीष्वेत्यर्थः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ अनेनार्थे [illegible]त्स्मदृ इति न्वम्यते माहिष्मती नामास्य नगरी तस्याः प्राकार एव नितम्बः तस्य काञ्चीं रसनां [illegible] जालानां वेण्या प्रवाहेण [illegible] ओघः प्र
स॰ ६ वाहो वेणी चेति हलायुधः रेवां नर्मदां प्रासादजालैः गवाक्षैः जलसमूहस्य [illegible] प्रेक्षितुं कामः [illegible] यदि ४३ [illegible] इति
६२ प्रकामं प्रियं प्रीतिकारम् दर्शनीयोपीत्यर्थः स क्षितीशः शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः निरस्तमेघावरणः [illegible] पूर्णकलः [illegible] नलिन्याः [illegible]
स्याः इन्दुमत्याः रुचये न बभूव रुचिं नाजीजनदित्यर्थः लोको भिन्नरुचिरिति भावः ४४ सेति लोकान्तरे स्वर्गे [illegible] गीतकीर्त्तिम् आचारेण शुद्धयो
रुभयोर्वंशयोर्मातापितृकुलयोः दीपम् प्रकाशकम् उभयवंशेत्यत्रोभयपक्षवन्निर्वाहः शूरसेनाख्यदेशानामधिपतिं सुषेणं नाम [illegible] जगदे

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ४३ तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोपि न स क्षितीशो रुचये बभूव

शरत्प्रमृष्टांबुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ४४ तां शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकांतरगीतकीर्तिं

आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धांतरक्ष्या जगदे कुमारी ४५ नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण सि

द्धाश्रमं शांतमिवैत्य सत्वैर्नैसर्गिकोप्युत्ससृजे विरोधः ४६ यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कांतिर्हिमांशोरिव सन्निविष्टा

शुद्धान्तरक्ष्या शुद्धान्तरक्ष्यापन्तः पुरपालिकया कर्मण्यण् टिड्ढेति ङीप् कुमारी जगदे ४५ नीपेति यज्वा विधिवदिष्टवान् सुयजोर्ङ्वनिप् इति
ङ्वनिप्प्रत्ययः एषः पार्थिवो नीपनामान्वयोऽस्येति नीपान्वयः नीपवंशजः यं सुषेणम् आश्रित्य गुणैर्ज्ञानादिभिः शान्तम् प्रसन्नं सिद्धाश्रमम् रा॰म॰
ऋष्याश्रममेत्य प्राप्य सत्वैः गजसिंहादिभिः प्राणिभिरिव नैसर्गिकः स्वाभाविकोपि परस्परे विरोधः उत्ससृजे त्यक्तः ४६ यस्येति हिमांशोः ६२
कान्तिः चन्द्रकिरण इव नयनानाम् अभिरामा यस्य सुषेणस्य कान्तिः शोभा आत्मगेहे स्वभवने सन्निविष्टा सङ्क्रान्ता अविषह्यम् विसोढुम

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शाक्यं तेजः प्रतापस्तु हर्म्याग्रेषु संरूढास्तृणाङ्कुरा येषां तेषु शून्येष्वित्यर्थः रिपुमन्दिरेषु नगरेषु मन्दिरं नगरे गृहे इति विश्वः स्वजनाह्लादको द्विषन्त
प्ताङ्गेति भावः ४७ यस्येति यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमये अवरोधानाम् अन्तःपुराङ्गनानाम् स्तनेषु चन्दनानाम् मलयजानाम्
प्रक्षालनाद्धेतोः कलिन्दो नाम शैलः तस्य कन्या यमुना कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसेत्यमरः मथुरायां गङ्गाभावं सूचयत्यपि शब्दः का
लिन्दीतीरे मथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुघ्नेन निर्मास्यत इति वक्ष्यति तत्कथमधुना मथुरासम्भव इति चिन्त्यम् मथुरा मधुरा पुरीति शब्दभेदप्रका
शे यद्वा साम्येति मथुरानामा स्वराज्ञो नगरीं गतापि गङ्गाया विप्रकृष्टापीत्यर्थः गङ्गाया भागीरथ्या ऊर्मिभिः संसक्तजलेव भाति धवलचन्दनसंसर्गा

हर्म्याग्रसंरूढतृणांकुरेषु तेजो विसह्यं रिपुमंदिरेषु ४७ यस्यावरोधस्तनचंदनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले कलिंद
कन्या मथुरां गतापि गंगोर्मिसंसक्तजलेव भाति ४८ त्रस्तेन तार्क्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः वक्षस्थल
व्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं ह्रेपयतीव कृष्णम् ४९ संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये वृंदावने चैत्र
रथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ५० ॥ ॥त्प्रयागादन्यत्राप्यत्र गङ्गासङ्गतेव भातीत्यर्थः सितासिते हि गङ्गायमुने [illegible]आटापथः

४८ त्रस्तेनेति तार्क्ष्याद्गरुडात्त्रस्तेन यमुनाख्य ओकस्स्थानं यस्य तेन कालियेन नामनागेन विसृष्टं किल [illegible] दत्तं किल तस्य [illegible] व
क्षस्स्थलव्यापिरुचं मणिं दधानो यः सुषेणः सकौस्तुभं कृष्णं विष्णुं ह्रेपयतीव व्रीडयतीव [illegible] नागमः कौस्तुभं [illegible] कृष्णायम
णिरिति भावः ४९ सम्भाव्येति युवानम् अमुं सुषेणम् भर्तारं सम्भाव्य मत्वा पतित्वेनाङ्गीकृत्येत्यर्थः मृदुप्रवालोत्तरा [illegible] पुष्पप्रस्तारिणः कोमलप
ल्लवा पुष्पशय्या यस्मिन् तस्मिन् चैत्ररथात् कुबेरोद्यानात् अनूने वृन्दावननामके उद्याने हे सुन्दरि यौवनश्रीः फलं निर्विश्यतां भुज्यतां [illegible] ॥ ५०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र

र०टी० अध्यासेति किंच प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्द्धनस्याद्रेः कन्दरासु दरीषु दरीतु कन्दरो वा स्त्री त्यमरः अम्भसः पृषतैर्विन्दुभिः उक्षितानि सिक्तानि शि
स०६ लाभवं शैलेयं शिलाजतु शैलेयमितियादवः यद्वा शिलासु भवं शैलेयं त्यौषधिविशेषः शैलानुसार्यं ... शीतशिवानि ... शैलेयमित्यमरः शिलायाः
६४ ... इत्यमरः शिलायाट् तियोगविभागादिवार्थे ढप्रत्ययः तद्गन्धवन्ति शैलेयगन्धीनि शिलातलानि अध्यास्य अधिशय्य कलापिनां ... भविंत्री भाविनी साकुत्
नृपमिति सा आवर्त्तो म्भसाम्भ्रमः इत्यमरः आवर्त्तमनोज्ञनाभिर्यस्याः सा दृष्टं चनदीसाम्यार्थमुक्तम् अन्यवधूः ... भवित्री भाविनी सा ... अयमिति ... अपभु
मारीत नृपं सागरगामिनी ... (गङ्गा) स्रोतोवहा नदी मार्गवशादुपेतम् प्राप्तम् महीधरम् पर्वतमिव व्यत्यगात् अतीत्यगता ५२ अथेति अपभु

अध्यास्य चाम्भः पृषतोक्षितानि शैलेयगंधीनि शिलातलानि कलापिनां प्रावृषि पश्यन्नृत्यं कान्तासु गोवर्द्धनकंदरासु ५१
नृपं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ५२ अथांग
दाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमांगदं नाम कलिंगनाथं आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं बालामबालेंदुमुखीं बभाषे ५३ असौमहेंद्रा
द्रिसमानसारः पतिर्महेंद्रस्य महोदधेश्च यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेंद्रः ५४ ॥ ६ ॥

जिष्या किङ्करी सुनन्दा भुजिष्यः किङ्करो मतङ्गिति हलायुधः अङ्गदाश्लिष्टभुजं केयूरनद्धबाहुं सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गम् हेमाङ्गदं ना
मकलिङ्गनाथमासेदुषीम् आसन्नाम् अबालेन्दुमुखीम् पूर्णेन्दुमुखीम् बालामिन्दुमतीमूबभाषे ५३ असाविति महेन्द्राद्रेः समानसारः तुल्य
बलः असौ हेमाङ्गदः महेन्द्रस्य नाम कुलपर्वतस्य महोदधेश्च पतिः स्वामी महेंद्रमहोदधी एवास्य गिरिजलदुर्गे इति भावः यस्य यात्रासु क्षरतां
मदस्राविणां सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रो महेन्द्राद्रिः पुरोऽग्रे यातीव अद्रिकल्पास्य गजा इत्यर्थः ५४ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्याघातेति सुभुज श्चापभृताम् पुरोगो धनुर्धराग्रेसरो यो बन्दीकृतानां गृहीतानाम् प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्यामित्यमरः रिपुश्रियां साञ्जनो बाष्पसेको य
यो स्तेकजलमिश्राश्रुसितेनोद्धृत्यर्थः पद्धतीद्वयवद्धे ज्याघातानां मौर्वीकिणानां रेखे राजी भुजाभ्यां विभर्त्ति द्विवचनात्सव्यसाचित्वं गम्यते रिपुश्रियो
भुजाभ्यामेवाहरणात् तदन्तरे रेखयोरन्तस्पद्धतित्वेनोत्प्रेक्षा तयोः श्यामत्वात् साञ्जनाश्रुसेकोक्तिः ५५ यमिति आत्मनस्सद्मनि सुप्तं यं हेमाङ्गदं सन्न
निसन्निकृष्टः समीपस्थः अर्णव एव प्रासादवातायनैः दृश्यवीचिः मन्द्रेण गम्भीरेण ध्वनिनात्याजितो विसर्जितः यामस्य तूर्यः प्रहरावसानसूच
कं वाद्यं येन स तथोक्तः मन्द्रस्तु गम्भीर इत्यमरः द्वौ यामप्रहरौ समाविति चामरः अर्णव एव प्रबोधयति अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वान्न दैयर्थ्य

ज्याघातलेखं सुभुजो भुजाभ्यां विभर्त्ति यश्चापभृतां पुरोगः रिपुश्रियां साञ्जनवाष्पसेके वंदीकृतानामिव पद्धती द्वे ५५
यमात्मनः सद्मनि सन्निकृष्टो मंद्रध्वनित्याजितयामतूर्यः प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तं ५६
अनेन सार्द्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु द्वीपांतरानीतलवंगपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ५७ प्रलोभिताप्याकृतिलो
भनीया विदर्भराजावरजा तयैवं तस्मादपावर्त्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ५८ । स्वार्थः समग्र[illegible]स्यापि तेव्यः किमन्ये

[illegible] अनेन राज्ञा सार्द्धं तालीवनैर्मर्मरेषु मर्मरेति ध्वनत्सु अथ मर्मरः स्वनिते शुष्कपत्र[illegible] मर्मरश्च[illegible]गुण[illegible]स्यापि
पामिति भावः ५६ अनेनेति अनेन राज्ञा सार्द्धं तालीवनैर्मर्मरेषु अम्बुराशेस्तीरेषु द्वीपान्तरेभ्य आनीतानि लवङ्गपुष्पाणि देवकुसुमानि यैस्तैः लवङ्गं देवकुसुममिति
मर्मरशब्दस्य गुणिपरत्वं प्रयोगादवन्तेयम्
त्यमरः मरुद्भिर्वायुभिरपाकृताः प्रशमिताः स्वेदस्य लवाः बिन्दवो यस्याः सा तादृग्भूता सती विहर[illegible] ५७ प्रलोभितेति आकृत्या रूपेण लोभनीया
स्पृहणीया ननु वर्णन[illegible]मात्रेणेत्यर्थः विदर्भराजावरजा भोजानुजा इन्दुमती तया सुनन्दया एवं प्रलोभिता प्रचोदिता [illegible] पुरुषकारेण

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

टी॰ दूरं कृष्णेन समानीता लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवं यस्य तस्मात्तुं सद्य तस्मादेवमाह्लादयावर्जनमभिनिवृत्ता ५८ अथेति अथ द्वारे नियुक्ताद्दौवारिकी द्वानन्द्रा
सर्ग तत्र नियुक्तः इति ठक्प्रत्ययः द्वारादीनां चेत्यैजागमः अकारेण देवसरूपं देवतुल्यरूपं युक्तरूपपाण्ड्यदेशेकान्यकुमारीरविनिगपुरना
६५ यमेत्य प्राप्य हेमवर्ण राक्षि दूतोऽवलोकयपूर्वानुशिष्टाम् पूर्वमुक्तां भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्याम् इदुमतीम् कौड्यादिभ्यश्चेति भोजात्
क्षत्रियादित्युपसङ्ख्यानान्नुष्यङ् प्रत्ययः पङ् स्त्राविति चाप् निजगाद दूतोऽवलोकयेति पूर्वमुक्तं पश्चाद्वक्तव्यं इतिशब्दार्थः ५९ पाण्ड्य इति अ
सयोरर्पितं लम्बंत इति लम्बः हारो यस्य सः हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येन चन्दनेन तैलपर्णी तु गोशीर्षं हरिचन्दनमित्यमरः अङ्गरागः सिंदूरानुलेप

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ५९ पाण्ड्यो
यमंसार्पितलंबहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचंदनेन आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ६० विंध्यस्य संस्तंभ
यितामहाद्रेर्निःशेषपीतोज्झितसिंधुराजः प्रीत्याश्वमेधावभृथार्द्रमूर्त्तेः सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ६१ ॥ ९ ॥

नोऽयम् पाण्डूनां जनपदानां राजा पाण्ड्यः पाण्डोर्जनपदशब्दात्क्षत्रियात् ड्यण्वक्तव्य इति ड्यण्प्रत्ययः तस्य राजन्यपत्यवदिति वचनात् बाला
तपेन रक्तारुणा सानवो यस्य सः निर्झरोद्गारः प्रवाहस्यन्दनसहितः प्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः
अद्रिराज इवाभाति ६० विन्ध्यस्येति विन्ध्यस्य नाम्नो महाद्रेः तपनमार्गनिरोधाय वर्द्धमानस्येति शेषः संस्तम्भयिता निवारयिता निःशेषं पीतः एव
उज्झितः पुनस्त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रो येन सः अगस्त्यः अश्वमेधस्यावभृथे दीक्षान्तेकर्मणि दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञ इत्यमरः आर्द्रमूर्त्तेः स्नात इत्य
र्थः यस्य पाण्ड्यस्य प्रीत्या स्नेहेन न तु दाक्षिण्येन सुस्नातम् पृच्छतीति सौस्नातिको भवति पृच्छतो सुस्नातादिभ्य इत्युपसङ्ख्यानाट्ठक् ६१

अस्त्रमिति पुरा पूर्वं जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्की दृप्तः उद्धतः लङ्काधिपतिः रावणः दुरापं दुर्लभम् अस्त्रम् ब्रह्मशिरोनामकं हरादाप्तवा
ता येन पाण्ड्येन सन्धाय इन्द्रलोकापजयाय इन्द्रलोकं जेतुम् प्रतस्थे इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ६२ अनेनेति महाकुलीनेन महा
कुले जातेन महाकुलादञ्खञावितिखञ्प्रत्ययः अनेन पाण्ड्येन पाणौ त्वदीये विधिवद्यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः वोतो गुणवचनादिति
ङीष् महीं रत्नैः रत्नविद्धो व्याप्तो ऽर्णव एव मेखला यस्यास्तस्या दूरं विशेषणाम् मह्यामिन्दुमत्यां च योज्यम् दक्षिणस्या दिशः सपत्नी भव अनेन
सपत्न्यन्तराभावो ध्वन्यते ६३ ताम्बूलेति ताम्बूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिरब्धाः पूगाः क्रमुकाः यासु ताम्बूलवल्लीमेखला खङ्गवन्ये

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की संधाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ६२ अनेन
पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीव गुर्वी रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ६३ तांबूल
वल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालतालिंगितचंदनासु तमालपत्रास्तरणासु रंतुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ६४ इंदीवर
श्यामतनुर्नृपोसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ६५ ॥ ९ ॥

स्वासु एलालताभिरालिङ्गिताश्चन्दनाः यासु तासु मलयस्थलीषु ... नाम्... ताम्बूलवल्ल्यपीति धोरण्या तु पूगः क्रमुकः इति चामरः एलालताभिरालिङ्गिताश्चन्दना मलयजाः यासु तासु गन्धसारो म
लयजो भद्रः श्रीखण्डनो स्त्रियामित्यमरः तमालस्य तापिच्छस्य पत्राण्येवास्तरणानि यासु तासु कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोपीत्यमरः मलय
स्य स्थलीषु शश्वत् मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीद अनुकूला भव ६४ ॥ इन्दीवरेति असौ नृप इन्दीवरश्यामतनुः त्वं रोचनागौरी रोचनेव गौरी शरीरयष्टिर्य
स्यास्सा ... तडित्तोयदयोः विद्युन्मेघयोरिव वां युवयोर्योगः समागमोऽन्योन्यशोभायाः परिवृद्धयेऽस्तु ६५ ॥ ६५ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ स्वसुरिति विदर्भाधिपतेः भोजस्य स्वसुरिन्दुमत्याः चेतसि तदीयः सुनन्दासम्बन्धी उपदेशो वाक्यं दिवाकरस्यादर्शनेन नवबद्धकोशे मुकुलितारविन्देन
स॰६ क्षत्रनाथांशुः चन्द्रकिरण इवान्तरमवकाशं न लेभे ॥६६॥ संचारिणीति पतिंवरा सा इन्दुमती रात्रौ संचारिणी दीपशिखेव यं यं भूपालं व्यतीयाय अती
६६ त्य गता स स भूमिपालः स सर्व इत्यर्थः नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्वचनम् नरेन्द्रमार्गे राजपथे अट्टो गृहभेद इव प्रासाद इव क्षौममट्टमस्त्रियामित्यमरः
विवर्णभावं विच्छायत्वम् अदृश्यतमोवृतत्वम् प्रपेदे ॥६७॥ तस्यामिति तस्याम् इन्दुमत्याम् उपस्थितायाम् आसन्नायां सत्यां रघोः सूनुरजो मां वृणी
त न वेति समाकुलः संशयितोऽभूत् अथास्याजस्य वामेतरो दक्षिणो बाहुः केयूरं बध्यतेऽनेनेति केयूरबन्धः अङ्गदस्थानं तस्योच्छ्वसितैः स्फुरणैः

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः दिवाकरादर्शनबद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविंदे ॥६६॥ संचारिणी दी
पशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा नरेंद्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥६७॥ तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां
वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबंधोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥६८॥ तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्त्तता
न्योपगमात्कुमारी नहि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षांतरं कांक्षति षट्पदाली ॥६९॥ संशयं नुनोद ॥६८॥ तमिति कुमारी सर्वेष्वव
यवेषु अनवद्यम् अदोषं तम् अजम् प्राप्य अन्योपगमात् राजान्तरोपगमात् व्यावर्त्तत निवृत्ता तथाहि षट्पदाली भृङ्गावलिः प्रफुल्लन्तीति राम
प्रफुल्लम् विकसितम् पुष्पितमित्यर्थः फुल्लतेस्तु प्रफुल्लमिति पठितव्यम् अनुपसर्गादिति निषेधादित्युभयस्यापि न कदाचिदनुकदा ६६
चिदनुपपत्तिरित्युक्तम्प्राक् सहकारं चूतविशेषमेत्य आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ इत्यमरः वृक्षांतरं न काङ्क्षति नहि सर्वोत्कृष्टव
सुलाभेऽपि वस्त्वन्तरस्याभिलाषः स्यादित्यर्थः ॥६९॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मिन्निति तस्मिन्नजे समावेशिता सङ्क्रामिता चित्तवृत्तिर्यस्याः ताम् इन्दोः प्रभेव प्रभा यस्या स्ताम् आह्लादकत्वादिन्दुसाम्याम् इन्दुमतीमवेक्ष्य अनुक्रमवाक्ययोः पौर्वापर्याः भिज्ञा सुनन्दा इदम् वक्ष्यमाणं सविस्तरं सप्रपञ्चम् प्रथनेवावशब्द इति घञो निषेधात् ऋदोरप इत्यप्प्रत्ययः सनुशब्दस्य विस्तर इत्यमरः वाक्यं वक्तुम् प्रचक्रमे ७० इक्ष्वाकवीति इक्ष्वाकोः मनुपुत्रस्य वंश्यः वंशेभवः नृपाणां ककुदं श्रेष्ठः ककुच्च ककुदं श्रेष्ठे वृषांसे राजलक्ष्मणीति विश्वः आहितलक्षणैः प्रख्यातगुणः गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणावित्यमरः ककुदि वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्थः इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजा अभूत् यतः ककुत्स्थादारभ्य उन्नतेच्छाः महाशयाः महोच्छः सुमहाशय इत्यमरः उत्तरकोसलेन्द्रा राजानो दिलीपादयः श्लाघ्यं प्रशस्तं काकुत्स्थस्यापत्यं पुमा

तस्मिन् समावेशितचित्तवृत्तिमिंदुप्रभामिंदुमतीमवेक्ष्य प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनंदा ७० इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोभूत् काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोशलेंद्राः ७१ महेंद्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः चकार बाणैरसुरांगनानां गंडस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ७२ ॥

न् काकुत्स्थ इति शब्दं सञ्ज्ञं दधति बिभ्रति तन्नामसंस्पर्शोपि वंशस्य कीर्तिकर इति भावः पुरा किल पुरञ्जयो नाम साक्षाद्भुवनो विष्णोरंशः अवतारः कश्चिदिक्ष्वाकोराजा देवैः सह समयवर्द्धन देवासुरयुद्धे महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिलीलया निखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसञ्ज्ञो लेभे इति पौराणिकी कथानुसन्धेया वक्ष्यते चापमेवार्थ उत्तरश्लोके ७१ महेन्द्रमिति यः ककुत्स्थः संयति युद्धे महान्तमुक्षाणं महोक्षः चतुरेति निपातः तस्य रूपमिव रूपं यस्य तं महेन्द्रमास्थायारुह्य अत एव प्राप्तपिनाकिनः ईश्वरलीलायेन सतथोक्तः सन् बाणैः असुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखा निवृत्तपत्ररचनाश्चकार तद्भर्तॄन्सुरानवधीदित्यर्थः नहि विधवाः प्रसाध्यन्त इति ७२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऐरावतेति यः ककुत्स्थः ऐरावतस्य स्वगजस्यास्फालनेन ताडनेन विश्लथं शिथिलम् अङ्गदम् ऐन्द्रमङ्गदेन स्वकीयेन सङ्घट्टयन् सङ्घर्षन् स्वाम् अग्र्यां श्रेष्ठां मूर्तिमपि उपेयुषोऽपि प्राप्तस्यापि गोत्रभिदः इन्द्रस्य अर्धं मानस्यार्धमासनम् अर्धञ्च तदासनमिति समासः अधितस्थौ अधिष्ठितवान् अस्यादिभ्यासेन चाभ्यासस्य अभ्यासेपिश्चत्वम् न केवलं महोक्षरूपधारिण एवेन्द्रस्य ककुदमारुरुक्षत् किन्तु निजरूपधारिणोपि इन्द्रस्यार्धासनमित्यपि शब्दार्थः अथवार्धासनमपीत्यपेरन्वयः ७३ जातइति उरुकीर्तिः महायशाः कुलप्रदीपको दिलीपइति नृपतिस्तस्य कुले जातः किल यो दिलीपः शक्राभ्यसूयाया विनिवृत्तये एकोनशतक्रतुत्वे अतिष्ठत् एकेनोनाः शतं क्रतवो यस्य स एकोनशतक्रतुस्तस्य भावस्तत्त्वे अतिष्ठत् इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमकरोदित्यर्थः ७४ यस्मिन्निति

ऐरावतास्फालनविश्लथं यः संघट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्यामर्धासनं गोत्रभिदोऽधितस्थौ ७३ जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ७४ यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानां वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तं ७५ पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिं ७६ ॥ यस्मिन् दिलीपे महीं शासति सति विहरन्त्यत्रेति विहारः क्रीडास्थानं तस्यार्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्ताङ्गनानाम् वाणिनी नर्तकी मत्ता विदग्धवनितासु चेति विश्वः वाणिन्यो नर्तकी मत्तेत्यमरश्च अंशुकानि वस्त्राणि वातोपि नास्रंसयत् नाकम्पयत् आहरणाय आहर्तुं को हस्तं लम्बयेत् तस्याज्ञासिद्धत्वादकुतोभयसञ्चाराः प्रजा इत्यर्थः अर्धश्चासौ पन्थाश्चेति विग्रहः समप्रविभागे प्रमाणाभावान्नैकदेशिसमासः ७५ पुत्रेति विश्वजितो नाम महाक्रतोः प्रयोक्ता अनुष्ठाता एषः तस्य दिलीपस्य पुत्रो रघुः पदं पैत्र्यमेव प्रशास्ति पालयति यो रघुश्चतसृभ्यो दिग्भ्य आवर्जितामाहृतां सम्भृतां सम्यग्वर्धितां च यां तां चतुर्दिगावर्जितसम्भृतां विभूतिं सम्पदं मृत्पात्रमेव शेषो यस्यास्तामकरोत् विश्वजिद्यागस्य सर्वस्वदक्षिणकत्वादित्यर्थः ७६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आरूढमिति किंच अद्रीनारूढम् उदधीन्वितीर्णम् अवगाढं सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः भुजङ्गमानांवसतिम् पातालम्प्रविष्टम् ऊर्द्ध्वंस्वर्गा
दिकंगतंव्याप्तम् इत्थंसर्वदिग्व्यापीत्यर्थः अनुबध्नातीत्यनुबन्धिच अविच्छेदकालत्रयव्यापकंचेत्यर्थः अतएवैवम्भूतंयस्ययशः इयत्तयादे
शतः कालतोवाकेनचित्मानेनपरिच्छेत्तुम् परिमातुंनालंनशक्यम् ७७ असाविति असावजाख्यः कुमारः त्रिविष्टपस्यस्वर्गस्यपतिम् इन्द्रंजयं
तइव जयन्तःपाकशासनिरित्यमरः रघुम् अनुजातः तस्माज्जातइत्यर्थः तज्जातेपितदनुजातोभवति जन्यजनकयोरानन्तर्यात् गत्यर्थाकर्म
कश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेतिक्तः सोपसृष्टत्वात्सकर्मकत्वम् आहचात्रैववृत्तिकारः श्लिषादयस्सोपसृष्टाःसकर्मका

आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णंभुजंगमानांवसतिंप्रविष्टं ऊर्द्ध्वंगतंयस्यनचानुबंधियशःपरिच्छेत्तुमियत्तयालं ७७ असौ
कुमारस्तमजोनुजातःत्रिविष्टपस्येवपतिंजयंतः गुर्वींधुरंयोभुवनस्यपित्राधुर्येणदम्यःसदृशंविभर्ति ७८ कुलेनकांत्या
वयसानवेनगुणैश्चतैस्तैर्विनयप्रधानैः त्वमात्मनस्तुल्यममुंवृणीष्वरत्नंसमागच्छतुकांचनेन ७९ ततःसुनंदावचनावसा
नेलज्जांतनूकृत्यनरेंद्रकन्या दृष्ट्याप्रसादामलयाकुमारंप्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ८० ॥ अवतीति दम्यःशिक्षणीयाव

त्सोयोऽजः गुर्वींभुवनस्यधुरंधुर्येणधुरंधरेणचिरनिरूढेनपित्रासदृशींतुल्यांयथातथाविभर्ति यथाकश्चिद्दम्यस्तरोपिधुर्येण महोक्षेणस
मंवहतीत्युपमालङ्कारोध्वन्यते दम्यवत्सतरौसमौ इत्यमरः ७८ कुलेनेति कुलेनकान्त्यालावण्येननवेनवयसा यौवनेन विनयःप्रधानंयेषां
तैस्तैर्गुणैः श्रुतशीलादिभिश्चत्वमात्मनस्तुल्यम् स्वानुरूपममुमजंवृणीष्व किंबहुनारत्नंकाञ्चनेनसमागच्छतु सङ्गच्छताम् प्रार्थनायांलोट्
रत्नकाञ्चनयोरिवात्यन्तमनुरूपत्वाद्युवयोःसमागमःप्रार्थ्यतइत्यर्थः ७९ ततइति ततःसुनन्दावचनस्यावसाने नरेन्द्रकन्याइन्दुमती तं
लज्जांतनूकृत्य सङ्कोच्य प्रसादेन मनःप्रसादेनामलयाप्रसन्नयादृष्ट्याः सम्वरणस्यस्रजास्वयम्वरणार्थंस्रजेव कुमारम् अजंप्रत्यग्रहीत्स

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रघु सं ६ ६६

वैदर्भी साकुमारीचूर्णितसिन्दूरजेऽभिलाषबन्धं अनुरागमन्थिं शालीनतया धृष्टतया स्पादधृष्टस्तु शालीनइत्यमरः शालीनकौपीने अधृष्टाकार्य योरिति निपातः वकुं न शशाक तथापि अरालकेश्याः सोऽभिलाषबन्धो रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं चेत्यमरः गात्रं यष्टिं भित्त्वा निराकामत् सात्त्विकाविर्भावलिङ्गेन प्रकाशितइत्यर्थः ८० तयेति तस्यामिन्दुमत्यां तथागतायां तथाभूतायां इष्टानुरागायां स त्यामिन्दुमत्यां सखी सहचरी वेत्रभृत् वेत्रधरा सुनन्दा हे आर्ये पूज्ये अन्यतोऽन्यत्र व्रजाम इति परिहासपूर्वमा बभाषे अथ वधूरिन्दुमती एनां सुनन्दाम् असूयया रोषेण कुटिलं ददर्श अनागमनस्याभिप्रायत्वादिति भावः ८१ इति करभः करप्रदेशवि

शेषः

सा चूर्णितसिन्दूराभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुं रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ८०

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रभृदाबभाषे आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ८१ सा

चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूः आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागं ८२ तया स्र

जा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षस्थललम्बया सः ॥ ॥ मणिबन्धादाकनिष्ठान्करस्य करभो बहिरित्यमरः करभउपमा ययो

स्तावूरू यस्याः सा करभोरूः ऊरूत्तरपदादौपम्ये इत्यूङ् प्रत्ययः सा कुमारी चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं गुणं स्रजं मूर्तं मूर्तिमन्तम् अनुरा

गमिव धात्र्या उपमातुः सुनन्दायाः कराभ्यां रघुनन्दनस्याजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानम् आसञ्जयामास आसक्तं कारयामास नृतुल

यमास ... अनो चिन्त्यान् ८२ तयेति वरेण्यः वरणीय उत्कृष्टः कन्यपः सोऽजः मङ्गलपुष्पमय्या मधूकादिकुसुमप्रकृतया विशालव

क्षस्थलेलम्बया लम्बमानतया स्रजा विदर्भराजावरजामिन्दुमतीं ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कण्ठार्पितौ बाहू एव पाशौ ययोस्तौ मन्यते लुङ्। बाहुपाशाकल्प्यमुखमन्वभूदित्यर्थः ८४ शशिनमिति तत्र स्वयंवरे समगुणयोः तुल्यगुणयोः
इन्दुमतीरघुनन्दनयोः। योगेन प्रीतिर्येषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः। पुरे भवाः इयमजसङ्गता इन्दुमती मेघैर्मुक्तं शशिनं शरच्चन्द्रमुपगता कौ
मुदी अनुरूपं सदृशं जलनिधिमवतीर्णा प्रविष्टा जह्नुकन्या भागीरथीव तत्संदृशीत्यर्थः इत्येवं नृपाणां श्रवणयोः कटु परुषम् एकमविसम्वा

अस्यं लकण्ठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ८४ शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्याव
तीर्णा इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ८५ प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमंडल
मन्यतो वितानं उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ८६ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ स्व

दिवाक्यम् एकवाक्यं विवव्रुः मालिनी छन्दः ८५ प्रमुदितेति एकत एकत्र प्रमुदितो हृष्टो ॥ यंवरवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ६ ॥ ॥
तुल्यजामातुः पक्षो वर्गो यस्य तत्तथोक्तम् अन्यतोऽन्यत्र वितानं शून्यम् अप्राप्तत्वादप्रहृष्टमित्यर्थः तत् क्षितिपतिमण्डलम् उषसि
प्रभाते प्रफुल्लपद्मं कुमुदवने प्रतिपन्नं तन्द्रोन्मनिमीलनं सर इव सरस्तुल्यमासीत् पुष्पिताग्रा छन्दः ८६ ॥ ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमा
णपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां संजीविनीसमाख्यायां रघुवंशटीकायां षष्ठः सर्गः ६ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र० टी०
स० ७
६१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ भजे महिदिनिपीयैकं गुहास्यं पयोधरम् सागरं नवालमालोक्याम्बा सपत्नौ हि दम्पती १ अथेति अथ विदर्भनाथो भोजः संदृशे नोपयन्त्रा वरेण युक्तां तातां अत एव साक्षात्प्रत्यक्षं साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरित्यमरः स्कन्देन युक्तां देवसेनामिव देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी तामिव स्थितां स्वसारं भगिनीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव उपजातिश्छन्दः सर्गे स्मिन् १ सेनेति भोजस्वसुरिन्दुमतीगोत्रापत्यं स्त्री भोज्या तामिन्दुमतीम् प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्रूपेषु आकृतिषु वेषेषु च नेपथ्येषु साभ्यसूयाः ईर्ष्याविशिष्टा इति विद्वन्तः किञ्च विभाते प्रभाते ग्रहाः चन्द्रादयः इव मन्दभासः क्षीणकान्तयः पृथिवीक्षितो नृपा अपि सेनानिवेशान् शिविराणि जग्मुः २ ननु युद्धं कुतो नाभवदित्याह सान्निध्येति तत्र स्वयम्वर

॥श्रीगणेशाय नमः॥ अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनां स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव १ सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्रूपेषु वेषेषु च साभ्यसूयाः २ सान्निध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ३ तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारमिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्कं॥ सान्निध्ये शच्या इन्द्राण्याः सन्निधिरेव

सान्निध्यं तस्य योगात्सद्भावाद्धेतोः स्वयम्वरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणाम् अभावः किल किलेति स्वयम्वरविघानकाः शच्या विनाः यन्त इत्यागमसूचनार्थः तेन हेतुना काकुत्स्थम् अजमुद्दिश्य समत्सरोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम न चुक्षुभे ३ तावदिति यावच्चाव रघुः
६१
सुरासाकल्यत्वमरः तावत्प्रकीर्णाः साकल्येन प्रसारिताः अभिनवाः उपचाराः पुष्पप्रकारादयो यस्य तं तथोक्तम् इन्द्रायुधानीव द्योतिता
नि प्रकाशितानि तोरणान्यङ्काश्चिह्नानि यस्य तं ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम् छाया बाहुल्ये इति नपुंसकत्वम् तेन निवारितमुष्णभात

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न ग्रतएववान्तमाल्यः वन्ध ४

पोयस्यतं राजमार्गं स वरो वोढा वध्वा सह प्राप विवेश ४ ततइति ततः चामीकरजालवत्सु सौवर्णगवाक्षयुक्तेषु सौधेषु तस्य अजस्य आलो
कनेतत्पराणाम् आसक्तानाम् पुरसुन्दरीणामित्थं वक्ष्यमाणप्रकाराणि त्यक्तान्यकार्याणि केशबंधनादीनि येषु तानि विचेष्टितानि व्यापारा बभू
वुः ५ तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः आलोकेति सहसा आलोकमार्गं गवाक्षपर्यंतं व्रजन्त्या कयाचित् कामिन्या उद्वेष्टनवान्तमाल्यः उद्वेष्टनेन द्रुत
गति विशा[illegible] उन्मुक्तवन्धं विश्लेषेणोद्गीर्णमाल्यः [illegible] करेण रुद्धोपि गृहीतोपि च केशपाशः केशकलापः पाशः प
क्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परो दृत्यमरः तावदालोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं वद्धुं वन्धनार्थं न सम्भावितो न चिन्तितः ६ प्रसाधिकेति काचित् १

वरः स वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ४ ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु ब
भूवुरित्थं पुरसुंदरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ५ आलोकमार्गं सहसा व्रजंत्या कयाचिदुद्वेष्टनवांतमाल्यः बद्धुं
न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोपि हि केशपाशः ६ प्रसाधिकालंबितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्द्रवरागमेव उत्सृष्ट
लीलागतिरागवाक्षादलक्तकांकां पदवीं ततान ७ विलोचनं दक्षिणमंजनेन संभाव्य तद्वंचितवामनेत्रा ॥ ८॥

कयाचित्प्रसाधिकया लंकर्त्र्या लम्बितं अञ्जनार्थं धृतं द्रवरागमेव आर्द्रालक्तकमेव अग्रपादं सोपपादश्चेत्यग्रपाद इति समासाधिकरणकर्म
धारयसमासः हस्ताग्र हस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदौ इति वामनः आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टलीलागतिः त्यक्तमन्दगमना सती आग
वाक्षात् गवाक्षपर्यन्तं पदवीं मलक्तकांकां लाक्षारागचिह्नां ततान चकार ७ विलोचनमिति अपरा स्त्री विलोचनं दक्षिणं वामेतरमञ्जनेन सम्भाव्या
लंकृत्य सम्भ्रमादितिभावः तद्वञ्चितं नाञ्जनेन वर्जितं वामनेत्रं यस्याः सा तथैव शलाकामञ्जनकलिकां वहन्ती सती वातायनसन्निकर्षं गवाक्ष

ग्रा ३ विल्लाप्या भ्या ३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१० ...समीपस्थायो दक्षिणपक्षे हस्तं सव्यं क्षात यत्र मध्ये तन्नार्य्यः सव्यमक्षि पूर्वं मनुष्याः अञ्जन इति श्रुतेः ८ जालेति अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिः सती प्रस्था
स०७ नेन गमनेन भिन्नां त्रुटितां नीवीं वसनग्रन्थिं नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि इति विश्वः। न बबन्ध किन्तु नाभिप्रविष्टा आभरणानां कङ्कणा
७० दीनां प्रभा यस्य तेन प्रभैव नाभेराभरणमभूदिति भावः हस्तेन वासः अवलम्ब्य गृहीत्वा तस्थौ ९ अर्धेति सत्वरं शीघ्रमुत्थितायाः कस्याश्चिदर्धमा
चिता अर्धमेव गुम्फिता अपि दुर्निमिते सम्भ्रमादुत्क्षिप्य दुर्निक्षेपणे इति भावः कर्मणि क्तः पदे पदे प्रतिपदम् वीप्सायां द्विर्भावः गलन्ती
गलद्रत्ना रसना मेखला तदानीम् अङ्गुष्ठमूले अर्पितं गर्भितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सा आसीत् १० तासामिति तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्री

तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ८ जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीं नाभि
प्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ९ अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती कस्याश्चि
दासीद्रशना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा १० तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानां विलोलनेत्रभ्रम
रैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ११ ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि तथा हि शेषेन्द्रियवृत्ति
रासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा १२

णां मुखैः आसवगन्धो गर्भे येषां तैः विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषां तैर्मुखैर्व्याप्तान्तराः अवकाशाः
गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इव आसन् कमलालङ्कृता इव स्थिता इत्यर्थः सहस्रपत्रं कमलमित्यमरः ११ तादृतिताः नार्य्यः रघोरपत्यं राघव
म् अजम् तस्यापत्यमित्यण् प्रत्ययः दृष्टिभिरापिबन्त्यः अतितृष्णया पश्यन्त्यः विषयान्तराणि कार्य्यान्तराणि ततोन्यविषयान्न जग्मुर्न विविदु सम
रित्यर्थः तथा हि आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः श्रोत्रादीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूपकार्त्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टेव श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्थान ७०
न्तरेण ग्रहणाशङ्कः चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनम् उपलभ्यन्ते किमुत अन्यथा तु विषयाभिगमः किन्न स्यादिति भावः १२ ॥ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमार इति वक्ष्यतिता। कथयति स्थाने इत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः भोज्या इन्दुमती परोक्षैरदृष्टैः भूपतिभिर्वृतापि मामेवेयं
मितिप्रार्थितापि स्वयम्वरमेव साधुं हितममंस्त मेने न तु परोक्षमेव किञ्चित् प्रार्थितं यत्तत्स्थाने युक्तमेतत् युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः कुतः अ
न्यथा स्वयम्वराभावे सा विन्दुमती पद्मा [illegible] स्यासीति पद्मा लक्ष्मीः अर्शआदिभ्योच् इत्यच्प्रत्ययः नारायणमिवात्मनस्तुल्यं स्वानुरूपं कान्तं पतिं कथं
लभेत न लभेतैव सदसद्विवेकाभावादिति भावः १३ परस्परेणेति स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौन्दर्यमिदं द्वन्द्वं मिथुनं द्वन्द्वं रहस्येत्यादिनि
पातः परस्परेण नायोजयिष्यच्चेत् न योजयेद्यदि प्रजानां पत्युर्विधातुः अस्मिन्द्वये द्वन्द्वे योरूपविधानयत्नः सौन्दर्यनिर्माणप्रयासो वितथो

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या। पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यं १३ पर
स्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत्। अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् १४ र
तिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथा हि बाला। गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् १५ इत्युद्गताः
पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ॥ ऽभविष्यत् एतद्द्वन्द्वरूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः लिङ्निमित्ते लृङ् याति
पत्तावित्यलृङ् १४ रतीति रतिस्मरौ यौ नित्यसहचरावित्यभिप्रायः नूनं तावेव द्वौ पञ्चायं चद्वमौ दम्पती एतद्रूपेणाभूतामुत्पन्नौ कुतः तथा हि प्र
सिद्धमेतत् इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु मध्ये [illegible] त्यासक्ता इति भावः आत्मप्रतिरूपं स्वतुल्यमेव [illegible] प्रति
रूपकादयस्तत्रय इत्यमरः गता प्राप्तेति तदपि कथं जातमत आह मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञमिति प्रेम [illegible] शादनुभूतार्थेषु मनः प्रवृत्तिरलो
लम्बनम् जन्मान्तरसाहचर्यमेवात्र नियामकमित्यर्थः १५ इतीति इति स्थाने इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूमुखेभ्यः उद्गताः उत्पन्नाः श्रोत्रयोः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० स्वसुरः श्वशुरः ज्वलशब्दो विशेष्यः निघ्नश्च अयं त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च इत्यमरः कथागिरः श्रृण्वन् कुमारोऽजो मङ्गलसंविधाभिः मङ्गलरचनाभिः
स०७ उद्भासितं सम्बन्धिनः कन्यादायिनः सद्म समाससाद प्राप १६ तत इति ततोऽनन्तरं करेणुकायाः हस्तिन्याः सकाशात् आशु शीघ्रम् अवतीर्य
७१ कामरूपेश्वरदत्तहस्तो येन सोऽजः अनन्तरं वैदर्भनिर्दिष्टं प्रदर्शितम् अन्तश्चतुष्कं चत्वरं नारीणां मनांसीव विवेश प्रविवेश १७ महार्हेति म
हार्हे सिंहासने संस्थितोऽसौ अजः भोजेन उपनीतं रत्नैः सहितं सरत्नम् मधुना एकत्र संबद्ध इति मधुपर्कः तेन मिश्रम् अर्घ्यं पूजार्थं धनं द्रव्यं दुकूलयोः
क्षौमयोः युग्मं वनिताकटाक्षैः अन्यस्त्रीणाम् अपाङ्गदर्शनैः सार्द्धं जग्राह गृहीतवान् मूल्ये पूजाविधावर्घ्यमित्यमरः अर्घार्थीय पूजाविधये इदम्

उद्भासितं मंगलसंविधाभिः संबंधिनः सद्म समाससाद १६ ततोऽवतीर्याशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः वै
दर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमंतः १७ महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रं भोजो
पनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्द्धं वनिताकटाक्षैः १८ दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः वेलासका
शं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चंद्रपादैः १९ तत्रार्चितो भोजपतेः पुरोधा हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ॥ २०॥

र्घ्यं पादार्घाभ्यां चेति यत्प्रत्ययः १८ दुकूलेति दुकूलं क्षौमं वासः आच्छादनं यस्य सोऽजः विनीतैः नम्रैः अवरोधरक्षैः अन्तःपुराधिकृतैः वध्वा इ
न्दुमत्याः समीपं निन्ये नीतः तत्र दृष्टान्तः स्फुटा फेनपङ्क्तिः यस्य स स्फुटफेनराजिः उदन्वान् समुद्रः नवैर्नूतनैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रकिरणैः वेलासकाशं समीप एम
मिव पूर्णदृष्टान्तोपमम् १९ तत्रेति तत्र सद्मनि अर्चितः पूजितः अग्निकल्पो भोजपतेः पुरोधाः पुरोहितः पुरोधास्तु पुरोहित इत्यमरः भोजदेशाधी ७१
श्वरस्य पुरोहितः आज्यादिभिर्द्रव्यैरग्निं हुत्वा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तमेवाग्निं विवाहसाक्ष्ये न्याधाय साक्षिणं कृत्वेत्यर्थः वधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार योजयामास २० हस्तेनेति स राजसूनुः अजः हस्तेन वध्वाः इन्दुमत्याः हस्तं परिगृह्य अनन्तरायाः सन्निहितायाः अशोकलतायाः प्रवालं पल्लवम् प्रतिगतेन पल्लवेन स्वकीयेन प्राप्य चूतः आम्र इव सुतरां बभासे २१ आसीदिति वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठो यस्य स आसीत् सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टक इत्यमरः कुमारी इन्दुमती वयसि प्रथमद्वितीये स्विन्नाः स्वेदाञ्चिताः अङ्गुलयो यस्याः सा स्विन्नाङ्गुलिः सम्वृत्ते बभूव अत्रोत्प्रेक्षते अस्मिन् द्वये अजेन्दुमतीरूपे मिथुने तत् क्षणमात्मवृत्तिः सात्त्विकोदयरूपा वृत्तिः मनोभवेन कामेन समं विभक्तेव पृथक्कृतेव अपरार्द्धस्य पाठान्तरेण व्याख्यानं पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पर्शेन तयोर्वधू

तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये वधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार २० हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसूनुः सुतरां बभासे अनन्तराशोकलताप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन २१ आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी तस्मिन्द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन २२ तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि २३ ॥ वरयोर्मनोभवस्य वृत्तिरवस्थितिः समं विभक्तेव समीकृतेवेत्यर्थः भीरुसिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य सम्प्रतीतत कार्य्यदर्शनात्पाणिस्पर्शकतत्त्वमुत्प्रेक्षते अत्र वात्स्यायनः प्रेमाचितस्तु पुरुषः कन्यास्विन्नाङ्गुलिर्भवेदिति अत्र स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्त्विकोक्तिमात्रोपलक्षणं ननु स्तम्भनियमो विवृतिनः एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यादेवं सति कुमारसम्भवे रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीदिति व्युत्क्रमवचनं न दोषायेति २२ तयोरिति अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्त्तितानि क्रियया निरीक्षणक्रियया समापत्त्या यदृच्छया निसङ्गत्या निवर्त्तितानि आकृष्टानि अन्योन्यस्मिन् लोलानि सतृष्णानि लोलश्चलसतृष्णयोरित्यमरः तयोर्दम्पत्योर्विलो

कु॰ टी॰ प्रदक्षिणीकृत्य तन्मिथुनम् उदर्चिषः ऊर्द्धशिखस्य उन्नतज्वालस्य कृशानोरग्नेः प्रदक्षिणीकरणात् चकाशे मिथुनमिव मेरोः कनकाचलस्य उपान्तेषु समीपेषु
स॰ ७ परिसरभूमिषु वर्त्तमानं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः अन्योन्यसंसक्तं संसक्तं मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् अहस्त्रियामाच अहर्दिवसस्त्रियामा रात्रिश्च तन्मिव
७२ समाहारद्वन्द्वे क्लीवद्भावः चकाशे दिदीपे २४ नितम्बेति नितम्बेन गुर्वी गुरुर्बृहद्गाल नितम्बेनगुर्वीतियादवः विधातृप्रतिमेन ब्रह्मतुल्येन गुरुणा याजकेन प्रयु
क्ता जुहुधीति प्रेरिता मत्तचकोरनयना मत्तचकोरस्येव नेत्रे यस्यास्सा लज्जावती सा वधूः अग्नौ लाजविसर्गं चकार २५ हविरिति हविर्होतव्यसर्पिषोः हविषः आज्यादेः शमीप
ल्लवानां लाजानां च गन्धोस्यास्तीति हविः शमीपल्लवलाजगन्धी शमीपलाशमिश्रान्लाजानञ्जलिना वपतीति कात्यायनः पुण्यो धूमः कृशानोरुदियाय उद्भूतः

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे मेरोरुपान्तेष्विव वर्त्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामं २४ नितंबगुर्वी
गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ २५ हविः शमीपल्लवलाजगंधी
पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे २६ तदंजनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानबी
जांकुरकर्णपूरं वधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्बभूव २७ तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं

कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमस्तस्याः वध्वा मुहूर्त्तकर्णोत्पलं प्रपेदे २६ तदिति तद्वधूमुखम् आचारेण प्राप्तात् धू
मग्रहणात् अञ्जनस्य क्लेदः अञ्जनमिश्रबाष्पोदकेनेत्यर्थः तेन समाकुले अक्षिणी यस्य तत् समाकुलाक्षम् प्रम्लानो बीजाङ्कुरो यवाङ्कुर एव कर्णपूरो
यस्य तत् पाटलगण्डलेखम् अरुणगण्डस्थलं च बभूव २७ ताविति कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैर्गृहस्थविशेषैः स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती इ
त्यमरः बन्धुमता बन्धुपुरःसरेणेत्यर्थः राज्ञा पुरंध्रिभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकादीनां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्यात्क्रमेण हुतं मार्द्राक्ष ए॰म॰ ७२

ता॰ ४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तानामारोपणम् अन्वभूताम् अनुभूतवन्तौ त्रिविधा हि स्नातका विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्चेति तथा च याज्ञवल्क्यः गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वि
तं तदनुज्ञया वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव चेति ॥ २८ ॥ इतीति अधिश्रीः अधिकसम्पन्नो भोजकुलप्रदीपः स राजा इति स्वसुरिन्दुमत्याः पाणिग्रहणं विवाहं
सम्पाद्य कारयित्वा महीपतीनाम् स्वयम्वरगतानां [illegible] पृथगेकैकशः अर्हणार्थं पूजार्थं अधिकृतान् अधिकारिणः समादिदेश आज्ञापयामास ॥ २९ ॥ लि
ङ्गैरिति मुदः सन्तोषस्य लिङ्गैः चिह्नैः कपटहासादिभिः संवृतविक्रियाः निगूढमत्सराः अत एव प्रसन्नाः बहिर्निर्मलाः गूढनक्राः अन्तर्लीनग्राहाः ह्रदाः
इव स्थिताः ते नृपाः वैदर्भम् भोजम् आमन्त्र्य तदीयां पूजाम् उपदाछलेनोपायनव्याजेन प्रत्यर्प्य ययुः गतवन्तः ॥ ३० ॥ स इति आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ वि

कन्याकुमारौ कनकासनस्थावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूतां ॥ २८ ॥ इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा महीपतीनां पृ
थगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीः ॥ २९ ॥ लिंगैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते ह्रदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः वैदर्भमामंत्र्य ययुस्तदी
यां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाछलेन ॥ ३० ॥ स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारंभसिद्धौ समयोपलभ्यं आदास्यमानः प्रमदामिषं तदावृत्य पं
थानमजस्य तस्थौ ॥ ३१ ॥ भर्तापि तावत्क्रथकैशिकानामनुष्ठितानंतरजाविवाहः ॥ ऽऽषये पूर्वं कृता इति कृतपूर्वा सुप्सुपेति समासः कृ

तपूर्वं सम्वित् सङ्केतो मार्गावरोधरूपो विषयो येन स तथोक्तः संविदां [illegible] यां संकेताचारनामसु संविदिति केशवः स राजलोकः समयोपलभ्यम् अजप्रस्था
नकाले लभ्यं तदीजसैषं [illegible] किन्त्वात्सर्वेषामप्येकत्र सम्भवात् नानाध्यमित्यर्थः [illegible] भूरिप्यलभ्यमिति पाठे युद्धसाध्यमित्यर्थः तत्प्रमदैवामिषं भोग्यवस्तु अभि
षंगस्त्वियामांसेनयोस्याद्भोग्यवस्तुनीति यादवः आदास्यमानः ग्रहीष्यमाणः सन् अजस्य पन्थानं मार्गम् आवृत्य अवरुध्य तस्थौ स्थितवान् ॥ ३१ ॥ भर्ते
ति अनुष्ठितः कृतः अनन्तरजाया विवाहो येन स तथोक्तः क्रथकैशिकानां देशानां भर्ता स्वामी भोजोऽपि तावत्तदा सत्त्वानुरूपम् उत्साहानुरूपम्

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्त्री यथातथा आप्तमन्त्रादित्यनेन अनियतवस्तुदानमित्यर्थः हरणीकृतश्रीः [illegible]सतयोक्तस्सन् हरणं कन्यादेयं धनम् यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च
ददीयमानं द्रव्यं हरणमिति पदवाच्यम् तदुक्तम् हरणं यौतकादीनां द्रव्येषु
स०७ तदित्यमरः हृञ् हरणे इति हरणम् कर्मणि ल्युट् कन्याह्वानकाले अन्तिमिश्रादौ [illegible] निर्दिष्टेति कुंडिनं विदर्भनगरं तस्येशो भोजः त्रिषु लोकेषु
३३ तैस्तावपीति राघवम् अजम् प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् स्वयमनु [illegible] अनुजगाम ३२ [illegible]मनो इत्यमरः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया पर्वात्यये दर्शान्ते
प्रथितेनाजेन सार्द्धं मार्गे [illegible] तिस्रो वसतीः त्रिरात्रीरुषित्वा स्थित्वा [illegible] प्रमन्यव इति नृपाः राजानः प्रागपि प्रत्येकमात्त
अस्माद्रूपमेः सूर्यात्सकाशात् सोमश्चन्द्र इव तस्मादजात् अपावर्त्तत विरहं प्राप निवृत्त इत्यर्थः ३३

सत्वानुरूपं हरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ३२ तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन सार्द्धमजेन मार्गे वसतीरुषित्वा तस्मादपावर्त्त
त कुंडिनेशः पर्वात्यये सोम इवोष्णरश्मेः ३३ प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः अतो नृपाश्चक्षमिरे समेताः
स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ३४ तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दृप्तः बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पा
दमिवेन्द्रशत्रुः ३५ तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण
इवोत्तरंगः ३६

स्वतया दिग्विजये गृहीतधनत्वेन कोशलेन्द्रे रघौ प्रमन्यवो गूढवैरा बभूवुः अतो हेतोः समेतास्सन्तः तदात्मजस्य रघुसूनोः
स्त्रीरत्नलाभं न चक्षमिरे न सेहिरे ३४ तमिति दृप्तः उद्धतः स राजन्यगणः राजसमूहः भोजकन्यामुद्वहन्तं नयन्तमजं बलिप्रदिष्टां बलिना वैरोचनेन
प्रदिष्टां दत्तां श्रियमाददानं स्वीकुर्वाणं त्रिविक्रमस्येमं त्रैविक्रमं पादमिन्द्रशत्रुरिव प्रह्लाद इव पथि रुरोध तथा वामनपुराणे विरोचनविरुद्धोपि
प्रह्लादः प्राक्तनं स्मरन् त्रिविक्रमात्तं क्रममाणस्य पादं भोजं रुरोधहेति ३५ तस्या इति स कुमारो अजस्तस्या इन्दुमत्या रक्षार्थमनल्पयोधं बहुभटं पित्र्यं
पितुरागतम् पित्र्यमाप्तमित्यर्थः सचिवमादिश्याज्ञाप्य तां पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् ध्वजिनी वाहिनी सेना इत्यमरः भागीरथीम् उत्तरङ्गः शोणः शोणा

CC-0 Shri Krishna Museum, An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पत्तिरिति पत्तिः पादचारी योद्धा पदातिपादचारम् अभ्यपतत् पदाभ्यामततीति पदातिः पादः पदिति पदादेशः पदाति पत्ति पदग पादातिक पदात यद्इत्यमरः रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिन इत्यमरः रथेशः रथिनम् अभ्यपतत् तुरङ्गः सादी अश्वारोहः तुरङ्गाधिरूढम् अश्वारोहमभ्य पतत् गजस्य यन्ता हस्त्यारोहो गजस्थं पुरुषमभ्यपतत् इत्यमनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्द्वि एकजातिसुभटं युद्धं बभूव अन्योन्ये द्वन्द्वं कलहो येषा मस्तीति प्रतिद्वन्द्विनः योधाः तुल्याः समबलाः प्रतिद्वन्द्विनो यस्मिन् युद्धे तत् तुल्यप्रतिद्वन्द्वि द्वन्द्वं कलहयुग्मयोरित्यमरः ३७ नदत्स्विति तूर्येषु नद त्सु अभिभाव्यवाचः अनवधार्यगिरः चापभृतो योधाः धानुष्काः कुलमुपदिश्यते प्रख्यायते यैस्ते कुलोपदेशाः तान् कुलोपदेशान् कुलनामा

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरंगमारोहं अगाधिरूढं यंता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वंद्वि बभूव युद्धं ३७ नदत्सु तूर्येष्व

विभाव्यवाचो नोदीरयंति स्म कुलोपदेशान् बाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ३८ उत्थापितः संयति

रेणुरश्वैः सांद्रीकृतः स्यंदनवंशचक्रैः विस्तारितः कुंजरकर्णतालैर्नेत्रक्रमेणोपरुरोध सूर्यं ३९ मत्स्यध्वजा वायुवशाद्वि

भिन्नो [illegible] न्ति स्म [illegible] धारयामासुः श्रोतुमशक्यत्वाद् वाचो नब्रुवन्नित्यर्थः किंतु बाणाक्षरैः बाणेषु लि दीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि॥

खिताक्षरैः [illegible] इत्यर्थः परस्परस्यान्योन्यस्य [illegible] शशंसुः ऊचुः ३८ उत्थापित इति संयति सङ्ग्रामे अश्वैरु त्थापितः स्यन्दनवंशानां रथसमूहानां चक्रैः रथाङ्गैः सान्द्रीकृतः [illegible] इत्यमिहोद्बिको स्त्रिवेणोगणे कुल इति केशवः [illegible] कर्ण तालैस्ताडनैः विस्तारितः प्रसारितो रेणुर्नेत्रक्रमेण [illegible] कपरिपाट्या [illegible] केनेवेत्यर्थः [illegible] कयोर्नेत्रं क्रमो [illegible] परिपाट्यां केशव सूर्यमु परुरोध [illegible] आच्छादयामास अर्थादप्रापयामास ३९ मत्स्येति वायुवशा[illegible] दीर्णैर्विवृतैः मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनीनां रजांसि सैन्यरेणून् पिवन्तो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०८ौ शहरूणो [illegible] नामस्या [illegible] जाः पर्य्याविला निपतितः [illegible] नवोदकानि पिब [illegible] मार्थमस्या सत्यमस्याद्भवबभूवुः ४० रथ [illegible] ति सा
स०७ न्द्रोजसिरथो रथा [illegible] ध्वनिना [illegible] नेनविजज्ञे ज्ञातः नागो हस्ति [illegible] संक्रणितेन [illegible] ज्ञे आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः योधानां
७४ मितिशेषः [illegible] नामग्रहणान्नामोच्चारणाद्बभूव रजो [illegible] चशब्दादेवानुमाय प्रजहुः प्रहरन्तीत्यर्थः ४१ आरु [illegible] ति लो
चन मार्ग [illegible] ण्वनोः [illegible] ध्वः आजौ युद्धे किंतु [illegible] धकारस्तस्य शास्त्र क्षतेभ्यो ऽश्वद्विपवीरेभ्यो जन्म यस्य सतथोक्तः
रुधिरप्रवाहः बालारुणोऽभूत् बालसूर्योऽभूत् अरुणो भास्करेऽपि स्यादित्यमरः बालविशेषणं रुधिरसावर्ण्यार्थम् ४२ सइति क्षतजेन रुधिरेण

बभूः पिबंतः परमार्थमत्स्याः पर्य्याविलानीवनवोदकानि ४० रथो रथांगध्वनिना विजज्ञे विलोलघंटाक्वणितेन नागः स्व
भर्तृनामग्रहणाद्बभूव सांद्रे रजस्यात्मपरावबोधः ४१ आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोंधकारस्य विजृंभितस्य शस्त्रक्षता
श्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्रुधिरप्रवाहः ४२ सच्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात्पवनावधूतः अंगारशेषस्य
हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाबभासे ४३ प्रहारमूर्छापगमे रथस्थाः यंतॄन्नुपालभ्य निवर्तिताश्वाः यैः सादिता लक्षिताः
छिन्नमूलः त्याजितभूतलसम्बन्धइत्यर्थः तस्य क्षतजस्य उपरिष्टात्पवनावधूतः वातेना पूर्वके तान्स्यानेव सामर्षतया निजघ्नुः ४४ ॥
हतः सरेणुः अङ्गारशेषस्य हुताशनस्याग्नेः पूर्वोत्थितो धूम इवाबभासे दिदीपे ४३ प्रहारेति रथस्था रथिनः प्रहारेण या मूर्छा तस्या अपगमे सति
रथस्या रथेस्थित्वा संरक्षतइत्यर्थः मूर्छितानां मन्यत्र नीत्वा संरक्षणमिति सारथिधर्मः निकृत्वा यंतृन् सारथीनुपालभ्य आसाधुकृत्यमित्यधि
क्षिप्य निवर्तिताश्वास्सन्तः पूर्वं यैः सादिताः स्वयंप्रहृताः इदानीम् आसमन्नाल्लक्षितपूर्वकेतून् पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः तानेव सामर्

अर्धेति अर्धं च तस्मिन् मार्गश्चेति विग्रहः तस्मिनर्द्धमार्गे परेषां बाणैः लूनाः छिन्ना अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां पृषत्काः शराः आत्मजवानुवृत्त्या वे
गानुबन्धेन हेतुना फलिभिः लोहाग्रवद्भिः सस्त्री फलं [illegible] फलमिति विश्वः अर्द्धे ते भागाः अपूर्वैरर्द्धभागैः शृणातीति शारः तस्मै हितं शरव्यम् लक्ष्यम्
उगवादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः विध्यं लक्ष्यं शरव्यं [illegible] सम्प्रापुरेव न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ४५ आधोरणानामिति गजसन्निपाते गजयुद्धे निशितैः
चक्राकारैः पितैः अत एव क्षुरस्येवाग्रं येषां तैः क्षुराग्रैः चक्रैरायुधविशेषैः हृतानि छिन्नान्यपि श्येनानां पक्षिविशेषाणाम् पक्षी श्येन उलूकस्तु इत्यमरः
नखाग्रकोटिषु व्यासक्ता [illegible] येषां तानि आधोरणानां हस्त्यारोहाणाम् आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः इत्यमरः शिरांसि चिरेण पेतुः

अर्धाद्धमार्गे परबाणलूना धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्द्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ४५ आधो
रणानां गजसन्निपाते शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ४६ पूर्वं प्रह
र्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी तुरंगमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ४७ तनुत्यजां वर्मभृतां वि
कोशैर्बृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः

शरव्यं [illegible] पश्चात् [illegible] तानां पक्षिणां नखेषु केशसङ्गतिः [illegible] पातहेतुरित्यर्थः ४६
[illegible] पूर्वं प्रहर्ता [illegible] अश्वसादी तौरङ्गिकः प्रतिप्रहारेऽक्षमम् [illegible] तुरङ्गमस्याश्वस्य स्कन्धे निषण्णदेहं मूर्च्छेन [illegible] इत्यर्थः रि
पुम्भूयो न जघान पुनः [illegible] प्रत्याश्वसन्तं पुनरुज्जीवन्तम् [illegible] धंव्यसनं [illegible] नातिपरीक्षनमिति निषेधस्मरणादिति भा
वः ४७ तनुत्यजामिति [illegible] तनुत्यजां तनुषु निस्पृहाणाम् [illegible] वर्चिनां [illegible] बृहत्सु दन्तेषु पतद्भिः अत एव विकोशैः विं
गतपिधानकैः कोशो [illegible] कुड्मले [illegible] असिभिः खड्गैः

CC-0 Shri Krishna Museum: An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उद्यन्त [illegible] तभग्निमस्कार [illegible] ना भीतागजाः करशीकरेण मुण्डाकाण्डजा [illegible] णेभ ग्रामयामस व [illegible] ः [illegible] पातं चक्रुरित्यर्थः ४८ शिलीमुखेति शिलीमुखैः
४७ वीरैः [illegible] स्त्रलिवाणे [illegible] ष्विन्त्यमरः उत्कृत्ता निशिताः स्येन [illegible] नितैः [illegible] सम्पन्ना [illegible] सित्रायन्त इति शिरस्त्राणि शीर्षण्यानि शीर्ष
७५ ण्यं च शिरस्त्राणमित [illegible] पा [illegible] नुपसर्गे क इति कप्रत्ययः तैश्चषकोः [illegible] प्रचुरैव चषकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः शोणितान्येव मद्यं तस्य कुः
ल्या भवा [illegible] यस्यां सा [illegible] रीत्यु [illegible] सरिदित्यमरः रणक्षितिः युद्ध [illegible] मृताना पानभूमिरिव राज ४९ उपान्तयोरिति उपान्तयोः प्रान्तयोः विहङ्गैः
पक्षि [illegible] निष्कुषितं खण्डितम् इ [illegible] शायामिती डारागमः भुज च्छेदं भुज [illegible] ङेते भ्यो विहङ्गे भ्यः आक्षिप्य आच्छिद्य पिशितप्रिया मांसप्रिया पिशिवा

= उद्यन्तमग्निं शमयांबभूवुर्गजा [illegible] वाः करशीकरेण ४८ शिलीमुखोत्कृत्तशिरः फलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव र
णक्षितिः शोणितमद्यकुल्या रराज [illegible] रिव पानभूमिः ४९ उपान्तयोर्निष्कुषितं विहंगैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रिया पि केयूरको
टिक्षततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ५० कश्चिद्द्विषत्खड्गहृतोत्तमांगः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य वामांगसंसक्तसुरांग
नः स्वं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श ५१ ॥ अन्योन्यसूतोन्मथनाद [illegible] भूतां तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ॥ शं क्रोष्टी शिवः कीलः शिवा क्रोष्टी
स्यादिति विश्वः स्त्रियां शिवा भूरिमायु गोमायुर्मृगधूर्त्तकाः शृगालवञ्चकक्रोष्टुः फेरुः फेरवजम्बुका इत्यमरः केयूरस्याङ्गदस्य कोटिना क्षततालुदे
शो यस्याः सा सती अपाचकार अपसारयामास करोतेः कर्तरि लिट् ५० कश्चिदिति द्विषत्खड्गेन हृतोत्तमाङ्गः छिन्नशिराः कश्चिद्वीरः सद्यो विमान
प्रभुतां देवत्वमुपेत्य प्राप्य वामाङ्ग संसक्ता सव्योत्सङ्ग सङ्गिनी सुराङ्गना यस्य स तथोक्तः सन् समरे नृत्यन्तं स्वं निजं कवन्धं अशिरस्कं कलेवरं ददर्श
कवन्धो ऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरमित्यमरः ५१ अन्योन्यमिति कौचिद्वीरौ अन्योन्यं सूतोन्मथनात्परस्परसारथिनाशान्निधनात्तावेव सूतौ सारथिनौ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च योद्धारौ चाभूतां व्यग्रौ गतवाहौ अपि च गदाभ्यां व्यायतो दीर्घः सम्प्रहारो युद्धं ययोस्तौ अभूतां ततो भग्नायुधौ भग्नगदौ सन्तौ बाहुविमर्दनिष्ठौ बाहु-
युद्धप्रसक्तावभूताम् ५५ परस्परेति परस्परेण क्षतयोः प्रहतयोः समकालमेककालं यथा तथोत्क्रान्तवाय्वोः युगपदुत्क्रान्तप्राणयोः एकैवाप्सराः प्रार्थि-
ताभ्यां तयोरेकाप्सराः प्रार्थितयोः प्रार्थितैकाप्सरसोरित्यर्थः वाहिताग्न्यादिष्विति परनिपातः अथवा एकस्यामप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थनाययोरिति वि-
ग्रहः स्त्रियाम्बहुष्वप्सरसदृतिवहुत्वाभिधानं प्रायिकम् तथाचकोशान्तरे आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकतासमाः एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेप्यु-
त्तरत्रिकमिति एतद्[illegible]दिव्यस्त्रीत्वम् कयोश्चित्प्रहर्त्रोः योद्ध्रोः अमर्त्यभावेपि देवभूयेपि विवादः कलहः आसीत् एकाभिलाषो हि महद्वै-

व्यस्यौ गदाव्यायतसंप्रहारौ भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ ५५ परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोरुत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव अम-
र्त्यभावेपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ५५ व्यूहावुभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम् पश्चात्पु-
रोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मी ५५ परेण भग्नेपि बले महौजा ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव धूमो निवर्त्येत स-
मीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव वह्निः ५५ ॥

ऽऽ रवीजमिति भावः ५५ व्यूहाविति तौ उभौ व्यूहौ सेनासंघौ व्यूहस्तु बलविन्यास इत्यमरः
पश्चात्पुरस्त्ययोर्मारुतयोः पर्यायवृत्त्या क्रमवृत्त्या [illegible] प्रवृद्धौ महान्तौ अर्णवोर्मी इवेतरेतरस्मादन्योन्यस्मात् अव्य-
वस्थम् अव्यवस्थया [illegible] यं भङ्गम् पराजयं [illegible] आपतुः [illegible] ५५ परेणेति बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्नेपि महौजाः महाब-
लो जः प्रतिसैन्यमेव [illegible] ययौ हि समीरणेन वायुना धूमः [illegible] निवर्त्येत [illegible] लिङ् वह्निस्तु यतो यत्र कक्षस्तृणं
तु [illegible] ततस्तत्रैव प्रवर्तते [illegible] सार्वविभक्तिकस्तसिः [illegible] स्थानान्तसिस्त्रत्ययः ५५ ॥ ५५ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible]यामास

रा॰टी॰ [illegible]पीति [illegible] निषंगी [illegible]रवान् तूणोपासङ्गः तूणीर निषङ्गा [illegible]युधिने[illegible]मरः कवचीवर्मधरः धनुष्मान् धनुर्धरः दृप्तोरणउद्धतः एक
स०७ वीरः असहायः शूरः [illegible]मित[illegible]नात्यकम् राजसमूहं गोत्रीक्षे [illegible] महावराहः [illegible]वनातो विष्णुः कल्पक्षये कल्पान्तकालेउ
७६ द्भूतमर्णवामुद्रवनिव [illegible] सइति सोऽजस्त्राजौ [illegible]गमे द [illegible] मुखेन निषङ्गेषिवरेण वाममतिसुन्दरं वामं [illegible]मनीपे च दक्षिणेचा
तिसुन्दरे द्विविस्त्वः व्याप [illegible] सन्धानादय [illegible]हस्य [illegible]योरा [illegible] मौर्वीरिपूंन घ्नतीतिरि [illegible]घ्नांस्तान् अमनुष्यक
[illegible] वाणान् सुषुवे [illegible]सुषुवे किम् [illegible] ५७ सइति सोऽग्र [illegible]धराः अतएवाधिकलोहिता अोष्ठायेषांतैः व्यक्ताउ

रथीनिषंगीकवचीधनुष्मान्दृप्तः [illegible]त्यकमेकवीरः विलोडयामासमहावराहःकल्पक्षयोद्भूतमिवार्णवांभः ५६ सदक्षिणं
तूणमुखेनवामंव्यापारयन्हस्तमनेक[illegible]जो आकर्णकृष्टात्सकृदस्ययोद्धुर्मौर्वीवबाणान्सुषुवेरिपुघ्नान् ५७ सरोषदष्टाधिक
लोहितोष्ठैर्व्यक्तोर्द्ध्वलेखाभ्रुकुटी[illegible]हस्तारगांभव्यनिकुंतकण्ठै र्हुंकारगर्भैर्द्विषतांशिरोभिः ५८ सर्वैर्बलांगैर्द्विरदप्रधानैः
सर्वायुधैःकंकटभेदिभिश्च सर्वप्रयत्नेनचभूमिपालास्तस्मिन्प्रजघ्नुर्युधिसर्वएव ५९ ॥ अद्धीरेखायासांताः भ्रुकुटीभ्रूभङ्गान् वहद्भिः

[illegible]निकृन्ताः वाणविशेषोच्छिन्नाः कण्ठयेषांतैः हुङ्कारगर्भैसहुङ्कारैर्द्विषितांशिरोभिः गामभूमिंतस्तार छादयामास ५८ सर्वैरिति द्विरदप्रधानैर्गजमुख्यैः सर्वै
र्वलाङ्गैः हस्त्यश्वरथपादातैसेनाङ्गैः स्याच्चतुरङ्ग[illegible]मित्यमरः कङ्कटभेदिभिः कवचभेदिभिः उरश्छदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियामित्यमरः सर्वायु
धैश्च वाहावलम्बत्वंकास्यान्तरमाह सर्वप्रयत्नेनच सर्वएवभूमिपालायुधितस्मिन्नजेप्रजघ्नुः तंप्रजहुरित्यर्थः सर्वत्रसर्वकारकाशक्तिसम्भवात्कर्मे
णोप्यधिकरणविवक्षायांसप्तमीतदुक्तम् अनेकशक्तियुक्तस्यविश्वस्यानेककर्मणः सर्वदासर्वथाभावात्क्वचित्किञ्चिद्विवक्ष्यतइति ५९ ॥ ६

रामः
७६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सइति सोऽजः परेषांदिवां अस्त्रवंद्रेश्छन्नरयः नीहारैर्हिमैर्मग्नो दिनपूर्वभागः प्रातः कालः किंचित्प्रकाशेनेषल्लक्ष्येण विवस्वतेव ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्योव भूव
ध्वजाग्रादन्य किंचिदन्य लक्ष्यतइत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रियम्वदादिति अधिराजसूनुः महाराजपुत्रः कुसुमास्त्रकान्तो मदनसुन्दरः स्वप्नान्निवृत्तलौल्यो विनष्टभ्रमः जा
गरूकइत्यर्थः असौकुमारः प्रियम्वदात्पूर्वोक्तप्रियम्वदनामकाद्गन्धर्वोत्प्राप्तं गांधर्वं गन्धर्वदेवताकं प्रस्वापयतीतिप्रस्वापनं निद्राजनकमस्त्रं राजसु प्रा
युंक्त प्रयुक्तवान् ॥ ६१ ॥ ततइति ततोधनुः कर्षणेमूढहस्तम् अव्यापृतहस्तम् एकस्मिन्नंसेपर्य्यस्तं स्रस्तं शिरस्त्रजालं यस्य तत् शीर्षण्यंच शिरस्त्राणमित्य
मरः ध्वजस्तम्भेषु निषण्णाश्रवष्टब्धा देहाः यस्य तत् नरदेवानां राज्ञां सैनैवसैन्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थेष्यञ्प्रत्ययः निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रमित्यर्थः
सौऽस्त्रव्रजैश्छन्नरयः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः किंचित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६ ॥ प्रियंवदा
त्प्राप्तमसौकुमारः प्रायुंक्त राजस्वधिराजसूनुः गांधर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकांतः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ॥ ६१ ॥ ततोधनुष्कर्षणमूढ
हस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालं [illegible] ध्वजस्तंभनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यं ॥ ६२ ॥ ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य
दध्मौजलजं कुमारः तेनस्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्यशोमूर्त्तमिवाबभासे ॥ ६३ ॥ शंखस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं छिन्नशत्रुं
ददृशुः स्वयोधाः निमीलितानामिवपंकजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशांकं ॥ ६४ ॥ ततस्यौ ॥ ६२ ॥ ततइति ततः कुमारः प्रियायाइन्दुमत्याः उ
पात्तरसे आस्वादितमधुरे [illegible] श्लाघ्यइतिभावः अधरोष्ठेजलजं शङ्खं [illegible] जंशङ्खं स्वपदयोरि निविश्य दध्मौ मुखमरुतेनपूरयामास ने
नोष्ठनिविशितेनशङ्खेन [illegible] सोऽजः स्वहस्तार्जितंमूर्त्तंम् [illegible] आबभासे पृथक्प्रकाशत्वादितिभावः ॥ ६३ ॥ शङ्ख [illegible] स्वनस्याजशङ्ख
स्वध्वनेरभिज्ञतया प्रत्यभिज्ञया [illegible] निवृत्ताः प्राक् पलाय्य सम्प्रति [illegible] स्वयोधाः [illegible] छिन्नशत्रुं तं निमीलितानाम् पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्र
तिमाचासौ शशाङ्कश्च प्रतिबिम्बचन्द्रमिवंददृशुः ॥ ६४ ॥

स.

निदाणशंकर

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दीपते ३०

९०टी० सशोणितैरिति सर॰ नि[illegible] [illegible]पुत्रेण पूर्वं राघुणेति भावः [illegible] राजन [illegible] मीकं यशो हृतं जीवितं कृपया न हृतं न त्वशक्येति भावः इत्येवं रूपाः
९०७ वर्णाः एतदर्थं [illegible] नेवा[illegible] क्य मित्यर्थः सशोणितैः शोणितदि[illegible] वाणाग्रैः साधनैः तेनाजेन प्रयोककर्त्रा पार्थिवानां केतुषु निक्षे
७७ दिताः प्रयोज्या[illegible] शीना लेखिता इत्यर्थः विशेषेण[illegible] सद्रोन चापकोट्यां निहितएकबाहुर्येन सः शिरस्त्रस्यनिः कर्षणे
नाशपनेन भिन्नमौलिः [illegible] ललाटे बद्धाः श्रमवारि विन्दवो [illegible] सतोऽजो भीतां प्रियामिन्दुमतीम् एत्य आगत्य वचोऽभाषे ९६ कि
मित्याह इत इति इ वेदर्भि इन्दुमति इतः इदानीम् अर्भकैर्बालकैः हार्याणि शस्त्राणि [illegible] बालकहार्यशस्त्रान् परान् शत्रून् पश्य मया अनुमतासि द्रष्टुमिति शेषः एभिर्नृपैः एवं वि

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानां यशो हृतं संप्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ९५ स चापकोटीनिहितैकबाहुः शि[illegible] [illegible]भिन्नमौलिः ललाटबद्धश्रमवारिबिंदुर्भीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ९६ इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वैदर्भि पश्यानुमता मयासि एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ९७ तस्याः प्रतिद्वंद्विभवाद्विषादात्सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे निश्वासबाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ९८ ॥ [illegible]धेन निद्रारूपेणाहवचे

ष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता हस्तगतवस्तुवदेवेत्यर्थः त्वम् प्रार्थ्यसे अपजिहीर्षसे इत्यर्थः एवंविधेनेत्यत्र स्वहस्तेन निर्देशेन सोपहासं चाहेति रामः
दृष्टव्यम् ९७ तस्या इति प्रतिद्वन्द्विभवात् रिपूत्थाद्विषादात् दैन्यात्सद्यो विमुक्तं तस्या मुखं निश्वासस्य यो बाष्पः ऊष्मा बाष्पो नेत्रजलोष्मणोरिति विश्वः ७७
तस्यापगमाद्धेतोरात्मीयं प्रसादं नैर्मल्यं प्रपन्नः प्राप्तः आत्मा स्वरूपं दृश्यते अनेनेत्यात्मदर्शो दर्पणः इवावभासे ९८ ॥ ९८ ॥ ७ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥ ७ [illegible]

हृतेति साऽइन्दुमती हृताऽपि पत्युः पौरुषेण प्रमुदिताऽपि ह्रिया विजिता यतोऽतः प्रियमजं साक्षात्त्वयं नाभ्यनन्दत् न प्रशशंस किन्तु नवैरम्भः पृषतैः अम्भोबि
न्दुभिः अभिहृता अभिषिक्ता स्थली अकृत्रिमा भूमिः जानपदकुण्डगोणस्थलेत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् अभ्रवृन्दं मेघसङ्घं मयूरकेकाभिरिव सखीनां वाग्भि
स्तुतिभिः अभिहृता अभिषिक्ता स्थली अकृत्रिमा भूमिः [illegible] अवद्यपण्येत्यादिना निपातः कुत्सितेऽकुत्सिते [illegible] तस्माद
भ्यनन्दत् तुल्यनोष ६९ इतीति नोद्यते नोच्यते इत्यवद्यं गर्ह्यम् अवद्यपण्येत्यादिना निपातः कुत्सिते कुत्सितावद्य खेटगर्ह्याणकाः समा इत्यमरः तस्माद
येनोक्तिर्दोष इत्यर्थः सोऽजः इति शिरसि वामं पादमाधाय अनवद्यानाम् अदोषाणामिन्दुमतीमुद्वहन् उपानयत् आत्मसात्त्वकारेत्यर्थः [illegible] इत्यर्थः तमु
दहन्तं पथि भोजकन्याविशिष्टत्वनाक्षिप्तं तस्याजस्य तुरगाणां खुरैरुद्धूतरजोभिः रूक्षाणि परुषाणि अलकाग्राणि यस्याः सा इन्दुमत्येव मूर्ता मूर्तिमती

हृताऽपि साऽह्री विजितानना सा [illegible] सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् स्थलीनवाम्भः पृषताभिवृष्टा मयूरकेकाभिरिवाभ्रजालम् ६९
इति शिरसि स वामं पादमाधाय राजा मुद्रवहन् अनवद्यानामवद्यारूपेतः स्यतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा समरविजयलः
क्ष्मीः सैव मूर्ता बभूव ७० प्रथममुपगताय [illegible] तां रघुः सन्निवृत्तं विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतं तदुपहितकुटुम्बः शा
न्तिमार्गोत्सुकोऽभूत् न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ७१ इति श्रीरघुवंशे महाकविकालिदासकृतौ राजविजयो नाम सप्त
मः सर्गः ७
प्रथममिति प्रथममागमनात्प्रागेव परिगतो ज्ञातोऽर्थो विधा ॥ मः सर्गः ७
समरे विजयलक्ष्मीः [illegible] भादन्यः कोऽपि विजयलाभ इत्यर्थः ७१ प्रथममिति प्रथममागमनात्प्रागेव परिगतो ज्ञातोऽर्थो
हरूपो येन सः प्रथमं [illegible] रघुः विजयिनं विजयपुत्रं श्लाघ्यं जायया समेतं सन्निवृत्तं प्रत्यागतं तमजमभिनन्द्य तस्मिन्नजे उपहितकुटुम्बः
विन्यस्तपुत्रपत्नीकः [illegible] वल्कस्मरणादिति भावः शान्तिमार्गे मोक्षमार्गे उत्सुकोऽभूत् तथाहि कुलधुर्ये कुलधुरन्धरे सति सूर्यवंश्याः
सूर्यकुलोद्भवाः गृहाय गृहस्थाश्रमाय न भवन्ति उभयोरन्यत्र [illegible] मालिनी छन्दः इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥श्रीगणेशाय नमः हेरंबमव [illegible] बेहंयस्मिन्मानालकेलिषु दंतेनोद्दह [illegible] निःशेषोणीं विश्राम्यंति फणीश्वराः १ अथेति अथ पार्थिवो रघुः ललितं शुभगं वि
वाहकौतुकं विवाहमंगलं [illegible] इ लसूत्रं वा विभ्रन एव कौतुकं मंगले हर्षे [illegible] लसूत्रे कुतूहल इति यादवः तस्याजस्यापराम् इंदुमतीम् इव वसुधाम पिह
लगामिनीं हलगतां अकरोत् [illegible] स्मिन् सर्गे वैतालीयं छंदः १ दुरितैरिति [illegible] वा राजसुतः यद्राज्यं दुरितैः अपि विषप्रयोगादिभिः निषिद्धोपायैः पित्रा
न सा [illegible] धीनं कर्तुं [illegible] नदनि साति प्रत्ययः प्रयुक्तेपि प्रवर्तते [illegible] त्यर्थः हि शब्दोऽवधारणे हिहेतावधारणे इत्यमरः उपस्थितं स्वतः प्राप्तं त
द्राज्यम् अजः पितुरा ज्ञेति हेतोः अप्रहीत् स्वीचकार भोगतृष्णया पितुर्नाग्रहीत् २ अनुभूयेति मेदिनी भूमिः महिषी च ध्वन्यते वसिष्ठेन संभृतैः अर्जितैः

श्रीगणेशाय नमः अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः वसुधाम् अपि हस्तगामिनीम् अकरोद् इंदुमतीम् इवापराम् १
दुरितैर् अपि कर्तुम् आत्मसात् प्रयतंते नृपसूनवो हि यत् तद् उपस्थितम् अग्रहीद् अजः पितुर् आज्ञेति न भोगतृष्णया २ अनुभूय वसिष्ठ
संभृतैः सलिलैस् तेन सहाभिषेचनं विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथयाम् आस कृतार्थताम् इव ३ स बभूव दुरासदः परैर् गुरुणाथर्व
विदा कृतक्रियः ॥

सलिलैः तेनाजेन सह अभिषेचनम् अनुभूय विशदोच्छ्वसितेन स्फुटमुद्ग्रहणेन आनंदनिर्मलोच्छ्वसितं च ध्वन्यते कृतार्थ
तां गुणवद् भर्तृलाभकृतं साफल्यं कथयामास एवं वनं च तावता पूर्वेषाम् अपकर्षः वर्ण्यप्रशंसापरत्वात् सर्वत्र जयम् अन्विच्छेत् पुत्राद् एकात् पराजयम् इत्यंगीकृत
त्वाच्च ३ स इति अथर्वविदा अथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वसिष्ठेन कृतक्रियः अथर्वविधिना कृताभिषेकसंस्कार इत्यर्थः सोऽजः परैः शत्रुभिर् दुरासदो दु रामः
र्धर्षो बभूव तथा हि अस्त्रतेजसा क्षात्रतेजसा सहितं युक्तं ब्रह्मतेजो यत् अयं पवनाग्निसमागमो हितत्कल्प इत्यर्थः अत्र मनुः ब्रह्मक्षत्रम् इथो यत्र न क्ष ७८
त्रं ब्रह्म वर्धते ब्रह्मक्षत्रे तु संपृक्ते इह चामुत्र वर्धत इति यवनाग्नी त्यत्र पूर्वनिपातस्यानित्यत्वाद्द्वंद्वे घीति नाग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः तथा चरति कारः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अयमेव लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातस्यानित्यत्वे लिंगमिति क्षत्रेणैवायं दुर्धर्षः किमयं पुनर्वसिष्ठमंत्रप्रभावे सतीत्यर्थः ४ रघुमिति प्रजाः नरेश्व
रं तमजं निवृत्तयौवनं रघुमेवामन्यंत तयोर्न कश्चिद्भेदोस्तीत्यर्थः कुतः हि यस्मात्कारणात्सोऽजः तस्य रघोः केवलामेकां श्रियं न प्रतिपेदे किंतु सकलान्गुणा
नपि श्रुतशौर्यौदार्यदाक्षिण्यादीनपि प्रतिपेदे अनस्तद्गुणयोगान्तद्बुद्धियुक्ताः इत्यर्थः ५ अधिकमिति शुभं पुनाश्रुभवता शुभं यस्तु शुभान्वित इत्यमरः अहं
शुभयोर्युस्मितियुस्प्रत्ययः द्वितयेन संगतं समधिगतं द्वयमेव अधिकं शुशुभे दिदीपे किं केन इत्यत आह पदमिति पैतृकं पितुरागतं पितृस्थम् अरूढं सम्रू
ढं पदं राज्यं अजेन स्वौजस्य नवं यौवनं विनयेन इंद्रियजयेन च विनयो हींद्रियजय इत्युक्तं शास्त्रमहंनीतिकामंदकः राज्यस्यापि प्राकृतवत्तू नद्दनो भूत्

पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ४ रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यंत नरेश्वरं प्रजाः सहि तस्य न केवलां श्रियं प्रति
पेदे सकलान्गुणानपि ५ अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव संगतं पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवं च यौवनम्
६ सदयं बुभुजे महाभुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ७ अहमेव म
तो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिंतयत् ॥ ॥ इत्यर्थः सदयमिति महाभुजः सोऽजः अचिरोपनतां नवोपगतां मेदिनीं भुवं नवं पाणि
ग्रहणं विवाहो यस्यास्तां नवोढां वधूमिव सहसा बलात्कारेण चेत् सकृद्बलसहा मार्गइत्यर्थः इयं मेदिनी वधूर्वा उद्वेगं भयं व्रजेदिति हेतोः सदयं बु
भुजे भुक्तवान् भुजो नवनदनं च हृतनेपदं ७ अहमिति प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्वो जनः अथवा प्रकृतिष्वहमित्यनेनान्वयः अवधानं तु सह्यं सर्वो
जनः प्रकृतिष्वहमेव महीपतेर्मतः सम्मतः महीपतिना मान्यमानः मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठी इत्यचिंतयत् अमं
स्यत उदधेर्निम्नगाशतानेस्विव अस्य नृपस्य कर्तुः कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि षष्ठी कश्चिदपि जनविषये विमानना तिरस्कारो नाभवत् यतोऽनकं चिदव

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० मन्यते अतः सर्वो जनः अहमेवास्याभिमत इत्यमन्यत इत्यर्थः ८ नखर इति सन्नृपः भूयसा बाहुल्येन खरस्तीक्ष्णेन भूयसा मृदुरतिमृदुरपि न च किं
स०८ तु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन् मध्यमप्रकारमालंब्येत्यर्थः पवमानो वायुः पृथिवीरुहान् वृक्षानिव नृपान् अनुद्धरन् अनुत्पाटयन्नेव नमयामास अत्र का
७९ मन्दकः मृदुरेवमन्येन नीभूपे द्विजतेजनः तीक्ष्णश्चैवं मृदुश्चैव प्रजानां स च संमत ... अथ रघुरात्मजं पुत्रमात्मवत्तया निर्विकारमनै
स्वात्तयेत्यर्थः उक्तयादिषु ... तिर्मनसः सत्वमुच्यते आत्मधान्यत्वं क्रतुः इत्युत्पलमालायां प्रकृतिष्वमात्यादिषु प्रतिष्ठितं दृढवलं वीक्ष्य ज्ञात्वा
विनाशो धर्मो येषां तेषु विनाशधर्मसु धर्मादनिच् केवलादित्यनिच प्रत्ययः समासान्तः त्रिदिवस्थेषु स्वर्गे विद्यमानेष्वपि विषयेषु शब्दादिषु निस्पृ

उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ८ न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव सपुरस्कृतमध्य
मक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ९ अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया विषयेषु विनाशधर्मसु त्रि
दिवस्थेष्वपि निस्पृहोऽभवत् १० गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः
संयमिनां प्रपेदिरे ११ तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचता
त्मनः १२
हो भवत् १० सकलधर्मान् व्याख्यातुमयन्नाह गुणेति दिलीपवंशजाः परिणामे वार्धके गुणवत्सु सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः प्रयताः सन्तः तरुवल्कान्येव वासांसि येषां तेषां संयमिनां यतीनां योगिनां पदवीं प्रपेदिरे यस्मात्तस्मादस्यापीदं समुचितमित्यर्थः ११ तमि
ति अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं रघुं सुतोऽजो वेष्टनशोभिना उष्णीषमनोहरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य आत्मनः अपरित्याग र०म०
७९
मयाचत मां परित्यज्य न गन्तव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः १२ ॥

रघुरिति आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलो रघुः अश्रूणि मुखे यस्य तस्याजस्य तत्परित्यागरूपमीप्सितं अभिलषितं कृतवान् किंतु सर्पस्त्वचमिवापवर्जितां त्य
क्तां श्रियं पुनर्न प्रतिपेदे न प्राप १३ स इति स रघुः किलान्त्यमाश्रमं चतुर्थाश्रममाश्रितः सन् पुराद्बहिः आवसथे स्थाने निवसन् अविकृतेंद्रियोतिशयेन विरु
द्धानि कृतानींद्रियाणि येन जितेंद्रिय इत्यर्थः अत एव पुत्रेण भोग्यया स्नुषयेव वध्वेव समुपास्यत शुश्रूषितः जितेंद्रियस्य तस्य स्नुषयेव श्रिया पुष्प फ
लोदकाहरणादि शुश्रूषाव्यतिरेकेणापि न किंचिदपेक्षितमासीदित्यर्थः अत्र यद्यपि ब्राह्मणाः प्रव्रजंतीति श्रुतेः आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्र
जेद्गृहादिति मनुवचनात् मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणं बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यत इति निषेधात् ब्राह्मणस्यैव प्राव्राज्यं न क्षत्रि

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः। न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम्॥ १३॥ स किलाश्र
ममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः। समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया॥ १४॥ प्रशमस्थितपूर्वपा
र्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरं॥ यादेरित्याहुस्तथापि यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात् त्रयाणां वर्णानां

वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूत्रकारः ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वापि प्रव्रजेद्गृहादिति स्मरणाच्च मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिंगधारणं बाहु
जातोरुजातानां त्रिदंडं न विधीयत इति त्रिदंडविषयत्वदर्शनाच्च कापिकस्य चिह्नब्राह्मणस्योपलक्षणतामाचक्षाणाः केचित्त्रैवर्णिकानामधिकारं प्रपेदि
रे तथा सति स किलाश्रममन्त्यमाश्रित इत्यत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीमः अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया व्याख्याने विरोधः वि
दधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचिदिति वक्ष्यमाणेनानग्निसंस्कारेण विरोधः स्यात् अग्निसंस्काररहितस्य वानप्रस्थस्याभा
भावात् इत्यलं प्रासंगिकेन १४ प्रशमेति प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवो रघुर्यस्य तत् अभ्युद्यतोऽभ्युदितः नूतनेश्वरोऽजो यस्य तत् कुलं निशांतेंदुनाऽग्र

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२०टी० समयास्तन्त्वचंद्रेणउदितार्केण च न भसा तुल्यं सा दृश्यं स्पारुरोह प्रापतर्दिनभसानुलोमित्यत्र तुल्यार्थैरित्यादिना प्रतिषेधस्तृतीयायातस्य सदृशवाचित्तुला
३०५ शब्दविषयत्वात् होस्मस्यतुलानास्तीति प्रयोगात्स्यसादृश्यवाचित्वादिति १५ यतीति यतिलिंगः पार्थिवौराजानतयोर्लिंगधारिणौ रघुराघवौ अपवर्ग
२० महोदयार्थयोर्मोक्षाभ्युदयफलयोर्धर्मयोर्निवृत्तकप्रवर्तकरूपयोर्भुवंगतौ भूलोकमवतीर्णौ अंशौ भागाविव जनैर्ददृशाते दृष्टौ १६ अजितेति अजः अ
जिताधिगमाय अजितपदलाभाय नीतिविशारदैर्मंत्रिभिर्युयुजे संगतः रघुरप्यनपायिपदस्य मोक्षस्योपलब्धये प्राप्तये यथार्थदर्शनोयथार्थवा
दिन आप्ताः तैर्योगिभिः समियाय संगतः उभयत्राप्युपायचिंतार्थमिति शेषः १७ नृपतिरिति युवा नृपतिरजः प्रकृतीः प्रजाः कार्यार्थिनीरवेक्षितुं द्रष्टा

नंभसा विभूतेंदुना तुल्यमुदितार्केण समारुरोहतन् १५ यतिपार्थिवलिंगधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः अपवर्गमहोद
यार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोर्गतौ १६ अजिताधिगमाय मंत्रिभिर्युयुजे नीतिविशारदैरजः अनपायिपदोपलब्धये रघुराप्तैः
समियाय योगिभिः १७ नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा परिचेतुमुपांशुधारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरं
१८ अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीननंतरान् अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पंचशरीरगोचरान् १९ ॥ ९ ॥

दृष्टुं परिज्ञानार्थमित्यर्थः व्यवहारासनं धर्मासनमाददे स्वीचकार प्रवया रघुः प्रवयाः स्थविरो वृद्ध इत्यमरः धारणां चित्तस्यैकात्मतां परिचेतुं अभ्य
सितुं उपांशु विजने उपांशु विजने प्रोक्त इति हलायुधः कुशैः पूतं विष्टरमाददे यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशा
स्त्रविशारदैरिति वसिष्ठः १८ अनयदिति एको न्यतमोजः अनंतरान् स्वभूम्यनंतरान् नृपतीन् यातव्यपार्ष्णिग्राहादीन् प्रभुशक्तिसंपदा कोशदंड
महिम्ना वशं स्वायत्ततां अनयत् अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्यभ्यासेन योग्योभ्यासकार्ययोरिति विश्वः शरीरगोचरान् देहाश्रयान् पंचमरुतः

॥ ९६ ॥ रघुवंशकाव्य...

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अकरोदिति अचिरेश्वरोऽजः क्षितौ द्विषतामारंभाः कर्माणि तेषां फलानि भस्मसादकरोत् भस्मीचकार विभाषासाति कार्त्स्न्ये इति सातिप्रत्ययः इतरो रघुः ज्ञानमयेन तत्त्वज्ञानप्रचुरेण वह्निना करणेन पावकेन स्वकर्मणां भवबीजभूतानां दहने भस्मीकरणे वर्त्तते स्वकर्माणि दग्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेति गीतायाम् २० पणेति अजः पणबंधः संधिरिति कौटिल्यः पणबंधमुखान् संध्यादीन् षड्गुणान् संधिर्नो विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः षड्गुणा इत्यमरः तत्फलं तेषां गुणानां फलं समीक्ष्य आलोच्य प्रायुंक्त फलिष्यन्तमेव गुणं प्रायुंक्तेत्यर्थः प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेष्विति आत्मनेपदं समतुल्योय याभावितो लोष्टमृत्खंडपिंडः कांचनं सुवर्णं यस्य स समलोष्टकांचनो निस्पृह इत्यर्थः लोष्टानि लोष्टवः पुंसीत्यमरः रघुरपि गुणत्रयं सत्वादिकम् गुणाः

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारंभफलानि भस्मसात् इतरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना २० पणबंधमुखान्
गुणानजः षडुपायुंक्त समीक्ष्य तत्फलम् रघुरप्यजयद्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकांचनः २१ न नवप्रभुराफलोदयात्स्थि
रकर्मा विरराम कर्मणः न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरापरमात्मदर्शनात् २२ इति शत्रुषु चेंद्रियेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जा
॥ग्रतौ॥

सत्त्वं रजस्तम इत्यमरः प्रकृतौ साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विकारभूतं प्रपंचं भवति तथा अजयत् २१ नेति स्थिर कर्मा आफलोदयकर्मी नवप्रभुरजः आफलोदयात्फलसिद्धिपर्यंतं कर्मणः आरंभात् न विरराम न निवृत्तः जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानात्पंचमी व्याङ्परिभ्यो रमः इति परस्मैपदम् स्थिरधीर्नवेतरो रघुः आपरमात्मदर्शनात् आत्मसाक्षात्कारपर्यंतं योगविधेः आत्मानुसंधानान्न विरराम २२ इतीति इत्येवं प्रतिषिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिर्येषां तेषु शत्रुषु इंद्रियेषु च जागरूकाव अप्रमत्तौ उदयापवर्गयोरभ्युदयमोक्षयोः ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५

र०टी० प्रसितावासक्तौ तत्परे प्रसितासक्ताविन्यमरः उभावपरार्द्ध्यभयं [illegible] निधां [illegible] सुदं मोक्षरूपां उभावुदात्तो नित्यमिति तयप्प्रत्ययस्यायजादेशः टि
सं०८ ट्टेतिङीप् सिद्धिंफलमवापतुः उभावुभे सिद्धी यथासंख्यमवापतुः २२ अथेति अथ रघुः [illegible] समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्नजमपेक्ष्यपुत्रमजकां
न१ क्षानुरोधेन काश्चित्समाः कतिचिद्वर्षाणि हायनोऽस्त्रीशरत्समाः द्वन्यमरः समावर्षसमं नुस [illegible] विश्वः गमयित्वा योगसमाधिनासम्यक्ध्यानुसंधानेन
संयोगेयोग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोरिति वसिष्ठः अव्ययमक्षीणं तमसः परं अविद्यायाः परं अव्ययमनन्तं पुरुषं परमात्मानं प्रापत् प
रमात्मैक्यं प्रापदित्यर्थः २४ श्रुतेति अग्निचित् अग्निं चितवानग्निचित् अग्नौ चेरिति क्विप् प्रत्ययः राघवो [illegible] पितुः श्रुत देहविसर्जनः श्रुतपि

प्रसितावुदयापवर्गयोरुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः २३ अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः तमसः परमा
पदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः २४ श्रुतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यति
भिः सार्धमनग्निमग्निचित् २५ अकरोच्च तदौर्ध्वदैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित् न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्
जितपिंडकांक्षिणः २६॥ ॥तृदेहत्यागः सन् चिरमश्रूणि बाष्पान् विमुच्यास्य पितुः यतिभिः परिव्राजकैः सार्द्धमनग्निमग्निसंस्काररहि
तम् अनग्निसाध्यमित्यर्थः निष्ठायामंते भवं नैष्ठिकं विधिं न तु संकल्पविधिपूर्वकश्राद्धमंत्यकर्म विदधे चक्रे अनग्निविधिमित्यत्र शौनकः स
र्वसंगनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च न तस्य दहनं कार्यं नैव पिंडोदकक्रिया निदध्यात्प्रणवेनैव बिले भिक्षोः कलेवरं प्रोक्षणं खननं चैव सर्वं नै
व कारयेदिति २५ अकरोदिति पितृकार्यकल्पवित् श्राद्धविधानज्ञः सोऽजः तदा ऊर्ध्वदेहाद्भवं और्ध्वदैहिकं श्राद्धं ऊर्ध्वदेहाच्चेति वक्तव्यमि एंमः
तिठक्प्रत्ययः अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः पितृभक्त्या अकरोन्न तु विधिरतीत्यर्थः एतदेवाह न हीति तेन यथा योगमार्गेण तनुत्यजो देहत्यागि न१
नः तनयेनावर्जितं पिंडं कांक्षंतीति तथोक्ताः न हि भवंति केवलपुत्रेणावश्यं कर्तव्या पिंडोदकक्रियेति वचनादित्यर्थः २६ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सद्गति परार्ध्यगतेरुत्कृष्टगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुरशोच्यतां शोकानर्हत्वं उद्दिश्याभिधाय शोकोन कर्त्तव्य इत्युद्दिश्येत्यर्थः सदर्थविद्भिर्वृद्धैः शमिता
धेर्निवर्तितमनोव्यथः पुंस्याधिर्मानसी व्यथेत्यमरः सोऽजः अधिज्यं ज्यया अधिकृत्य वर्त्तत इत्यधिज्यमारोपितमौर्वीकं कार्मुकं यस्य सः तथोक्तः
सन् पालनार्थे उद्धतकोदंड इत्यर्थः जगत् कर्मभूतम् जगल्लोकमप्रतिशासनं द्वितीयाज्ञारहितं कृतवान् स्वयमेव सर्वनियामको भूदित्यर्थः २७ क्षि
तिरिति क्षितिर्मही भामिनी कामिनी इंदुमती च, भामिनीति विशेषणेन सपत्नीविषयं मात्सर्यं व्यज्यते भामिनी कामिनी चेति हलायुधः अग्र्यपौरु
षं महापराक्रमं अन्वेष्टुं भोगशालिं च तमजं पतिमासाद्य प्राप्य तत्र प्रथमा क्षितिः बहूनि रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि सूते इति बहुरत्नसूरभूत् रत्नं स्वजा

स पराध्र्यगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् २७ क्षितिरिं
दुमती च भामिनी पतिमासाद्य तमग्र्यपौरुषं प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनत्सुतम् २८ दशरश्मिशतोपमद्युतिं
यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतं दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकंठारिगुरुं विदुर्बुधाः २९ ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रस
वैः स पार्थिवः

तिश्रेष्ठेऽपीत्यमरः अपरा इंदुमती वीरं सुतमजीजनत् जनयति स्म सहेत्यनेन साहश्यमुच्यते २८ किंनाम कोऽसावत आह दशेति
ति दशरश्मिशतानि यस्य सः दशरश्मिशतः सूर्यः दशरश्मिशतः स उपमा यस्याः स [illegible] कारणेन [illegible] दिक्षु दशस्वपि श्रुतं प्र
सिद्धम् दशकंठस्य रावणस्यारेः श्रीरामचंद्रस्य गुरुं पितरं यं सुतं [illegible] यानाम्ना हतॢनं ति बुधाः दश [illegible] पूर्वपदं यस्य [illegible] पदस्य स दशपू
र्वः स चासौ रथश्चेति विग्रहः बुधा विद्वांसो विदुर्जानन्ति बहुव्रीहिरत्र नेष्टः [illegible] एककोटिरथ [illegible] नामैव बहुरूप
दर्श्यवहितं प्रयुक्तं एतदनुसारान्माघेऽपि हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते इति [illegible] २९ ऋषीति श्रुतयागप्रसवैः स्वाध्यायपजनसंततिः करे
णैः यथाक्रमं ऋषीणां देवगणानामिंद्रादीनां स्वधाभुजां पितृणां

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० अनृणत्वं ऋणी निर्मुक्तत्वं उपेयिवान् प्राप्तवान् एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ... वासी निरुक्ते सपार्थिवेन्द्रः परिधेः परिवेषात् मुक्तो निर्ग

सं०८ तः कर्मकर्त्ता परिवेषस्तु परिधिरित्यमरः उष्णदीधितिः सूर्य इव बभौ विरुद्धवर्ष ... मिति तस्य विभोः केवलं वसु धनमेव परप्रयोजनम् परो

८२ पकारार्थं नाभूत् किं तु गुणवत्तापि गुणित्वमपि परप्रयोजनं परेषामन्येषां प्रयोजनं ... सा परप्रयोजना वैधर्म्यां ... प्रधानतद्गुणविशेषणा

देवं वसु केवलमित्यूहनीयम् तथा हि बलं पौरुषं आर्त्तानामापन्नानां भयस्योपशान्ते ... स्वार्थे परपीडार्थं वा ... श्रुतं विद्या विदुषां सत्कृ

तये सत्कारायनतु से काय एव भूव ३१ स इति अवेक्षितप्रजः अकुतोभयत्वेनानुसंहि ... नित्यमसिचूप्रजाः ... केव

अनृणत्वमुपेयिवान्बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ३० बलमार्त्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहुश्रुतम् वसु तस्य

विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ३१ स कदाचिदवेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः नगरोपवने शचीसखो

मरुतां पालयितेव नन्दने ३२ अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः ३३ कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् अहरत्किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मा

... मोन भवतीति भावः शोभनाः प्रजाः यस्यासौ सुप्रजाः सुपुत्रवान् पुत्रं न्यस्तं भारं इति भावः सोऽजः कदाचिद्देव्यादुन्दुमत्या सह नंदन ॥ हृतः ३४

नाख्येन नगरोपवने मरुतां पालयिता शचीसख इन्द्र इव विजहार चिक्रीड ३२ अथेति दक्षिणोदधेः रोधसि तीरे श्रितगोकर्णनिकेतो गोकर्णस्थानं यस्य

तमीश्वरं शिवमुपवीणयितुं वीणया उपसमीपे गातुम् सत्यापपाशेत्यादिना वीणाशब्दादुपगानार्थे णिच् प्रत्ययः तनन्तुमुन् नारदो देवर्षिः रवेः संबंधि

ना उदयावृत्तिपथेन आकाशमार्गेण ययौ ३३ कुसुमैरिति अपार्थिवैर्दिव्यैरित्यर्थः कुसुमैर्ग्रथितां रचितां तस्य नारदस्य आतोद्यस्य वाद्यस्य वीणायाः शिरसि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भ्रमरैरिति कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयातिभिर्भ्रमरैः विनिकीर्णा व्याप्ता मुनेर्नारदस्य परिवादिनी वीणाविशेषः वीणा तु वल्लकी विपंची सा तु तंत्रीभिः स
प्तभिः परिवादिनीत्यमरः पवनस्य वायोरवलेपो धिक्षेपः तज्जमवलेपजं हरणरूपगर्वजातं अंजनेन कज्जलेनाविलं कलुषं बाष्पमश्रु सृजंतीव मुंचतीव दद
दृशे ददृशाः वेतिशानुरिति च वर्तमाने आछीनद्योर्नुमिति नुम्विकल्पः परिभूतास्त्रियो हि रुदंतीति भावः ३५ अभिभूयेति साऽमरस्रक् दिव्यमाला मधुगं
धयोर्मकरंदसौरभ्ययोरतिशयेनाधिक्येन वीरुधां लतानां नगरोपवनवर्तिनीनां लताप्रतानिनी वीरुदित्यमरः आर्तवीः प्राप्ता मार्तवीं वसंतऋतुसंबंधिनी
विभूतिं समृद्धिं पुष्पाणामभिभूय नृपतेः दयिताया इंदुमत्याः उरस्य स्रजं मालां वेगवान्माहृतः अधिवासेवासनायां स्पृहयेवस्रजा स्वांगं संस्कर्तुमित्यर्थः सं

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिर्विनिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ददृशे पवनावलेपजं सृजती बाष्पमिवांजनाविलं ३५ अभिभू
यविभूतिमार्तवीं मधुगंधातिशयेन वीरुधाम् नृपतेरमरस्रगाप सा दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ३६ क्षणमात्रसखीं सु
जातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला निमिमील नरोत्तमप्रिया हृतचंद्रा तमसेव कौमुदी ३७ वपुषा करणोज्झितेन सा
॥ निपतंती पतिमप्यपातयत्॥

स्कारो गन्धमाल्यादेर्यस्यामदधिवासनमित्यमरः दयितोरुस्तनकोटिषु उरस्थी पतेः आ[illegible] स्तनकोटिषु दौकु ३६ क्षणमिति सुजन्मनोः कृ[illegible] योर्हि[illegible] स्तनयोः क्षणमात्रं सखीं
चौपृषोदरादित्वात्साधुः तयोः सुस्थितिं स्पृशंतं आपउरस्यदः कंचुकदूतिके चित् ३६ [illegible] तमिति सुजन्मनोः कृ[illegible]
मिव स्थितां सुजातत्वसाधर्म्यान्नूनं स्रजः स्तनसखीत्वमिति भावः तां स्रजं अवलोक्य विह्वला प्रियमानरोत्तमप्रियाइंदुमती [illegible] नमसु राहुः स्वर्भानु
रित्यमरः हतचंद्राकौमुदीव निमिमीलमस्मारद्वित्यर्थः निमीलंदीर्घनिद्राचेति हलायुधः [illegible] वपुषेति करणेरिं[illegible] करणं तीधकृतमंक्षेप
गात्रेंद्रियेष्वित्यमरः वपुषा करणेन निपतंती साइंदुमती पतिमप्यपातयत् [illegible] मानयतिस्म तथाहि निषिच्यत [illegible] निषेकः क्षरतैलमित्यर्थः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० तस्य बिंदुनासहदीपार्चिः दीपज्वालामेदिनीं भुवमुपैतिननु उपैत्येव अन्वत्रावधारितेऽस्मात् आक्षारणानुज्ञानुनयामंत्रणेननु इत्यमरः ३८ उभयोरिति उभयो
स०८ र्दंपत्योः परिपार्श्ववर्तिनां परिजनानां तुमुलेन संकुलेनार्त्तरवेण करुणस्वनेन वेजिताः भीताः कमलाकराश्रयाः से ... स्थिताः हंसादयः तत्रोपवने
८३ समदुःखा इव चुक्रुशुः चक्रन्दुः ३९ नृपतेरिति नृपतेरजस्य तमोः ... जनादिभिः साधुमोनुनुदे अपसारितं सानुशयं ... संस्थिताः मृता तथा
हि प्रतिकारस्य विधानं चिकित्सा आयुषो जीवितकालस्य शेषे सति विद्यमाने आयुर्जीवितकाले फलाय कल्पते आरोग्यायभवति ... यथा न तस्मादायु
षः शेषसद्भावान्प्रतीकारस्य साफल्यं न तु तदभावादित्यर्थः ४० प्रतीति अयमत्र वस्य ... विप्लवात् विनाशात् ... व्याः सुव्यवसायेषु सत्व

ननु तैलनिषेकबिंदुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ३८ उभयोः परिपार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः विहगाः कम
लाकराश्रयाः समदुःखा इवतत्र चुक्रुशुः ३९ नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमोनुनुदे सा तु नयथा संस्थिता प्रतिकारविधानमायुषः स
ति शेषे हि फलाय कल्पते ४० प्रतियोजयितव्यवल्लकी समवस्थामथ सत्वविप्लवात् स निनाय नितांतवत्सलः परिगृह्यो
चितमंकमंगनां ४१ पतिरंकनिषण्णया तया करणापायविभिन्नवर्णया समलक्ष्यत बिभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चंद्र
मसः ... इत्यमरः प्रतियोजयितव्या तंत्रीभिर्योजनीया न तु योजिताः पिनद्धेत्यर्थः तस्याः वल्लक्याः वीणायाः समवस्थां दशां यस्याः ॥मा॥ ४२
स्तामंगनां वनितां वत्सलोऽतिप्रेमवान्सोऽजः परिगृह्य हस्ताभ्यां गृहीत्वा उचितं परिचितमंकं उत्संगं निनाय नीतवान् ४१ पतिरिति पतिरामः
रजः अंकनिषण्णया उत्संगस्थितया करणानामिंद्रियाणां तदुपलक्षितचैतन्यस्यापायेनापगमेनहेतुना विभिन्नवर्णया विगतच्छाययातया प्रि ८३
यया उपलक्षितः उषसि प्रातः आविलां मलिनां मृगलेखारूपं लांछनं बिभ्रद्धारयन् चंद्रमा इव समलक्ष्यते स्म उपमा ४२ ॥ ५ ४२ ५ ॥ ५ ॥

विललापेति सोऽजः सहजां स्वाभाविकीमपि धीरतां धैर्यमपहाय त्यक्त्वा बाष्पेण कंठगतेन गद्गदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा ध्वनिमात्रानुकारि गद्गदशब्दे-
विललाप परिदेवितवान् विलापः परिदेवनमित्यमरः धैर्यापहाने दुःखातिशयः कारणमित्याशयेनाह अभितप्तं अग्निना संतप्तं अयोपि मार्दवं मृदु-
त्वं भजते शरीरिषु देहिषु अभिसंतप्तेष्विति शेषः विषये कैव कथा वार्त्ता अनुक्तसिद्धमित्यर्थः ४३ कुसुमानीति कुसुमानि पुष्पाण्यपि अपिशब्दो नि-
तांतमार्दवद्योतनार्थः गात्रसंगमात् देहसंसर्गात् आयुरपोहितुं अपहर्तुं प्रभवंति यदि हंतेति विषादे हंत हर्षे विषादेपीत्यमरः प्रहरिष्यतो विधेर्दै-
वस्यान्यत्कुसुमातिरिक्तं किमिव वस्तु इवशब्दो वाक्यालंकारे कीदृशमित्यर्थः साधनं न भविष्यति सर्वमपि साधनं भविष्यत्येवेत्यर्थः ४४ अथवेति

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् अभितप्तमयोपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ४३ कुसुमान्यपि
गात्रसंगमात्प्रभवंत्यायुरपोहितुं यदि न भविष्यति हंत साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ४४ अथवा मृदु वस्तु हिंसि-
तुं मृदुनैवारभते प्रजांतकः हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ४५ स्रगियं यदि जीवितापहा निहिता किं हृद-
ये न हंति मां विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ४६ अथवा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा

अथवा प्रजांतकः कालः मृदु कोमलं वस्तु मृदुनैव वस्तुना हिंसितुं हंतुं आरभते उपक्रमते अत्रार्थे हिमसेकेन तुषारनिषेकेन विपत्तिर्य-
स्याः सा नलिनी पद्मिनी पूर्वनिदर्शनं प्रथमोदाहरणं मे मता द्वितीयं निदर्शनं पुष्पमरणं तु इंदुमतीति भावः प्रथमोदाहरणं [illegible] ४५ स्रगिति इयं स्र-
क् जीवितं अपहंतीति जीवितापहा यदि हृदये वक्षसि हृदयं वक्षसि स्वांतमित्यमरः निहिता सती मां किं न हंति ईश्वरेच्छया क्वचित् देशे विष-
ममृतं भवेत् क्वचिदमृतं वा विषं भवेत् दैवमेवात्र कारणमित्यर्थः ४६ अथवेति अथवा मम भाग्यस्य विप्लवाद्विपर्ययात् एषा स्रगित्यर्थः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विधेः प्राधान्यात्पुंल्लिङ्गनिर्देशः वेधसा विधात्रा अशनिर्विद्युतोऽग्निः कल्पितः अशनिर्द्वयोरित्यमरः यत् यस्मात्कारणादनेनाप्यशनिनाऽत्र
सिंहाशनिरिव तरुस्तरुस्थानीयः राजा एवं सर्व यत्नेन निपातितः किंतु तद्विटपाश्रिता लताऽपि तेनाशिता ४७ कृतेति मयि चिरं भूरि भृशम्
अपराद्धेऽपि अपराधं कृतवत्यपि अपराधे कर्तरि क्तः यदा यतो हेतोः यदेति हेत्वर्थः स्वरादीपठ्यते यदेति हेतावितिगणव्याख्यानात् अवधीरणामवज्ञां
कदाचिदपि न कृतवत्यसि तत्कथमेकपदे तत्क्षणे स्यात्तत्क्षण एकपदेत्यमिति विश्वः निरागसं निरपराधमिति यावत् इमं जनं दूनमिति स्वा
त्मनिर्देशः मामित्यर्थः आभाष्यं संभाष्यं न मन्यसे ४८ ध्रुवमिति हे शुचिस्मिते धवलस्मिते शठो गूढं विप्रियकारी कैतवेन कपटेन वत्सलः स्निग्-

यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता ४७ कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि कथमेकपदे
निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ४८ ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृ-
च्छ्य गतासि मामितः ४९ दयितां यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तया विना सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनां
म् ५० सुरतश्रमसंभृतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम् ५१ ॥

न्धः कैतववत्सल इत्यमरः ध्रुवं सत्यं तव विदितः त्वया वेद्यमानोऽस्मि गतिबुद्धीत्यादिना कर्तरि क्तः क्तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी कुतः य
द्यस्मात् मामनापृच्छ्य अनामन्त्र्य इतः अस्माल्लोकात्परलोकं असंनिवृत्तये अपुनरावृत्तये गतासि ४९ दयितामिति इदं मम हतजीवितं तावद्
दयितामन्वगादन्वगच्छद्यदि अन्वगादेव यद्यत्रावधारणे पूर्वं मूर्छितोऽस्मीत्यहमिति भावः तया विना किं किमर्थं विनिवृत्तं अनुगमनायुक्तमि-
त्यर्थः अत एवात्मकृतेन स्वदुश्चेष्टितेन निवृत्तिरूपेण प्रबलां वेदनां सहतां स्वयंकृतापराधेषु शममेव शरणमिति भावः ५० सुरतेति सुरतश्रमेण
संभृतो जनितः स्वेदलवोद्गमोऽपि अथवाद्यापि ते तव मुखे ध्रियते व्याप्नोति यतः कारणात् एतादृशी त्वं आत्मना स्वरूपेण अस्तं इता प्राप्ता अतः कारणा-

मनसेति मयाकर्त्रा मनसापितव विप्रियं न कृतपूर्वं न कृतमित्यर्थः सुप्तुपेति समासः किं मां जहासि ननु अहं क्षितेः शब्दपतिः शब्द एव पतिः नत्वर्थत इ
त्यर्थः भावनिबंधना स्वभावहेतुका अभिप्रायनिबंधना मे रतिर्वाञ्छा त्वय्येव प्रसीतीति शेषः ५२ कुसुमेति कुसुमैः उत्कृष्टेन खचितान् वल्लीभूतो भंगीयु
क्तान् भृंगरुचो नीलान् तवालकान् चलयन् कंपयन् मारुतः हे करभोरु मेमनस्त्वदुपावर्तनशंकि पुनरागमनेशंकावत्करोति त्वदुज्जीवने शंकां करोती
त्यर्थः ५३ तदिति हे प्रिये तत्तस्मात्कारणात् आमुमेविषादं दुःसंनक्तं रात्रौ औषधिः तृणज्योतिः आव्यालनाज्वलितेन प्रकाशेन तु हिनाद्रेर्गुहागतं तमः
इव प्रतिबोधेन ज्ञानेन अपोहितुं निरसितुमर्हसि ५४ इदमिति इदमुच्छ्वसितालकं चलितवुं तल विश्रांतकथं निभृतसंलापं तवेदं मुखं निशि सुप्तं निमी

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि मां ॥ ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबंधना रतिः ५२ कुसुमोत्खचि
तान्वलीभृतश्चलयन्भृंगरुचस्तवालकान् ॥ करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशंकि मे मनः ५३ तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रति
बोधेन विषादमाशु मे ॥ ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ५४ इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रांतकथं दु
नोति मां ॥ निशि सुप्तमिवैकपंकजं विरताभ्यंतरषट्पदस्वनम् ५५ शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वंद्वचरं पतत्रिणम् ॥ इति
तौ विरहांतरक्षमौ कथमत्यंतगता न मां दहेः ५६ ॥ उच्छ्वसितं [illegible] नः अभ्यंतरगाणामंतर्वर्तिनां षट्पदानां स्वनो यस्य तत् तन्निःशब्दभृंग
मित्यर्थः एकं पंकजमिव मां दुनोति परितापयति ५५ शशिनमिति शर्वरी रात्रिः शशिनं चंद्रं पुनरेति प्राप्नोति द्वंद्वीभूय चरतीति द्वंद्वचरस्तं पतत्रिणं
चक्रवाकं दयिता चक्रवाकी पुनरेति इति हेतोः तौ चंद्रचक्रवाकौ विरहांतरक्षमौ विरहावधिसहौ अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्ये
इत्यमरः अत्यंतगतं पुनरावृत्तिरहितां त्वं तु कथं मां न दहेः अपितु दहेरेवेत्यर्थः ५६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी त्वमिति नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालशयने । अर्पितमर्पितमंगमपि ते मृदु [illegible] दूयेत परि... भवेत् वामो सुंदरौ ऊरू यस्याः सा हे वामोरु वामं
स०८ स्यात्सुंदरे सव्यइति केशवः संहतशोकलक्षणेत्यादिना ऊङ् प्रत्ययः तत्तस्मिन्नेव चिनायाः काष्ठसंचयस्याधिरोहणं कथं विषहिष्यते वद ५७ इयं इ
र०पृ ति इयं प्रथमा रहः सखी सुरतसमर्पणनपायादिति भावः गतिविभ्रमसादेन मौनीरवा विलासोपरमेन निःशब्दा रशनानामेखला अप्रतिबोधं अपुनर्भा
वो यथा तथा शायिनीं मृतामित्यर्थः त्वां शुचानुत्वयासह तृतीयार्थ इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वे कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया मृतानजीवितिशुचाशोके
नानुमृतेव न लक्ष्यत इति न लक्ष्यत एवेत्यर्थः संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधावितिभावः ५८ कलमिति त्रिदिवेति युग्मम् अन्यभृतासु कोकि

नवपल्लवसंस्तरेपितिमृदुदूयेतयदंगमर्पितम् तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ५७ इयमप्रतिबोधशा
यिनी रशना त्वां प्रथमा रहः सखी गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ५८ कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु ग
तं मदालसं पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनोद्धूतलतासु विभ्रमाः ५९ त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्व
या विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलंबितुं क्षमाः ६० लासु कलं मधुरं भाषितं भाषणं कलहंसीषु मंदालसं मंथरं गतं गमनं पृष
तीषु हरिणीषु विलोलमीक्षितं चंचलदृष्टिः पवनेन वायुना उद्धूतलतासु ईषत्कंपितलतासु विभ्रमाः विलासाः इत्यमी पूर्वोक्ताः कलभाषणादयो
गुणाः एषु कोकिलादिस्थानेषु निक्षेपः ५९ त्रिदिवोत्सुकयापि इह जीवंत्यैव स्वर्गं प्रतिप्रस्थितयापि त्वया मामवेक्ष्य विरहासहं विचार्य सत्यं
निहिताः मत्प्राणधारणोपायतया स्थापिता इत्यर्थः तव विरहे गुरुव्यथमतिदुःखं मे हृदयमवलंबितुं स्थापयितुं न क्षमाः न शक्ताः ते गुणास्त्वत्संग
मएव सुखकारिणः नान्यथा प्रत्युत प्राणानपहरंतीति भावः ६० ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिथुनमिति ननु हे भये सहकाराख्यूतविशेषः फलिनी च प्रियंगुलता चैतयोस्त्वया मिथुनं परिकल्पितं मिथुनत्वेनाभ्यर्थितम् संभावितम् अनयोः
फलिनीसहकारयोर्विवाहसत्क्रिया विवाहमंगलमविधाय अकृत्वा गम्यत इत्यसांप्रतमयुक्तं मातृहीनानां न किंचित्सुखमस्तीति भावः ६१
कुसुममिति वृक्षादिपोषकं दोहदं त्वया कृतं दोहदं पादताडनरूपं यस्य सः अयमशोकोयत्कुसुममुदीरयिष्यति प्रसविष्यते तं बालकाभरणं
नामाभरणं आभरणभूतं तत्कुसुमं कथं नु निवापमाल्यतां नेष्यामि पितृदानं निवापः स्यादित्यमरः ६२ स्मरतेति अन्यदुर्लभं किंतु स्मर्तव्य
मेवेत्यर्थः सशब्दं नूपुरं यस्य तच्चरणेनानुग्रहं तेन ताडनरूपं स्मरता कुसुमान्येवाश्रूणि तद्वर्षिणा अमुनाशोकेन सुगात्रि अंगगात्रकंठे

युग्मं मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतं ·
६१ कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोयमुदीरयिष्यति अलकाभरणं कथं नु तत्तेन वनेष्यामि निवापमाल्यताम् ६२
स्मरतैव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यते ६३ तव
निःश्वसितानुकारिभिर्बकुलैरर्धचितां समं मया असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किंनरकंठि सुप्यते ६४ समदुः
खसुखः सखीजनः प्रतिपच्चंद्रनिभोयमात्मजः ॥ ...मित्येकांतमिदं त्वयाव्यवसितं ... ६५ तवेति तव निःश्वसितानुकारिभिः

बकुलैः बकुलकुसुमैः ... मया समं सार्धं अर्धचितामर्धग्रथितां विलासमेखलां असमाप्य किंनरस्य देवयोनिविशेषस्य कंठ इव कंठो यस्याः तत्सं
बुद्धिः हे किंनरकंठि अंगगात्रकंठेष्वपि ... किमिदं सुप्यते ... संप्रसारणं ... इदं स्वपनमित्यर्थः ६४ समेति सखी
जनः समदुःखसुखः त्वद्दुःखेन दुःखी त्वत्सुखेन सुखी ... प्रतिपच्चंद्रनिभः ... वर्धिष्णुरित्यर्थः प्रतिपच्चंद्रवदाह्ला
दी ... प्रतिपच्चंद्रः स्यादर्शनाद ... अनुरागः भिन्नरागः शृंगारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः इत्यमरः तथापि जीवनसामग्र्यस्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र० टी० स्त्यमिति त्वारूपो व्यापारः प्रतिपत्त्या निष्ठुर[illegible] प्रतिपत्तिपूर्वकं[illegible] वेपि च मा[illegible] प्रतिमात्रान[illegible] धीतिकेशवः [illegible] शक्यं

स० [illegible]किं नाधिकत्वमिति भावः ६५ धृ[illegible]णेत्या[illegible] [illegible]मिता गतिश्च्युता गता गेयं गानं विरतं ऋतुर्वसंतादिर्निरुत्सवः आ

८६ भरणानां प्रयोजनं गतं अपगतं [illegible] शयनीयं [illegible] बहुलमित्यधिकरणार्थे नीयर प्रत्ययः [illegible] त्वां विना सर्वमपि नि

ष्फलमित्यर्थः ६६ गृहिणीति त्वमेव [illegible] दाराः सचिवो बुद्धिसहायः [illegible] मित्रं मिथो रहसि सखी वा नर्मसचिवः ललिते मनोहरे कलाविधौ वा दित्रा

दिकलाः चतुःषष्टिकलाप्रयोगे प्रियशिष्या [illegible] त्वां सर्वं समष्टिं [illegible] अत एव [illegible] विमुखेन कृपाशून्येन मृत्युना [illegible] वद किं न हृतं वद स

अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ६५ धृतिरस्तमिता गतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः गतमाभ
रणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ६६ गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ करुणाविमुखेन
मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतं ६७ मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे अनुपास्यसि बाष्पदूषितं पर
लोकोपनतं जलाञ्जलिं ६८ विभवेपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यतां ॥ सर्वमपि हृतमित्यर्थः ६७ मदिरेति माद्य

त्यनयेति मदिरा लोकप्रसिद्धा नयापि नार्यो मदिरालोचनादृष्ट्यादिप्रयोगदर्शनात् माद्यत्याभ्यामिति मदिरे अक्षिणी यस्यास्तत्संबुद्धिर्हे
मदिराक्षि मदाननेनार्पितं रसवत्स्वादुत्तरं मधु मद्यं पीत्वा बाष्पदूषितं अश्रुदूषितमपि परलोकोपनतं परलोकप्रापकं मे जलाञ्जलिं कथं नु त्व
मनन्तरं पास्यसि तदनंतरमिदममर्हमित्यर्थः यथाह माद्रमल्लः अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिर्मिते दध्नि मद्ये विषे क्षौद्रे पिष्टमिष्टम
येपि चेति तच्च इहैव युज्यते इदं तु रसं लोकांतरोपयोगि चेत्यायुर्वेदविरोधात् कथमनुपास्यसीति ६८ विभवेपीति विभवे ऐश्वर्ये सत्य
पि त्वया विनाऽजस्यैतावदेव सुखं गण्यं नाम यावत्त्वया सह भुक्तं ततोऽन्यन्न किंचिदभविष्यदित्यर्थः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कुतो विलोभनांतरैर्विषयांतरैः अहतस्यानाकस्य मम सर्वे विषयाभोगादयस्त्वदाश्रयाः त्वत्प्रधानाः त्वां विना मे न किंचिद्रोचत इत्यर्थः ६९ वि
लपन्निति कोसलाधिपो ऽज इति करुणः शोकरसः स एवार्थः तेन ग्रथितं [illegible] मवद्दंय [illegible] तथा प्रियां प्रति विलपन्पृथिवीरुहान्वृक्षानपि शुनाः शाखा
रसाः मकरंदा एव बाष्पाः तैर्दूषितान करोत् अचेतनानप्यरो[illegible]यदित्यर्थः ७० अथेति स्वजनो बंधुवर्गः तस्या जस्यांकत उत्संगात् कथंचिदपनी
य तद्दिव्यकुसुममेवांत्यमंडनमलंकारो यस्यास्तां सुंदरीं अगुरुणि चंदनानि एधांसि यस्मिंस्तस्मै अनलायाग्नये विससर्ज विसृष्टवान् क्रियाग्रहणम
पि कर्तव्यमिति क्रियामात्रप्रयोगे संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ७१ प्रमदामिति नृपतिः सन्नपि विद्वानपि शुचा शोकेन प्रमदामनु प्रमदया सह संस्थितो मृ

अहतस्य विलोभनांतरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ६९ विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति अकरोत्पृ
थिवीरुहानपि स्रुतशाखारसबाष्पदूषितान् ७० अथ [illegible]नस्य कथंचिदंकतः स्वजनस्तामपनीय सुंदरीं विससर्ज तदंत्यमंडना
मनलायागुरुचंदनैधसे ७१ प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् न चकार शरीरमग्निसात्सह देव्या
न तु जीविताशया ७२ अथ तेन दशाहतः परे गुणशेषामुपदिश्य भामिनीं विदुषा विधयो महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः

तद्दिवा [illegible]र्शनान्निंदादर्शनान [illegible]दुमत्या सह शरीरमग्नि[illegible] धीनं [illegible] तदधीनवचनइति सा नि [illegible]पः जीविताशया प्राणे
[illegible]थेति अथ विदुषा [illegible] गुणास्पादयः एवं [illegible]स्यास्तां गुणशेषां भामिनीमिंदुमतीमुपदिश्य [illegible] दिश्य दशानां महांस
म[illegible]दशाहः तत्रिनार्थे समासः [illegible] विना [illegible]देकवचन [illegible] इति च रात्राह्राहाः पुंसीति पुस्त्वं [illegible]स्माद्दशाहतः परेक
[illegible]: महर्द्धयः महासमृद्धयो विधयः [illegible] [illegible]न एव समापिताः संपूर्णा अनुष्ठिताः दशाहं इत्यत्र विप्रः शुद्ध्येद्दशा
हेनेहाद्दशाहेन भूमिप इति मनुवचनाति [illegible] नीमः तस्यनिर्गुणत्वात्पि विषयत्वात् गुणवत्क्षत्रियस्य दशाहेन शुद्धिमाह पराशरः क्ष

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यापि ... सोजिते ... नद्वौः

र०टी० स इति नयेंदुमत्या विनाक्षणदापायेशशिनेत्याः ... शशांकदर्शनः ... सस्तः सद्ववदर्शनानंदेत्यर्थः सोऽजः पौरवधूमुखाश्रुषु स्व
स०८ शुचः स्वशोकस्य परिवाहं जलोद्गमनपायमवलोकयन् ... परिवाहादत्यमरः स्वदुःखातिरेकमिवपश्यन्पुरींविवेश पुरीप्रवहणा
८७ न स्वदुःखवृ... भिमानादजस्य दुःखसूचकपरिवाहाविति ... से ७४ अथेति अथानंतरं सवनाय यागाय दीक्षितः गुरुर्वसिष्ठः
आश्रमस्थः स्वकीयाश्रमे आस्थितः स्थितः सन् तं अजमभिषंगजडं दुःखमोहितं प्रणिधानात् चित्तैकाग्र्यात् विजज्ञिवान् ज्ञातवान् सन् वक्ष्यमाणप्रकारेण शिष्येणान्वबोधयत्किलबोधयतेर्ण्यंतात्लङ् ७५ वसिष्ठशिष्य आह असमाप्तेति यतोहेतोर्मुनिरसमाप्तविधि

स विवेश पुरीं तया विना क्षणदापायशशांकदर्शनः परिवाहमिवावलोकयन् स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ७४ अ
थ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः अभिषंगजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत्
७५ असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणं न भवंतमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्च्यु
तं ७६ मयि तस्य सुवृत्त वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती शृणु विश्रुतसत्त्वसार तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ७७

रसमाप्तक्रतुः संस्तव शोककारणं संसारदुःखहेतुकलत्रनाशरूपं विद्वान्जानन्नपि विदेः शतुर्वसुरिति वस्वादेशः नलोकेत्यादिना
षष्ठीप्रतिषेधः प्रकृतौ पथः श्च्युतं स्वभावभ्रंशं भवंतं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुं समाश्वासयेतुमित्यर्थः स्वयं नोपस्थितः नागतवान् ७६
मयीति हे सुवृत्त सदाचार निष्ठसंदिश्यत इति संदेशः संदेष्टव्यार्थस्तस्य पदानि लघूनि संक्षिप्तानि संदेशपदानि यस्यां सा लघुसंदेशपदा
तस्य मुनेः सरस्वती वाक् मयि वर्तते हे विश्रुतसत्त्वसार प्रख्यातधैर्यातिशय तां सरस्वतीं शृणु एनां च हृदि उपधातुमर्हसि ७७ ॥ ९० ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वक्ष्यमाणार्थानुगुणंगुणैः सर्वज्ञत्वंतावदाह पुरुषस्येति अजन्मनः पुरुषस्यपुराणपुरुषस्यभगवतः विष्णोः पदेषु विक्रमेषुत्रिभुवनेष्वपी

त्यर्थः समतीतंभूतंचभवद्वर्तमानंचभाविभविष्यच्चेतित्रितयंसमुनिः प्रतिभेन ज्ञानमयंज्ञानप्रचुरंतेनचक्षुषाज्ञानदृष्ट्यापश्यति अनं

तदुक्तिषुनसंशयितव्यमित्यर्थः ७८ चरतइति पुराकिलदुष्करंतीव्रंतपश्चरतः तृणविंदोः तृणविंदुनाम्नःसकाशात्परिशंकितोभीतः कर्त्तरि

क्तः भीत्रार्थानांभयहेतुरित्यपादानत्वात्पंचमी हरिरिंद्रः समाधिभेदिनींहरिणींनामसुरांगनांअप्सरसं अस्मैतृणविंदवे प्रजिघायप्रेषितवा

न् ७९ सइति समुनिः शमः शांतिरेववेलामर्यादातस्याः प्रलयोविनाशप्रलयकालतरंगोपि वैराग्यविघातकेनेत्यर्थः अकथमत्रविकृतोवेलाः

पुरुषस्यपदेष्वजन्मनः समतीतंचभवच्चभावि[illegible] समुनिः प्रति[illegible]नचक्षुषात्रितयंज्ञानमयेनपश्यति ७८ चरतः कि

लदुष्करंतपस्तृणविंदोः परिशंकितःपुरा प्रजिघा[illegible]समाधिभेदिनींहरिरस्मैहरिणींसुरांगनां ७९ सतपःप्रतिबंध

मन्युरप्रमुखाविष्क[illegible]चारुविभ्रमां अशापद्भवमानुषीतितांशमवेलाप्रलयोर्मिणामुनिः ८० भगवन्परवानयंजनःप्रति

कूलाचरितंक्षमस्वमे इतिचोपनतांक्षितिस्पृशंकृतवानासुरपुष्पदर्शनात् ८१ कथकैशिकवंशसंभवातवभूत्वामह[illegible]हिपीचिरायसा

कालमर्यादा[illegible]पीत्यमरः तपयोमनः क्षोभजेनहेतुनाप्रभुवि[illegible]विष्कृत[illegible]मांप्रकटीकृतविलासां[illegible]

रिणीभूलोकेमानुषीमनुष्यस्त्रीभव[illegible]धयत्नूयाशाप ८० भगवन्[illegible]हेभगवन्महर्षे अयंजनः परोस्यास्तीतिपरस्वामित्वेनपरवान्पराधी

नः अपमितिम[illegible]स्याः आत्मनिनि[illegible]षु वि[illegible]धीनेत्यर्थः[illegible]विरूपचरितं अपराधंक्षमस्वेति अनेनप्रकारेणोपनतां प्राप्तागता

मुहरिणीं आसुरपुष्पदर्शनात् सुरपुष्पविल[illegible]तं[illegible]तस्यकृतांक्षितिस्पृशं मानुषीकृतवान्[illegible]पुष्पदर्शनंशापा

वधिरित्यर्थः[illegible]नित्यर्थः ८१ कथेति तदः कथकैशिकानांराज्ञांवंशेसंभवोयस्याःसा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० हरिणीतेवमहिषीस्त्रमिषिक्ताल्पी. हतनाशि [illegible] तेजसुकेसितर्द्दोषैः सकाशाच्चान्तं मुनिशापनिवृत्तिकारणं पुष्पदर्शनरूपं
स०८ उपलब्धवती [illegible] विवशाश्रभूदितिशेषः [illegible] तस्याः अपायं चिंतयाखलं नमरणं न चिं [illegible] मित्यर्थः निषेधं
२७८ शापनिवृत्तिकारणत्वाच्चिंतयति [illegible] कृतानां [illegible] उत्पत्तिमतां यत उत्पत्तिमतां जन्मवतां [illegible] पस्थिता सि
द्धौ अत एवास्या मृत्युर्ध्रुवमित्यर्थः [illegible] कलत्रहीनस्य किं जीवितं [illegible] आह त्वयाहृ [illegible] धैव भूरेव अवेक्ष्यते पालना हि यस्मान्नृपाः वसु
मत्यां भुवापालत्रिणः कलत्रवंतः [illegible] चिंतव्यमित्यर्थः [illegible] इति [illegible] यसतिमदेनयदवाच्यं निर्वृ [illegible] रुजा रुतापरिहरतनाम

उपलब्धवतीदिक्ष्यस्तु न [illegible] शापनिवृत्तिकारणं ८२ मदलं न तद्पायचिंतयाविपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता वसुधेय
मवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्याहि नृपाः कलत्रिणः ८३ इयं यदवाच्यम [illegible] विष्कृतमात्मवंत्वया मनसस्तदुपः
स्थिते ज्वरे पुनरक्लीवतया प्रकाश्यताम् ८४ [illegible] कृतनएव सा पुनर्भवता नानुमृता पिलभ्यते परलोकजुषां स्वकर्मभि
र्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ८५ ॥

॥ दहेहनौ निंदा हीनेन [illegible] यायचेतु [illegible] धीरप्रचुरशास्त्रं तज्जनितज्ञानमिति यावत् आविष्कृतं
प्रकाशितं तन्मनसः ज्वरे संतापे उपस्थिते प्राप्ते सति अक्लीवतया सकार्येण [illegible] गेन पुनः प्रकाश्यतां विदुषा सर्वावस्थास्वपि धैर्येण भवितव्यमि
त्यर्थः ८४ मृतोपि न रोदितव्यमित्याह रुदतेति रुदता अश्रुमुंचता भवता त्वया सा कृतन एव पुनर्न लभ्यते नलभ्यत इत्यर्थः यतोऽनुम्रियते इति अ राम:
नुमृतं किं पुनरनानुमृता पि भवता पुनर्न लभ्यते कथं न लभ्यत इत्याह परलोकजुषां लोकांतरभाजां देहिनां गम्यं तदृति गतयो गम्यस्थानानि स्वकर्म ८८
भिः पूर्वाचरितपुण्यपापैर्भिन्नपथा हि पृथक्कृतमार्गा हि स्वस्वधर्मानुरूपफलभोगाय भिन्नदेहागमनान्मृतेना पि लभ्यत इत्यर्थः ८५ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अपेति॰ किंतु अपशोकमनाः निर्दुःखचित्तः सन् कुटुंबं विनीय पत्नीं निवापदत्तिभिः पिंडोदकदानैरनुगृह्य पोषयसंतर्पयेत्यर्थः अन्यथा दोषमाह अनिसृत
तं अनवच्छिन्नं स्वजनानां बंधूनां बंधुः स्वस्वजनाः समा इत्यमरः अश्रुकर्तृकमेनं मृतं दहतीति प्रचक्षते किल अत्र याज्ञवल्क्यः श्लेष्माश्रु बंधुभिर्मुक्तं प्रे
तो भुंक्ते यतो वशः अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः इति ८६ मरणमिति शरीरिणां प्राणिनां मरणं प्रकृतिः स्वभावः ध्रुवमित्यर्थः जीवि
तं विकृतीयो दृच्छिकं बुधैरुच्यते जंतुः प्राणी क्षणमपि अत्यंतं नयोगे द्वितीया श्वसन् जीवन् अवतिष्ठते यदि असौ क्षणजीवी लाभवान् न तजीवने
यथालाभं संतोष्टव्यं अलभ्यलाभान्मरणे तु न शोचितव्यं तस्य स्वाभाव्यादिति भावः ८७ अवगच्छतीति मूढचेतनो भ्रांतबुद्धिः प्रियनाशमिष्टनाशं हृद

अपशोकमनाः कुटुंबं विनीमनुगृह्य च निवापदत्तिभिः स्वजनाश्रुकीलितं ततनं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ८६ मरणं
प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन् यदि जंतुर्ननु लाभवानसौ ८७ अवगच्छति
मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितं स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ८८ स्वशरीरशरीरि
णावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदि विरहः किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ८९ ॥ ४ ॥

ये अर्पितं निखातं शल्यं शंकुम् अवगच्छति मन्यते स्थिरधीर्विद्वांस्तु तदेव शल्यं समुद्धृतमुत्खातं मन्यते प्रियनाशो ... शेषः कुतः कुश
लद्वारतया ... प्रियनाशस्य मोक्षोपायत्वेन ... मन्यते ... संसारा ... हिताहितसाधनत्वाभिमाना पामराणां तद्विपरी
तस्तु विपश्चितामिति भावः ८८ स्वशरीरेति स्वस्य शरीरशरीरिणौ देहात्मानावपि यदि यतः कर्मवशात् क्षणसंयोगविपर्ययौ क्षण
मात्र संयोगवियोगौ ... तदा ... मित्रकलत्रादिभिर्विरहो विपश्चितं ... किमिवानुताप
यत्किं विरित्यर्थः आत्मनः स्वस्य ... नानां ... परिच्छेदनाविदुषामिति भावः ... संबलितम्
... नेत्यर्थः ८९ कथेति त...

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८७ नेनोहि न्यथिनामुत्तम जितेंद्रियवर्ग [illegible] जनवत् [illegible] जनं [illegible] च [illegible] समव [illegible] गंतुं नार्हसि । तथा हि द्रुमसानुमतां [illegible] किं [illegible] णां किमंतरं को
८८ विशेषः वायोस्तति [illegible] तये पिहि [illegible] कार्ये [illegible] पि अयमचा [illegible] मेत्यादि [illegible] विना [illegible] सत्ता विकल्पः तेचल [illegible] यदि सानुमतामपि [illegible] लेनेने [illegible] प्यचलसंज्ञा
८९ नस्यादि [illegible] संवृत्ति सो [illegible] उदारमतेः धीमतो विनेतु [illegible] स्वचन [illegible] प्रमुखेपितं तथेति प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य मुनिं वसिष्ठशिष्यं विससर्ज
प्रेषयामास किंतु तद्वचः शोकघने दुः [illegible] स्याजस्य हृदि अलब्धपदं [illegible] गुरोर्वसिष्ठस्यांतिकं प्रतियातमिव निवृत्तं किमुत [illegible]
सुत्रेक्षा तोटकवृत्तमेतत् द्रुतनोटकमंबुधिसैः प्रथितमिति लक्षणात् ९१ तेनेति [illegible] अवितथं यथार्थं सूनृतं प्रियवचनं यस्य तेनाजेन सूनोः पुत्र
न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गंतुमर्हसि द्रुमसानुमतां किमंतरं यदि वायौ द्वितयेपि ते चलाः ९० स तथेति
विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिं तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवांतिकमस्य गुरोः ९१ तेनाष्टौ प
रिगमिताः समाः कथंचिद्बालत्वादवितथसूनृतेन सूनोः सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमो
त्सवैश्च ९२ तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशंकुः प्लक्षप्ररोह इव सौधतलं बिभेद ॥ सूनोर्बालकत्वात् राज्याक्षमत्वादित्यर्थः प्रिया
याः इंदुमत्याः सादृश्यं वस्त्वंतरगतमाकारसाम्यं प्रतिकृतिश्चित्रं तयोर्दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिकाः क्षणभंगुराः प्रियसमागमोत्सवास्तैश्च कथंचित्क्
लेशेनाष्टौ समाः वत्सराः संवत्सरो वत्सरोब्दो हायनोस्त्री शरत्समा इत्यमरः परिगमिताः अतिवाहिताः उक्तं च वियोगे वा योगे प्रियजनसदृ
क्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वयनसमये दर्शनमपि तदंगस्पृष्टानामुपगतवतां दर्शनमपि प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोपि गदित इति
९२ तस्येति शोक एव शंकुः कीलः शंकुः कीले शिवे [illegible] चेति विश्वः तस्याजस्य हृदयं प्लक्षप्ररोहः प्लक्षांकुरः सौधतलमिव प्रसह्य किल बला

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्राणांत हेतुं मरणकारणमपि भिषजां असाध्यमप्रतिसमाधेयं तं शोकशंकुं रागपर्यवसितं तस्य राज्ञा प्रियानुगमनं त्वरया उत्कंठया लाभमनुमेने प्रियया विना जीवितस्य दुःसहत्वात् तत्प्राप्तिकारणं मरणमेव वरमित्येवामन्यतेत्यर्थः ९३ सम्यगिति अथ नृपतिः राजा सम्यग्विनीतं निसर्गेण संस्काराभ्यां विनीतं वर्महरं वर्म हरतीति वर्महरः कवचधारणार्हवयस्कः वयसि चेत्यच्प्रत्ययः तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधिवत् दिष्ट्वा यथा शास्त्रमित्यर्थः तदर्हमिति वतिप्रत्ययः आदिश्य नियुज्य रोगोपसृष्टायाः पीडितायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं मुमुक्षुः जिहासुः सन् प्रायोपवेशने अनशनावस्थाने मतिर्यस्य सः बभूव प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपीति विश्वः अत्रादित्यपुराणं समपु

प्राणांतहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं लाभं प्रियानुगमने त्वरया स मेने ९३ सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानां रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव ९४ तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वोर्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कांतया सौ लीलागारेष्वरमत पुनर्नंदनाभ्यंतरेषु ॥ ९५ इति रघुवंशे अजविलापो नाम अष्टमः सर्गः ८ ॥ ॥ को भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः उत्तकिन्नैर्महारोगैः पीडितो वा भवेन्नु यः स स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महागतिः आविशेत्प्राणं ज्वलनं रिमहाफलजिगीषया ... नंदी पं कुर्यादनशनं यथा ... विधि ... तीर्थ इति असावजो जह्नुकन्यासरय्वोः भागीरथीसरय्वोः ... तोयानां व्यतिकरेण ... गंगासरय्वोः ... देहत्यागात् शरीरत्यागात् सद्य एव अमरगणनाया लेख्यं लेखनमासाद्य प्राप्य पूर्वाकाराधिकतररुचा अधिकतरा रुक्... तया कांतया सहितः सन् नंदनस्य इंद्रोद्यानस्याभ्यंतरेषु ... लीलागारेषु क्रीडाभवनेषु पुनररमत चित्रं ... हत्यागे करोति ॥

[illegible]

सर्गः ८

श्री॰ ॥ श्रीगणेशाय नमः एकलोचनमेकार्धं सार्धलोचनमर्धगं ॥ नीलकंठार्धं महः किमप्यभिमनादहे १ पितुरिति समाधिनातिं येन मनोजितेंद्रियः अ
रघु॰ ९ तिनिमिमेस्थानेयमवतां संयमिनां अर्थ त्राक्षणां चेधुर्यग्रेसिरो महाप्रभो एकादशसहस्राणि प्रोधयेद्धर्म धर्मविद्धान् प्रवी
९० णश्च समाहारः उच्यते पितुरनंतरं उत्तरकोसलान् जनपदान् अधिगम्य प्रशशास अन्वयः क्षत्रियस्य पशोधर्मः प्रजानां परिपालनमिति दुतविलं
बितं वृत्तमेतत्सर्गे द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ इति १ अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमंडलमात्मकुलोचितं स्वकुलयोग्यं स नगरं प्रकृतिमंडलं नगरजनसहि
तं जानपदं मंडलं अत्र प्रकृतिशब्देन प्रजामात्रवाचिना नगरशब्दयोगात् केवलीत्यर्थः पदमात्रमुच्यते गुरुः स इव द्ययाशास्त्र मा

॥ श्रीगणेशाय नमः पितुरनंतरमुत्तरकोसलान्समधिगम्य समाधिजितेंद्रियः दशरथः प्रशशास महारथो यमवता
मवतां च धुरि स्थितः १ अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमंडलमात्मकुलोचितं अभवदस्य ततो गुणवत्तरं स
नगरं नगरंध्रकरौजसः २ उभयमेव वदंति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणां बलनिषूदनमर्थपतिं च तं श्रम

नुदं मनुदंडधरान्वयम् ३ ॥ ९ ॥
मरलयत् ततो हितोरंध्रं करोतीति रंधकरः रंध्रहेतुरित्यर्थः तस्यौजोहेतुनाच्छीलत्वानुलोमे षिविनिर्दि
अश्प्रत्ययः नगस्य रंध्रकरः नगरंध्रकरः कुमारः क्रौंचदारणः इत्यमरः तदोजस तत्तुल्यबलस्यास्य दशरथस्य गुणवत्तरमभवत् ततो राजान
पदं मंडलं तस्मिन्नतीव सक्तमभूदित्यर्थः २ उभयमिति मनसदृषिणो मनीषिणो विद्वांसः पृषोदरादित्वात्साधुः बलनिषूदनं इंद्रं दंडस्य धरो
राजा मनुरितियो दंडधरः स एवान्वयः कूटस्थो यस्य तमर्थपतिं दशरथं चेत्युभयमेव समये वसरो जलं धनं वर्षतीति समयवर्षित स्य भावेन समं
वर्षितया हेतुना कृतकर्मणां स्वकर्मकारिणां नुदतीति नुदं इगुपधज्ञाप्रीकिरः कइति कप्रत्ययः श्रमस्य नुदं श्रमनुदं किं वं तत्त्वेन पुल्लिंगेनोभयशब्दे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जनपदमिति शमरते शांतिपरे अमरतेजसि अजनंदने दशरथे पार्थिवे पृथिव्याः ईश्वरे सति तस्येश्वरइत्यणप्रत्ययः जनपदे देशे गदो व्याधिः गदो व्याधि
र्गदायुधम् इत्यमरः पदं नादधौ नाचक्रामेत्यर्थः सपत्नजः शत्रुजन्यः अभिभवः कुत एव असंभावित एवेत्यर्थः क्षितिः फलवत्यभूत् ४ दशेति
दश दिगंतान् जितवानिति दशदिगंतजित् तेन रघुणा यथा श्रियं कीर्तिमपुष्यत् ततः परं रघोरनंतरमजेन श्रियमपुष्यत् तथैवाहीनपराक्रमं न हीनः
पराक्रमो यस्य तं अहीनानां सर्पाणामिनस्येव शेषस्येति पराक्रमो यस्येति वा इनः सूर्ये प्रभौ राज्ञि चेति विश्वः यद्वा अहीनेषु मुख्येषु पराक्रमो यस्य यद्वा अ
गरुडः हिः सर्पस्तयोः स्वामी विष्णुस्तस्येव पराक्रमो यस्य तं अन्यूनपराक्रमं दशरथं इनं स्वामिनमधिगम्य पुनर्नवं भाविति नेत्यर्थः हीनजोऽप्रकृता

जनपदे न गदः पदमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः क्षितिरभूत्फलवत्यजनंदने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ४ दश
दिगंतजिता रघुणा यथा श्रियमपुष्यदजेन ततः परं तमधिगम्य तथैव पुनर्बभौ न न महीनमहीनपराक्रमं ५ समतया
वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ६ न मृग
याभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु ॥ ...धुं गमयन ६ समतयेति नराधिपः दशरथः समतया समवर्तित्वेन मध्यस्थ
त्वेनेत्यर्थः वसुवृष्टेर्धनवृष्टेः विसर्जनैः असतां दुष्टानां नियमनात् शिक्षणाच्च ... यथासंख्यं यमपुण्यजनेश्वरौ यमकुवेरौ वरुणान्वयथा
संख्यमनुययौ अनुचकार रुचा तेजसा अरुणाग्रसरं अरुणः ... सूर्यमनुययौ ७ नेति तस्य व्यसनासक्तिर्नासीदित्याह नेति उदयाय प्रयतमानं म
हदयार्थं यतमानं तं दशरथं मृगयाभिरतिः आखेटकव्यसनं नापाहरत् नाचकर्ष आखेटकं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियामित्यमरः दुष्ट
मार्गे वा दुरोदरं द्यूतं नापाहरत् दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरमित्यमरः शशिनः प्रतिमा प्रतिबिंबं ... यस्य तत् मधु नापाहर

…रीनेति पदच्छेदः वामदः समुच्चयेदेन्नयैवनानंदं नूतनं यौवनं ताहुण्यं यस्याः सा तादृशी स्त्री चनापाहरत् जातावेकवचनम् अत्र मनुः पानाक्षाः स्त्रियश्च
७ तिमृगयान्वयस्त्रौतानं स्तानाहृतम् वेदाननुष्ठकामं गणदृति ७ नेति तेन राज्ञा प्रभवति प्रभौ समर्थेपि वासवे पिरूपणादिना सेवितया नेरितानोक्ता
८१ परिहासकथास्वपि वितयानृता वाक्कुनेरिता किंच अपरुषा परुषप्रयुक्तेनेनेन सपत्नजनेष्वपि परुषाक्षरं निष्ठुराक्षरं यथा तथा यथा नेरिता नाकिमु
तान्यत्रेत्यर्थः नापि शब्दार्थः किंवःदीनासत्यामधुरे [illegible] फलितार्थः ८ उदयमिति वसुधाधिपाः राजानः उद्वहः श्रेष्ठः रघूणां नायकः प
चाद्यच् रघूणामुद्वहो रघुनायकः तस्माद्रघुनायकात् [illegible] अस्तभयं भयमानशिरे कुतः हि यस्मात् सदशरथो निदेशमा

तमुदयापनवानवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत ७ [illegible]पि प्रभवत्यपि वासवे नेवितया परिहासकथास्वपि
अपि सपत्नजनेष्वपि तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता ८ [illegible]यमस्तभयं चरघूद्वहाद् भयमानशिरे वसुधाधिपाः
सहि निदेशमलंघयतामभूत्सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्जतां ९ अजयदेकरथेन सभेदिनीमुदधिनेमिमधिज्यशरासनः
जयमघोषयदस्य हि केवलं गजवती जवतीव्रहया चमूः १० अवनिपिकरथेन वरूथिना जितवतः किलतस्य धनुर्भृतः

ज्ञामलंघयतां शोभनं हृदयं यस्येति सुहृन्मित्रमभूत् सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातः प्रतिगर्जितां प्रतिस्पर्द्धिनामयन्दुर्वहृदयं यस्येति
अयोहृदयः कठिनचित्तोभूत् स्वाज्ञाकारिणो रक्षति अन्यान्मारयतीत्यर्थः ९ अजयदिति अधिज्यशरासनः सदशरथः उदधिनेमिं समु
द्रवेष्टनां मेदिनीमेकरथेनाजयत् स्वयमेक एवाजैषीदित्यर्थः गजवती गजयुक्ता जवेन तीव्राः जवाधिकाः हयाः यस्याः सा च चमूः अस्य नृपस्य
केवलं जयमघोषयत् अप्रथयत् स्वयमेव वीरः स च मू रूपकरणमात्रमित्यर्थः १० अवनिमिति वरूथिना गुप्तिमता वरूथो रथगुप्तिर्या तिरो
धत्ते रथस्थितिं मितिमिज्जनः एकरथेन अद्वितीयरथेन ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निर्जितवतो धनुर्भृतो नरवाहनसंपदः कुबेरतुल्यश्रीकस्य तस्य दशरथस्य घनरवा मेघसघोषा अर्णवा विजयदुंदुभितां ययुः अर्णवान्त विजयीत्य
र्थः ११ शमितेति पुरंदर इंद्रः शतकोटिना शतास्त्रिणा कुलिशेन वज्रेण शिखरिणां पर्वतानां शमित पक्षवलः विनाशितपक्षसारः नवनामरसा
ननः नवपंकजाननः पंकेरुहं तामरसमित्यमरः सदशरथः शरवृष्टिमुचा स्वनवता धनुषा द्विषां शमितो नाशितः पक्षवलः स
हायो येन स तथोक्तः पक्षः सहायेपीत्यमरः १२ चरणयोरिति शतशो नृपतयोऽखंडितपौरुषं तं दशरथं मरुतो देवाः शतमखं यथा शतक्र
तुमिव नखरागेण नखकांत्या समृद्धिभिः संपादितर्द्धिभिः मुकुटरत्नमरीचिभिः चरणयोः स्पृशन् प्रणेमुरित्यर्थः १३ निववृत इति सदशरथः

विजयदुंदुभितां ययुरर्णवा घनरवा नरवाहनसंपदः ११ शमितपक्षवलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरंद
रः सशरवृष्टिमुचा धनुषा द्विषां स्वनवता नवतामरसाननः १२ चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन्
नृपतयः शतशो मरुतो यथा शतमखं तमखंडितपौरुषं [illegible] महार्णवरोधसः सचिवकारितबालसुतांज
लीन् समनुकंप्य सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवमां [illegible] उपगतोपि च मंडलनाभितामनुदितान्यसितातपवारणः

सचिवैः संप्रयोज्यैः कारितो बालसुतानामंजलयो यैस्तान् [illegible] अनलकान् हतभर्तृकतया अलकसंस्कारशून्यान् सपत्नप
रिग्रहान् शत्रुपत्नीः पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः इत्यमरः समनुकंप्य अनुकम्प्य अलकानवमां अलकाख्यनगरात् अन्यूनां पुरीं अयो
ध्यां प्रति महार्णवानां रोधसः सपर्यंतात् [illegible] शरणागतवत्सल इति भावः उपगतोति मंडलनाभितां [illegible] नास्ति द्वितीयं सितात
पवारणं श्वेतछत्रं यस्य सः [illegible] सोमसादृश्यिवद्रुचः [illegible] समेधिततेजः कांतीयस्य सततं [illegible] श्रियं लक्ष्मीं [illegible] अस्त्यापाम [illegible] चला
चंचलामवेक्ष्यालोक्य श्रीर्हि केनचिन्मिषेण पुमांसं परिहरति सदशरथो मंडलस्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी॰ नाधिनोद्वादशराजमंडलस्य [illegible] नुमहीक्षितित्वमुपगतोपि चक्रवर्तीसन्नपीत्यर्थः अयं [illegible] तत्वं गेमस्य [illegible] नाम नाभिवर्ण्य चक्रस्य मध्यस्थः
स॰ ९ पिंडिकायां चनाभिपुनेः आद्य [illegible] भेदे तु [illegible] मुख्य महीपत्नी [illegible] केशवः अजितं नृपास्पदमस्तीति जे [illegible] रिमंड [illegible] ती नि बुद्ध्या [illegible] लमीऽग्नमतो
९२ भून् विजितनिखिलजेतव्यो [illegible] पुनर्जेतव्यांतरवानिबद्धा [illegible] वानिष्टतेत्यर्थः द्वादशराजमंडलं तु कामंदकेनो [illegible] अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमि
मतःपरं तथारि मित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरः सराः पार्ष्णि [illegible] अथादारं [illegible] रनंतरं आसाराचनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः अरेश्च विः
जिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनंतरः अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे [illegible] तेषामुदासीनो बलाधिकः अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वः

श्रियमवेक्ष्य स रंध्रचलामभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः [illegible] तमपहाय ककुत्स्थकुलोद्भवं पुरुषमात्मभवं
च पतिव्रता नृपतिमन्यमसेवत देवता सकमलाकमलाघमर्थिषु ॥ तमलभंत पतिं पतिदेवताः शिखरिणामिव

धेमभृरि अरिमित्रादयः पंचविजिगीषोः पुरः सराः पार्ष्णिग्राहाक्रंद पार्ष्णिग्राहासाराक्रंदासारा ॥ सागरमापगाः
साराश्चेति पृष्ठतश्चत्वारः मध्यमोदासीनौ द्वौ विजिगीषुरेक इत्येवं द्वादशराजमंडलं तन्मध्यवर्ती सीनमध्यमोत्तरश्चक्रवर्ती दशरथ एवेत्यः
इ गितितात्पर्यार्थः १५ तमिति पत्यौ व्रतं यस्याः सापतिव्रता सकमलाकमलहस्ता देवता लक्ष्मीरर्थिषु विषये अलाघवं लघुत्वरहितं
अपराङ्मुखमित्यर्थः ककुत्स्थकुलोद्भवं तं दशरथं आत्मभवं पुरुषं विष्णुं चापहाय त्यक्त्वा अन्यं कं नृपतिमसेवत कमपि नासेवते
त्यर्थः विष्णाविव विष्णु तुल्ये तस्मिन्नपि श्रीः स्थिराभूदित्यर्थः १६ तमिति पतिरेव देवता यासां ताः पतिदेवताः पतिव्रताः मगधाश्च
कोसलाश्च केकयाश्च तान् जनपदान् शासतीति तच्छासिनः तेषां राज्ञां दुहितरः पुत्र्यः सुमित्रा कौसल्या कैकेयीत्यर्थः अनेकमोन ९२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तं दशरथं प्रियमित्रिणां अभ्यसूनां दुहितरः आसमंतादयगच्छंतीति आपेनअपूसंबंधिनीवेगेन गच्छतीति आपगा इति क्षीरस्वामी नद्यः सागर
मिव पतिमनिन्दितं अलभंत १७ प्रियतमाभिरिति अरीन् हंतीति अरिहा रिपुघ्नः हंतेः क्विप् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विविति नियमस्य प्रायिकत्वात् यथा
हन्यासकारः प्रायिकश्चायं नियमः क्वचिदन्यस्मिन्नप्युपपदे दृश्यते मधुहा प्रायिकत्वं च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षाल्लभ्य
ते इति तेषु योगेषु उपायेषु विचक्षणः दक्षः योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्यमरः इंद्रपि योज्यमेतत् असौ दशरथः तिसृभिः प्रि
यतमाभिः सह प्रजाः विनिनीषुर्विनेतुमिच्छुः तिसृभिः शक्तिभिः प्रभुमंत्रोत्साहशक्तिभिरेव सह भुवमुपगतो हरिहयद् इन्द्र इव बभौ १८ सद्
मगधकोसलकेकयशासितां दुहितरोऽहितरोपितमार्गणं १७ प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्बभौ तिसृभिरेव भुवं सह श
क्तिभिः उपगतो विनिनीषुरिव प्रजा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः १८ स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मघवतः प्रतिप
द्य महारथः स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरवधूरवधू[illegible]ः १९ क्रतुषु तेन विसर्जितमौलिना भुजसमा
ति समहारथो दशरथः संयुगमूर्ध्नि रणांगणे मघवतः इंद्रस्य सहायतां [illegible] प्राप्य शरैरवधूतभयाः निर्[illegible] हृतदिग्वसुना कृताः
नित्रासाः सुरवध्वः उच्छ्रितं स्वभुजवीर्यं अगापयत् [illegible] गायत्यादिनां सुरवधूनामपि कर्मत्वत् १९ क्रतु
ष्विति क्रतुष्वश्वमेधेषु विसर्जितमौलिना वरोपितकिरीटेन यथावद्यज्ञमध्ये [illegible] राजा भवतीति राज्ञश्चिन्हत्याग विधिनाऽप्ययमभिप्रा
यः मौलिः किरीटे धम्मिल्ले इति विश्वः भुजसमाहृतदिग्वसुना भुजार्जितदिगंतसंपदा अनेन क्षत्रियस्य विजिगीषुत्वं नियमार्जितधनत्वं
च सूचितं नियामकत्वं च सूच्यते चितसमानमोगुणैर्हितेन तेन दशरथेन तमसा च समरव्योमयानयोः सटाः कनककयूपानां समुच्छ्रयेण समुन्नमनेन

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१७ टी. हेमयूपस्तु शोभितं [illegible] निष्पादः ॥ २६ ॥ अजिनेति ईश्वरो भगवान् अष्टमूर्त्तिः सदाशिवः अजिनं कृष्णाजिनं दंड औदुंबरं बिभर्तीति अजिनदंडभृतं कृ

सं० आजिनेंदीक्षयति औदुंबरं दीक्षितं दंड [illegible] मानाय प्रयच्छतीति वचनात् कुशमयी [illegible] स्यास्तां कुशं [illegible] शा [illegible] मौंजी वा मेखला [illegible] नया यज

१८ मानं दीक्षयतीति विधानात् प्रकृते कुशग्रहणं क्वचिद् [illegible] दर्शनात् [illegible] गिरं नियमितवाचम् वाचं यच्छतीति श्रुतेः मृगशृंगं परिग्रहः

कंडूयनसाधनं यस्यास्तां कृष्णविषाणया कंडूयते इति [illegible] विशेषयुक्तानं [illegible] दाशरथीम् अधिवसतु अधितिष्ठतु

असमाभासो दीप्तयोयस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा भासयन् भासयतिस्म [illegible] ति अवभृथेन प्रयतो विशुद्धिः सुरसमाजसमाक्रमणो

कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो वितमं सा तमसा स्पृत [illegible] अजिनदंडभृतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृंगपरिग्र

हां अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभासमभासयदीश्वरः ॥ २७ ॥ अवभृथप्रयतो नियतेंद्रियः सुरसमाजस

माक्रमणोचितः नमयतिस्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥ २८ ॥ असकृदेकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रसरे

णधनुर्भृता दिनकराभिमुखा रणरेणवो रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विषां ॥ २९ ॥ अथ समाववृते कुसुमैर्नवैस्तमिव सेवितुमेक

चितः देवसमाधिष्ठानार्हः ॥ २७ ॥ शाख्यः उन्नतं शिरो वनमुचे जलवर्षिणे वनं नीरं वनं सत्वमिति शाश्वतः नमुचेररये के ॥ नराधिपं

वलमिंद्रायैव नमयतिस्म न कस्मैचिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः ॥ २८ ॥ असकृदिति एकरथेनाद्वितीयरथेन तरस्विना बलवता हरिहयस्येंद्रस्याग्र

सरेण धनुर्भृता असकृद्बहुशो दिनकरस्याभिमुखाः अभिमुखस्थिता इत्यर्थः रणरेणवः सुरद्विषां दैत्यानां रुधिरेण रुरुधिरे निवारिताः ॥ २९ ॥

अथेति अथ यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां धर्मराजधनदवरुणमहेंद्राणां समा धूर्यस्य स समधुरः माध्यस्थ्यवितरणसन्नियमनैश्वर्य

यैस्तुल्यकक्ष इत्यर्थः ऋक्पूरित्यादिना अः समासांतः ॥ ३०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नंसमधुरं अंचितविक्रमं पूजितपराक्रमं एकनराधिपं तंदशरथं सेवितुमिवमधुर्वसंतः अथपुष्परसेमधुदैत्येचैत्रेवसंतेचमधुरितिविश्वः
नवैः कुसुमैरुपलक्षितः सन्समावर्तनेसमागतः रिक्तहस्तेननोपेयाद्राजानंदेवतांगुरुं इतिवचनात्पुष्यसमेतोराजानंसेवितुमागतइत्य
र्थः २४ जिगमिषुरिति धनदाध्युषितांकुबेराधिष्ठितांदिशंजिगमिषु गंतुमिच्छुरथयुजासारथिना अनूरुणापरिवर्तितवाहनोनि
वर्तिताश्वोरविः हिमस्यनिग्रहेनिराकरणेदिनमुखानिप्रभातानिविमलयन्विशदयन् मलयंनगंमलयाचलमत्यजत् दक्षिणां
दिशमत्याक्षीदित्यर्थः २५ कुसुमेति आदौकुसुमजन्मततोनवपल्लवाः तदनु अनुर्लक्षणइतिकर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया यथा

यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणांसमधुरंमधुरंचितविक्रमं २४ जिगमिषुर्धनदाध्युषितांदिशंरथयुजापरिवर्ति
तवाहनः दिनमुखानिरविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयंनगमत्यजत् २५ कुसुमजन्मततोनवपल्लवास्तदनुष
ट्पदकोकिलकूजितं इतियथाक्रममाविरभून्मधुर्द्रुमवतीमवतीर्यवनस्थलीं २६ हिमविवर्णितचन्दनप
ल्लवंविरहयन्मलयाद्रिमुदङ्मुखः विहगयोःकृपयेवशनैर्ययौरविरहर्विरहध्रुवभेदयोः २६ नयगुणोप
चितामिवभूपतेःसदुपकारफलांश्रियमर्थिनः अनुययुः[illegible]धुसंभृतांकमलिनीमलिनीरपतत्रिणः २७

संख्यंतदनुभयानंतरंषट्पदानांकोकिलानांचकूजितं[illegible]कारेणयथा[illegible]क्रममनतिक्रम्य द्रुमवतींद्रुमभूयिष्ठांवनस्थलीम
वतीर्यमधुःवसंतः आविरभूत् केषांचित्द्रुमाणांफलप्राथम्यात्क्रमस्य[illegible]विरोधः २६ तुषारेण विगत[illegible]कृताश्चन्दनानांपल्लवा
यस्यतंमलयाद्रिंविरहयन्त्यजन् अहोनिरहनायध्रुवानिश्चिन्तौभेदौवियोगौययोःतयोःविहगयोःचक्रवाकयोः कृपयेवउदङ्मुखः रविर्ययौ २६
नयगुणोपचितामितिनयोनीतिरेवगुणःतेनाथवानयनगुणैः शौर्यादिभिश्चोपचितांसतांउपकारःफलंयस्यास्तांसदुपकारफलांभूपतेःद

कु॰टी॰ सं॰९ १४

संबंधिनीं कमलिनीं पद्मिनीं अलिनीरपत्त्रिणः अलयो भृंगाः नीरपतत्त्रिणो जलपतत्त्रिणो हंसादयश्चाभियपुः २७ कुसुममिति वसंतस्य प्राप्त्याने व स्मरतोरणइत्यर्णति वेंमन्यसमशोकतरवः केवलं कुसुममेव न स्मरस्य दीपनं उद्दीपनं न किंतु विलासिनां मदयितृः मादकः दयिता श्रवणार्पितः किसल यप्रसवोपि पल्लवसंतानोपि स्मरदीपनः कामोद्दीपनः अभवत् २८ विरचितेति मधुना वसंतेन नो पवनश्रियो विरचिताः अभिनवाः पत्त्रविशेषकाः पत्त्ररचनाइव स्थिताः मधूनां मकरंदानां दाने विशारदाः चतुराः कुरवकाः तरवः मधुलिहां मधुपानां रवकारणतां ययुः भृंगाः कुरवकानां मधूनि पीत्वा जगुरित्यर्थः दा नशौंडान् अर्थिजनाः स्तुवंतीति भावः २९ सुवदनादृनि सुवदनानां वदनासवेन मुखमधुना संभृतो जनितः नत्वस्य दोहदमिति प्रसिद्धिः त

कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् किसलयप्रसवोपि विलासिनां मदयिता दयिताश्रवणार्पितः २८
विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्त्रविशेषकाः मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः २९ सु
वदनावदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः मधुकरैरकरोन्मधुलोलुपैर्बकुलमाकुलमायतपंक्तिभिः ३० उपहितं
शिशिरापगमश्रिया मुकुलजालमशोभत किंशुके प्रणयिनीव नखक्षतमंडनं प्रमदया मंदयार्पितलज्जया ३१ व्रणगुरुप्रम
दाधरदुःसहं जघननिर्विषयीकृतमेखलं न खलु तावदशेषमपोहितुं रविरलं विरलं कृतवान्हिमम् ३२ स्यासवस्यानुवादी सदृशो गु

णो यस्य तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः कर्ता मधुलोलुपैः आयतपंक्तिभिः दीर्घपंक्तिभिः मधुकरैः करणैः बकुलं आकुलमकरोत् ३० उपहितं
मिति शिशिरापगमश्रिया वसंतलक्ष्म्या किंशुके पलाशवृक्षे पलाशे किंशुकः पर्णइत्यमरः उपहितं दत्तं मुकुलजालं कुड्मलसंहतिः मदेनयापि
तलज्जया अर्पसारितत्रपया प्रमदया प्रणयिनि प्रियतमे उपहितं नखक्षतमेव मंडनं तदिवाशोभत ३१ व्रणेति व्रणैर्दंतक्षतैर्गुरुभिर्दुःसहैः प्रमदानां
मधरोष्ठैः दुःसहं हिमस्य व्यथाकरत्वादसह्यं जघनेषु निर्विषयीकृता निरवकाशीकृता मेखला येन तत् शैत्यात्त्याजितमेखलमित्यर्थः एवंभूतं हिं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अभिनयानिति अत्र चूतलतया नर्त्तकीसमाधिरभिधीयते अभिनयानर्थव्यंजकान् व्यापारान् व्यंजकाभिनयौ समावित्यमरः परिचेतुमभ्य
सितुं उद्यतेव स्थिता कुतः मलयमारुतेन कंपित पल्लवा पल्लवशब्देन हस्तो गम्यते सकलिका सकोरका कलिका कोरकः कुमानित्यमरः सहकारलताक
लिः कलहो द्वेष उच्यते कलिः स्यात्कलहे शूरे कलिरंत्ययुगे युधीति विश्वः कामो रागस्तज्जितामपि जितरागद्वेषाणामपीत्यर्थः मनोऽमदयत्
३३ प्रथममिति सुरभिर्गंधो यासां तासु सुरभिगंधिषु गंधस्येत्यीकारः कुसुमान्यासां संजातानि कुसुमिताः तासु वनराजिषु वनपंक्तिषु अन्य
भृताभिः कोकिलाभिः प्रथमं प्रारंभे पूर्वम् उदीरिताः उक्ताः अत एव मिताः गिरः आलापाः प्रविरलाः अगण्यास्तोकोक्ताः मुग्धवधूनां कथाः वाचइ

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकंपितपल्लवा अमदयत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजिता
मपि ३३ प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः सुरभिगंधिषु शुश्रुविरे गिरः कुसुमितासु मि
तावनराजिषु ३४ श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदंतरुचो बभुः उपवनांतलताः पवनाहतैः किसलयैः
सलयैरिव पाणिभिः ३५ ललितविभ्रमबंधविचक्षणं सुरभिगंधपराजितकेसरम् ॥ ९ ॥ शुश्रुविरे श्रुताः ३४ श्रुती

ति श्रुतिसुखाः कर्णमधुराः भ्रमरस्वना एव गीतयो यासां ताः कुसुमान्येव कोमला दंतरुचो दंतकांतयो यासां ताः अनेनास्मिन् त्वं विवक्षितं उप
वनांतलताः पवनेनाहतैः कंपितैः किसलयैः सलयैः सलीलैः लयशब्देन लयानुगतोऽभिनयो लक्ष्यते उपवनांते पवनाहतैरिति स
क्रियत्वाभिधानात्पाणिभिरिव बभुः रेजुः अनेन लतानां नर्त्तकीसाम्यं गम्यते ३५ ललितेति शृंगारता स्खलितविभ्रमबंधविचक्षणं मधुरवि
लासघटनापटुं सुरभिणा मनोहरेण गंधेन पराजितकेसरं निर्जितबकुलपुष्पं अथ केसरो बकुलद्रुरित्यमरः स्मरस्य सखायं स्मरसखं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ शी॰ पुल्लिंगता अर्द्धर्च मकरंदस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः अर्द्धर्चादिगणे पाठात् नपुंसकयोर्मधु इति पतिषु विषयेषु रसखंडनवर्जितं अनुरा
स ९ गसंगरहितं यथा तथा मधुं निर्विविशुः परस्परानुराग पूर्वकं पतिभिः सह पपुरित्यर्थः ३६ अंशुभिरिंदोः विकचतामरसाः विकसितकमलाः
९५ मदेन कलाः अव्यक्तमधुरं ध्वनंतः उदकलोलविहंगमाः जलप्रियपक्षिणो हंसादयो यासु ताः मदकलोलविहंगमाः गृहेषु दीर्घिका वाप्यः
स्मितेन चारुतराणि आननानि यासां ताः श्लथाः शिंजिताः मुखराः मेखलाः यासां ताः शिंजितेति कर्तरि क्तः स्त्रियइव शुशुभिरे ३७ उपययावि
ति मधुना मधुसमयेन खंडिता ह्रासं गमिताः क्षीयंते खलु उत्तरायणे रात्रयः खंडिता व्याख्याया च नायिका ध्वन्यते हिमकरोदयेन चंद्रोदयेन

पतिषु निर्विविशुर्मधुमंगनाः स्मरसखं रसखंडनवर्जितम् ३६ शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रियइव श्लथशिंजितमे
खलाः विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहंगमाः ३७ उपययौ तनुतां मधुखंडिता हिमकरोदय
पांडुमुखच्छविः सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनीवधूः ३८ अपतुषारतया विशदप्रभैः सु
रतसंगपरिश्रमनोदिभिः कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ३९ ॥ पांडुर्मुखस्य प्रदोषस्य वक्त्र
स्य च छविर्यस्याः सा रजन्येव वधूः इष्टसमागमनिर्वृतिं प्रियसंगमसुखं अनितया अप्राप्तया इष्टं प्राप्तया वि इति धातोः कर्त्तरि क्तः वनितया सदृशं
तुल्यं तनुतां कार्श्यं चोपययौ ३८ अपेति हिमकरश्चंद्रः अपगततुषारतया पनीहारतया विशदप्रभैर्निर्मलकांतिभिः सुरतसंगपरिश्रमनोदि दूतम
भिः सुरतसंगखेदहारिभिः अंशुभिः किरणैः मकरोर्जितकेतनं मकरेणोर्जितं केतनं ध्वजो यस्य तत्तथाविधं श्लाघ्यत्वादुच्छ्रितध्वजमित्यर्थः ९५
कुसुमचापं काममतेजयत् निजनिशानदूतिधानो ण्यंतात् लङ् सहकारिलाभात्कामोऽपि तीक्ष्णोऽभूदित्यर्थः ३९ ॥ ३९ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हुतेति हुतहुताशनदीप्ति आज्यादिप्रज्वलिताग्निप्रभं यत्कुसुमं कर्णिकारमित्यर्थः वनश्रियः उपवनलक्ष्म्याः कनकाभरणस्य प्रतिनिधिरभू-
दिति शेषः दलेषु केसरेषु च पेशलं सुकुमारपत्रकिंजल्कमित्यर्थः आहितं प्रियैरिति शेषः तत्कुसुमं युवतयोऽलकेषु कुंतलेषु दधुः ४० अं-
भिरिति अंजनबिंदुमनोहरैः कज्जलकणसुंदरैः कुसुमपंक्तिषु निपतंति येतैः अलिभिरंकितः चिन्हितः तिलकः श्रीमान्नाम वृक्षः तिल
कः क्षुरकः श्रीमानित्यमरः वनस्थलीतिलको विशेषकः तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामित्यम
रः प्रमदामिव वनशोभयति स्मेति नापि तद्शोभयदेवेत्यर्थः लट् स्मेति स्मशब्दयोगाभूतार्थे लट् ४१ अरुणेति विलसनशीलाः पुरुषाः

हुतहुताशनदीप्ति वनश्रियः प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् युवतयः कुसुमं दधुराहितं नदलके दलकेसरपेशलं ४०
अलिभिरंजनबिंदुमनोहरैः कुसुमपंक्तिनिपातिभिरंकितः नखलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रम..
दामिव ४१ अरुणरागनिषेधिभिरंशुकैः श्रवणलब्धपदैश्च यवांकुरैः परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरबलैरबले
करसाः कृताः ४२ अमदयन्मधुगंधसनाथया किसलयाधरसंगतया मनः॥ विलासिनः वैकच लसेत्यादिना घिनुण प्र
त्ययः अरुणस्यानुरागः अगमारुण्यं निषेधंतिति रस्कुर्वंतीति अरुणरागनिषेधीनीतितैः कुसुंभादिरंजनातिशयैरित्यर्थः ताच्छील्ये णि
निः तमन्वेत्यनुवध्नातिति च्छीलंतद्विषेधनि तस्य कर्तृत्ववाचकानीति शब्दाः सादृश्यवाचका इति सादृश्यवाचकपर्याये दंडी अंशुकैरंबरैः श्र
वणेषु कर्णेषु लब्धपदे निहितैरित्यर्थः यवांकुरैश्च परभृताविरुतैः कोकिलाकूजितैश्चेत्येतैः स्मरबलैः कामसैन्यैरबलासकवैवरसाः
कृता परतंत्रा स्त्री परतंत्रा कृता इत्यर्थः ४२ अमदयेति नवपल्लवविलासिनस्तरोः पुंसः च अहविलासिनी नवमाल्लिकासमलाख्यालिः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰टी सप्तलानवमल्लिकेत्यमरः मधुनोमकरंदस्यमद्यस्यगंधेनसनाथयानुविधानयेत्यर्थः किसलयमेवाधरस्तत्रसंगतरागयाप्रसृतरागयेत्यर्थः
स॰९ कुसुमेनसमृतयासंपादितयाकुसुमरूपयेत्यर्थः स्मितरुचा हास्यकांत्यामनः पश्यतामिति शेषः आमदयत् ४३ उपचितेति शुचिभिः शुभ्रैः कणैः
९६ रजोभिः उपचितावयवा पुष्टावयवा अलिकदंबयोगं उपेयुषी प्राप्ता तिलकजातिलकवृक्षोत्था मंजरी अलकेषु यत् जालकं आभरणं तन्मौक्तिकैः सदृशाकां
तिः सती अलक्ष्यत भृंगसंगिनी तिलकमंजरी नीलालकसक्तमुक्ताजालमिवालक्ष्यतेतिवाक्यार्थः ४४ ध्वजेति अलिव्रजाः षट्पदनिवहाः ध
नुर्भृतो धानुष्कस्य मदनस्य ध्वजपटं पताकाभूतं ऋतुश्रियो वसंतलक्ष्म्याः मुखविकारं मुखचूर्णं मुखालंकारचूर्णभूतं सपवनोपवनोत्थितं पवनेन

कुसुमसंभृतया नवमल्लिका स्मितरुचा तरुवेविलासिनी ४३ उपचितावयवा शुचिभिः कणैरलिकदंबकयोगमुपेयुषी सदृ
शकांतिरलक्ष्यत मंजरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ४४ ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतश्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रि
यः कुसुमकेसररेणुमलिव्रजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ४५ अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकंठजिघृ
क्षया अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामबलाजनः ४६ त्यजत मानमलं वत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः

सहितमुपवनं तस्मादुत्थितं पवनकंपितं पवनोद्धूतमित्यर्थः कुसुमानां केसरेषु किंजल्केषु यो रेणुस्तमन्वयुः अन्वगच्छन् यातेर्लङ् ४५
अनुभवन्निति नवा दोला प्रेंखा यस्मिन् तं नवदोलमृतूत्सवमनुभवन्नबलाजनः पटुरपि निपुणोपि प्रियकंठस्य जिघृक्षया ग्रहीतुमालिंगि
तुमिच्छया आसनरज्जुपरिग्रहणे भुजलतां बाहुलतां जलतां शैथिल्यं डलयोरभेदः शिथिलतामनयत् दोलाक्रीडासु पतनभयनाटितके
न प्रियकंठमाश्लिषदित्यर्थः ४६ त्यजतेति वतेत्यामंत्रणे विस्मयामंत्रणे वतेत्यमरः वत अंगनाः मानं कोपं त्यजत स्त्रीणामीर्ष्या कृतः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कोप्यभूतोऽन्याढंगि नेप्रियेदूतेन्नरः विग्रहे विरोधे रलं विग्रहो न कार्यइत्यर्थः गतमतीतं चतुरंमुपभोगक्षमंवयोयौवनं पुनः नैतिनागछती॰
नैवं रूपेस्मरमतेस्मरा भिप्राये नपुंसके भावेक्तः परभृताभिः कोकिलाभिः निवेदितेसतिवधूजनोरमतेस्मरे मे कोकिलाकूजितोद्दीपितस्मा
रलीजनः कामशासनभयादिवोद्धं खलमवेलं दित्यर्थः ४७ अथेति अथानंतरंमधुंमधुमासानीतिमधुमत् विम्लुः क्विपचेतिक्विप् मधुर्वसंत
तः मधुमासीनिमयः पचाद्यच् मनसोमथोमन्मथः तेषांसन्निभः सदृशः मधुमन्मधुमन्मथसन्निभः सनृपोदशरथो विलासवतीसखः स्त्री
सहचरःसन् ऋतुः प्राप्तोस्याजेवंतमुत्सवं वसंतोत्सवंयथासुखंसमनुभूयमृगयारतिर्मृगयाविहारंचकमेआचकांक्ष ४८ व्य॰

परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ४७ अथयथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीस
खः नरपतिश्चकमे मृगयारतिं समधुमन्मधुमन्मथसन्निभः ४८ परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरुषोश्च तदिं
गितबोधनं श्रमजयात्प्रगुणांचकरोत्यसौ नतमतोनुमतः सचिवैर्ययौ ४९ मृगवनोपगमक्षमवेषभृद्विपुलकंठ
सनासंगदोषंपरिहरन्नाह परिचयमिति असौमृगयांचललक्ष्याणिमृगगवयादीनितेषांनिपातनेपरि ॥निषक्तशरासनः॥ ९
चयं अभ्यासंकरोति भयरुषोर्भयक्रोधयोः सतोः तदिंगितबोधनं तेषांचललक्ष्मणांइंगितस्यचेष्टितस्य भयादिलिंगभूतस्यबोधनं ज्ञानंच
करोति ततंशरीरंश्रमस्यजयान्निरासात्प्रगुणांप्रकृष्टलाघवादिगुणवतीं चकरोति अतोहेतोः सचिवैरनुमतोअनुमोदितस्सन् ययौसर्वचैत
द्युद्धोपयोगीत्यर्थः तदपेक्षयामृगयाप्रवृत्तिर्नतुव्यसनंतयेतिभावः ४९ मृगवनेति मृगाणांवनंतस्योपगमः प्राप्तिः तस्यक्षममर्हवे
षंविभर्तीतितथोक्तः मृगयाविहारानुगुणवेषधारीत्यर्थः विपुलकंठे निषक्तशरासनोलग्नधन्वानासविते वन्नरसविता पुरुषश्रेष्ठः॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र॰ टी॰ उपमितम् मामेः स राजा अश्वखुरोद्धूतरेणुभिः गगनं वितानं तुच्छं …धानस्तेन गगनं नालक्ष्यतेत्यर्थः वितानं तुच्छमंदयोरिति विश्वः अथवा अ
स॰ ९ वितानमित्येकं पदं सवितानमुल्लोचं सहितमितिवाक्यशेष अस्त्री वितानमुल्लोच इत्यमरः ५० ग्रथितेति वनमालया वनपुष्पस्रजा ग्रथितः
८७ नद्धो मौलिः बद्धमौलिर्बद्धधम्मिल्लः तरूणां पलाशैः पर्णैः सवर्णः समानः तनुच्छदो वर्म यस्य सतनथोक्तः इदं वर्मणा … अभिधानं मृ
गादीनां विश्वासाय तुरगस्य वल्गनेन गतिविशेषेण चंचलकुंडलो सौ दशरथो रुरुभिर्मृगविशेषैः चेष्टिता अध्युषिता याः भूमयः तासु विरु
रुचे विदिद्युते ५१ तन्विति तनुषु लतासु विनिवेशितविग्रहाः संक्रमितात्मानः भ्रमरेषु संक्रमिताः ईक्षणवृत्तयो दृष्टिव्यापारा याभिस्ताः व

गगनमश्वखुरोद्धूतरेणुभिर्नृसविता स वितानमिवाकरोत् ५० ग्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनु
च्छदः तुरगवल्गनचंचलकुंडलो विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ५१ तनुलताविनिवेशितविग्रहा भ्रमरसंक्रमिते
क्षणवृत्तयः ददृशुरध्वनि तं वनदेवताः सुनयनं नयनंदितकोसलम् ५२ श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थितं व्यप
गतानलदस्यु विवेश सः ॥ ९
नदेवताः सुनयनं सुलोचनं नयेन नीत्या नंदिताः कोसलाः येन तं दशरथं अध्वनि ददृशुः प्रसन्न
पावनतया तं देवताश्च अपि गूढवृत्त्या ददृशुरित्यर्थः ५२ श्वगणीति सदशरथः शुनां गणः श्वगणः स एषामस्तीति श्वगणिनः श्वग्राहिण
स्ते वागुरा मृगबंधनरज्जुः वागुरा मृगबंधनीत्यमरः तया चरंतीति वागुरिकाः चरतीति ठक् द्वौ वागुरिकजालिकावित्यमरः तैः प्रथ राम ८७
मम् आस्थितं अध्युषितं व्यपगताः अनलादावाग्नयो दस्यवस्तस्कराश्च यस्मात् तथोक्तं दस्युतस्करमोषका इत्यमरः कार्ये दरवि
शोधनमादौ मातुरेतिकमपि प्र… विभुः आतशाल्यं अनुगतः प्रविशेद्दासंकटे च गहने च न तिष्ठेदिति कामंदकः स्थिरा दृढा पंकादिरहि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तानुरंगमयोग्याभूमिर्यस्य तत् निपानवत् आहावपुर्कं आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशय इत्यमरः मृगैर्हरिणादिभिः वयोभिः पक्षिभिः गव
यैः गोसदृशैः अरण्यपशुविशेषैश्चोपचितं समृद्धं वनं विवेश ५३ अथेति अनाधिर्मनोव्यथारहितः नरेषु वरः श्रेष्ठः रवेण धनुष्टंकारे
णरोषिता केसरिणः सिंहाः येन स राजा कनकमिव पिंगः पिशंगो यस्तडिदेव गुणो मौर्वी तेन संयुतं संयुक्तं त्रिदशायुधं इंद्रचापं नभस्यो
भाद्रपदमास इव नभस्यः प्रोष्ठपद भाद्र भाद्रपदाः समाइत्यमरः अधिज्यमधिकृतमौर्वीकं धनुराददे जग्राह ५४ तस्येति स्तनप्रण
यिभिः स्तनप्रार्थिभिरेणशावैः हरिणशिशुभिः पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः मुहुर्व्याहन्यमानं हतस्खलत यान क्रमना नुसारेण मुहुर्मुहुः

स्थिरतुरं समभूमि निपानवन्मृगवयोगवयोपचितं वनं ५३ अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं कनकपिंगतडिद्गुणसंयु
तं धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोषितकेसरि ५४ तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावैर्व्याहन्यमानहरिणीगम
नं पुरस्तात् आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारं ५५ तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन रा

प्रतिषिध्यमानं हरिणीनां गमनं गतिर्यस्य तत् कुशागर्भे यस्यां तेन मुखानि यस्य तत् कुशगर्भ ... तृणी मुखोद्भुतशष्पेण विशीर्णपंक्ति
मुखं तस्य यूथस्याग्रेसरः गर्वितः दृप्तश्च कृष्णसारो यस्य तत् मृगाणां यूथं कुलं सजातीयैः संघः यूथं तिरश्चां पुंसि ... इत्यमरः तस्य पुर
तः अस्य पुरस्तादग्रे आविर्बभूव ५५ तदिति जवनेन जवशीलेन जुर्वी... त्यादिना युच्प्रत्ययः तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जव इत्यम
रः तं वाजिनमश्वं गतेनारूढेन तूणीर इषुधिः ... शरेण राज्ञा प्रार्थितमभियातं यावत्
मभियाते ... नाकसूनवधैरिति ... अन एव विशीर्णा पंक्तिः ... सनम्भूपूर्ण यूथं कर्तृ आर्द्रैर्भयादश्रुसिक्तैराकुलाभयच

र॰ टी॰ विनार्पितदृष्टिपाता मेने इति तैः पवनेरितैः उत्पलदलप्रकरैः इन्दीवरैः ...रविन्दैः विवनं आमोचकार ॥ ५६ ॥ लक्ष्मीकृतस्येति हरिरिन्द्रो वि-
स॰ ९ ष्णुर्वा तस्येव प्रभावो यस्य सः धन्वी धनुष्मान् नृपो लक्ष्मीकृतस्य वेद्धुमिष्टस्य हरिणस्य स्वप्रियसेवां देहं व्यवधाय पत्न्यनुरागादन्तर्धाय स्थि-
१८ तां सह चरतीति सहचरीं चरेष्टः ... चादिषु चरतेष्टिः ... मनः अनुचरीति चरेष्टित्वादि ... सहभूतां सहचरीं हरिणीं प्रेक्ष्य
कामितया स्वयं कामुकत्वात् कृपामृदुमनाः करुणार्द्रचित्तः सन् आकर्णकृष्टमपि दुष्प्रतिसंहरमपीत्यर्थः बाणं प्रतिसंजहार निपुणा-
त्वादित्यर्थः नैपुण्यं धन्वीत्यनेन गम्यते ॥ ५७ ॥ तस्येति ... यादिति मात्रचटुलैः अत्यन्तचंचलैः सुनेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टि-

श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातैर्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवार्द्रैः ॥ ५६ ॥ लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः प्रेक्ष्य स्थितां सहच-
रीं व्यवधाय देहं आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ॥ ५७ ॥ तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निविडोऽपि मुष्टिः त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ ५८ ॥ उत्तस्थुषः सपदि प-
ल्वलपंकमध्यान्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णं जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं सुव्यक्तमार्द्रपदपंक्तिभिरायताभिः ॥ ५९ ॥

तानि चतुरकान्ताविलासवनव्यापारानुस्मरतः अपरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोस्तस्य नृपस्य निविडो दृढोऽपि मुष्टिः कर्णान्तं एत्य विभिदे
स्वयमेव भिद्यते स्म भिदिः कर्मकर्त्तरि लिट् ... भिन्नस्तस्य प्रियाविभ्रमस्मृतिजनितकृपातिरेकात् मुष्टिभेदो न त्वनैपुण्यादिति तात्पर्यार्थः
५९ उत्तस्थुष इति सन् नृपः मुस्ताप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां कवलाः ग्रासाः तेषामवयवैः अवि...मुखभ्रंशिभिः शकलैरनुकीर्णं व्याप्तं
आयताभिर्दीर्घाभिः आर्द्रपदपंक्तिभिः सुव्यक्तं सपदि पल्वलपंकमध्यादुत्तस्थुषः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उत्थितस्य द्रुत्वराहकुलस्य पल्वलं [illegible] वराहयूथस्य [illegible] गजग्राहमस्तमुससार ५९ तमिति वराहा वाहनादश्वादीषदवनतोत्तरकायं किंचि
दानतपूर्वकायं कायः देहः [illegible] बपुमोः [illegible] त्तिस्तनुस्तनूः [illegible] विध्यंतं प्रहरंतं तं नृपं उद्धृतसटाः उद्धृतकेसराः संतः सटाजटाकेसर
योरिति केशवः प्रतिहंतुमीषुः प्रतिहंतुमैच्छन् [illegible] वृक्षेषु भिः सहसा जघनानामग्रेये षुवृक्षेषु अवष्टंभेषु विद्धमात्मानं न विदुः एतेन वराह
णां [illegible] वनृपस्य हस्तलाघवं चोक्तं ५९ तेनेति अभिघातेन रभसस्य [illegible] कायपस्यतस्य अभिहंतुमुद्यतस्येत्यर्थः वन्यस्य वने भवस्य म
हिषस्य नेत्रविवरे नेत्रं [illegible] पेतेन नृपेण विकृष्य मुक्तः पत्री शरः विग्रहं [illegible] देहं निर्भिद्य विदार्य अशोणितलिप्तो न भवतीत्यशोणितलिप्तः

तं वाहनादवनतोत्तरकायमीषद्विध्यंतमुद्धृतसटाः प्रतिहंतुमीषुः नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा वृक्षेषु विद्धमि
षुभिर्जघनाश्रयेषु ५९ तेनाभिघातरभसस्य विकृष्य पत्री वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः निर्भिद्य विग्रहमशो
णितलिप्तपुंखस्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ६० प्रायो विषाणपरिमोक्षलघूत्तमांगान् खड्गांश्चकार नृप
तिर्निशितैः क्षुरप्रैः ॥ ६१ पुंखो यस्य सः [illegible] योक्तः [illegible] तं [illegible] महिषं प्रथमं पातयामास [illegible] पश्चात्स्वयं पपात वाणस्याशु [illegible] अतिलिरीत्यनु
प्रयोगस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिरस्त्यर्थं चात्यातयांप्रथ [illegible] णिनीयाः [illegible] कारा विपर्यास
विहितस्य [illegible] व्यवहितनिवृत्त्यर्थं इति ६१ प्राय इति नृपो [illegible] क्षुरप्रैः शरविशेषैः खड्गान्खड्गाख्यान्मृगान् [illegible] खड्गखड्गि
नौ [illegible] अमरः प्रायो बाहुल्येन विषाणपरिमोक्षेण शृंगभंगेन लघूनि [illegible] गुरूणि उत्तमांगानि शिरांसि येषां तांश्चकार [illegible] वधीदित्य
र्थः कृतः दृप्तविनयः शिक्षकः दुष्टनिग्रहनियुक्तः स राजा परे [illegible] कुलानामत्युच्छ्रितं शृंगं विषाणं प्राधान्यं च शृंगं प्राधान्यसानोश्चेत्यमरः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र०टी० नममृषेनमहे दीर्घमायुर्जीवितकालः आयुर्जीवितकालोनाजीवग्राहि [illegible] तौषधमित्यमरः [illegible] ननममृषे किंतु ममृषएवेत्यर्थः ॥ व्याघ्रानिति अ
स०९ भीरनिर्भीकः स धन्वी गुहाभ्योभिमुखमुत्पतितान्वायुना [illegible] गान्भग्नान् [illegible] विकसितानि आसनस्य सर्जवृक्षस्याग्रविटपानिवस्थितानानिशुधि
९९ भूतानित्यर्थः [illegible] वायुरुपमानं फुल्ल [illegible] कुल्लक्षीजकशो [illegible] घादूतिनिः स्थानव [illegible] नत्व [illegible] तः सर्जकासन
बंधूकपुष्पप्रियकजीवकाद्रुमः शरैः पूरितानि वक्त्राणि [illegible] तान्व्याघ्रान् शिक्षा [illegible] अभ्यास [illegible] लघुहस्ततया क्षिप्र
हस्ततया निमेषात्तूणीचकारतूणीरानिव शरैः पूरितानि [illegible] निर्घातेति कुंजे [illegible] निकुंजकुंजौवा [illegible] हितोदरे [illegible]

शृंगं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषामत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥ व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान्गुहाभ्यः फु
ल्लासनाग्रविटपानिव वायुरुग्णान् शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेषात्तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररंध्रान् ६३
निर्घातोग्रैः कुंजलीनाञ्जिघांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् नूनं तेषामभ्यसूयापरोभूद्वीर्योदग्रे राजशब्दो
मृगेषु ६४ तान् हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान् ॥ [illegible] सिंहान् जिघांसुर्हंतुमिच्छु
निर्घातो व्योमोत्थितः [illegible] औत्पातिकः शब्दविशेषः तद्वदुग्रैः ज्यानिर्घोषैः मौर्वीशब्दैः क्षोभयामास अत्रोत्प्रेक्ष्यते तेषां सिंहानां संबंधिनि वीर्ये
णोदग्रे उन्नते मृगेषु विषये राजशब्दस्तस्मि [illegible] पराभूत् नूनं अन्यथा कथमेताननाथान्विहन्यादित्यर्थः मृगाणामिति पाठे समासे
गुणभूतत्वात् [illegible] राजशब्देन संबंधादुर्घटः शालिनी वृत्तमेतत् [illegible] शालिनी स्तौ तौ गौ समुद्रऋषयः ६४ तानिति काकुत्स्थो दशरथः
गजकुलेषु बद्धतीव्रवैरान् येस्तान् कुटिलेषु नखाग्रेषु लग्नमुक्तान् लग्नाः मुक्ताः गजकुंभमौक्तिकानि येषां तान् सिंहान्हत्वात्मानं रणेषु कृ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्कर्मणां कृतो सुकारणां गजानामानृण्यं अनृणत्वं मार्गणैः शरैः मार्गणो याचके शरे इत्यमरः गतं प्राप्तवंतमिवामंस्त मेने प्रहर्षिणीवृत्तं
म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ६४ चमरानिति कश्चिन्नमनुष्यादिः अभितः परितः समयेत्यादिना द्वितीया प्रवर्तिताश्वः आकर्ण
र्ण निकृष्टान् [illegible] निशितविशेषान्वर्षतीति [illegible] सन्नृपती निवर्तितश्चमरान् सितवालव्यजनैः शुभ्रचामरैर्वियोज्य विरहय्य सद्यः शांतिं जगाम
शूराणां प्रकीर्तिश्च स्वयमेवासहमानत्वादिति भावः अपरवक्त्रं वृत्तमिदं ६६ अपीति सन्नृपस्तुरगसमीपाद् उत्पततं नमपि सुप्र
हारमपीत्यर्थः रुचिरकलापभासुरबर्हं मयूरो नाभिमयूरो बर्हीप्रियोऽश्वसारित्वात्साधुः चित्रेण माल्येनानुकीर्णे रत्यां विगलितबंधे प्रिया
आमानं रणकृतकर्मणां गजानामानृण्यं गतमिव मार्गणैरमंस्त ६५ चमरान्परितः प्रवर्तिताश्वः क्वचिदाकर्णविकृष्ट
भल्लवर्षी नृपतीनिव तान्वियोज्य सद्यः सितबालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ६६ अपि तुरगसमीपादुत्पतंतं मयूरं
न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्यीचकार सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णे रतिविगलितबंधे केशपाशे प्रियायाः
६७ तस्य [illegible] विहारतः भवं स्वेदमाननविलग्नजालकं आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानि
लः ६८ इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः [illegible] लं वितन्वतः ॥ ऽऽ याः को [illegible] गतमनुरक्तः प्रज्ञ
[illegible] कपमन्यूयः नवाप्यलक्ष्मीः [illegible] रेत्यर्थः [illegible] नम् ६७ तस्येति कर्कश [illegible] दत्तिव्यायाया
मोत्पन्नेभवो यस्य नमाननेविलग्नजालकं [illegible] सतुषारशीकरः शिशिराम्बुकणसहितः भिन्नानि दलिताः पल्ल
वानां पुटाः कोशा येन सः वनानिलः आचचाम जहारेत्यर्थः [illegible] नम् ६८ इतीति इति पूर्वोक्तप्रकारेणात्मनो [illegible] मन्यत्कारणी
यं कार्यं [illegible] स्मृतात्मकार्यांतरमित्यर्थः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६८ टी नचिरेत्पलंविना [illegible] भूरसंस्थतं [illegible]श्रूः पयामानक्षद्रतिस[illegible] अनुबंधसिवया[illegible]ष्टंद्वः एगोयस्तंनराधिपं[illegible]गा अस्यामि

सग ९ [illegible]मृगयापुरि[illegible]सयोमृग[illegible]डानामुपसं[illegible]मिति[illegible] निपातः च[illegible]मुग्धाकामिनीवजहार अचकथनजातुकामः की

१०० [illegible]पभोगेन[illegible]म्यति [illegible]सर्वमिव[illegible] सुमंगरीहनं ६९ स्द्रति [illegible]तिः ललिता[illegible]सुमानिप्रवाल

लानिशय्यायस्या[illegible]लिते [illegible]र्महौषधीभिर्विदीमिका[illegible] त्रियामां रात्रिं[illegible] परिच्छदः परिहत

परिजनः [illegible]र्थः अतिवाहयांबभूव गमयामास [illegible] ७० [illegible]सिपातः [illegible] निर्येषांते

परित्य[illegible]मुबंधमेव[illegible]मृगयांजहारचतुर[illegible]मिनी ६९ [illegible]लितेनकुसुमप्रवालशय्यांज्वलितमहौषधिदी

पिकासनाथां नरपतिरतिवाहयांबभूव[illegible]सतंनपरि[illegible]त्रियामां ७० उषसिसराजकु[illegible]कर्णमालैः प

टपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः [illegible]मधुरस[illegible]मृणवत्[illegible]विकूजितवंदिमंगलानि ७१ अथयजातुरुरोः

गृहीतवर्त्माविपिनेपार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः श्रमफेन[illegible]तपत्रिवगाढांतमसांप्रापनदींतुरंगमेण ७२ कुंभपू

रणभवः पटुरु[illegible]च्चचारनिन[illegible]सितस्याः ॥ ७१ यूथानांकर[illegible]वनालेर्वोघप्रभेदैर्विनीतनिद्रःसन्सनृपस्तत्रवनेमधुरा

णिविहंगानांविकूजितान्येववंदिनांमंग[illegible]तगीतानिशृण्वन्नरमत ७१ अथेति अथजातुकदाचितुरुरोर्मृगस्यगृहीतवर्त्मा

सौसतरुरुमार्गोविपिनेवने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणस्तुरगवेगा[illegible] श्रमेणफेनमुचासफेनंस्विद्यतेत्यर्थः तुरंगमेणतपस्विभिर्गाढांअव

गाढांसेवितांतमसांनामनदीं[illegible] ७२ कुंभेति [illegible]स्यांतमसायां अंभसिकुंभपूरणेनभवः उत्पन्नः पचाद्यच् पटुर्मधुरः उच्चैर्गंभीरः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नितदोध्व[illegible]चारउदियाय [illegible]नदेनृपः [illegible]रदवृंहितं शंकते इति द्विरदवृंहितशंकी सन् शब्देन शब्दानुसारेण पतती शब्दपातिनमि
षुं विससर्ज स्रोगतानाचन मेन न्नृ स्रागता [illegible]लोगड्मिस्तूत्रं ७४ नृपतेरिति तत्कर्म नृपतेः क्षत्रियस्य प्रतिषिद्धमेव यदेतत्कर्म गजवधरूपं पंक्ति
स्योद्धारयो विलंघ्य लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र [illegible]रिव धनं कुर्यादिति शास्त्रमुल्लंघ्य कृतवान् ननु विदुषस्तस्य कथमीदृक् विचेष्टितमि
त्याशंक्याह अपथे [illegible] श्रुतवंतोपि कि[illegible]राजोनिमीलिता रजोगुणावृताः संतः न पंथा अपथं पथो विभाषेति वा समासांतः
अपथं नपुंसकं अपथ्यास्त्वपथं तुल्ये इत्यमरः तस्मिन्नपथे अमार्गे [illegible] अर्पयंति हि निक्षिपंति हि प्रवर्तन्ते इत्यर्थः वैतालीयं वृत्तं ७४

नृपमसद्विरदवृंहितशंकी[illegible]मिषुं विसृ[illegible] नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत्कृतवान् संक्रियो विलंघ्य प
थे अपथे [illegible]पयंति हि श्रुतवं[illegible]रजो[illegible]मीलिता[illegible]दे[illegible] हा तातेति[illegible]दितमाकर्ण्य विषण्णस्तस्यान्विष्यन्वेत
सपटप्रभवं [illegible] शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुंभं मुनिपुत्रं [illegible]तातेति [illegible]त्मसि तिपोपि ७५ तेनावतीर्य तुरगात्प्रथि
तेनान्वयेन पृष्टान्वयः [illegible]जलकुंभनिषण्णदेह [illegible] तस्य [illegible]तोजनकः हा विषाद [illegible] तातस्त[illegible]नकः पितेत
मः हा तातेति [illegible]दितं क्रोशतो[illegible]नमाकर्ण्य विषण्णः [illegible]ढच्छन्नं प्रभवस्य [illegible]तिप्रभवः कारणं त[illegible]
प[illegible]शल्येन [illegible]णप्रोतं स्यूतं शल्यं [illegible]कोसेदस्वं [illegible]मुनि[illegible]इति पो पिता पा[illegible]सान् मनम
[illegible]नम् ७५ तेनेति प्रथितान्वयेन प्रख्यात[illegible]पावन[illegible]चिततेन राज्ञा तुरगादवतीर्य पृष्टान्वयः ब्रह्महत्या[illegible]या पृष्टकुलः
जलकुंभनिषण्णदेहः समुनिपुत्रस्तस्मै राज्ञे स्वलद्विरक्षरपदं[illegible]केवलं यादधौ चाविरितीत्यर्थः आत्मानं द्विजेतरं [illegible]नपुत्रसिद्धतस्यतं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०१ द्विजेनत्वस्मिसुतंकश्चायोंविभूवननापुत्रैवर्णिकएवाहममसि [illegible] वैश्यस्तुकरणः शूद्रस्यामितियाज्ञवल्क्यः [illegible] हत्येत्यर्थः
सेस नत्याचरमायणे [illegible] हत्याकृतं [illegible] हृदयादपनीयतां [illegible] द्विजो [illegible] जन्माभूत्तेम [illegible] शूद्रायामस्मिवैश्येनजातीजनपदाधिपेति
१०२ [illegible] तृदिति तच्चोदितस्तेनसुत्रेणचोदितः पितृ [illegible] मुनि [illegible] शोनसुद्दशोध
यातितस्यः पित्रो [illegible] पित्रोः [illegible] मात्रेत्येकशेषः सकाशं [illegible] अथाहमेवके [illegible] पितौ
अस्पर्शयः [illegible] सह [illegible] पयेति नत्रनदीतीरए [illegible] १० [illegible] धानात् तत्रागतं [illegible] पुत्रम
स तौ द्विजे [illegible] सुतं [illegible] मत [illegible] तच्चोदितश्चतमनुद्दृतशल्यमेवपित्रोः
एकाशनं [illegible] शोनिनाय [illegible] तयागतेसुपेतः कथयांबभूव [illegible] नतः साचरितं नृपतिः शशंसे ७७ तौदंपती
बहुविलप्यशिशोः महर्षी [illegible] भूमिपतिं [illegible] पहस्तार्पितैर्नय
नवारिभिरेवचहृदुः ७८ दिष्टान्तमा [illegible] अकाले [illegible] वयस्यहमिवेतितमुक्तवंतं ॥ ११मेकपुत्रं एकग्रह
णं पित्रो [illegible] अन्यगति [illegible] वचनार्थं उपेत्य [illegible] यज्ञानतः करिभ्यां [illegible] चरितं स्वकृतं [illegible] ग्रहणाच्चतुर्थी शशंसकथि
तवान् ७७ तामिति तौजायाचपतिश्चदं [illegible] दिषु जाया [illegible] भावो [illegible] विकल्पेननिपातितः दंपतीजंपतीजायापती
भार्यापतीचतावित्यमरः बहुविलप्य [illegible] परिदेवविलापः [illegible] इत्यमरः शिशोः उरस्तोवक्षसः पंचम्यास्तसिः निखातं [illegible]
हर्तारं [illegible] उद्धार [illegible] शिशुः [illegible] गतप्राणोः भूत्वा [illegible] हस्तेऽर्पितैर्नयनवारिभिरेवशापदानस्य जलपूर्वत्वात्तेरे
वभूमिपतिं शशाप ७८ दिष्टांतमिति हेराजन् त्वानप्यंतेवयसि अहमिवपुत्रशोकाद्दिष्टांतंकालावसानंमरणमित्यर्थः दिष्टः काले

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ श्रीगणेशाय नमः मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्द्धजानये सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये १ अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् तन्न
रं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः २ शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् करुणामसृणैः कटाक्षपा[illegible] कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ३
वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासकीमन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं य[illegible]पादस्फुरां लोकेऽभूद्यदुपज्ञमे
व विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ४ मल्लिनाथः कविस्सोयं मन्दात्मानुजिघृक्षया व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ५ कालिदासगिरां सारः कालिदासः सरस्व
ती चतुर्मुखोथवा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ६ तथापि दक्षिणावर्त्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु वयंच कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ७ भारती कालिदासस्य दुर्व्या
ख्याविषमूर्छिता एषा सञ्जीविनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति ८ इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ९ इह खलु स
कलकविशिरोमणिः कालिदासः काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामा

॥ श्रीगणेशाय नमः वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ १ ॥

ण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयस्साधनतां काव्यालापांश्च वर्जयेदित्यस्य निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्न
परिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचारपरिप्राप्तत्वादाशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमिस्साशीर्वादा
द्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थप्रतिपत्तिमूलत्वेन विशिष्टशब्दार्थयोश्च शब्दजालमशेषं तु धत्ते सर्वस्य वल्लभा अर्थस्वरू
पमखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखर इति वायुपुराणसंहितावचनबलेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तत्वदर्शनात्तत्प्रतिपित्सया तावेवाभिवादयते ॥ वागर्थाविति वागर्थाविवे
त्येकं पदम् इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वक्तव्यम् एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् वागर्थाविव शब्दार्थाविव सम्पृक्तौ नित्यसम्बद्धावित्यर्थः नित्य
सम्बन्धयोरुपमानत्वेनोपादानान्नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इति मीमांसकाः जगतो लोकस्य पितरौ मातापितरौ माता च पिता च पितरौ पिता मात्रेति द्वन्द्वैकशेषः मातापितरौ पित राम
रौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारावित्यमरः एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जनकतया वैशिष्ट्यमिष्टार्थसम्प्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते पर्वतस्यापत्यं स्त्री १

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रीकाशीजीमेमहल्लाघुघुरानासामाकीगल्लीआदिविश्वेश्वरकेपासश्रीयुतबाबूहरखचंदजीकेवाडेमेदु।र्गाप्रसादकटारेकेगणेशयंत्रालयमेरघुवंशटीकासंयुक्तछापागयालिखारामदासनेछापनेवालागोपाल जिसैलेनाहोय उसे चांदनीचौक मेकुञ्जगलीकेपश्चिमफाटककेपास दुर्गाप्रसादकटारेकेदुकानमे मिलैगा०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative